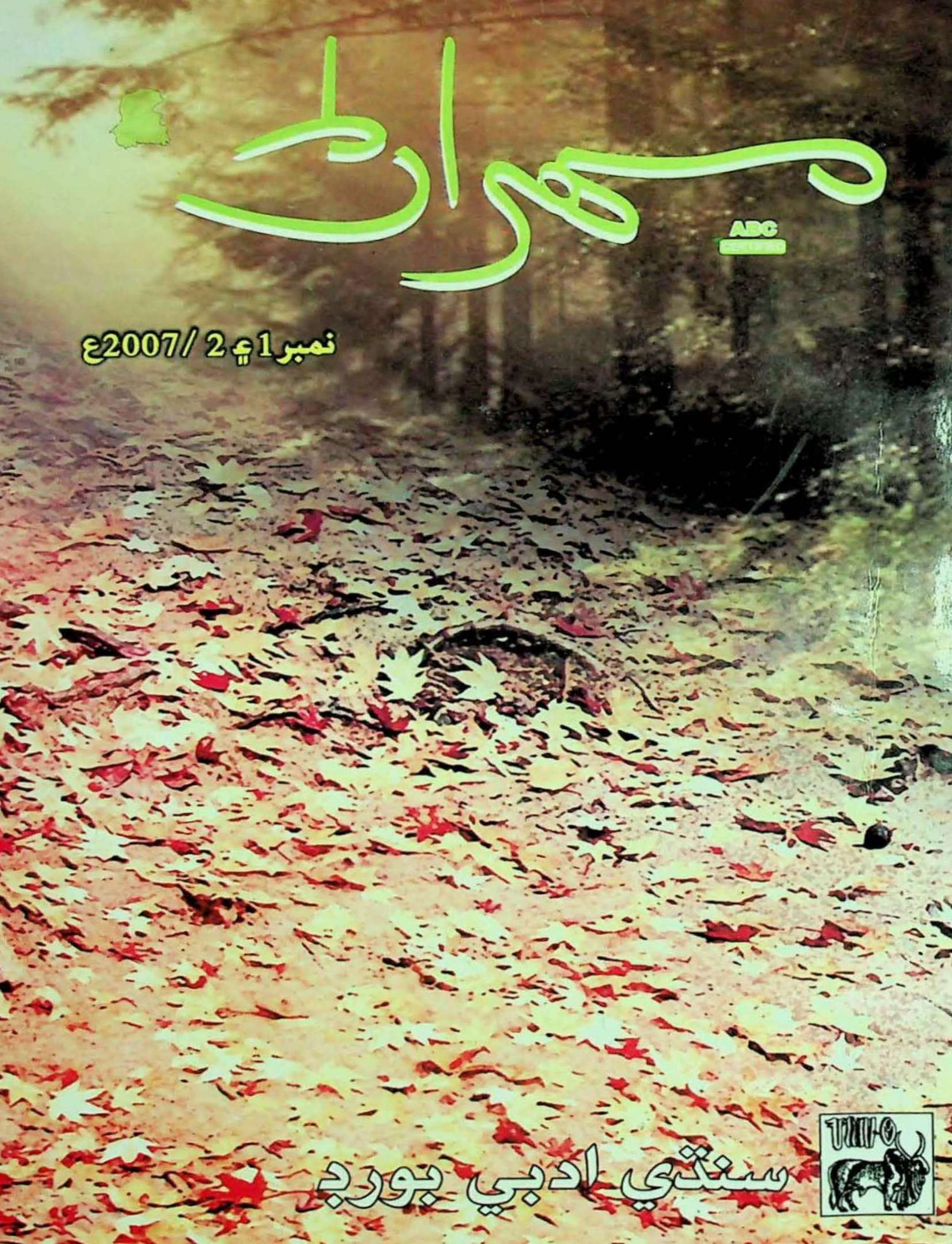
مهراڻ
ABC
نمبر 1ء 2 / 2007ع
سنڌي ادبي بورڊ

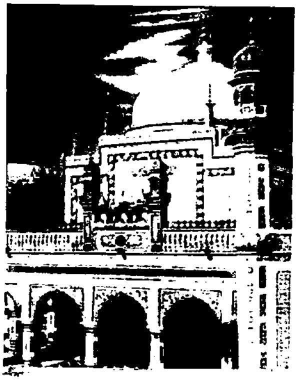

هيءَ جا لات لطيف جي

گامَ گُنديءَ گَنجَ، ابَـرَ ۾ اُهاءُ ٿيو!
پَسي پَرِ پِرِيَنِ جِي، ڏُورِ ٿيا سَڀِ ڏُنجهَ،
شالَ وَسندو سَنجهَ، عاشِقَ تي اوهِيڙا ڪري!

ڪَڪَرَ مَنجهِ ڪَپارَ، جهُڙُ نيڻَنئُون نـ لَهي،
جِهڙا مُنهنجا سُپرين تِهڙا ميگهَه مَلارَ،
ڪَڻُ اڪيُون ڪِلُ، يارَ! وَجَنَ سُورَ سَندا ڪيو.

جهُڙُ نيڻَنئُون نَـ لَهي، ڪَڪَرَ هُونِ نـ هُونِ،
سارِيو سُپيرِيَنِ کي، لُڙڪَ ڳَلَنِ سين پُونِ،
سي مَرِ رويو رُونِ، جَنِ مُسافِرَ سُپرِين.
(شاهه جو رسالو- علامه آءِ.آءِ.قاضي)
سُر سارنگ: ص 263-264

"....شاهه صاحب جي سلسلي ۾ منهنجو ذاتي تاثر هيءُ آهي تـ شاهه جنهن عزت ۽ مقام جو شاعر آهي، ان پايي جو اڃ تائين ڪوبـ مضمون يا مقالو مٿس نـ لکيو ويو آهي. انهيءَ جو وڏي ۾ وڏو سبب مواد ۽ تحقيق جي ڪمي آهي. مون کي معاف ڪندا. اسان کي هڪٻئي سان صاف ۽ کُليون ڳالهيون ڪرڻ گهرجن، جنهن سان اسين هڪٻئي جي عيبن ثوابن کي پرکي ۽ پروڙي سگهون. هن وقت تائين، گهڻو ڪري، جنهن بـ شاهه تي لکيو آهي، تنهن جي آڏو فقط هڪڙو ئي نڪتو ٻئي رهيو آهي تـ هو پاڻ کي شاهه جي شارحن ۾ شامل ڪرائي. اهڙن لکندڙن جي مقالن ۽ مضمونن ۾ نـ تحقيق آهي ۽ نـ ئي وري ڪو سير حاصل بحث، جنهن کي ڪا نئين شيءِ چئي سگهجي.
ٻي وڏي غلطي هيءَ آهي تـ اسان جي ذهن ۾ اڃ تائين شاهه صاحب جي اصل مقام جو احساس ڪونـ پيدا ٿيو آهي، تنهنڪري اڪثر ڪري شاهه جو ٻين شاعرن سان تقابلو ڪندا رهون ٿا. اهڙا مضمون فقط سطحي مطالعي جي بناء تي هوندا آهن. لکندڙ کي انهن شاعرن تائين بـ ڪا دسترس نـ آهي. شاهه جي ڪلام جو مقابلو ٻين شاعرن جي ڪلام سان تڏهن ڪري سگهبو، جڏهن اُنهن شاعرن جو ڪلام ۽ اُنهن تي تحقيقي مضمون پڙهجن. اول تصوف جي تاريخ جو مڪمل مطالعو ڪجي ۽ پوءِ "شاهه جو رسالو" آڏو رکجي. تڏهن ئي شاهه جو صحيح مقام معلوم ٿي سگهندو. شاهه جو مقام منهنجيءَ نظر ۾ دنيا جي سمورن شاعرن کان بلند آهي. اسان جا ڪي دوست، شاهه جي مولانا روم سان ڀيٽ انهيءَ ڪري ڪندا آهن، جو شاهه صاحب وانگر روميءَ بـ پنهنجي ڪلام ۾ حڪايتون پيش ڪيون آهن. پر روميءَ جي ڪلام ۾ شاهه وانگر حب وطن جو جذبو ڪونهي، هن کي پنهنجي آسپاس جي شين سان محبت ڪانهي. مون روميءَ جي فارسي شاعريءَ جو مطالعو ڪيو آهي، پر جيتري قدر شاعريءَ جو تعلق آهي، شاهه صاحب ڪانئس گهڻو گهڻو بلند آهي. روميءَ جي مثنويءَ ۾ ايڏي نرمي ۽ لطافت نـ آهي، جيڏي رسالي ۾ آهي. شاهه جي ڪلام ۾ اهڙي نرمي ۽ لطافت آهي جهڙي ريشم ۾. ٻَنـ جيئن نرم ۽ نازڪ ٿيندو آهي، جنهن جي ڇُهڻ سان هڪ لذت محسوس ٿيندي آهي، بلڪل انهيءَ قسم جي لذت ۽ لطافت شاهه جي ڪلام ۾ موجود آهي. منهنجو ذاتي خيال آهي تـ شاهه ۽ روميءَ جي شاعريءَ وارن رستن ۾ وڏو فرق آهي. بيشڪ ٻئي وڏا صوفي شاعر آهن، پر اُنهن جو تقابلو غلط آهي."

- سيد حسام الدين راشدي
(ڀٽ شاهه ڪانفرنس: صدارتي خطبو، 1961ع)
- "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون". ص 840

with best compliments:
SINDHI ADABI BOARD
Jamshoro, Sindh.

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

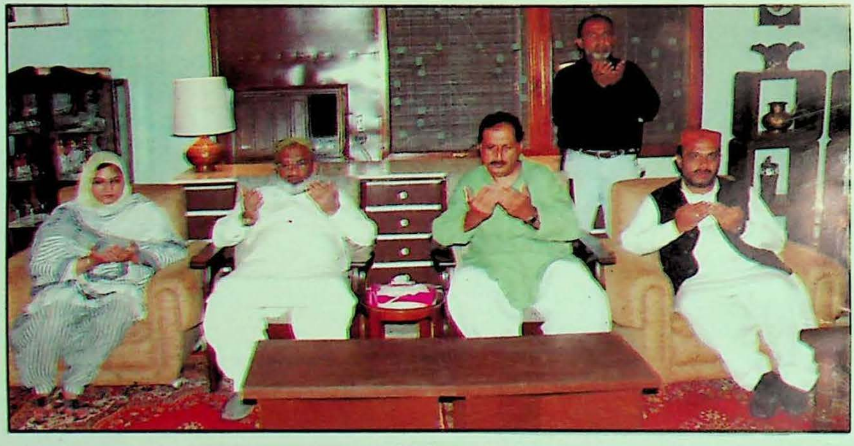

وزيراعليٰ سنڌ جناب ڊاڪٽر ارباب غلام رحيم

سنڌ جي نامياري محقق ايم .ايڇ.پنهور جي وفات تي سندس
پُٽ سَني پنهور سان تعزيت ڪري رهيو آهي.
صوبائي وزير عرفان گل مگسي ۽ صلاحڪار نزهت پٺاڻ ساڻس گڏ آهن.

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 57 نمبر 1-2/2007ع نمبر 1-2

مجلس مشاورت

مراد علي مرزا

ڊاڪٽر نواز علي شوق

الطاف شيخ

اياز گل

مدد علي سنڌي

اعجاز احمد منگي

ايڊيٽر

نفيسه احمد شيخ

جوائنٽ ايڊيٽر

طارق عالم ابڙو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

چام شورو، سنڌ.

(Reged No. NS-20)

The "Mehran", Quarterly
Vol: 57, No 1-2/ 2007
(Established in 1955)

.* An age old leading journal of scholarship in Sindhi Language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.

* Contemporary Creative writing, History, Civilization, Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and translations from World literature are the main topics of material usually published in this periodical.

* Published by *SINDHI ADABI BOARD* for the promotion of Sindhi Literature with the financial assistance of *PAKISTAN ACADEMY OF LETTERS* Islamabad.

Publication contact:
Editor "Mehran" Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
Fax: 2771602
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tialk Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

[ٽائيٽل: طارق عالم]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

سالياني چندو: ٽي سؤ رپيا — (فون نمبر: 2633679) — في پرچو: پنجهتر رپيا

هيءُ پرچو =/Rs: 150

Printed and Published by Aijaz Ahmad Mangi Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

پاران ايم ايڇ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

سائين! سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سُڪارَ
دوست تون دلدارَ عالم سڀ آباد ڪرين!
[شاهه]

سوچ - لوچ

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ سرڪار گذريل آگسٽ ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ انتظامي تبديليون آنديون آهن. نئين جوڙجڪ ۾ سنڌ جي وزيراعليٰ جناب ڊاڪٽر ارباب غلام رحيم بورڊ جي چيئرمن جي حيثيت ۾ اُن جي سربراهي سنڀالي آهي. جا اڳ ۾ صوبائي وزيرتعليم وٽ هوندي هئي. ان طرح ميمبرن ۾ به تبديلي آڻي ڪجهه نوان ميمبر مقرر ڪري بورڊ جو نئون انتظام قائم ڪيو ويو. جنهن ۾ جناب مدد علي سنڌي پهرين وانگر وائيس چيئرمن آهن.

بورڊ جي ان نئين جوڙجڪ کي علمي حلقن ۾ پسند جي نظر سان ڏسندي ان کي بورڊ جي ترقيءَ سان تعبير ڪيو ويو آهي. 1951ع ۾ بورڊ جڏهن "هاءِ پاور ايگزيڪيوٽو ڪميٽي فار سنڌي لٽريچر" جي نالي سان ڪم شروع ڪيو تڏهن اُن جو سربراهه به اول وزير تعليم ۽ بعد ۾ سنڌ جو وزيراعليٰ مقرر ٿيو. ان طرح هڪ اڳوڻي خوشگوار روايت کي دهرائي بورڊ جي ترويج لاءِ وڌندڙ انتظام ڪيو ويو آهي. اسان هن موقعي تي سنڌ جي علم دوست ۽ سُڄاڻ وزيراعليٰ جناب ڊاڪٽر ارباب غلام رحيم کي تهنيت پيش ڪندي ان اميد جو اظهار ڪريون ٿا ته سندس ادب پروري سان بورڊ پنهنجي مقصدن ۾ خاطرخواه ڪاميابيون ماڻي سگهندو. جن سان سنڌي ادب جو منهن مٿي ٿي سگهندو. خاص طرح سان پاڻ وڏ- وزارت سنڀالڻ کان پوءِ اڳي ئي بورڊ کي ٻن ڪروڙ رپين جي خطير امداد عطا ڪري بورڊ کي پنهنجن پيرن تي بيهاري چڪا آهن. اسان بورڊ جي نون معزز ميمبرن جي آجيان ڪندي بورڊ جي متحرڪ وائيس چيئرمن جناب مدد علي سنڌي جي بورڊ لاءِ علمي دلچسپين ۽ ترقياتي سرگرمين کي به قدر جي نظر سان ڏسون ٿا. جي بورڊ جي فلاح ۽ ترويج سان عبارت آهن.

لڏيو لطيفن.....!

گذريل چند مهينن ۾ سنڌي ٻولي، ادب، ثقافت، تعليم، صحافت، تحقيق ۽ تاريخ جي شعبن ۾ وڏا خال پئجي ويا. جو انهن شعبن ۾ مخلصانه ڪم ڪندڙ خدمتگذارن جي هڪ تعداد هي جهان ڇڏيو آهي! جناب ايم.ايڇ.پنهور، جناب حسين شاهه راشدي، شريمان ڪرشن راهي، پروفيسر امينه خميساڻي، سائين الهنواز رڪڻائي، سگهڙ عبدالرحمان مهيسر، سائين مشتاق پرڳڙي، ڊاڪٽر محمد اسحاق ابڙو، تبسم عروج قاضي، ڊاڪٽر رياض الاسلام، سيد صالح محمد شاهه، اي.جي.چانڊيو ۽ نُورالدين سرڪي اسان کان جدا ٿي ويا. سندن وڇوڙن سان سنڌي ادب ۽ ٻولي کي پهتل نقصان جي تلافي ڪانه ٿي سگهندي. اسان سندن جدايئ تي ارمان جو اظهار ڪندي سندن مغفرت لاءِ دعاگو آهيون ۽ پونيرن سان شريڪِ غم! خدا کين جوار رحمت ۾ جايون ڏئي.

ان طرح ننڍي کنڊ جي هاڪاري ليکڪا قرة العين حيدر جي وفات تي سنڌي علمي حلقن ۾ سخت رنج و ملال محسوس ڪيو ويو آهي. جنهن جي بين الاقوامي ادبي حيثيت هڪ مڃيل حقيقت آهي ۽ جديد سنڌي ادب تي سندس اسلوب تحرير ۽ فڪري زاوين جا اڻمٽ نقش هڪ دائمي قدر جي صورت اختيار ڪري چڪا آهن. قرة کي سنڌي ادب ۾ متعارف ڪرائيندڙ ۽ سندس اهلِ دل عقيدتمند سائين مدد علي سنڌي کي ڇڱي من ۾ پيئي جو لاتعداد مصروفيتن جي باوجود پنهنجي هڪ جامع ۽ تفصيلي تاثر سان مهراڻ کي نوازيو اٿن. جا صحيح معنيٰ ۾ هڪ "هيانءَ نپوڙيندڙ" تحرير آهي. قرة العين حيدر کي پيتا جو اهو پاڳو سندس ئي روشن خيالي ۽ احترام جي ثابتي آهي.
– ن.ا.ش

سٿاءُ

وکر سو وهاءِ

هيءَ جا لات لطيف جي

راضي شاهه لکياري 8

محمد فقير کٽياڻ 9

سليمان فقير ڪورائي 10

نبن فقير جيهو 11

وشنداس نهالچند پارواڻي 12

تحقيق

1. نئين سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس (شهر جو بنياد پوڻ)
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 14

2. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جون علمي خدمتون (هڪ سرسري جائزو)
- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو 22

3. ادبي اصطلاحن ۽ نظرين جي لغت-2
- ڊاڪٽر فهميده حسين 29

4. 1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو-13
- ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ 35

5. سنڌ بابت مواد جي فهرست نويسيءَ جو تاريخي جائزو (قسط-1)
- ناسف علي شيراز 69

6. قاضي محمد عرس جي ڪلام جو مختصر جائزو
- ڊاڪٽر نواز علي شوق 103

7. ريڊيو پاڪستان ۽ سنڌي ٻولي
- نصير مرزا 108

8. شاهه لطيف جي شاعري ۽ سنڌي سماج
- ڊاڪٽر ادل سومرو 118

ڪهاڻيون / ليک

1. ڇوڪري جو پيغام
- حميد سنڌي 124

2. موڪل
- انور ڪليم 128

3. ايماندار
- مارڪ ٽوئين
- سنڌيڪار: طفيل مگسي 130

4. ڳالهيون ڳڻ جهڙيون
- اصغر نذير سيد
- سنڌيڪار: قلب سومرو 133

ليک

1. پير حسام الدين شاهہ راشدي
(ڪجهہ ذاتي تاثرات)
- ڊاڪٽر عباس علي گهُمرو 136

2. پيٽ جي شاعريءَ جو قافيو تنگ
(احسن الهاشميءَ جي غزل جو جائزو)
- تاج جويو 140

3. شيخ اياز- شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ
جو معترف - ڊاڪٽر قمرجهان مرزا 143

4. ميان مير سنڌي
(سنڌو ماٿريءَ جو منفرد صوفي دانشور)
- امان الله شيخ 147

5. مولانا غلام محمد گرامي
(هڪ تاثر)
- مراد علي مرزا 153

شاعري

شبير هاتف 158
محبوب سروري، نواز علي شوق، وفا پلي 159
موتي لال جوتواڻي، واسديو موهي 160
امداد حسيني 161
حميد شهيد، محمد اشرف منصور 162
عنايت بلوچ، احمد خان مدهوش 163
اياز گل، مهر خادم 164
ادل سومرو 165
مير عبدالرسول مير 166
سيد مرتضيٰ ڏاڏاهي 167
مير محمد پيرزادو 168
سوز هالائي 169
ذوالفقار سيال 170
علي آڪاش 171
اسحاق سميجو 172
خاڪي جويو، مريم مجيدي 173
علي دوست عاجز 174
وسيم سومرو 175
روشن گهانگهرو 176
بخشل باغي، ستار سُندر 177
سرمد چانڊيو 178
زاهد دارا ابڙو 179
ابرار ابڙو، حبدار سولنگي 180
رجب پگهيو، جاويد سوز هالائي 181
ڪوثر هالائي 182
انيتا شاهہ، زبير سومرو 183
اسير قريشي، انور ساگر ڪانڊڙو،
قاضي منظر حيات 184
احمد ٽالپر، خليل عارف سومرو،
شبير بروهي، احسان دانش 185
ياسين چانڊيو، مارو جمالي،
اقبال ابڙو، حاجن پنهور 186

ترجما
ممتاز مهر 187
ولي رام ولڀ 188

ڪالم/متفرق

آديسي اُٺي ويا...!

1. مون ڪان ڪو الف- بي نہ ڪسي!
(ڪرشن راهيءَ جي ياد ۾)
- تاج جويو 189

2. ڳڊ توسان هاٿي جو آهي 'نواز'
(الهنواز رڪنائيءَ جي ياد ۾)
- آزاد انور ڪانڌڙو 195

3. "ريڪون ٿي رهيا، سڄڻ سونيءَ تند جيئن" 197
(حسين شاھ راشديءَ جي ياد ۾)
غلام رباني آگرو- حميد سنڌي- ڊاڪٽر غلام محمد لاکو-
عنايت بلوچ- شوڪت حسين شورو- عبدالقادر منگي-
ڊاڪٽر سليمان شيخ- نصير مرزا- ڊاڪٽر ذوالفقار سيال-
يعقوب علي زرداري- ناصر علي پنھور- عادل راشدي

4. ايم.ايڇ.پنھور جي ياد ۾
حميد سنڌي- شيخ عزيز- غلام محمد لاکو-
عمر سومرو- دين محمد ڪلھوڙو 219

5.زاهده تبسم "عروج" قاضي
(منھنجي مٺي ماءُ) - نصير مرزا 229

6. پروفيسر امينہ خميساڻي
(مربي استاد) - گل محمد عمراڻي 230

7. سيد صالح محمد شاھ
(لوڪ پسند امر ڪردار "فتح خان") 233
ماڪن شاھ رضوي- فضل قادر قلباڻي-سوز هالائي-
مشتاق چنگيزي- عرفان انصاري- خادم حسين چانڊيو

8. سگھڙ عبدالرحمان مهيسر
- احسان علي لغاري 241

خط
ڪجھ چوڻ لاءِ اجازت جي هجي - امداد حسيني 242

تبصرا
-"قنبر- هڪ اپياس" - دين محمد ڪلھوڙو 246
- شهيد مخدوم بلاول
- محمد آدم ٻُٽ 247

خاص ڀاڱو 197
قرۃ العين حيدر جي ياد ۾
"اُڃهاميو ٻرڻ، توکي ساريو سپرين!"
- مدد علي سنڌي 249
- عيني آپا، سدائين گڏ! - نصير مرزا 287
- 'آشيانہ' واسين سان عذرخواهي
- نصير مرزا 289
- قرۃ العين حيدر
سجاد حيدر يلدرم- ندر زهره بيگم
- ردا فاطمہ 296
- قرۃ العين حيدر
(تعارف) - شهباز حيدر 300
- عيني! "I Love You" - خالد حسن
(سنڌيڪار: دُردانہ نصير) 303
- عيني آپا جون ڳالهيون
- ڪشور ناهيد
(سنڌيڪار: عرفان علي انصاري) 306
- قرۃ العين حيدر- منھنجي ساهيڙي
- سحاب قزلباش
(سنڌيڪار: فقير محمد ڍول) 308

وڪڙ سو وهاءُ...

"اسان جو شعور ۽ احساس اڄ نہ فقط اُهو ساڳيو نہ آهي، جو چينائين يا يونانين جو هو، پر اُهو ساڳيو بہ نہ آهي، جو ڪئين سؤ سال اڳ خود اسان جي وڏن جو هو. اسان جو شعور ۽ احساس هينئر اُهو بہ ساڳيو نہ آهي جو اسان جي پنهنجي والدين جو هو، ۽ خود اسين پاڻ بہ جيئن هڪ سال اڳ هئاسين، هينئر ائين نہ آهيون. اِهو تہ ظاهر آهي، پر جيڪا ڳالهہ اهڙي ظاهر نہ آهي، سا هيءَ تہ بس اِهوئي سبب آهي جو اسين ڪڏهن بہ شعر لکڻ بند نٿا ڪري سگهون.

"اڪثر پڙهيل ماڻهو پنهنجيءَ زبان جي وڏن اديبن ۽ مصنفن لاءِ فخر محسوس ڪندا آهن، توڙي جو هنن اُنهن ڪي ڪڏهن پڙهيو بہ نہ هوندو- بلڪ ائين، جيئن هو پنهنجي ملڪ جي بين ڪن اهڙي قسم جي نرالين خصوصيتن بابت فخر محسوس ڪندا آهن. پر، اڪثر ماڻهو اِهو نٿا محسوس ڪن تہ اِهو ڪافي نہ آهي: ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن هو مستقل طور نوان نوان وڏا اديب ۽ مصنف، ۽ خاص ڪري وڏا 'شاعر'، پيدا نہ ڪندا رهندا، تہ هنن جي زبان ڪي زوال اچي ويندو، ۽ اها زبان ۽ اهو تمدن شايد ٻئي ڪنهن طاقتور تمدن ۾ جذب ٿي وڃي.

"جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دور جو نئون ۽ زنده ادب نہ هوندو، تہ اسين پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان بہ ڇڄي ويندا سين: جيستائين اسين ادب جي اوسر جو هيءُ سلسلو قائم نہ رکنداسين، تيستائين اسان جو ماضيءَ جو ادب بہ اسان کان جيئن پوءِ تيئن هٽندو پري ٿيندو ويندو- تان جو اهو اسان لاءِ اجنبي ٿي ويندو، جيئن ڪنهن ڌارينءَ قوم جو ادب، ڇو تہ اسان جي زبان بدلجندي ٿي رهي، ۽ اسان جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو نمونو، اسان جي ماحول ۽ بدلجندڙ مادي حالتن جي اثر ۽ دٻاءَ سبب، هر وقت ۽ هر طرح بدلجندو رهي ٿو، ۽ ان حالت ۾ جيڪڏهن اسان وٽ ڪي اهڙا ماڻهو نہ آهن، جيڪي پنهنجي غيرمعمولي احساس ۽ شعور ڪي، لفظن تي غيرمعمولي قدرت رکندي، ظاهر ڪرڻ ۽ پختگي بخشڻ جي صلاحيت رکندڙ هجن، تہ پوءِ ان صورت ۾ نہ فقط اسان جي پنهنجي اظهار جي صلاحيت، بلڪ، سواءِ خسيس کان خسيس محسوسات جي، ٻيءَ ڪنهن شيءِ جي محسوس ڪرڻ جي طاقت بہ نستي ٿي ويندي."

- ٽي.ايس.ايليٽ

["مهراڻ". 3-4/1960ع]

راضي شاهہ لڪياري

بيت

موت نہ ماريا ڪاپڙي، موت بہ ماريائون،
ويا ويراڳي نڪري، گهر نہ گهاريائون،
پُريا پورب پنڌ تي، سيد ساريائون،
منمد مچيائون، رسيا "راضي شاهہ" ڇٽي.

نڪي ڳولين ڳوٺ کي، نڪي پَهر پُڇن،
نڪي سوجهن سُڄ کي، نڪي رُڄ رهن،
اوطاقون ابناس ۾، آڏيون آديسن،
ويٺا سي رنجهلن، ورهيہ اِن وِرونهہ ۾.

بيٺا بازر ڪول، ياد گُرو ڪن گوڏڙيا،
نانگا پنهنجي ناٿ تان، وڃن گهولان گهول،
جي ٻَڌا آهن ٻول، سي ڇوتا ڇورن ڪينڪي.

ڇوتا ٿا ڇوريسن، اڄا ڪي البت،
مَهو، مچر، مُلڪ ۾ آهي ڪامل وڏي ڪُت،
گڏجي پٽبو گُهر ۾، وٺبو ڳام ڳَلي جو ڳت،
جنهن جي پرور رکندو پَت، سي سَرها ٿيندا "سيد" چئي.

نائين ڏينهن نِسنگ، جوڳي هليا جاڻ تي،
سِبڪ ٻڌائون سندرو، توفيق ٻڌائون تَنگ،
آديسين آرام ڪٿو ٻاڻ لڳن ڪو ٻَنگ،
رات ڏنوسون رَنگ، آهن ريڏا "راضي شاهہ" چئي.

("مهراڻ" 1- 1956ع، ص 238)

لڙ جي پٽن جي ڪنار جي دامن ۾ ٽالپرن جي اڏايل "نئين ڪوٽ" واري قلعي کان اولهہ ڏکڻ طرف مُهراڻي جي من موهيندڙ ماڙيءَ ۾ راضي شاهہ جو مزار آهي ۽ انهيءَ کري عام طرح هن درويش کي "مُهراڻي جو مير" ڪري چون. سندس حياتيءَ جو وڏو عرصو ميرن جي عهد ۾ گذريو، مگر غالباً هو انگريزن جي اوائلي دور تائين حيات هو. شايد ذوالحج جي پهرئين ڏهي ۾ وفات ڪيائين، جو سندس ساليانو ميلو ذوالحج جي نائين تاريخ لڳي ٿو.

سندس وڏا لڪيءَ جي طرف کان لڏي اچي 'خانپور' ۾ ويٺا، جا هاڻي 'ڪَن' سڏجي ٿي ۽ ان نالي سان ديهہ 'ڪَن' تعلقي ساماري ۾ اسٽيشن صالح پٽيري کان ٽي ميل اتر طرف آهي.

راضي شاهہ ننڍي هوندي کان ئي درويش صفت هو. "تون فقير آهين، سڱ کي ڇا ڪندين؟" پنهنجي سوٽن کان اهو جواب ٻڌي اتان قطع تعلق ڪري موجوده مزار واريءَ جاءِ تي اچي فقيرائو ڊير قائم ڪيائين ۽ منڊل مچايائين. مٺي توڙي ڏيپلي جا رستا ڊير پرسان گذرندا هئا، انڪري سندس تڪيو جڻ لڙ جي دروازي تي هو. عام لنگهہ سبب ڪچ جي سيدن جي وٽس اچ وڃ ۽ ڏيٺ ويٺ ٿي ۽ اڳتي هلي ڪيس سڱ ڏنائون.

مير صاحبن وٽ راضي شاهہ جي وڏي عزت هئي ۽ مٿس نهايت ئي مهربان هئا. راضي شاهہ وڏو بي رياءِ ۽ سخن جو سچو فقير هو.

راضي شاهہ جو ڪلام غالباً ڪنهن لکي گڏ ڪونہ ڪيو، انڪري فقط سندس ڪي بيت وڃي باقي بچيا آهن. پاڻئجي لو تہ راضي شاهہ مختلف موقعن تي مناسبتن سان في البديہ بيت جهڄها چيا.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
["مهراڻ" 1959/1ع]

محمد فقير کنياڻ

ڪافي

مئي مدموري جو مخمور، مرڪي مرد پين منصور
طبل وڄائي شاهنشاهي، مانجهي ٿيا مشهور.

سر سنياهي سوره صادق، سنيري ٿيا ساڄا
ساز سرود وڄائي هليا وحدت جا واڄا
ڏڪڙ خنجريون دهل دماما، تاهن ڪيا تاڄا
مرد متا ميدان مدامي، دوئي ڪان ٿي دور.

اناالحق جا هل هلائي، صاحب سرت سبحان
تاج ڪلنگي صاف سروپا پهري ٿيا پروان
اُيري آيا آر اڏيءَ تي عاشق عاليشان
فالم فوج فقر جي ڪيڙو، حاصل حال حضور.

عشق حسن جي حملي هنيڙو نعرو نينهن نواب
گگن منڊل جي گلشن اندر ڪولي راڳ رباب
صوفين سارو سير سهي ڪيو، همدم هوش حساب
بيشڪ ٿيا بهرحال بهادر دانه ڪنهن دستور.

مردن مرڪي موج مچائي، محڪم ٿي مختار
دم قدم اُنائي اڳتي، اُلٽو ڪين آچار
اُلٽي ٻولي، اُلٽي چالي، اُلٽ عجب اسرار
احمد واري مير منور "محمد" ڪيو مذڪور.

("ڪافيون"، جلد ٽيون، ص 1146)

محمد خان ولد حيدر خان، ذات ڪنياڻ، ڳوٺ بوداٿي ڪنياڻ، تعلقي هالا ضلعي حيدرآباد ۾ سنه 1876ع ۾ ڄائو. ننڍي هوندي کان وڏي همت ۽ وڏي ذهن وارو هو. پير صاحب پاڳارن جو سرويچ مريد هو. فقيرن درويشن سان خاص صحبتون ڪيائين. فقير ميانداد لغاري تارڪ جي تنبيه تي، تارڪ ٿي، توڪل جو ترهو ٻڌائين. پوئين دؤر ۾ نواب فقير ولي محمد خان لغاري سان، ۽ پوءِ مخدوم غلام محمد صاحب سان پرت جا پيچ پاتائين. راڳ فقير جي روحاني خوراڪ هو. رندي طريقو اختيار ڪيائين ۽ طعنن ملامتن جا بار پنهنجي سر تي کنيائين. تاريخ 7 محرم سنه 1359هه (1939ع) تي وفات ڪيائين. سندس ڪلام "منطوق محمدي" جي عنوان سان ڇپيو جنهن ۾ 510 ڪافيون ڪلام شامل آهن.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
["ڪافيون"، ص 1144]

سليمان فقير ڪورائي

ڪافي

تنهنجي حد حسن جو ناهي دلبر دنگ
اچي عشق ڏيکاريو تي رهبر ونگ.
الست بربڪم آر لڳي
قالوابليٰ قرب ڪار لڳي
يڪي ياراني توسان يار لڳي
ٻولي هنيو تو ڀهڳڻ ٻنگ.
عشق تنهنجي جي وار وڃي
علم عقل جا ويا خيما ڪڇي
بهشت دوزخ جا پوَ پڇي
ڏيل ڏکويو ڏاڍي ڏنگ.
مهڻي ملامت جي مرڪ لڳي
ڪڙم قبيلي جي ٽوڪ لڳي
شهر بحر جهنگ جهوڪ لڳي
نينهن نهوڙيو نيهي رنگ
اهو ذاتي ذوق ضرور اٿن
مليو مطلب منصور اٿن
مِنا ماڳ اهو منظور اٿن
لڪيو لوهه ڪنان اڳيئي انگ
تحقيق تڪي تن تار لڳي
سا بيشڪ بارو بار لڳي
ساري حال حقي هزار لڳي
وحدت وڏو آهي واري ونگ.
رمز انهيءَ ۾ ٿا رند رچن
مرد انهيءَ ٿا ميدان مچن
ڏيئي سورهيه سر "سليمان" اچن
جوان ڪٿي اها جوڏئون چنگ.

("ڪافيون" جلد ٽيون. ص 1170)

سليمان پٽ محراب خان ڪورائي، ويٺل ڳوٺ ٻڍو خان ۽ شاهو خان ڪورائي، تعلقو سامارو. اصل ڳوٺ صوفي فقير جي پڙ ۾ ويٺل هو. سنه 1246هه / 1830ع ۾ ڄائو. سندس ڪچهريون محمد عالم ڏيري پٽ واري، جيوڻ نُون، منٺار فقير راڄڙ، پير فضل علي شاهه ساگري واري ۽ محمد فقير کٽياڻ سان ٿينديون هيون. فضل علي شاهه وٽ شعر چوڻ شروع ڪيائين، ان وقت سندس عمر پنجاهه ورهيه هئي. سنه 1364هه / 1945ع ڌاري وفات ڪيائين.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
["ڪافيون"، ص 1168]

نبن فقير جيهو

ڪافي

دنيا جي اسباب مان نڪري،
الله جي آذار آيا سي!

عرب، عجم، ايراني،
يمن يونان توراني،
مليو دل جي اندر جاني،
ناحق پيا مُلڪ ماڻيا سي.

ڇڏياسي دنيا سندا سانگا،
لنگهيا سي لڪَ مڙئي لانگها،
ٻڌي ڇيريون ٿياسي نانگا،
نچي نٿون نيهُن لايوسي.

چوي 'نبن' مليو هيڪاندو،
ميلڻ محبوب لءِ من ماندو،
پرين پيارو الله آندو،
ڪُسڻ وارو ڪاتُ لايو سي.

(مهراڻ- سوانح نمبر- 3-4/1957ع. ص 308)

فقير صاحب جو سچو نالو نبي بخش ولد ڦتوهل ذات جيها آهي. سندس ولادت توڙي وفات ڳوٺ جيها تعلقي ڳڙهي ياسين ۾ ٿي. هڪ روايت موجب 1879ع ۾ ڄائو ۽ 1929ع ۾ وفات ڪيائين. ننڍي هوندي کان فقيريءَ ڏانهن لاڙو هئس ۽ اول صوفي ڇتل فقير وٽ ۽ پوءِ قلندر شهباز جي درگاهه تي تصوف جي رنگ ۾ رڱجي ريٽو ٿيو ۽ پنهنجا خيال شاعريءَ ۾ آندائين.

فقير صاحب جو ڪلام نهايت پُراثر ۽ ميناج وارو آهي ۽ تصوف جي باريڪ نڪتن سان پرپور! سندس ڪلام ۾ هي نظريو نمايان نظر ايندو ته "پنهنجو پاڻ سڃاڻجي ۽ حق جي ڳولا لاءِ هت هُت ڀٽڪڻ اجايو آهي. حقيقت ڪي پاڻ ئي پَسي سگهجي ٿو."

"الله سُڃاڻڻ سَهنجو، اهنجو سُڃاڻڻ پاڻ."

- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

("مهراڻ". سوانح نمبر، ص 308)

وشنداس نهالچند پارواڻي

ڪافي

محب منا منٺار يار، درس ڪئي دل درد ديواني

هوت هيڪر هل مل تون مان ڪي
پرت منجهان پرڪار يار
بول بندي آهيان ڀڳڻ ڀانهي.

آهن اسان جا يار اوهان سين
آديء جا اقرار يار
پارڻ پيا پورا جيء جا جاني.

قلبئون ڪر ڪو ڪرم ڪل تي
ڪل ڏٺي ڪلتار يار
هوتن لئہ آهي هينئڙو حيراني.

”وشنداس“ ڏک ڏرت ويا سڀ
بخشيا بخشڻهار يار
حرص منجهان هڻ حال هاني.

(”ڪانيون“ جلد ٽيون، ص 1493)

سيٺ وشنداس نهالچند پارواڻي مانجهوء وارو سنڌ جي جنگ پرسند نيڪنام سماجي سڌارڪن مان هڪ نامور ۽ قابل احترام بزرگ ٿي گذريو آهي. پنهنجي روايتي زمينداري ۽ ڏنڌي واپار سان گڏ هڪ اهلِ دل ۽ فقير منش جي حيثيت ۾ گاڻن وديا، نرتيہ ڪلا، سياحت ۽ سخاوت ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيائين. سندس جنم 1843ع ۾ ڪوٽڙي تعلقي جي مانجهو ڳوٺ ۾ ٿيو. سندس والد سيٺ نهالچند پڻ سنت شخصيت هو ۽ فقيرن لاءِ ”باغ بلاس“ قائم ڪيائين، جتي مهاتمائون ۽ درويش پيا ايندا هئا. اهڙي روحاني ماحول ۾ وشنداس کي نوجواني ۾ ئي ويراڳ ورتي پيدا ٿي ۽ پنهنجا جذبات ’ڪوتا‘ ۾ پوئڻ شروع ڪيائين. ان طرح سنگيت سان سندس روح جو رشتو هو ۽ راڳ جي مثالي سرپرستي ڪيائين. سڄي هندستان مان وڏا وڏا گويا ۽ راڳي سدائين وٽس مهمان ٿي اچي ٽڪندا هئا ۽ راڳ رهاڻ جون محفلون رچائيندو هو. ”وشن سڀا“ نالي هڪ وڏي هال کي ’راڳ محل‘ سڏيو ويندو هو، جتي ڳوين ۽ سازندن جي مستقل رهائش هوندي هئي. سيٺ وشنداس ساهت جي شيوا ڪندي ڪيترائي ڪتاب ڇپرائي عام پڌرا ڪيا ۽ ان مقصد سان ڪراچيء ۾ هڪ لٿو پريس بہ قائم ڪيائين. سندس شاعريء ۾ ويدانت جو رنگ غالب آهي ۽ ”رتن جوت“ (ڀاڱو-2) سندس ڪوتا تي مشتمل آهي.

تحقيق

"...سومرن جي حڪومت واري دؤر کان وٺي سنڌ ۾ فارسي ٻولي سرڪاري لکپڙهه جي لاءِ ڪتب اچڻ لڳي، انڪري ٻ.وزاني زندگيءَ ۾ توڙي جو سنڌي وهنوار جي ٻولي هئي پر اُن تي فارسي ٻوليءَ جو گهڻو اثر پيو. جيڪو اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ ۽ ادبي لکڻين تي نظر اچي ٿو.ارغونن، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي حڪومت واري دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ تي فارسيءَ جو گهڻي ۾ گهڻو اثر پيو. نه فقط ٻوليءَ تي، پر سنڌي ادب جي ڏارائن ۽ شاعريءَ جي جدا جدا روپن تي به پيو. غزل، رباعي، قصيدا، مثنويون وغيره روپن ۾ شعر رچڻ ۾ سنڌي شاعر فخر محسوس ڪرڻ لڳا. صوفي درويشن جي ڪلام ۾ توڙي جو اسان کي گهڻي قدر نيٺ سنڌي ٻولي ۽ دوها، سورٺا وغيره ڇندن ۾ شاعري ملي ٿي، پر تنهن هوندي به اُنهن جي شعر ۾ فارسي لفظن جو واهپو وڌندڙ نظر اچي ٿو. ٻيو ته هن دؤر جي شاعريءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اُپڀاشائن جا پريوگ به صاف ظاهر آهن. قاضي قادن جي ڪلام جي ٻولي اُتر سنڌ جي ۽ سرائڪي لهجي واري آهي ته ساميءَ جي سلوڪن جي ٻوليءَ تي شڪارپوري عبارت جو گهڻو اثر آهي. شاهه لطيف جي ڪلام جي ٻوليءَ تي لاڙي ۽ وچولي سنڌيءَ جو گهڻو اثر آهي. سوامي پراڻناٿ جي سنڌي واڻي ڪڇي اُپڀاشا کان متاثر آهي. روحل فقير جي سنڌي ڪلام تي هندي سنت ڪوين جي ٻوليءَ جو گهڻو اثر آهي. سگهڙن جي لوڪ شاعريءَ تي به هنديءَ جي شرنگار ڪاويه ۽ ٻوليءَ جو گهڻو اثر پيو آهي.

1843ع ۾ سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت برپا ٿي. هنن 1853ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي عربي- فارسي لکاوٽ کي هڪ "معياري روپ" ڏنو ۽ اُن ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ درسي ڪتاب به تيار ڪرايا. اُن دؤر ۾ حيدرآباد ۽ ساهتيءَ جي تعليمدانن درسي ڪتابَ تيار ڪرڻ ۾ اهم رول ادا ڪيو. اِن ڪري جدا جدا اُپڀاشائن مان وچولي سنڌيءَ اَدبي سطح تي پهچي، ادب جي لکڻين ۾ اظهار جو مکيه ۽ مرڪزي درجو حاصل ڪيو...."

- ڊاڪٽر مُرليڌر جيٽلي

["ڪلاچي". 1-2007/2ع، ص 60-61]

نئين سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس

[شهر جو بنياد پوڻ]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

علامہ قاضي صاحب جن 9 اپريل 1951ع تي وائيس چانسلر طور، ڪراچيءَ ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جون واڳون سنڀاليون. اُتان فوراً يونيورسٽيءَ کي حيدرآباد کڻي آيا. شروعاتي طور تي وڏا قدم کنيائون: هڪ ته سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ نئين شهر قائم ڪرڻ لاءِ رٿا جوڙيائون. سنڌ حڪومت طرفان کين خاطري ڏني وئي هئي ته جيڪڏهن "يونيورسٽي ٽائون شپ" (شهر) جي رٿا جوڙي موڪليندا ته پهرين قسط طور ٻه ڪروڙ روپيا ڏنا ويندا. انهيءَ ڪري اپريل جي مهيني پوري ٿيڻ کان اڳ، نئين يونيورسٽي ڪئمپس ۽ شهر لاءِ "يونيورسٽي ڪاليجن" جي رٿا 28 اپريل 1951ع تي حڪومت جي حوالي ڪيائون. ٻيو ته يونيورسٽي کي استادن ۽ شاگردن جي رهڻ ۽ پڙهائڻ وارو ادارو بڻايائون. ان لاءِ تعليم جو شعبو (Education Department) قائم ڪيائون ۽ مون کي پروفيسر مقرر ڪيائون. ان کان اڳ سنڌ يونيورسٽي فقط امتحان وٺندڙ ادارو هئي. ٽيون ته يونيورسٽيءَ جي پنهنجي پريس قائم ڪيائون ته ڪتاب شايع ٿين ۽ لئبرريءَ جو بنياد وڌائون ته مطالعي ۽ تحقيق ۾ اضافو ٿيندو رهي.

آءٌ سيپٽمبر 1951ع ۾ بطور پروفيسر مقرر ٿيس. 1952ع ۾ ئي محسوس ڪيم ته علامہ صاحب جن جو خاص توجهه مٿين مقصدن حاصل ڪرڻ ڏانهن آهي. اِن سلسلي ۾ مون کي پنهنجي اعتماد وارو ڪارڪن ڪيائون. معاف ڪيو وڃي جيڪڏهن هيٺ آءٌ جيڪي بيان ڪريان ٿو تنهن ۾ منهنجي ڪوشش ۽ ڪاوش جو ذڪر هجي. مقصد خود ثنائي ناهي (جنهن جو مون کي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به شوق نه رهيو آهي، شايد گذريل دور ۾ پنهنجي واڪاڻ ڪم اچي ها پر زندگيءَ جي هن پوئين دور ۾ ان جي ڪابہ ضرورت نه رهي آهي). مقصد "سنڌ يونيورسٽي شهر" جي، تاريخ جو ورق ورائڻو آهي. هي علامہ صاحب جن جو مون تي ڪيل اعتماد جو معجزو هو جو مون رات ڏينهن يونيورسٽيءَ جي ڪم ۾ وڏي محنت ڪئي، بلڪ عشق واري جذبي سان ڪم ڪيو. خاص طرح مون کي نئين "يونيورسٽي شهر" جي رٿا جو مقصد سمجهايائون ۽ ان کي ڪامياب ڪرڻ جي ترغيب ڏنائون.

ان وقت، هن رٿا لاءِ ڪم جا ٻه رخ هئا: هڪ ته سنڌ حڪومت توڙي مرڪزي حڪومت جي آڏو پڪن پختن دليلن سان رٿا پيش ڪرڻ ۽ ان جي بحالي لاءِ آماده ڪرڻ: ٻيو ته اهڙو ماڳ ڳولڻ جتي يونيورسٽي شهر قائم ڪيو وڃي.

سنڌ حڪومت جي وزيرن ۽ عملدارن سان قاضي صاحب جن پاڻ وقت به وقت ڳالهائيندا رهيا، جڏهن انهن مان ڪو حيدرآباد ايندو هو. اهو ضروري سمجهيائون ته اختياري وارن کي يونيورسٽي شهر قائم ڪرڻ جي اهميت کولي سمجهائي وڃي. اهو انهيءَ ڪري جو انگريزن جي دور ۾، حڪومت طرفان قائم ڪيل يونيورسٽيون سڀ امتحان وٺندڙ هيون، يونيورسٽين ۾ تعليم تدريس يا استادن شاگردن جي رهائش وارا مقصد پيش نظر نه هئا. پاڪستان ۾، سنڌ يونيورسٽي شهر قائم ڪرڻ واري هيءَ پهرين رٿا هئي جا پيش ٿي رهي هئي. ٻين يونيورسٽين جي شهرن

واريون رٿائون پوءِ پيش ٿيون. انهيءَ ڪري سنڌ يونيورسٽي شهر جي رٿا زير بحث رهي. مون کي 31 مئي 1953ع تي ڪراچي موڪليائون ته آءٌ مسٽر آفتاب قاضيءَ سان ملان ۽ "سنڌ يونيورسٽي شهر" جي رٿا سمجهايان. ان وقت هو سنڌ حڪومت جو مالي سيڪريٽري هو (۽ پڻ علامه صاحب جو عزيز). آءٌ آفتاب صاحب سان وڃي مليس ۽ علامه صاحب جن جي هدايتن موجب سڄو ڪيس سمجهايم ته جيئن هن نئين شهر قائم ڪرڻ لاءِ يونيورسٽيءَ جي مالي امداد ۾ اضافو ٿئي. اهو پهريون پيرو هو جو يونيورسٽي شهر جي رٿا سنڌ حڪومت جي مالي سيڪريٽري آڏو مڪمل رڪارڊ ۽ سڀني لوازمات سميت پيش ٿي. آءٌ هاشم رضا صاحب سان به مليس ۽ ڪيس سنڌ يونيورسٽيءَ جي ترقي لاءِ قاضي صاحب جن جي ڪنيل قدمن کان آگاهه ڪيم. هو ان وقت سنڌ جو اليڪشن ڪمشنر هو ۽ عنقريب مرڪزي حڪومت ڏانهن وڃڻ وارو هو. علامه صاحب لاءِ ڪيس عزت هئي.

1954 - 1955ع ۾ فيڊرل گورنمينٽ جو هڪ خاص ادارو "پاڪستان پلاننگ بورڊ" هو. جنهن جي تعليمي شعبي (Education Section) ۾ تعليمي ترقي ۽ مالي امداد جي بحالي جا فيصلا ٿيندا هئا ۽ ميٽنگن ۾ وائيس چانسلر به شريڪ ٿيندا هئا. علامه صاحب جن پاڻ سرڪاري ڪاتن جي اهڙين ميٽنگن ۾ شريڪ ٿيڻ پسند نه ڪندا هئا، پر يونيورسٽيءَ جي تعليمي ترقي ۽ ڪيمپس واري رٿا جي بحالي خاطر (راقم جي خاص گذارش تي) پاڻ هليا، ۽ مون کي گڏ هلڻ لاءِ چيائون. ٻن ميٽنگن ۾ سندن شرڪت جو ذڪر ڪجي ٿو. علامه صاحب جن وائيس چانسلر هئا، پر پنهنجي لاءِ موٽرڪار ڪانه ورتي هئائون جو چيائون ته جيڪو به پئسو بچت ٿئي سو يونيورسٽيءَ جي ترقيءَ ۾ صرف ٿئي. ڪراچيءَ ۾ 17- جنوري واريءَ ميٽنگ لاءِ، 16- تاريخ ڪوٽڙي مان 12 بجي منجهند جو بولان ميل ۾ چڙهياسون. ٻئي ڏينهن پاڻ ميٽنگ ۾ آيا. ان وقت تعليمي شعبي جو چيئرمن مسٽر هاشمي (سابق پرنسپال ٽريننگ ڪاليج لاهور) هو. جنهن سان منهنجي به ڏيٺ ويٺ هئي. مون کيس علامه صاحب جن جي عظمت کان آگاهه ڪري ڇڏيو هو. ۽ علامه صاحب جن آيا ته هو نهايت نيازمنديءَ سان مليو. سنڌ يونيورسٽيءَ جي مالي ضرورتن لاءِ سفارشن جو فيصلو به ٿيو. پوءِ علامه صاحب مون کي فيڊرل گورنمينٽ جي مالي سيڪريٽري مسٽر ممتاز حسن ڏانهن موڪليو. جو ولايت مان يونيورسٽيءَ لاءِ اپائن لڪن جو سائنسي سامان خريد ڪرڻ لاءِ گهربل ليسن (لائسنس) جي ضرورت هئي. ان لاءِ شام جو 6 بجي، مسٽر ممتاز حسن پاڻ علامه صاحب جن سان گڏجي مسٽر زاهد حسين وٽ هليو، جيڪو "پلاننگ بورڊ" جو چيئرمن هو. علامه صاحب جن کي خاطري ڏنائين ته بورڊ جي ميٽنگ ۾، جيڪا پوءِ جون ۾ ٿيڻ واري هئي، تنهن ۾ ليسن جا توڙي ٻيا سڀ فيصلا ٿي ويندا. 28- مئي تي مون علامه صاحب جن کي گذارش ڪئي ته پلاننگ بورڊ جي ميٽنگ 2- جون تي ٿيڻ واري آهي ۽ پاڻ هلڻ. قبول ڪيائون ۽ پهرين جون تي چيف انجنيئر جماڻي صاحب جي گاڏيءَ ۾ ساڻس گڏ ڪراچي پهتا. ٻئي ڏينهن ميٽنگ ۾ مون انتظار ڪيو ۽ پاڻ پوري ڏهين بجي آيا. ان ميٽنگ ۾ بورڊ جو ڊائريڪٽر مسٽر گانٽ (آمريڪي) به شريڪ ٿيو. علامه صاحب پنهنجي خطاب ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي نئين شهر واري رٿا جي ضرورت سمجهائي ۽ پڻ زوردار مشورو ڏنو ته يونيورسٽيون سياسي اثر کان آزاد رهن. اهو سندن عالمانه خطاب هو. ائين پاڻ وقت بوقت، روبرو يا خط و ڪتابت ذريعي، سنڌ حڪومت توڙي مرڪزي حڪومت آڏو "سنڌ يونيورسٽي شهر" واري رٿا جي منظوريءَ لاءِ زور ڀريندا رهيا.

هن رٿا جو ٻيو مسئلو اهو هو ته نئون يونيورسٽي شهر ڪٿي هجي. 1952ع کان وٺي پهرين صلاح جنهن جي پنيرائي پئي ٿي، سا هيءَ هئي ته ڦليلي جي پريان

گورنمينٽ ڪاليج سان لاڳو اوپر يا اتر طرف، واري ايراضي وڌيڪ موزون ٿيندي. ان طرف وڃي سرزمين کي جانچڻ جون هدايتون رجسٽرار جي آفيس کي مليل هيون ۽ انهن پٺي جانچ ڪئي. ٻي صلاح اها ٿي ته هالا ناڪي کان اڳتي حيدرآباد- هالا رستي سان لاڳو اوپر طرف واري زمين وڌيڪ مناسب ٿيندي. ٽين صلاح اها ملي ته اولهه طرف موجو، قاسم آباد سان لاڳو اولهه طرف واري ايراضي وڌيڪ مناسب ٿيندي. 1952ع کان 1954ع تائين انهن ماڳن جي جانچ ٿيندي رهي. وقت به وقت ،هو ذڪر علامه صاحب جن وٽ ٿيندو هو جيڪو آءٌ ٻڌندو هوس. انهن ماڳن تي پاڻي مهيا ڪرڻ جو مسئلو هو جو اجا ڪوٽڙي بئراج نهيو پٺي ۽ نون شاخن ۽ واٽر ڪورسن جا فيصلا ڪين ٿيا هئا. سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي ته اهي سڀ زمينون مالڪن جون هيون ۽ زمين خريد ڪرڻي ني پئي. علامه صاحب جن جي ارشاد تي (رجسٽرار جي آفيس طرفان يا روينيو جي عملدارن ذريعي) وڪري جا اگهه معلوم ڪيا ويا ۽ اندازو ٿيو ته زمين خريد ڪرڻ لاءِ ٻه ڪروڙ رپيا گهرجن. جڏهن سنڌ حڪومت کي لکيو ويو ته اتان جواب آيو ته حڪومت طرفان ايڏي وڏي رقم ته نهيو پر گهٽو گهٽ رقم لاءِ به اميد نه رکڻ گهرجي.

1951ع کان وٺي ٻه اڍائي سال گذري چڪا هئا جو "يونيورسٽيءَ جي نئين شهر" قائم ڪرڻ لاءِ خيلا هلايا ويا پر ڪاميابي ڪانه ٿي. علامه صاحب جن کي وڏو ويچار هو. جنهن جو اظهار پاڻ وقت بوقت اسان استادن سان ڪندا هئا. اتفاق سان مون کي هڪ خيال آيو جنهن جو پس منظر هيٺ بيان ڪجي ٿو.

علامه صاحب جن مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ آندو هو ۽ مون سندن رٿائن جي تڪميل ۽ سندن ارشادن جي تعميل کي پاڻ تي فرض ڪري ڄاتو. ائين چوڻ ۾ شايد وڌاءُ نه ٿئي ته مون رات ڏينهن پٺي ڪم ڪيو. پر ڪم جي رفتار کي قائم رکڻ لاءِ مون پنهنجي صحت طرف فقط ايترو خيال ڪيو هو جو هفتي ۾ ڇنڇر جي ڏينهن جو پويون اڌ ۽ آچر جو ڏينهن پنهنجي ذاتي شوق شغل لاءِ رکيم. اهو وقت يا ته سگهڙن سان ڪچهرين ۽ راڳ جي رهاڻين ۾ گذرندو هو، يا شڪار ۾ گذرندو هو. محمد شعبان خان، سُهرياڻي نارا جيل جو سپرنٽينڊنٽ هو. جنهن جي سنگت صحبت ۾ آءٌ بندوق هڻڻ سکيس ۽ ساڻس گڏجي هر هفتي ڇنڇر- آچر شڪار ۾ هليس، گنجي ٽڪر سان لاڳو ڏکڻ طرف ۽ پڻ ڪوٽڙيءَ واري پُل ٽپي اتان اتر طرف. موجوده سنڌ يونيورسٽيءَ واري سر زمين کان اڳتي ويندي پيٽاري واري ايراضيءَ تائين شڪار ٿيا. ڪي ڪوسا نوجوان جيڪي اسان جا سونهان هئا. تن صلاح ڏني ته سڌو الهندي طرف هلجي ۽ نئين بارڻ سان لاڳو شڪار ڪجي جو اُتي سها ۽ تتر آهن ۽ پڻ سوئر ۽ ڇراخ. انهيءَ صلاح تي به ٽي پيرا ان طرف ويندي موجوده يونيورسٽيءَ ڪيمپس واري ايراضي مان، سنڌالاجي ۽ يونيورسٽي لئبرريءَ واري پاسي کان ٽپي اولهه طرف وياسون. هڪ ٻه پيرا مٿي ٽڪر واري سطح تي هئاسون جو اتان مون کي اوپر- ڏکڻ طرف درياءَ جو پاڻي نظر آيو ۽ اهو نظارو وڻيو.

هن پس منظر جي روشني ۾ مون کي هڪ پيري خيال آيو ته علامه صاحب جن کي يونيورسٽيءَ جي نئين شهر بابت وڏي ڳڻتي آهي. سنڌ گورنمينٽ ته جواب ڏنو آهي ته زمين خريد ڪرڻ لاءِ رقم موجود ڪانهي: ته پوءِ ڇو نه علامه صاحب کي عرض ڪريان ته سائين درياءَ جي پار يونيورسٽي ٺاهجي جتي زمين جي خريدي لاءِ ڪابه رقم ڪانه ڏيڻي پوندي، ڇاڪاڻ ته زمين سڄي سرڪاري آهي. اها سرڪار ڏيڻي سگهي ٿي.

1955ع جا شروعاتي مهينا هئا جو هڪ ڏينهن مون دل ٻڌي، ادب سان، علامه صاحب جن کي اهو عرض ڪيو. پاڻ ٻُڌائون ۽ پڇيائون ته اُتي سنئين سطح واري زمين به آهي يا گهڻي هيٺ مٿاهين آهي؟ اهو به پڇيائون ته ڪوٽڙيءَ کان ڪيترو پري آهي. جواب ۾ مون عرض ڪيو

تہ ڪوٽڙي بئراج جو ڪم شروع ٿيو آهي ۽ بئراج واري پُل وٽان "يونيورسٽي شهر" ويجهو ٿيندو. پاڻ چيائون تہ: مون کي ڏيکاريندين؟ مون خوش ٿي جواب ڏنو تہ حاضر. ان کان پوءِ ٽئين چوٿين ڏينهن هلڻ جو پروگرام رکيائون. مون سنڌ يونيورسٽيءَ جي انچارج انجنيئر مسٽر احمد علي خوجہ کي چيو تہ پاڻ بہ گڏجي هلي. گاڏيءَ جو انتظام ٿي ويو. شام جو 6 بجي ڌاري روانا ٿيا، ڪوٽڙيءَ واري پُل تان ٽپي، اڳتي اولهہ وارو ڦاٽڪ ٽپي اڌ ڪلاڪ کن ۾ يونيورسٽيءَ واريءَ جاءِ تي پهتاسون ۽ مون کين موجوده انسٽيٽيوٽ آف ڪيمسٽري کان وٺي آرٽس فيڪلٽي تائين هموار سطح ڏيکاري. پاڻ ڏسي خوش ٿيا، چيائون تہ هي مٿاهين سطح واري جيڪا گولائي آهي اُتي يونيورسٽيءَ جا ڊپارٽمينٽ سهڻا ٺهندا ۽ سامهون اوڀر طرف جيڪا هيٺاهين آهي، اُن ۾ شهر ٿيندو ۽ وچ ۾ وڏي اچي مسجد هوندي. ائين هي نظارو چنڊ تاري وارو ٿيندو.

بس، ان ڏينهن پنهنجو فيصلو پڪو ڪيائون ۽ ان بعد سنڌ گورنمينٽ کي لکيائون تہ هي زمين سرڪاري آهي، جيڪا "سنڌ يونيورسٽي شهر" لاءِ منظور ڪئي وڃي. سنڌ حڪومت طرفان بہ اصولي طور منظوري ملي وئي. 1955ع وارو سال سنڌ يونيورسٽيءَ جي ترقي لاءِ فائدي وارو ثابت ٿيو. اُن جو هڪ سبب اهو هو جو کهڙو صاحب ان وقت چيف منسٽر هو ۽ علامہ قاضي صاحب لاءِ کيس بيحد عزت هئي. 8 اپريل 1955ع تي سنڌ يونيورسٽي سينيٽ جي صدارت کهڙي صاحب ڪئي ۽ ان ۾ پهريون ڀيرو سنڌ يونيورسٽيءَ جي ساڍا ٻارهن لک بجيٽ منظور ٿي. بجيٽ جي فائدي ۾ مون انگن اکرن سان زوردار تقرير ڪئي جيڪا سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان چڱ هڪ نمائنده شاهدي هئي.

جڏهن "يونيورسٽي شهر" لاءِ گهربل زمين جو نقشو ٺاهيو ويو تڏهن علامہ صاحب جن چيو تہ هيٺ واهہ لڳ واري زمين ان ۾ شامل ڪريو جو اهو نباتات جو باغ (Botony Garden) ٿيندو. اها زمين جيئن تہ ڪاٽيدارن جي هئي تنهن ڪري ان کي پوءِ حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ خاص رقم شايد ست هزار روپيا يا وڌيڪ يونيورسٽيءَ طرفان پهرين قسط طور ادا ڪيا ويا. پر مسئلو هو تہ سر زمين تي عمارتن جي اڏاوت شروع ٿئي، جيئن "يونيورسٽي شهر" جو پڪو بنياد پئجي وڃي. ان سلسلي ۾ علامہ صاحب جن جيڪي قدم کنيا تن مان بہ وڏي اهميت وارا هئا.

ڊاڪٽرن جي بنگلن ۽ ڪوارٽرس جو نهڻ

هڪ اهو جو معلوم ٿيو تہ سنڌ حڪومت لياقت ميڊيڪل ڪاليج قائم ڪرڻ واري آهي. علامہ صاحب جن طرفان اختياري وارن کي آگاهہ ڪيو ويو تہ اهو ڪاليج هن زمين تي ٺهي. جڏهن معلوم ٿيو تہ ڪاليج جي عملي جي رهائش لاءِ ڪي ڪوارٽر ٺهڻ وارا آهن تہ علامہ صاحب جن ضروري سمجهيو تہ اهي هن زمين تي ٺهن. ميڊيڪل ڪاليج لاءِ "يونيورسٽي شهر" جو اترين پاسو تجويز ڪيو ويو. 22- 20 جون 1955ع تي حيدرآباد ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس هو ۽ وزير هت آيل هئا. پير علي محمد راشدي روينيو منسٽر هو. مون کي ٻڌايو ويو تہ ڊاڪٽرن جي ڪوارٽر ٺاهڻ لاءِ روينيو وارا زمين ماپيندا. مون علامہ صاحب کي عرض ڪيو تہ پير علي محمد راشدي کي چون تہ جيئن ڪوارٽر ٺاهڻ جا مسئلا حل ٿين. ان وقت حسام الدين راشدي بہ مون وٽ مهمان طور ٽڪيل هو ۽ 21- جون شام جو اسان علي محمد شاهہ سان مليا هئاسون. جڏهن علامہ صاحب ساڻس ملڻ قبول ڪيو تہ مون حسام الدين کي چيو تہ هي وقت آهي جو علي محمد شاهہ يونيورسٽيءَ جي مدد ڪري، هل تہ گڏجي هلون ۽ کيس علامہ صاحب جن وٽ وٺي هلون. وياسون ۽ وزير صاحب اسان سان گڏجي هليو ۽ علامہ صاحب جن کيس "سنڌ يونيورسٽي شهر" جي اهميت سمجهائي. جڏهن ڊاڪٽرن جي ڪوارٽرن ٺهڻ جو ذڪر آيو تہ راشدي صاحب، علامہ صاحب کي خاطري ڏني تہ هو سڀ مسئلا حل ڪندو.

ڪوارٽرن لاءِ زمين جو فيصلو ٿيندو ۽ پئسا ڏنا ويندا تہ اُتي ئي ڪوارٽرن ٺاهڻ جو ڪم شروع ٿئي. اهو واعدو پورو ٿيو ۽ يونيورسٽيءَ جي شهر ٺهڻ لاءِ نيڪ فال بڻيو.

ٻيو وڏو ڪم علامہ صاحب جن پاڻ ڪيو، جنهن جي اسان کي پوءِ خبر پئي. يونيورسٽيءَ جي سائنس ڊپارٽمينٽن لاءِ ولايت مان سڌو سامان خريد ڪرڻ لاءِ اڍائي لکن روپين جو لائسنس مليو هو. ۽ پڻ 8- اپريل تي سينيٽ ۾ يونيورسٽيءَ لاءِ ساڍن ٻارهن لکن جي بجيٽ پاس ٿي هئي. علامہ صاحب جن پوءِ خود پاڻ يونيورسٽيءَ مان موڪل وٺي لنڊن روانا ٿيا تہ اتان ليبارٽرين جو سامان آڻين تہ سائنس ۾ تعليم زور وٺي. ولايت ۾ سندن وڏي عزت هئي ۽ اڍائي لکن ۾ ڪين ڏهن لکن جو سامان مليو. ٽي مهينا اُتي رهيا ۽ انهيءَ عرصي ۾ وقت بچائي جرمني ويا ۽ اتي سٽوگارٽ يونيورسٽي ۾ تعميري سٽائن ۽ تجويزن جي ماهر (Architect and Planner) ڊاڪٽر ڊاڪر (Dr. Jng Richard Docker) سان مليا ۽ ساڻس "سنڌ يونيورسٽي شهر" جي سر زميني سٽاءَ (Site Plan) ۽ خاص طرح فزڪس ۽ ڪيمسٽري ڊپارٽمينٽن جي عمارتن جي تفصيلي سٽاءَ بابت ڳالهايائون. اتي بہ علامہ صاحب جن لاءِ وڏي عزت هئي جو پاڻ جرمن شاعر "گوئٽي" جا شارح هئا. ڊاڪٽر ڊاڪر سنڌ يونيورسٽي شهر لاءِ "آرڪيٽيڪٽ ۽ پلينر" ٿيڻ قبول ڪيو ۽ پنهنجي معاوضي طور فقط هڪ في صد في وٺڻ تي آماده ٿيو. ان کان اڳ، علامہ صاحب جڏهن هت حيدرآباد ۾ ڪن سان ڳالهايو هو تہ گهٽ ۾ گهٽ بہ ٽي في صد معاوضو گهريائون.

"يونيورسٽي ڪئمپس شهر" لاءِ، جرمني ۾ ڊاڪٽر ڊاڪر سان اهو معاهدو ۽ معاوضو علامہ صاحب جن ڊسمبر 1955ع ۾ طئي ڪيو ۽ اتان سندن ارشاد پهتو تہ آءٌ ڪراچي ۾ فائننس سيڪريٽري مسٽر ممتاز حسن سان ملان ۽ ڊاڪٽر ڊاڪر سان طئي ٿيل معاهدي وارا ڪاغذات ڏيان ۽ يونيورسٽي طرفان درخواست ڏيان تہ ڊاڪٽر ڊاڪر جو هڪ في صد في وارو معاوضو ڪيس "جرمن مارڪ" (سڪي) ۾ ادا ڪرڻ جي منظوري ڏني وڃي. افسوس سان چوڻو پوي ٿو تہ "يونيورسٽي شهر جي تعمير" واري رٿا ۾ ان وقت اسان جي يونيورسٽي رجسٽرار جي آفيس جو ڪردار نهايت ڪمزور هو. بهرحال، مون علامہ صاحب جن جي ارشاد تي ڪاغذ تيار ڪرايا ۽ 6- جنوري 1956ع تي ڪراچيءَ ۾ مالي سيڪريٽري محترم ممتاز حسن سان مليس. ڪيس علامہ صاحب لاءِ بيحد عزت هئي ۽ سنڌ سان بہ محبت هئي جو هڪ ڀيري مون کي ٻڌايو هئائين تہ سندن خانداني رڪارڊ موجب سندن وڏا اصل ۾ سنڌ جي گاديءَ واري شهر منصوره جا هئا، جتان هجرت ڪري هند ڏانهن ويا هئا. خاطري ڏنائين تہ جرمن آرڪيٽيڪٽ جي في جرمن سڪي "مارڪ" ۾ ڏيڻ منظور ٿيندي. ان بعد ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر مسٽر ايس. ايم. شريف سان مليس ۽ يونيورسٽيءَ جي ساليانہ گرانٽ ۽ "يونيورسٽي شهر" جي ڇهن ڪروڙن واري جامع رٿا بابت ساڻس ڳالهايم تہ پاڻ فائدي ۾ سفارش ڪري.

20- تاريخ جنوري 1956ع تي علامہ صاحب جن سامونڊي جهاز "ڪيليڊونيا" ذريعي ڪراچي پهتا ۽ شان مان سان سندن استقبال ڪيو ويو. پاڻ چيائون تہ هتي ڪم پورو ڪري پوءِ حيدرآباد هلنداسون. مون کي رهائي ڇڏيائون تہ 23- تاريخ تي ساڻن گڏ حيدرآباد هلان. ڪين "يونيورسٽي شهر" جي تعمير جي اون هئي. مون ڪين ٻڌايو تہ سيڪريٽري ممتاز حسن قبول ڪيو آهي تہ انجنيئر کي سندس "هڪ في صد" معاوضو "جرمن مارڪ" ۾ ڏيڻ منظور آهي. 22 تاريخ آءٌ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر ڊاڪٽر امداد حسين کي علامہ صاحب وٽ وٺي آيس ۽ پاڻ يونيورسٽي جي مالي ضرورت بابت ڪيس آگاهہ ڪيائون. انهيءَ ڏينهن شام جو 6 بجي پاڻ وزير اعظم سان ملاقات لاءِ ويا. ڪين سنڌ يونيورسٽيءَ جي ترقي ۽ مالي مشڪلاتن جو فڪر هو ۽ سيني سان پئي مليا. 23- تاريخ 3 بجي

واري ريل گاڏي ۾ حيدرآباد هليا ۽ مون کي پاڻ سان گڏ وٺي آيا.

هتي پهچڻ بعد سڄو توجهہ "سنڌ يونيورسٽي شهر" جي ترقي ۽ تعمير طرف ڪيائون. "يونيورسٽي ٽائون شپ ڪميٽي" مقرر ڪئي هئائون. جنهن جي ڪم کي وڌايائون. پاڻ چيئرمين هئا ۽ مون کي شروع کان ئي ميمبر مقرر ڪيو هئائون. سرزمين تي گذريل سال ئي سروي ڪرائي سادا يارهن چورس ميلن تي پکڙيل ايراضي جي حدبندي ڪرائي هئائون.

"يونيورسٽي ٽائون شپ ڪميٽي" کي نئين سر جوڙيائون ۽ مون کي بہ ميمبر مقرر ڪيو ويو. اپريل جي 2- تاريخ ڊاڪٽر ڊاڪر جي جوڙيل ابتدائي پلان (Plan) ۽ "يونيورسٽي ٽائون شپ" جو خاڪو زير غور آيا. 6- تاريخ جي ميٽنگ ۾ جنهن ۾ ڊاڪٽر ڊاڪر (اڳين ميٽنگ جي روشنيءَ ۾) سٽاريل پلان ۽ "ٽائون شپ" جا خاڪا پيش ڪيا. جن تي غور ٿيو. علامہ صاحب جن وڌيڪ غور لاءِ بهتر ائين ڄاتو تہ ڊاڪٽر ڊاڪر کي "ٽائون شپ" واري سرزمين ڏيکارجي. 8- تاريخ آچر ڏينهن شام جو 6- بجي هلڻ جو فيصلو ڪيائون.

8- اپريل 1956ع وارو ڏينهن هڪ تاريخي ڏينهن هو. ان ڏينهن مقرر وقت تي ڊاڪٽر ڊاڪر ۽ يونيورسٽي انجنيئر مسٽر احمد علي خوجہ کي ساڻ ڪري علامہ صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيس. پاڻ "ٽائون شپ ڪميٽي" جي ٻئي هڪ ميمبر خانبهادر غلام علي نانا کي بہ چٽي ڇڏيو هئائون ۽ اهو بہ ڪراچيءَ مان اچي پهتو. 6- بجي روانا ٿياسون. آءٌ سونهون ٿي هليس. مون کي چيائون تہ ساڳي جاءِ تي وٺي هلجِ جتي اڳ هليا هئاسون. انهيءَ ارشاد موجب آءٌ کين موجوده انسٽيٽيوٽ آف ڪيمسٽري ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽ جي وچ ڌاري وٺي آيس جتي سڀ لٿا. ڪي قدم اتر طرف هلياسون ۽ وري اچي بيناسون. علامہ صاحب جن ڊاڪٽر ڊاڪر کي سمجهايو تہ يونيورسٽي جو تعليمي شعبا هن مٿاهين سطح تي نهندا ۽ رهائشي شهر هيٺ هوندو. تاڪيد ڪيائون تہ پهريائين سائنسي شعبن جون عمارتون رٿيون وڃن: پهريائين فزڪس ۽ ڪيمسٽري ۽ پوءِ پيون. ڊاڪٽر ڊاڪر کي "يونيورسٽي شهر" جي ضرورتن مطابق وڏو شاهي ڪليل ماحول پسند آيو. البت چيائين تہ: پاڻيءَ جو ۽ وڻن جو خاطر خواہ انتظام هجڻ لازمي آهي. چيائين تہ في الحال هو پاڻ موٽي جرمني ويندو ۽ اتان شهر جو آخري خاڪو (Site Plan) ۽ فزڪس ۽ ڪيمسٽري شعبن جي عمارتن جو تفصيلي خاڪو موڪليندو. جيئن ئي پاڻي جو انتظام ٿي ويندو تہ هو پنهنجو نائب موڪليندو. جيڪو اچي عمارتون اڏائيندو. انهن فيصلن کان پوءِ 8 بجي واپس آياسون. آچر 8- اپريل وارو هي ڏينهن هڪ وڏو تاريخي ڏينهن هو. جنهن ۾ "سنڌ يونيورسٽي شهر" جي اڏاوت جا خواب سچا ٿيندا نظر آيا.

ڊاڪٽر ڊاڪر واپس جرمني ويو ۽ اتان ڏهن هفتن ۾ "يونيورسٽي شهر" جو نقشو تيار ڪري موڪليائين. 2- جولاءِ 1956ع تي علامہ صاحب جن جي آفيس ۾ "ٽائون شپ ڪاميٽي" جي خاص ميٽنگ ٿي. جنهن ۾ انجنيئرن کي بہ مشوري لاءِ سڏيو ويو. ٿوري ترميم سان ڊاڪٽر ڊاڪر وارو نقشو بحال ڪيو ويو. في الحال هن وقت وائيس چانسلر جي گهر وٽان لنگهندڙ موجوده رستو بحال ڪيو ويو. پر هميشہ لاءِ سنڌالاجي وٽان ويندڙ رستو مکيہ رستي طور بحال ڪيو ويو. جنهن جي منڍ ۾ وڏو شاهي دروازو هوندو ۽ اهو رستو سڌو سامهون يونيورسٽي ڪتبخاني (لئبرري) تي وڃي بيهندو. يعني دروازي مان داخلا کان پوءِ رستي جو قبلو ڪتبخانو هوندو.

57-1956ع واري سال. سنڌ حڪومت ۽ پاڪستان حڪومت طرفان. عمارتن جي تعمير لاءِ ٽيهہ لک روپيا منظور ٿيا. اهي ۽ ٻيا پئسا جيڪي بچايا ويا هئا سي نئين يونيورسٽي ڪيمپس جي تعمير لاءِ مخصوص ڪيا ويا. وڏو مسئلو پاڻيءَ جو حل ڪيو ويو. مکيہ ٽئنڪ (Ground Tank) ۽ مٿان پمپ هائوس (Pump House) ٺهي ويا ۽ "گرائونڊ ٽئنڪ" کان سر زمين تائين پائپ لائينون وڇايون ويون. رٿيل ترجيحات موجب. ڪيمسٽري ڊپارٽمينٽ ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽ جي تعمير جو ڪم شروع ٿيو ۽ 1957ع دوران خاطر خواہ نموني ۾ هليو.

تي (3) "بي - ڪلاس" ۽ چوڏهن (14) "سي ڪلاس" بنگلا ٺهڻ شروع ٿيا. علامہ صاحب جن پاڻ سر زمين تي اڏاوت جي ڪم کي ڏسڻ هلندا هئا. تخمينو هو تہ اپريل 1958ع تائين انهن ٻن ڊپارٽمينٽن جي اڏاوت ايتري حد تائين مڪمل ٿي ويندي جو جولاءِ 1958ع ۾ سائنس فيڪلٽي نئين ڪيمپس تي ڪم شروع ڪري سگهندي.

1958ع ۾ نئين ڪيمپس تي تعميري ڪم جاري رهيو. علامہ صاحب جن جي ڪم تي نظر هئي. ڪين تعميري ڪم جي نگراني لاءِ ڪنهن ڄاڻو انجنيئر جي ضرورت محسوس ٿي ۽ پاڻ انجنيئري ڪاتي جي ڪن صاحبن (جماڻي صاحب وغيره) کي چوندا رهيا پر ڪٿان بہ ڪنهن "ها" ڪانہ ڪئي، جنهن تي علامہ صاحب کي افسوس پئي ٿيو. تعميري ڪم جي پيشہ وراڻہ نگراني ۽ چڪاس کان سواءِ ڪم ايترو تڪڙو هلي نہ سگهيو، جيترو علامہ صاحب جن چاهيو ٿي. سائنس فيڪلٽي کي نئين ڪيمپس تي منتقل ڪرڻ ۾ دير ٿي وئي. پاڻ تعميري ڪم جي نگراني لاءِ ڪنهن سينيئر انجنيئر کي آڻڻ لي گهريائون. اهو مسئلو اڃا حل نہ ٿيو هو جو هڪ ٻئي وڏي مسئلي منهن ڪڍيو. 7- آڪٽوبر 1958ع تي سڪندر مرزا "مارشل لا" جو اعلان ڪيو. آءُ 8- تاريخ لاهور ۾ ميٽنگ تان موٽيس ۽ شام جو علامہ صاحب جن وٽ ويس تہ پاڻ "مارشل لا" جو ذڪر ڪيائون ۽ چيائون تہ نئين ملڪ پاڪستان جي ترقي لاءِ هي اعلان هاڃيڪار آهي. ڪين ڄڻ هڪ ذاتي صدمو پهتو هو. ان ڏينهن کان وٺي آءُ روزانو شام جو وٽن وڃڻ لڳس جو سندن زندگيءَ جي اعليٰ اصولن جي مدنظر مون کي خدشو هو تہ پاڻ يونيورسٽي ڇڏي هليا نہ وڃن!

16- آڪٽوبر تي آءُ آفيس ۾ هوس جو معلوم ٿيو تہ علامہ صاحب جن چانسلر کي تار ڪري رهيا آهن تہ ڪين "وائيس چانسلر" جي عهدي کان فارغ ڪيو وڃي. آءُ فوراً سندن آفيس ۾ ڪين ملڻ لاءِ ويس ۽ ملڻ جي مون کي اجازت ملي. پاڻ اڪيلا ويٺا هئا. مون عرض ڪيو تہ: "حڪومت ۾ مٿي تبديليون اينديون رهنديون پر يونيورسٽي جي اندروني انتظام تي ايترو اثر ڪونہ پوندو. پاڻ جيئن مناسب سمجهن تيئن فيصلو ڪن. پر مالي سيڪريٽري مسٽر ممتاز حسن ۽ ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر مسٽر عترت حسين زبيري جيڪي عقيدتمند آهن تن سان صلاح ڪجي تہ بهتر. ان کان وڌيڪ اها ڳالهہ تہ يونيورسٽي ڪيمپس ۽ شهر، جنهن لاءِ اوهان سالن جا سال ڪوشش ڪئي آهي ۽ جنهن جو پهريون مرحلو مڪمل ٿيڻ وارو آهي، سو اوهان کان سواءِ اڌورو رهجي ويندو". پاڻ ٻُڌائون ۽ تار کي روڪيائون. منهنجي خيال ۾ خاص طرح "يونيورسٽي شهر- ڪيمپس" جي اڏاوت واري خيال جي ڪري پنهنجي فوري استعفيٰ وارو فيصلو بدلايائون. مون کي ان وقت ڪراچيءَ موڪليائون تہ مسٽر ممتاز حسن سان ملان ۽ خاص طرح يونيورسٽي بابت "مارشل لا" جي امڪاني پاليسين جي روشني ۾ ڪانئس علامہ صاحب جي رهڻ يا نہ رهڻ بابت صلاح پڇان. آءُ فوري طور تي اڌائي بجي واري پيسنجر ٽرين ۾ ڪراچي ويس ۽ وڃي مسٽر ممتاز حسن سان مليس. جنهن مون کي رات جو ساڍي ٻارهين بجي تائين پاڻ وٽ ويهاري ڇڏيو ۽ تفصيل سان سمجهايو ۽ تاڪيد ڪيو تہ علامہ صاحب جن پنهنجي عهدي تان بلڪل استعفيٰ نہ ڏين. ٻئي ڏينهن، آءُ حڪومت پاڪستان جي محڪمہ اطلاعات ۾ پبليڪيشن آفيسر عبدالمجيد خان سان مليس، ۽ "مارشل لا" جي امڪاني پاليسين بابت گفتگو ٿي. ان بعد وزارت تعليم ۾ ڊاڪٽر عترت حسين زبيري وٽ ويس ۽ پڇيم تہ "مارشل لا" هيٺ تعليمي نظام بابت ڪهڙي پاليسي جو امڪان آهي. چيائين تہ تعليم جو نظام بدستور وزارت تعليم ذريعي هلندو. علامہ صاحب جن لاءِ سلام چيائين ۽ تاڪيد ڪيائين تہ پاڻ يونيورسٽيءَ جي ڀلي خاطر وائيس چانسلر جي عهدي تان استعفيٰ نہ ڏين. آءُ 17- تاريخ شام جو حيدرآباد پهتس، ۽ علامہ صاحب جن وٽ ويس ۽ ڪين مسٽر ممتاز حسن ۽ مسٽر زبيري جي طرفان ڏنل صلاح ۽ سلام پهچايم. پاڻ ٻڌائون ۽ پوءِ تاڪيد ڪيائون تہ يونيورسٽي ڪيمپس شهر واري ڪم کي وڌائجي.

27- آڪٽوبر تي يونيورسٽي ٽائون شپ لاءِ مقرر ڪيل "بلڊنگ ڪميٽي" جي ميٽنگ سڏايائون، جنهن ۾ تعمير جي ڪم لاءِ نگران انجنيئر جي ضرورت جو ذڪر ڪيائون. شام جو آءُ ڪين بنگلي تي ملڻ ويس تہ ساڳيو ذڪر آيو.

سنڌ يونيورسٽي (علامہ آءِ. آءِ. قاضي ڪئمپس ڄامشورو) اڏاوت کان اڳ

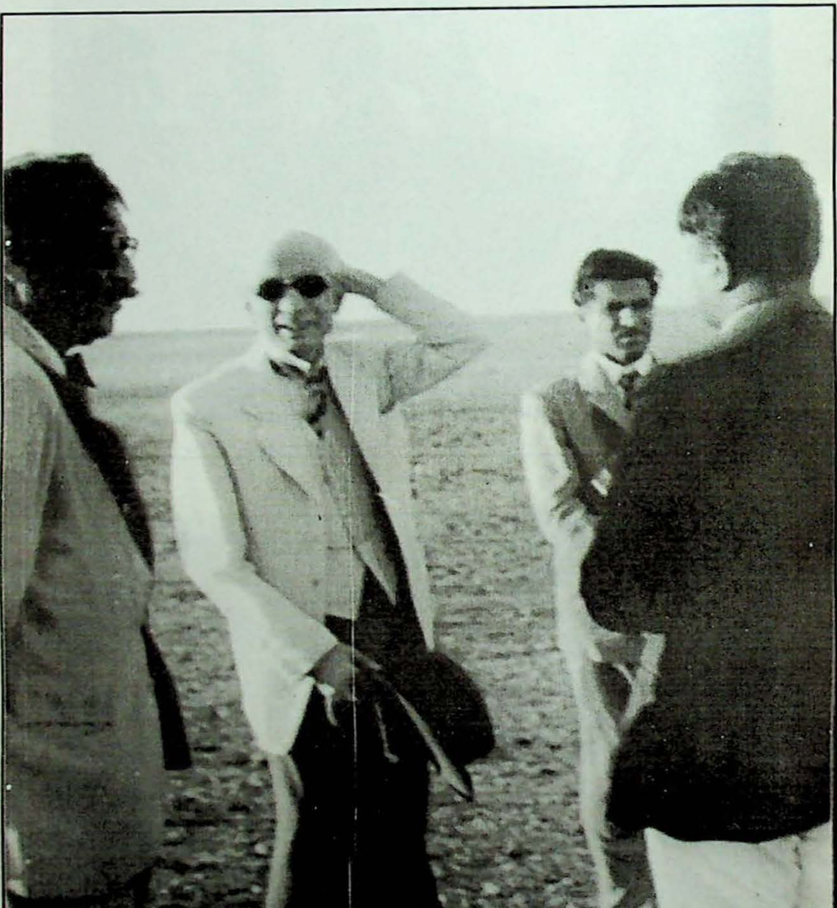

سن 1955ع ۾ پروفيسر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، نئين سنڌ يونيورسٽي شهر اڏڻ لاءِ جاءِ ڏيکاري رهيو آهي.
علامہ آءِ. آءِ. قاضي ۽ خانبهادر غلام علي نانا مجوزه ماڳ جو معائنو ڪري رهيا آهن. پُٺيرو بيٺل يونيورسٽيءَ جو انجنيئر مسٽر خوجہ آهي
[موجوده انسٽيٽيوٽ آف ڪيمسٽري ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽ واريءَ جاءِ وٽ ورتل فوٽو]

[stamp]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر ڊاڪر (جرمن انجنيئر)، علامہ آءِ. آءِ. قاضي ۽ خانبهادر غلام علي نانا

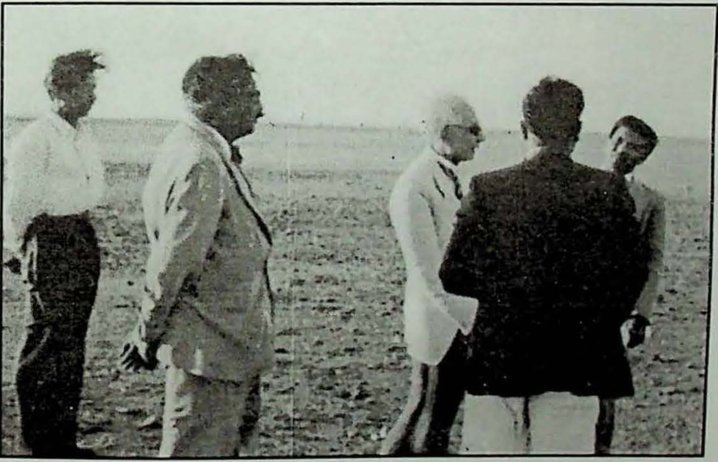

ڊاڪٽر بلوچ، علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب جن کي نئين سنڌ يونيورسٽي شهر اڏڻ لاءِ دليل ڏيئي رهيو آهي. خانبهادر غلام علي نانا کبي طرف بيٺل آهي.

(خيالن جي ڏي وٺ)

علامه آءِ. آءِ. قاضي، ڄام شوري ۾ ابتدائي اڏاوتن دوران ڪيمسٽري ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽس جو تعميراتي ڪم ڏسي رهيا آهن

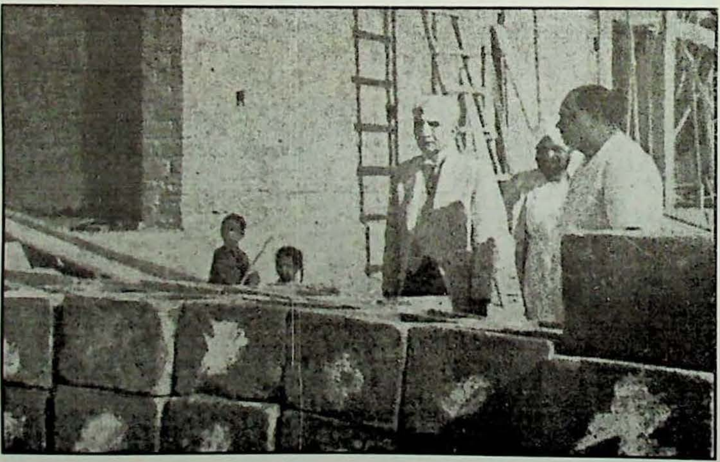

علامہ آءِ. آءِ. قاضي ڄامر شوري ۾ ابتدائي اڏاوتن دوران ڪيمسٽري ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽس جو تعميراتي ڪم ڏسي رهيا آهن

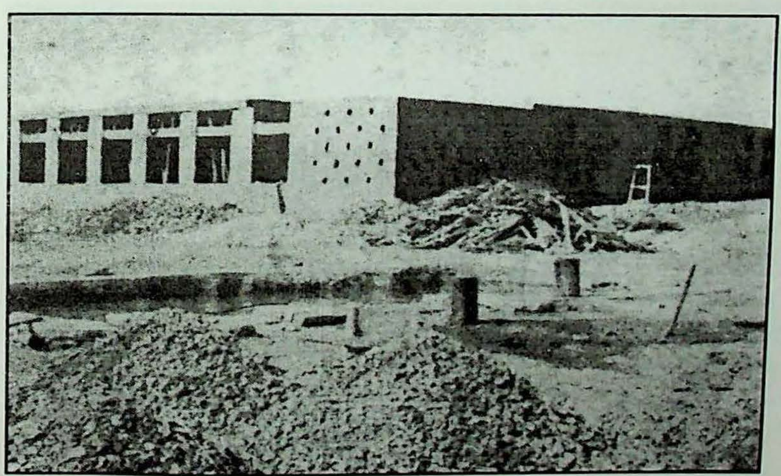

ان وقت انجنيئر شيخ عبدالرحمان بہ ڪين ملڻ آيو. علامہ صاحب چيو تہ: عبدالرحمان اسان وٽ اچي تہ بهتر. مسٽر عبدالرحمان پڏو پر سرڪاري نوڪري ۾ رهڻ بهتر چاتائين. علامہ صاحب جن پاڻ ٻيو دفعو تعميري ڪم ڪي ڏسڻ هليا. ڪيمسٽري ۽ فزڪس ڊپارٽمينٽ جو ڪم ڪافي ٿي چڪو هو. مون کي چيائون تہ ڪنهن ڄاڻو انجنيئر کي ڪم ڏيکاريو. صلاح بيٺي تہ مسٽر محمد سليمان لاڙڪ، سپرنٽينڊنگ انجنيئر کي ڪم ڏيکاريو وڃي.

مون لاڙڪ صاحب سان ڳالهايو. 24- ڊسمبر تي مسٽر لاڙڪ ۽ مسٽر علي حسن بلوچ سان گڏجي يونيورسٽي ڪئمپس ويس. معائني بعد، ڪم کي وڌيڪ تڪڙو هلائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي. ان ڏينهن مون پنهنجي ڊائريءَ ۾ لکيو تہ: "افسوس جو يونيورسٽي جي تعمير طرف سواءِ قبلہ علامہ صاحب جي ٻئي ڪنهن کي بہ اونءَ ڪانهي". انهن لفظن لکڻ مان اندازو ٿئي ٿو تہ علامہ صاحب جن کي نئين ڪئمپسن جي تعمير جي گهڻي ڪا اونءَ هئي. پهرين جنوري 1959ع تي علامہ صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جي عملي کي خطاب ڪيو، جنهن ۾ اهو ارشاد ڪيائون تہ نئين يونيورسٽي شهر ۾ ڪيمپس کي جلد آباد ڪجي. عارضي طور ننڍو انجنيئر علي حسن بلوچ ان وقت تعمير جي نگراني ڪري رهيو هو. آءٌ ساڻس گڏجي نئين ڪيمپس تي ويس ۽ جيڪي ڪوارٽر ٺهي رهيا هئا تن جو معائنو ڪري علامہ صاحب جن کي رپورٽ ڏنم.

12- فيبروري تي مون کي چيائون تہ آءٌ انجنيئر عباسي (ڊاڪٽر عباسي جو ڀاءُ) وٽ وڃان ۽ ڪيس آماده ڪريان تہ هو يونيورسٽي ڪيمپس ۾ تعميري ڪم جي نگراني (Supervision) ڪري. عباسي صاحب تازو نوڪري مان رٽائر ٿيو هو. آءٌ شام جو عباسي صاحب سان مليس ۽ ڪيس ٻڌايم تہ: "علامہ صاحب جن کي گهڻي اونءَ آهي تہ يونيورسٽي ڪيمپس جي تعمير واري ڪم جي صحيح نموني ۾ نگراني ٿئي ۽ پڻ تڪڙو هلي. ان لاءِ سندن دلي خواهش آهي تہ جيڪر اوهان اچو ۽ اها ذميواري قبول ڪريو". ڪيس پنهنجي طرفان بہ چيم تہ رٽائر ٿيڻ بعد يونيورسٽي جي خدمت اوهان لاءِ شاناٿي ٿيندي.

بالآخر دلاسو ڏنائين ۽ چيائين تہ آءٌ سڀاڻي علامہ صاحب جن سان ملندس. ٻئي ڏينهن آءٌ حاضر ڪونہ هوس. پر پوءِ معلوم ٿيو تہ عباسي صاحب علامہ صاحب جن سان مليو ۽ ڪيس يونيورسٽيءَ جو انجنيئر مقرر ڪيو ويو. هاڻي يونيورسٽي ٽائون شپ جي تعميرات جو ڪم باقاعدي هلڻ لڳو. علامہ صاحب جن پنهنجي نظر رکندا رهيا. 2- مارچ تي شام جو مون کي بنگلي تي سڏيائون. انجنيئر عباسي صاحب بہ آيو ۽ ڪيمپس تي تعميرات بابت عباسي صاحب تفصيل سان ٻڌايو. علامہ صاحب جن مطمئن ٿيا پر تاڪيد ڪيائون تہ هر ڪم وقت تي پورو ڪيو وڃي. هي آخري گڏجاڻي هئي جيڪا علامہ صاحب جن انهيءَ لاءِ ڪئي تہ يونيورسٽيءَ جي نئين شهر ۾ ڪيمپس بابت سندن انتظار ۽ تاڪيد جو حق ادا ٿئي.

افسوس سان چوڻو ٿو پوي تہ علامہ صاحب جهڙي محب وطن ۽ عظيم وائيس چانسلر لاءِ بہ هت يونيورسٽي جي خدمت ڪرڻ لاءِ حالتون سازگار نہ رهيون. اصولي طور پاڻ ملڪ ۾ "مارشل لا" هيٺ ڪابہ سرڪاري ذميواري قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا. جيتوڻيڪ پنهنجن رفيقن ۽ خيرخواهن جي چوڻ تي بروقت استعفيٰ ڪانہ ڏنائون. ڪين اها اونءَ هئي تہ يونيورسٽي شهر ۾ ڪيمپس جو ڪم پورو ڪجي. سو پاڻ يونيورسٽيءَ جي خدمت خاطر ڪجهہ وقت رهيا. پر ڪي صاحب سندن عظمت ۽ خدمت جي جذبي کي سڃاڻي نہ سگهيا. انهن ڪوتاهہ انديشن، جيئن اڳ تيئن هن وقت بہ چانسلر (گورنر) کي علامہ صاحب جن جي خلاف درخواستون موڪلڻ شروع ڪيون. 11- فيبروري 1959ع تي 2- بجي سيني پروفيسرن کي پنهنجي آفيس ۾ سڏيائون ۽ درخواستن جو ذڪر ڪيائون. پاڻ گهڻو پريشان نظر آيا. ان بعد فيبروري ۽ مارچ ۾ وقفي وقفي سان پاڻ بيمار رهيا ۽ اي. ايل. شيخ صاحب ايڪٽنگ وائيس چانسلر طور ڪم ڪيو. اپريل ۾ انجنيئر مسٽر عباسي کين عمارتن جي ڪم بابت تفصيل سان آگاهہ ڪيو ۽ پاڻ مطمئن ٿيا. آخر 12- مئي تي چانسلر (گورنر) کي پنهنجي استعفيٰ ڏياري موڪليائون.

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جون علمي خدمتون

(هڪ سرسري جائزو)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

مرليڌر سنڌي، سنسڪرت ۽ ٻين پراچين ٻولين جي ناميارو ودوان پنڊت ڪشنچند ٽوپٽلال جيٽلي جي گهر 7- نومبر 1930ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو. اڳتي هلي هي ٻالڪ تعليم ۽ تربيت کان پوءِ خود به ٻولين جو هڪ وڏو ماهر ٿيو. پنڊت ڪشنچند (1910- 1995ع) سنڌ جي تاريخ ۽ ٻولين تي تحقيق ڪئي. سندس ڪتابن ۾ ميگهه دوت، سنڌي هٽ واڻڪن اکرن جي پراچينتا، موهن جي دڙي جي لپي ۽ ڀاشا، سنڌي ڀاشا ۽ سنسڪرتي، سنڌي نالن ۾ سنڌيت جي سڳنڌ، سنڌي وياڪرڻ پريچيه، سنڌوي سنسڪرتي، سنڌي هر معنيٰ لفظن جي لغت، سنڌي ڀاشا ڪا سمڪشپت پريچيه ۽ سنڌي لپيءَ جي نشانين جي حياتي اچي وڃن ٿا. سندس ڪتاب سنڌي، هندي ۽ مراٺي ٻولين ۾ آهن.

جنهن گهر ۾ ٻوليءَ بابت ويچار گردش ڪندا رهن، تنهن جو ٻالڪ به اهڙي علمي ماحول ۾ رچي ريٽو ٿئي ٿو. مرليڌر جي پرائمري ۽ ثانوي تعليم سنڌ ۾ ٿي. اُن کان پوءِ لڏپلاڻ جي نتيجي ۾ پوني ۽ دهليءَ مان اعليٰ تعليم حاصل ڪيائين. ايم.اي (هندي ۽ سنسڪرت)، ايم.اي (لسانيات) ۽ پي.ايچ.ڊي (لسانيات) جو مقالو "سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي بناوت" جي عنوان سان لکيائين. دهلي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جو سربراهه رهيو. اُتان رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ٻوليءَ، ادب ۽ سنڌي جاتيءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪم ڪندو اچي. ڊاڪٽر مرليڌر جا ڪيترائي ڪتاب ڇپيل آهن. مقالا به ڇپيل اٿس ۽ ڪي ترجما به.

ڊاڪٽر جيٽلي سنڌي، هندي ۽ انگريزي ٻولين ۾ لکيو آهي. سندس ڪن ڪتابن جو مختصر جائزو ڏجي ٿو. اُن کان سواءِ به سندس ٻيا ڪتاب شايع ٿيل آهن. جن ۾ ميگهه دوت (سمجهاڻي)، سنڌي ساهتيه جو اتهاس، سنڌوءَ جون لهرون ۽ سنڌي ساهتيه جي جهلڪ اهم آهن. اُن کان سواءِ ڊاڪٽر ستيش روهڙا سان گڏجي "هندي- سنڌي ۽ هندي- سنڌي- انگريزي شبد ڪوش ۽ ٻين ليکڪن سان گڏ به سندس ڪتاب موجود آهن. ڊاڪٽر جيٽلي خاص طور "لسانيات" جي ماهر طور ڄاتو وڃي ٿو. پر سنڌي ادب جي مختلف پهلوئن تي به سندس قابليت نمايان آهي.

اوائلي شايع ٿيل سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (1986ع)

ڊاڪٽر جيٽلي جو هيءُ ڪتاب انهن پراڻين سنڌي لوڪ ڪهاڻين تي آڌاريل آهي. جيڪي ڪئپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي تيار ڪيل سنڌي گرامر (1849ع) جي آخر ۾ ڏنيون آهن. اُهي ڪل پنج آهن ۽ اصل ديوناگري لپيءَ ۾ هيون جن کي ڊاڪٽر جيٽلي هن ڪتاب ۾ عربي- سنڌي لپيءَ ۾ آندو آهي. ڪئپٽن اسٽئڪ هن ڪتاب کان سواءِ سنڌي- انگريزي ڊڪشنري (ديوناگري) به تيار ڪئي- جا 1853ع ۾ سندس وفات کان پوءِ ايلس صاحب جي سعيي سان مڪمل ٿي ۽ 1855ع ۾ بمبئيءَ مان شايع ٿي. "گاسپيل آف سينٽ ميٿيو" جو سنڌيءَ ۾ ترجمو به ڪيائين.

ڪئپٽن اسٽئڪ کي سنڌي ٻوليءَ سان ايتري ته دلچسپي هئي جو هن بيماريءَ مان صحتياب ٿي وري به حيدرآباد ۾

رهڻ پسند ڪيو. هو سرچارلس نيپئر جي ڏينهن ۾ بـ حيدرآباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر رهيو هو. هي سڄو احوال ڊاڪٽر جيٽلي پنهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ ڏنو آهي. ڪتاب ۾ شامل لوڪ ڪهاڻيون اڳ ٻين ليکڪن ڇو پنهنجن ترتيب ڏنل ڪتابن ۾ نـ آنديون. جو اُنهن ۾ ڪي سنڌ جا ڄاتل سڃاتل ڪردار نـ آهن. فقط سورٺ راءِ ڏياچ ڪهاڻي ڊاڪٽر بلوچ صاحب شامل ڪئي آهي. ٻيون اهڙيون ڳالهيون يا آکاڻيون آهن، جن جي سٽاءَ ۽ مضمون معمولي نوعيت جو آهي. انهن ۾ البت ناصحانـ موضوع آهن. اهي آکاڻين جي عنوان هيٺ اچن ٿيون. ٻهريون ٿي بلڪل مختصر آهن. پهرين آکاڻي هڪ ٻار لاءِ ٻن عورتن جي دعوٰي بابت آ هي، جيڪي قاضيءَ وٽ فيصلي لاءِ وڃن ٿيون. هو جڏهن عقل هلائي ٻار ڪي بـ ٽُڪر ڪرڻ لاءِ چوي ٿو تـ هڪڙي عورت دعوٰي ڇڏي ٿي ڏئي. قاضي پروڙي ٿو وٺي تـ حقيقت ۾ ٻار جي ماءُ اها ئي آهي ۽ ڪيس ٻار ڏياري ٿو. هيءَ ڪهاڻي / آکاڻي پراڻن سنڌي درسي ڪتابن ۾ آيل آهي.

ٻي ڪهاڻي ٻن ماڻهن بابت آهي، جيڪي پرڏيهـ ويندي، پنهنجي پونجي هڪ ٻڍڙيءَ وٽ رکندي چونس ٿا تـ جڏهن گڏجي اچون تڏهن واپس ڪجانءِ. ٿوري گهڻي ڏينهن هڪڙو آيو ۽ چيائين تـ منهنجو ساٿي مري ويو آهي. مائي اعتبار ڪري رقم ان کي ڏني. جڏهن ٻيو آيو تـ مائي حقيقت بيان ڪري ٻڌائي. هو هيءَ حالت ڏسي قاضيءَ وٽ داد فرياد خاطر ويو. ان بـ چيو تـ ٻئي ساٿيءَ کي وٺي اچ تـ فيصلو ڪريون!

ٽين ڪهاڻي هڪ ڇوڪر بابت آهي جيڪو واڻئي کان پڳڙا وٺڻ لاءِ هٽ ڊگهاري ٿو. پر جو مُنيءَ ڪي پاڪر پايو بيٺو آهي تنهنڪري هٽ کولي نٿو تـ پڳڙا وٺي نٿو سگهي. ويا ڏاهرين جي سردار وٽ، ان چيو ڇت پٽيو ۽ زمين کوٽيو تـ ڇوڪر آجو ٿي پوندو! ائين ڪيائون تـ معاملو نبري ويو. هن ڪهاڻيءَ ۾ ڏاهرين جي چڱي مڙس کي لال بجهڪڙ

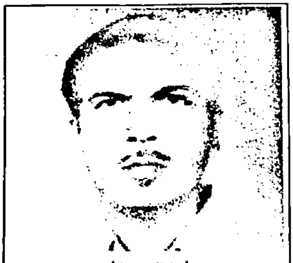
ڊاڪٽر جيٽلي

چيو ويو آهي، جيڪو هندي / اردوءَ جو ڪردار آهي. سنڌيءَ ۾ ان جي برابر ڪاڪي آچار جو ڪردار مقبول آهي. جڏهن اٺ جو ڪنڌ ديڳڙي ۾ ڦاسي پيو تـ ڪاڪي آچار کي وٺي آيا. ان چيو تـ اٺ کي ڪهو ۽ ديڳڙو ڀڃو تـ اٺ جو ڪنڌ نڪري ايندو!

چوٿين ڪهاڻي شهزادي املهـ ماڻڪ ۽ حسيني پريءَ جي آهي. هيءَ البت تفصيلي ڪهاڻي آهي. هن کي چين جي ڪهاڻي سڏيو ويو آهي. پنجين معروف ڪهاڻي راءِ ڏياچ ۽ سورٺ جي آهي، جيڪا لوڪ ادب سلسلي ۾ نشانبر آهي. شاهـ عبداللطيف ۽ ٻين شاعرن هن کي ڳايو آهي. هن متن ۾ ڪي بيت بـ شاهـ جي رسالي جا ڏنا ويا آهن.

ڪتاب جي مهاڳ ۾ ڊاڪٽر جيٽلي ڪن غلط فهمين کي دور ڪيو آهي، جي ڪن ليکڪن پيدا ڪيون هيون. هي ڪتاب ۽ خاص طور ان جو مهاڳ ڊاڪٽر جيٽلي جي تحقيق جو هڪ نمونو آهي. سنڌ ۾ هڪ روايتي پبلشر هيءَ ڪتاب بنا اجازت شايع ڪيو ۽ ليکڪ کي هڪ ڪاپي موڪلڻ بـ گوارا نـ ڪيائين (ڏسو ڊاڪٽر جيٽلي جو خط).

سنڌي پهاڪا ۽ محاورا (1993ع):

هي حقيقت ۾ سنتداس پنهونمل ڪشناڻيءَ جي ساڳئي نالي واري ڪتاب جو مهاڳ آهي، جو ڊاڪٽر جيٽلي لکيو ۽ وري اُن کي جدا شايع ڪيو. ذڪر ڪيل ڪتاب جو ايڊيٽر بـ ڊاڪٽر جيٽلي آهي. هي مقدمو تفصيلي آهي. هن

۾ پهرين لوڪ ساهتيہ (ادب) ۾ پهاڪن ۽ محاورن جي اهميت تي لکيو ويو آهي ۽ ڄاڻايو ويو آهي تہ ساهتيہ يا ادب سماجي زندگيءَ ۾ ڪيئن ڳتيل ۽ ڳنڍيل آهي. لوڪ ثقافت (سنسڪرتي) حقيقت ۾ ڇا آهي؟ ان ۾ انساني زندگي ۽ اظهار جا طريقا ڪهڙي اهميت رکن ٿا. اهو اظهار ڪهڙن جدا جدا ذريعن سان ٿئي ٿو. انهن ۾ هنر بہ آهن جيڪي روزگار جو ذريعو آهن ۽ لوڪ ڪٿائون، شاعري، ناٽڪ، ادب ۽ مصوري وغيره وري وندر جو ذريعو آهن. هنرن توڙي ادبي اظهار ۾ زندگيءَ جو عڪس ڇٽو آهي.

مهاڳ وارن چند صفحن ۾ جيٽلي صاحب اڳ شايع ٿيل پهاڪن ۽ محاورن جي ڪتابن جو تذڪرو ڪيو آهي. انهن ۾ پهريون مجموعو ديوان ڪوڙيمل چندنمل کلناڻيءَ (1844- 1916ع) جو آهي، جيڪو هن "سنڌي پهاڪا" نالي ڪتاب ۾ 1889ع ۾ ڇپايو. ان کان سواءِ ڪيولرام، مرزا قليچ بيگ، پيرومل، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ ٻين عالمن جي ڪتابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

پهاڪن جي انهن ڪتابن ۾ جن صنفن جو ذڪر آهي، سي ڪل چار آهن. (1) پهاڪا (2) اصطلاح يا محاورا (3) چوڻيون (4) ورجيسون. ڊاڪٽر جيٽلي هنن صنفن جو مثالن سان وستار ڪيو آهي. اڪثر اڻ ڄاڻ ماڻهو هر مصدر کي بہ اصطلاح چون ٿا. انهن لاءِ ڊاڪٽر جيٽلي جون بيان ڪيل وصفون نهايت ڪارآمد ۽ رهنمائي ڪندڙ آهن. انهن مان هڪ هڪ جو مثال هن ريت آهي:

- پهاڪو: گدڙ ڊاک نہ پڄي، اکي ٿو کٽا.
- چوڻي: ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، ننڍو وڏو ڇيڙ مٿو.
- محاورو/اصطلاح: ڪير ڪنڌ ٿي وڃڻ.
- ورجيس: چور چڪار.

ٻوليءَ جي سونهن واريون هي صنفون نهايت معنيٰ خيز آهن. انهن جي لفظي سٽاءَ ڪيئن بہ هجي، معنيٰ خوبصورت پيدا ڪن ٿيون.

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: سنڌس جيون چرتر ۽ رچنائون (1983ع):

هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي جنم شتابديءَ (ڄمڻ جي هڪ صدي) تي ڪوٺايل سيمينار جي موقعي تي شايع ڪيو ويو آهي، جو سيمينار جي مڪمل رپورٽ ۽ ڪن مضمونن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جا سمپادڪ (ايڊيٽر) آهن: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ۽ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي. هي ادبي ميڙ (سيمينار) 22-23 ۽ 24 سيپٽمبر 1982ع تي دهليءَ ۾ سڏايو ويو هو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڄمڻ جو ڏينهن 8 مارچ 1883ع هو، پر هي ميڙاڪو اندازاً اصل سالگره 8 مارچ 1983ع کان پنج ڇهہ مهينا اڳ رکيو ويو. هنن افتتاحي اجلاسن ۽ مقالن جي ميڙن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي علمي خدمتن جي مختلف پهلوئن جو جائزو ورتو ويو. ڊاڪٽر جيٽلي جي تفصيلي مهاڳ ۽ رپورٽ کان سواءِ هن ڪتاب ۾ هيٺيان مقالا شامل آهن:

1- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو جيون چرتر ۽ رچنائون (ڊي. ڪي. منشاراماڻي)
2- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي (تاراچند منگهن مل گربخشاڻي)
3- ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي: هڪ ڀاشا وگياني (ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي)
4- ڊاڪٽر گربخشاڻي: هڪ ادبي نقاد (هيرو شيوڪاڻي)
5- ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تيار ڪيل شاهہ جي رسالي جي اهميت (ارجن شاد)
6- ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو لکيل ناول "نورجهان" (پرم ابيچنداڻي)
7- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي: درشن جو وياڪتا (ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي)
8- شاهہ جي رسالي ۾ آيل سنڌي لوڪ ڪهاڻين بابت ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي سمجهاڻي (ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي)

9- شاهه جو رسالو، ڪڇي ۽ گجراتي ٻولين جي حوالي ۾ (جينٽ ريلواڻي)

آخر ۾ ڪتاب ۾ شامل ڪيل مقالن جي ليکڪن جا مختصر سوانحي خاڪا ڏنل آهن. ڪتاب ۾ شامل ٽن مقالن جو مختصر تعارف ۽ تت هن ريت آهي: ڊاڪٽر جيٽلي جو مقالو گربخشاڻيءَ کي بحيثيت ماهر لسانيات (ڀاشا وگياني) متعارف ڪرائي ٿو. اول اڳ وارن لسانيات جي ماهرن جو ذڪر ڪري ٿو جن ۾ ٽرومپ، بيمس، جهمٽ مل وسٽائي، ڏيارام ميرچنداڻي ۽ گريئرسن اچي وڃن ٿا. انهن اسڪالرن زبان جي ماهيت، گرامر، لفظن جي ذخيرن بابت لکيو هو. گربخشاڻي انهن جي ڪيل ڪم ۽ اُن سان گڏ هن سنسڪرت سکي. اهڙيءَ ريت هن ۾ سنڌيءَ کي چڱيءَ طرح سمجهڻ جي قوت پيدا ٿي ۽ اُن جي نتيجي ۾ شاهه جي رسالي جي زبان کي معنوي سطح تي پروڙيو.

ڊاڪٽر جيٽلي لکي ٿو تہ: "ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تيار ڪيل شاهه جي رسالي مان صاف ظاهر آهي تہ کيس ڀاشا وگيان جي اصولن جي چڱي خاصي ڄاڻ هئي. سنڌي ٻولي ۽ خاص ڪري شاهه جي ٻوليءَ جو هن ڳوڙهو اڀياس ڪيو هو." هيءَ ڳالهہ وڌيڪ صاف ۽ چِٽي ڪرڻ لاءِ جيٽلي صاحب چئن ڀاڱن ۾ ورهائي بحث ڪيو آهي. اُهي آهن:

1- ڀاشا وگيان تي ٽيل تحقيقي ڪاريہ (ڪم) جو اڀياس

2- سنڌي ٻوليءَ جي بڻ- بنياد بابت ويچار

3- سنڌي ٻوليءَ ۽ شاهه جي سنڌيءَ جو اڀياس

4- سنڌي لفظن جا اشتقاق ۽ سندن تاريخي اوسر

انهن نڪتن مان هر هڪ جي وڌيڪ اُپٽار ڪندي ڊاڪٽر جيٽلي هي موضوع ڪاميابيءَ سان نڀايو آهي.

ٻيو مقالو تاراچند منگهنمل گربخشاڻيءَ (ڄمر 1904ع) جو آهي جو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ڀائيٽو آهي. هن جو عنوان: "ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي" آهي. هي مقالو خانداني پس منظر ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڏاڏي، والد ۽ ٻين عزيزن جي ذڪر سان شروع ٿئي ٿو ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تعليم، ملازمت، علمي قابليت ۽ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي روشني وجهي ٿو.خانداني ذريعن سان لکيل آهي، اِن ڪري مستند آهي.

ٽيون مقالو جيڪو مون کي ذڪر لائق لڳو اُهو ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻيءَ جو آهي. عنوان اٿس: "ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، درشن جو وياکياتا." هن مقالي ۾ ڊاڪٽر جوتواڻيءَ، گربخشاڻيءَ جي رسالي جي مختلف پهلوئن جو بيان ان ريت ڇاٽايو آهي تہ هو موضوعن کي صاف ۽ شفاف انداز ۾ بيان ڪري ٿو. ان ريت گربخشاڻيءَ، شاهه جي سوانح، تصوف ۽ ويدانت توڙي موضوعن جو بيان چٽو ۽ غير مبهم ڪيو آهي. انهن نڪتن کي وزن ڏيندي ڊاڪٽر جوتواڻي مقالو مڪمل ڪري ٿو. هو اِهو واضح ڪري ٿو تہ گربخشاڻي پراڻي انداز ۽ فرسوده اعتقادن کان پري رهيو ۽ شاهه عبداللطيف کي هڪ اعليٰ شاعر جي حيثيت ۾ ڏٺائين.

لالچند امرڏنومل (1985ع):

هيءَ ڪتاب ڊاڪٽر جيٽلي صاحب، سنڌي ادب جي هڪ قداور شخصيت ڪاڪي لالچند امرڏنيمل جڳتياڻيءَ جي سوانح ۽ علمي خدمتن جي باري ۾ لکيو آهي. لالچند (1885-1954ع) سنڌيءَ جو هڪ امر ليکڪ آهي. هن ڪتاب کي چئن بابن ۾ ورهايو ويو آهي. آخر ۾ حوالا ۽ لالچند جي چونڊ لکڻين جو ذڪر ڪيو ويو آهي. پهريان ٻہ باب اُن وقت جي پسمنظر ۽ لالچند جي زندگيءَ ۽ شخصيت بابت آهن. اها حقيقت آهي تہ وڏا ماڻهو رڳو لفظن ۽ تقريرن سان نٿا بنجن، بلڪ عمل ۽ منفرد شخصيت سان بنجن ٿا. ڪاڪي لالچند جي زندگيءَ جي ڪهاڻي انساني خدمت جي ڪهاڻي آهي. هن جيڪي لکيو ۽ جيڪا عملي ۽ علمي خدمت ڪئي اُن ۾ انساني خدمت جو جذبو اول هو.

هو 25- جنوري 1885ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو. اسڪول ۾ وڃڻ وارو تجربو هن لاءِ دکدائڪ هو. پيءُ ۽ ڏاڏي هن

جي تربيت ڪئي. سندس تعليم ڏاڏي جي زير نظر ٿي. مئٽرڪ ڪان پوءِ ماستري شروع ڪيائين. حيدرآباد ڪان پوءِ ڪراچيءَ ويو ۽ سنڌ مدرسة الاسلام ۾ استاد جي حيثيت سان خدمتون سرانجام ڏنائين. خود بہ تعليم حاصل ڪندو رهيو ۽ بي.اي ڪيائين. تعليم ۽ تحريڪ ۾ اڳرو رهيو. ملڪ جو ورهاڱو ٿيو تہ ڀارت هليو ويو. عوامي خدمت جي مدنظر اُت بہ ڀرپور زندگي گذاريائين. 1954ع ۾ وفات ڪيائين. 1956ع ۾ سندس سنک 18- اپريل تي سندس ٻي ورسيءَ جي موقعي تي گدوءَ وٽان سنڌو درياهہ جي سپرد ڪيا ويا.

لالچند امرڏنومل هڪ وڏو ليکڪ آهي. سندس ادبي ڪم ۾ ناول، ڊراما، ڪهاڻيون، مضمون، رپورتاز، سوانح ۽ تنقيد شامل آهي. اُن ڪان سواءِ ٻارن جو ادب ۽ ڪي ٻيون نثري صنفون بہ اچي وڃن ٿيون. سندس ڪتابن ۾ محمد رسول الله، شاهاڻو شاهہ، ڇوٽ جو چنڊ، سچ تان صدقي، سدا گلاب ۽ سون ورنيون دليون مقبول ٿيا.

لالچند جي سوانح ۽ ادبي ڪم جو هي جائزو ڊاڪٽر جيٽلي نهايت موثر انداز ۽ سهڻي زبان ۾ ورتو آهي.

شاهہ جون آکاڻيون (سمجهاڻيءَ سميت) 1990ع:

ڊاڪٽر جيٽلي، چيتمل پرسرام جي هن مشهور ڪتاب کي مهاڳ سميت هڪ ڀيرو وري متعارف ڪرايو آهي. هن ڪتاب کي اسان ساهت مالا دهليءَ طرفان اجمير جي پريس مان ڇپايو ويو آهي. چيتمل هڪ متحرڪ شخصيت جو مالڪ هو. سياست، سماج ۽ ادب ۾ هن جو نمايان مقام رهيو. ڀائي ڪلاچند، چمڙا پوش جون آکاڻيون، سامي واد، سنڌي سونهارا، هند سنڌ جا سنت، هئمليٽ، فائوسٽ، مونا وانا ۽ ٻين ڪيترن طبعزاد ۽ ترجمن سميت هي ڪتاب بہ لکيائين. هن جا ٻہ ڀاڱا "شاهہ جون آکاڻيون" جي سري سان ۽ ٽيون ڀاڱو "شاهہ جي آکاڻين جي سمجهاڻي" جي سري سان شايع ٿيو. هت ٽنهي کي گڏ ڪري شايع ڪيو ويو آهي ۽ ڊاڪٽر جيٽلي ڪتاب جي منڍ ۾ ڪل 36 صفحن تي ٻڪڙيل چيتمل جي زندگيءَ جو احوال ۽ سندس سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتن جو ذڪر ڪيو آهي. اُن سان گڏ چيتمل جي زندگيءَ جي اهم سالن جي بہ سالوار داخلا ڪيل آهي.

متن جي آخر ۾ چيتمل جي ڇپيل ۽ چند اڻ ڇپيل ڪتابن جي فهرست ڏنل آهي. بيشڪ چيتمل پرسرام سنڌ جي ادبي ستارن جي جهرمٽ ۾ هڪ نمايان ۽ چمڪندڙ ستارو آهي. هن جي خدمتن (يوگدان) کي وساري نہ سگهبو. پر ڊاڪٽر جيٽلي هڪ دلچسپ واقعو بيان ڪيو آهي، اُن جو ذڪر ڪرڻ مناسب ٿيندو. لکي ٿو تہ: "15- مارچ 1919ع تي برطانيہ سرڪار رولٽ ائڪٽ پاس ڪيو جنهن مطابق سرڪاري عملدارن کي اختياري ڏني ويئي تہ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي شڪ پوڻ جي حالت ۾ گرفتار ڪري، بنان ڪنهن مقدمي هلائڻ جي، ڪيس نظربند رکي سگهن ٿا (ص 12)".

"30- مارچ 1919ع تي دهليءَ ۾ آريہ سماجي اڳواڻ سوامي شرڌانند جي اڳواڻيءَ ۾ نڪتل جلوس تي گولي بازي ٿي تہ تيرهين اپريل تي ويساکيءَ جي شپ ڏينهن امرتسر ۾ جليان والا باغ ۾ سوين بيگناهہ ڀارت واسين جو قتل عام ڪيو ويو. انهيءَ تان سڄي ديش ۾ جوش جي لهر ڦهلجي ويئي. اُنهي دل ڏهڪائيندڙ واقعن جو ذڪر ڪندي چيتمل هندواسي ۾ برطانيہ سرڪار جي ظلمن ۽ اُرهہ زورائيءَ تي زوردار لفظن ۾ چوٽ ڇنڊيا. شاهہ لطيف جي ڪلام مان هڪ بيت جي ٽڪ کي پنهنجي سمپادڪي ويچارن جو سرو بڻايائين. اُها هيٺ ڏنل بيت جي آخري سٽ هئي:

اڳيان آڏن وٽ، پوين سر سنباهيا،
ڪاٽ تہ پوين قبول ۾، مڇڻ پائنين گهٽ،
مٿا مهاين جا، ٻيا نہ ڏسين پٽ؟
ڪلالڪي هٽ، ڪُسڻ جو ڪوپ وهي.

"بس اهو ليک پڙهندي ئي ممڻ مچي ويو. 16- مئي 1919ع تي، چيتمل کي، انهيءَ سمپادڪي ليک لکڻ ڪري گرفتار

ڪيو ويو (ص 12- 13)".

"سورلي نالي هڪ انگريز جج (پوءِ ڊاڪٽر ايچ.ٽي. سورلي) جي ڪورٽ ۾ ڪيس هليو. پوليس جيڪي گواهه پيش ڪيا تن انهيءَ بيت جي معنيٰ سمجهائيندي چيو تہ انهيءَ ذريعي عوام کي بغاوت ڪرڻ ۽ قتل عام ڪرڻ لاءِ سڏ ڏنو ويو آهي. سورلي ويچارو اُن زماني ۾ سنڌي ٻولي ايتري نہ ڄاڻندو هو، جو اُنهيءَ بيت جي صحيح مفهوم کي سمجهي سگهي. گواهن جي غلط سمجهاڻين تي ويساهہ ڪري، هن چينمل کي ڇهن سالن لاءِ قيد جي سزا ڏني (ص 13)".

چينمل سال کن سزا ڪاٽي تہ سياسي ناهہ سبب آزاد ٿي آيو ۽ سنڌس زبردست آجيان ٿي. ڊاڪٽر جيٽلي لکي ٿو تہ: "چينمل تہ قيد جي سزا کان آجو ٿيو، پر ٻئي طرف سورلي صاحب کي شاهہ لطيف اهڙو تہ قيد ۾ ٻڌو جو يا عمر اُن مان آجو ٿي نہ سگهيو. (ص 13- 14)".

نيٺ سورلي رسالي جو اڀياس ٻنيو ۽ ڪتاب (ٿيسز) Shah Abdul Latif of Bhit لکي پي ايچ.ڊي جي ڊگري ورتائين. هيءُ ڪتاب 1940ع ۾ آڪسفورڊ مان ڇپيو. اُن کان پوءِ ٻيو ڪتاب "Musa Pervagans" لکيائين، جنهن ۾ شاهہ عبداللطيف کي دنيا جو عظيم ترين شاعر ڪري مڃيائين. بهرحال چينمل جي عظمت سندس علمي ادبي، سياسي ۽ سماجي خدمتن ڪري سنڌ جو ڳاٽ اوچو ڪيو آهي.

ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ (1999ع):

هيءُ ڪتاب جيٽلي صاحب سنڌي ٻوليءَ جي مختلف لپين جي مڪمل وضاحت طور لکيو آهي. اِن سلسلي ۾ هن پراڻين سنڌي لپين ۽ عربي توڙي فارسي لپيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. ڪتاب لکڻ جي مقصد جي اپٽار ڪندي لکي ٿو تہ: "اسان مان ڪن ٿورن کي ڄاڻ هوندي تہ سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجي هڪ ڏيهي نرالي لپي بہ آهي. اُن کي عام طور سنڌي لپي سڏيو ويجي ٿو. هندو- سنڌي لپيءَ جا الڳ الڳ نمونا آهن. هن لپيءَ جي جيڪڏهن اوسر جاچبي تہ انهيءَ جو اتهاس هندوستان جي آڳاٽين لپين (موهن جي دڙي جي لپي، براهمي ۽ کروشتي لپي) سان وڃي ٿو ملي(1)".

هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر جيٽلي، البيرونيءَ جي حوالي سان وڌيڪ لکي ٿو تہ: "اها نهايت ئي افسوس جي ڳالهہ آهي تہ اسان سنڌين پنهنجي انهيءَ جهوني ورثي کي وساري ڇڏيو آهي. يارهين صدي عيسويءَ جي مشهور عرب عالم البيرونيءَ سنڌي ٻوليءَ جي انهيءَ نرالي لکاوٽ کي سيندب (سينڌو) جي نالي سان سڏيو آهي. سنڌ ۾ ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد جي کوٽائيءَ مان انهيءَ لکاوٽ جا جهونا نمونا مليا آهن(2)."

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ديوناگري لپيءَ جي حق ۾ راءِ ظاهر ڪئي هئي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اُن راءِ ۾ سازش جو شڪ ظاهر ڪيو. هن پس منظر جي زير اثر ڊاڪٽر جيٽلي هيءُ ڪتاب لکيو. هاڻي تہ عربي رسم الخط اختيار ڪيو ويو آهي، پر ماضيءَ جي هن ڪهاڻيءَ کي بيان ڪرڻ بہ ضروري هو. هن ڪتاب ۾ ليکڪ هيٺيان باب قائم ڪيا آهن: ٻوليءَ جو سرشتو، ٻولي ۽ لکاوٽ، لکاوٽ جو اتهاس، سنڌي ٻوليءَ جون لپيون، عربي- سنڌي لپي، انگريزن جي دور ۾ عربي- سنڌي لکاوٽ ۽ آزاديءَ کان پوءِ عربي- سنڌي صورتخطي. اُن کان سواءِ ڪتاب ۾ 41 عڪسي پليٽون بہ ڏنيون ويون آهن، جي لکاوٽن جا نمونا ظاهر ڪن ٿيون.

ڪتاب ۾ لکاوٽ جي تاريخ ڏيندي اُن جي مختلف دورن ۽ قسمن جو بيان ڪيو ويو آهي. اُنهن ۾ چٽر لپي (Pictography)، ڀاوَ ليک (Ideography)، آوازي ليک (Phonetic writing) ۽ اکري لکاوٽ (Syllabic writing) جو تذڪرو ڪيو ويو آهي. ڀارت ورش ۾ اِنهن لپين ۾ بہ بنيادي لپيون آهن. اُهي آهن سنڌوسڀيتا جي لپي ۽ براهمي لپي.

براهمي لپي ڀارت جي ٻين ڏيهي (علاقائي) لپين جي بنياد جو درجو رکي ٿي. سنڌيءَ لاءِ جيڪي لپيون ڪم آيون، اُهي آهن ديوناگري- سنڌي ۽ عربي- سنڌي. پوئين مسلمانن جي اڪثريت سبب قائم ٿي ويئي ۽ هندو ليکڪن بہ گهڻي ڀاڱي اختيار ڪئي. قديم سنڌي لپيءَ جو بيان ڪندي ڊاڪٽر جيٽلي سير حاصل بحث ڪيو آهي ۽ پنهنجا دليل ڏنا آهن.

سنڌي ڏِوَني- وگيان (سنڌي صوتيات) 2000ع:

هيءُ ڪتاب لسانيات جي اهم پهلو صوتيات بابت آهي. جيتوڻيڪ سنڌ ۾ هن موضوع تي ٻيا بہ ڪتاب ۽ مقالا لکيا ويا آهن، پر ڊاڪٽر جيٽلي جي هيءُ ڪاوش فني لحاظ کان اهم آهي. هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ اُنهن عالمن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن سنڌيءَ جي ڪنهن نہ ڪنهن پهلوءَ تي لکيو. اُن کان پوءِ ويهين صديءَ ۾ جديد لسانيات جو ذڪر ڪندي ٿيل تحقيق جو مختصر جائزو ورتو ويو آهي.

لسانيات ۽ خاص طور صوتيات جي باري ۾ موجود اڻپوري ۽ غلط معلومات کي درست ۽ مڪمل ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر جيٽلي هيءُ ڪتاب لکيو. هن ڪتاب ۾ ٻارهن باب قائم ڪري هرهڪ عنوان تي تفصيلي ۽ مجمل بحث ڪيو اٿس. باب هي آهن: ٻوليءَ جو سرشتو، ڏوني- وگيان يا علم آواز، ڏِوَني تت وگيان يا علم صوتيات، سنڌي ۾ سر ۽ ويڃن ڏِوَني- تت، سنڌيءَ ۾ سرن جو سرشتو، سنڌيءَ ۾ ويڃن جو سرشتو، لفظن ۾ اکرن جو سرشتو، سُرن ۽ ويڃنن جي ورهاست، عروضي خاصيتون، روپي ڏِوَني- تت وگيان ۽ سنڌي ڏونيئن جي تاريخي اوسر.

هنن ٻارهن مان هرهڪ باب ۾ فني لحاظ کان بحث ڪيل آهي ۽ هر عنوان کي دليلن ۽ مثالن سان زير بحث آندو ويو آهي. اِن ريت هيءُ ڪتاب لسانيات جي محققن ۽ شاگردن لاءِ هڪ اهم دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. ڪتاب جي آخر ۾ فني اصطلاحن جي فهرست ۽ ڪي ضميما شامل ڪيل آهن. لسانيات جي موضوعن ۾ صوتيات هڪ ڳوڙهو ۽ نازڪ پهلو آهي. ڊاڪٽر جيٽلي اُن کي هن عالمانہ ڪتاب ۾ ڪاميابيءَ سان نڀايو آهي.

شاهہ جو رسالو- هڪ اڀياس (1992ع):

هيءُ ڪتاب جيٽلي صاحب جي مقالن جو مجموعو آهي، جيڪي هن مختلف وقتن تي ۽ مختلف مخزنن ۽ سيمينارن لاءِ لکيا هئا. هنن مقالن ۾ سنڌ توڙي هند ۾ شاهہ عبداللطيف تي ٿيل تحقيق، رسالي جي قلمي نسخن ۽ ڇاپن، رسالي جي ٻولي، رسالي جي ڇاپو ڀيرومل مهرچند ۽ ڪن ٻين واسطيدار لطيفي موضوعن تي مقالا اچي وڃن ٿا.

شاهہ جي رسالي جي مختلف پهلوئن تي جيڪو ڪم ٿيو آهي، اُن جو جائزو وٺندي ڊاڪٽر جيٽلي، يونيورسٽي ريسرچ جو بہ بيان ڪيو آهي. اِن سلسلي ۾ هن ايم.فل ۽ پي ايڇ.ڊي خاطر لکيل ٿيسز جو بہ تذڪرو ڪيو آهي. سڀني معياري مقالن ۾ ڀرپور معلومات مهيا ڪيل آهي. هڪڙي مقالي ۾ شاهہ، سچل ۽ ساميءَ جي حوالي سان ڀڳتي شاعريءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ڀڳتي شاعريءَ جي ڪري سنڌي شاعريءَ کي بہ ڀارتي ادب جو حصو ڄاڻڻ کپي. ساميءَ جا سلوڪ ٻوليءَ ۽ موضوع جي مدنظر ڀڳتي ڪلام آهي. شاهہ ۽ سچل جي ڪلام ۾ بہ بالترتيب رامڪلي، پورب ۽ جوڳ، جوڳين جي بيان ۾ آهن. ڀڳتي مارڳ جي اهم شاعرن ڪبير، تلسي، جائسي، ميران، دادو ديال ۽ ٻين جي تذڪري سان گڏ سنڌي شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح هنگلاج تيرٿ جي ياترا تي بہ لکيو آهي. اهڙو ذڪر رسالي جي حوالي سان اڳ ڪاڪي ڀيرومل "لطيفي سير" ۾ بہ ڪيو آهي. مختلف مقالن جي حوالي سان ڊاڪٽر جيٽلي قدري تفصيل سان لکيو آهي. شاهہ لطف الله قادري ۽ شاهہ عبداللطيف جي ڪلام مان مثال ڏنا اٿس. انهيءَ تيرٿ ۽ اُن سان لاڳاپيل موضوعن تي ٻوءِ ٻين مسلمان شاعرن بہ لکيو. اُن سان هنن جي بي تعصبي بہ ظاهر ٿئي ٿي. ڊاڪٽر جيٽلي جا هي مقالا شاهہ عبداللطيف جي ڪلام کي سمجهڻ لاءِ نهايت قيمتي معلومات فراهم ڪن ٿا.

حوالا

1. جيٽلي، مرليڌر (ڊاڪٽر). "ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ". دهلي 1999ع. مهاڳ ص 1
2. ايضاً. ص 1

(هن مقالي ۾ مددي ڪتابن ۾ ڊاڪٽر جيٽلي جا ڪتاب ۽ ڊاڪٽر هدايت پريم جو ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جا محقق" شامل آهن).

ادبي اصطلاحن ۽ ادبي نظرين جي لغت-2

ڊاڪٽر فهميده حسين

affective stylistics - افيڪٽو اسٽائيلسٽڪس اُمنگ پيدا ڪندڙ طريقي وارو:

هڪ آمريڪي نقاد اسٽينلي فش پنهنجو نظريو ڏنو تہ ڪنهن لکڻيءَ جي جملن ۽ لفظن جي ترتيب ۽ پڙهندڙ ۾ پيدا ٿيندڙ ردعمل جو پاڻ ۾ گهرو لاڳاپو آهي. انهيءَ ترتيب جي بدلجڻ سان ردعمل مختلف ٿي سگهي ٿو. هن نظريي جو واسطو پڙهندڙ جي موٽ (Reader's response) واري نظريي سان آهي.

afflatus - افليٽس (لاطيني لفظ afflare مان نڪتل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي ڦوڪڻ):

ڏات يا قدرتي تخليقي صلاحيت کي خدائي عطيو (divine afflatus) چيو ويندو آهي. جنهن موجب هڪ ليکڪ کي اها صلاحيت غير رواجي ۽ ماورائي قوت وٽان مليل هوندي آهي. جيئن يونان ۾ عقيدو هو تہ راڳ ديوي ميوز يا ديوتا اها صلاحيت ڏيندا آهن. هن کي اُتساهہ پڻ چيو ويو آهي.

age of reason - عقليت وارو دَور:

اهو اصطلاح ادب جي تاريخ ۾ آگسٽن دَور لاءِ استعمال ٿيندو آهي. انهيءَ دَور ۾ عقليت وارين لکتن کي عزت جي نگاهہ سان ڏٺو ويو. انگريزي مٽس اهو نالو پيو. ان دَور جون خاص ڳالهيون لکڻيءَ ۾ توازن، فارم، اسٽائيل، ترتيب ۽ طريقي ۾ هر آهنگي کي سمجهيو ٿي ويو.

agitprop drama - ايجٽيپراپ ڊراما (هي لفظ ٻن لفظن agitation + propaganda مان ٺهيل آهي. يعني پرچار + اُپار

1920ع ۾ سوويت ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪاميٽي سيڪريٽريٽ جي ناهيل "ايجيٽيشن ۽ پروپيگنڊا" واري ڪاتي مان اهو لفظ نڪتو آهي. بولشوڪ انقلابي جدوجهد ۾ آرٽ کي هڪ هٿيار طور استعمال ڪرڻ ٿي چاهيو. جنهن لاءِ اهو ڪاتو عام اٿپڙهيل ماڻهن ۾ مختلف ڳالهين جو شعور پيدا ڪرڻ ۽ عمل لاءِ اُڀارڻ جي ڪوشش ڪندو هو. انهيءَ مقصد سان لکيل ڊرامن کي اهو نالو ڏنو ويو. روسي انقلاب جي نتيجي ۾ اهڙا ڊراما يورپ، اسڪينڊينيويا ۽ آمريڪا ۾ بہ پکڙيا. انهن ڊرامن کي بورجوا ڊرامن جي ضد طور پرولتاري سمجهيو ويندو هو. هرهڪ ملڪ ۾ اهي مڪاني روايت سان سلهاڙجي نئون روپ اختيار ڪري ويا. اهڙن ڊرامن ۾ ادب جي جماليات کان وڌيڪ نظريي کي اهميت ڏني ويندي هئي.

alcaics - الڪيڪس- هڪ چوُسٽو:

هڪ مخصوص وزن بحر وارو چئن سٽن وارو نظم. جيڪو يوناني شاعر الڪيئوس جي نالي پنيان سڏيو ويو. اهو اصل اٽليءَ ۾ ۽ پوءِ انگلنڊ ۾ مشهور ٿيو. سئنبرن ۽ ٽينيسن ان جا تجربا ڪيا.

alcmanic verse - الڪمينڪ ورس= الڪمئن شعر:

هڪ قسم جو گهاڙيٽو. جيڪو الڪمئن جي نالي پنيان سڏيو وڃي ٿو ۽ يوناني ڊرامائي شاعريءَ توڙي لاطينيءَ ۾ بہ ملي ٿو.

aleatory writing - اليٽري رائٽنگ- اتفاقي لکڻي

اليٽري جو لفظ ڊاري يا ڇڪي جي اڇلڻ سان لاڳاپو رکي ٿو. هن قسم جي لکڻي بلڪل اتفاقي هوندي آهي. بلڪل ائين جيئن ڊاري جو نتيجو. جيڪو قسمت ۽ موقعي تي ٻڌل هوندو آهي. جنهن جي توقع تمام گهٽ هوندي آهي. شروعاتي طريقو اهو هوندو هو تہ ليکڪ الاهي سارا صفحا لکي اُنهن کي هوا ۾ اُڇلائي اُنهن مان ڪن کي جهٽي هڪ

هند ترتيب ڏئي تيار ڪري ڇپائي. (بلڪل ائين ئي، جيئن ڪو ماڻهو پنن تي شعر لکي مَٽَ ۾ وجهندو وڃي ۽ پوءِ اُن مان ہُڪ پري هڪ وقت ڇپائي ۽ ٻيو ٻُڪ پري ٻئي پيري ڇپائي) اهو طريقو مصوري ۽ سنگيت لاءِ بہ لاڳو ٿي سگهي ٿو.

alejandrino - اليجندرينو = هڪ اسپيني نظم جو نالو: سڪندراعظم جي ڪارنامن کي ڳائڻ لاءِ جيڪي نظم لکيا ويندا هئا، اُهي هڪ مخصوص گهاڙيٽي وارا هوندا هئا، اُنهن تي اهو نالو پيو. اُن ۾ بہ اڏ سٽا اهڙا هوندا هئا، جنهن مان هرهڪ ۾ سٽ پد هجن.

alexandrine - اليڪزنڊرين = سڪندري: ٻارنهن پدن تي مشتمل سٽن واري فرينچ شاعري، جنهن کي ٽيٽراميٽر چيو ويندو آهي. 15 صدي عيسويءَ کان فرينچ شاعريءَ جو اهو معياري وزن رهيو آهي، خصوصاً ڊرامائي ۽ بياني گهاڙيٽن ۾.

allegory - ايليگري = تمثيل: هي لفظ يوناني اصطلاح allegoria مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ٻئي نموني ڳالهائڻ. اصولي طور تي اها نثر يا نظم ۾ لکيل اهڙي ڪهاڻي هوندي آهي، جنهن جي ٻٽي معنيٰ هوندي آهي. هڪڙي ظاهري ۽ ٻي اندروني يا باطني... يعني اهڙي ڪهاڻي، جنهن کي ٻن سطحن تي پڙهي، سمجهي ۽ سمجهائي سگهجي ٿو. (ڪن صورتن ۾ تہ ٽن يا چئن سطحن تي بہ) اُن جو نمونو ادبي يا تصويري ٿي سگهي ٿو. ان جو بنياد تمام پراڻو آهي ۽ اهو اظهار جو ۽ شين بابت سوچڻ جو هڪڙو مخصوص انداز آهي، جيڪو انساني ذهن لاءِ فطري عمل آهي، ان ڪري آفاقي آهي ۽ ان جو بنياد مذهبي آهي. گهڻو ڪري سڀ ڪلاسيڪي ديومالائي قصا تمثيلون آهن، جن جي ذريعي ڪائناتي حقيقتون ۽ قوتون سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. سڀ کان آڳاٽي ادبي ڪاوشن مان افلاطون جي تخليقن "فيدرس" ۽ "سمپوزيم" ۾ تمثيل جا مثال ملن ٿا. افلاطون جي "ريپبلڪ" ۾ غار واري ڏنل مثال ان جو نمايان مثال آهي. مذهبي ڪتابن ۾ تمثيل ڪائنات جي تصور تي ٻڌل هوندي آهي، تہ ٻہ جهان آهن: هڪڙو دنياوي ٻيو روحاني، اهي ٻئي خدا خلقيا آهن ۽ ظاهري دنيا اڻڏٺي جو جلوو آهي. انگريزيءَ ۾ ڊرائيڊن، سئفٽ (گليورس ٽريولس) ۾ ۽ وليم بليڪ تمثيل جو استعمال ڪيو.

alliteration - الٽريشن = تجنيس حرفي (ساڳئي حرف يا اکر جو ورجاءُ): هيءَ هڪ صنعت آهي جنهن ۾ ڪنهن لکڻيءَ خصوصاً شاعريءَ ۾ لفظن جا پهريان اکر يا زوراڻا پد ساڳيا هوندا آهن. انگريزي ادب ۾، خصوصاً شاعريءَ ۾ اها خوبي تمام آڳاٽي ملي ٿي. نثر ۾ بہ اُن جو استعمال ڪيو ويندو هو ۽ 15 صدي عيسويءَ کان پوءِ اُتان گهٽ ٿي ويو ۽ هاڻ صرف خصوصي تاثر پيدا ڪرڻ لاءِ استعمال ڪندا آهن. هتي گهڻا ئي ڪلاسيڪي مثال ڏئي سگهجن ٿا، مثلاً: ڪولرج جي نظم "قبلائي خان" ۾ الف پوتر نديءَ جو ذڪر ڪندي هو لکي ٿو:

- Five miles meandering with a mazy motion -

پڪا پنج ميل پنڌ، واٽ تي واڪڙو وڏڻ:

(انگريزي سٽ ۾ اکر "m" جو استعمال ۽ سنڌي ترجمي ۾ "پ" ۽ "و" اکرن جو استعمال.

allusion - اليوزن- لڪل اشارو، ڳجهو حوالو: اهڙو ڪو لڪل يا ڳجهو حوالو ڏيڻ، جيڪو ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ يا ملڪ جي ادب مان هجي ۽ ڪنهن واقعي يا ڪردار ڏانهن اشارو ڪري. اڪثر ليکڪ پڙهندڙن سان ڪو تجربو شيئر ڪرڻ لاءِ ائين ڪندا آهن. چيو وڃي ٿو تہ اهڙي اشاري ذريعي لکڻي شاهوڪار ٿئي ٿي ۽ اُن ۾ گهرائي پيدا ٿئي ٿي. اهڙو ڪو استعارو استعمال ڪرڻ مان ليکڪ جو مقصد هڪ اهڙي مجيل ادبي روايت کي ڪتب آڻڻ هوندو آهي، جنهن جي پڙهندڙن کي اڳ ئي ڄاڻ هوندي آهي ۽ هو ڳجهي حوالي کي سمجهي ويندا آهن.

altar poem - آلٽر پوئم (خاص شڪل رکندڙ نظم، جيئن قربان گاهہ وغيره). هن قسم جي شاعريءَ کي Carmen figuratum بہ چوندا آهن (جنهن جي معنيٰ آهي انگريزي اکر "L" جهڙي شڪل وارو) هن نظم ۾ سٽون پنهنجي ڊيگهہ ويڪر سان ائين ترتيب ڏئي لکيل هونديون آهن، جو ڪا خاص شڪل ٺهي پوي، جيڪا اُن جي موضوع ڏانهن اشارو ڪري. خيال آهي تہ اهو نمونو سڀ کان پهرين فارسي شاعرن پنجين صدي

عيسويءَ ۾ متعارف ڪرايو. جيڪو پوءِ پين پولين ۾ بہ ويو: مثلاً:

ڏٺيءَ انسان کي شاهوڪار ۽ اعليٰ خوبين وارو بڻايو
جيڪو هن پورڙائيءَ ڪري وڃائي ڇڏيو
پنهنجي مرتبي تان ڪرندي ڪرندي
هو بنجي ويو
غريب ترين
اي ڏٺي! مون کي پيهر سگهہ ڏي
جيئن چنڊول پکيءَ وانگر ڳائي سگهجن
اهي سڀئي سوڀون ۽ سڀئي اعليٰ خوبيون پيهر
شايد ائين منهنجي اندر ۾ ڪو اڳتي وڌڻ جو اُتساهہ اڃي.

amphisbaenic rhyme - ائمفسبيڪ رائيم (amphibaina يوناني ۾ ٻنهين ٻلا):
هن قسم جي نظم ۾ ابتو قافيو استعمال ٿيندو آهي، جيئن liar/rail (سنڌيءَ ۾ مار/رام)

anabasis - اينبسيز (يوناني- مٿي چڙهڻ):
ڊرامي ۾ جڏهن ڪو عمل عروج يا ڪلائميڪس تي پهچڻ وارو هجي، تڏهن هي اصطلاح ڪم آڻبو آهي. جيئن شيڪسپيئر جي "اوٿيلو" ڊرامي ۾ مُور جو ڊيسڊيمونا کي قتل ڪرڻ وارو موقعو.

anagram - اينا گرئم = حرفن جي جوڙجڪ:
ڪنهن لفظ جي حرفن کي تبديل ڪري يا مختلف لکي يا مرڳو ئي اُبتو لکي نئون لفظ ناهجي، تہ اُن کي اهو نالو ڏبو آهي. جيئن سيميوئل بٽلر جي نظم جو عنوان آهي erehwon، جيڪو اصل ۾ لفظ آهي nowhere

analogue - اينالاگ = مشابهہ، هڪجهڙو

analysis - اينالِسز = ڇيد، تجزيو:
ڪنهن بہ ادبي ڪاوش جو تفصيلي ڇيد ڪري ان جي مختلف جزن جو اڀياس ڪرڻ ۽ انهن جزن جو پاڻ ۾ تعلق معلوم ڪرڻ. اهو تنقيد جو بنيادي پهلو ٿيندو آهي. ٽي. ايس. ايليٽ جو چوڻ آهي تہ نقاد جا هٿيار "پيٽ" ۽ "ڇيد" هوندا آهن. تجزياتي تنقيد سان ڪنهن مصنف جي ڪم جي مطلب ۽ بناوٽ کي سمجهڻ ۾ مدد ملندي آهي. هڪڙو خيال اهو بہ آهي تہ تجزيو ڪرڻ سان ڪنهن ادبي ڪاوش ڏانهن پاڻمرادو ردعمل متاثر ٿئي ٿو. جڏهن تہ ٻيو خيال اهو آهي تہ گهري تجزيي سان پڙهندڙ کي پاڻ وڌيڪ مزو اچي سگهي ٿو.

anaphora - اينافورا = ورائي آڻڻ:
هي لکڻ جو هڪ نمونو آهي، جنهن ۾ نظم ۾ ڪو لفظ يا لفظن جو جهڳٽو ورائي ورائي آڻجي. (جيئن شاهہ لطيف: "سو هي، سو هو، سو اجل، سو الله" ۾ لفظ "سو" ڪي آندو آهي).

anglosaxon Period - اينگلوسيڪسن پيريڊ = پراڻو انگريزي دؤر:
هي دور سيلٽڪ انگريزن جي دور ۾ اينگلس جي حملي ۽ سيڪسن ۽ جُوٽن واري پنجين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ کان 1066ع ۾ نارمنديءَ واري فتح کان شروع ٿئي ٿو. ستين صديءَ ۾ سنڌن عيسائي ٿيڻ کان پوءِ اينگلوسيڪسن ماڻهن تحريري ادب لکڻ شروع ڪيو (ان کان اڳ اهو زباني هوندو هو). انهيءَ دور جي ادب کي "پراڻو انگريزي ادب" چيو وڃي ٿو (جيڪو مڪاني اينگلو سيڪسن ٻوليءَ ۾ هو). اُن ۾ بيووولف وارو قصو ۽ ٻيا ڪيترائي سُريلا نظم شامل آهن. ان دور جي شاعرن مان ٻن جا نالا مشهور آهن: هڪڙو ڪئڊمئن (7 صدي عيسوي) ٻيو سينووولف (8 صديءَ جي پڇاڙيءَ کان 9 صديءَ جي شروعات تائين).

angry young man - اينگري ينگ مئن = ڪاوڙيل نوجوان:
اهو اصطلاح سڀ کان پهرين 1951ع ۾ ليزلي پال جي آتم ڪهاڻيءَ جي عنوان طور استعمال ٿيو. پنجاهہ واري سموري ڏهاڪي ۾ اهو اصطلاح برطانيہ ۾ ڏاڍو مشهور ٿيو ۽ صحافين کان سواءِ ليکڪ جان آسبورن انهيءَ کي زبان زد عام ڪيو.

هن ليکڪ جو هڪ ڊرامو "لُڪ بيڪ ان اينگر" (Look back in anger) غير مطمئن ۽ مُنجهيل نوجوانن جي ٽهيءَ بابت لکيل هو، جيڪي 1957ع ۾ اسٽيبلشمينٽ جي سماجي ۽ سياسي روين ۽ طريقن جي سخت خلاف هئا. بلڪ ايتريقدر جو هو سموري بورجوا اخلاقيات جا ئي مخالف هئا. آسبورن جي ڊرامي جو اينٽي هيرو جمي پورٽر

موجوده دور جي "ڪاوڙيل نوجوان" جي هوبهو تصوير هو. وقت گذرڻ کان پوءِ اهڙي قسم جا سمورا احتجاج ڪندڙ ماڻهو "اينگري ينگ مئن" (ڪاوڙيل نوجوان) سڏيا ويا.

annals - اينلس= ساليانه ڪتاب= تاريخون

antaganist - اينٽ اگناسٽ= مخالف:

ڊرامي يا فڪشن ۾ اهڙو دشمن، جيڪو سورمي يا مکيه ڪردار جي مخالفت ڪري. شيڪسپيئر جي "اوٿيلو" ۾ ليگو مُور جو مخالف آهي. ميئر آف ڪيسٽربرج ۾ فارفري هينچارڊ جو مخالف هو.

anthology - اينٿالاجي= (يوناني- گلن جو مجموعو گلدستو):

ڪلاسيڪي دورن ۾ اهڙا مجموعا صرف ننڍن ننڍن نظمن ۽ ٽوٽڪن جا هوندا هئا. پهريون وڏو مجموعو يونان ۾ Palatine نالي سان ڪانسٽينٽينس سيفلس سهيڙيو. پوءِ لاطينيءَ ۾ اهو رواج پيو. جيڪو پوءِ وڌيڪ پکڙيو ۽ انگريزيءَ ۾ وڏا وڏا ڪتاب نهيا، جن ۾ "دي آڪسفورڊ بُڪ آف ڪيمبرج لائيٽ ورس" ۽ "دي ڪيمبرج بُڪ آف آڪسفورڊ لائيٽ ورس" وغيره شامل ٿيا.

anticlimax - اينٽي ڪلاميڪس= زوال (عروج کان پوءِ زوال):

ڊاڪٽر جانسن جي وصف مطابق "اهو هڪ اهڙو جملو آهي، جنهن جو پويون حصو اڳئين حصي کان ڪجهه گهٽ اهميت واري ڳالهه ڪري."

anti-hero اينٽي هيرو- هڪ اهڙو ڪردار، جيڪو ان روايتي "سورمي" واري ڪردار جي ابتڙ هجي، جيڪو سورهيائيءَ وارا ڪارناما ڪندو هو، تمام گهڻو سهڻو، سگهارو ۽ بهادر هوندو هو، انڪري ڪامياب ٿيندو هو. ان جي ڀيٽ ۾ اينٽي هيرو ناڪاميءَ جي علامت هو، اهو بيڪار، بدقسمت، اڻڄاڻ، گدلو، بيوقوف ۽ ڪلڻ جوڳو ڪردار ٿيندو آهي. اهو يوناني ڊرامن ۾ ملي ٿو. يورپي ادب ۾ ڊان ڪئڪزاٽ (Don Quixote) ان جو مثال آهي.

anti-literature - اينٽي لٽريچر= ادب جي اُبتڙ:

اهو اصطلاح 1935ع ۾ شاعر ڊيوڊ گيسڪوائن اهڙي ادب لاءِ گهڙيو، جيڪو روايتي اصولن ۽ طريقن کي ابتو ڪري ڇڏي. پاڻ سريئلزم جو وڏو وڪيل هو، جنهن 1935ع ۾ مشهور ڪتاب لکيو: A Short Survey of Surrealism

anti-novel - اينٽي ناول= ناول جي اُبتڙ:

هن قسم جو فڪشن تجرباتي هوندو آهي ۽ ڪهاڻي ٻڌائڻ جي روايتي طريقي ۽ ناول جي گهاڙيٽي کان هٽيل هوندو آهي. پڙهندڙ کي ڪنهن به قسم جي حقيقت يا ان جو عڪس ڏيکارڻ جي ڪا ڪوشش ڪانه هوندي آهي. اهو پنهنجا اصول ۽ طريقا پاڻ ناهي اهڙي حقيقت ڏيکاريندو آهي، جو پڙهندڙ پاڻ کي ناول جي ڪردار سان هڪجهڙائي يا هم آهنگي رکڻ لاءِ تيار ڪونه هوندو آهي. ٿامس هارڊيءَ ۽ هينري جيمس جا اهم ناول سامهون رکي وري نئبوڪوف (Nabokov) ۽ سيموئل بيڪيٽ (Samuel Backett) جو ڪم سامهون رکو ته اُهي اينٽي ناول جا نمونا آهن. اهو اصطلاح ڪافي منجهائيندڙ به آهي. جيمس جوائس جو يوليسس ۽ ورجينا وولف جا ڪيترا ناول (مثلاً: مسز ڊيلووي ۽ دي ويوز) ۽ سيموئل بيڪيٽ جو آڳاٽو افسانوي ادب اهڙي قسم جي لکڻين جا نمونا آهن. انگريزيءَ ۾ ڪيترائي اهڙا ٽوٽڪا گڏ ڪري ڪتاب ناهيا ويا آهن. جن مان هوريس والپول ان لاءِ لکيو هو ته "اهو اهڙي قسم جو ناول آهي. جنهن ۾ ڪل جوڳي ڳالهه اها آهي، ته سمورو بيان هميشه ابتو (پٺتي) ويندڙ محسوس ٿيندو آهي."

"اينٽي ناول" جا خاص نڪتا آهن: ظاهري پلاٽ جو نه هئڻ، ڪردار جي گهٽ ۾ گهٽ ارتقا، شين ۽ سطحي تجزيي جو تفصيل، گهڻو ورجاءُ، لفظن، بيهڪ جي نشانين ۽ گرامر جا انيڪ تجربا، وقت جي تسلسل ۾ تبديليون ۽ ابتدا ۽ انتها ۾ هيٺ مٿانهيون. ڪجهه وڌيڪ انتها تي پهتل خصوصيتون هي به هونديون آهن: ڪڍڻ جهڙا صفحا، راند جي پتن وانگر صفحا، اڳيان پٺيان ڪري سگهڻ وارا صفحا، رنگين، خالي صفحا، تصويرون وغيره ۽ لکت جا هيروغلفي نمونا، وغيره. سارتر جو 1938ع ۾ لکيل لاناسي (La Nausee)، البرٽ ڪامو جو 1942ع ۾ لکيل ل. اٽرينجر (L, Etranger). تاريخ ۾ پوئتي ڏسبو ته 1627ع ۾ چارلس سورل پنهنجي ناول کي اينٽي ناول سڏيو هو.

anti-play - اينٽي پلي = ناٽڪ جي اُبتڙ:

اهڙا ناٽڪ، جن ۾ نہ صرف روايتي طور طريقن کي نظرانداز ڪيو ويو هجي، بلڪ اُنهن کي بدلايو پڻ ويو هجي. ان ۾ ڏسڻ جهڙو ڪو پلاٽ ڪونہ هوندو آهي ۽ نہ ئي ڪردار جي ارتقا هوندي آهي. ڊائلاگ يا گفتگو عموماً بي نتيجي ۽ بي ترتيب هوندا آهن. "ايبسرڊ" ٿيٽر وارن اينٽي پلي واري ٽيڪنڪ ۾ ڪاميابيءَ سان ڊراما پيش ڪيا آهن.

anti-theatre - اينٽي ٿئيٽر = ٿئيٽر جي اُبتڙ:

1950ع جي ڏهاڪي ۾ اهو اصطلاح ٺاهيو ويو. جنهن ۾ ڊرامي جو اهو قسم- جيڪو فطري نہ هجي پر روايتي ۽ عام مروج طريقن جو هجي- ان لاءِ استعمال ڪيو ويو. انهيءَ ڪري اهڙو ٿيٽر- جيڪو ڊرامي جا قبوليت ماڻيل اصول نہ مڃي يا انهن جي خلاف وڃي اهو اينٽي ٿيٽر سڏيو ويو. اهو ايبسرڊ ٿيٽر کي پڻ واضح ڪرڻ لاءِ ڪتب اچي ٿو.

anti thesis - اينٽي ٿيسز = (يوناني- مخالفت):

بنيادي طور متضاد خيالن کي ضدن ۽ مختلف معنائن سان پيش ڪرڻ تہ جيئن تاثر ۾ تک اچي. انگريزي ادب ۾ ڊرائڊن ۽ پوپ ان ڏس ۾ مشهور آهن.

مثال طور ڊاڪٽر جانسن هڪ ڪردار لاءِ چيو هو: "جيتوڻيڪ پڙهاڪو تہ بہ عام پسند هو، جيتوڻيڪ حجتي تہ بہ نهٺو هو، حالانڪ بي لچڪ پر تہ بہ بي ريا هو، ۽ اگرچ طبعي تہ بہ ڪٽر مذهبي هو."

antonym - اينٽونم = متضاد:

هڪ اهڙو لفظ، جيڪو ٻئي جو ضد هجي، جيئن سهڻو/بڇڙو.

aphorism - اَفارزم (يوناني=حدن سان ڌار ڪيل):

هڪ سچي ۽ تز چوٽي، هڪ عام حقيقت، جيڪا طنزيہ هجي يا نہ بہ هجي، جيئن پهاڪا اڪثر هوندا آهن يا کي چوٽيون اهڙيون هونديون آهن، جو سچي ڳالهہ ڦهڪي ايندي آهي. مثال طور: هيءَ چوٽي ڏسو "ضمير هڪ اهڙو ڪمينو ڪتو آهي، جيڪو ڪڏهن لنگهي تہ وڃڻ ڏيندو، پر ڀونڪڻ ڪونہ ڇڏيندو."

اهڙا ٽوٽڪا دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ تمام آڳاٽي وقت کان موجود آهن، جن ۾ صدين جا تجربا موجود هوندا آهن. آڪسفورڊ بُڪ آف افورزمس، دي فيبر بُڪ آف افورزمس مشهور آهن.

apocalytic literature - اپوڪليٽڪ لٽريچر (يوناني = پڌرو ڪرڻ):

جديد عهدنامي جي آخري ڪتاب "سينٽ جان جي پڌرائي" کي انهيءَ نالي سان بہ سڏيندا آهن. اهڙي ادب ۾ اڳڪٿيون جهڙيون لکٿيون هونديون آهن، جن ۾ دنيا جو بربادي سان ڀريل هئڻ وارو تصور هوندو آهي ۽ گنڀير قسم جون پيشنگويون ٿيل هونديون آهن.

apocrypha - اپوڪرفا = (يوناني لڪل شيون):

گمنام ليکڪن جون لکٿيون- قديم عهدنامي جا چوڏهن يوناني ڪتاب، جيڪي عبراني انجيل ۾ ڪونہ هئا، انڪري ڪينن (Canon) مان رد ڪيا ويا. اهڙيون لکٿيون، جيڪي ثابت نہ ٿي سگهن تہ ڪنهن جون آهن. (چاسر ۽ شيڪسپيئر جي ڪن لکڻين کي بہ "اپوڪرفل" چوندا آهن).

appollonian/Dionysian - اپالونين/ڊايونيسين- يوناني ديوتائن اپالو ۽ ڊايونيسس جي نالن پٺيان اصطلاح:

اپالو خدائن جو پيغام آڻيندڙ هو ۽ موسيقي، علاج، جواني ۽ روشني جي ديوين ديوتائن جو اڳواڻ هو ۽ ان کي اڪثر سچ جي سجاڳ پڻ ڏني ويندي هئي. ڊايونيسس، پوک ۽ شراب ۽ اجازتن جو ديوتا هو. نٽشي اهو اصطلاح پهريون ڀيرو ڪم آندو، جنهن عقل ۽ جبلت ۾، ڪلچر ۽ بنيادي فطرت، امڪاني طور دماغ بنسبت دل ۽ جنس ۾ فرق ڏيکارڻ لاءِ اهو استعمال ڪيو. اپالو سان سنجيده ۽ روشن تصور ۽ ڊايونيسس سان طوفاني ۽ هلچل وارو تصور ڳنڍيل آهي. نٽشي جو چوڻ هو تہ يوناني الميہ ۾ اهي تصور ۽ عنصر هڪ وحدت جيان موجود هئا. شلر ۽ ڊي ايچ لارينس کي ان تصور ۾ گهڻي دلچسپي هئي. شيڪسپيئر جي سانيٽ ۾ يا ڊَن ۽ برنس جي عشقيہ شاعريءَ ۾ ٻنهي عنصرن جي ملاوٽ ملي ٿي.

appology - اپالاجي =(معافي نامو يا عذر).
ڪنهن ليکڪ جي لکڻين جي دفاع ۾ لکيل راءِ يا ڪو نقطہ نظر واضح ڪرڻ لاءِ لکيل ليک. ان جو مشهور مثال سقراط جو "عذرنامو" يا "اپالاجي" آهي، جنهن ۾ هن ائينس جي حڪمران جماعت اڳيان پنهنجو دفاع ڪيو هو. ٻيو نمايان مثال سر فلپ سڊنيءَ جو 1595ع ۾ لکيل "اپالاجي فار پوئٽري" يا شاعريءَ جو عذرنامو آهي، جنهن ۾ شاعريءَ جي فن جي پرک ڪري ان دور جي انگريزي شاعريءَ جي صورتحال لکي وئي هئي. شيلي بہ 1821ع ۾ "ڊفينس آف پوئٽري" يا شاعريءَ جو دفاع لکيو هو.

aptronym - اپٽرونم = مناسب نالو.
هڪ اهڙو نالو، جيڪو ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪردار ۽ طبيعت ڪان سواءِ پيشي سان نهڪي اچي. ماڻهن تي نالا ائين ئي پيا هوندا. جيئن انگريزن ۾ هنٽر (شڪاري)، فارمر (هاري)، سمٿ (لوهار)، ميسن (رازو) نالا آهن. اهڙا نالا اڪثر لکڻين ۾ لقبن طور ملندا. مثال اسپنسر جي "فيئري ڪُئين" ۾، بنين جي "پلگرمس پراگريس" جهڙين تمثيلن ڪان سواءِ فيلڊنگ ۽ ڊڪنس جي ناولن ۾ ۽ ٻئي ڊرامائي ادب ۾ پڻ اها روايت ملي ٿي. جي. جي. فريزر جي مشهور ڪتاب "دي گولڊن باٿو" ۾ ڏنل ديومالائي طور طريقن سان بہ ان روايت کي هٿي ملي.

archetype* - آرڪيٽائيپ (يوناني= اصل نمونو).
هڪ بنيادي نمونو جنهن تان ٻيا نقل نهن، يعني يڪسان هلندڙ اصلوڪو نمونو. ڪنهن هڪ طبقي لاءِ مخصوص تصور، جيڪو هميشہ مثال طور استعمال ٿئي. اهو تصور اسان جي وڏڙن جي اجتماعي سوچ سان پيدا ٿيو. جيڪو اسان کي وراثت ۾ مليو. انسان جي بنيادي وجود جون حقيقتون آرڪيٽائيپ هونديون آهن. جنم، نيپاج، پيار، ڪٽنب، قبائلي زندگي، مرڻ، موت، ہارن ۽ مائٽن ۾ ڇڪتاڻ، پاڻرن ۾ حسد وغيره بہ ان قسم ۾ اچن ٿيون. افلاطون سڀ ڪان پهريون فلسفي هو، جنهن يڪسان نمونن (archetype) يا آدرشي صورتن وارو تصور ڏنو (حق حسن ۽ خير وغيره جو).

مون محترم ايم.ايچ.پنهور جي سنڌ ۽ سومرن جي دور بابت انوکي انداز ۾ ڪيل شاندار تحقيق کي "اٿن اِلسٽريٽيڊ هسٽاريڪل اٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ" جي روپ ۾ پيش ڪرڻ جو اعزاز جنوري 2003ع ۾ حاصل ڪيو هو. مون کي خوشي آهي تہ ڄاڻ جي اُن ڀنڊار کي وڌ ۾ وڌ سنڌين جي لاڀ وٺڻ لائق بڻائڻ لاءِ هيءُ سنڌي ڇاپو "تصوير سنڌ" پيش ڪرڻ جو اعزاز بہ منهنجي ئي ڀاڱي ۾ آيو.
ٻن آمريڪي محققن ڊاڪٽر لوئس فلشر ۽ جوناٿن مارڪ ڪينوير جا هن ڪتاب بابت رايا پڙهي توهان منجهس شامل مواد جو معيار ۽ اهميت ضرور محسوس ڪري چڪا هوندا. ير ڪتاب جي ٻولي انگريزي هجڻ ڪري، سنڌ، اُن جي سيتا ۽ تاريخ سان چاهہ رکندڙ هر سنڌيءَ لاءِ هن تحقيقي مواد مان ڀرپور لاڀ پرائڻ ڏکيو هو. اٽڪل ڏيڍ سال لاڳيتو ڏينهن رات لڳائي، فاضل محقق جيڪا حقيقت جيئن ٻڌائڻ ۽ سمجهائڻ گهري آهي، تيئن توهان تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم، جنهن جي تصديق مصنف پاڻ ترجمو پڙهي ڪئي آهي.
هن ڪتاب ۾ آيل تحقيق مطابق سومرن جي دور کي ختم ٿئي اٽڪل ساڍا ڇهہ سو سال لنگهي ويا آهن، پر اڄ تائين هن دور بابت، ڏندڪٿائن ۽ سومرن کي زوريءَ عرب بڻائڻ جي ڪوشش سان ڀرپور ڪهاڻيون بيان ڪندڙ ٻن چئن ڪتابن ڪان سواءِ، ڪو تاريخي مواد هٿ اچي نہ سگهيو آهي. ان سڄي المئي جا ڪارڻ پڻ ڏاها پڙهندڙ هن ڪتاب ۾ شامل مواد مان پروڙي سگهن ٿا. محققن جي نظر اگر گجرات (هندوستان) جي شهر پوربندر ۾ رهندڙ "اڊيدرا" هندو سومرن ۽ راجستان ۾ رهندڙ "مهر راجپوت سومرن" تي وڃي تہ هوند تحقيق جو رخ ڦرڻ جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿو مان محترم ڊاڪٽر غلام محمد لاکي صاحب جو بيحد ٿورائتو آهيان جنهن سڄي ترجمي کي ڌيان سان اک مان ڪڍيو ۽ ڪجهہ درستگيون تجويز ڪيون.

- عمر سومرو
["سنڌيڪار ياران"- ص 11 مان اقتباس]

1819ع کان وٺي ڇپيل سنڌي ڪتابن جو جائزو-13

ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ

[هندو/ٻڌ ڌرم ۽ ڌرمي سوانح]

سيريل نمبر	ڪتاب جو نالو	ليکڪ ۽ ناشر	سن	صفحا	قسم	تعداد	قيمت	پريس
473.	آريه سماج جو چماتڪر	ڏيارام هيمراج، ڪراچي: [خود]	1915ع	34	ٽائيپ	1000	1 آنو	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
474.	آس جي وار چنتن ۽ شبدن سان	چوهڙمل، ڪراچي: [خود]	1915ع	54	ٽائيپ	1000	2 آنا	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
475.	آنند صاحب ڀاڱو ٻيو	فتحچند مينگهراج آڏواڻي، حيدرآباد: ساهتيه بوڪ ڊيپو	1915ع	30	ٽائيپ	2000	2 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
476.	اڄڪلهه جو سڌارو ڀاڱو پهريون	هرومل پريمچند، ڪراچي: سناتن ڌرم سڀا	1915ع	149	ٽائيپ	4000	1 روپيو	هارون پريس ڪراچي
477.	ارجن گيتا ڪو يسر مهراج ڏيارام جي	حيدرآباد: [خود]	1915ع	8	ٽائيپ	1000	1 آنو	مهتاڻي پرنٽنگ پريس حيدرآباد
478.	انيوسر (ديوناگري)	مينگهسنگ شولداس، شڪارپور: [خود]	1915ع	48	ٽائيپ	1000	3 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
479.	پچن بهار ڀاڱو پهريون	ڪيشوداس داسامل، شڪارپور: شولداس ٽانورداس	1915ع	20	ٽائيپ	1000	6 پايون	ڪرشنا پريس سکر
480.	پچن بهار ڀاڱو ٻيو	ڪيشوداس داسامل، شڪارپور: شولداس ٽانورداس	1915ع	20	ٽائيپ	1000	6 پايون	ڪرشنا پريس سکر
481.	پچن رامائڻ (گرمکي)	سکر: شولداس سنز	1915ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
482.	پچن سار (گرمکي)	مينگهراج شولداس، شڪارپور: [خود]	1915ع	48	ٽائيپ	500	3 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
483.	پچن مالا	پنڊت ڀاشارام شرما، لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	72	ٽائيپ	1000	4 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد

484.	ڀڳتي يوگ	ٺهلرام مولچند. لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	40	ٽائيپ	500	2 آنا 6 پايون	لاڙڪاڻو گزيٽ پريس لاڙڪاڻو
485.	پاڪ زندگي	چمن لال ٺڪر. شڪارپور: گانڌي اسٽور ايجنسي	1915ع	18	ٽائيپ	1000	1 آنو	لڪشمي پريس شڪارپور
486.	پتارٿ وديا جا چٽڪا	حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي	1915ع	52	ٽائيپ	1000	6 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
487.	پراڻ ۽ ويد وياس ڪيئن نهيا	گوبندرام ڪلومل. جيڪب آباد: [خود]	1915ع	44	ٽائيپ	1000	1 آنو	ڪرشنا پريس سکر
488.	پريم پشپا ولي	مولچند راڌا ڪشنداس. حيدرآباد: [خود]	1915ع	189	ٽائيپ	1000	6 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
489.	پريم مالا (گرمکي)	سوامي هيمراج. حيدرآباد: بولچند هوتچند ڦيرومل.	1915ع	156	ٽائيپ	1000	6 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
490.	پريمي شبد	حيدرآباد: پريمچند طوطلداس	1915ع	62	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
491.	پوٿي ٻتيس اکري سرگيتا ڏوهيڙن ۾ ۽ شبد	گوبندرام. لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	4	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
492.	پوٿي گوپيچند ۽ ميناوتي ڇاپو ٻيو	پنڊت جيون لال. شڪارپور: پوڪرداس	1915ع	58	ٽائيپ	1000	4 آنا	لڪشمي پريس شڪارپور
493.	پنچائتي ليتي ڏيتي جي بندي	خوشحالداس ٺارومل. ڪراچي: چتومل ويرومل	1915ع	32	ٽائيپ	500	مفت	هارون پريس ڪراچي
494.	جپ صاحب ڇاپو ٻيو	شڪارپور: پوڪرداس	1915ع	71	ٽائيپ	2000	5 آنا	ايبورڊ پريس سکر
495.	جپ صاحب	ديوان گرپامل جوارسنگ. لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	245	ٽائيپ	1000	1 روپيو	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
496.	جپ صاحب	سکر: مينگهراج سنز	1915ع	32	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
497.	جپ صاحب ٽڪاسندر گنگر دريا بادشاه جو (گرمکي)	رنگ لال ٺڪر. شڪارپور: [خود]	1915ع	24	ٽائيپ	1000	6 پايون	ڪرشنا پريس سکر
498.	جپ صاحب ۽ شبد هزاري جا (گرمکي)	سکر: شولداس سنز	1915ع	64	ٽائيپ	2400	1 آنو 3 پايون	ڪرشنا پريس سکر
499.	جنم ساکي ڏهن پاتشاهن جي ڇاپو ٻيو	جيٺانند ڪلٺداس. سکر: هريسنگ	1915ع	100	ٽائيپ	1000	9 آنا	وڪٽوريه پريس سکر
500.	جوتش سوڪري	ڏيپچند ڪلياڻداس. روهڙي: [خود]	1915ع	52	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر

501.	جيوت جا جوهر	واڌومل مولچند. حيدرآباد: ميشرس ڏنومل	1915ع	48	ٽائيپ	1000	4 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
502.	جيون جا جوهر	واڌومل مولچند. حيدرآباد: ڏنومل بصرمل سنز	1915ع	52	ٽائيپ	1000	4 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
503.	جيون چرتر شري سوامي شنڪر آنند ڀارتي صاحب جو	مولچند راڌا ڪرشنا. شڪارپور: سيٺ نرسومل گوڪلداس راهيجو	1915ع	60	ٽائيپ	1000	مفت	ڪرشنا پريس سکر
504.	چدگن چمن (گرمکي)	سوامي چدگانند. سکر: سگنومل ڏيپچند	1915ع	268	ٽائيپ	550	مفت	ايبورڊ پريس سکر
505.	خدا آبادي عاملن جي ڏيتي ليتي جي بندي	ديوان ٽيڪچند اڏنداس. حيدرآباد: [خود]	1915ع	36	ٽائيپ	1000	مفت	پريميئر پريس حيدرآباد
506.	دادو سنت جو جيون چرتر	ڪوڙومل چندنمل کلناڻي حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي ۽ ڪمپني	1915ع	46	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
507.	ڌرم ديپڪ	ڀائي ٿهلرام ليلارام. شڪارپور: [خود]	1915ع	24	ٽائيپ	500	3 آنا	ڪرشنا پريس سکر
508.	ڌرم سڀا ۽ آريہ سماج جو شاستر ارٿ	درياڏنورام. سکر: [خود]	1915ع	10	ٽائيپ	1000	مفت	ايبورڊ پريس سکر [اختلافي ڪتاب]
509.	دسهڙي جي سوکڙي	شيواسنگ هريسنگ اجواڻي. خيرپورميرس: [خود]	1915ع	4	ٽائيپ	1000	3 پايون	ايبورڊ پريس سکر
510.	راج رشي ڀشر پتما	ڪوڙومل چندنمل کلناڻي. حيدرآباد: [خود]	1915ع	62	ٽائيپ	2000	6 پايون	قيصرہ پريس حيدرآباد
511.	رام ڪرشن نام رتن مالا (گرمکي)	ڀائو متوداس اداسي. شڪارپور: مائي ملهار ڀائي	1915ع	20	ٽائيپ	1000	مفت	لڪشمي پريس شڪارپور
512.	رهرس ڀاڳو ڀهريون	رامچند دولترام شوناڻي. حيدرآباد: ساهت بوڪ ڊپو	1915ع	42	ٽائيپ	2000	2 آنا 6 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
513.	رهرس آنند صاحب آرتي. ڪيرتن سهيلو ۽ استتي	نانڪرام چوهڙمل. ڪراچي: [خود]	1915ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
514.	ست سمواڻي يا 15 ٻر رامائڻ (گرمکي)	سکر: موٽنداس	1915ع	28	ٽائيپ	1000	مفت	جارج پريس سکر

.515	ستيارٿ پرڪاش ڀاڱو چوٿون سملاس يارهين جو قصو پهريون (گرمکي)	شڪارپور: اڌارام فتحچند	1915ع	124	ٽائيپ	1000	8 آنا	لڪشمي پريس شڪارپور
.516	سکن لاءِ سوکڙي	نارائڻداس ڪندنمل. لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	26	ٽائيپ	1000	2 آنا	پتريڪا پريس لاڙڪاڻو
.517	سکمني صاحب (گرمکي)	ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: وسٽمل ڪشنچند	1915ع	88	ٽائيپ	1000	2 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
.518	سلوڪ پنڊت تولارام جا (گرمکي)	سکر: بولچند	1915ع	16	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
.519	سلوڪ ڪبير ڀڳت جا	سکر: شولداس سنز	1915ع	36	ٽائيپ	1000	2 آنا	ڪرشنا پريس سکر
.520	سنت ڌرم سمرتي مول (گرمکي)	سوامي هيمراج چڏاڪاشي. حيدرآباد: دولترام چڏاڪاشي	1915ع	138	ٽائيپ	1000	4 آنا	ودياساگر پريس حيدرآباد
.521	سنڌي سچڻ (گرمکي)	پنڊت ڏيٺلداس. شڪارپور: مترجنڌلي	1915ع	7	ٽائيپ	2000	مفت	ايبورڊ پريس سکر
.522	سنگيت جي سوکڙي	نارائڻداس ٽوپٽداس. لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	10	ٽائيپ	1000	مفت	لاڙڪاڻ گزيٽ پريس لاڙڪاڻو
.523	سوامي ويڪانند جو جيون چرتر	پهلاجراءِ تلوڪچنديراماڻي. ڪراچي [خود]	1915ع	24	ٽائيپ	1000	2 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
.524	سيتا ۽ راوڻ يا سيتا جو ست	دوارڪاداس. ڪراچي [خود]	1915ع	34	ٽائيپ	1000	مفت	ايبورڊ پريس سکر
.525	شبد نوين مهل مول (گرمکي)	پنڊت ڏيٺلداس. شڪارپور: متر منڊلي	1915ع	58	ٽائيپ	2400	مفت	ڪرشنا پريس سکر
.526	شبد نانڪرام	چوهڙمل گدواڻي ڪراچي: [خود]	1915ع	67	ٽائيپ	1000	4 آنا	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.527	شبد	نانڪرام چوهڙمل گدواڻي. ڪراچي: [خود]	1915ع	67	ٽائيپ	1000	مفت	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.528	شري ٻال رکيا چاپو ٻيو	سوامي هيمراج حيدرآباد: بولچند تولارام	1915ع	76	ٽائيپ	2000	2 آنا 6 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.529	شري ٻال رکيا	حيدرآباد: بولچند تولارام	1915ع	77	ٽائيپ	1000	2 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد

.530	شري ڀڳوت مالا	ڏيومل پرسومل (مترجم) حيدرآباد: ويرومل وشنداس	1915ع	122	ٽائيپ	1000	14 آنا	شارڊا پريس حيدرآباد
.531	شري جئي ڪشن ٻچن مالا	شري جئي ڪشن. حيدرآباد: [خود]	1915ع	172	ٽائيپ	1000	4 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
.532	شري راماڻ سر	شيواسنگ هريسنگ اجواڻي. خيرپور ميرس: [خود]	1915ع	6	ٽائيپ	1000	3 پايون.	ايڊورڊ پريس سکر
.533	شري سوامي وويڪانند	شريپد منديالا شرما. حيدرآباد: نولراءِ نينارام	1915ع	68	ٽائيپ	1000	5 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
.534	شري گرمالا پستڪ (گرمکي)	پنڊت گوپالداس. حيدرآباد: سوامي چدگن آنند	1915ع	8	ٽائيپ	500	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
.535	شري گيتا جوارڙهون اڌياءُ (گرمکي)	سکر: شولداس سنز	1915ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	وشن پريس جيڪب آباد
.536	شري واهه گرو صاحب جي خالصا ٻوليو واهه گروڪي فتح	حڪيم لکي سنگ. سکر: [خود]	1915ع	104	ٽائيپ	1000	مفت	ڪرشنا پريس سکر
.537	شري يوگ وشسٽ	نينود راءِ ميلهومل. شڪارپور: پوکرداس	1915ع	199	ٽائيپ	1000	12 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.538	شهيدن جي سوکڙي۔ جپ صاحب ڇاپو ٻيو	سکر: هيمنداس سنز	1915ع	32	ٽائيپ	1000	6 آنا	جارج پريس سکر
.539	غريب رکيڪ	سکر: ٻولچند هوتچند	1915ع	76	ٽائيپ	1000	مفت	وڪٽوريه پريس سکر
.540	ڪٿاست نارائڻ جي (گرمکي)	شڪارپور: شولداس ٿانورداس	1915ع	64	ٽائيپ	1000	3 آنا	ڪرشنا پريس سکر
.541	ڪليڳي زالون يا ڏائڻ ڏيتي ليتي	مولچند پوکرداس. سکر: شولداس سنز	1915ع	60	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
.542	گيان ديپڪ ڀاڱو-1	سکر هريسنگ	1915ع	8	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
.543	گيان ديپڪ ڀاڱو-2	سکر: هريسنگ	1915ع	8	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
.544	گيان ديپڪ ڀاڱو-3	سکر: هريسنگ	1915ع	8	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
.545	گيان ديپڪ ڀاڱو-4	سکر: هريسنگ	1915ع	8	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
.546	گيان ديپڪ ڀاڱو-5	سکر: هريسنگ	1915ع	8	ٽائيپ	1000	3 پايون	جارج پريس سکر
.547	گرنام مالا (گرمکي)	ٽيشي. سکر: [خود]	1915ع	32	ٽائيپ	1000	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
.548	گنگا جو ڪتب	ويرومل هيمومل. سکر: ستار سڀا	1915ع	162	ٽائيپ	1000	12 آنا	ايڊورڊ پريس سکر

.549	منڙو ٽول عرف استري آهر (گرمکي)	مينگهراج. جيڪب آباد: گلامل گوندرام	1915ع	96	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	ايڊورڊ پريس سکر
.550	مراري پرابن ڏن سر (گرمکي)	مراري داس. سکر: [خود]	1915ع	11	ٽائيپ	250	مفت	وڪٽوريہ پريس سکر
.551	نانڪ پرڪاش ڀاڳو ستون اڻوا سورج پرڪاش حصہ سوئم	چيتانند ماتاڏنومل سنولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1915ع	264	ٽائيپ	1000	1 روپيو	وديا ساگر پريس حيدرآباد
.552	ٽولڪو هار	پرمانند هيمراج تيجواڻي. ڪراچي: [خود]	1914ع 1915ع	88	لٿو	500	5 آنا	دبدبہ حيدري پريس ڪراچي
.553	نيتي شاتڪ	تاراچند ڏيومل گاجرا. لاڙڪاڻو: [خود]	1915ع	30	ٽائيپ	1000	3 آنا	پتريڪا پريس لاڙڪاڻو
.554	وواھ سڌار جو پهريون جلسو	هيمنداس لاهوريمل. ڪراچي: [خود]	1915ع	28	ٽائيپ	500	مفت	هارون پريس ڪراچي
.555	هندو پتيورتا	ٽيڪسنگ پريمسنگ. ڪراچي: تيجورام روچيرام	1915ع	160	ٽائيپ	1000	6 آنا	هارون پريس ڪراچي
.556	هندو ڌرم رڪپال شري نانڪ ديو	ڏيارام هيمراج تيجواڻي. ڪراچي: [خود]	1915ع	136	ٽائيپ	1000	7 آنا	سنڌ آبزرور پريس ڪراچي
.557	هولي جو ٿي ڪجي؟	شڪارپور: شولداس ٽانورداس	1915ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	ڪرشنا پريس سکر
.558	هولي جي سوغات (گرمکي)	پنڊت ڏيئلداس ڪوئنٽہ: سکرامداس مولچند	1915ع	8	ٽائيپ	1000	مفت	لڪشمي پريس شڪارپور
.559	هولي جو گلدستو ڇاپو ٻيو	سکر: سڌار سڀا	1915ع	13	ٽائيپ	5000	3 پايون	ايڊورڊ پريس سکر
.560	آريہ ۽ سک ڌرم پرڪاش	ڏيارام هيمراج ڪراچي: [خود]	1916ع	84	ٽائيپ	1000	6 پايون	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.561	اڏيرو لال صاحب	وسٽمل ڪشنچند. حيدرآباد: [خود]	1916ع	8	ٽائيپ	1000	ڏيڍ روپيو	پريميئر پريس حيدرآباد
.562	اڪيار ديپڪ (گرمکي)	لاڙڪاڻو: سڌار سڀا	1916ع	12	ٽائيپ	2000	3 پايون	جارج پريس سکر
.563	ايشور بنسبت ڪن ڦورن سائنسدانن جي راءِ ڇاپو ٻيو	ويرومل بيگراج. سکر: [خود]	1916ع	؟	ٽائيپ	1000	3 پايون	ايڊورڊ پريس سکر

.564	بناگرو جي الت مايا جو درشن	رامچند هاسامل. حيدرآباد: [خود]	1916ع	48	ٽائيپ	1000	5 آنا	وديا ساگر پريس حيدرآباد
.565	بيت پنڊت تولارام جا	پنڊت تولارام. سکر: ڏاسنگ سنز	1916ع	20	ٽائيپ	2000	1 آنو	وڪٽوريه پريس سکر
.566	پارهن ماهه	اُڌارام فتحچند. سکر: [خود]	1916ع	8	ٽائيپ	1000	6 پايون	جارج پريس سکر
.567	پارهن ماهه (گرمکي)	لاڙڪاڻو: چترسنگ بلند راءِ	1916ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو	وشن پريس جيڪب آباد
.568	پچن مالا	هوندراج ويرومل. ڪراچي: [خود]	1916ع	36	ٽائيپ	1000	2 آنا	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.569	پنجابي مهاجڻ جي ڏيتي ليتي بابت بندي	ڪراچي: ريواچند ولپداس	1916ع	16	ٽائيپ	250	مفت	هارون پريس ڪراچي
.570	پوج سهتن جي پنچائت جي نون سٽاريل نهرائن جي بندي	ڪراچي: چاندومل تارا چند	1916ع	9	ٽائيپ	100	مفت	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.571	پوچاري پربوڌ	ڏيارام پرسرام. ڪراچي: خانچند بولچند	1916ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	وديا ساگر پريس حيدرآباد
.572	پيپي ۽ ڏني ڀڳت جا جيون چرتر	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: آي. ايچ آڏواڻي	1916ع	48	ٽائيپ	2000	3 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.573	پيپي ۽ ڏني ڀڳت جا جيون چرتر (گرمکي)	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: آي. ايچ آڏواڻي	1916ع	41	ٽائيپ	1000	3 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.574	جپ صاحب	چوهڙسنگ بلند راءِ. لاڙڪاڻو: [خود]	1916ع	38	ٽائيپ	1000	6 پايون	پتريڪا پريس لاڙڪاڻو
.575	جوتش سار	هيرانند هاسانند. روهڙي: [خود]	1916ع	62	ٽائيپ	1000	6 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.576	جيون چرتر شري ڪبير صاحب جن جا	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: آر. ايچ آڏواڻي	1916ع	188	ٽائيپ	1000	12 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.577	چڱن ڀڳتي ڪيرتن	چڱنمل بولمل. شڪارپور: [خود]	1916ع	26	ٽائيپ	1000	1 آنو	ڪرشنا پريس سکر
.578	چڱن ڀڳتي ڪيرتن (گرمکي)	چڱنمل بولمل. شڪارپور: [خود]	1916ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	ڪرشنا پريس سکر

579.	دياڻند جي ودوتيا	گوبندرام ڪلومل جڳهه. جيڪب آباد: سناتن ڌرم سڀا	1916ع	24	ٽائيپ	1000	1 آنو	وشن پريس جيڪب آباد
580.	ڌرهو چرتر	مهراج گرڌاري لال. شڪارپور: [خود]	1916ع	84	ٽائيپ	1000	10 آنا	شري گوپالداس پريس شڪارپور
581.	ڏياري جو ڏيو	هيمراج نيٽو اگناڻي. سکر: [خود]	1916ع	24	ٽائيپ	1000	3 آنا	وڪٽوريه پريس سکر
582.	سچ پنڊار_ سنتن جا وچن	سکر: چوهڙسنگ بلندراءِ	1916ع	64	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
583.	سچ ڪو ڪڍهن لکڻ وارو آهي	پنڊت ڪشنچند سکر: حڪيم منگتراءِ	1916ع	12	ٽائيپ	500	مفت	جارج پريس سکر
584.	سچي گئو رکيا	چنديرام آريا. لاڙڪاڻو: شريمت مهنت ڪنڊنداس	1916ع	14	ٽائيپ	1000	مفت	پتريڪا پريس لاڙڪاڻو
585.	سچي گئو رکيا (گرمکي)	خيرپور ميرس: مورجمل	1916ع	12	ٽائيپ	250	مفت	پتريڪا پريس لاڙڪاڻو
586.	سنسچر استوتر	هيرانند چيتانند. ڪراچي: [خود]	1916ع	15	ٽائيپ	1000	مفت	سنڌ آبزرور پريس ڪراچي
587.	سکيءَ جو سينگار	حيدرآباد سک ينگ مئن ائسوسي ايشن	1916ع	28	ٽائيپ	2000	9 پايون	اسٽنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
588.	سلوڪ ۽ پچن	چيتانند واڌورامائي ٺڪر. جيڪب آباد: وشنداس	1916ع	10	ٽائيپ	500	6 پايون	وشن پريس جيڪب آباد
589.	سلوڪ پنڊت تولارام جا حصو پهريون	پنڊت تولارام. سکر: ڦڏا سنگ سنز	1916ع	40	ٽائيپ	2000	1 آنو	وڪٽوريه پريس سکر
590.	سلوڪ پنڊت تولارام جا حصو ٻيو	پنڊت تولارام. سکر: ڦڏاسنگ سنز	1916ع	40	ٽائيپ	2000	1آنو	وڪٽوريه پريس سکر
591.	شجره خاندان استرائي	سيد گلباز شاهه. سکر: شيخ عبدالعزيز محمد سليمان	1916ع	66	ٽائيپ	500	6 آنا	وڪٽوريه پريس سکر
592.	شري آتم ڦلواڙي	بولچند تولارام (مترجم)	1916ع	467	ٽائيپ	1000	ڏيڍ روپيو	اسٽنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
593.	شري ٻاون اکري يا ٻارهن ماهو نئين سکيا (گرمکي)	مينگهراج ميٺارام. لاڙڪاڻو: [خود]	1916ع	28	ٽائيپ	500	مفت	پتريڪا پريس لاڙڪاڻو
594.	شري ڀڳوت گيتا جو ارڙهون اڌياءُ	سکر: شولداس سنز	1916ع	62	ٽائيپ	1000	2 آنا	وشن پريس جيڪب آباد

595.	شري چيتن ديو جو جيون چرتر	ڪوڙومل چندنمل ڪلناڻي. حيدرآباد: آر. ايچ آڏواڻي	1916ع	65	ٽائيپ	1000	2 آنا 6 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
596.	شري گرو اشٽا پيٽ (گرمکي)	ڀڳوانداس چمنداس. شڪارپور: بابا غريبسنگ	1916ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	ڪرشنا پريس شڪارپور
597.	شري نارائڻ ڪواچ مهاتم سميت (گرمکي)	چوهڙ سنگ بلندراءِ. لاڙڪاڻو: [خود]	1916ع	20	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
598.	شري وندنا اشٽڪ (گرمکي)	هنساداس جي. حيدرآباد: سنيداس	1916ع	12	ٽائيپ	500	مفت	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
599.	ڪٿا نارائڻ داس جي ڇاپو ٻيو	ديوان پرتمداس چندناڻي. سکر: شولداس سنز	1916ع	38	ٽائيپ	1000	2 آنا	وشن پريس جيڪب آباد
600.	ڪنول مالا	حيدرآباد: ولڀداس پريداس	1916ع	26	ٽائيپ	1000	9 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
601.	ڪوهنور اڻوا ولاس ڪماري	گنومل. حيدرآباد: شيوارام واڌومل	1916ع	107	ٽائيپ	1000	4 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
602.	ڪيرتن سهلا	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: جيوترام ٺڪرداس	1916ع	23	ٽائيپ	1000	1 آنو	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
603.	گرو ڪهڙو ڪجي	دياسنگ لال سنگ. لاڙڪاڻو: [خود]	1916ع	20	ٽائيپ	500	9 پايون	پٽريڪا پريس لاڙڪاڻو
604.	گرونانڪ صاحب جن مسلمان هئا ڇا؟	ڏيارام پرسرام ميرچنداڻي. ڪراچي: [خود]	1916ع	30	ٽائيپ	1000	مفت	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
605.	گلابي هار	سلامتراءِ سيرومل. سکر: ڪڪومل ميٺومل	1916ع	14	ٽائيپ	1000	6 پايون	ايڊورڊ پريس سکر
606.	گلابي هار (گرمکي)	سلامتراءِ سيرومل. سکر: ڪڪومل ميٺومل	1916ع	20	ٽائيپ	1000	6 پايون	ايڊورڊ پريس سکر
607.	گڻو پڪار	شريمن جيوڻ لال. شڪارپور: تاراچند دي گاجرا	1916ع	34		1000	2 آنا	پٽريڪا پريس لاڙڪاڻو
608.	گڻو پڪار	گرمکداس. شڪارپور: [خود]	1916ع	8	ٽائيپ	1000	مفت	شري گوپالداس پريس شڪارپور
609.	گٽيءَ جا گڻ	هوندراج ٽڏارام. شڪاربو: [خود]	1916ع	106	ٽائيپ	2000	مفت	شري گوپالداس پريس شڪارپور

610.	لال امرت راماڻ (گرمکي)	ڪنيالال ڪوڙامل. سکر: [خود]	1916ع	76	ٽائيپ	1000	8 آنا	جارج پريس سکر
611.	ميران بائي	چيتمل پرسرام گلراجاڻي. حيدرآباد: پرسرام جهانگيمل	1916ع	94	ٽائيپ	1000	8 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
612.	مها انڌاري رات	گرڌنومل ٽهلسنگ. ميرپورخاص: [خود]	1916ع	25	ٽائيپ	1200	1 آنو	ميرپورخاص گزيٽ پريس ميرپورخاص
613.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو اٺون اٿوا سورج پرڪاش حصو چوٿون	چيتانند ماتاڏنومل. حيدرآباد: [خود]	1916ع	268	ٽائيپ	1000	1 روپيو	وديا ساگر پريس حيدرآباد
614.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو نائون اٿوا سورج پرڪاش حصو پنجون	چيتانند ماتاڏنومل. حيدرآباد: [خود]	1916ع	275	ٽائيپ	1000	1 روپيو	وديا ساگر پريس. حيدرآباد
615.	نيوگ جو بنيادي پٿر	ڏيارام هيمراج. ڪراچي: [خود]	1916ع	72	ٽائيپ	1000	مفت	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
616.	آسادي وار چنتن ۽ شبدن سميت ڇاپو ٻيو	نانڪرام چوهڙمل. ڪراچي: [خود]	1917ع	80	ٽائيپ	1000	4 آنا	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
617.	آپت ڪال ۽ ديس ڀڳتين جي مهما	چمنداس مينگهراج ٺڪر. شڪارپور: [خود]	1917ع	16	ٽائيپ	750	6 پايون	لڪشمي پريس شڪارپور
618.	اروگيا وگيان ڇاپو ٻيو	اير. اير. ڀاڳچنداڻي. بمبئي: [خود]	1917ع	؟	ٽائيپ	2000	6 آنا	برٽش انڊيا پريس بمبئي
619.	اورگيا وگيان ڇاپو ٽيون	اير. اير. ڀاڳچنداڻي. بمبئي: [خود]	1917ع	؟	ٽائيپ	5000	6 آنا	برٽش انڊيا پريس بمبئي
620.	استنو ترڪتا شنيشورجي (گرمکي)	سکر: شولداس سنز	1917ع	17	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
621.	امبرت مالا	سکر: ايسرداس ڊبليو راء سنگهاڻي	1917ع	70	ٽائيپ	1000	1-آنو	ايڊورڊ پريس سکر
622.	ايشور ويچار	ميرپورخاص: گرڌنومل ٽهلسنگ	1917ع	20	ٽائيپ	1000	1 آنو	ميرپورخاص گزيٽ پريس ميرپورخاص
623.	برهمو ڌرم جا مول متا (گرمکي)	ٽهلرام ليلارام. حيدرآباد: [خود]	1917ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	قيصريه پريس حيدرآباد
624.	بندي سونارن جي پنچائت جي	ميرپورخاص: رام رکيومل	1917ع	12	ٽائيپ	250	مفت	پريميئر پريس حيدرآباد
625.	ٻارهن ماھ	سکر: بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1917ع	8	ٽائيپ	1000	9 پايون	جارج پريس سکر

.626	پائي جوڳا سنگهه	ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي	1917ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.627	پچن هار	سکر: هيمنداس سنز	1917ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	البرٽ پريس سکر
.628	پچن هار ڇاپو ٽيون (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1917ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	وڪٽوريه پريس سکر
.629	پڳت مالا- 3	ڪندنمل ڏيپچند، حيدرآباد: [خود]	1917ع	158	ٽائيپ	1500	14 آنا	قيصريه پريس حيدرآباد
.630	پڳت مالا-4	ڪندنمل ڏيپچند. حيدرآباد: [خود]	1917ع	144	ٽائيپ	1000	12 آنا	قيصريه پريس حيدرآباد
.631	پڳت مالا-5	ڪندنمل ڏيپچند. حيدرآباد: [خود]	1917ع	124	ٽائيپ	1000	10 آنا	قيصريه پريس حيدرآباد
.632	ٽجوڙي جي ڪنجي	تاراچند ڏيئومل گاجرا. شڪارپور: [خود]	1917ع	50	ٽائيپ	1000	8 آنا	شري گوپالداس پريس شڪارپور
.633	ٽنڊڙي جي سوکڙي	سکر: سندر شيوڪ سڀا	1917ع	16	ٽائيپ	1000	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
.634	ٽنڊڙي جي سوکڙي (گرمکي)	سکر: سندر شيوڪ سڀا	1917ع	16	ٽائيپ	1000	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
.635	پاڪ بپتسما، خدائي ڪاج ۽ بين ريتن جي ترتيب ۽ دعائون	ڊي. ايس. هارپر. حيدرآباد: [خود]	1917ع	289	ٽائيپ	500	8 آنا	قيصريه پريس حيدرآباد
.636	جپ صاحب ڇاپو ٻيو	سکر: مينگھراج سنز	1917ع	32	ٽائيپ	4000	6 پايون	جارج پريس سکر
.637	جيو آنند پاڳو نائون انسان ۽ حيوان جي گفتگو	جيوڻ لال راڌا ڪرشنا. سکر: سنت لال جيوڻ لال	1917ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	جارج پريس سکر
.638	جيو آنند پاڳو ڏهون- ڏڻ وار ۽ هاٺوڪو گرهست	جيوڻ لال راڌا ڪرشنا. سکر: سنت لال جيوڻ لال	1917ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	جارج پريس سکر
.639	ڇٺيءَ جي وڌي	نارائڻ سنگ دريانومل منسڪاڻي. حيدرآباد: فتحچند مينگھراج آڏواڻي	1917ع	27	ٽائيپ	500	2 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.640	خداآبادي عامل	حيدرآباد: وسٽمل ڪشنچند	1917ع	74	ٽائيپ	1000	3 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
.641	ڌرم اوتار	حيدرآباد: سک ينگ مئن ائسوسي ايشن	1917ع	18	ٽائيپ	6000	3 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

.642	ڌرم جيون جانير	ٺهلرام ليلارام. حيدرآباد: [خود]	1917ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	قيصرِ پريس حيدرآباد
.643	ڌرم رڪيڪ	حيدرآباد: سک ينگ مئن اسوسي ايشن	1917ع	20	ٽائيپ	2000	6 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.644	راجا چندرهاس	ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي	1917ع	24	ٽائيپ	1000	1 آنو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.645	رامچندر رنگ	رامچند راوجي مل. روهڙي: [خود]	1917ع	38	ٽائيپ	1000	3 آنا	جارج پريس سکر
.646	ريورٽ چوٿين، سنڌ پنگتي ڪانفرنس	واڌومل گوڪلاڻي. سکر: ويرومل بيگراج	1917ع	50	ٽائيپ	100	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
.647	رڪمڻي راڻي ڀاڱو-1	حيدرآباد: وسٽمل ڪشنچند	1916/ 1917ع	86	ٽائيپ	1000	10 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
.648	رڪمڻي راڻي ڀاڱو-2	حيدرآباد: وسٽمل ڪشنچند	1917ع	112	ٽائيپ	1000	3 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
.649	سچو ايشوري گيان ان جي ضرورت ۽ سچاڻپ	ميرپورخاص: گرڌنومل ٺهلسنگ	1917ع	21	ٽائيپ	1000	1 آنو	وديا ساگر پريس حيدرآباد
.650	سرگواسي روچيرام لالچند راماواڻي جو مختصر جيون چرتر	آسودومل چيتارام. ڪراچي: سانولداس چندنمل	1917ع	100	ٽائيپ	1000	مفت	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.651	سک جي سکيا	ڪندنمل ڏيپچند شوداساڻي. حيدرآباد: ڀائي گنگارام تلوڪچند	1917ع	362	ٽائيپ	1000	1 روپيو	قيصرِ پريس حيدرآباد
.652	سکمني صاحب ڇاپو ٽيون	شڪارپور: پوڪرداس	1917ع	200	ٽائيپ	4000	6 آنا	البرٽ پريس سکر
.653	سکيءَ جو رستو	حيدرآباد: سک ينگ مئن اسوسي ايشن	1917ع	48	ٽائيپ	4000	1 آنو 3 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.654	سکيءَ جو سينگار ڇاپو ٻيو	حيدرآباد: سک ينگ مئن ايسوسي ايشن	1917ع	32	ٽائيپ	2000	6 پايون	قيصرِ پريس حيدرآباد
.655	سکيءَ جو سينگار (گرمکي)	حيدرآباد: سک ينگ مئن ايسوسي ايشن	1917ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	اسٽنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.656	سکيءَ جو مول	حيدرآباد: سک ينگ مئن اسوسي ايشن	1917ع	22	ٽائيپ	4000	3 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.657	سلوڪ ادي ڀڳت جا ڀاڱو پهريون	نيوندرام پيسومل. روهڙي: [خود]	1917ع	26	ٽائيپ	1000	2 آنا 6 پايون	جارج پريس سکر

.658	سلوڪ سوامي صاحب جا ڇاپو ٻيو	ٽلورام. شڪارپور: پوڪرداس	1917ع	204	ٽائيپ	1000	8 آنا	البرٽ پريس سکر
.659	سنڪيت پرتر پوتر آتما پاونداس کوبچند آڏواڻي حن جا	ٿهلرام ليلارام. حيدرآباد: [خود]	1917ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.660	سوامي يانند جو جيون چرتر	ميرپورخاص: گرڏنومل ٿهلسنگ	1917ع	63	ٽائيپ	1000	3 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.661	شبد امبرت روپي نوان (گرمکي)	چيتانند. سکر: [خود]	1917ع	76	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
.662	شبد امبرت روپي نوان پرياتي ۽ آشا	سکر: مينگھراج سنز بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1917ع	52	ٽائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر
.663	شبد امبرت روپي نوان	ڊي. ايچ. سڌاڻي (مرتب) سکر: بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1917ع	48	ٽائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر
.664	شري ڀڳوت گيتا جو ارڙهون اڌيا	دولترام اير. سڌاڻي. سکر: بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1917ع	20	ٽائيپ	1000	2 آنا 6 پايون	جارج پريس سکر
.665	شري ساڌ ٻيلي جي صورت (گرمکي)	پنڊت تولارام. سکر: ٽڏاسنگ سنز	1917ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
.666	شري سکمني صاحب	سکر: هيمنداس سنز	1917ع	174	ٽائيپ	1000	6 پايون	البرٽ پريس سکر
.667	شريمد ڀڳوت ڇاپو ٻيو	گورڌنداس ڪيلداس ۽ مولچند خانچند. شڪارپور: پوڪرداس	1917ع	806	ٽائيپ	1000	7 رپيا	ايڊورڊ پريس سکر
.668	شهيد نامو ڀاڱو-1	ڏيارام پرسرام مير چنداڻي. حيدرآباد: شيرسنگ پرتابراءِ	1917ع	32	ٽائيپ	1000	؟	قيصرِ پريس حيدرآباد
.669	شهيد نامو ڀاڱو-2	ڏيارام پرسرام ميرچنداڻي. حيدرآباد: شير سنگ پرتابراءِ	1917ع	40	ٽائيپ	1000	؟	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.670	شهيدن جو سرتاج	حيدرآباد: سک ينگ مئن ائسوسي ايشن	1917ع	36	ٽائيپ	2000	6 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.671	گورباڻي	گوپالداس فتحچند. ڪراچي: [خود]	1917ع	155	ٽائيپ	1000	5 آنا	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.672	لاٽاني اڳواڻ	حيدرآباد: سک ينگ مئن ائسوسي ايشن	1917ع	28	ٽائيپ	4000	6 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

.673	لاهوتي سلوڪ ۽ پچن نوان هاسارام جا (گرمکي)	هاسارام. خيرپورميرس: [خود]	1917ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
.674	لچڻ ستار شبد ۽ دوها ڀاڱو-1 (گرمکي)	جهمٽمل نارومل وسٽائي. حيدرآباد: [خود]	1917ع	32	ٽائيپ	1000	مفت	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.675	مختصر تلسي ڪرت راماڻ	تيجورام روچيرام شرما. ڪراچي: [خود]	1917ع	295	ٽائيپ	5000	6 آنا	هارون پريس ڪراچي
.676	مختصر چرتر سري گرونانڪ جو	ڊيٽاسنگ لالسنگ. شڪارپور: [خود]	1917ع	32	ٽائيپ	1000	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
.677	معصومن جو قتل	حيدرآباد: سک ينگ مئن اشسوسي ايشن	1917ع	28	ٽائيپ	2000	6 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.678	موتين جي مالها	رامچند هوتچند ڀاٽيا. سکر: [خود]	1917ع	84	ٽائيپ	1000	4 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.679	نانڪ پرڪاش ڀاڱو ٻارهون حصو ستون	چيتانند ماتاڏنومل. حيدرآباد: [خود]	1917ع	214	ٽائيپ	1000	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.680	نصيحت نامو سلوڪ تلسيداس (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1917ع	8	ٽائيپ	1000	4 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.681	وئدڪ ڌرم سڀني ڪان قديم ۽ سڀني ڌرمن جو مول آهي	ميرپورخاص: گرڏنومل ٺهلسنگ	1917ع	27	ٽائيپ	1000	1 آنو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.682	هردي بهار ڇاپو ٻيو	سکر: شولداس سنز	1917ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	وشن پريس جيڪب آباد
.683	هندو يوگ وديا	جي. جي. آغا. خيرپور ميرس: ٿانورداس سنز	1917ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
.684	آريه استري چرتر (گرمکي)	جيڪب آباد: ڀاٽيه بوڪ ڊيپو	1918ع	28	ٽائيپ	500	6 آنا	وشن پريس جيڪب آباد
.685	آسادي وار	چوئٿمل ۽ فتحچند. حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي ڪمپني	1918ع	102	ٽائيپ	1000	10 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.686	امرت رس	حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي ڪمپني	1918ع	350	ٽائيپ	500	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.687	ٻارهن ماهه (گرمکي)	موتيرام جامنداس. سکر: مينگهراج سنز	1918ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	جارج پريس سکر
.688	ٻال وڌو اپڪار	ڏيارام هيمراج تيجواڻي. ڪراچي: [خود]	1918ع	60	ٽائيپ	1000	1 آنو	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي

689.	پائي مهانگو ۽ مائي سهانگو	ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: [خود]	1918ع	96	ٽائيپ	1000	3 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
690.	پچن رامائڻ يا رام ليلا رام بنواس	سکر: مينگھراج سنز بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1918ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
691.	تيغ بهادر شري مهنت گروھدايت نامود (گرمکي)	مٺياڻي: پائي پرسرام	1918ع	12	ٽائيپ	1000	6 پايون	ايڊورڊ پريس سکر
692.	پرارٿنا ڏهن گروئن جي	ڀائو گرڌنومل. ڪراچي: [خود]	1918ع	8	ٽائيپ	500	مفت	سنڌ آبزرور پريس ڪراچي
693.	پرارٿنا يا پريم جو پرساد	ڪي. ڪي. منوهر لال. پريا: [خود]	1918ع	60	ٽائيپ	500	3 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
694.	جيون آنند ڀاڳو ڀيو- هولي پچن ڀائي جيوڻ لال راڌا ڪرشنا	سکر: هريسنگ سنز	1918ع	16	ٽائيپ	1000	6 پايون	هريسنگ پريس سکر
695.	دک پچن ست گرو	حيدرآباد: سک ينگ مئن اشوسي ايشن	1918ع	34	ٽائيپ	2000	9 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
696.	ڌرم داتا	حيدرآباد: سک ينگ مئن اشوسي ايشن	1918ع	32	ٽائيپ	2000	9 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
697.	رامداس	آء. ڊبليو. راء سنگھاڻي. حيدرآباد: [خود]	1918ع	18	ٽائيپ	1000	2 آنا	سنڌ ڀاسڪر پريس حيدرآباد
698.	ريتن رسمن جو بنياد	پيرومل مهرچند آڏواڻي. حيدرآباد [خود]	1918ع	104	ٽائيپ	1000	5 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
699.	ستيا وڪتيا	هيمراج اگناڻي. سکر: [خود]	1918ع	56	ٽائيپ	1000	؟	هريسنگ پريس سکر (اختلافي آريہ سماج مخالف)
700.	سڌني پڳت جو ڌرمي کيل	گيانچند مولچند ڀاٽيا. سکر: [خود]	1918ع	26	ٽائيپ	1000	6 آنا	جارج پريس سکر
701.	سڌ	گگومل ليکراج. ڪراچي: [خود]	1918ع	22	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	پريميئر پريس حيدرآباد
702.	سکيءَ مهما	حيدرآباد: سک ينگ مئن اشوسي ايشن	1918ع	36	ٽائيپ	2000	9 پايون	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
703.	سلڇڻي نهن چاپو ڀيو	حيدرآباد: سک ينگ مئن اشوسي ايشن	1918ع	96	ٽائيپ	1500	4 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

704.	سلوڪ ڪبير ڀڳت جا	سکر: مينگهراج سنز بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1918ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
705.	سينڌيا واند ويڌي چاپو ٻيو	نارائڻ لوٽيدرام ورما. ڪراچي: پريوگ ڌرم سڀا	1918ع	؟	ٽائيپ	1000	2 آنا	سنڌ سماچار پريس ڪراچي
706.	شري سکمني صاحب 124 شبد	شڪارپور: شولداس ٿانورداس	1918ع	184	ٽائيپ	1000	6 آنا	جارج پريس سکر
707.	شري ڪرشن ليلا (گرمکي)	پيرومل مهرچند آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1918ع	80	ٽائيپ	1500	4 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
708.	شري گرونانڪ ڌرم	حيدرآباد: سک ينگ مئن اسوسي ايشن ڏيارام پرسرام	1918ع	84	ٽائيپ	2500	2 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
709.	شهيد نامو ڀاڱو ٻيو	ڏيارام پرسرام. حيدرآباد: شيرسنگ پرتابراءِ	1918ع	84	ٽائيپ	1000	مفت	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
710.	غريب آباد جو گل آهو جراج	موٽومل اجواڻي. سکر: مکي گوبندرام	1918ع	16	ٽائيپ	300	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
711.	غريب آباد جو گل آهو جراج (گرمکي)	موٽومل اجواڻي. سکر: مکي گوبندرام	1918ع	16	ٽائيپ	2000	مفت	ايڊورڊ پريس سکر
712.	گورٻاڻي	گوپالداس فتحچند. ڪراچي: [خود]	1918ع	210	ٽائيپ	2000	8 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
713.	گوسوامي تلسيداس جا جيون چرتر ۽ ڏوهيڙا	دولترام مينگهراج سڌواڻي. سکر: بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1918ع	33	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
714.	مهربان سائين	حيدرآباد: سک ينگ مئن اسوسي ايشن	1918ع	28	ٽائيپ	4000	6 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
715.	ناري سکيا (گرمکي)	مهراج واسديو ڀڳوانداس. پريا: [خود]	1918ع	100	ٽائيپ	1000	6 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
716.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو ٻارهون حصو اڌون	چيتانند ماتاڏنومل حيدرآباد: [خود]	1918ع	216	ٽائيپ	1000	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
717.	هردي بهار چاپو ٻيو	سکر: هريسنگ	1918ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	هريسنگ پريس سکر

.718	هردي بهار	سکر: مينگهراج سنز بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1918ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	جارج پريس سکر
.719	آرتي	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1919ع	62	ٽائيپ	500	مفت	پارت پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.720	آريه سماج ڇا کي چئجي؟	هيمراج. شڪارپور: [خود]	1919ع	28	ٽائيپ	1000	مفت	هريسنگ پريس سکر
.721	استاتي دريا شاهه (گرمکي)	سيٺ دوارڪاداس پريومل. شڪارپور: [خود]	1919ع	84	ٽائيپ	250	مفت	شيام سندر پريس شڪارپور
.722	اصل وڏي ڪٿا پهلاد ڀڳت جي	سکر: هيمنداس سنز	1919ع	28	ٽائيپ	1000	3 آنا	البرٽ پريس سکر
.723	اصل وڏي ڪٿا چندر هاس ڀڳت جي	سکر: هيمنداس سنز	1919ع	86	ٽائيپ	1000	8 آنا	جارج پريس سکر
.724	اصل وڏي ڪٿادرو ڀڳت جي	سکر: هيمنداس سنز	1919ع	58	ٽائيپ	1000	6 آنا	جارج پريس سکر
.725	اوتارن ۽ ڀڳتن جا مهما	ديوان ليلاسنگ وٽڻمل لعلواڻي. حيدرآباد: [خود]	1919ع	22	ٽائيپ	600	1 آنو	مسافر آرين پريس حيدرآباد
.726	ايشور جو ڏس	مولچند ڪيشوداس منشاراماڻي. روهڙي: شيوا منڊلي	1919ع	24	ٽائيپ	1000	2 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.727	برڌ پالڪ سائين	حيدرآباد: سک ينگ مئن اسوسي ايشن	1919ع	50	ٽائيپ	2000	1 آنو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.728	برهم پٽ نيات سڌاري جا اپاءَ	سترام منگهنداس پٽ شرما. ڪراچي: [خود]	1919ع	16	ٽائيپ	100	4 آنا	هريسنگ پريس سکر
.729	بندي ڏيتي ليتي جي (گرمکي) ڇاپو بيو	سکر: تانومل ڪيولرام	1919ع	65	ٽائيپ	1000	3 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.730	ٻچن هار ڇاپو بيو	سکر: هيمنداس سنز	1919ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
.731	ٻچن هار (گرمکي)	سکر: هريسنگ	1919ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	هريسنگ پريس سکر
.732	ڀڳت رويداس جا چمتڪاري چرتر	منوهر لال ڪوڙومل ڪلناڻي. شڪارپور: [خود]	1919ع	20	ٽائيپ	500	2 آنا	شيام سندر پريس شڪارپور

733.	ٺڏڙي جي سوکڙي ڇاپو ٻيو	سکر: سندر شيوڪ سڀا	1919ع	16	ٽائيپ	1000	1 پائي	جارج پريس سکر
734.	پنڪتي ۽ ڏرمي ڇنڪا پاڳو ڦهريون	ايسرداس ڊبليو. راءِ سنگهاڻي. حيدرآباد: [خود]	1919ع	36	ٽائيپ	300	4 آنا	شيام سندر پريس سکر
735.	جپ شري امرلعل جو	جهامنداس واڌورام نگر. شڪارپور: [خود]	1919ع	22	ٽائيپ	500	1 آنو	وشن پريس جيڪب آباد
736.	جپ صاحب	ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: سک ٽرئڪٽ سوسائٽي	1919ع	243	ٽائيپ	؟	؟	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
737.	جيون چرتر شري روداس صاحب جن جا	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي	1919ع	69	ٽائيپ	1000	5 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
738.	خدا آبادي پاٻندن جي ڏيتي ليتي جي بندي (گرمکي)	چنگومل آسومل. حيدرآباد: [خود]	1919ع	65	ٽائيپ	500	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
739.	ديوي پرڪاش سنڌيا	ليلارام متنداس گُر. سکر: [خود]	1919ع	32	ٽائيپ	500	3 آنا 6 پايون	جارج پريس سکر
740.	روپ بسنتي بهاري جو	سکر: نارائڻداس تاراچند	1919ع	29	ٽائيپ	1000	3 آنا	جارج پريس سکر
741.	روپ مالا	پي. وي. ٿڏاڻي. ڪراچي: [خود]	1919ع	32	ٽائيپ	2000	1 آنو	حيدرآباد پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
742.	روح جي راحت (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1919ع	92	ٽائيپ	1000	8 آنا	جارج پريس سکر
743.	ساڌن جي سوکڙي جپ صاحب	سکر: هيمنداس سنز	1919ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
744.	ستياوتي	ديانند بيگل لال. سکر: روچلداس فتحچند	1919ع	30	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
745.	سک ساگر	گوپالداس فتحسنگ جگتياڻي. ڪراچي: [خود]	1919ع	436	ٽائيپ	1000	10 آنا	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
746.	سکمني صاحب ڇاپو ٻيو	ديوان ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: گرمکداس	1919ع	78	ٽائيپ	1000	4 آنا	پارت اليڪٽرڪ پرنٽنگ پريس ڪراچي

.747	سنڌي شري سارڪتاولي سناتن ڌرم جا پراتن نيم	جهامنداس پرسرام. سکر: سيٺ ڏنراجمل سيٺ نارائڻداس	1919ع	86	ٽائيپ	1000	1 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.748	سيلونتي نهن ڀاڱو پهريون	حيدرآباد: سک ينگ مئن ائسوسي ايشن	1919ع	214	ٽائيپ	2000	8 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.749	سيلونتي نهن ڀاڱو ٻيو	حيدرآباد: سک ينگ مئن ائسوسي ايشن	1919ع	82	ٽائيپ	2000	8 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.750	شراڌنا ڪرڻ گهرجن چا؟	هوندراج ڏيرومل. سکر: [خود]	1919ع	48	ٽائيپ	1000	3 آنا	هريسنگ پريس سکر
.751	شري سسويد يا سنڌيا پريوگ درشا	ڪراچي: رگهوداس هيمنداس	1919ع	28	ٽائيپ	1000	مفت	سنڌ سماچار پريس ڪراچي
.752	عاملن جو احوال	پيرومل مهرچند آڏواڻي. حيدرآباد: ڪنولسنگ پوهومل	1919ع	151	ٽائيپ	500	10 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
.753	غريب آباد جو گل بيتن ۾	پنڊت تولارام. سکر: [خود]	1919ع	12	ٽائيپ	1000	مفت	هريسنگ پريس سکر
.754	عامل رهبر	گگومل ليکراج شهاڻي ڪراچي: [خود]	1919ع	220	ٽائيپ	500	1 روپيو	ڪراچي پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.755	گنُوڪا سنديش (گرمکي)	ڀائي گنگارام. شڪارپور: [خود]	1919ع	8	ٽائيپ	1000	مفت	شيام سندر پريس شڪارپور
.756	من نارو دل بهار پچن ڀاڱو پهريون	تاراچند جيرامداس واڌواڻي. حيدرآباد: [خود]	1919ع	24	ٽائيپ	500	9 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.757	من نار و دل بهار پچن ڀاڱو ٻيو	تاراچند جيرامداس واڌواڻي. حيدرآباد: [خود]	1919ع	24	ٽائيپ	500	9 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.758	نانڪ پرڪاش ڀاڱو تيرهون حصو نائون	چينانند ماتاڏنومل. حيدرآباد: [خود]	1919ع	218	ٽائيپ	500	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.759	آستڪ يا ناستڪ جو جهيڙو	ڏيارام بلاڻيلال. سکر: ٽيڪچند تاراچند ڪتب فروش	1920ع	32	ٽائيپ	1000	3 آنا	جارج پريس سکر
.760	املهه رتن	گنومل ماڪيجاڻي. سکر: [خود]	1920ع	24	ٽائيپ	250	مفت	البرٽ پريس سکر
.761	ٻارهن ماهه (گرمکي) ڇاپو ستون	موتيرام جمناداس. سکر: هيمنداس سنز	1920ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	جارج پريس سکر

762.	پال	ويرومل هيمون مل ملاڻي. ڪراچي: سناتن ڌرم سڀا	1920ع	184	ٽائيپ	1000	8 آنا	؟
763.	تلسي رامائڻ يا سچوست ايڊيشن (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	162	ٽائيپ	1000	ڏيڍ روپيو	جارج پريس سکر
764.	ڌڙي سوکڙي چاپو پيو	سکر: سندر شيوڪ سڀا	1920ع	16	ٽائيپ	1000	مفت	جارج پريس سکر
765.	ڌڙي سوکڙي چاپو پيو (گرمکي)	سکر: سندر شيوڪ سڀا	1920ع	16	ٽائيپ	1000	مفت	جارج پريس سکر
766.	پرشوتم مهاتمي (گرمکي)	گرڌاريداس. حيدرآباد: ڀائي گوپالرام ٺهلرام	1920ع	137	ٽائيپ	500	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
767.	پنج رتن مالا (گرمکي)	سوامي رامچند سکر: سيٺ ايسرداس هرداسمل	1920ع	66	ٽائيپ	500	مفت	هريسنگ پريس سکر
768.	پوٿي جپ صاحب امر لال (گرمکي)	لاهوريسنگ سوپراج ڪيسواڻي: سکر: هيمنداس سنز	1920ع	12	ٽائيپ	500	2 آنا	جارج پريس سکر
769.	پوٿي پنج گرنٿي	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	480	ٽائيپ	2000	2 روپيا	جارج پريس سکر
770.	پهلاج ليلا	سکر: سندر سڀا	1920ع	36	ٽائيپ	1000	3 آنا	هريسنگ پريس سکر
771.	جپ جي پوٿي (گرمکي)	ڪي. وي. سدارنگاڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	200	ٽائيپ	؟	؟	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
772.	جپ صاحب چاپو چوٽون	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
773.	جپ صاحب	ديوان چٿراء بولچند آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	98	ٽائيپ	1000	7 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
774.	جپ صاحب	ڪراچي: گوپالداس فتحسنگ	1920ع	32	ٽائيپ	8000	9 پايون	پارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
775.	جپ صاحب	ديوان گلابسنگ جوهرسنگ. حيدرآباد: [خود]	1920ع	143	ٽائيپ	500	سؤ روپيو	پارتواسي پريس حيدرآباد
776.	جپ صاحب (هيرن هار)	گهربومل جوهرسنگ (مترجم) حيدرآباد: [خود]	1920ع	143	ٽائيپ	1000	سؤ روپيو	پريميئر پريس حيدرآباد

777.	جپ صاحب ۽ شبد هزاري جا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	64	ٽائيپ	2000	2 آنا 6 پايون	جارج پريس سکر
778.	چٽ سلوڪي ڀڳوت ۽ سپت سلوڪي گيتا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	12	ٽائيپ	500	2 آنا	جارج پريس سکر
779.	چنت	ايف. ايمر. آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	44	ٽائيپ	2000	2 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
780.	راجا هرشچندر تارامتي ۽ روهت (گرمکي) ڇاپو ٻيو	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	20	ٽائيپ	1000	1 آنو	جارج پريس سکر
781.	ساڍ ٻيلي جي سوڪڙي. اصل وڏي ڪٿا هرشچندر ۽ تارامتي	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	52	ٽائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر
782.	سپت سلوڪي گيتا ۽ پرارٿنا (گرمکي)	سکر: ٺڪر موهن لال	1920ع	20	ٽائيپ	1000	3 آنا 6 پايون	جارج پريس سکر
783.	شبد امبرت روپ نوان پرياتي ۽ آساجا ڀاڱو پهريون ڇاپو ٻيو (گرمکي)	چيٺانند کيمچندائي. سکر: هيمنداس سنز	1920ع	64	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
784.	شبد امبرت روپ نوان پرياتي ۽ آساجا ڀاڱو ٻيو ڇاپو ٻيو (گرمکي)	چيٺانند کيمچندائي. سکر: هيمنداس سنز	1920ع	40	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
785.	شري آنندولي	سوامي پرمانند. سکر: ڄڳتراءِ بسنتراءِ	1920ع	168	ٽائيپ	500	مفت	ڀارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
786.	شري آنندولي (گرمکي)	سوامي پرمانند. سکر: ڄڳتراءِ بسنتراءِ	1920ع	268	ٽائيپ	500	8 آنا	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
787.	شري ڀڳتا پنڊارد (گرمکي)	بسنترام شرما. حيدرآباد: مهراج وشدانند	1920ع	264	ٽائيپ	500	10 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
788.	شري ڀڳوت گيتا جو ارڙهون اڌيا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1920ع	52	ٽائيپ	1000	6 آنا	جارج پريس سکر
789.	شري جپ صاحب ڀاڱو پهريون	ديوان ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	150	ٽائيپ	1000	12 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

.790	شري رام گيتا	ڪي. آر. پاتيا. جيڪب آباد: [خود]	1920ع	74	ٽائيپ	1000	8 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.791	شري سکمني صاحب	نارائڻداس ديالداس. حيدرآباد: [خود]	1920ع	241	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاٽي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.792	شري نانڪ ايڊيش	سي. بي. آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	156	ٽائيپ	500	10 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.793	ڪارشٽي پستڪ مالا جو پهريون پشپ	نارائڻداس. شڪارپور: [خود]	1920ع	24	ٽائيپ	1000	1 آنو	شيام سندر پريس شڪارپور
.794	ڪلياڻ ساگر پاڳو پهريو	تاراچند جيرامداس واڌواڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	370	ٽائيپ	1000	12 آنا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.795	گورواڻي (گرمکي)	ايمر. اي. فتحچند. حيدرآباد: [خود]	1920ع	398	ٽائيپ	1000	اڍائي روپيا	اسٽئنبرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.796	گيان چرچا (گرمکي)	پنڊت جيوڻ لال. سکر: ڀائي بولچند ماتا ڏنومل	1920ع	12	ٽائيپ	1000	مفت	هريسنگ پريس سکر
.797	گيان من جي	ڀائو پوپٽداس. حيدرآباد: [خود]	1920ع	38	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاٽي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.798	نانڪ پرڪاش پاڳو سورهون حصو ٻارهون	جي. ايمر. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	226	ٽائيپ	1000	؟	مهتاٽي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.799	نانڪ پرڪاش پاڳو سترهون حصو تيرهون	جي. ايمر. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1920ع	224	ٽائيپ	1000	؟	مهتاٽي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.800	نندلال ايڊيش (گرمکي)	ڪشنچند نند لال. ڪراچي: [خود]	1920ع	500	ٽائيپ	500	ڏيڍ روپيو	مهتاٽي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.801	يوگيراج مهاتما شري ڪرشن مهراج	واڌومل پمنداس ڪيولراماڻي. سکر: حڪيم منگلرام بيگراج	1920ع	368	ٽائيپ	1000	سوا روپيو	ايڊورڊ پريس سکر
.802	آڪاش واڻي	سچانند ڦيرومل تنواڻي (مترجم) حيدرآباد: [خود]	1921ع	26	ٽائيپ	1000	3 آنا	پارتواسي پريس حيدرآباد
.8[illegible]	اصل وڏي ڪٿا پهلاد ڀڳت جي	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	38	ٽائيپ	1000	3 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
.804	اصل وڏي ڪٿا پهلاد ڀڳت جي (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	26	ٽائيپ	1000	4 آنا	شري ڪرشنا پريس سکر
.805	اصل وڏي ڪٿا چندر هاس ڀڳت جي	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	92	ٽائيپ	1000	7 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر

806.	اصل وڏي ڪٿا چندر هاس ڀڳت جي (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	68	ٽائيپ	1000	10 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
807.	اصل وڏي ڪٿا درو ڀڳت جي (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	58	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
808.	اصل وڏي ڪٿا درو ڀڳت هي (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	44	ٽائيپ	1000	6 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
809.	اصل وڏي ڪٿا راجا هرشچندر جي	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	48	ٽائيپ	1000	6 آنا	شري ڪرشنا پريس سکر
810.	اصل وڏي ڪٿا روپ بسنت بهاري جي (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	76	ٽائيپ	1000	9 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
811.	امر ڪٿا (گرمکي)	کيمچند چيناننند سکر: هيمنداس سنز	1921ع	156	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
812.	امرت رس چاپو پيو (گرمکي)	سنت پريسنگ. شڪارپور: سيٺ گرڌاري داس ۽ ڏيارام	1921ع	124	ٽائيپ	500	مفت	شيام سندر پريس شڪارپور
813.	بجرنگ بهادر ۽ ديوي جو درشن	پريتمداس مينگهراج سکر: آريه ڪمار سڀا	1921ع	36	ٽائيپ	1000	1 آنو	هريسنگ آرين پريس سکر
814.	بندي ڏيتي ليتي پوچ پنچائت جيڪب آباد	سيٺ سگنوچند قيمتراءِ. جيڪب آباد: پوچ پنچائت	1921ع	24	ٽائيپ	200	2 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
815.	ٻارهن ماهه	موتيرام ۽ جمنداس. سکر: هريسنگ هيمراج	1921ع	20	ٽائيپ	1000	2 آنا 3 پايون	هريسنگ آرين پريس سکر
816.	ٻچن راماڻ (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	28	ٽائيپ	1000	3 آنا	جارج پريس سکر
817.	ٻچن هار چاپو ٽيون	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	32	ٽائيپ	2000	1 آنو	جارج پريس سکر
818.	ٻچن هار چاپو انون (گرمکي)	راڌا ڪرشنا. سکر: هريسنگ سنز	1921ع	28	ٽائيپ	1000	3 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
819.	ڀڳتي جو ڦل (گرمکي)	هاسا برهر. حيدرآباد: ڀائي چيلداس ليلارام	1921ع	80	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
820.	ڀڳت سورداس	اي. ايچ. اختر. شڪارپور: [خود]	1921ع	20	ٽائيپ	1000	1 آنو	شڪارپور پرنٽنگ پريس شڪارپور
821.	ڀڳتي جون ساکيون ڀائي گرداس جي واڻي مان	جيومل لوڪسنگ لالواڻي. حيدرآباد: گرسنگت	1921ع	96	ٽائيپ	1000	6 آنا	اسٽنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

.822	ڀڳوت گيتا	ڏرمداس هوتچند. سکر: هريسنگ سنز	1921ع	358	ٽائيپ	1000	سوا ٻه روپيا	هريسنگ آرين پريس سکر
.823	ڀڳوت گيتا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	262	ٽائيپ	1000	3 روپيا	جارج پريس سکر
.824	پراڻ پرڪشيا	پتنگ. شڪارپور: اي. پي. سپا	1921ع	80	ٽائيپ	500	3 آنا	شڪارپور پرنٽنگ پريس شڪارپور
.825	پنج گرنٿي (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	434	ٽائيپ	2000	1 روپيو	جارج پريس سکر
.826	پنجڙا امر لال جا ڇاپو ٽيون	ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: [خود]	1921ع	32	ٽائيپ	1000	4 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.827	108 پنجڙا امر لال جا	مولچند پوڪرداس. سکر: هيمنداس سنز	1921ع	12	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	جارج پريس سکر
.828	پوٽي جپ صاحب ڇاپو پنجون (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	64	ٽائيپ	4000	2 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
.829	پوپ جي پلٽي بازي	موتيرام سهجراءِ پرياڻي. سکر: هنسراج هريسنگ	1921ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو	هريسنگ آرين پريس سکر (اختلافي چوپڙي)
.830	پهلاد ڀڳت ڇاپو چوٿون	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	20	ٽائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
.831	جپ صاحب	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	56	ٽائيپ	1000	10 آنا	جارج پريس سکر
.832	جپ صاحب ڇاپو پنجون	سکر: هنسراج هريسنگ	1921ع	36	ٽائيپ	2000	1 آنو 6 پايون	هريسنگ آرين پريس سکر
.833	جپ صاحب ڇاپو ڇهون	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	32	ٽائيپ	10000	1 آنو	هريسنگ آرين پريس سکر
.834	جپ صاحب ارٿ سميت	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	52	ٽائيپ	1000	8 آنا	جارج پريس سکر
.835	جپ صاحب ارٿ سميت ڇاپو چوٿون	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	48	ٽائيپ	1000	6 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
.836	چيتانند جي پڇن مالا (گرمکي)	چيتانند ٿانورداس. سکر: هنسراج هريسنگ	1921ع	64	ٽائيپ	1000	4 آنا 6 پايون	هريسنگ آرين پريس سکر
.837	دردوندن جي دانهن (گرمکي)	پنڊت تولارام. سکر: هريسنگ سنز	1921ع	20	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	هريسنگ پريس سکر
.838	ديس پريمي چمنداس	سکر: چوٿرام وليچا	1921ع	26	ٽائيپ	500	2 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
.839	راجا وڪرماجيت جون 32 پتليون	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	124	ٽائيپ	1000	1 روپيو	هريسنگ آرين پريس سکر

840.	راجا وڪرماجيت جون 32 پتليون (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	176	ٽائيپ	1000	سوا روپيو	هريسنگ آرين پريس سکر
841.	رام ليلا (گرمکي)	هوتچند منگومل. ڪراچي: [خود]	1921ع	68	ٽائيپ	1000	4 آنا	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
842.	رام مالا	هوتچند سنگومل ٽيڪراڻي. ٽنڊوآدم: ڀائي ٽلومل سيٽومل	1921ع	82	ٽائيپ	1000	3 آنا 6 پايون	پارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
843.	روپ بسنت بهاري	ڪڪومل موٽومل. شڪارپور: پوڪرداس	1921ع	64	ٽائيپ	1000	8 آنا	شيام سندر پريس شڪارپور
844.	روپ بسنت بهاري جي	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	100	ٽائيپ	1000	7 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
845.	روپ بسنت بهاري ڇاپو ٻيو	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	52	ٽائيپ	1000	7 آنا 6 پايون	جارج پريس سکر
846.	رهراس ڀاڳو ٻيو	ديوان ليلارام وطنمل لعلواڻي. حيدرآباد: [خود]	1921ع	60	ٽائيپ	1000	4 آنا	اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
847.	رهراس (گرمکي)	ڪڪومل مونٽومل. سکر:[خود]	1921ع	52	ٽائيپ	1000	مفت	شري ڪرشنا پريس سکر
848.	ستيا مالڪ آهي ڇا؟	ريواچند انيما چند. حيدرآباد: پرمانند ميوارام.	1921ع	27	ٽائيپ	1000	1 آنو	پريميئر پريس حيدرآباد
849.	ستگر اپديش	ايم. ايچ. ڪلواڻي (مترجم) حيدرآباد: [خود]	1921ع	66	ٽائيپ	1000	8 آنا	پارتواسي پريس حيدرآباد
850.	سامي سٽوجا ۽ راڻي شولنڪا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	28	ٽائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر
851.	سلوڪ اڍي جا (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	28	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	هريسنگ آرين پريس سکر
852.	سلوڪ چمنداس جا (گرمکي)	چمنداس جاجڪ. سکر: سلامتراءِ	1921ع	60	ٽائيپ	1000	6 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
853.	سلوڪ ڪبير ڀڳت جا	سانولداس. سکر: هريسنگ سنز	1921ع	36	ٽائيپ	1000	2 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
854.	سلوڪ احقر ڀڳت جا ڇاپو ٽيون	ڀڳت احقر. سکر: هنسراج هريسنگ	1921ع	52	ٽائيپ	1000	3 آنا	ايڊورڊ پريس سکر
855.	سلوڪ ڪرشن ليلا جا (گرمکي)	چمنداس جاجڪ. سکر: سلامتراءِ پريتمل	1921ع	140	ٽائيپ	1000	8 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر

.856	سکمني صاحب (گرمکي)	حيدرآباد: ڀائي تولارام	1921ع	115	ٽائيپ	2300	3 آنا	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.857	سکمني صاحب (گرمکي)	سکر: اترداس ۽ شري پرڪاشوسجي	1921ع	174	ٽائيپ	1000	مفت	امر پريس سکر
.858	سکمني صاحب (گرمکي)	شڪارپور: ٽڏا سنگ سنز	1921ع	32	ٽائيپ	10000	1 آنو	هريسنگ آرين پريس سکر
.859	سکمني (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	308	ٽائيپ	1000	12 آنا	جارج پريس سکر
.860	سکن جي حيرت انگيز شهيدي	بلونتسنگ لوڪرام. شڪارپور: [خود]	1921ع	28	ٽائيپ	500	مفت	شيام سندر پريس شڪارپور
.861	سوامي سداوج ۽ راڻي شولنڪا ڇاپو ٻيو	سکر: هيمنداس سنز	1921ع	؟	ٽائيپ	1000	3 آنا	جارج پريس سکر
.862	شبد امرت روپي	ڀائي حڪيم چيتانند. سکر: هيمنداس سنز	1921ع	40	ٽائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر
.863	شبد امرت روپي توان	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	54	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ پريس سکر
.864	شري امر لال جا پنجڙا (گرمکي)	پوڪرداس مولچند. سکر: هريسنگ سنز	1921ع	20	ٽائيپ	1000	2 آنا	هريسنگ پريس سکر
.865	شري ڀڳوت گيتا (گرمکي)	ڏاندومل خانچند بلواڻي. شڪارپور: [خود]	1921ع	52	ٽائيپ	1000	مفت	شيام سندر پريس شڪارپور
.866	شري ڀڳوت گيتا (گرمکي)	چوهڙسنگ مولسنگ شڪارپور: جيرامداس هوتچند	1921ع	314	ٽائيپ	600	12 آنا	گوپال پريس شڪارپور
.867	شري سکمني صاحب ڇاپو ڇهون	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	196	ٽائيپ	1000	6 آنا	هريسنگ پريس سکر
.868	ڪٿا نارائڻ جي ڇاپو پنجون (ڪرمکي)	سکر: هنسراج هريسنگ	1921ع	64	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
.869	ڪرشن ولي (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1921ع	20	ٽائيپ	1000	4 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
.870	مختصر جنم ساکي شري امر اڏيرولال صاحب	ڪي. ٽي. سجاڻسنگهاڻي. حيدرآباد: آر. ايس ڪيولرام تلسيداس	1921ع	38	ٽائيپ	500	4 آنا	ڀارت اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
.871	نامگي ليلا (گرمکي)	ڀائي فقير بخش. حيدرآباد: خوبچند پرمانند	1921ع	32	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
.872	نانڪ پرڪاش ڀاڱو ارڙهون حصو چوڏهون	جي. ايم. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1921ع	220	ٽائيپ	1000	1 روپيو	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

873.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو اٺيهون حصو پندرهون	جي. ايم. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1921ع	216	ٽائيپ	1000	1 روپيو	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
874.	نيتي وهنوار ڇاپو ٽيون	حيدرآباد: پيارو لال بسنتراءِ	1921ع	84	ٽائيپ	150	؟	پريميئر پريس حيدرآباد
875.	وارگ جو ڦل (گرمکي)	ڀائي ديالداس. حيدرآباد: [خود]	1921ع	84	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
876.	هرائڻ ڪواچا (گرمکي)	سکر: سوامي ڪشورداس	1921ع	16	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
877.	هندي نرسي ڀڳت	چيتانند ٿانورداس ٺڪر. پنوعاقل: [خود]	1921ع	66	ٽائيپ	2000	8 آنا	حيدراباد پرنٽنگ ورڪس ڪراچي
878.	آرتا آرتڻ (گرمکي)	حيدرآباد: ڀڳوانداس اداسي ساڌو	1922ع	52	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
879.	آرتي ڇاپو ٻيو	فتحچند مينگهراج آڏواڻي. حيدرآباد: گرسنگت	1922ع	86	ٽائيپ	1000	6 آنا	ڀارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
880.	استري سڌارڪ	واڌومل مولچند. حيدرآباد: [خود]	1922ع	56	ٽائيپ	1000	4 آنا	هندو پريس حيدرآباد
881.	ايشور جو ڏس ڇاپو ٻيو	هاسارام سندر داس پمناڻي. روهڙي: [خود]	1922ع	23	ٽائيپ	2000	2 آنا	شري امر پريس سکر
882.	ٻارهن ماهه	موتيرام ۽ جيرامداس. سکر: هيمنداس سنز	1922ع	12	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	جارج پريس سکر
883.	پچن رامائڻ	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	24	ٽائيپ	1000	2 آنا	هريسنگ پريس سکر
884.	پچن سنگرا ڇاپو ٽيون	شيوارام سوپراج ۽ گنگارام جانجي مل. ڪراچي: ست سنگ سڀا	1922ع	306	ٽائيپ	1000	12 آنا	ڊيلي گزيٽ پريس ڪراچي
885.	پچن هار هردي بهار ۽ آرتي ڇاپو چوٿون	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	32	ٽائيپ	1000	1 آنو	هريسنگ پريس سکر
886.	پچن هار هردي بهار ۽ آرتي ڇاپو چوٿون (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	28	ٽائيپ	2000	4 آنا	هريسنگ پريس سکر
887.	پچن رامائڻ (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	28	ٽائيپ	1000	3 آنا	هريسنگ پريس سکر

888.	ڀڳوت گيتا (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	60	ٽائيپ	1000	6 آنا	هريسنگ پريس سکر
889.	پراچين گراپديش (گرمکي)	شڪارپور: سيٺ ليلارام حکومتراءِ پاتيا	1922ع	335	ٽائيپ	1000	مفت	شري امر پريس سکر
890.	پرياتي شبد امرت نوان	سکر: هنسراج هريسنگ	1922ع	52	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ پريس سکر
891.	پرياتي شبد امرت نوان (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	68	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ پريس سکر
892.	پوڄ ڏاسومل جي برادري ٺهراءُن جي بندي	حيدرآباد: ڀائي خوبچند بولچند دسواڻي	1922ع	30	ٽائيپ	250	مفت	هندو پريس حيدرآباد
893.	جپ صاحب جي آرتي	چيتمل پرسرام گلراج. حيدرآباد: [خود]	1922ع	89	ٽائيپ	1000	12 آنا	پارتواسي پريس حيدرآباد
894.	جپ صاحب (گرمکي)	شڪارپور: پوڪرداس	1922ع	60	ٽائيپ	2000	3 آنا	شيام سندر پريس شڪارپور
895.	چمن جو گل	ايسرداس ڊبليو راءِ سنگهاڻي. حيدرآباد: نارائڻداس گيانچند چڻتراءِ	1922ع	32	ٽائيپ	1000	2 آنا	هندو پريس حيدرآباد
896.	رهراس ۽ شبد	حيدرآباد: کانچند پرتابراءِ لالواڻي	1922ع	42	ٽائيپ	1000	مفت	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
897.	سناتن ڌرم سوپان پريتم پستڪ	نارائڻداس ڪرشناڻي. شڪارپور: شري برهمچاريا آشرم	1922ع	24	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	شري امر پريس سکر
898.	سک جي چاهه	نيڻمل ٽوٽلداس واڇاڻي. روهڙي: هاسارام سندرداس پمناڻي	1922ع	94	ٽائيپ	1000	6 آنا	شري امر پريس سکر
899.	سک هندو ناهن	ڀائي آتماسنگ ٻٽالوي. سکر: گرسنگ سڀا	1922ع	20	ٽائيپ	2000	1 آنو	تلڪ پريس سکر
900.	سنت ولاس (گرمکي)	سوامي رامچند لقمانولسي. حيدرآباد: عيدنمل چانچند پنواڻي	1922ع	81	ٽائيپ	2000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
901.	سوامي گوروندانند جو مختصر جيون چرتر	ڪشنچند دوارڪاداس لولا (مترجم) سکر: [خود]	1922ع	36	ٽائيپ	1000	1 آنو	ايڊورڊ پريس سکر

902.	شبد امرت روپي نوان چاپو ٻيو	سکر: هيمنداس سنز	1922ع	44	ٽائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر
903.	شبد امرت روپي نوان چاپو ٻيو	پڳت ڪنور. سکر: هريسنگ سنز	1922ع	54	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ پريس سکر
904.	شبد امرت روپي نوان (گرمکي) چاپو ٻيو	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	40	ٽائيپ	1000	4 آنا	هريسنگ پريس سکر
905.	شري امر لال جا پنجڙا (گرمکي)	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	28	ٽائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ پريس سکر
906.	شري ڀڳوت گيتا	منگهرسنگهه هرداسمل. حيدرآباد: [خود]	1922ع	144	ٽائيپ	1000	6 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
907.	شري ڀڳوت گيتا جو ارڙهون اڌيا	سکر: هنسراج هريسنگ	1922ع	76	ٽائيپ	1000	3 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
908.	شري ڀڳوت گيتا جو ارڙهون اڌيا (گرمکي)	سکر: هنسراج هريسنگ	1922ع	52	ٽائيپ	1000	6 آنا	هريسنگ آرين پريس سکر
909.	شري رام گيتا ۽ اپروڪشا نڀوتا	ديوان چٽرام بولچند آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1922ع	56	ٽائيپ	500	4 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
910.	شري نارائڻ درشن (گرمکي)	لاڙڪاڻو: ڀائي آتما رام	1922ع	248	ٽائيپ	1000	8 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
911.	شريمد ڀڳوت گيتا	نانڪرام وسنمل ٿڌاڻي. حيدرآباد: سنڌ جوينائل ڪوآپريٽو سوسائٽي	1922ع	180	ٽائيپ	1000	؟	ڀارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
912.	شري سنڌ سپند ساڌ ٻيلا تيرٿ مهاتم (ديوناگري)	نارائڻ ڪرشن. سکر: شري ساڌ ٻيلا ٽرسٽ	1922ع	500	ٽائيپ	1000	3 روپيا	شري امر پريس سکر
913.	شري ڪرشنا ٻال چرتر	شيوارام ڀاڳچند لالا. جيڪب آباد: [خود]	1922ع	101	ٽائيپ	1000	8 آنا	شري امر پريس سکر
914.	شري يوگ واشٽ	چنديرام مورجمل واسواڻي (مترجم). حيدرآباد: ڀائي اتلرام	1922ع	428	ٽائيپ	1000	سوا ٽي روپيا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
915.	ظالم ڏيتي ليتي	چني لال بشومل ڀاٽيا. روهڙي: ديش شيوڪ منڊلي	1922ع	48	ٽائيپ	500	2 آنا	شري امر پريس سکر

916.	ڪرشن ڪانتا پاڳو پيو	سکر: هريسنگ سنز	1922ع	64	ٽائيپ	1000	12 آنا	هريسنگ پريس سکر
917.	گرونانڪ جن جي سکيا	ڏيارام گدومل. شڪارپور: جهامنداس دوارڪاداس پاٽيا	1922ع	252	ٽائيپ	500	6 آنا	تلڪ پريس سکر
918.	گرو گهر ۾ برهمڻ منيتا	پنڊت ڪرشنداس شاستري. شڪارپور: ڀائو پريمداس	1922ع	54	ٽائيپ	1000	3 آنا	شري امر پريس سکر
919.	گورواڻي (گرمکي)	حيدرآباد: گرسنگت	1922ع	68	ٽائيپ	3000	8 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
920.	نانڪ پرڪاش پاڳو پيو (گرمکي)	ڀائو پگوانداس اداسي. حيدرآباد: [خود]	1922ع	200	ٽائيپ	1000	1 روپيو	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
921.	نانڪ پرڪاش پاڳو ايڪويهون حصو سترهون	جي. ايم. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1922ع	216	ٽائيپ	1000	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
922.	نندلال پچن (گرمکي)	ڪراچي: سوامي ڪرشنا نند لال	1922ع	54	ٽائيپ	1000	مفت	شري امر پريس سکر
923.	آنند شيوا منڊلي لاڙڪاڻي لاهوري جي هي ساليانی رپورٽ	لاڙڪاڻو: آوت روچيرام شهاڻي	1923ع	28	ٽائيپ	300	مفت	لاڙڪاڻو گزيٽ پريس لاڙڪاڻو
924.	اصل وڏي ڪٿا راجا پهلاد جي (گرمکي) ڇاپو بيو	سکر: مولچند هريسنگ	1923ع	36	ٽائيپ	1500	8 آنا	هريسنگ پريس سکر
925.	اٿا پريم چمن- ارٿات پريم ندي (گرمکي)	مهراج ڪرشن گرجي. جيڪب آباد: [خود]	1923ع	102	ٽائيپ	1000	4 آنا	شري امر پريس سکر
926.	امرت واڻي	حيدرآباد: گر سنگت	1923ع	200	ٽائيپ	1000	6 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
927.	امرت واڻي (گرمکي)	حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي ڪتب فروش	1923ع	؟	ٽائيپ	1000	6 آنا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
928.	بابا اٽل پرڪاش (گرمکي)	ڀائي فقير بخش گلاب حيدرآباد: ڀائي دولترام آسومل	1923ع	152	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
929.	بندي ڏيتي ليتي پرگڻو ساهتي	ڪراچي: ٽينئومل جانيمل هگوراڻي	1923ع	30	ٽائيپ	500	3 آنا	الوحيد پريس ڪراچي
930.	بندي ڏيتي ليتي عامل پنچائت لاڙڪاڻو	لاڙڪاڻو: مکي مولسنگ	1923ع	34	ٽائيپ	500	4 آنا	لاڙڪاڻہ گزيٽ پريس لاڙڪاڻو

931.	پارٽ درپن	ڪراچي: ست ڌرم سڀا	1923ع	197	ٽائيپ	1000	1 روپيو	پريميئر پريس حيدرآباد
932.	ڀڳت مالا	ڪنڌنداس ڏيپچند. سکر: هيمنداس سنز	1923ع	154	ٽائيپ	1000	2 رپيا	جارج پريس سکر
933.	تلسي رامائڻ (گرمکي)	سکر: مولچند هريسنگ	1923ع	240	ٽائيپ	1000	1 روپيو 14 آنا	هريسنگ پريس سکر
934.	پراچين گرو اپديش ڇاپو ٻيو (گرمکي)	جي. ڪيمچند. سکر: پوڄا راء امر داسجي اداسين	1923ع	318	ٽائيپ	1000	سوا روپيو	شري امر پريس سکر
935.	پرارٿنائون ڀاڱو ٻيو ڇاپو ٻيو	ديوان هسومل گجومل. حيدرآباد: ڪيمچند شيوڪرام آڏواڻي ڪتب فروش	1923ع	50	ٽائيپ	1200	7 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
936.	پنجن پيرن جي ڳاڻ	پنڊت جيوڻ لال. فتحپور: رميشور ديال ويش	1923ع	16	ٽائيپ	1000	1 آنو	شري امر پريس سکر
937.	پوڙي پريجا ڀاڱو ٻيو	سکر: هيمنداس سنز	1923ع	20	ٽائيپ	1000	3 آنا	جارج پريس سکر
938.	پوڙي پنج گرنٿي (گرمکي)	سکر: سڳنچند ڏيارام	1923ع	308	ٽائيپ	1000	؟	تلڪ پريس سکر
939.	پورب جوتي (گوتم ٻڌ جي حياتي)	جيٺمل پرسرام گلراجاڻي (مترجم) حيدرآباد: [خود]	1923ع	61	ٽائيپ	1000	1 روپيو 2 آنا	پارتواسي پريس حيدرآباد
940.	پنچائتن جا فرض	سنڌوجا (مورو): هيرانند ڪٽشمل	1923ع	23	ٽائيپ	500	2 آنا 6 پايون	پارتواسي پريس حيدرآباد
941.	پنچائتي ڪشوشالا وارا ڦري ويا	سيٺ چيلداس رامداس. شڪارپور: [خود]	1923ع	30	ٽائيپ	1000	2 آنا	شري امر پريس سکر
942.	جپ صاحب	اين. وي. ٿڏاڻي. حيدرآباد: سنڌ جوينائل ڪوآپريٽو سوسائٽي	1923ع	51	ٽائيپ	1000	؟	پارتواسي پريس حيدرآباد
943.	جنم ساکي شري اڏيرو لال صاحب	هيرانند گلراجمل ٺڪر. ڪراچي: ڪيولرام هرچندراء ٺڪر	1923ع	109	ٽائيپ	500	1 روپيو	پارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
944.	چونڊيل پرڀاتي ۽ امرت روپي پچن	هوند راڄ مولچند. حيدرآباد: [خود]	1923ع	32	ٽائيپ	1000	5 آنا	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

945.	دکن جو درياھ	مهراج شمپورام. شڪارپور: [خود]	1923ع	16	تائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	شيام سندر پريس شڪارپور
946.	دک پچنتي	حيدرآباد: گر سنگت	1923ع	32	تائيپ	2000	1 آنو	ڪرشنا پريس حيدرآباد
947.	ڏيتي ليتي جو ڪتاب پوج پنچائت تنڊوآدم	تنڊوآدم: سيٺ ڪيلداس منگھنمل	1923ع	9	تائيپ	500	1 آنو 3 پايون	پارتواسي پريس حيدرآباد
948.	رام رس پاڱو پهريون	بندو. حيدرآباد: آر. ايچ. آڏواڻي	1923ع	24	تائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
949.	رام ليلا چاپو ٽيون	سکر: ستار سيا	1923ع	66	تائيپ	1000	4 آنا	تلڪ پريس سکر
950.	رهراس (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1923ع	80	تائيپ	1000	4 آنا	جارج پريس سکر
951.	سکر پراڻي بکر ۽ چيريءَ جي پنچائتي بندي	سکر: مکي ڪشوداس مکي ديونداس	1923ع	66	تائيپ	500	3 آنا 6 پايون	شري امر پريس سکر
952.	سنت رهس	هرداسنگ امبتراءِ اجواڻي. سکر: شري گرسنگت	1923ع	32	تائيپ	2000	مفت	تلڪ پريس سکر
953.	سنت ولاس	سوامي رامچند. حيدرآباد: عيدنمل کانچند پنواڻي	1923ع	44	تائيپ	1000	مفت	پارتواسي پريس حيدرآباد
954.	سنگيت مالا (گرمکي)	ڊاڪٽر روبن. حيدرآباد: کوبچند پرمانند	1923ع	29	تائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
955.	سورج پرڪاش پاڱو پهريون	چيتانند ماتاڏنومل سانولاڻي. حيدرآباد: سنڌي سوسائٽي	1923ع	279	تائيپ	1000	8 آنا	هردلچسپ پريس حيدرآباد
956.	شانتي جٺ گور ڪاباغ (گرمکي)	هاراسنگ. سکر: [خود]	1923ع	32	تائيپ	1000	مفت	هنسراج پريس سکر
957.	شبد امرت روپي پاڱو ٻيو	سکر: مولچند هريسنگ	1923ع	36	تائيپ	1000	5 آنا	هريسنگ پريس سکر
958.	شري بال رکيا چاپو ٽيون	ست شري مارج چداڪاشي. حيدرآباد: ست ڌرم سيا	1923ع	72	تائيپ	1000	4 آنا	چداڪاشي پريس حيدرآباد
959.	شري ڀڳوت گيتا جو ارڙهون اڌياءُ (گرمکي)	دولترام. ايمر. سنڌاڻي. سکر: بوڪ پبلشنگ سوسائٽي	1923ع	84	تائيپ	1000	5 آنا	جارج پريس سکر

960.	شري چندر جي مهراج (گرمکي)	سکر: سريچند ٽرڪٽ سوسائٽي	1923ع	41	ٽائيپ	1000	4 آنا	شري امر پريس سکر
961.	شريمد ڀڳوت گيتا	نانڪرام وسٽمل ٿڌاڻي. حيدرآباد: سنڌ جوينائل سوسائٽي	1923ع	169	ٽائيپ	1000	؟	پارت اليڪٽرڪ پريس ڪراچي
962.	شريمد ڀڳوت گيتا (ديوناگري)	ڪراچي: هوتچند سنگومل	1923ع	324	ٽائيپ	1000	1 روپيو 2 آنا	شري امر پريس سکر
963.	شري جپ صاحب	جيومل لوڪسنگ. حيدرآباد: گرسنگت	1923ع	126	ٽائيپ	1000	؟	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
964.	شري ساڌ ٻيلي تيرٿ جو مختصر اتهاس	شري اشور آنند اداسين ۽ بنسيرام سکر: شري ساڌ ٻيلا تيرٿ ٽرسٽ	1923ع	142	ٽائيپ	100	مفت	شري امر پريس سکر
965.	شري سکمني ڀاڳو پنجون	ديوان ڀڳوانداس اداسين. حيدرآباد: [خود]	1923ع	255	ٽائيپ	1000	1 روپيو	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
966.	شري سکمني جوسار ڇاپو ٽيون	ڏيارام گدومل. حيدرآباد: ڪيولرام	1923ع	64	ٽائيپ	1000	4 آنا	ڪرشنا پريس حيدرآباد
967.	شري ڪرشن چند آنند ڪند	حيدرآباد: ڪيمچند شيوڪرام آڏواڻي	1923ع	15	ٽائيپ	1100	2 آنا	پريميئر پريس حيدرآباد
968.	شري نانڪ پرڪاش (گرمکي)	ساڌو ڀڳوانداس اداسين. حيدرآباد: مائي ڪندي ٻائي	1923ع	25	ٽائيپ	1000	4 آنا	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
969.	شري يوگ واشسٽ ڀاڳو ٻيو	چنديرام مورجمل واسواڻي. حيدرآباد: [خود]	1923ع	865	ٽائيپ	1000	3 روپيا	چندن پرنٽنگ پريس حيدرآباد
970.	شيخ فريد صاحب جا سلوڪ (گرمکي)	حيدرآباد: شريمت ستي ٻائي	1923ع	49	ٽائيپ	1000	مفت	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
971.	ڪلجگ سمي سنڌي (گرمکي)	هرنامداس جي ٽيپسوي	1923ع	26	ٽائيپ	1000	1 آنو 6 پايون	شري امر پريس سکر
972.	ڪلنگي دار ولاس	روچيرام حڪومتراء آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1923ع	400	ٽائيپ	1000	2 روپيا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد

973.	گرو ارجن ديوکي پريچا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1923ع	20	ٽائيپ	1000	2 آنا	جارج پريس سکر
974.	گرو ولاس (گرمکي)	روچيرام حکومتراءِ آڏواڻي. حيدرآباد: [خود]	1923ع	400	ٽائيپ	1000	2 روپيا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
975.	گورواڻي (گرمکي)	حيدرآباد: گر سنگت	1923ع	467	ٽائيپ	2000	اڍائي روپيا	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
976.	گيان مالا (گرمکي)	سکر: هيمنداس سنز	1923ع	100	ٽائيپ	1000	10 آنا	جارج پريس سکر
977.	گيان ويراڳ ڀاڱو پهريون	ڪراچي: ست ڌرم سڀا	1923ع	98	ٽائيپ	1000	6 آنا	چداڪاشي پريس حيدرآباد
978.	مختصر رامائڻ گيتن ۾ ۽ ڪرشن پد	مهراج منگهارام پريمچند. حيدرآباد: [خود]	1923ع	78	ٽائيپ	1000	6 آنا	هندو پريس حيدرآباد
979.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو ٽيويهون حصو اٺويهون	جي. ايم. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1923ع	220	ٽائيپ	1000	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
980.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو چوويهون حصو ويهون	جي. ايم. سانولاڻي. حيدرآباد: [خود]	1923ع	220	ٽائيپ	1000	1 روپيو	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
981.	نانڪ پرڪاش ڀاڱو چوٿون (گرمکي)	ڀائو ڀڳوانداس اداسين. حيدرآباد: [خود]	1923ع	250	ٽائيپ	1000	1 روپيو	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
982.	ويدڪ ڌرم ڀڄناولي	رامچند ٿهلرام موٽواڻي. ڪراچي: [خود]	1923ع	84	ٽائيپ	1000	5 آنا	ڪوهنور پريس ڪراچي
983.	هزاري دي شبد ڇاپو چوٿون	آوتسنگ مهتابسنگ آڏواڻي. حيدرآباد: گر سنگت	1923ع	49	ٽائيپ	1000	2 آنا 6 پايون	اسٽئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
984.	هندو ڌرم	نارائڻداس ڪرشاڻي. شڪارپور: پنڊت رامچند شرما	1923ع	64	ٽائيپ	1000	6 آنا	شري امر پريس سکر
985.	هندو قاعدو	آسودومل ٿهلرام. حيدرآباد: خوبچند پرمانند	1923ع	109	ٽائيپ	1000	ڏيڍ روپيو	مهتاڻي پرنٽنگ ورڪس حيدرآباد
986.	يوگ وشسٽ	لاڙڪاڻو:	1923ع	866	ٽائيپ	1000	؟	پارتواسي پريس حيدرآباد

[هلنڊز]

سنڌ بابت مواد جي فهرست نويسيءَ جو تاريخي جائزو

(قسط-1)

ناسف علي شيراز

[نوٽ: ڪافي وقت اڳ مون سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ "سنڌي ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين" متعلق ٻه مضمون لکيا هئا، جيڪي نوي واري ڏهاڪي ۾ شايع ٿيا. انهن مقالن ۾ 1850ع کان 1990ع تائين ڇپيل ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين جو ذڪر ڪيل آهي، جن جو ڳڙيل تعداد 40 کن ٿيندو. ان کان پوءِ پندرهن سالن جو طويل عرصو آهي، جنهن ۾ ڪي نوان ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون شايع ٿيون آهن. ان کان علاوه ڪن ٻين ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين جي ڄاڻ بعد ۾ حاصل ٿي، جيڪي اڳين مقالن ۾ لکجڻ کان رهجي ويون. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي صاحب پنهنجي ڪتاب "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" ۾ درج مقالي "سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد" جي صفحي 18 تي لکيو آهي ته "ڪهڙو نه بهتر ٿئي جو ڪو صاحب تڪليف وٺي، هن نوعيت جي ڪيٽلاگن ۽ فهرستن جو مفصل جائزو پيش ڪري". ڊاڪٽر لاکي صاحب جي ڳالهه کي مدنظر رکندي مون پنهنجن اڳين مقالن جي ترتيب ۾ تبديلي آندي ۽ مواد ۾ خاطر خواهه واڌاري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن انهن نون ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين جي ڄاڻ پڙهندڙن تائين پهچائجي ۽ سنڌي ٻوليءَ کي نين راهن سان روشناس ڪرائجي. روشن رهي ته سنڌ بابت مواد جي فهرست نويسيءَ متعلق پهرين ڪوشش سنڌ جي قابل صد احترام هاڪاري محقق ۽ دانشور پير حسام الدين راشديءَ جي ڪيل آهي ۽ ٻي ڪوشش ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي آهي. هيءَ ٽين ڪوشش آهي، جنهن ۾ يقينا ڪن ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين تائين منهنجي پهچ نه ٿي سگهي هوندي، جنهن لاءِ معذرت ٿو گهران. ان جو بنيادي سبب پاڻ صديءَ کان وٺي وطن کان ڏور آمريڪا ۾ اقامت آهي. "ٻلان ٻليءَ جو ڪو ڇيهه ئي ناهي". اميد ته ڪو ٻيو صاحب هن موضوع ۾ واڌارو ڪندو ۽ نئون مواد پڙهندڙن تائين پهچائيندو. ن. ع. ش]

حوالاجاتي نوعيت جي ڪم ۾ "فهرست نويسي" هڪ خاص مضمون تسليم ڪيو ويو آهي. دنيا جون ترقي يافته قومون هن علم ۾ اسان کان تمام گهڻيون اڳتي آهن. ايتري قدر جو هنن فهرستن جون به فهرستون مرتب ڪيون آهن. هن علم جي ماهرن فهرست نويسيءَ متعلق لکيو آهي ته: "ڪنهن دور يا ڪنهن علم يا ڪنهن مصنف يا ڇپائيندڙ جي هڪ يا هڪ کان وڌيڪ لکڻين کي ڪتابي صورت ۾ پيش ڪرڻ کي 'فهرست نويسي' چئبو آهي".

فهرست مرتب ڪرڻ جو اهم مقصد تاريخي يا ادبي لکڻين کي ترتيب ڏيئي ڪتابي صورت ۾ پيش ڪرڻ آهي. فهرست لکڻ جو هڪ مقصد اهو به آهي ته ڪنهن ٻولي ۾ جيڪو مواد جمع ٿيو هجي، ان کي ترتيب وار ڪتابي صورت ۾ پيش ڪيو وڃي ته جيئن ان مواد جي باري ۾ وڌ ۾ وڌ ڄاڻ حاصل ٿي سگهي. ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌارو به انهيءَ ۾ آهي ته جيڪي ڪجهه لکيو وڃي ان کي فهرست طور مرتب ڪيو وڃي، ته جيئن کوجناڪارن لاءِ آساني پيدا ٿي سگهي.

هن علم ۾ پهرين فهرست ڪهڙي لکي وئي، ان بابت ڪا خبر ناهي. البت اسلامي دنيا ۾ هن علم بابت مسلمانن ۽ مغربي عالمن جون ڪيتريون ئي فهرستون مرتب ڪيل آهن. محمد بخش واصف "خزينة العلوم جلد-1" (1) ۾ اهڙين سَو کان مٿي فهرستن جو ذڪر ڪيو آهي، جن مان ٽن مشهور فهرستن جو مختصر احوال هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) فهرست ابن النديم: محمد بن اسحاق (ابن النديم) جي هيءَ فهرست اسلامي دنيا ۾ مشهور آهي. هن فهرست ۾ اسلامي علوم جي مشهور ڪتابن ۽ انهن جي مصنفن جو ذڪر تفصيل سان ڪيل آهي.

(2) فهرست ڪشف الظنون عن اسلامي الڪتب والفنون: هيءَ فهرست ترڪيءَ جي هڪ عالم حاجي خليفه چلپيءَ جي لکيل آهي. هي عظيم الشان فهرست پهرين ڇهن جلدن ۾ شايع ٿي، پوءِ وري ٻن جلدن ۾ شايع ٿي. مصنف 1568ع ۾ وفات ڪئي.

(3) فهرست ڪتبخانہ خديوہ مصر: هيءَ فهرست اٺن جلدن ۾ آهي. هن فهرست ۾ ڪتاب جو نالو، مصنف جو نالو، وفات جو سال ۽ دفن ٿيڻ جو مقام بيان ٿيل آهي. واصف لکي ٿو تہ هيءَ فهرست ڪن ڳالهين ۾ حاجي خليفي جي فهرست "ڪشف الظنون" کان بهتر آهي.

فهرست نويسيءَ جي علم کي ٻن مکيہ حصن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو: "ببليوگرافي يا ڪتابيات" ۽ ٻيو "ڪيٽلاگ يا فهرست". حوالاجاتي نوعيت جي ڪم ۾ ٻنهي جي اهميت ۽ افاديت کي تسليم ڪيو ويو آهي. ٻنهي ۾ فرق صرف اهو آهي تہ ببليوگرافيءَ ۾ ڪتاب متعلق مڪمل معلومات يعني ڪتاب جو نالو، مصنف جو نالو، ڇپجڻ جو هنڌ، پبلشر ۽ پريس جو نالو، ڇپجڻ جو سال ۽ صفحا خاص ترتيب سان ڏنل هوندا آهن. جڏهن تہ ڪيٽلاگ ۾ اها معلومات مختصر ڏنل هوندي آهي. ٻنهي جو بنيادي مقصد ساڳيو ئي آهي، يعني ڪتابن متعلق ڄاڻ حاصل ڪرڻ. فهرست نويسيءَ جي انهن ٻنهي مکيہ شاخن جو ذڪر تفصيل سان هيٺ ڪجي ٿو.

1. ڪيٽلاگ

عام طرح ڪنهن اداري يا لائبرريءَ ۾ موجود ڪتابن جي فهرست کي ڪيٽلاگ چيو وڃي ٿو. ڪيٽلاگن جا عام مثال، ڇپيل ڪتابن جا ڪيٽلاگ، ڪنهن خاص لائبرريءَ جا ڪيٽلاگ يا قلمي نسخن جا ڪيٽلاگ وغيره آهن. ڪيٽلاگ جي بہ اوتري ئي اهميت آهي، جيتري ببليوگرافيءَ جي. البت، ڪيٽلاگ ۾ ڪتاب متعلق، ببليوگرافيءَ جي ڀيٽ ۾ گهٽ ڄاڻ لکيل هوندي آهي. دنيا جون وڏيون لائبرريون پنهنجن ڪتبخانن جا ڪيٽلاگ شايع ڪنديون رهن ٿيون تہ جيئن انهن مان ٻيا بہ فائدو حاصل ڪري سگهن. ان کان علاوه اها بہ خبر پوي تہ انهن جي لائبررين ۾ ڪيترا ۽ ڪهڙي قسم جا ڪتاب موجود آهن. ان کان سواءِ مختلف ڪتاب آسانيءَ سان ورتا ٿي سگهن ۽ انهن جي ادارن جي بہ مشهوري ٿي سگهي. شروعاتي دور ۾ ڪيٽلاگن جي گهڻي اهميت هئي. جڏهن تہ موجوده دور ۾ ببليوگرافيون اهم سمجهيون وڃن ٿيون.

2. ببليوگرافي

ببليوگرافي يوناني ٻوليءَ جي ٻن لفظن (biblion= "book" and graphien= to write") مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "ڪويہ ڪتاب، جيڪو لکڻين متعلق هجي" يا "گهڻا ڪتاب" يا "ڪتابن جي فهرست" يا "ڪتاب نامو" وغيره. سائنسي اصطلاح ۾ اُن جي معنيٰ ٿيندي "سائنسي طريقي (Scientific method) يا خاص ترتيب (Systemetic) سان ڪتابن جو رڪارڊ رکڻ." ويبسٽر ڊڪشنري (Webster Dictionary) ۾ ببليوگرافيءَ جي وصف هن ريت بيان ڪيل آهي: "ڪتابن يا لکڻين جي ترتيب يا ورهاست ۽ ڪنهن خاص واقعي، مصنف يا ڪنهن خاص وقت ۾ ٿيندڙ واقعن جي لکڻين کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪرڻ کي ببليوگرافي يا ڪتاب نامو چئجي ٿو." گرڏني گانگاٽيءَ آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ (Oxford Dictionary) مان ببليوگرافيءَ جي وصف بيان ڪندي لکيو آهي تہ "ببليوگرافي ڪتابن جي تاريخي معلومات جي سائنس آهي."(2) ببليوگرافي يا ڪتاب نامي جي هن دور ۾ گهڻي اهميت آهي. ان اهميت کي بيان ڪندي گانگاٽي صاحب لکيو آهي تہ:

"ببليوگرافيءَ جي اهميت بلڪل واضح ۽ چٽي آهي. هر دور ۾ تہ ببليوگرافيءَ جي ضرورت کي محسوس ڪيو ويو آهي، ليڪن جديد سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ واري دور ۾ هن اهميت ۾ هيڪاري وڌو واڌارو ٿيو آهي، خاص ڪري علم ۽ تحقيق جي ميدان ۾ ببليوگرافي بنيادي حيثيت رکي ٿي ۽ ان جي ضرورت کي تمام گهڻو محسوس ڪيو ويو آهي."(3)

ببليوگرافي يا ڪتابيات جي وسيع علم کي ڪنهن خاص علائقي يا ڪنهن خاص دور، ٻولي يا ليکڪن وغيره متعلق موضوعن هيٺ ترتيب ڏيئي سگهجي ٿو. هن علم جي ماهرن ببليوگرافي يا ڪتابيات کي ڪيترن ئي قسمن ۾ ورهايو آهي، جن مان ڪجھ هن ريت آهن.

شخصيتن يا ليکڪن بابت ببليوگرافي:

ان قسم جي ببليوگرافين ۾ ڪنهن ليکڪ، شاعر يا عالم جي لکڻين يا ان تي مختلف ٻولين ۾ ٿيل ڪم جي مڪمل فهرست شامل هوندي آهي. ان جو مثال ڊاڪٽر درشهوار سيد جي شاھ تي لکيل ببليوگرافي آهي، جيڪا سال 1997ع ۾ شايع ٿي.

1. ڪنهن ملڪ يا خاص علائقي بابت ببليوگرافي:

ان قسم جي ببليوگرافين ۾ ڪنهن ملڪ يا ڪنهن خاص خطي متعلق ڪتابن، مقالن ۽ مختلف ٻولين ۾ ڇپيل مواد جي ڏسڻي شامل هوندي آهي. هن ببليوگرافيءَ جو مثال اين.ايم. بليموريا جي سنڌ متعلق ببليوگرافي آهي، جيڪا پهريون دفعو سال 1929ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿي.

3. قديم يا پراڻن ڇاپي ڪتابن بابت ببليوگرافي:

ان قسم جي ببليوگرافين ۾ قديم ڇپيل ڪتابن متعلق مڪمل ڄاڻ ۽ انهن جي فهرست ڏنل هوندي آهي. ان جو مثال سيد حسام الدين راشديءَ جو مقالو. "قديم ڇاپي سنڌي ڪتاب" آهي، جيڪو رسالي "نئين زندگيءَ" جي سال 1952ع واري شماري ۾ شايع ٿيل آهي.

4. تجارتي قسم جي ببليوگرافي:

ان قسم جي ببليوگرافين ۾ تجارت سان تعلق رکندڙ ادارن ۽ انهن متعلق ڇپيل ڊائريڪٽرين جي مڪمل ڄاڻ ڏنل هوندي آهي.

5. خاص مضمونن بابت ببليوگرافي:

ان قسم جي ببليوگرافين ۾ ڪنهن خاص مضمون متعلق ڪتابن جي فهرست ڏنل هوندي آهي. مثلاً تاريخ، جاگرافي، سائنس، فلاسافي، سوشل سائنس وغيره. سنڌي ٻوليءَ ۾ به مختلف مضمونن تي ببليوگرافيون ڇپيل آهن، جن ۾ ماڪجي بيجنجي پٺاوالا جي سنڌ جي جاگرافي متعلق ۽ عبدالحسين سومري جي سنڌ جي تاريخ متعلق اهميت جوڳيون آهن.

6. تشريح ڪيل ببليوگرافي:

هن قسم جي ببليوگرافين ۾ ڪتابن جي مڪمل معلومات ڏيڻ کان سواءِ ان ڪتاب متعلق تشريح پڻ ڪيل هوندي آهي. ان قسم جي ببليوگرافي جو مثال ڊاڪٽر محمد قاسم سومري جي "سنڌ: تشريحي ببليوگرافي" آهي، جيڪا سال 1981ع ۾ شايع ٿي.

7. آن لائين ببليوگرافي:

هي دور اليڪٽرانڪ ميڊيا جو آهي، جنهن ۾ انٽرنيٽ ذريعي هرڪا ڳالهه آساني سان ڳولي سگهجي ٿي. ڪافي ادارن جون ببليوگرافيون انٽرنيٽ تي ڏنل آهن، جن جي ذريعي انهن ادارن جي شايع ٿيل ڪتابن کي آسانيءَ سان ڳولي سگهجي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ به ڪيترائي ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون مختلف موضوعن تي شايع ٿيون آهن، جن ۾ تاريخ، جاگرافي ۽ شخصيت جهڙا اهم موضوع شامل آهن. اهي ببليوگرافيون ۽ ڪيٽلاگ سنڌي، انگريزي، اردو ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ ڇپيل آهن. انهن ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين جي تفصيلي ذڪر ۽ انهن جو مختلف دورن ۾ مفصل تاريخي جائزو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

1850ع کان 1899ع تائين سنڌ بابت فهرست نويسيءَ جو جائزو:

1850ع کان پهرين مشهور انگريز مستشرق سر هينري مائر ايليٽ (Sir Henry Miers Elliot, 1808-1853)، سنڌ جي تاريخي ماخذن لاءِ ننڍي جي ڪتبخانن ۾ رکيل فارسي ۽ عربي قلمي ڪتابن جو سروي ڪرايو هو، جيڪو هن وقت ايليٽ جي فائلن ۾ "فهرست ڪتبخانہ سنڌ" جي نالي سان موجود آهي(4). ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو تہ ايليٽ جي انهن فهرستن راشدي صاحب کي مير علي شير قانع جي ڪتابي ذخيري ۽ مير مائل جي تذڪري "مجمع البلغا" جي نشاندهي ڪرڻ ۾ گهڻي مدد ڏني(5). سنڌ بابت فهرست نويسيءَ جي ڏس ۾ ايليٽ جي انهن فهرستن کي "اوائلي ڪوشش" چئي سگهجي ٿو(6).

انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي تہ هنن سنڌي ٻولي ۽ ان جي علم و ادب جي واڌاري ۽ سڌاري ڏانهن پڻ اهميت جوڳا قدم کنيا. سڀ کان پهرين هنن سنڌي الف ب جي پٽي عربي خط ۾ مڪمل ڪري رائج ڪئي. سنڌي الف ب جي ٺهڻ کان پوءِ، سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن ڇپجڻ جو سلسلو شروع ٿيو. جيئن ئي سنڌي ڪتاب شايع ٿيا، تيئن ئي انگريزن انهن جي ڪيٽلاگن ناهڻ ڏانهن توجہ ڏيڻ شروع ڪيو. ان ڏس ۾ انگريز حڪومت بنگالي ٽرانسليٽر پادري جان رابنسن (Rev. John Robinson) کي 1855ع کان 1863ع تائين مقامي ٻولين ۾ ڇپيل رسالن ۽ ڪتابن جو ڪيٽلاگ تيار ڪرڻ لاءِ ڪم سونپيو. ان ڪيٽلاگ جو ڪم اڳ ۾ ٻي پادري جان لانگ (Rev. John Long) شروع ڪري ڏنو هو(7). ان ڪيٽلاگ متعلق وڌيڪ ڄاڻ ملي نہ سگهي آهي. ان ڪيٽلاگ جي ڇپجڻ کان پوءِ بمبئي حڪومت ٻاران 31- ڊسمبر 1864ع تائين مقامي ٻولين ۾

چيپل ڪتابن جو هڪ ٻيو ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف دي نيٽو پبليڪيشن ان دي بامبي پريزيڊنسي" جي نالي سان سر گرانٽ اي. بارٽ (Sir. Grant A. Bart) 1865ع ۾ بمبئيءَ مان شايع ڪيو(8). هن ڪيٽلاگ جو ٻيو ڇاپو 30- جون 1867ع ۾ بمبئيءَ مان جاري ٿيو، جنهن ۾ ڪتابن جون درستيون ۽ ٻيو اضافي مواد شامل ڪيو ويو(9).

سر گرانٽ کان پوءِ بمبئي حڪومت سر جيمس بريٿويٽ پئيل (Sir James Braithwaite Peile, 1833-1906) کي بمبئي پرڳڻي ۾ شايع ٿيل ڪتابن جي ڪيٽلاگ ٺاهڻ جو ڪم سونپيو. هن ڪيٽلاگ ۾ بمبئي پرڳڻي (سنڌ بہ شامل) ۾ پهرين جنوري 1865ع کان 30- جون 1867ع تائين مقامي ٻولين ۾ شايع ٿيل مواد شامل آهي. هي ڪيٽلاگ بمبئيءَ مان (Catalogue of the Native Publications in the Bombay Presidency) جي نالي سان 1969ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو(10). هن ڪيٽلاگ ۾ ٻيو مواد بہ شامل ڪيو ويو، جيڪو سر گرانٽ کان رهجي ويو هو. هن ڪيٽلاگ جي تياريءَ ۾ سر جيمس بريٿويٽ جو ٻانهو ٻيلي ڪرشنا شاستري چپلانڪر هو. 30- سيپٽمبر 1867ع جي آخر تائين ڇپيل ڪتابن جو هڪ ٻيو ڪيٽلاگ، "ڪيٽلاگ آف بُڪس پرنٽيڊ ان دي بامبي پريزيڊينسي ڊيورنگ دي ڪوارٽر اينڊنگ...." جي نالي سان بمبئيءَ مان 1868ع ۾ شايع ٿيو(11). ڪراچيءَ ۾ سنہ 1869ع ۾ نمائش منعقد ٿي. اُن نمائش ۾ رکيل شين جو ڪيٽلاگ (Catalogue of the Kurrachee Exibition) 1870ع ۾ ڪراچيءَ جي پريس "سنڌين" مان شايع ٿيو(12). بامبي پريزيڊنسيءَ جا اهي آڳاٽا ڇپيل ڪيٽلاگ آهن، جن ۾ ٿي سگهي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ جي ڇپيل ڪتابن جو اندراج ٿيل هجي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ان وقت بمبئي پرڳڻي سان شامل هئي. وڌيڪ خبر انهن ڪيٽلاگن کي ڏسڻ کان پوءِ پئجي سگهي ٿي.

گرانٽ ۽ بريٿويٽ جي ڪيٽلاگن جي شايع ٿيڻ کان پوءِ بمبئي حڪومت 1868ع کان باقاعدگيءَ سان صوبي اندر ڇپجندڙ ڪتابن جا ڪيٽلاگ "ڪوارٽرلي ڪيٽلاگ آف بُڪس پرنٽيڊ ان دي بامبي پريزيڊنسي" جي نالي سان شايع ڪرڻ شروع ڪيا(13)، جن ۾ ٻين ٻولين جي ڪتابن سان گڏ سرڪاري تحويل ۾ ڇپجندڙ "سنڌي ڪتابن" جو اندراج پڻ ٿيل آهي. اهي ڪيٽلاگ برٽش لئبرري لنڊن ۾ موجود آهن. انهيءَ دور ۾ هڪ انگريز عالم جيمس ايڊورڊ ٽائرني ايچيسن (James Edward Tierney Aitchison, 1835- 1898) جو انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب "سنڌ ۽ پنجاب جي ٻوٽن جو ڪيٽلاگ" لنڊن مان 1869ع ۾ شايع ٿيو(14). هن ڪيٽلاگ جو نئون ڇاپو هندوستان مان بشن سنگهہ ۽ مهندر پال 1982ع ۾ شايع ڪيو آهي. ان ڪيٽلاگ جي شايع ٿيڻ کان پوءِ، هڪ ٻئي انگريز عالم ايڊورڊ آرٿر بٽلر (Edward Arthur Butler) ڪڇ ۽ سنڌ جي پکين جو ڪيٽلاگ بمبئيءَ مان 1879ع ۾ شايع ڪيو(15). هن ڪيٽلاگ ۾ سنڌ ۽ ڪڇ جي پکين جي فهرست ڏنل آهي. سال 1894ع ۾ وليم اليگزينڊر (William Alexander Talbot) سنڌ ۽ بمبئيءَ جي وڻن ۽ ٻوٽن جي جامع لسٽ "سسٽيميٽڪ لسٽ آف دي ٽريز، شربس اينڊ ووڊي- ڪلائيمبرس آف دي بامبي پريزيڊنسي" جي نالي سان بمبئيءَ مان شايع ڪئي(16). سنڌ بابت مواد جي فهرست نويسيءَ جا اهي ئي آڳاٽا ڪيٽلاگ لکيل آهن، جيڪي سنڌ جي وڻن، ٻوٽن ۽ پکين جي باري ۾ ڄاڻ مهيا ڪن ٿا.

اُنهن ڪيٽلاگن کان علاوه جارج بولر يا ٻيوهلر (George Johann Buhler, 1837-1898) 1871ع ۾ بمبئي، گجرات ۽ سنڌ جي خانگي لئبررين ۾ رکيل سنسڪرت جي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ "اي ڪيٽلاگ آف سنسڪرت مينيواسڪريٽ ڪنٽينڊ ان دي پرائيويٽ لائبرريز آف گجرات، ڪاٺياواڙ، ڪڇ، سنڌ اينڊ ڪاندا" جي نالي سان شايع ڪيو(17). هن ڪيٽلاگ ۾ سنڌ جي هندو عالمن جي ذاتي لئبررين ۾ رکيل سنسڪرت جي قلمي نسخن متعلق ڄاڻ ڏنل آهي. هن ڪيٽلاگ جو ٻيو جلد 1872ع ۾ ۽ ٽيون فيسيڪل سنہ 1873ع ۾ شايع ٿيو. انڊيا آفيس ۾ رکيل عربي ڪتابن جو ڪيٽلاگ ڊاڪٽر آٽولاٿ (Dr. Otto Loth, 1844-1881) مرتب ڪيو. هي ڪيٽلاگ لنڊن مان 1877ع ۾، فهرست ڪتب عربي قلمي" جي نالي سان شايع ٿيو(18). هن ڪيٽلاگ جو ذڪر محمد بخش واصف

"خزينة العلوم" جلد-1 ۾ صفحي 121 تي ڪيو آهي.

انگريز مستشرق چارلس ريو (Charles Rieu)[1] 1879ع کان 1895ع تائين فارسي قلمي نسخن جا چار جلد "ڪيٽلاگ آف دي پرشن مينيواسڪرپٽ ان دي برٽش ميوزيم" جي نالي سان شايع ڪيا. جن مان پهريون جلد 1879ع ۾، ٻيو جلد 1881ع ۾ ۽ ٽيون جلد 1883ع ۾ شايع ٿيا. انهن ٽنهي جلدن جو ٻيو ڇاپو لنڊن مان هڪ جلد جي صورت ۾ 1966ع ۾ شايع ٿيو. جنهن جا 1229 صفحا آهن(19). هن سلسلي جو آخري جلد سپليمينٽري صورت ۾ سال 1895ع ۾ پڌرو ٿيو(20). جنهن جو ٻيو ڇاپو 1977ع ۾ لنڊن مان ڇپيو آهي(21). هنن ڇئن جلدن ۾ سنڌ جي تاريخ جي ماخذن بابت ڪافي قلمي ڪتابن جي داخلا نظر اچي ٿي. پادري ايچ.يو.ويٽبريچ (H.U.Weitbrecht, Ph.D)، جنهن جو تعلق چرچ مشنري سوسائٽي بٽالا، لنڊن ۽ لاهور سان هو. تنهن اردو ڪرسچن لٽريچر جو وضاحتي ڪيٽلاگ 1886ع ۾ شايع ڪيو. هي ڪيٽلاگ اسڪول آف اورينٽل اينڊ آفريڪن اسٽڊيز لنڊن جي لائبريريءَ ۾ رکيل آهي، جنهن ۾ پنجابي ۽ سنڌي ڪرسچن لٽريچر جي ڪتابن جو وچور پڻ شامل آهي(22). 1887ع ۾ سر جارج وليم فوسٽر (Sir George William Foster) "الفابيٽيڪل ڪيٽلاگ آف دي ڪانٽينٽ آف دي بامبي سيڪريٽريٽ رڪارڊ: 1630- 1780" بمبئيءَ مان شايع ڪيو(23). ايم.ايچ. پنهور ان ڪيٽلاگ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ مختلف صفحن جا نمبر ڏنا آهن. جن تي سنڌ متعلق مختلف رڪارڊ جو ذڪر ٿيل آهي(24). انڊيا آفيس لنڊن ۾ رکيل 1888ع کان 1937ع تائين ڇپيل ڪتابن جو ڪيٽلاگ ڏهن حصن ۾، ٻن جلدن جي صورت ۾ ڇپيل آهي. هن ڪيٽلاگ جا مرتب ڪندڙ روسٽ رائين هولڊ (Rost Rienhold, 1822-1896)، جيمس فلر بلمهارڊٽ (1843- 1922ع) ۽ آرٿر جان آربيري (Arthur John Arberry, 1905-1969) آهن(25). هن ڪيٽلاگ جو واليوم-2، پارٽ-3، "سنڌي ڪتابن" متعلق آهي، جنهن کي جيمس فلر بلمهارڊٽ 1902ع ۾ مرتب ڪيو.

آڳاٽن سنڌي ڪتابن جي ڪيٽلاگن کي شايع ڪرڻ ۾ انگريز فهرست نگار جيمس فلر بلمهارڊٽ جو نالو بـه اهميت جوڳو آهي. هي صاحب هندي، سنسڪرت ۽ بنگالي ٻولين جي ڄاڻ رکندڙ هو ۽ سندس تعلق آڪسفورڊ يونيورسٽي لنڊن سان هو. ان کان علاوه هو برٽش ميوزيم لنڊن جي ڪتبخاني جو ڪتب نويس پڻ هو. هن برٽش ميوزيم جي لئبرريءَ ۾ موجود هندوستان جي مختلف ٻولين جي ڇپيل ڪتابن جو ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف دي هندي، پنجابي، سنڌي اينڊ پشتو پرنٽيڊ بڪس ان دي لائبرري آف دي برٽش ميوزيم" جي نالي سان مرتب ڪيو. جيڪو 1893ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو(26). هي سنڌي ڪتابن جو پهريون جامع ڪيٽلاگ آهي. جنهن ۾ 150

---

[1] مشرقي علمن جو ماهر، ڪيمبرج يونيورسٽيءَ جو پروفيسر ۽ برٽش لائبريريءَ جي قلمي نسخن جو مهتمم. چارلس پيري هينري ريو (Charles Pierre Henri Rieu, 1820-1902). سوئٽزرلينڊ جي شهر جنيوا ۾ 8- جون 1820ع ۾ ڄائو. سال 1843ع ۾ بون يونيورسٽي (جرمني) مان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪري، 1847ع ۾ برٽش ميوزيم ۾ ملازمت خاطر داخل ٿيو. ويهه سال نوڪري ڪرڻ کان پوءِ کيس قلمي نسخن جي ڊپارٽمينٽ جو مهتمم مقرر ڪيو ويو. هن 1871ع ۾ عربي قلمي نسخن جي ڪيٽلاگ جو ٻيو حصو "ڪيٽلاگس ڪوڊي ڪم مينيواسڪرپٽورم اورنٽيلم ڪيو ان موسيو برٽانيڪو ايسروينٽر" مڪمل ڪيو. جيڪو اڳ ۾ ئي وليم ڪيورٽان (William Cureton, 1808-1864) شروع ڪيو هو. وليم ڪيورٽان جو اهو ڪيٽلاگ ٽن حصن ۾ 1838ع ۾ لنڊن مان اڻمڪمل صورت ۾ شايع ٿيو هو. باقي رهيل ڪم ريو (Rieu) مڪمل ڪيو ۽ ان ڪيٽلاگ جو سپليمينٽري واليوم 1894ع ۾ شايع ڪيو. وليم ڪيورٽان وارو ڪيٽلاگ 1998ع ۾ ٻيهر ڇپيو آهي، جنهن جا 881 صفحا آهن(28). انهن ڪيٽلاگن کان سواءِ ريو ترڪي ٻوليءَ جي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف دي ٽرڪش مينيواسڪرپٽ ان دي برٽش ميوزيم" پڻ ترتيب ڏنو، جيڪو 1888ع ۾ شايع ٿيو. 1895ع ۾ کيس ڪيمبرج يونيورسٽيءَ ۾ عربيءَ جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو. مشرقي علمن جو هي ڄاڻو 82 سالن جي عمر ۾ 19- مارچ 1902ع ۾ لنڊن ۾ وفات ڪري ويو(29).

سنڌي ڪتابن جي داخلا ڏنل آهي. هن ڪيٽلاگ جو ٻيو ڇاپو 1997ع ۾ آسٽن، ٽيڪسس بڪ ليب (Austin Taxas Booklab) وارن شايع ڪيو آهي(27).

1900ع کان 1946ع تائين سنڌ بابت فهرست نويسيءَ جو جائزو:

برٽش ميوزيم ۽ انڊيا آفيس لنڊن جي ڪتبخاني ۾ رکيل سنڌي ڪتابن جي ڇپيل ۽ اڻڇپيل ذخيري کي ڪتابي صورت ۾ آڻڻ لاءِ انگريز عالمن ويهين صديءَ جي آغاز ۾ ڪوششون شروع ڪيون. ان ڏس ۾ هندوستاني ٻولين جي ڄاڻو ۽ برٽش ميوزيم جي لائبريرين جيمس فلر بلمهارڊٽ (James Fuller Blumhardt, 1843- 1922) انڊيا آفيس لنڊن ۾ رکيل سنڌي ڪتابن جو ڪيٽلاگ ترتيب ڏنو. هي ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف دي انڊيا آفيس لائبرري، واليوم-2. پارٽ- 3: هندي، پنجابي، پشتو اينڊ سنڌي بڪس" جي نالي سان 1902ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو(30). اصل ۾ هي ڪيٽلاگ 1888ع کان 1937ع واري ڪيٽلاگ جو هڪ حصو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيا آهيون. هي ڪيٽلاگ سال 1989ع ۾ لنڊن مان ٻيهر ڇپيو آهي، جيڪو 1902ع واري ڇاپي جو عڪس آهي(31). هن ڪيٽلاگ ۾ 300 سنڌي ڪتابن جي داخلا ڪيل آهي. ان کان سواءِ ٻيو وڌيڪ مواد به شامل ڪيو آهي.

هن ڪيٽلاگ کان سواءِ جيمس فلر بلمهارڊٽ (James Fuller Blumhardt, 1843- 1922) برٽش ميوزيم لنڊن جي ڪتبخاني ۾ رکيل هندوستان جي مختلف ٻولين جي قلمي ڪتابن جو ڪيٽلاگ پڻ مرتب ڪيو. جنهن ۾ سنڌي ٻولي به شامل آهي. هي ڪيٽلاگ "مرهٽي، گجراتي، بنگالي، آسامي، اُڙيا، پشتو ۽ سنڌي قلمي ڪتابن جو ڪيٽلاگ" جي نالي سان 1905ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو(32). هن ڪيٽلاگ ۾ يارنهن سنڌي قلمي نسخن جي ڄاڻ ڏنل آهي، جنهن ۾ برٽش ميوزيم ۾ رکيل اڳاٽو "شاهه جو رسالو" پڻ شامل آهي. بلمهارڊٽ جي هن ڪيٽلاگ کي ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جديد صورتخطيءَ ۾ ٽه- ماهي مهراڻ جي 3/1988ع پرچي ۾ "برٽش ميوزيم لنڊن ۾ سنڌي قلمي ڪتاب" جي نالي سان شايع ڪرايو آهي. لاکي صاحب جو ساڳيو مقالو سندس ڪتاب "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" ۾ ٻيهر شايع ٿيو آهي(33). ساڳيو ڪيٽلاگ بليموريا جي ترتيب ڏنل "سنڌ ۽ بلوچستان متعلق ببليوگرافي" ۾ پڻ شايع ٿيل آهي. هي ڪيٽلاگ سنڌي عالمن، جهڙوڪ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم ابوالحسن ٺٽوي ۽ عبدالله ڪڇ واري جي قلمي ڪتابن جي اڀياس لاءِ نهايت ڪارائتو آهي.

انڊيا آفيس لائبرريءَ ۾ فارسي ۽ عربي قلمي ڪتابن جو گهڻو ذخيرو موجود آهي. جنهن جا وقت به وقت ڪيٽلاگ ڇپبا رهيا آهن. فارسي ڪتابن جا ڪجهه ڪيٽلاگ چارلس ريو مرتب ڪيا ته عربي (اڻ ڇپيل) ڪتابن جا ڪيٽلاگ وري ڊاڪٽر آٽولاٿ (Dr. Otto Loth, 1844- 1881) مرتب ڪيا. انهن کان علاوه ڊاڪٽر اي.ڊي راس[1]

[1] مشهور انگريز مستشرق ايڊورڊ ڊينيسن راس 6- جون 1871ع ۾ لنڊن ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم لنڊن يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪيائين. 1894ع ۾ اسٽراسبورگ يونيورسٽي مان فارسيءَ ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪري 1896ع ۾ يونيورسٽي ڪاليج لنڊن ۾ فارسيءَ جو استاد مقرر ٿيو. 1901ع ۾ کيس مدرسه مسلم ڪاليج ڪلڪتي جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو. 1911ع ۾ کيس هندوستان جي ايجوڪيشن ۽ گورنمينٽ جي رڪارڊس جو اسسٽنٽ سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. ان کان علاوه هو ڪلڪتي يونيورسٽيءَ جو فيلو ۽ ايشيئاٽڪ سوسائٽي آف بنگال جو ميمبر پڻ هو. هندستان ۾ رهڻ دوران هن سنسڪرت، چيني ۽ تبتي ٻولين ۾ مهارت ۽ ڄاڻ حاصل ڪئي. راس 1914ع ۾ واپس برطانيه آيو ۽ کيس برٽش ميوزيم جو ٻهريون سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. جتي هن اسٽائين جي ڪليڪشن کي ترتيب ڏيڻ شروع ڪيو. پهرين جنگ عظيم جي موقعي تي هن مليٽري انٽيليجنس ڊپارٽمينٽ ۾ شموليت اختيار ڪئي، جتي هن مختلف ٻولين جون مختصر واڪيبلريز (Vocabularies) ٺاهڻ شروع ڪيون. 1916ع ۾ هن کي نئين کوليل اداري "اسڪول آف اورينٽل اسٽڊيز"، جو ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. هن کي 1918ع ۾ "سر" جو خطاب مليو. 1939ع ۾ استنبول ۾ برٽش انفارميشن بيورو جو هيڊ مقرر ڪيو ويو. جتي 23- سيپٽمبر 1940ع تي وفات ڪيائين(35).

(Sir. Edward Denison Ross, 1871- 1940) پڻ انڊيا آفيس لنڊن ۾ رکيل فارسي ۽ عربي قلمي ڪتابن جو ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف دي ڪليڪشن آف پرشن اينڊ عربڪ مينيواسڪرپٽ پرزروڊ ان دي انڊيا آفيس لائبرري" جي نالي سان لنڊن مان 1902ع ۾ شايع ڪيو(34).

ڊاڪٽر راس جي ڪيٽلاگ کان علاوه جرمن ۽ مشرقي ٻولين جي ماهر ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي ايگزيمنر پروفيسر ڪارل هرمن ايٿي (Prof. Carl Hermann Ethe, 1844- 1917) پڻ انڊيا آفيس ۾ موجود اٺچيپل فارسي ذخيري جو ڪيٽلاگ (Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Libray) ترتيب ڏنو. هن ڪيٽلاگ جا به جلد 1903ع ۾ پڌرا ٿيا(36). ايڊورڊ ايڊورڊس (Edward Edwards, 1865- 1933) هن ڪيٽلاگ جو جلد-2 ٽئين سر مرتب ڪيو، جيڪو سندس وفات کان پوءِ 1937ع ۾ شايع ٿيو(37). هي ڪيٽلاگ ٻيهر 1980ع ۾ انڊيا آفيس لائبرري اينڊ رڪارڊس ۽ ڪامن ويلٿ آفيس گڏجي شايع ڪيو آهي(38). هن ڪيٽلاگ جو ذڪر "واصف" خزينة العلوم جلد-۱ ۾ ڪيو آهي. لنڊن مان شايع ٿيل انهن قلمي نسخن جي ڪيٽلاگن ۾ سنڌ جي فارسي ۽ عربي قلمي ذخيري متعلق گهڻو مواد ملي سگهي ٿو.

سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ جي تاريخ ۾ منشي پوڪرداس ٿانورداس (1868- 1934ع) جو نالو به گهڻي اهميت رکي ٿو. سرگواسي شڪارپور جو رهواسي هو. هن ڪتابن ڇپائڻ جو ڪم 1886ع کان شڪارپور ۾ شروع ڪيو(39). پوڪرداس متعلق ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙي لکيو آهي ته "پوڪرداس 1893ع کان ڏڙا ڏڙ ڪتاب ڇپائڻ شروع ڪيا ۽ هن جي شهرت ۽ ترقيءَ جو دور به 1893ع کان شروع ٿئي ٿو"(40). منشي پوڪرداس جو ذڪر مشهور دانشور ۽ اهل قلم پير علي محمد راشدي به ڪيو آهي. ان جو حوالو ڏيندي ڊاڪٽر هڪڙو لکي ٿو ته:

"پير علي محمد راشدي جي بقول جيڪڏهن سنڌي زبان اڄ تائين حيات آهي، ته اُن جو هڪ سبب پوڪرداس جو ڇاپخانو به آهي. اُن ڇاپخاني جي وسيلي اڌ صديءَ تائين سنڌي ڪتاب ڇپبا رهيا. پوڪرداس جي حيثيت سنڌي زبان جي تاريخ ۾ اها ئي آهي، جا اردو زبان جي حالت ۾ لکنو واري منشي نولڪشور کي حاصل ٿي. سرگواسيءَ سوين ڪتاب لکرايا ۽ هزارين جلد ڇپائي پڌرا ڪيا...."(41)

ايترن سارن ڪتابن ڇپائڻ کان پوءِ سرگواسيءَ کي ضرور خيال آيو هوندو ته انهن ڪتابن جي فهرست ڇپائڻ گهرجي. سندس ڇپايل ڪتابن جي پهرين فهرست ڪڏهن ڇاپي ويئي تنهن جي خبر ناهي. البت پوڪرداس جي ڇپايل ڪتابن جي هڪ فهرست سنه 1913ع ۾ شايع ٿيل آهي. هن جي ٻي فهرست 1928ع ۾ شايع ٿي ۽ ٽين فهرست 1930ع ۾ ڇپجي پڌري ٿي. اهي ٽيئي فهرستون ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌيءَ جي ڪتبخاني "قاسميه لائبرري ڪنديارو" ۾ موجود آهن(42). منشي پوڪرداس کان علاوه سکر واري ماستر هريسنگهه جو اشاعت گهر به مشهور آهي. ماستر هريسنگهه جي ڪتابن جون فهرستون به شايع ٿيل آهن، جن متعلق وڌيڪ ڄاڻ ملي نه سگهي آهي. البته هريسنگهه جي ڪتابن جي هڪ فهرست "فهرست ڪتب" جو ذڪر ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌيءَ ڪيو آهي(43).

انهن فهرستن کان علاوه بمبئي حڪومت (سنڌ به شامل) طرفان شايع ٿيل پبليڪيشن جا ڪيٽلاگ به ڇپيل آهن. 1919ع کان 1947ع تائين بمبئي حڪومت جي پبليڪيشن جا اهي ڪيٽلاگ برٽش

لائبرريءَ جي ڪتبخاني ۾ رکيل آهن(44). بمبئي حڪومت (سنڌ بہ شامل) جي شايع ٿيل پبليڪيشن جو "جنرل ڪيٽلاگ نمبر-4". سال 1928ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪيٽلاگ ۾ بمبئي حڪومت طرفان شايع ٿيل ٻن هزارن پبليڪشن جو اندراج ٿيل آهي. بمبئي حڪومت جو "جنرل ڪيٽلاگ آف پبليڪيشن آف دي بامبي گورنمينٽ، اپ ٽو دي 13- ڊسمبر 1929ع: نمبر-6" 1930ع ۾ شايع ٿيو. هن حڪومت جو ڪيٽلاگ نمبر -13 ساڳئي نالي سان سال 1940ع ۾ شايع ٿيو. جنهن جا 118 صفحا آهن(45).

سنڌي ڪتابن ۽ گورنمينٽ پبليڪيشن جي ڪيٽلاگن کان سواءِ هن دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن جون ببليوگرافيون پڻ شايع ٿيون. جنهن ۾ پهرين ببليوگرافي ايس. ايم. بليموريا جي انگريزيءَ ۾ مرتب ڪيل آهي. هيءَ ببليوگرافي "ببليوگرافي آف دي پبليڪيشنس رليٽنگ ٽو سنڌ اينڊ بلوچستان" جي نالي سان 1929ع ۾ ڪراچي مان شايع ٿي(46). مصنف هن جو ٻيو وڌايل ڇاپو جون 1930ع ۾ ساڳئي شهر مان شايع ڪيو. هن ببليوگرافيءَ جي اهميت ان ڪري بہ گهڻي آهي جو هن ۾ لنڊن، بمبئيءَ ۽ ڪلڪتي مان نڪرندڙ رسالن ۾ سنڌ متعلق انگريزيءَ ۾ شايع ٿيل مضمونن جو مواد شامل ڪيل آهي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هن ببليوگرافيءَ جو هڪ ٻيو ڇاپو لاهور مان 1977ع ۾ شيخ مبارڪ علي شايع ڪيو آهي(47). مصنف هن ببليوگرافيءَ کي مرتب ڪرڻ ۾ چڱي محنت ڪئي آهي. ان کان علاوه مصنف هن ۾ بلمهاردٽ جا مرتب ڪيل سنڌي ڪتابن جا ڪيٽلاگ پڻ شايع ڪيا آهن. هن ببليوگرافيءَ جي پهرئين ڇاپي ۾ ڪتابن ۽ رسالن جو تعداد 662 آهي ۽ ٻئي وڌايل ڇاپي ۾ 872 آهي. پر ڪن رسالن ۽ ڪتابن ۾ شايع ٿيل مواد جا وري ذيلي عنوان بہ ڏنل آهن. جنهن ڪري ڪل ڪتابن ۽ مضمونن جو تعداد هزارن تائين پهچي ٿو.

سنڌ متعلق ٻي ببليوگرافي سنڌ جي هڪ نهايت مانائتي محقق ۽ جاگرافي نويس پروفيسر مانڪجي بيجنجي پٿاوالا• جي آهي. سنڌ جي جاگرافيءَ تي پٿاوالا جا ڪتاب ۽ مقالا گهڻي اهميت رکن ٿا. مصنف هيءَ ببليوگرافي 1939ع ۾ "سنڌ جي جاگرافي متعلق مواد جي ببليوگرافي" جي نالي سان ڪراچيءَ مان شايع ڪئي(48). سنڌ جي جاگرافيءَ متعلق هيءَ پهرين ببليوگرافي آهي، جيڪا هينئر ناياب آهي. سترهن صفحن تي

• پروفيسر پٿاوالا جو جنم بيجنجي بيچاجي پٿاوالا ۽ سونابائي جي گهر 20- نومبر 1886ع تي ٿيو. ابتدائي تعليم سي.جي.اين زيند مدرسه نواساري ۾ حاصل ڪيائين. ولسن ڪاليج بمبئيءَ مان بي-اي 1909ع ۾ ۽ بي-ايس-سي 1910ع ۾ پاس ڪيائين. پهريون هندوستاني هو جنهن جاگرافيءَ ۾ برڪبيڪ ڪاليج لنڊن يونيورسٽيءَ مان پي.ايڇ.ڊي پاس ڪئي. سال 1940ع ۾ جاگرافيءَ ۾ ڊاڪٽر آف سائنس جي ڊگري حاصل ڪيائين. 1941ع ۾ کيس بمبئي يونيورسٽيءَ طرفان "موس گولڊ ميڊل ايوارڊ" مليو. هو جهانگير هاءِ اسڪول پوپال ۽ سردار دستور هوشنگ هاءِ اسڪول پونا جو هيڊماسٽر ٿي رهيو. سال 1920ع کان 1946ع تائين (B.V.S) هاءِ اسڪول ڪراچيءَ جو پرنسپل ٿي رهيو. اسڪول ۾ سائيڪل تي ايندو هو. جو ان وقت اها اهم سواري هئي. سنڌ ۾ هو مختلف عهدن تي فائز رهيو. جهڙوڪ ڪراچي اين.اي.ڊي انجنيئرنگ ڪاليج جو آنرري پروفيسر. ڪراچي جاگرافيڪل سوسائٽيءَ جو ڊائريڪٽر. اسلاميہ ڪاليج ڪراچي جي جاگرافي ڊپارٽمينٽ جو هيڊ. نيشنل انسٽيٽيوٽ آف سائنس هندوستان جو سينيئر ريسرچ فيلو. سنڌ يونيورسٽي سائنس فيڪلٽي جو ڊين. سنڌ يونيورسٽيءَ جي جيالاجي ۽ جاگرافي ريسرچ جو ڊائريڪٽر ۽ پاڪستان جي منسٽري آف اڪنامڪس افيئرس جو ٽيڪنيڪل ايڊوائيزر. سندس 50 کان مٿي ڪتاب ڇپيل آهن جن مان سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل "اي فزيڪل اينڊ ايڪنامڪ جاگرافي آف سنڌ" نهايت اعليٰ معيار جي تحقيق آهي. سال 1955ع تائين ڪراچيءَ ۾ هو. ان کان پوءِ بمبئي هليو ويو جتي سندس وفات ٿي.

مشتمل هن ببليوگرافيءَ ۾ انگريزي ٻوليءَ جي ڪتابن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيل سنڌ جي جاگرافي متعلق مواد جي ڏسڻي شامل آهي. پٺاوالا هيءَ ببليوگرافي مصنف- وار ترتيب ڏني آهي. جنهن ۾ ڪل 151 مصنفن جو ذڪر ڪيل آهي. جڏهن تہ مصنف جي داخلا هيٺ ذيلي عنوان پڻ ڏنل آهن. جنهنڪري ڪل مواد جو تعداد 261 بيهي ٿو. هن ڪتاب جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي راقم وٽ محفوظ آهي. راقم بہ سنڌ جي جاگرافيءَ متعلق انگريزي ٻوليءَ ۾ ببليوگرافي Geography of Sindh: A Select Bibliography ترتيب ڏني آهي. جيڪا اڻ ڇپيل صورت ۾ موجود آهي.

سنہ 1931ع ۾ بامبي پريزيڊنسي سنڌ ڪميشن، 1857ع واري آزاديءَ واري جنگ جي واقعن جي رڪارڊ جو الف- ب وار ڪيٽلاگ، ڪراچي ڪمشنر پريس مان شايع ڪيو. هن ڪيٽلاگ ۾ انگريز حڪومت جو رڪارڊ شامل آهي(49). سنڌ ڊسٽرڪٽ ۽ ڪمشنر آفيس سنڌ ۾ رکيل رڪارڊ جو هينڊ بڪ ڪراچيءَ مان 1933ع ۾ شايع ٿيو. هن هينڊ بڪ ۾ سنڌ ڪمشنر آفيس ۾ رکيل حڪومت جي سڄي رڪارڊ جو اندراج ٿيل آهي(50). سنڌ ڪمشنر آفيس ۾ رکيل رڪارڊ جي سليڪشن جو انڊيڪس بہ ڇپيل آهي. هي انڊيڪس ڪراچيءَ مان شايع ٿيو. جنهن ۾ ڇپائيءَ جو سال ڏنل ناهي(51).

بمبئيءَ کان الڳ صوبي ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ صوبي اندر ڇپجندڙ ڪتابن جا ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف بُڪس پرنٽيڊ ان دي پراونس آف سنڌ ڊيورنگ دي ڪوارٽر اينڊنگ..."، هر ٽن مهينن کان پوءِ ڪراچيءَ مان شايع ٿيڻ شروع ٿيا. 1936-1947ع وارن سالن ۾ شايع ٿيل ڪيٽلاگ برٽش لائبريءَ ۾ موجود. سيلانا اسٽيٽ، شاهپورا اسٽيٽ ۽ سينٽرل انڊيا ايجنسيءَ جي ڇپيل ڪيٽلاگن سان گڏ مجلد ٿيل آهن(52). 1937ع واري ڪيٽلاگ ۾ 496 ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي. 1938ع واري ڪيٽلاگ ۾ سنڌي ڪتابن جو تعداد 452 ڄاڻايل آهي. 1939ع واري ڪيٽلاگ ۾ 435 سنڌي ڪتاب ڏنل آهن. سال 1940ع ۾ شايع ٿيل ڪيٽلاگ ۾ ڪتابن جو تعداد 490 لکيل آهي. سال 1941ع واري ڪيٽلاگ ۾ سنڌي ڪتابن جو تعداد 363 ڏنل آهي ۽ 1942ع ۾ ڇپيل ڪيٽلاگ ۾ سنڌي ڪتابن جا 143 انگ اکر درج ٿيل آهن(53). هنن ڪيٽلاگن جي مائڪرو فلم هن وقت نيويارڪ پبلڪ لائبريءَ ۾ موجود آهي(54).

مٿي ڄاڻايل ڪيٽلاگن کان علاوه سنڌ حڪومت جي پبليڪيشن جا ڪيٽلاگ پڻ ڇپيل آهن. سنڌ حڪومت جي شايع ٿيل پبليڪيشن جو هڪ ڪيٽلاگ Catalogue of Publications, 1939. Corrected up to 1st November, 1939 ڪراچيءَ مان 1939ع ۾ شايع ٿيو. 197 صفحن تي مشتمل هن ڪيٽلاگ ۾ پهرين نومبر 1939ع تائين سنڌ حڪومت طرفان شايع ٿيل ٻن هزارن پبليڪيشنس جو اندراج ٿيل آهي. پهرئين صفحي تي لکيل آهي تہ ڪراچي گورنمينٽ بڪ ڊيپو تي وڪري لاءِ ڪتابن جي لسٽ(55).

1947ع کان 2006ع تائين فهرست نويسيءَ جو جائزو.

پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ بابت فهرست نويسيءَ ۾ چڱو ڪم ٿيو آهي. سنڌ متعلق پهرين ببليوگرافي، پاڪستان سائنٽيفڪ اينڊ ٽيڪنيڪل انفارميشن سينٽر (PSATIC)، فلورا آف سنڌ Flora of Sind: References on Grasses and Sedges جي نالي سان ڪراچيءَ مان 1959ع ۾ شايع ڪئي(57). هن ببليوگرافيءَ ۾ سنڌ جي گاهن ۽ ٻوٽن جي ڏسڻي شامل

آهي. سنڌي ادبي بورڊ پاران سال 1959ع ۾ "اسان جا ڪتاب" نالي ڪتابن جي مختصر فهرست ڇپائي ويئي، جنهن ۾ بورڊ طرفان شايع ٿيل ڪتابن جي ڇاڻ ڏنل آهي(58). سنڌ جي تاريخ تي به هڪ مختصر اٺويهن صفحن تي مشتمل ببليوگرافي لکيل آهي. هيءَ ببليوگرافي عبدالحسين سومري جي مرتب ڪيل آهي، جيڪا لائبرري سائنس جي ڊگري لاءِ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ڊپارٽمينٽ آف لائبرري سائنس کي سال 1960ع ۾ پيش ڪئي ويئي(59). هن ببليوگرافيءَ ۾ سنڌ جي تاريخ تي جوڙيل ۽ تشريح ڪيل مضمونن ۽ ڪتابن جو اندراج ڏنل آهي. هيءَ ببليوگرافي اڃا اڻڇپيل آهي. ساڳئي سال آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس طرفان ڇپيل سنڌي ڪتابن جي "فهرست" حيدرآباد سنڌ مان شايع ٿي(60). هيءَ فهرست منهنجي ڏٺل ناهي ان ڪري تعداد متعلق ڪجهه چئي نٿو سگهجي. آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس طرفان ڇاپيل ڪتابن جا ٽائيٽلز فائل به شايع ٿيل آهن. انهن فائلز متعلق ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي لکي ٿو ته: "آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس وارا انهن فائلن ۾ پنهنجن سمورن ڇپايل ڪتابن جا ٽائيٽلز، آئيم نما فائل ۾ چسپان ڪندا هئا. اهڙا ٻه فائل هن وقت قاسميہ لائبرري (ڪنڊيارو) ۾ موجود آهن"(61).

ويسٽ پاڪستان بيورو آف ايجوڪيشن. سنڌ يونيورسٽي ۾ داخل ڪيل ٿيسز، ڊسرٽيشن، مونوگرافس ۽ ريسرچ رپورٽن تي مشتمل ببليوگرافي 1961ع ۾ لاهور مان شايع ڪئي. هيءَ ببليوگرافي اداري جي ببليوگرافيڪل سيريز نمبر- 7 آهي. جنهن ۾ اهڙن 71 عنوانن جي نشاندهي ڪيل آهي. سنڌ حڪومت 1961ع ۾ گورنمينٽ پبليڪيشن جو ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف پبليڪيشنس گورنمينٽ آف سنڌ: 1961ع" جي نالي سان شايع ڪيو(62). هن ڪيٽلاگ ۾ 1961ع ۾ سنڌ حڪومت طرفان شايع ٿيل پبليڪيشن جي ڏسڻي شامل آهي.

1963ع ۾ آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس "فهرست ڪتب آر. ايچ. احمد" جي نالي سان حيدرآباد شهر مان شايع ڪئي. هن فهرست جي هڪ ڪاپي قاسميہ لائبرريءَ ۾ موجود آهي(63). هن ئي سال پاڪستان سائنٽيفڪ اينڊ ٽيڪنيڪل انفارميشن سينٽر (PSATIC) سنڌ متعلق ٻي ببليوگرافي Bibliography of Sind: Mineral Springs of Sind جي نالي سان لاهور مان شايع ڪئي.

آغا افتخار حسين جو "پارسي، اردو، پنجابي ۽ سنڌي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ" اردو ڊيولپمينٽ بورڊ ڪراچي 1967ع ۾ شايع ڪيو(64). ڪن ببليوگرافين ۾ هن ڪيٽلاگ متعلق لکيل آهي ته اهي قلمي نسخا پيرس ۽ فرانس جي ڪن لائبررين ۾ رکيل آهن. منهنجي خيال ۾ هي ڪيٽلاگ شايد اردو ڊيولپمينٽ بورڊ ڪراچي جي لائبرريءَ ۾ رکيل قلمي نسخن جو آهي. وڌيڪ خبر هن ڪيٽلاگ کي ڏسڻ کان پوءِ ئي پئجي سگهي ٿي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڊپارٽمينٽ آف جيالاجي "جيالاجيڪل ببليوگرافي آف دي فارمر پراونس آف سنڌ" 1968ع ۾ شايع ڪئي(65). هيءَ ببليوگرافي انگريزيءَ ۾ لکيل آهي. جنهن ۾ سنڌ جي "ارضيات جي علم" يا "ڌرتيءَ جي تاريخ جي علم" يا "طبقات الارض" بابت 450 ڪتابن ۽ مقالن جي ڏسڻي شامل آهي. هٿ سان لکيل هن ببليوگرافيءَ جو مقدمو ڊاڪٽر ايم. زيڊ. فرشوريءَ جو لکيل آهي. هن ببليوگرافيءَ جي مولف جي خبر پئجي نه سگهي آهي. هن ببليوگرافيءَ جو ذڪر ايم. ايچ. پنهور ۽ ڊاڪٽر محمد قاسم سومري ڪيو آهي. شڪارپور مان محمد عظيم اينڊ سنز 1969ع ۾ "فهرست سنڌي ڪتب" شايع ڪئي. هن فهرست ۾ شايد محمد عظيم اينڊ سنز طرفان ڇپيل ڪتابن جي ڏسڻي ڏنل آهي(66). سنڌ ڊپارٽمينٽ آف پبلڪ رليشن، سنڌ مان نڪرندڙ رسالن ۽ اخبارن جي لسٽ ڪراچيءَ مان سال 1970ع ۾ شايع ڪئي(67).

پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ جلد ئي مرڪزي حڪومت جي وزارت اطلاعــات ۽ نشــريات جــي اداري "پاڪســتان پبليڪيشنس" سنڌي ٻوليءَ ۾ ماهوار "نئين زندگي" ڇپائڻ شروع ڪيو. هن رسالي جو پهريون ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌي هو. سنڌي ادب جو هي اهم رسالو پنجاهه سالن کان لاڳيتو سنڌي علم و ادب جي خدمت ڪندو اچي. هن اداري اپريل 1971ع ۾ رسالي ۾ ڇپيل مواد جي فهرست ڇپائي. هن فهرست ۾ فيبروري 1950ع کان اپريل 1970ع تائين ڇپيل مضمونن، مقالن ۽ شعرن جي ڏسڻي شامل آهي. هيءَ هڪ قسـم جـي انـڊيڪس آهـي. جنهـن جـا جوڙينـدڙ شمشيرالحيدري ۽ محمد موسيٰ سومرو آهن(68). سنڌي علم و ادب متعلق کوجنا ڪندڙن لاءِ هيءَ انڊيڪس نهايت ڪارآمد آهي، جنهن مان ادب جا شائقين گهڻو لاڀ حاصل ڪري سگهن ٿا. هن انڊيڪس جو ذڪر ڊاڪٽر غلام محمد لاکي به ڪيو آهي(69).

سيد امداد حسيني ۽ سحر بلوچ جو مرتب ڪيل "سنڌ جي ديني ادب جـو ڪيٽلاگ" مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي نگرانيءَ هيٺ انسٽيٽيوٽ آف سـنڌالاجي جنـوري 1971ع ۾ شـايع ڪيــو(70). هــي ڪيٽلاگ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ 7- جنوري 1971ع تي منعقد ڪيل "سنڌ جي ديني ادب" متعلق نمائش جي موقعي تي شايع ڪيو ويو. هن ڪيٽلاگ ۾ ديني ادب تي تقريبا هڪ هزار ڇپيل ڪتابن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ ان کان سواءِ سنڌ جي عالمن جي قلمي ڪتابن جو به تفصيل جوڳو ذڪر ٿيل آهي. 31 جنوري 1971ع تي، سنڌ يونيورسـٽي حيدرآبـاد ڪيمپس ۾ قائم ڪيل انسـٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جـي تحقيقـي ڪتبخـاني ۾ موجـود ڪتـابن کـي باهـه لڳـائي ويئي، جنهن ۾ سنڌالاجيءَ جو وڏي محنت سان گڏ ڪيل ناياب ڇپيل ۽ قلمي مواد ضايع ٿي ويو(71). هن واقعي ۾ سڙي ويـل 2496 ڪتـابن جـي لسـٽ "انسـٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي لائبريءَ کي ڏنل باهه ۾ سڙي ويل ڪتابن جي فهرست" جي نالي سان حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪئي وئي(72). هن فهرست جو ذڪر پنهور صاحب به ڪيو آهي ("سورس مٽيريئل آف سنڌ". ص-337.)

سـاڳئي اداري 1972ع ۾ ڪتـاب "علمـي آئينـو" شـايع ڪيو(73). هن ڪتاب ۾ 1972ع دوران ڇپيل ڪتابن جـو وچور ڏنل آهي، جنهن جو سهيڙيندڙ امداد حسيني آهي. هن ۾ ڪيترن ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي، تنهن جي خبر پئجي نه سگهي آهي. ساڳئي سال سنڌ يونيورسٽي وارن پهرين ساليانـ سـنڌ سـائنس ڪـانفرنس جـي موقعـي تـي "سوڪڙي" جي نالي سان ڪتاب پڌرو ڪيو، جنهن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ پاران ڇپيل ڪتابن جا تفصيل ڏنل آهن. هن ڪتاب جو مرتب ڪندڙ اعجاز احمد صديقي آهي(74). 1972ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "شاهه جي رسالي جا سرچشما" ڪتاب شايع ڪيو(75). پٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان شايع ٿيل هن ڪتاب ۾ بلوچ صاحب شاهه جي رسالي جي قلمي ۽ ڇاپي نسخن جو تفصيل ڏنو آهي. هيءَ به هڪ قسم جي شاهه جي رسالي جي قلمي نسخن جي فهرست آهي.

1974ع ۾ انسـٽيٽيوٽ آف سـنڌالاجي اداري جـي ريسـرچ سيل ۾ موجـود سـال 1900-1972ع تـائين سـنڌ انـدر شـايع ٿيل رسالن ۽ مخزنن جو ڪيٽلاگ حيدرآباد سنڌ مان شـايع ڪيـو (76) هـن ئـي سـال سـنڌ حڪومـت "ڪيٽـلاگ آف پبليڪيشـن: 1973ع" ڪراچي. مـان شـايع ڪيـو. (77). هي ڪيٽلاگ 233 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ شايد 1973ع ۾ شايع ٿيل سنڌ گورنمينٽ پبليڪيشنس جا انگ اکر ڏنل آهن. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي پڻ اهڙي ڪيٽلاگ جي نشـاندهي ڪئـي آهـي. هـن جـي لکـڻ موجـب "سـال 1974ع ۾ سنڌ گورنمينٽ پريـس خيرپـور ميرس مـان هـڪ فهرست شايع ٿي، جنهن ۾ هـڪ صـديءَ دوران جاري ٿيل آرڊيننس، ايڪٽ، گزيٽس ۽ انڪـٿاري رپورٽـس جـو وچـور ملي ٿو. هن فهرست جو نالو "سنڌ گورنمينٽ ڪيٽلاگ آف

پبليڪشن آهي"(78). خبر ناهي تہ اهي ٻئي ڪيٽلاگ ساڳيا آهن يا الڳ الڳ آهن. انهن ڪيٽلاگن کي ڏسڻ کان پوءِ ئي وڌيڪ ڄاڻ ملي سگهي ٿي.

سنڌ حڪومت 1975ع ۾ "سنڌ صدين کان" عالمي سيمينار ڪراچيءَ ۾ منعقد ڪيو. هن موقعي تي نمائش جو بہ انتظام ڪيو ويو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪلچر متعلق شيون ۽ ڪتاب رکيا ويا. ان موقعي تي انهن شين جو ڪيٽلاگ "سنڌ جا قديم آثار" جي نالي سان انگريزيءَ ۾ شايع ڪيو ويو(79). هي ڪيٽلاگ محمد اشتياق خان جو مرتب ڪيل آهي جيڪو ڊپارٽمينٽ آف آرڪيالاجي اينڊ ميوزيمس حڪومت پاڪستان طرفان شايع ٿيو. هن ڪيٽلاگ ۾ سنڌ متعلق لکيل آڳاٽن انگريزي ڪتابن جا تفصيل ڏنل آهن. سنڌي ادبي بورڊ 1976ع ۾ سنڌي ڪتابن جي فهرست ڄامشوري مان شايع ڪئي. هيءَ مختصر فهرست صرف 13 صفحن تي مشتمل آهي(80).

ڊاڪٽر غلام علي الانا جي مرتب ڪيل "ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي" سنڌالاجيءَ 1976ع ۾ شايع ڪئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل هيءَ پهرين جامع ببليوگرافي آهي. جنهن ۾ 1947ع کان 1973ع تائين سنڌ اندر ڇپيل سنڌي ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي(81). هن ببليوگرافيءَ جي ترتيب موضوع- وار/مضمون- وار رکي وئي آهي ۽ ڪتابن جو جملي تعداد 3311 آهي. ببليوگرافيءَ جي تياري ۾ ڊاڪٽر الانا جو سات امداد حسيني، شهزادي گلفام، مولانا محمد صديق ماعر ۽ ٻين ڏنو. هن ببليوگرافيءَ جو ٻيو حصو اڃا شايع ٿيڻو آهي. ان متعلق ڊاڪٽر الانا پيش لفظ ۾ لکي ٿو تہ: "هن رٿا جو ٻيو حصو يعني پهريون ڀاڱو. 1947ع کان اڳ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جي ببليوگرافي آهي. انشاءَ الله اهو ڀاڱو بہ ترت تيار ڪري پريس ۾ پهچايو ويندو"(82).

"ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافيءَ" کان پوءِ هن اداري ايم. ايچ. پنهور جي مرتب ڪيل ببليوگرافي "سورس مٽيريئل آف سنڌ" 1977ع ۾ شايع ڪئي(83). هيءَ ببليوگرافي انگريزيءَ ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ سنڌ متعلق مختلف ٻولين ۾ ڇپيل تقريبا پنجن هزارن کان مٿي ڪتابن ۽ رسالن ۾ ڇپيل مضمونن جو ذڪر ڪيل آهي. آخر ۾ اهڙين فارسي تاريخن جو تفصيل ڏنل آهي، جن تان سنڌ متعلق ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي. هن ببليوگرافيءَ تي لائق مصنف جي گهڻي محنت ٿيل آهي ۽ سنڌي فهرست نويسيءَ ۾ هڪ اهم اضافو آهي. هن ئي سال سنڌالاجي شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڇپيل ۽ اڻڇپيل ڪلام جي ببليوگرافي "لطيفيات" جي نالي سان شايع ڪئي(84). شاهہ لطيف تي هيءَ پهرين ببليوگرافي آهي، جيڪا ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي سهيڙيل آهي. هن ببليوگرافيءَ ۾ شاهہ جي رسالي جي قلمي نسخن، ڇپيل رسالن ۽ ڪتابن جو وچور ڏنل آهي.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي لائبرريءَ ۾ موجود قلمي نسخن جي فهرست محمد صديق "ماعر" جي مرتب ڪيل آهي. هيءَ فهرست خديجہ انصاري، بشير احمد ميمڻ ۽ احمد خان ڪاتيار جي نگرانيءَ ۾ اداري 1977ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي. هن فهرست ۾ 330 عربي، فارسي، سنڌي، انگريزي ۽ اردو قلمي ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي(85).

سنڌالاجيءَ جي لائبرريءَ ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو پاڪستان جي ٺهڻ کان اڳ ۽ پوءِ جو ڪافي رڪارڊ موجود آهي. هن رڪارڊ کي اداري "ايڪسيشن لسٽ: سنڌ اسيمبلي ۽ بامبي ڪائونسل جي رڪارڊ جي لسٽ" جي نالي سان شايع ڪيو. سنڌ اسيمبليءَ جي رڪارڊ جي هيءَ لسٽ ڊاڪٽر الهرکيي ٻٽ جي مدد سان خديجہ انصاري ۽ بشير احمد ميمڻ 1977ع ۾ مرتب ڪئي(86)

انڊيا آفيس لنڊن ۾ سنڌ متعلق ڪافي قلمي ۽ ڇپيل مواد موجود آهي. ان مواد جا ڪجهہ ڪيٽلاگ بلمهارڊٽ، ريو ۽ ايٿي ورهاڱي کان اڳ شايع ڪيا. باقي رهيل سنڌي قلمي مواد جو ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف دي پنجابي اينڊ

سنڌي مينواسڪرپٽ ان دي انڊيا آفيس لائبرري" جي نالي سان لنڊن يونيورسٽيءَ جي اسڪول آف اورينٽل اينڊ آفريڪن اسٽڊيز جي استاد ۽ ممتاز عالم ڊاڪٽر ڪرسٽوفر شيڪل مرتب ڪيو آهي(87). هيءَ ڪيٽلاگ انڊيا آفيس 1977ع ۾ شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ انڊيا آفيس ۾ موجود شاهه جي رسالي جي نسخي متعلق ڇاڻ پڇ شامل آهي. هن ڪيٽلاگ جو ذڪر ڊاڪٽر غلام محمد لاکي "مهراڻ" (1988/3ع) ۾ تفصيل سان ڪيو آهي. لاکي صاحب جو ساڳيو مقالو سندس ڪتاب "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" ۾ پڻ ڏنل آهي(88). شيڪل جي ڪيٽلاگ متعلق وڌيڪ تفصيل ڊاڪٽر لاکي جي مقالي ۾ ڏسڻ گهرجي.

پنجاب جي هڪ لائبررين ايس. فخر عالم نقوي سنڌ متعلق انگريزيءَ ۾ ببليوگرافي "سنڌ: چونڊيل مضمونن ۽ ڪتابن جي ببليوگرافي" راولپنڊيءَ مان 1977ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي. هن ببليوگرافيءَ جي نالي مان ئي ظاهر آهي ته هن ۾ ايترو گهڻو مواد ڪونهي. پر ان جي باوجود مصنف جي سٺي محنت ٿيل آهي(89). هن ببليوگرافيءَ ۾ 130 ڪتابن، 20 ٿيسز ۽ 260 مقالن کي شامل ڪيو ويو آهي. مواد جو ڪل تعداد 411 آهي ۽ آخر ۾ سبجيڪٽ انڊيڪس پڻ ڏنل آهي. جنهن ڪري ببليوگرافيءَ جي اهميت ۾ اضافو ٿي ويو آهي. هن ببليوگرافيءَ متعلق ڊاڪٽر محمد قاسم سومرو لکي ٿو:

"The author has tried to update the bibliography of Sind but fails to confine himself to Sind. In some cases he has included alone items relating to the whole of the Indus valley.(90)"

سهڻي ڌرتي پبلشنگ هائوس جي ڇپيل ڪتابن جي فهرست پڻ ڇپيل آهي. جا حيدرآباد مان 1978ع ۾ شايع ٿي(91). انهيءَ دور ۾ اسلاميه دارالاشاعت، م. ع. ڏيپلائيءَ جي لکيل ڪتابن جي فهرست "ڏيپلائيءَ جا لکيل نهايت عمدا تاريخي ڪتاب حيدرآباد مان شايع ڪئي(92). هن فهرست ۾ ڇپجڻ جو سال لکيل ناهي. لاڙ ادبي سوسائٽي بدين جي ڪتابن جي فهرست به ڇپيل آهي، جنهن ۾ به ڇپجڻ جو سال لکيل ناهي(93). انڊيا آفيس لائبرري ۽ رڪارڊ لنڊن پاران 1979ع ۾ "ڪيٽلاگ آف سنڌي بُڪس: 1900ع" انگريزيءَ ۾ شايع ٿيو آهي. هن ڪيٽلاگ ۾ انڊيا آفيس لائبرريءَ ۾ جمع ٿيل 1900ع کان وٺي ڪتابن جون هٿ سان داخلائون لکيل آهن. ان کان سواءِ هن ڪيٽلاگ ۾ انڊيا آفيس لائبرريءَ ۾ موجود سنڌي ڪتابن جي ڪارڊن جون فوٽو ڪاپيون پڻ لڳايل آهن. هي وڏي سائيز جو ڪيٽلاگ 300 صفحن تي مشتمل آهي. جنهن ۾ ٽن هزارن کان مٿي سنڌي ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي. هن ڪيٽلاگ جي هڪ ڪاپي شڪاگو يونيورسٽيءَ جي لائبرريءَ ۾ موجود آهي(94). 1979ع ۾ "پاڪستان سائنٽيفڪ اينڊ ٽيڪنيڪل انفارميشن سينٽر" سنڌ جي يونيورسٽين مان سائنس جي موضوع تي شايع ٿيل ٿيسز جي انڊيڪس ڪراچيءَ مان شايع ڪئي، جا شميم فرخ ۽ مسز اختر اقبال جي گڏيل ڪوشش آهي(95).

مولانا محمد صديق ماعر ۽ قاري امان الله عباسي سنڌالاجيءَ ۾ موجود قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ ڊاڪٽر الانا جي نگرانيءَ هيٺ ترتيب ڏنو. هي ڪيٽلاگ "انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ موجود قلمي نسخن جو تشريحي ڪيٽلاگ" جي نالي سان اداري 1980ع ۾ شايع ڪيو(96). هن ڪيٽلاگ جو ٻيو حصو اڃا شايع ٿيڻو آهي. هن ڪيٽلاگ جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر لاکو لکي ٿو ته: "ڪيٽلاگ تيار ڪرڻ جو ڪم ابتدا ۾ مولانا ماعر جي حوالي ڪيو ويو هو. ڪم اڃا پورو نه ٿيو هو جو مولانا صاحب 6 مئي 1978ع تي وفات ڪري ويو. ان بعد ڪيٽلاگ جي تياري لاءِ قاري امان الله عباسي جون خدمتون حاصل ڪيون ويون."(97)

سنڌالاجي موضوع- وار ببليوگرافي "ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1973ع- 1979ع" ڄام شوري مان شايع

ڪئي. هيءَ ببليوگرافي مانيٽي اوٺي جي مرتب ڪيل آهي، جنهن ۾ 1973ع کان 1979ع تائين سنڌ اندر ڇپيل ڪل 636 سنڌي ڪتابن جو اندراج آهي(98). هن ببليوگرافيءَ ۾ ڇپجڻ جو سال لکيل ڪونهي. ڊاڪٽر لاکي جي لکت موجب هيءَ ببليوگرافي شايد سال 1980ع ۾ شايع ٿي آهي(99).

ڊاڪٽر محمد قاسم سومرو جو به سنڌي فهرست نويسيءَ ۾ چڱو ڪم ٿيل آهي. هن صاحب جي لکيل ببليوگرافي "سنڌ: تشريحي ببليوگرافي" انسٽيٽيوٽ آف اسلامڪ هسٽري، ڪلچر ۽ تهذيب اسلام آباد 1981ع ۾ شايع ڪئي. هن ببليوگرافيءَ ۾ سنڌ متعلق سنڌي، انگريزي ۽ اردو ٻولين ۾ ڇپيل ڪتابن ۽ رسالن ۾ ڏنل مضمونن جو اندراج ٿيل آهي. انگريزي حصي ۾ ڪتابن ۽ مضمونن جو گڏيل تعداد 478 آهي. اردو واري حصي ۾ انهن جو تعداد 91 آهي، جڏهن ته سنڌي ڀاڱي ۾ 341 ڪتابن ۽ مضمونن جو نچوڙ شامل آهي. هن ببليوگرافيءَ ۾ ڏنل گهڻا ڪتاب اسلام آباد ۽ راولپنڊيءَ جي لائبريرين تان ورتل آهن(100). هن ببليوگرافيءَ جو ذڪر ڊاڪٽر لاکي صاحب پڻ ڪيو آهي.

شاهه لطيف تي ڇپيل مواد جي ببليوگرافيءَ کان پوءِ ٻي ببليوگرافي "سچل سرمست" تي ڇپيل آهي، جا سچل جي هڪ عاشق صادق محمد علي حداد جي سهيڙيل آهي، جيڪا "سچل نيشنل سيمينار آرگنائيزنگ ڪاميٽي" طرفان 1982ع ۾ خيرپور مان شايع ٿي (101). هن ببليوگرافيءَ ۾ سچل تي 1981ع تائين مختلف ٻولين ۾ ڇپيل سندس سوانح، ڪلام ۽ فڪر جي مختلف پهلوئن تي لکيل مواد جي نشاندهي ڪيل آهي. سچل تي تحقيق ڪرڻ وارن لاءِ هيءَ ببليوگرافي نهايت ڪارائتي آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي رسالي "مهراڻ" جو "فهرست نمبر" 1984ع ۾ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ موضوع- وار ۽ ليکڪ- وار داخلا 1955ع کان 1980ع تائين ڏنل آهي. ثناءُ الله مجاهد جي مرتب ڪيل هيءَ فهرست 453 صفحن تي مشتمل آهي. جڏهن ته ان جو مهاڳ ابوسلمان شاهجهانپوريءَ جو لکيل آهي(102). "نئين زندگيءَ" جي فهرست جيان هيءَ فهرست به کوجناڪارن لاءِ نهايت ڪارآمد آهي. ضرورت آهي ته هن فهرست کي 2006ع تائين وڌائي شايع ڪيو وڃي.

1985ع ۾ ڪراچيءَ جي مشهور ڪتاب گهر "مڪتبہ اسحاقيہ" سنڌي ڪتابن جي فهرست شايع ڪئي. هن فهرست ۾ "مڪتبہ اسحاقيہ" ۾ رکيل ڪتابن جي ڏسڻي شامل آهي(103). سنڌالاجيءَ جي ڪتابن جي فهرست سال 1986ع ۾ ڇپيل آهي. هن فهرست جو ذڪر گل محمد مغل هڪ مقالي ۾ ڪيو آهي(104). هن اداري جي شايع ٿيل ان فهرست متعلق وڌيڪ ڄاڻ ملي نه سگهي آهي. 1987ع ۾ هندوستان جي حڪومت جي رڪارڊ جو ڪيٽلاگ (Selections from the records of the government of India, 1949-1937) لنڊن مان شايع ٿيو آهي. هي ڪيٽلاگ جان ميريمن سمس (John Merriman Sims) جو مرتب ڪيل آهي، جيڪو انڊيا آفيس لائبرري اينڊ رڪارڊ لائبريريءَ گڏجي شايع ڪيو آهي. هن ۾ ٻين صوبن سان گڏ سنڌ صوبي جو به رڪارڊ ۽ برٽش شامل آهي، جيڪو 1849ع کان 1937ع تائين واري عرصي تي مشتمل آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن جي 1992ع جي فهرست به ڇپيل آهي. هن متعلق به وڌيڪ ڄاڻ ملي نه سگهي. ساڳئي اداري 1993ع ۾ "سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن جي فهرست" جي نالي سان ڄام شورو مان شايع ڪئي(105). هن مختصر فهرست ۾ 124 سنڌي، 3 اردو، 7 فارسي، ۽ ٻن عربي ڪتابن کان سواءِ، 14 انگريزي ڪتابن جي داخلا ڏنل آهي.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبي لائبرري سائنس جي ليڪچرار نثار احمد صبحپوٽي جي لکيل ببليوگرافي "List of Thesis submitted to the Department of Library and Information Science, University of Sindh"

1995ع ۾ شايع ٿي آهي(106). انگريزيءَ ۾ لکيل هيءَ ببليوگرافي 45 صفحن تي مشتمل آهي. جنهن کي لائبرري پروموشن بيورو يونيورسٽي آف ڪراچي شايع ڪيو آهي. هن ببليوگرافيءَ ۾ حيدرآباد ۽ ان جي آسپاس شهرن جي لائبررين ۾ موجود ڪتابن جون ببليوگرافيون ۽ ڪيٽلاگ ڏنل آهن. اصل ۾ اهي سنڌ يونيورسٽي ڊپارٽمينٽ آف لائبرري اينڊ انفارميشن سائنس لاءِ مختلف سالن ۾ ايم اي لاءِ لکيل ٽرم پيپر آهن. سنڌ جي جامع ببليوگرافي مرتب ڪرڻ لاءِ ان لسٽ ۾ ڏنل ببليوگرافين مان گهڻي مدد ملي سگهي ٿي. هن ببليوگرافيءَ ۾ ڪل مواد جو تعداد 228 آهي. جنهن ۾ 35 ببليوگرافيون ۽ 13 ڪيٽلاگ ڏنل آهن.
سنڌي ادبي بورڊ 1996ع ۾ هڪ مختصر فهرست "سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن جي فهرست: 1995- 1996ع" چار شوري مان شايع ڪئي(107). ڪتابن جي هن لسٽ ۾ 160 سنڌي، 3 اردو، 6 فارسي ۽ ٽن عربي ڪتابن ڪان سواءِ ٽيرهن انگريزي ڪتابن جي لسٽ ڏنل آهي. ڪل ڪتابن جو تعداد 184 آهي. سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيل ڪتابن جي فهرست پڻ ڇپيل آهي. هن مختصر فهرست ۾ 94 سنڌي ڪتاب، 12 ٻاراڻي ادب تي ڪتاب، سنڌي رسالا، 6 اردو ڪتاب، 1 پنجابي ڪتاب، 1 عربي ڪتاب، انگريزي رسالا ۽ 26 انگريزي ڪتابن جي ڏسڻي شامل آهي(108). هن فهرست ۾ سال لکيل ڪونهي. سنڌي ادبي بورڊ لوڪ ادب سلسلي جا چاليهه کن جلد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نگرانيءَ هيٺ شايع ڪيا آهن. هن اداري انهن جلدن جي فهرست "فهرست لوڪ ادب" جي نالي سان شايع ڪئي آهي. جنهن ۾ ڇپائيءَ جو سال لکيل ناهي(109).

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي شاهه لطيف تي لکيل ببليوگرافيءَ کان پوءِ، شاهه تي ٻي ببليوگرافي ڊاڪٽر درشهوار سيد جي "شاهه لطيف تي ببليوگرافي" جي نالي سان مرتب ڪيل آهي(110). هيءَ ببليوگرافي شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي 1997ع ۾ شايع ڪئي. هن ببليوگرافيءَ جي تياري ۾ ڊاڪٽر صاحب جي مدد آزاد قاضي، ڪرشن لال ويراڳي ۽ محمد خان شيخ ڪئي. شاهه تي لکيل هيءَ جامع ببليوگرافي سنڌي، اردو ۽ انگريزي مواد تي مشتمل آهي. جنهن ۾ 55 قلمي نسخن، ڇپيل رسالن، 313 ڪتابن ۽ 1051 ڇپيل مضمونن جو اندراج ٿيل آهي. ان کان علاوه اردو، انگريزي ۽ ٻين ٻولين ۾ به ڇڱو مواد ڏنل آهي. هن ببليوگرافيءَ جو ٻيو حصو اڃا شايع ٿيڻو آهي. راقم جي به شاهه تي انگريزيءَ ۾ ببليوگرافي Shah Abd'al Latif: Works in English Language جي نالي سان تيار ڪيل آهي. جنهن ۾ صرف انگريزي مواد جي نشاندهي ٿيل آهي. ان کان علاوه هن ۾ اهڙو مواد به شامل ڪيل آهي. جيڪو مٿين ٻنهي ببليوگرافين ۾ ڏنل ڪونهي. هيءَ ببليوگرافي اڃا قلمي صورت ۾ آهي.

شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور سچل سرمست لائبريريءَ مرڪيل قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ "فهرست مخطوطات سچل سرمست لائبرري" جي نالي سان 1997ع ۾ شايع ڪيو آهي(111). جيڪو ڊاڪٽر محمد يوسف خشڪ جو مرتب ڪيل آهي. هي ڪيٽلاگ منهنجو ڏٺل ناهي انڪري ان متعلق ڪجهه چئي نٿو سگهجي ته هن ۾ ڪيترن قلمي نسخن جي داخلا ڏنل آهي. ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهري جو "قرآن مجيد جا سنڌي ترجما ۽ تفسير" جي نالي سان ڪتاب مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور 1997ع ۾ شايع ڪيو آهي. هي به قرآن شريف جي ترجمن ۽ تفسيرن متعلق هڪ قسم جي ببليوگرافي آهي. شاهه محمد بلوچ سنڌي ٻوليءَ ۾ لائبرري سائنس متعلق ڇپيل مواد جي ببليوگرافي "سنڌي زبان ۾ لائبرري سائنس جي ببليوگرافي: 1901- 1995ع تائين" جي نالي سان مرتب ڪئي جا گلشن پبليڪيشن حيدرآباد 1999ع ۾ شايع ڪئي آهي(112). سنڌي ٻوليءَ ۾ لائبرري سائنس متعلق

هيءَ پهرين ڪوشش آهي. جنهن ۾ لائبرري سائنس متعلق ڪتابن ۽ مضمونن کي يڪجا ڪيو ويو آهي.

2000ع ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي شاهه تي لکيل ببليوگرافي "ببليوگرافي: شاهه تي لکيل ڪتابن جي،" سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌي ڪتاب گهر ڪراچي گڏجي شايع ڪئي(113). هن ببليوگرافيءَ ۾ شاهه تي لکيل سنڌي، اردو، انگريزي، پنجابي ۽ عربي جي ڪل 425 ڪتابن ۽ 800 مقالن جو اندراج ٿيل آهي. هيءَ ببليوگرافي مصنف جي 1977ع ۾ لکيل شاهه تي ببليوگرافيءَ جو وڌايل ڇاپو آهي. ڊسمبر 2000ع ۾ محمد پنهل ڏهر رسالي "سرمست" ۾ شايع ٿيل مضمونن جي فهرست "سرمست ۾ شايع ٿيل مواد جي مڪمل فهرست" جي نالي سان سچل ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي شايع ڪئي(114). هن فهرست ۾ سچل سرمست ڪاميٽي طرفان 1981ع کان 1999ع تائين شايع ٿيل "سرمست" جي شمارن ۾ سال بہ سال عرس جي موقعي تي پڙهيل مقالن ۽ مضمونن جي مواد- وار ۽ مصنف- وار فهرست شامل آهي. هن فهرستَ تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر محمد قاسم سومرو لکي ٿو تہ: "ريفرنس مٽيريئل جي تحقيقي لٽريچر ۾ وڏي اهميت آهي. اميد آهي تہ ڏهر صاحب جي هيءَ محنت سچل جي سوانح ۽ فڪر بابت ڪم ڪندڙ اديبن ۽ عالمن لاءِ ڪارائتي ثابت ٿيندي. هن علمي ڪم لاءِ ڏهر صاحب کي مبارڪ باد پيش ڪرڻ گهرجي"(115).

سکر هسٽاريڪل سوسائٽيءَ پاران، عبدالواحد انڙ جي تيار ڪيل ببليوگرافي "سکر ڏسٽي: سکر، بکر ۽ روهڙي متعلق مواد" جي نالي سان 2001ع ۾ شايع ٿي آهي(116). هن ببليوگرافيءَ جي نالي مان ٿي پڌرو آهي تہ هن ۾ صرف سکر پرڳڻي متعلق ڇپيل مواد شامل ڪيل آهي. هيءَ ببليوگرافي منهنجي ڏٺل ناهي. انڪري ان جي مواد متعلق ڪجهہ چئي نٿو سگهجي. اشرف علي سمي جي لکيل ببليوگرافي "ٿر: هڪ تشريحي ببليوگرافي" ببليوگرافين جي ڪيٽر ۾ هڪ نئون اضافو آهي. هيءَ ببليوگرافي ٿر تي شايع ٿيل مختلف موضوعن، جهڙوڪ جاگرافي، لسانيات، تاريخ ۽ لوڪ ادب جي ڪتابن تي مشتمل آهي(117). مصنف هن ببليوگرافيءَ کي ڇهن حصن ۾ ورهايو آهي، جنهن ۾ پهرئين ڀاڱي ۾ 19 ڪتاب، ٻئي ڀاڱي ۾ 67 ڪتاب، ٽئين ڀاڱي ۾ 80 ڪتاب ۽ چوٿين ڀاڱي ۾ 216 مقالن ۽ مضمونن کي يڪجا ڪيو ويو آهي. ڪل مواد جو تعداد 383 آهي. هڪ سو ٽيهہ صفحن تي مشتمل هيءَ ببليوگرافي، مخدوم بلاول پبليڪيشن طرفان 2005ع ۾ شايع ٿي آهي. هن ببليوگرافيءَ تي امام راشديءَ تبصرو ڪندي لکيو آهي تہ: "ٿر جي حوالي سان اشرف علي سمي جو هيءَ مطالعو بنهہ نئون نڪور آهي هيءَ پنهنجيءَ نوعيت جو انوکو ڪتاب آهي، جيڪو نہ رڳو عام پڙهندڙن لاءِ پر عالمن، اديبن، محققن، تاريخدانن، استادن ۽ شاگردن لاءِ پڻ نهايت ڪارائتو آهي. بيشڪ اشرف علي سمون مبارڪباد جو مستحق آهي...."(118).

1850ع کان 2006ع واري عرصي دوران سنڌي ڪتابن جا مختلف ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون شايع ٿيون آهن. انهن مان ڪي مختصر آهن تہ ڪي جامع. انهن ببليوگرافين ۽ ڪيٽلاگن کان سواءِ فهرست نويسيءَ جي ڏس ۾ مختلف ٻولين ۾ مضمون ۽ مقالا پڻ شايع ٿيا آهن. مقالن کان سواءِ سنڌ اندر ٻين ٻولين ۾ ڪتابن ۽ قلمي نسخن جا ڪيٽلاگ پڻ ڇپيل آهن. انهن کان علاوه ڪي ڪيٽلاگ ڇپائي هيٺ آهن تہ ڪي قلمي صورت ۾ موجود آهن. انهن سڀني جو تفصيلي ذڪر هيٺ پيش ڪجي ٿو.

سنڌ ۾ ٻين ٻولين ۾ ڇپيل ببليوگرافين ۽ ڪيٽلاگن جو تفصيل

سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين کان علاوه ٻين ٻولين ۾ بہ ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون شايع ٿيون آهن، جن ۾ اردو ۽ فارسي جا ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون

اهميت جوڳيون آهن. سنڌ جي حوالي سان پهرين ببليوگرافي سيد علي احمد زيديءَ جي مرتب ڪيل آهي. هيءَ ببليوگرافي "فهرست: سنڌ ۾ اردو مخطوطات" جي نالي سان مرڪزي اردو بورڊ لاهور 1969ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي(119). هن ببليوگرافيءَ جي پهرئين حصي ۾ نظم ۽ ٻئي حصي ۾ نثر متعلق قلمي نسخن جا تفصيل ڏنل آهن، جيڪي سنڌ جي لائبررين ۾ يا ڪن شخصيتن جي ذاتي ڪليڪشن ۾ موجود آهن. پروفيسر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي نگرانيءَ هيٺ تيار ٿيل 325 صفحن تي مشتمل هيءَ ببليوگرافي اردو ٻوليءَ ۾ لکيل آهي.

سنڌ جي حوالي سان ٻي ببليوگرافي اسلام اختر ۽ عبدالجميل جي "سنڌ مين اردو مطبوعات" جي نالي سان لکيل آهي. هيءَ ببليوگرافي به مرڪزي اردو بورڊ 1970ع ۾ لاهور مان شايع ڪئي، جنهن جا 507 صفحا آهن. هن ببليوگرافيءَ ۾ پهرين نظم ۽ پوءِ نثر جي ڇپيل ڪتابن جو تفصيل ڏنل آهي(120). هن ببليوگرافيءَ ۾ اهڙن اردو ڪتابن جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪي سنڌ مان شايع ٿيا آهن. مٿينءَ ببليوگرافيءَ جيان هيءَ ببليوگرافي به اردو ٻوليءَ جي مشهور عالم پروفيسر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي نگرانيءَ هيٺ تيار ٿي. مٿين ٻنهي ببليوگرافين جو ذڪر ڊاڪٽر غلام محمد لاکي به ڪيو آهي.

اردو ٻوليءَ جي مٿين ٻن ببليوگرافين کان سواءِ سنڌ ۾ فارسي قلمي نسخن جا به ڪجهه ڪيٽلاگ ڇپيل آهن. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر خضر نوشاهي ۽ ڊاڪٽر عارف نوشاهيءَ جا نالا اهميت جوڳا آهن. انهن ٻنهي صاحبن ڪراچيءَ جي مختلف لائبررين ۽ ادارن ۾ موجود فارسي ۽ عربي قلمي نسخن جا ڪيٽلاگ ترتيب ڏنا آهن. خضر نوشاهي جيتوڻيڪ پنجاب صوبي سان تعلق رکي ٿو، پر سندس دلچسپي سنڌي علم ادب سان به اوتري ئي آهي جيتري اردو ۽ پنجابي ادب سان. هن نوجوان محقق سنڌ جي گهڻن ئي ناياب فارسي قلمي نسخن کي ايڊٽ ڪري شايع ڪرايو آهي، جن ۾ "ڪليات سرفراز"، "تاريخ بلوچي"، "ديوان عطارد" ۽ "معيار سالڪان طريقت" وڏي اهميت رکن ٿا(121).

هن صاحب سنڌ جي ٻن مشهور محققن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق جي ڪتبخانن جا ڪيٽلاگ مرتب ڪيا آهن. ڊاڪٽر نواز علي شوق جي ڪتبخاني جو ڪيٽلاگ "گنجينۀ شوق" ڪراچيءَ مان 1993ع ۾ شايع ٿيل آهي(122). ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتبخاني ۾ موجود فارسي ۽ عربي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ "فهرست دست نويس هائي عربي و فارسي مجموعہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ در ارشوي سند، ڪراچي پاڪستان" جي نالي سان تهران مان عارف نوشاهيءَ جي نگرانيءَ هيٺ 2004ع ۾ شايع ٿيو آهي(123). ڊاڪٽر صاحب جي ڪتبخاني ۾ رکيل سنڌي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ شايد اڃا شايع ٿيڻو آهي.

مٿين ببليوگرافين ۽ ڪيٽلاگن کان سواءِ ڪراچيءَ جي ڪن ٻين ادارن طرفان پڻ ببليوگرافيون ۽ ڪيٽلاگ شايع ٿيا آهن. جن جو مختصر ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

● انجمن ترقي اردو

هن اداري مولوي عبدالحق جي نگرانيءَ هيٺ اردو ڪتابن جي ضخيم "قاموس الڪتب اردو" 1961ع ۾ ٽن جلدن جي صورت ۾ ڪراچيءَ مان شايع ڪئي(124). 1967ع ۾ سرفراز علي رضوي انجمن جي ڪتبخاني ۾ رکيل فارسي ۽ عربي خطي نسخن جو ڪيٽلاگ "مخطوطات انجمن ترقي اردو، فارسي- عربي اجمالي فهرست" ڪراچيءَ مان شايع ڪيو. هن ڪيٽلاگ ۾ ڪيترن ئي نسخن جي ڄاڻ ڏنل آهي، ان متعلق وڌيڪ خبر پئجي نه سگهي آهي(125). ساڳئي سال افسر صديقي امروهي انجمن ۾ رکيل نسخن جي فهرست "فهرست مخطوطات انجمن ترقي اردو: اردو" جي نالي سان مرتب ڪئي. هن فهرست ۾ شايد اردو قلمي نسخن متعلق ڄاڻ ڏنل آهي(126). انجمن

جي ڪتبخاني ۾ رکيل قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ "فهرست نسخه هائي خطي فارسي انجمن ترقي اردو ڪراچي"، عارف نوشاهيءَ جو مرتب ڪيل آهي. هي ڪيٽلاگ مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد 1984ع ۾ شايع ڪيو(127).

● همدرد فائونڊيشن ڪراچي

همدرد فائونڊيشن جي ڪتبخاني ۾ رکيل خطي نسخن جي فهرست "توضيحي فهرست: مخطوطات ڪتبخانہ همدرد" جي نالي سان فضل الله فاروقي ندوي جي مرتب ڪيل آهي(128). هن جو پهريون جلد 1981ع ۾ ڪراچيءَ مان همدرد فائونڊيشن وارن شايع ڪيو آهي. ساڳئي اداري جي ڪتبخاني ۾ رکيل اردو رسالن جي فهرست "توضيحي فهرست ڪتبخانہ همدرد، اشاعت خاص: اردو رسائل" نعيم الدين زبيريءَ جي مرتب ڪيل آهي. جيڪا ڪراچيءَ مان 1984ع ۾ شايع ٿي(129). ڊاڪٽر خضر نوشاهيءَ پڻ حڪيم محمد سعيد جي ڪتبخانہ همدرد ڪراچيءَ ۾ موجود قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ "فهرست نسخه هائي خطي فارسي ڪتبخانہ همدرد ڪراچي" جي نالي سان مرتب ڪيو آهي، جنهن کي مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد 1988ع ۾ ڇپايو آهي(130). همدرد فائونڊيشن جي قائم ڪيل بيت الحڪمت ۾ رکيل مختلف مواد تي مشتمل ببليوگرافي "ببليوگرافي آف پيپرس: مدينته الحڪمت" ڪراچيءَ مان 1991ع ۾ شايع ٿي(131). هن جو مرتب سيد مهدي حسن آهي. هن اداري جي ڪتبخاني ۾ رکيل ڪتابن جي هڪ ٻي فهرست، "فهرست ڪتب: همدرد نيشنل فائونڊيشن ڪراچي" جي نالي سان1994ع ۾ فائونڊيشن وارن شايع ڪئي(132). هيءَ فهرست 167 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن جي مولف جي خبر پئجي نہ سگهي آهي.

● ڪراچي يونيورسٽي ڊپارٽمينٽ آف لائبرري اينڊ انفارميشن سائنس

ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ڊپارٽمنٽ آف لائبرري اينڊ انفارميشن سائنس، ببليوگرافين ۽ انڊيڪسن ناهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. انيس خورشيد ۽ سيد ارشاد علي 1965ع ۾ "پاڪستان لائبررينشپ جا پندرهن سال: 1947 کان 1962ع" جي نالي سان ببليوگرافي ترتيب ڏني، جنهن جي ترتيب مضمون- وار ۽ ليکڪ- وار رکي وئي آهي(133). هن ۾ گهڻو تعداد انگريزيءَ ۾ ڏنل آهي، پر ڪجهہ داخلائون بنگالي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ پڻ ڏنل آهن. 1967ع ۾ ڪراچي لائبرري پروموشن بيورو محمد واجد جي مرتب ڪيل "اورينٽل ڊڪشنريز: اي سليڪٽ ببليوگرافي" شايع ڪئي(134). هن ببليوگرافيءَ ۾ مقامي ٻولين ۾ شايع ٿيل لغتن متعلق ڄاڻ آهي. 1968ع ۾ ڊپارٽمينٽ آف لائبرري پروموشن ڪراچي محمد عادل عثمانيءَ جي مرتب ڪيل، "پاڪستان ۾ ببليوگرافيءَ جو معيار" ڪراچي مان شايع ڪئي(135). هن ۾ 421 ببليوگرافين جي لسٽ ڏنل آهي، جن جو واسطو سنڌي يا اڻ سڌي طريقي سان پاڪستان سان آهي. مصنف ۽ ٽائيٽل انڊيڪس پڻ ڏنل آهي ۽ آخر ۾ پاڪستان ۾ ببليوگرافيءَ جي تاريخ تي هڪ مضمون بہ ڏنل آهي. ساڳئي ڊپارٽمينٽ 1973ع ۾ محمد اظهارالحق ضياءَ جي مرتب ڪيل ببليوگرافي، Bibliography of theses submitted to the Department of Library Science, University of Karachi, 1967-72. ڪراچيءَ مان شايع ڪئي(136) هن ڊپارٽمينٽ، ظهيرالدين خورشيد جي مرتب ڪيل فهرست، "پاڪستان لائبررينشپ جا ڏهہ سال: 1963-1972ع". ڪراچيءَ مان 1974ع ۾ شايع ڪئي(137).
سرور احمد صديقيءَ جو مرتب ڪيل ڪيٽلاگ (Catalogue of rare books)، ڪراچي يونيورسٽي لائبرري ٻن جلدن جي صورت ۾ 1974ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ڪيو(138). هي ڪيٽلاگ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ رکيل ڪتابن جو آهي ۽ مولف هن کي مضمون- وار ترتيب ڏنو آهي. نسيم فاطمہ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي لائبرري سائنس جي شعبي ۾ داخل ڪيل سال 1973- 1975ع

تائين جمع ٿيل ٿيسز جي ببليوگرافي مرتب ڪئي جيڪا ڪراچي مان 1976ع ۾ شايع ٿي(139).

●نيشنل ميوزيم ڪراچي

ايران جي اڍائي هزار ساله جشن تاجپوشي جي موقعي تي ڪراچي نيشنل ميوزم ۾ رکيل فارسي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ ڪراچيءَ مان 1971ع ۾ شايع ٿيو. (140) هي ڪيٽلاگ ايس.اي.نقوي جي نگرانيءَ هيٺ محمد اشرف جو ترتيب ڏنل آهي. عارف نوشاهيءَ ۽ رضا الله شاه نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ رکيل قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ پڻ مرتب ڪيو آهي. هي ڪيٽلاگ، "ڪيٽلاگ آف دي پرشن مينواسڪرپٽ ان دي نيشنل ميوزيم آف پاڪستان ايٽ ڪراچي" جي نالي سان 1983ع ۾ مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد شايع ڪيو(141). هن اداري 1991ع ۾ ڊاڪٽر ظفر اقبال جو مرتب ڪيل ڪيٽلاگ "فهرست مخطوطات اردو: قومي عجائب گهر ڪراچي" شايع ڪيو(142).

سنڌي فهرست نويسيءَ متعلق مضمونن جو جائزو:

سنڌي فهرست نويسيءَ متعلق رسالن ۾ ڇپيل مضمون ايترا گهڻا نہ ڪونهن، پر جيڪي ڪجهہ بہ ڇپيل آهن سي اسان جي سنڌي ادب جو اهم سرمايو آهن. اسان جي انهن ليکڪن سنڌي فهرست نويسيءَ جي ميدان ۾ انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ جيڪو بہ ٿورو گهڻو سرمايو اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي ڏنو آهي ان جو تفصيل هيٺ پيش ڪجي ٿو:

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌ متعلق ماخذن ۽ حوالاجاتي قسم جي ڪم ۾ ابتدائي ڪوششون نامياري مؤرخ سيد حسام الدين راشدي صاحب جون آهن. راشدي صاحب جو سنڌ جي تاريخي ماخذن بابت ڪيل ڪم تمام گهڻي اهميت رکي ٿو. سنڌ متعلق انهيءَ تحقيقي ڪم جو گهڻو حصو پاڻ مڪمل ڪيائون ۽ باقي رهيل ايندڙ محققن لاءِ ڇڏيل آهي. راشدي صاحب جي حوالاجاتي ڪم بابت ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو تہ. "سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌ بابت ببليوگرافيڪل قسم جو ڪم، ابتدا ۾ سيد حسام الدين راشديءَ شروع ڪيو"(143).

ان ڏس ۾ راشدي صاحب جو پهريون مقالو "تاريخ سند کي عربي ماخذ" اردو ۾ لکيل آهي. هن مقالي جو سنڌي ترجمو شمشاد احمد جوڻيجي ڪيو، جيڪو رسالي نئين زندگيءَ جي سيپٽمبر 1952ع ۽ نومبر 1952ع وارن پرچن ۾ ٻن قسطن ۾ شايع ٿيو(144). راشدي صاحب جو ٻيو مقالو، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جي فهرست، "سنڌي زبان جا قديم ڪتاب" لکيل آهي. هيءَ فهرست رسالي نئين زندگيءَ جي آڪٽوبر 1953ع واري شماري ۾ شايع ٿي(145). هن فهرست متعلق وڌيڪ ڄاڻ حاصل ٿي نہ سگهي آهي. ان کان علاوه راشدي صاحب جو سنڌ جي تاريخ جي فارسي ماخذن بابت اردوءَ ۾ لکيل مقالو "تاريخ سنڌ کي ماخذ" اردو رسالي "رياض" جي جولاءِ 1954ع ۾ ڇپيل آهي. هن مقالي جو سنڌي ترجمو اياز قادريءَ ڪيو، جيڪو رسالي مهراڻ ۾ شايع ٿيو(146). هي ساڳيو مقالو ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" ۾ پڻ ڇپيل آهي(147).

منگهارام ملڪاڻيءَ جو مضمون "جهوني ۽ جهونا سنڌي ڪتاب" رسالي نئين زندگيءَ جي سال 1958ع واري شماري ۾ شايع ٿيل آهي(148). هن مضمون ۾ بہ شايد سنڌي ڪتابن جي فهرست ڏنل آهي، پر جيئن تہ هي مضمون منهنجو ڏٺل ناهي، انڪري ان متعلق ڪا راءِ قائم ڪرڻ ڏکي آهي. جيرام داس دولترام جو لکيل مضمون، "سنڌي ڊڪشنرين جو اتهاس" بمبئيءَ جي اخبار "هندواسيءَ" جي آڪٽوبر 1962ع واري پرچي ۾ شامل آهي. هن ۾ سنڌي ڊڪشنرين جو احاطو ڪيل آهي.

سيرت نبويءَ تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جي فهرست ڊاڪٽر گل حسن لغاريءَ جي تيار ڪيل آهي. هيءَ فهرست رسالي "مهراڻ" جي سيرت نمبر (3-4/1980ع) ۾ ڇپيل آهي(149). هن فهرست ۾ سيرت طيبہ تي ڪل 165 سنڌي ڪتابن جي ڏسڻي شامل آهي. جنهن ۾ ڪتاب جو

نالو. مصنف يا مترجم جو نالو. ڇپائيءَ جو سال. پبلشر وغيره متعلق ڄاڻ شامل آهي. هيءَ ساڳي فهرست پاڪستان ۾ پندرهين صدي هجريءَ جي آغاز تي سيرتو تي ٿيل تقريبات جي موقعي تي شايع ٿيل ڪيٽلاگ "ارمغان حق" ۾ پڻ ڏنل آهي(150). 1980ع ۾ سيد حسام الدين راشدي صاحب جو "ٺٽي ۾ تصنيف و تاليف" بابت لکيل مقالو رسالي "مهراڻ" (1-2/1980ع) واري شماري ۾ شايع ٿيو(151). مصنف هن مقالي ۾ ٺٽي جي عالمن جي ڪيل ڪم بابت تفصيل ڏنا آهن.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ رکيل سنڌي اخبارن جي لسٽ ڇهماهي رسالي "سنڌي ادب" جي سال 1982ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي. گل شير بلوچ جي ترتيب ڏنل هن لسٽ ۾ سنڌ مان نڪرندڙ 146 سنڌي اخبارن جي ڏسٽي شامل آهي. 1983ع ۾ بشير احمد شاد. سال 1947ع کان 1982ع تائين ڇپيل سنڌي افسانن ۽ ڪهاڻين جي ڪتابن جي فهرست تيار ڪئي. جيڪا رسالي "سنڌ" جي شماري سيارو/1983ع ۾ شايع ٿي. هيءَ مڪمل طرح سان تہ ببليوگرافي ڪانهي البت ان جو حصو چئي سگهجي ٿي. ان ۾ صرف مصنف جو نالو. ڪتاب جو نالو ۽ سال ڏنل آهي. ساڳئي سال سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيل "سنڌي ادب" ۾ سال 83-1982ع دوران ڇپيل سنڌي ڪتابن جي تشريحي فهرست "ڪتاب نامو" جي نالي سان ڏنل آهي. هن مختصر فهرست ۾ صرف ڏهن سنڌي ڪتابن جي داخلا شامل آهي. 1989ع ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، سنڌ يونيورسٽيءَ مان شاهہ لطيف تي ڪيل پي.ايچ.ڊي ٿيسز جي فهرست لکي (152) هيءَ فهرست سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي طرفان نڪرندڙ رسالي "ڪينجهر" (تحقيقي جرنل) ۾ شايع ٿيل آهي.

سنڌ جي تاريخ جي محقق ڊاڪٽر غلام محمد لاکي، پير حسام الدين راشديءَ جي ادبي ورثي متعلق گهڻو ڪجهہ لکيو آهي. جنهن مان خبر پوي ٿي تہ هو پير صاحب کان گهڻو متاثر آهي. ان ڏس ۾ راشدي صاحب جي ادبي ورثي متعلق سندس پهريون مقالو "مهراڻ" جي "راشدي نمبر" (1/1983ع) ۾ "راشدي صاحب جي علمي مان مرتبو، ادبي اثاثو ۽ اسان جون جوابداريون" جي نالي سان ڇپيو. جنهن ۾ هن راشدي صاحب جي شايع ٿيل 43 ڪتابن جو سروي ڪيو آهي(153). راشدي صاحب متعلق ٻيو مقالو "سيد حسام الدين راشدي جو منتشر ادبي ذخيرو" جي نالي سان "مهراڻ" جي 2/1989ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو(154). هن مقالي ۾ ڊاڪٽر لاکي راشدي صاحب جي باقي ٿيل ڪم بابت تفصيل ڏنا آهن ۽ سندس ڪن مقالن جي پڻ نشاندهي ڪئي آهي. سندس اهي ٻئي مقالا سندس ڪتاب "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" (1997ع) ۾ پڻ ڏنل آهن. ان کان سواءِ ڊاڪٽر لاکي "مهراڻ" طرفان شايع ٿيل "راشدي نمبر" (2/1997ع) ۾ راشدي صاحب جي ڪتابي ورثي جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ راشدي صاحب جي لکيل پنجيتاليهن ڪتابن جي مڪمل تشريحي فهرست ڏنل آهي. هن فهرست ۾ لاکي صاحب، راشدي صاحب جي ڪتابن جا صحيح انگ اکر ڄاڻائيندي لکيو آهي تہ:

"هندوستان جي هاڪاري عالم سيد صباح الدين عبدالرحمان وڏيءَ محنت سان راشدي صاحب جي علمي ۽ ڪتابي اثاثي جو تنقيدي سروي پيش ڪيو آهي. تنهن ۾ ڪجهہ معلومات غلط ۽ ناقص ڏسجي ٿي.... ان پس منظر ۾ صباح الدين مرحوم جي ڏنل معلومات کي اکيون ٻوٽي قبول ڪرڻ درست نہ ٿيندو"(155).

مٿين مقالي کان علاوه ڊاڪٽر لاکي جو لکيل مقالو "سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد" رسالي "نئين زندگي" جي مارچ- اپريل 1992ع وارن پرچن ۾ ٻن قسطن ۾ شايع ٿيل آهي(156). هي مقالو سندس ڪتاب "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" ۾ پڻ ڏنل آهي. هن مقالي ۾ 32 اهڙن

ماخذن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جن تان سنڌ بابت مواد هٿ ڪري سگهجي ٿو.

1986ع ۾ اختر راهيءَ "مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان اسلام آباد" جي تعاون سان ڪتاب "ترجمه هائي متون فارسي به زبانهائي پاڪستان" شايع ڪيو. هي ڪتاب پاڪستاني ٻولين ۾ ٿيندڙ فارسي ترجمن جي ڪتابن جي فهرست تي مشتمل آهي(157). هن ڪتاب ۾ اهڙن ڇٽيهن سنڌي ڪتابن جو ذخيرو شامل آهي، جيڪي فارسي مان ترجمو ٿيل آهن. هن فهرست جي شايع ٿيڻ کان پوءِ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي وڌيڪ تحقيق ڪئي ۽ 82 سنڌي ترجمن متعلق فهرست تيار ڪئي، جيڪا "مهراڻ" جي 3/1995ع واري پرچي ۾ شايع ٿي. هن مقالي کان پوءِ ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌيءَ جي 118 سنڌي ترجمن تي مشتمل فهرست "مهراڻ" جي 2-1996ع واري پرچي ۾ شايع ٿي. انهن فهرستن جي شايع ٿيڻ کان پوءِ محمد پنهل ڏهر پڻ قلم کنيو ۽ وڌيڪ 77 ترجمن متعلق ڄاڻ ۾ واڌارو ڪيو. ڏهر صاحب جي اها فهرست "مهراڻ" 3-4/1997ع ۾ شايع ٿي. راقم به ان سلسلي ۾ دلچسپي ورتي ۽ سَو کان مٿي سنڌي ترجمن متعلق فهرست تيار ڪئي جيڪا ساڳئي رسالي جي شماري بهار 4/2004ع ۾ شايع ٿي. اهي به هڪ قسم جون ببليوگرافيون آهن جن ۾ فارسي مان ترجمو ٿيل سنڌي ڪتابن جون فهرستون ڏنل آهن. ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي راقم ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ ڄاڻايو هو ته هن ان سلسلي ۾ الڳ سان هڪ ڪتاب تيار ڪيو آهي، جنهن ۾ ڇهن سون کان مٿي سنڌي ترجمن جو ذڪر ڪيل آهي.

محمد پنهل ڏهر 1995ع ۾ سچل سرمست لائبريريءَ ۾ رکيل قرآن شريف جي ڏهن قلمي نسخن متعلق تشريحي فهرست لکي. هيءَ فهرست رسالي "مهراڻ" جي شماري 4/1995ع ۾ شايع ٿي. هن سلسلي جو هڪ مراسلو به ساڳئي رسالي جي 3-4/1997ع واري پرچي ۾ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ ڏهر صاحب ٻارهن قلمي نسخن جو تعارف ڏنو آهي. ان کان علاوه ڏهرصاحب "خانقاه عاليه پرچونڊي شريف" جي ڪتبخاني ۾ رکيل قرآن مجيد جي 46 قلمي نسخن ۽ ٽن تفسيرن جي تشريحي فهرست "خانقاه عاليه پرچونڊي شريف جي ڪتبخاني ۾ قرآن مجيد جي قلمي نسخن جو ناياب ذخيرو" مرتب ڪئي. هيءَ فهرست رسالي "مهراڻ" جي 4/2000ع واري شماري ۾ ڇپيل آهي. هن تشريحي فهرست ۾ ڏهر صاحب قرآن مجيد جي 46 قلمي نسخن ۽ ٽن تفسيرن جو ذڪر تفصيل سان ڪيو آهي.

مختلف شخصيتن تي ڇپيل ببليوگرافين مان به ببليوگرافيون شاهه لطيف تي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ ڊاڪٽر درشهوار سيد جون لکيل آهن. هڪ ببليوگرافي سچل سرمست تي محمد علي حداد جي لکيل آهي ۽ هڪ ببليوگرافي محمد قاسم سومري جي راشدي صاحب تي لکيل آهي، جيڪا رسالي "مهراڻ" 1/1997ع ۾ شايع ٿيل آهي. هن ببليوگرافيءَ ۾ سومري صاحب، راشدي صاحب تي ڇپيل مواد کي پنجن حصن ۾ ورهايو آهي، جنهن ۾ راشدي صاحب تي لکيل ڪتابن/رسالن جا خاص نمبر، سندس سوانح تي لکيل مضمون ۽ مختلف ٻولين ۾ ڇپيل مضمون وغيره شامل آهن. ان کان علاوه راشدي صاحب ڏانهن منسوب ڪيل ڪتابن جا حوالا پڻ ڏنل آهن. ڪل مواد جو تعداد 179 آهي. مرتب جو خيال آهي ته اڳتي هلي هن فهرست کي وڌيڪ جامع ۽ مڪمل ڪري ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو ويندو. سومري صاحب جي هيءَ سٺي ڪوشش آهي، جيڪا ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي نگرانيءَ هيٺ تيار ٿيل آهي(158).

راقم جو مقالو "سنڌي لغت نويسيءَ جي مختصر تاريخ". "نئين زندگي" مارچ/1993ع ۾ شايع ٿيو. هن مقالي ۾ 73 سنڌي لغتن جي ببليوگرافي ڏنل آهي. سنڌ ۾ سنڌي لغتن متعلق هي پهرئين قسم جو مقالو آهي. ان کان سواءِ راقم جو ساڳئي موضوع هيٺ وڌيڪ تفصيل سان لکيل

مقالو "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۽ ببليوگرافي" رسالي "مهراڻ" ۾ ٻن قسطن ۾ ڇپيل آهي. هن مقالي جي پهرين قسط اونهارو 2004ع ۾ ۽ ٻي قسط سرءُ 2004ع ۾ شايع ٿي. جنهن ۾ 140 کان مٿي سنڌي لغتن جي ببليوگرافي ڏنل آهي. هن سلسلي جو هڪ مراسلو پڻ مهراڻ بهار 2006ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ 30 وڏيڪ لغتن جي ڄاڻ ڏنل آهي. ان کان علاوه راقم جو سنڌي ڪيٽلاگن ۽ ببليوگرافين متعلق لکيل مقالو "سنڌي ببليوگرافي (فهرست نويسي) جي مختصر تاريخ" "نئين زندگي" جي مارچ- اپريل 1997ع واري شماري ۾ شايع ٿيل آهي. هن فهرست ۾ اهڙي مواد (عدد 14) جي نشاندهي ڪيل آهي، جن تان سنڌ جي باري ۾ ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي.

1995ع کان ڊاڪٽر الهرکيو ٻُٽ 1819ع کان ڇپيل سنڌي ڪتابن جا ڪيٽلاگ "مهراڻ" ۾ شايع ڪرائي رهيو آهي. هيل تائين ان جون 12 قسطون شايع ٿي چڪيون آهن. هن سلسلي جون پهريون چار قسطون "مهراڻ" جي 1995ع وارن ڇهن پرچن ۾ شايع ٿيل آهن. هن سلسلي جي پنجين قسط مهراڻ جي 1999ع واري پرچي (نمبر 1-2) ۾ ڇپيل آهي. ڇهين قسط سرءُ 2004ع واري شماري ۾ شايع ٿي. ستين قسط سيارو 2004ع واري شماري ۾ ڇپيل آهي. اٺين قسط بهار 2005ع، نائين قسط اونهارو 2005ع ۽ ڏهين قسط سرءُ 2005ع ۾ شايع ٿي ۽ هن سلسلي جي ٻارهين قسط سيارو 2006ع ۾ شايع ٿي آهي. هن سلسلي جي ڪتابن متعلق نوٽ ۾ ڄاڻايو ويو ته "انهن مڙني ڪتابن جا وچور بامبي ۽ پنجاب حڪومتن پاران 1867ع کان وٺي شايع ٿيندڙ ڪوارٽرلي ڪيٽلاگ آف بُڪس پرنٽيڊ ان دي بامبي پريزيڊنسي/پنجاب تان اُتارو ڪيل آهن"(159). اهي بہ هڪ قسم جا قيمتي ڪيٽلاگ آهن.

سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل مضمونن کان علاوه انگريزي ٻوليءَ ۾ بہ سنڌ بابت مواد جي فهرست نويسيءَ متعلق مضمون ڇپيل آهن. اوائلي مقالن ۾ ايچيسن جي ڪيٽلاگ "ڪيٽلاگ آف پلانٽس آف دي پنجاب اينڊ سنڌ" تي هڪ مضمون ڇپيل آهي، جيڪو هڪ طرح سان رويو ۽ ڪيٽلاگ جي سمري (Summary) تي مشتمل آهي. هيءَ سمري جرنل آف رائل ايشيئٽڪ سوسائٽي بامبي برانچ جي واليوم پنجين ۾ ڏنل آهي(160). هندوستان جي شهر دهليءَ ۾ اپريل 1961ع ۾ هند- پاڪستان ثقافتي ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾هندوستان ۽ پاڪستان جي اسڪالرن شرڪت ڪئي. ان موقعي تي ثقافت، تاريخ ۽ آثار قديمہ تي مقالا پڙهيا ويا. پاڪستان طرفان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ شرڪت ڪئي ۽ سنڌ جي آثار قديمہ تي مقالو پڙهيو، جنهن ۾ هن سنڌ جي آثار قديمہ تي ٿيندڙ تحقيق متعلق نئين مواد جي نشاندهي ڪئي. ان ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن کي سوئينير جي صورت ۾ دهليءَ مان 1962ع ۾ شايع ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب جو مقالو ان سوئينير ۾ ڇپيل آهي. هڪ مضمون جرمن اسڪالر پروفيسر انيمري شمل جو قرآن شريف جي ترجمن متعلق لکيل آهي. هي مقالو رسالي "اورينس" جي سال 1963ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي. هي ساڳيو مقالو سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل ڪتاب "اسٽڊيز آف سنڌ" ۾ پڻ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ اهڙي مواد جي (تعداد 36) ڄاڻ ڏنل آهي.هن مقالي لکڻ لاءِ ڊاڪٽر شمل علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي مقالي تان گهڻو استفادو ڪيو آهي.
سنڌوماٿر جي آثارِ قديمہ تي اينڊرسن بي (Anderson,B) جو لکيل مقالو "انڊس وئلي سولائيزيشن: اي ببليوگرافي" رسالي "انڊيڪا" جي 1967ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي. هن مقالي ۾ مصنف سنڌوماٿر تي 1954-1966ع تائين ٿيل ڪم کي قلمبند ڪيو آهي. هڪ ٻئي يورپين عالم برنسونگ آر ايچ (Brunswing, R.H.Jr.) جو ساڳئي موضوع هيٺ لکيل مقالو "ڪامپريهينسو ببليوگرافي آف انڊس سولائيزيشن" رسالي "ايشيئين پرسپيڪٽو" (Asian Perspective) جي 1974ع واري شماري ۾ ڇپيل آهي. مٿين ٻنهي مقالن ۾ واديءَ سنڌ متعلق بہ گهڻو مواد شامل آهي.

پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاھ جي ايڊيٽريءَ هيٺ انگريزيءَ ۾ شايع ٿيل رسالي "سنڌ ڪوارٽرلي" ۾ پڻ سنڌي فهرست نويسيءَ متعلق چند مضمون شايع ٿيل آهن. جن مان پهريون مضمون محمود بيگ جو لکيل آهي. هن ۾ رائل جاگرافي سوسائٽي انگلينڊ طرفان شايع ٿيل رسالي جي 1883ع کان 1962ع تائين ڇپيل شمارن ۾ سنڌ ۽ پاڪستان جي ٻين علائقن متعلق ڇپيل مضمونن جو احاطو ڪيل آهي. مصنف جو ٻيو مقالو بہ ساڳئي رسالي جي 1976ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي. هن مقالي ۾ سينٽرل آرڪيالاجيڪل لائبرري ڪراچي ۾ رکيل سنڌ متعلق مواد جي ڏسٽي شامل آهي. هن رسالي جي 1978ع واري پرچي ۾ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي جو سنڌ جي ديني ادب متعلق مقالو ڇپيل آهي. جنهن ۾ سنڌ مان شايع ٿيل اسلامي علمن جي مواد جو احاطو ڪيل آهي. علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو قرآن شريف جي ترجمن ۽ تفسيرن متعلق لکيل مقالو 1977ع جي پرچي ۾ شايع ٿيل آهي. هي مقالو اصل ۾ سنڌيءَ ۾ لکيل هو جنهن جو ترجمو سيد غلام مصطفيٰ شاھ جو ڪيل آهي. علامہ قاسمي صاحب جو اصل سنڌي مقالو "نئين زندگي" (اپريل- مئي- جون/1960ع) ۾ ڇپيل آهي(161). ايم.ايڇ.پنهور جي لکيل لسٽ "سنڌ ڪوارٽرلي" جي 1978ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ سنڌ متعلق برٽش آفيسرن جا ناهيل خاڪا، ڊرائنگ، پينٽنگ ۽ تصويرن جا تفصيل ڏنا ويا آهن. پنهور صاحب جو ڪتاب يا مقالو 1970ع ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ سنڌ متعلق 1600ع کان 1853ع تائين 437 نقشن جي ڏسٽي ڏنل آهي، جيڪي گريٽ برٽن ۽ نيشنل آرڪائيوز آف انڊيا ۾ رکيل آهن(162). ان کان علاوه پروفيسر پٺاوالا جو پڻ سنڌ جي نقشن متعلق ڪتاب ڇپيل آهي، جنهن ۾ سنڌ جي قديم 51 نقشن جي ڄاڻ ڏنل آهي(163).

"سنڌ ڪوارٽرلي" جي 1981ع جي شماري ۾ مارٽن موئر (Martin Moir) جو سنڌ جي آرڪائيوز مٽيريل تي لکيل مقالو شايع ٿيل آهي(164). هن مقالي ۾ انگريزن جي فتح کان اڳ جي سنڌ جي تاريخ جي مواد جي نشاندهي ڪئي ويئي آهي، جيڪو انڊيا آفيس لنڊن ۽ يورپين مينيواسڪرپٽ سيڪشن ۾ موجود آهي. ٽوڪيو يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ فار دي اسٽڊي آف لئنگئيج اينڊ ڪلچر آف ايشيا اينڊ آفريڪا جي ريسرچ فيلو موراياما ڪازيوڪي (Murayama Kazuyuki) جو لکيل مقالو (A Bibliography on the Ethnographical Culture of Balochistan) يونيورسٽي آف بلوچستان طرفان شايع ٿيل جرنل "پاڪستان اسٽڊيز 1992ع" ۾ شايع ٿيل آهي. جيتوڻيڪ هي مقالو بلوچستان متعلق آهي پر هن ۾ سنڌ متعلق بہ ڪجھ مواد شامل آهي. سال 95-1994ع ۾ دهليءَ ۾ انڊين هسٽري ڪانگريس جو اجلاس ٿيو، جنهن ۾ تاريخ ۽ ٻوليءَ تي مقالا پڙهيا ويا. هن اجلاس ۾ عرفان حبيب مقالو پڙهيو، جنهن ۾ هن اٺين صدي سنڌ جي ٻوليءَ جي مواد جي نشاندهيءَ چچ نامي جي حوالي سان ڪئي آهي(165).

راقم بہ سنڌي فهرست نويسيءَ متعلق ڪجھ مقالا انگريزيءَ ۾ لکيا آهن. راقم جو لکيل پهريون مقالو "سنڌالاجيڪل اسٽڊيز" جي 1993ع واري شماري ۾ ڇپيل آهي، جيڪو سنڌي لغتن متعلق ڄاڻ تي مشتمل آهي. هن مقالي ۾ راقم 80 لغتن جي ببليوگرافي ڏني آهي. ساڳئي موضوع تي واڌارو ڪيل مقالو رسالي جي سمر 2000ع واري شماري ۾ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ 113 لغتن متعلق ڄاڻ ڏنل آهي. راقم جو ٻيو مقالو سنڌي ببليوگرافين ۽ ڪيٽلاگن متعلق لکيل آهي. هي مقالو ساڳئي رسالي جي ڪنهن پرچي ۾ ڇپيل آهي. لڇمڻ خوبچندانيءَ جو سنڌي ٻولي ۽ گرامر تي انگريزيءَ ۾ گهڻو مواد ڇپيل آهي. سندس هڪ مقالو انگريزي ڪتاب ۾ ڇپيل آهي جنهن ۾ 300 کان مٿي سنڌي لغتن، گرامر ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ڇپيل سنڌي ۽ انگريزي ۾ لکيل ڪتابن جي ببليوگرافي ڏنل آهي(166).

سنڌ ۾ اڻ ڇپيل ۽ ڇپائي هيٺ فهرستن جو جائزو:
ڪنهن بہ خطي جي علمي ترقيءَ جو اندازو ان جي ادبي ۽ ڪتابي ورثي مان لڳائي سگهجي ٿو. پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌي ادب جي ايتري ترقي ٿي نہ سگهي آهي، جيتري ٿيڻ گهربي هئي. ان ۾ اسان جي غفلت جو بہ وڏو هٿ آهي. ترقي پسند اديبن ادب جي ٻين صنفن ڏانهن متوازن ڌيان ڏيڻ جي بجاءِ صرف فڪشن تي زور ڏنو، جنهنڪري سنڌي ادب جي ٻين صنفن ۾ ايترو واڌارو ٿي نہ سگهيو، جنهن ۾ حوالاجاتي نوعيت جو ڪم بہ اچي وڃي ٿو. اهوئي سبب آهي جو شروعاتي دور ۾ سنڌي ڪتابن جا ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون ايتري گهڻي انداز ۾ ڇپجي نہ سگهيون. ستر واري ڏهاڪي کان پوءِ، سرڪاري ادارن مان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ سنڌي ادبي بورڊ حوالاجاتي ڪم طرف ڌيان ڏيڻ شروع ڪيو آهي. ان ڏس ۾ سنڌالاجي ۽ سنڌي ادبي بورڊ ڪجهہ ببليوگرافيون ۽ ڪيٽلاگ شايع ڪيا آهن. موجوده وقت ۾ اهي ادارا ڪجهہ نوان ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون شايع ڪري رهيا آهن. ان کان علاوه ڪي فهرستون ۽ ڪيٽلاگ قلمي صورت ۾ موجود آهن، جن جو تفصيلي ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

● خزينة العلوم

سنڌ جي مشهور عالم محمد بخش "واصف" اسلامي علمن تي مشتمل هڪ عظيم الشان فهرست، خزينة العلوم جي نالي سان پنجن جلدن ۾ مرتب ڪئي آهي. مولف هيءَ فهرست 1940ع کان تيار ڪرڻ شروع ڪئي ۽ تقريباً ڏهن سالن جي عرصي ۾ هن کي مڪمل ڪيو. هن فهرست جو پنجون جلد هينئر ناياب آهي. هيءَ فهرست مختلف علمن جي تفصيل تي ٻڌل آهي. هن فهرست جي جلد پهرين ۾علم الحروف، علم اشتقاق، علم اللغت، علم الصرف، علم التجويد ۽ علم النحو جي ڪتابن جو تفصيل ڏنل آهي. جلد ٻئي ۾ علم القرات، علم التفسير ۽ علم الحديث جي ڪتابن جو ذڪر ڪيل آهي. جلد ٽيون علم الفقہ جي ڪتابن تي مشتمل آهي. جلد چوٿين ۾ جاگرافي ۽ تاريخ جي ڪتابن جو تفصيل ڏنل آهي. جلد پنجين ۾ علم الڪلام جي ڪتابن جي ڄاڻ شامل آهي.

هر جلد ۾ ڪتابن کان سواءِ انهن جي مصنفن جي زندگي جا احوال پڻ ڏنل آهن. ان سان گڏ جلد پهرين ۾ هڪ سئو کان مٿي اسلامي دنيا جي مشهور فهرستن جو ذڪر ڪيل آهي. هن فهرست جي ڇهني جلدن ۾ اٽڪل ويهن هزارن ڪتابن جا تفصيل ڏنل آهن ۽ ايترن ئي مشهور فقهي عاملن، حديث جي ڄاڻن، قرات جي قارين، تاريخ نويسن ۽ جاگرافي دانن جا حالات زندگي قلمبند ٿيل آهن.

هيءَ فهرست ابن النديم ۽ ڪشف الظنون جي پايي جي آهي. "واصف" ڪيترن ئي هنڌن تي ڪشف الظنون ۾ ڏنل تاريخن تي گرفت ڪئي آهي. واصف جي مرتب ڪيل هن فهرست ۾ ڪتاب جو نالو، مصنف جو نالو، مصنف جا حالات زندگي، مصنف جي لکيل ٻين ڪتابن جو تفصيل، مصنف جي وفات ۽ ڄمڻ جي تاريخ ۽ جاءِ دفن بيان ٿيل آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هيءَ پهرين قسم جي ببليوگرافي آهي، جنهن ۾ ايترن ڪتابن ۽ علمن جو تفصيل ڏنل آهي.

اگر "ابن النديم" جي فهرست ڇپجي سگهي ٿي، حاجي خليفي جي "ڪشف الظنون" ڇپجي سگهي ٿي تہ ڇا هڪ سنڌي عالم جي سنڌيءَ ۾ لکيل فهرست "خزينة العلوم" نٿي ڇپجي سگهي؟ پنجاهہ سالن کان وٺي سنڌي ادبي بورڊ جي ڪٻٽن ۾ رکيل هيءَ عظيم الشان فهرست ڇپجڻ جو انتظار ڪري رهي آهي. هن فهرست کي ڇپائڻ سان هيٺيان ٻہ وڏا مقصد حاصل ٿيندا: هيءَ فهرست سنڌ ۽ پاڪستان جي هر ڪتبخاني کان علاوه دنيا جي وڏن ڪتبخانن ۾ رکي ويندي جو هن جو تعلق ريفرنس مٽيريئل سان آهي. سنڌ جي علمي تاريخ ۾ هيءَ پهرين قسم جي فهرست آهي، جنهن ۾ ويهن هزارن ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي. هن جي ڇپجڻ سان سنڌي ٻوليءَ جو مان مٿانهون ٿيندو. سنڌي ادبي بورڊ جي انتظاميہ کي منهنجي نماڻي گذارش آهي تہ

هن اهم علمي شاهڪار جي ڇپائڻ جو انتظام ڪيو وڃي ته جيئن اهو ڄڻي سگهجي ته سنڌي ٻولي به دنيا جي قديم ۽ شاهوڪار ٻولين مان هڪ آهي ۽ اسان دنيا کي فخر سان اهو ٻڌائي سگهون ته اسان وٽ ابن النديم ۽ حاجي خليفي جي مقابلي ۽ پايي جو "سنڌي فهرست نگار" موجود آهي.

● **ترجمه هائي متون فارسي بزبان سنڌي (فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما):**

ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي راقم ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ ڄاڻايو ته هو فارسي ڪتابن جي سنڌي ترجمن تي مشتمل الڳ سان ڪتاب لکي رهيو آهي. ان سلسلي ۾ وضاحت ڪندي لکيائين:

"ڪراچي ۾ 14- سيپٽمبر 2002ع تي ڪراچي يونيورسٽي ۽ خانه فرهنگ ايران گڏيل ڪوشش سان "زبان و ادبيات فارسي در سند" جي عنوان سان هڪ سيمينار منعقد ڪري رهيا آهن. انهن مون تي ذميواري رکي آهي ته ترجمه هائي متون فارسي بزبان سنڌي نالي هڪ ڪتاب لکي ڏيان، جيئن انهيءَ موقعي تي پڌرو ڪجي. انهي ڪتاب جي تياري ۾نهايت مصروف رهيم. ڪتاب ماشاءالله جڙي راس ٿيو. جنهن ۾ 686 سنڌي ترجما- فارسي ڪتابن جا- درج ڪيا اٿم". (خط 2002-08-30).

● **مخطوطات علماء السند في مكتبات الحرمين:**

ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ساڳئي خط ۾ سنڌي عالمن جي عربي مخطوطن جي هڪ ٻي فهرست جي نشاندهي ڪندي ڄاڻايو:

"ڊاڪٽر قاري مولانا عبدالقيوم، اسسٽنٽ پروفيسر ام القري يونيورسٽي مكة المكرمة، هڪ ڪتاب مخطوطات علماء السند في مكتبات الحرمين جي نالي سان لکيو آهي، جنهن ۾ مڪي ۽ مديني ۾ موجود سنڌي عالمن جي مخطوطن جو مفصل احوال ڏنو اٿس. هي ڪتاب اڃا نه ڇپيو آهي."

● **راشدي صاحب جي ڪتبخاني ۾ موجود فارسي مخطوطن جو ڪيٽلاگ:**

پير حسام الدين راشدي جي ڪتبخاني ۾ موجود فارسي مخطوطن جو ڪيٽلاگ پڻ ٺهيل آهي، ان متعلق تفصيل ڏيندي ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ته:

"سيد حسام الدين راشدي صاحب وٽ به اورينٽل نسخن جو وڏو ذخيرو هو. سندن حياتيءَ ۾ اهڙو ڪيٽلاگ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ڊاڪٽر روشن آرا بيگم تيار ڪيو هو، جيڪو غالباً ڇپجي نه سگهيو. هي ڪم ڪرڻ لاءِ اسان کي پنجاب يونيورسٽيءَ پاران مختلف عالمن جي مخطوطن تي تيار ڪيل فهرستن تان پڻ رهنمائي وٺڻ گهرجي." ("سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو"، ص 28 ۽ 393)

● **آزاديءَ کان اڳ ڇپيل ڪتابن جي ببليوگرافي:**

ڪٿي شايد پڙهيو هئم ته ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ پاڪستان کان اڳ ڇپيل ڪتابن جي ببليوگرافي سنڌالاجيءَ لاءِ تيار ڪئي هئي.ان متعلق حوالو ڪٿي هيٺ مٿي ٿي ويو آهي. ٻيو ڪو صاحب هن متعلق وڌيڪ ڄاڻ ڏيئي سگهي ٿو.

● **فهرست تاريخ سند**

هن فهرست جو ذڪر ايم.ايچ. پنهور "سورس مٽيريئل آف سنڌ" (ص 190) ۾ ڪيو آهي. هيءَ فهرست قلمي صورت ۾ پير حسام الدين راشديءَ وٽ ڏٺي، ويئي. محمد حسين قادريءَ جي فارسيءَ ۾ لکيل هيءَ مختصر فهرست ٻن صفحن تي مشتمل آهي، جنهن ۾سنڌ جي تاريخ جي ماخذن جو ذڪر ڪيل آهي.

● **فهرست مخطوطات سند:**

"فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما" سان گڏ ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ڄاڻايو ته هو هن وقت سنڌ جي ڪتبخانن ۾ رکيل سنڌي، فارسي ۽ عربي قلمي نسخن جون فهرستون پڻ مرتب ڪري رهيو آهي، ته جيئن سنڌ جي

ڪتبخانن ۾ رکيل مخطوطن جي هڪ مفصل ۽ جامع فهرست مرتب ڪري سگهجي. ان ڏس ۾ راقم ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ ڊاڪٽر صاحب ڄاڻايو تہ:

"مان هڪ ڪم سنڌ جي ڪتبخانن بابت شروع ڪيو آهي. انهن ۾ جيڪي مخطوطات/قلمي ڪتاب آهن، (سنڌي، عربي ۽ فارسي ۾) انهن جون فهرستون ڏاهڻ شروع ڪيون اٿم. پيرجهنڊو، مٽياري، چوٽياري، ڪوٽڙي ڪبير، نيڙهي، روهڙي ۽ اهڙين ٻين خاص علمي مرڪزن ۾ موجود مخطوطات جون فهرستون مرتب ڪري چڪو آهيان. اميد آهي تہ اڳتي هلي "سنڌ جا مخطوطات" جي نالي سان ڪو ضخيم ڪتاب تيار ٿي پوي". (15-01-2005)

ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌيءَ جون مرتب ڪيل اهي فهرستون ڪتابي صورت ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي اشاعتي پروگرام هيٺ رکيل آهن. لهذا، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب لکي ٿو تہ:

"خوشقسمتيءَ سان اهو موقعو گذريل ٻن سالن دوران سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبر جي حيثيت ۾، سنڌ ۾ مخطوطات جي فهرست تي ڪم ڪرڻ سان فراهم ٿي ويو. مخطوطات جي اها فهرست سنڌ جي لڳ ڀڳ ٻاونجاهہ ڪتبخانن جي جيتوڻيڪ مختصر فهرست (Hand-list) آهي، ليڪن ان ۾ تحقيق وارن لاءِ بيش بها مواد جي نشاندهي ٿيل آهي. انهيءَ فهرست ۾ پهريون دفعو سنڌ جي ٽيتاليهن (43) ذاتي ۽ نون(9) وڏن سرڪاري ڪتبخانن جي ڪنهن ۾ محفوظ ۽ غير محفوظ پر نهايت اڻلڀ قلمي ذخيري کي هڪ هنڌ يڪجا ڪيو ويو آهي. اها عجيب ڳالهہ آهي تہ انهيءَ ايڏي وڏي ۽ اهم ڪم جو آغاز سنڌ جي ڪنهن سرڪاري اداري کان نہ ٿيو، بلڪ ان جي شروعات سنڌ جي هڪ ڏورانهين درسگاهہ (مڪتبہ قاسميہ ڪنڊيارو) جي فاضل استاد ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ڪان ٿي، جنهن پنهنجي خالص ذاتي ذوق جي تڪميل خاطر ڪجهہ سالن کان وٺي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وڃي اهڙن لکل خطي خزانن جي جستجو ڪئي ۽ پنهنجي هڙان وڙان خرچ ڪري موجود قلمي نسخن جو مطالعو ڪري جدا جدا فهرستون تيار ڪندو رهيو. مخطوطات جي اها فهرست، جنهن ۾ اندازاً ڏهن هزارن قلمي نسخن جي نشاندهي ٿيل آهي، هينئر سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپائيءَ جي آخري مرحلن ۾ آهي." ("سنڌ ۾ تصوف جا اهم فڪري ماخذ"/ ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو. ٽماهي مهراڻ/بهار 2006ع. ص 49)[1]

هن فهرست لاءِ ڊاڪٽرصاحب صحيح لکيو آهي تہ اهو اينڊو سارو ڪم ڪنهن سرڪاري اداري جو هو، نہ ڪي ڪنهن هڪ شخص جو. وري بہ جس آهي سنڌي ادبي بورڊ کي جيڪو اهڙي قسم جي ايڏي وڏي فهرست پهريون دفعو ڇپائي رهيو آهي. ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي جي تصحيح ۽ تعاون سان راس ٿيل هن عظيم الشان فهرست مان سنڌي ادب جا شائقين گهڻو لاڀ حاصل ڪري سگهندا، جنهن جي سهيڙ ۽ ترتيب ۾ نوجوان محقق ۽ ڄاڪوڙي عالم مخدوم سليم الله صديقي صاحب وڏا ڪشالا ڪري ان اهم علمي ڪم کي احسن طريقي سان پايہ تڪميل تي پهچايو آهي.

● **سنڌ: جامع ببليوگرافي:**

هيءَ ببليوگرافي راقم جي (Comprehensive and Systematic Bibliography of Sindh) جي نالي سان انگريزي مواد تي مشتمل آهي. 1997ع ۾ هيءَ ببليوگرافي سنڌالاجيءَ کي ڇپائي لاءِ ڏنل آهي، پر ڏٿي تعاليٰ مان اميدون ۽ آسرا لاهبا ناهن. خدا ڪندو تہ هڪ ڏينهن ڇپجي بہ ويندي.

---

[1] الحمدلله اها فهرست "خزينة المخطوطات" جي نالي سان شايع ٿي چڪي آهي، جنهن جا نگران اعليٰ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو آهي. مصحح ۽ معاون ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي ۽ مرتب مخدوم سليم الله صديقي، صفحا 724 ڊبل ڪرائون سائيز، سنڌي ادبي بورڊ، جنوري 2006ع- ادارهٔ مهراڻ.

● سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريءَ جي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ:

سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريءَ ۾ سنڌ جي عالمن جي رکيل فارسي، عربي ۽ سنڌي قلمي نسخن جو ڪيٽلاگ پڻ ٺهيل آهي. هي ڪيٽلاگ ممتاز عالم پروفيسر ڊاڪٽر نجم الاسلام (وفات: 13- فيبروري 2001ع) ۽ ڊاڪٽر ابوالفتح محمد صغيرالدين جو مرتب ڪيل آهي. هن ڪيٽلاگ جو ذڪر غلام رباني آگري تفصيل سان ڪيو آهي. سال 1957ع ۾ سائين غلام مصطفيٰ شاهه جي توسط سان غلام رباني آگري صاحب کي ٽيهن چاليهن عربي ۽ فارسي قلمي نسخن جو تحفو سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرريءَ لاءِ مليو. سائين غلام مصطفيٰ شاهه کي اهي قلمي ڪتاب سنڌ مدرسي جي لئبرريءَ لاءِ مليا هئا. جن مان ڪجهه هن اداري جي لئبرريءَ ۾ رکيا ۽ ڪجهه بورڊ لاءِ ڏنا. سنڌي ادبي بورڊ کي اهڙي قسم جو ٻيو تحفو ڊاڪٽر عمر بن محـ ـد دائودپوٽي ڏنو، جنهن ۾ پڻ چاليهارو کن عربي ۽ فارسي قلمي ڪتاب هئا. ان کان سواءِ بورڊ جي لائبرريءَ ۾ رکيل گهڻا قلمي ڪتاب ننڍي جي قديم گهراڻن مان پير حسام الدين راشدي ذاتي ڪشالن سان گڏ ڪري بورڊ ۾ جمع ڪيا. جيئن ته اهي قلمي ڪتاب گهڻي ضعيف حالت ۾ هئا، انڪري بورڊ اهو ذخيرو ڪراچي جي جلد خاني "محبوبيه ڪارخانه جلد سازي" کان مجلد ڪرايو. (خط: شاهه ولي الله دهلويءَ جا مخدوم محمد معين ڏانهن/غلام رباني آگرو. مهراڻ 3/2000ع، ص 45 ۽ 46)

اِڪتي هلي آگري صاحب کي خيال آيو ته انهن ڪتابن جو ڪيٽلاگ ٺهڻ گهرجي، جنهن جو اظهار هن سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبه اردو جي ريٽائرڊ پروفيسر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان سان ڪيو، جنهن ڪتابن کي ڏسڻ کان پوءِ چيو ته اوهان جو اهو ڪم ٿي ويندو. رباني صاحب ان ڪيٽلاگ متعلق تفصيل ڏيندي لکيو ته:

"ٻئي ڏينهن يونيورسٽيءَ مان شعبهٔ اردو جا ٻه پروفيسر ڊاڪٽر نجم الاسلام ۽ صغير صاحب بورڊ ۾ آيا. انڊيا آفيس لئبرري، برٽش ميوزيم، بالدين لئبرري ۽ ٻين ڪن اهڙن بين الاقوامي شهرت وارن ادارن جا ڪيٽلاگ آندائون ۽ ڪم شروع ڪيائون. بلاناغه روزانو منجهند جو ايندا هئا. گرمي، سردي، واچ، جهولي، برسات ۽ طوفان جي پرواهه ڪونه ڪندا هئا. ماٺ ميٺ ۾ ٽي ڪلاڪ لاڳيتو ڪم ڪري هليا ويندا هئا. منجهند جي ماني به پاڻ سان کڻي ايندا هئا. مون کان سنڌي محاوري وارو "ڇانهه جو ڪوپ" به ڪڏهن ڪونه گهريائون. ٽن ورهين جي لڳاتار محنت کان پوءِ هنن ٻن اشرافن وڏو شاهي علمي ڪيٽلاگ ٺاهي مون کي هٿن ۾ ڏنو. مان ڏهه پندرهن ورهيه اسلام آباد بدلي ٿي ويس. پٺيان ڪنهن ڪيٽلاگ کي ڏٺو به نه. مون رب تي توڪل ڪري، هاڻي سائين جويي صاحب جي صلاح سان ان جي ڇپائيءَ ۾ هٿ وڌو آهي." (خط: شاهه ولي الله دهلويءَ جا مخدوم محمد معين ڏانهن/ غلام رباني آگرو. مهراڻ 3/2000ع، ص 46 ۽ 47)

ڊاڪٽر نجم الاسلام ۽ صغير صاحب جي ٺاهيل هن ڪيٽلاگ جي ڇپائيءَ جو ڪم ڇهه سال اڳ شروع ڪيو ويو هو ۽ يقيناً هاڻ ڇپائيءَ جي آخري مرحلي هيٺ هوندو.

● ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتبخاني جو ڪيٽلاگ:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ذاتي ڪتبخانو قلمي ڪتابن جي لحاظ کان سنڌ جي اهم ڪتبخانن ۾ شمار ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جي ڪليڪشن ۾ اهم مواد "شاهه جي رسالي" جا خطي نسخا آهن. ان کان علاوه فارسي ۽ عربي خطي نسخن جو به گهڻو ذخيرو موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب جي انهيءَ ڪتبخاني جو ڪيٽلاگ ڊاڪٽر خضر نوشاهيءَ ترتيب ڏنو آهي. ان مان عربي ۽ فارسي

مخطوطن جو ڪيٽلاگ" "فهرست دست نويس هائي عربي و فارسي مجموعہ ڈاڪٽر نبي بخش خان بلوچ در ارشوي سنڌ. ڪراچي پاڪستان" جي نالي سان عارف نوشاهيءَ جي نگرانيءَ هيٺ 2004ع ۾ تهران مان شايع ٿيو آهي.

● انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي:

حوالاجاتي ادب جي ترقي لاءِ سنڌالاجي نهايت ئي مثبت ڪردار ادا ڪيو آهي. 1970ع کان ونئي هن اداري "ڊاڪيومينٽيشن، انفارميشن اينڊ ريسرچ سيل" قائم ڪيو آهي. جنهن جو مقصد سنڌي ادب ۾ تحقيقي ڪم کي اڳتي وڌائڻ ۽ ان کي ڪتابي صورت ۾ پڙهندڙن تائين پهچائڻ آهي. هن اداري "ريسرچ سيل" تحت هيٺيان ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون شايع ڪيون آهن.

1. سنڌ جي ديني ادب جو ڪيٽلاگ (1971ع).
2. سنڌي مخزنن جو ڪيٽلاگ (1974ع).
3. ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي 1947-1973ع تائين (1976ع).
4. سورس مٽيريل آف سنڌ (1977ع).
5. قلمي نسخن جي فهرست (1977ع).
6. لطيفيات (1977ع).
7. قلمي نسخن جو تشريحي ڪيٽلاگ (1981ع).
8. ڇپيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي 1973-1979ع تائين (1980ع).

حوالاجاتي ڪم جي اهميت کي نظر ۾ رکندي هن اداري 1993ع ۾ هڪ نئون شعبو "ببليوگرافڪ اينڊ ڊاڪيومينٽيشن سيل" قائم ڪيو آهي. جنهن جو مقصد سنڌ متعلق ٿيل تحقيقي ڪم کي اڳتي وڌائڻ آهي. هن شعبي کي نوان پروجيڪٽ ڏنا ويا آهن. جن جي وسيلي هيٺيان ڪيٽلاگ ۽ ببليوگرافيون شايع ٿي سگهنديون.

1- سنڌي ڇپيل ڪتابن جي 1979ع کان 1994ع تائين ببليوگرافي.
2- سنڌي رسالن ۾ ترجمو ٿيل مضمونن جي ڏسٽي.
3- آزادي کان اڳ ڇپيل ڪتابن جي ببليوگرافي.
4- سنڌالاجي جي تحقيقي ڪتبخاني ۾ موجود رسالن جو ڪيٽلاگ.
5- سنڌالاجي جي تحقيقي ڪتبخاني ۾ موجود قلمي نسخن جو تشريحي ڪيٽلاگ، ڀاڱو-2.
6- سنڌالاجي جي تحقيقي ڪتبخاني ۾ موجود اخبارن جي ڪلپنگ جي ڏسٽي ۽ خلاصو.
7- مائڪرو فلمنگ شعبي ۾ مائڪرو فلمن جي ڏسٽي ۽ خلاصو.

مٿين منصوبن مان پهرئين منصوبي "سنڌي ڇپيل ڪتابن جي ببليوگرافي 1979ع کان 1994ع تائين" متعلق گل محمد مغل لکيو آهي تہ "هن ببليوگرافيءَ جو ڪم شروع ڪيو ويو آهي. ابتدائي مرحلي ۾ ڪتابن جي ڪارڊن ٺاهڻ جو ڪم مڪمل ٿيو آهي. ان ڪم کي مڪمل ڪرڻ لاءِ يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن 3 لک رپيا منظور ڪيا آهن."

هيءَ معلومات مغل صاحب جي "سنڌي ادب" 1-2، 2004ع ۾ ڇپيل مضمون "سيئي جوين ڏينهن" جي ص 244-247 تان ورتل آهي.

● سنڌ جي بزم مشاعرن جي طرحن جي فهرست:

1997ع ۾ راقم هيءَ فهرست ترتيب ڏني هئي. جيڪا قلمي صورت ۾ موجود آهي. ٻارهن صفحن تي مشتمل هن فهرست ۾ سنڌ جي "بزم مشاعرن" جون مختلف سالن ۾ ڏنل ڪل 231 طرحون جمع ڪيل آهن. جن ۾ ڪن جي تاريخ ڏنل آهي تہ ڪن متعلق اڃا تحقيق جي ضرورت آهي.

● مجموعہ الڪتب:

هن فهرست جو ذڪر مولانا محمدصديق ماعر قلمي نسخن جي فهرست ۾ ڪيو آهي، جنهن ۾ ڪتابن جا نالا ڏنل آهن. مرتب هن کي هڪ قسم جو بياض ڄاڻايو آهي. هن فهرست کي ڏسڻ کان پوءِ ئي ان متعلق ڪجهہ چئي سگهجي ٿو. سنڌالاجيءَ جي لائبريريءَ ۾ موجود قلمي

نسخن جي فهرست/مرتب: محمد صديق ماعر. ببليوگرافي، اينٽري نمبر 298، ص 27

● محمد بخش "واصف" جي ڪتبخاني جي فهرست:

محمد بخش واصف جي ڪتبخاني جا ڪتاب 1985ع ۾ سنڌالاجيءَ کي تحفي طور ڏنا ويا. اداري انهن ڪتابن جي فهرست ترتيب ڏني، جنهن ۾ هزار کان مٿي ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي. هيءَ فهرست 20 صفحن تي مشتمل هٿ سان ٽائيپ ڪيل آهي. هن فهرست ۾ ڏنل ڪتاب عربي، فارسي، سنڌي، سنسڪرت، هندي ۽ اردو ٻولين جا آهن. راقم وٽ هن فهرست جي فوٽو ڪاپي موجود آهي.

حوالا

1. خزينة العلوم جلد-I، (قلمي) /مولف: محمد بخش واصف، ص 121
2. ڪتبخانن ۾ حوالاجاتي خدمتن جي اهميت/ گرڏنو گانگاڻي، ماهوار نئين زندگي، جولاءِ- آگسٽ، 1996ع، ص 10.
3. حوالو ساڳيو.
4. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 15
5. حوالو ساڳيو، ص 15
6. حوالو ساڳيو، ص 14
7. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Miscellaneous official Publications, Shelfmark: I.S.be. 73)
8. سورس مٽيريئل آف سنڌ/ ايم.ايچ. پنهور، ص 332، ڪالم 2، ڪتاب جو اينٽري نمبر: 4188
9. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Oriental collection, T 10445/ Shelfmark: 14096.ccc.5.)
10. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، Oriental collection, T 10445/Shelfmark: 14096.ccc.6)
11. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: I.S.bo.41)
12. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 54478218 Database: World Cat)
13. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: ORW. 1986.b. 149/6)
14. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 7028.aaa.7.)
15. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 7206.k.2(3).)
16. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 07076.g.27.)
17. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: OIH 011.3.)
18. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: W 951)
19. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 2701.aef.9.)
20. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 14807.f.64.)
21. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: V 19521)
22. (School of Oriental and African Studies Library: main library cwml W3)
23. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 11899.dd.6.)
24. سورس مٽيريئل آف سنڌ/ايم.ايچ. پنهور، ص 69، ڪالم 2، ڪتاب جو اينٽري نمبر: 868
25. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 15008.c.1)
26. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 66117292 Database: WorldCat)
27. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 37732483 Database: WorldCat)
28. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: ORW. 2000.a.659/1)
29. چارلس ريو جي بايوگرافي هن سائيٽ تان ورتل آهي (http://en.wikipedia.org/wiki/Charles-Pierre Henri-Rieu)-

30. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: W/39/0866DSC.)

31. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Oriental collection, X 1229/Shelfmark: X 1228.)

32. لائبريري آف ڪانگريس آن لائين ڪيٽلاگ، (Call Number: Z6621. B86 15)

33. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 338–350

34. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: ORW. 1986.a. (b))

35. راس متعلق بايوگرافي هن سائيٽ تان ورتل آهي. (http://www.aim25.ac.uk/cgi-bin/Home page: SOAS)

36. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Database: WorldCat: Accession No: OCLC: 16487994)

37. حوالو ساڳيو.

38. لائبريري آف ڪانگريس آن لائين ڪيٽلاگ، (ISBN: 0903359251 and Call Number: Z6621. g78 p44 19)

39. منشي پوڪرداس شڪارپوري/ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو. نئين زندگي، جلد 46، نمبر 3، مارچ 1993ع، ص 22

40. حوالو ساڳيو، ص 23

41. حوالو ساڳيو، ص 23

42. ڪريما فارسيءَ جو مطالعو سنڌ ۾ /ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي. حوالا ۽ سمجهاڻيون. مهراڻ 3-4/ 2001ع. حوالو 17، ص 105

43. فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما /ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي. مهراڻ 2/ 1996ع. حوالو 30، ص 72.

44. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: IOR/V/25/2 and ST 940).

45. اي گائيڊ ٽو ريفرنس مٽيريئل آن انڊيا /گدواڻي ۽ نوالاڻي، واليوم 1، ص 37، ڪالم 2.

46. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: 011899.cc.6.)

47. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Database: WorldCat. Accession No: OCLC: 3768792)

48. ورلڊ ڪيٽلاگ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 5512115 Database: WorldCat)

49. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: V 5282 and V 527.)

50. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 8388072 Database: WorldCat)

51. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: ORW. 1989.a.376)

52. برٽش لائبريري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Oriental collection, Shelfmark: SV 412/47.)

53. اي گائيڊ ٽو ريفرنس مٽيريئل آن انڊيا /گدواڻي ۽ نوالاڻي، واليوم-1، ص 43، ڪالم 2، ۽ ص 44، ڪالم 1.

54. نيويارڪ پبلڪ لائبريري، (call no: *ZAN-*0102 Apr./June 1936-Oct./Dec.1947).

55. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Database: WorldCat. Accession No: OCLC: 46610761)

56. پٺاوالا متعلق هيءَ بايوگرافي (Who is who in Pakistan and India) تان ورتل آهي.

57. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 66893323 Database: WorldCat)

58. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947- 1973ع/ ڊاڪٽر غلام علي الانا. متفرق باب. ڪتاب نمبر 1، ص 389.

59. اي گائيڊ ٽو ريفرنس مٽيريئل آن انڊيا / گدواڻي ۽ نوالاڻي. واليوم 2، ص 998، ڪالم 1.

60. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-1973/ڊاڪٽر غلام علي الانا. متفرق باب ڪتاب نمبر 9، ص 389

61. فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما /ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي. مهراڻ. 2/1996ع. حوالو 1، ص 70

62. سورس مٽيريئل آف سنڌ /ايم.ايچ. پنهور، ص 362، اينٽري نمبر: 4565

63. فارسي ڪتابن جا سنڌي ترجما /ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي. مهراڻ 2/1996ع، حوالو 12، ص 71

64. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 474182 Database: WorldCat)

65. سورس مٽيريئل آف سنڌ /ايم.ايچ. پنهور، ص 330، اينٽري نمبر: 4160

66. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-1973ع /ڊاڪٽر غلام علي الانا. متفرقه باب، ڪتاب نمبر 10، ص 390

67. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 6410566 Database: WorldCat)

68. ڪتبخانن ۾ حوالاجاتي خدمتن جي اهميت /گرڊنو گانگاڻي. نئين زندگي، جولاءِ- آگسٽ 1996ع، ص 10

69. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 19 ۽ 20

70. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-1973ع /ڊاڪٽر غلام علي الانا، اينٽري نمبر 12، ص 2

71. سيئي جوين ڏينهن: (مضمون) سنڌالاجي /گل محمد مغل، سنڌي ادب، جلد 18، نمبر 1-2/2004ع، ص 212

72. سيئي جوين ڏينهن: (مضمون) سنڌالاجي /گل محمد مغل، سنڌي ادب، جلد 18، نمبر 1-2/2004ع، ح 48، ص 273

73. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-1973ع /ڊاڪٽر غلام علي الانا. عام واقفيت. ڪتاب نمبر 13، ص 2

74. سورس مٽيريل آف سنڌ /ايم.ايچ. پنهور. ڪتاب جو اينٽري نمبر 4671، ص 369

75. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 20582316 Database: WorldCat)

76. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 50824387 Database: WorldCat)

77. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfinark: ISN 301/15.)

78. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 18

79. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: V 20068.)

80. هن متعلق حوالو ڪٿي هيٺ مٿي ٿي ويو آهي.

81. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 40207597 Database: WorldCat)

82. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-1973ع /ڊاڪٽر غلام علي الانا، پيش لفظ، ص 7

83. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 5830184 Database: WorldCat)

84. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 6424745 Database: WorldCat)

85. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: 18556584 Database: WorldCat)

86. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 6144268 Database: WorldCat)

87. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: BS. 21/94 and W 4371-5 and ORC PAN 1.)

88. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 321-337

89. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Asscession No: OCLC: 7083577 Database: WorldCat)

90. سنڌ: تشريحي ببليوگرافي /محمد قاسم سومرو، ص 9، ڪالم 1، ڪتاب جو اينٽري نمبر 53

91. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1973-1979ع /مانيٽو اوٿو. عام واقفيت، نمبر 1، ص 62

92. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-

1973ع/ڊاڪٽر غلام علي الانا، متفرقہ باب، اينٽري نمبر 4، ص 390

93. چيپل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي: 1947-1973ع/ڊاڪٽر غلام علي الانا، متفرقہ باب، اينٽري نمبر 13، ص 391

94. شڪاگو يونيورسٽي لائبريري، (Call Number: f Z3209. I 541 1980z.c.1)

95. پاڪستان نيشنل ببليوگرافي: 1979ع، مضمون نمبر: 16- 15، ص 2

96. آن لائين ڪيٽلاگ، ورلڊ ڪيٽ، (Accession No: OCLC: 10274790 Database: WorldCat)

97. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 23

98. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: Sind D 647)

99. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 23

100. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 12053080 Database: WorldCat)

101. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 11650061 Database: WorldCat)

102. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 26

103. راقم وٽ هيءَ فهرست موجود آهي.

104. سيٺي جوين ڏينهن: (مضمون) سنڌالاجي /گل محمد مغل، سنڌي ادب، جلد 18، نمبر 1-2/2004ع، ح 84، ص275

105. هيءَ فهرست راقم وٽ موجود آهي.

106. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 35990893 Database: WorldCat)

107. هيءَ فهرست راقم وٽ موجود آهي.

108. هيءَ فهرست راقم وٽ موجود آهي.

109. سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن جي فهرست: 1993ع، ڪتاب نمبر 120، ص 6

110. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 41754329 Database: WorldCat)

111. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ، (Shelfmark: SAC. 1998.a.1627)

112. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 48706739 Database: WorldCat)

113. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 52324236 Database: WorldCat)

114. تبصرو/ ڊاڪٽر محمد قاسم سومرو، ٽماهي مهراڻ، نمبر 1، جنوري- مارچ/2001ع، ص 191

115. حوالو ساڳيو، ص 192

116. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 52295839 Database: WorldCat)

117. تبصرو/ امام راشدي، ٽماهي مهراڻ، بهار، 2005ع، 179

118. حوالو ساڳيو، ص 178 ۽ 179

119. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 31899107 Database: WorldCat)

120. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 34992479 Database: WorldCat)

121. تبصرو: ڪليات سرفراز/ محمد پنهل ڏهر، ٽماهي مهراڻ نمبر 1، 1997ع، ص 174

122. حوالو ساڳيو.

123. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 62505143 Database: WorldCat)

124. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 32452822 Database: WorldCat)

125. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 20374636 Database: WorldCat)

126. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، (Accession No: OCLC: 57199210 Database: WorldCat)

127. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 50323161 Database: WorldCat)
128. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 11186845 Database: WorldCat)
129. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 14069155 Database: WorldCat)
130. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 57331068 Database: WorldCat)
131. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 28309500 Database: WorldCat)
132. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 31899944 Database: WorldCat)
133. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 4948630 Database: WorldCat)
134. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 3666242 Database: WorldCat)

نوٽ: هن ببليوگرافيءَ ۾ 345 داخلائون ڏنل آهن، جن ۾ 65 ڊڪشنرين جو تشريحي احوال درج آهي. هن ۾ عربي، بلوچي، بنگالي، گجراتي، هندي، هندوستاني، ڪشميري، فارسي، پنجابي، پشتو، سنسڪرت، سنڌي، ترڪي ۽ اردو ٻولين جي ڊڪشنرين جو ذڪر ڪيل آهي. گدواڻي هن ببليوگرافي متعلق لکيو آهي ته: (There are serious omissions and lack of consistency in rendering compiler's names)
گدواڻي/ ڊڪشنريز ان انڊين لينگويجز، ص 7

135. هن جو حوالو ڪٿي هيٺ مٿي ٿي ويو آهي.
136. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 1092942 Database: WorldCat)
137. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 1490381 Database: WorldCat)
138. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 2439353 Database: WorldCat)
139. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 4136766 Database: WorldCat)
140. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 660347 Database: WorldCat)
141. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 38310992 Database: WorldCat)
142. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ، Accession No: (
OCLC: 27113792 Database: WorldCat)
143. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 18
144. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: راشدي مرحوم جو منتشر ادبي ذخيرو / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 410
145. سورس مٽيريئل آف سنڌ /ايم.ايچ. پنهور، ڪتاب جو اينٽري نمبر 4761، ص 377
146. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: راشدي مرحوم جو منتشر ادبي ذخيرو /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 409
147. حوالو ساڳيو.
148. سورس مٽيريل آف سنڌ /ايم.ايچ. پنهور، ڪتاب جو اينٽري نمبر 1671 ۽ 4738، ص 133 ۽ 375
149. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 23
150. حوالو ساڳيو
151. حوالو ساڳيو، ص 19
152. شاهه لطيف تي ببليوگرافي/ڊاڪٽر درشهوار سيد، ص 218
153. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: راشدي صاحب جو علمي مان مرتبو .../ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 394
154. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: حسام الدين راشدي جو منتشر ادبي ذخيرو / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 410
155. راشدي صاحب جو ڪتابي ورثو/ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ 2/1997ع، ص 57
156. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو: سنڌ بابت حوالاجاتي نوعيت جو مواد /ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ص 28

157. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ. (Accession No: OCLC: 21934853 Database: WorldCat)

158. راشدي صاحب جو ڪتابي ورثو: حاشيه- 1/ ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مهراڻ 2/1997ع، ص 57

159. مهراڻ اداري طرفان لکيل نوٽ: مهراڻ سرءُ 2005ع، ص 61

160. سورس مٽيريئل آف سنڌ/ايم.ايچ. پنهور. ڪتاب جو اينٽري نمبر 106، ص 9

161. سورس مٽيريئل آف سنڌ/ ايم.ايچ. پنهور. ڪتاب جو اينٽري نمبر 2411، ص 192

162. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ. (Accession No: OCLC: 21934853 Database: WorldCat)

163. ورلڊ ڪيٽ آن لائين ڪيٽلاگ. (Accession No: OCLC: 29056848 Database: WorldCat)

164. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ. (Shelfmark: OIR 026.954 open Access)

165. برٽش لائبرري انٽيگريٽيڊ آن لائين ڪيٽلاگ. (Shelfmark: ORW.1995.a.898)

166. Khubchandani, Lachman: M.Sindhi. In: Sebeok, Thomas A, Ed. Current Trends in Linguistics V.5. Linguistic in South Asia. 1969

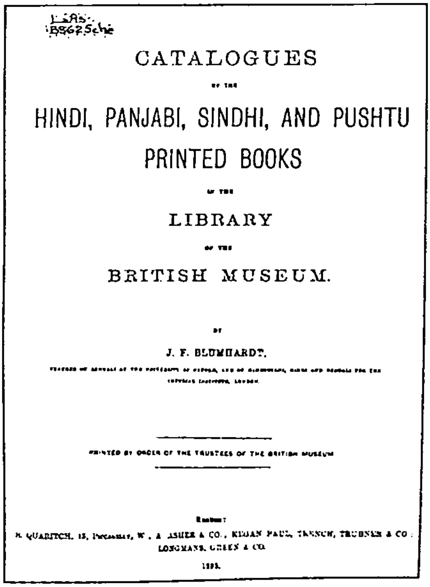

CATALOGUES

OF THE

HINDI, PANJABI, SINDHI, AND PUSHTU PRINTED BOOKS

IN THE

LIBRARY

OF THE

BRITISH MUSEUM.

BY

J. F. BLUMHARDT.

PRINTED BY ORDER OF THE TRUSTEES OF THE BRITISH MUSEUM

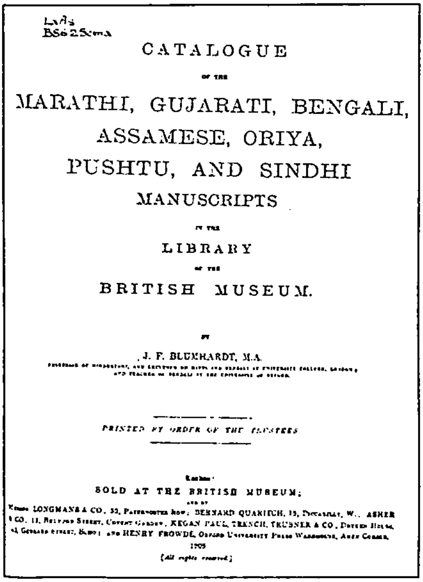

CATALOGUE

OF THE

MARATHI, GUJARATI, BENGALI, ASSAMESE, ORIYA, PUSHTU, AND SINDHI MANUSCRIPTS

IN THE

LIBRARY

OF THE

BRITISH MUSEUM.

BY

J. F. BLUMHARDT, M.A.

PRINTED BY ORDER OF THE TRUSTEES

SOLD AT THE BRITISH MUSEUM;

AND BY

LONGMANS & CO., 39, PATERNOSTER ROW; BERNARD QUARITCH, 15, PICCADILLY, W.; ASHER & CO., 13, BEDFORD STREET, COVENT GARDEN; KEGAN PAUL, TRENCH, TRÜBNER & CO., DRYDEN HOUSE, 43, GERRARD STREET, SOHO; AND HENRY FROWDE, OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER.

1905

[All rights reserved.]

قاضي محمد عرس جي ڪلام جو مختصر جائزو

ڊاڪٽر نواز علي شوق

سونهاري سنڌ ۾ ڪيترين ئي اهڙين خانقاهون آهن، جيڪي اسلامي تبليغ ۽ روحاني رهبريءَ سان گڏ علم ادب جي ترقي ۽ ترويج جو به مرڪز رهيون آهن. انهن مان لُواري شريف واري درگاهه عاليه هڪ خاص اهميت رکي ٿي. هتان جي روشن ضمير ۽ نيڪنام بزرگن ۽ سندن مريدن معتقدن ديني خدمتن سان گڏوگڏ علم ادب جي واڌاري لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

لُواري شريف جا بزرگ نه فقط وڏا روحاني رهبر هئا، پر ان سان گڏ اهلِ دل صوفي، عارف، عالم، فاضل ۽ شاعر پڻ هئا. سندن سرپرستيءَ ۾ ڪيترائي شاعر شاعريءَ جي دنيا ۾ مشهور ٿيا. ڪن سنڌي کان علاوه عربي ۽ فارسي ۾ پڻ شعر چيو، پر افسوس جو زماني جي دستبرد سبب اهو سمورو ڪلام اڄ محفوظ نه آهي. ان سلسلي ۾ سلطان الاولياءَ خواجه محمد زمان قدس سره، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحه، خواجه محمد سعيد قدس سره ۽ حمل فقير لغاري کي گهڻي شهرت ملي، باقي ٻيا ڪيترائي شاعر اهڙا آهن. جيڪي گمنام رهيا ۽ اڄ انهن جو تمام ٿورو ڪلام ملي ٿو. اهڙن شاعرن ۾ مير نظر علي خاڪي ۽ حڪيم حافظ قاضي ابوالحسن فارسي زبان جا وڏا شاعر هئا، ته حضرت خواجه گل محمد قدس سره، مرحوم مير فتح محمد ٽالپر، مرحوم قاضي محمد "عرس" ۽ قاضي "گل" سنڌي زبان جا سٺا شاعر هئا. انهن جو به اڄ تمام ٿورو ڪلام محفوظ آهي. اڄوڪي صحبت ۾ قاضي محمد "عرس" جي شاعريءَ بابت ٻه چار ڳالهيون عرض ڪجن ٿيون.

قاضي محمد عرس ولد قاضي محمد يوسف جي ولادت سنه 1873ع ڌاري لواري شريف ۾ ٿي. قرآن مجيد، فارسي ۽ سنڌي جي تعليم اتي ئي حاصل ڪيائين. ان وقت لواري شريف ۾ وڏو علمي درسگاهه هو. وڏا وڏا عالم فاضل، شاعر، اديب، طبيب، علم جفر ۽ رمل جا ماهر اتي رهندا هئا. لواري شريف جي ادبي ماحول ۽ جمالياتي مزاج سبب قاضي محمد عرس کي شاعريءَ جو شوق ٿيو. سندس سوٽ قاضي گل محمد ساڻس گڏ پڙهندو هو. ٻنهن جو هڪ ٻئي سان تمام گهڻو پيار هو. گڏجي راند روند ڪندا هئا. هڪ ٻئي کي پنهنجو ڪلام ٻڌائيندا هئا. قاضي عرس ڪن غزلن ۾ پنهنجي محبوب جو نالو "گل" تخلص طور آندو آهي. ڪٿي ڪٿي اهو ذو معنيٰ ۾ نظر ايندو. مثال خاطر هڪ شعر پيش ڪجي ٿو:

"عرس" توکي عندليبن ڏس چمن ۾ ٿي چيو،
"گل" غنيمت آهي توکي، هي حسن هر هنڌ هوءِ.

قاضي محمد عرس جي رهائش لواري شريف ۾ هئي، پر جڏهن ٺر جي شيخن جي هڪ ڇوڪريءَ سان شادي ڪيائين ته پوءِ لواري شريف ڇڏي وڃي ٺر وسايائين. پر اڪثر لواري شريف ايندو رهندو هو.

"عرس" هميشه ريشمي لباس پهريندو هو. مٿي تي لُنگي هوندي هيس. پنهنجن عزيزن ۽ دوستن کي چوندو هو ته جڏهن سندس جسم تي ريشمي ڪپڙا نه ڏسو ته پڪ سمجهو ته هينئر عرس جو پورين پهر آهي ۽ هو موڪلائڻ وارو آهي. واقعي ٿيو به ائين. هڪ پيري هو بافتي جو وڳو پهري آيو. مٿي تي لُنگي بجاءِ ململ جو پٽڪو ٻڌل هوس. سندس دوست محمد يعقوب ڪنڀار (1) کيس چيو ته "عرس! اڄ ريشم ختم" چيائين ته "هائو".

لواري شريف ۾ يارن دوستن سان ڪچهريون ڪري، ته روانو ٿيو ته وري نه موٽيو. واقعي هو چڱن يارن دوستن کان موڪلائڻ آيو هو. سنه 1928ع ڌاري پنهنجي ساهري گهر فوت ٿيو. سندس مزار پُراڻ ڍوري جي اپرندي عجيج فقير جي پٽَ تي آهي.

قاضي محمد عرس پنهنجي دور جو سٺو شاعر هو. هن غزل رباعيون، مثنويون، قطعا ۽ ڪافيون چيون آهن. سنڌي کان علاوه اردو ۽ فارسي ۾ پڻ شاعري ڪئي اٿائين. سندس ڪلام ۾ حمد، نعت، مرشد جي صفت ۽ ساراهه کان علاوه عشقيه ۽ اخلاقي مضمون نظر ايندا. سندس ڪجهه ڪلام ڪن واقعن تي ڇپيل نظر اچي ٿو. هتي نموني خاطر اهڙن واقعاتي شعرن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

جڏهن حضرت پير محمد سعيد قدس سره (2) خير سان چوٿين حج تي روانا ٿي رهيا هئا ۽ پوءِ هميشه لاءِ وڃي مڪي شريف ۾ مقيم ٿيا ته ان موقعي تي ٽنڊي محمد خان ۾ مير الهه بخش (3) جي باغ ۾ حضرت جن واعظ ڪيو. ان موقعي تي "عرس" هڪ نظم چيو هو. ان مان ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

اڄ ته البت انجمن ۾ گرم گفتاري لڳي،
هُئي وڃڻ جي ويل وهه واهه محفل موچاري لڳي
بوند بادل جي وراڻي باغ ۾ آندي بهار
گلم غاليچن مٿي غنچه ۽ گلزاري لڳي

پير صاحب جن ستون حج ڪرڻ کان پوءِ بيمار ٿي پيا ۽ محرم جي مهيني ۾ وڃي پنهنجي مالڪِ حقيقي سان مليا. ان ڏک ۾ "عرس" هڪ غزل نما نظم لکيو هو. ان جا ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

برهه کان بيمار بلبل رات رويو ٿي چوي
بادلِ کان بر گلِ باغات رويو ٿي چوي
جان پنهنجيءَ ڪي جلايو شمع تنهنجي شوق ۾
سربسر سوزان تان پريات رويو ٿي چوي
اهل دنيا ۾ الر ٿيو، ڪئي عجيبن الوداع
هجر ۾ هيهات ڪيو، هر ذات رويو ٿي چوي
هُئي جڏي لائق لواري، ڪيو مڪي پنهنجو مقام
درد دل جو "عرس" ڪل اثبات رويو ٿي چوي

پنهنجي مرشد خواجه محمد سعيد قدس سره جي شان ۾ گهڻو ئي ڪلام چيو اٿائين. هتي نموني طور سندس هڪ غزل مسلسل مان ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

نه حورن کي حسن ههڙو نه آدم زاد کي آهي
انهيءَ تصوير جي تعريف تنهن استاد کي آهي
فقيهن کي فخر تنهنجي فصاحت فيض بخشي کان
دليريءَ کان تنهنجي دهشت ثمود و عاد کي آهي
اميدون "عرس" کي آهن، سدا تنهنجي سخاوت جون
مگر مهلت ملڻ جي ڪا سندي ميعاد ۾ آهي.

قاضي محمد عرس مير عبدالحسين خان سانگي ۽ سيد صاحبڏني شاهه جي شاعريءَ کان گهڻو متاثر هو. هن ڪي غزل انهن ٻنهي شاعرن جي ڪن غزلن جي پِران چيا آهن. مير سانگي جي هڪ مشهور غزل جي پران "مسڪين" هڪ غزل چيو هو ۽ ان جي مقطع ۾ مير "سانگي" جي هڪ مصرع کي بطور تضمين آڻي هن طرح داد ڏنو آهي:

ادا "مسڪين" کي وهه وهه وٺي سانگي سندي مصرع
"نماڻي نار آهيان پر وڏن جا وڻ وڃائينديس"

انهيءَ غزل جي پران قاضي محمد عرس جي غزل جا چند شعر ملاحظ فرمايو:

عُمرا تنهنجي اڏاوت کي، مَنهَه سان مَٽ نه پائينديس
مَرڪ محلات نا منهنجو، پَڪا پيهون پڏائينديس
تڪيا طولان هي تنهنجا، وهاڻا ڪين وٺنر ٿا
پٽر پيهن مٿي پنهنجو پنهنوارن ساڻ پائينديس
نه ڪي آمان، نڪي ليمان، نڪي انجير انب اوڏهن
ڪانونبا ڪوڙ ڪاٺر جا ڪٺيرين ساڻ ڪائينديس
وڃن درگاهه ۾ دانهون ڏهاڙي درد منهنجي جون
هڪي ڏينهن هيءَ حڪومت سڀ ٿٽي دل سان ٿڻائينديس
اندر جي آرزو منهنجي، جڏهن پرور ڪندو پوري
عمر ۽ "عرس" جي انصاف جي آءٌ ڳالهه ڳائينديس.

ساڳئي بحر قافيه ۽ رديف سان هڪ ٻيو غزل پڻ لکيائين، جنهن ۾ پنهنجي پياري دوست "گل" جو تخلص آندو اٿائين. فرمائي ٿو:

عمر تنهنجي اڏاوت کي پٺن سان مَٽ نہ پائيندس
چڙهي چوٽين تي چوماسي، چنن پنهنجن کي چائيندس
نہ ڪنگرا ڪوٽ تنهنجي جا، سيبائن تا سڙي دل کي
پٽر پنهنجو پنهوارين سان ويهي واڙين وسائيندس
منڊون آيون ملڻ واريون ملي موڪل تہ مارن ۾
پکيرن سان وجي بلبل مثان مينهڙا وسائيندس
اندر جي آس هيءَ منهنجي ڪندو قادر جڏهن قائم
سچي گفتار "گل" تنهنجي سَنگهارن کي سُڻائيندس.

عرس کي ٿر سان تمام گهڻو پيار هو. هن پنهنجي ڪيترن ئي شعرن ۾ ٿر جي سهڻن نظارن جو ذڪر ڪيو آهي. ملهاري موسم جو ذڪر ڪندي نهايت ئي خوبصورت غزل چيو اٿائين. فرمائي ٿو:

اباڻن جي اڱڻ آهيان، منڌيڙن تان مکڻ لاهيان
گولاڙا گل پوپيو پاپان. ڏسي موسم ملهاري جي.
ڏسي صحرا سچي سائي، نندي نيڻن وري نائي.
ڪري وٺڪار ۾ وائي، وري بلبل بهاري جي.
آيا بادل پچي بحري، وينيون وانديون نهي نهري
پلر پاٿي متي بهري، لطافت لال زاري جي.

هن برابر ٿر وسايو هو. پر پنهنجو اصل ڳوٺ لواري شريف ڪيس هردم ياد رهندو هو. ساڳئي غزل ۾ لواري شريف کي هن طرح ياد ڪيو اٿائين:

تڏا تاٿا توهر ٿر جا، متي پونن پلر پر جا
ڏسي نقطا "نبي سر"[1] جا، آيم لذت لواري جي

مٺي محبوب کي پرت جو پيالو پيارڻ جي صدا ڪهڙي نہ پياري انداز ۾ ڪري ٿو:

پيالو جي پرين پرتئون پيارينديں تہ چا ٿيندو
جزاڪ الله جڏو جيئڙو جيارينديں تہ چا ٿيندو

ذرا چاهِ ذقن جي "زم زم" جو ذڪر ملاحظ فرمايو:

مرڻ ڪان پوءِ منا منهنجي ڪفن تي يار ڪي قطرا
ذقن جي زمزمي مان هوت هارينديں تہ چا ٿيندو

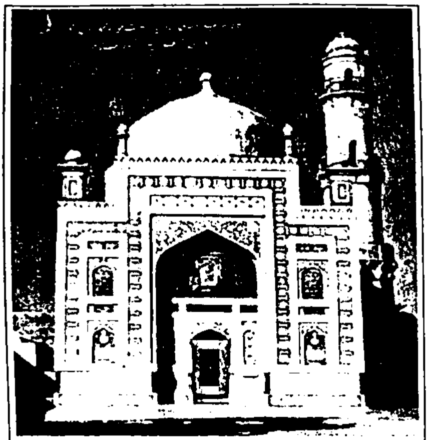
درگاهہ عاليہ لواري شريف

ڪبوتر هڪ پيارو پکي آهي. ڪي ماڻهو گهرن ۾ ڪبوتر پاليندا آهن. هو پرينءَ جي پار جو قاصد بہ آهي. "عرس" ان کان هڪ عجيب سوال پڇي ٿو:

ڏٺئي ديدار دلبر جو، منا ڪيئن مارجي آئين!
سچي ڪر سربسر مون سان ڪبوتر ڪنهن ڪُنو توکي؟

عرس جي پياري دوست "گل" کي ماتا نڪري پئي. جنهن سبب هو وٽس اچي نہ سگهيو. انهيءَ انتظاري ۽ بيقراريءَ ۾ عرس هڪ غزل چيو. جنهن جا ڪجهہ شعر نموني طور پيش ڪجن ٿا. انهن شعرن ۾ سلاست ۽ روانيءَ کان علاوه اندروني قافيي جو ڪمال نظر ايندو. فرمائي ٿو:

اي صبا ڪا سُڌ ڏئين تون بلبلِ بيمار جي.
يار گل، دلدار گل، غمخوار گل گلزار جي.
برهہ وارن جي بدن مان بُوءِ بيشڪ ٿي اچي،
هار هينئڙي نار گل هر تار خوشبودار جي.
اچ تہ گلشن جي گهمڻ جي ٿي اندر ۾ اشتها،
خاص گل، خوش باش گل، منجهہ واس گل، وٺڪار جي.
اي صبا آنديءَ سجڻ کان دل ڦٽيل جي ڪا دوا،
زار دل، بيمار دل، لاچار دل، بيچار جي.
نوڪ نيزي ناز جي کان "عرس" ڪيئن ايذائجي،
جنهن قبولي ڪار ڪج شمشير جوهردار جي.

[1] "نبي سر" ٻہ آهن: هڪ "نبي سر روڊ" [ريلوي اسٽيشن] ۽ ٻيو "نبي سر" (شهر)، جيڪو واريءَ ٿر ۾ آهي.

عرس، شمس الدين "بلبل" ۽ مولوي حاجي احمد ملاح جي ڪلام کان گهڻو متاثر هو. بلبل ۽ ملاح جي هڪ مشهور غزل جي پران هن هڪ غزل چيو هو، جنهن جا ڪجهه اشعار پيش ڪجن ٿا:

ڇڏيا ڇوڙي سچڻ سُنبل جي خوشبودار خم خم خم
مٿو ٿيو مشڪ منجهه ملبار ۽ تاتار تر تر تر
اول گهونگهٽ ڪڍي گل جيئن رکي خواهش ڪلڻ جي پوءِ
دوباره دلفگاري لئه ڪري ديدار دم دم دم
هلي هڪوار، هينئڙي نار جي بازار ۾ بيشڪ
ٻڌي بيمار ٿئي هوشيار، سو چمڪار چم چم چم
ڪريو سينگار سبزه ۾ گهمي توساڻ "گل" گڏ جو
نه آهي "عرس" اڄ توکي سندو گلزار غم غم غم

حيدرآباد جي هڪ شاعر محمد علي سان عرس جي گهري دوستي هئي. ڪڏهن ڪڏهن هو گڏجي شعر چوندا هئا. محمد علي جو کوهارن طرف وينل هڪ عورت سان عشق هو. ڪيس ان جي ياد ستايو ته عرس کي چيائين ته يار! اڄ ته ان جي ياد ۾ شعر چئون. هر شعر جي پهرين سٽ آءٌ چوندس، ٻي تون چئجان. انهيءَ غزل جا ڪجهه شعر نموني خاطر پيش ڪجن ٿا:

محمد علي: اي صبا بهرِ خدا آءٌ تون کوهارن مان ڪٿي.
عرس: چشم تنهنجي لئه چٽائي، پير پيرن جي پٽي.
محمد علي: حال منهنجي جو حبيبن کي پوي من ڪو قياس.
عرس: بخت تنهنجي ۾ برابر آهي آڏي ڪا اٽي.
محمد علي: ماٺ ڪر "محمد علي" ٿي رمز انهيءَ کان نه رنج.
عرس: "عرس" جيئن اميد رک ته مان ميلينئي ڏٽي.
آخر ۾ سندس ڪلام جو نمونو پيش ڪجي ٿو.

غزل

بقاري برگ جي گل تي ڪڍيو خنجر خزان هاٺي
ڪٽو ٿيو عيش بلبل جو بدل ٿيو بوستان هاٺي
سکي سُنبل سڀ ٿيڙو، ٽُٽا سڀ تار ٽانگر جا
پنؤر هئا بي خبر جنهن تي، اُليا سي ارغوان هاٺي
ڦٽي ٿيو ڦارور ڦانگا نهر نيسان مان هاٺي
سُکي سَنڌو صحن جو سڀ پٽر ٿيو پرنيان هاٺي
سدا منجهه سروُ جي سايه ڪندا ها مور مانجهاندا
ٻڌيو کهڪار ڪبڪن جا رتا پاٺي روان هاٺي
قرابت ڪيرڙن جي ڪي جدا جهوري ڪيو جهولي
وڃن طوطا تنوارينڌا ڪندا هَي هَي هتان هاٺي
نه سا خوشبوءِ خيري ۾ نه تلسي ۾ تراوت سا
چنبيليءَ ۾ نه سو چهرو نه نرگس نوجوان هاٺي
ستم ڪيو باد صر صر جي رسيو انگور کي ايذا
اندر مان "عرس" جي آهون بدر ٿيون بيگمان هاٺي

غزل

ڪر وري سوڊل پيارا درد جي دلگير سان
ڪر ٻه ٽي ڳالهيون ڳٽن جون دوست دامنگير سان
آءٌ ته اوريون يار اوني پاڻ ۾ ويهي پچار
ني قريبن ڏي ڪتابت تون ڪهين تدبير سان
ڇڏ رُپي جي ريب کي ڏي ڏوڙ-ڌوڙين کي م دل
ڪر تپائي تن طلائي عشق جي اڪسير سان
چو سياهي ساڻ سرمي ڏين اکين کي ايتري
ڪر مکولي من منور مي سندي مهمير سان
مُئي پڇاڻان ڪر ملامت معاف سان مسڪين جي
سروَ جيئن سُرهو ڪيو جو عشق جي عنبير سان
"عرس" جي احوال ابتر جو عجب ٿيو عام کي
منهن مصليٰ کان مٽي جنهن دل ٻڌي آ ڏير سان

غزل

سَرو تنهنجي کي سدا شل پرت سان پيوند هوءِ
چاشني تنهنجي چپن کان گهڻ مڙئي گلقند هوءِ
لب مٽي تنهنجي لبن شل رات ساري هوءِ رکيل
ساغر و ساقي صراحي درس شل در بند هوءِ
ٿا پنن سائل صبح ۽ شام دلبر لئه دعا
هوءِ سلامت سونهن تنهنجي دل دهن خوش خند هوءِ
"عرس" توکي عندليبن ڏس چمن ۾ ٿي چيو
"گل" غنيمت آهي توکي هي حسن هرهنڌ هوءِ

غزل

سونهن ۾ منهنجي نه ڪو پيو دوست دلبر کان وڌيڪ
منهن مثل مهتاب جي لب لعل احمر کان وڌيڪ
برف باطل تنهن بدن کان، آهه چاندي چاڪ چاڪ
صاف آ سيماب کان ۽ سنگ مرمر کان وڌيڪ
نوڪ نيزي ناز جي کان وير ڪئين وڃي ويا
تنهن تکي تلوار کان جا خون خنجر کان وڌيڪ

زلف زنجيرن مثل جي بي دلين کي بند ڪن
ناهي چمبر چست ٻيو ڪو وار جي ور ڪان وڌيڪ
رنج انهيءَ ۾ تون رقيبا ڇو منافق ٿو مرين
ڪيو اپاڳا "عرس" سان تون خرخسو خر ڪان وڌيڪ

غزل

سدا ٿو سونهين صحن بستان ۾ گل
اڳيان مون هجي شالَ ايوان ۾ گل
رکي عندليبن سان الفت اصل کان
گذاري گهڻو نت گلستان ۾ گل
پڇي بلبلن جيئن اچي باغ ۾
ڏسي جي ڪبڪ ڪائوهستان ۾ گل
اجهو آسمان انجمن ۾ اسان جي
محل ماهه جي تاج تابان ۾ گل
هئين تي هميشه هجي هار هردم
پساهن پُڄڻ مهل پهران ۾ گل
هجي خنده رُو خاتمي وقت مون سان
شب گور شعلم شمعدان ۾ گل
مري تو منافق سڙيو سوز ۾
ڏسو مست مون ساڻ مئخان ۾ گل
اکر هي ڏنو "عرس" استاد توکي
لکي دل جي دفتر ۽ ديوان ۾ گل

حوالا ۽ واڌارا:

(1) محمد يعقوب ڪنڀار لواري شريف جو رهواسي هو. قاضي محمد عرس جو گهرو دوست هو. عرس اڪثر وٽس ويندو رهندو هو. ٻئي دوست پاڻ ۾ قربائتيون ڪچهريون ڪندا هئا. عرس جڏهن شادي ڪرڻ کان پوءِ لواري شريف مان لڏي ويو ته ڪيس پنهنجي پياري دوست يعقوب جي ياد ڏاڍو ستايو ۽ بي اختيار چئي ڏنائين:

اي صبا نئي ڏي سنيهو، يار مون "يعقوب" کي
عرض منهنجو ڪج اُتي، تون ماهرو محبوب کي

(2) حضرت خواجه محمد سعيد رحه درگاهه لواري شريف جو پنجون سجاده نشين هو. سندن ولادت سنه 1264هه ۾ لواري شريف ۾ ٿي. پنهنجي دور جا جيد عالم، فاضل فقيه ۽ عارف ڪامل هئا. خواجه صاحب سنڌي، فارسي ۽ عربي زبانن ۾ شعر چيو آهي. سندن عربي فارسي تصنيفات ۾ "تحقيقات اللواري"، "صقائل الضمائر" ۽ "شرح تڪملة الورد المحمدي" مشهور آهن. ڪين به فرزند هئا (1) خواجه احمد زمان رحه (2) خواجه محمد اشرف رحه. ست پيرا حج جي سعادت حاصل ڪيائون. آخري پيرو حج ڪرڻ کان پوءِ مڪي شريف ۾ تاريخ 2 محرم الحرام سنه 1324هه ۾ وصال ڪيائون ۽ جنت المعليٰ ۾ آرامي ٿيا. پاڻ ڪامل ولي هئا ۽ سندن تعلق نقشبندي سلسلي سان آهي. حضور رسالت مآب ﷺ جا عاشق صادق هئا. جيئن پاڻ فرمايو اٿن:

"از آب عشق احمد صه شد خاک ما خمير"

سندن فارسي ديوان استاد محترم پروفيسر پير سعيد حسن 1965ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو.

(3) مير الهه بخش ٽالپر جي ولادت ٽنڊي محمد خان ۾ 16- مئي 1864ع تي ٿي. هو وڏين خوبين جو مالڪ هو. 1895ع کان 1905ع تائين بمبئي ڪائونسل جو ميمبر رهيو. سٺو شاعر هو. سندس تخلص "معروف" هو. وڏو سخي مرد هو. ڪيس باغن لڳائڻ جو تمام گهڻو شوق هو. هڪ ڀيري بمبئيءَ مان هڪ ماهر مالهي کي وٺي آيو ۽ ٽنڊي محمد خان ۾ جديد طرز تي 30 ايڪڙن ۾ باغ لڳرايائين، جنهن ۾ قسم قسم جا وڻ، گل ۽ ٻوٽا هوندا هئا. افسوس جو هينئر اهو باغ اُجڙي ويو آهي. مير صاحب جي وفات 18 آگسٽ 1916ع صبح جو ڏهين وڳي حيدرآباد ۾ ٿي. سندن مزار لواري شريف واري درگاهه جي پيرانديءَ ۾ ڏاکڻين طرف آهي.

مير الهه بخش "معروف" ۽ ٻيا ٽنڊي محمد خان وارا شاهواڻي ٽالپر لواري شريف وارن بزرگن جا قديمي مريد آهن. مرشدن جا خليفا ميرن وٽ ايندا رهندا هئا. قاضي محمد عرس به مير الهه بخش خان وٽ ايندو هو ۽ نذر نياز وٺي ويندو هو. مير صاحب وٽ مير عبدالحسين خان سانگي، سيد غلام محمد شاهه گدا، ميون وڏل حيدري ۽ سيد غلام مرتضيٰ شاهه مرتضائي پڻ ايندا رهندا هئا. مرتضائي مير صاحب جو وڏو مداح هو. هن مير صاحب جي شان ۾ ڪيترائي شعر چيا آهن، جيڪي "ديوان مرتضائي" ۾ موجود آهن.

مير الهه بخش خان "معروف" شاهواڻي جو ڏاڏو مير غلام شاهه شاهواڻي مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو. مرتضائيءَ جو ڏاڏو همت علي شاهه ۽ غلام شاهه پاڻ ۾ گهرا دوست هئا. ٻئي هٿ هٿ ۾ ڏئي مياڻيءَ جي ميدان ۾ ڪاهي پيا ۽ شهادت ماڻيائون.

ريڊيو پاڪستان ۽ سنڌي ٻولي

نصير مرزا

14 - آگسٽ 1947ع... پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان فورن پوءِ، ملڪ ۾ چار نيون ريڊيو اسٽيشنون قائم ڪيون ويون ۽ آزاديءَ کان اڳ پشاور ۽ لاهور ۾ اڳ ئي ريڊيو اسٽيشنون قائم هيون. ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان پوءِ، سڀ کان پهرين سنڌ جي دل ڪراچي شهر کي Capital ناهي 1948ع ۾ پهرين پاڪستاني ريڊيو اسٽيشن جو قيام عمل ۾ آندو ويو. ان کان پوءِ 1950ع ۾ راولپنڊيءَ ۾، 1955ع ۾ حيدرآباد ۾ ۽ 1956ع ڌاري ڪوئيٽا ۾ براڊڪاسٽنگ هائوس کوليا ويا.

1948ع ڌاري ڪراچيءَ ۾ جنهن وقت اهڙي ريڊيو اسٽيشن جو قيام عمل ۾ آندو ويو، ان وقت سنڌ جو وڏو وزير جناب محمد ايوب کهڙو ۽ سنڌ جو گورنر سر غلام حسين هدايت الله هو. ڪراچيءَ ۾ اهڙو براڊ ڪاسٽنگ هائوس، هڪ قديم فوجي اسڪول جي بيرڪ ۾ ٽن ڪمرن ۾ ٺاهيو ويو. ڪراچيءَ مان، پاڪستان جي پهرئين شروع ٿيندڙ ان ريڊيو اسٽيشن تان، سنڌي وزيراعليٰ ۽ سنڌي گورنر جي هجڻ جي باوجود، ابتدا اردو ۽ انگريزي پروگرامن سان ٿي. سنڌيءَ ٻوليءَ ۾، گهڻو گهڻو بعد ۾، پروگرام شروع ڪيا ويا ۽ اهي به سڄي ڏينهن ۾ صرف اڌ ڪلاڪ يا 45 منٽ! اهو ڊائريڪٽر علي محمد ڇاڳلا جو دور هو. جيڪو پاڪستان جي قومي تراني جي موسيقار غلام علي ڇاڳلا جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ ڪڇي مارواڙي ڪميونٽيءَ سان هن جو تعلق هو.

ان کان اڳ به 5 - آگسٽ 1947ع تي ڪراچي ۾ "تجرباتي نشرگاه" جو تجربو ڪيو ويو هو، جنهن جو نالو "سنڌ گورنمينٽ براڊ ڪاسٽنگ اسٽيشن" رکيو ويو. 10 - آگسٽ تي ان تجرباتي اسٽيشن تان نشريات جو آغاز به اردوءَ ۾ ٿي ڪيو ويو ۽ 14 - آگسٽ تي قائداعظم جنهن وقت پاڪستان جي گورنر جنرلُ جي عهدي جو حلف کنيو، تڏهن اُن تقريب جو اکين ڏٺو احوال پڻ اِن ئي ابتدائي تجرباتي ريڊيو اسٽيشن تان نشر ڪيو ويو هو.

اِهو غالباً 52-1951ع جو زمانو هو جو سنڌ جي عوام جي بيحد اصرار تي ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ "سنڌي سروس" جو آغاز ڪيو ۽ هر روز شام جو پنجين وڳي کان ساڍي پنجين وڳي تائين سنڌي پروگرام نشر ڪرڻ شروع ڪيا. انهيءَ اڌ ڪلاڪ ۾ موسيقيءَ جا پروگرام، خطن جا جواب ۽ سازينا وچائڻ جهڙا پروگرام ڏنا ويا، جن لاءِ اناؤنسر مخصوص ٿيو جناب عبداللطيف عباسي ۽ پروگرامن لاءِ پروڊيوسر مقرر ٿيو جناب محمد بخش انصاري. بعد ۾ محترمه شاهه بيبي اِن چنڪ ۾ پهرئين سنڌي نيوز ريڊر طور شامل ٿي.

1952ع ڌاري سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙي نشريات پاڪستان مان پهريون ڀيرو شروع ٿي ته سنڌ جا ماڻهو گلاب جي گل مثل ٽڙي پيا. سنڌ جي ڳوٺن ۾ هوٽلن تي، ڊگهين لَٺين تي ايريئل لڳائي، هوٽل مالڪن ڏَخل تي ريڊيو رکڻ شروع ڪيا ۽ پري پري کان ماڻهو اچي انهن کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لڳا ۽ جيوٽي ٻائي، ڪنور ڀڳت، ماسٽر چندر، ڀڳت ڄاڙا رام ۽ ٻين راڳين جا ڪلام ٻڌي حيرتن ۾ ٻڏي ويندا هئا.

گارشيا مارڪيز جو عظيم ناول آهي Hundred Years of Solitude (اڪيلائيءَ جا هڪ سئو سال) اُن ۾ هُن ٻڌايو آهي ته ننڍي هوندي هن جي ڳوٺ ۾ ڪي ماڻهو چقمق جا ٽُڪرا وڪڻڻ ايندا هئا ته لوهه کي ڇڪي ڀاڻ ۾ سُڪ ڪندڙ اِن پرزي کي ڏسي انهن آئيندڙن جي چوڌاري ماڻهو مِڙي ويندا هئا. بلڪل ان ريت هيڏانهن

سنڌ جي ٻهراڙين ۾ رهندڙ عوام، ريڊيو ۽ ريڊيو تان نشر ٿيندڙ سنڌي پروگرامن ۾ بـ 1952ع کان وٺي ائين ئي دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي، جڻ هو پاڻ لوهه جا ذرا پرزا هئا ۽ ريڊيو چقمق جو آلو.

ڪراچي ريڊيو تان 1952ع ڌاري سنڌي ٻوليءَ ۾ نشريات شروع ٿيڻ سان جيڪي صلاحيتمند راڳي ۽ آواز متعارف ٿيا، اُهي هئا: عبداللطيف عباسي، محمد بخش انصاري، نارو ڀڳت، گل حسن شاهه، قاسم شاهه، سليمان شاهه، فقير امير بخش، ماسٽر محمد ابراهيم، ماسٽر محمد جمن، سونا خان بلوچ، سُشيلا مهتاڻي، غلام رسول نواب شاهي، مصري فقير سرهاڙيءَ وارو، محمد يوسف ۽ ڪي ٻيا بـ.

آءُ ڀانيان ٿو تـ هي ئي اُهي پهريان سنڌي راڳي ۽ اناؤنسر هئا، جن جي پرڪشش ادائگيءَ جي آڌار تي، سنڌي عوام ريڊيو ٻڌڻ لاءِ متوجه ٿيو ۽ انهن ئي عظيم انسانن سنڌي ٻوليءَ ۾ "براڊڪاسٽنگ" جو بنياد وڌو.

اڳتي هلي ريڊيو پاڪستان ڪراچي عوامي حڪومت جي آغاز سان پروگرامن جو وقت اڌ ڪلاڪ مان وڌائي، "ڪلاڪ" روزانـ ڪيو ۽ اهڙي قدم لاءِ تڏهوڪي وزيراعليٰ، ممتاز علي ڀُٽي صاحب کي سلام ڪيو. جنهن سنڌ اسيمبليءَ ذريعي "سنڌي ٻولي" کي صوبي جي ٻوليءَ جو درجو ڏيارڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. "سنڌي اردو بول چال" وارو پروگرام بـ ان ئي دور ۾ ريڊيو ڪراچيءَ تان اِن جذبي سان شروع ڪيو ويو، تـ نـ فقط اردو طبقي کي سنڌي سيکارجي پر ان سان گڏوگڏ خود سنڌ جا ماڻهو بـ پنهنجي ٻوليءَ جي زير زبر ۽ لفظن جي درست ادائگيءَ کان آگاهـ ٿيندا رهن. اُن ڏس ۾ ڊاڪٽر فهميده حسين، ڊاڪٽر غلام علي الانا، سراج الحق ميمڻ، ڊاڪٽر اياز قادري ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق جي خدمتن ۽ جذبي جي جيتري بـ ساراهه ڪجي، اُها گهٽ آهي. دراصل "سنڌي اردو بول چال" پروگرام جي پسمنظر ۾ اِها ڪوشش بـ ورتي ويئي تـ دنيا کي پنهنجي ٻوليءَ جي وسعت، عظمت، خوبصورتي ۽ بي پناهه ميناج کان آگاهي ڏجي. سنڌيت سان ڀرپور اهڙن پروگرامن جي لاءِ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ جي اُن وقت جي پروڊيوسر نثار ميمڻ کي جيتري بـ جَس ڏجي، گهٽ آهي.

17- آگسٽ 1955ع تي اُن وقت جي اطلاعات ۽ نشريات جي مرڪزي وزير، پير علي محمد شاهه راشديءَ جي خواهش ۽ حُڪم تي، پڪي قلعي لڳ سنڌ ۾ سنڌيت جي ٻج ڇٽڻ لاءِ هوم اسٽيڊ هال ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو قيام عمل ۾ آندو ويو، جنهن جي افتتاح کان فورن بعد غزل بدران سنڌ جي نـج ڪلاسيڪل ۽ منفرد صنف "ڪافيءَ" جو مشاعرو ريڊيو تان سنئون سڌو نشر ڪيو ويو. بزرگ ٻڌائن ٿا تـ اهوئي اُهو پهريون وڏو ڪافي صنف جو مشاعرو هو، جنهن ۾ مخدوم طالب المولىٰ سائينءَ پنهنجي مشهور ڪافي: "سهڻل جا سينگار... وهه وا دل کي وڻن ٿا..." ترنم سان پيش ڪري وڏو داد ماڻيو هو.

خير... ريڊيو پاڪستان تان شروع ٿيندڙ سنڌيءَ ۾ پروگرامن، اُن جي معيار، مقبوليت ۽ معياري لهجي تي ڳالهائڻ کان پهرين ڇو نـ ڏسندا هلون، تـ "ٻولي" ڇا کي ٿو چئجي؟ لسانيات جي ماهرن جو چوڻ آهي تـ انسان ذات جي اعليٰ ترين دريافت "لفظ" آهي. معنيٰ، سٽاءَ سان لفظن جي استعمال جو نالو ٿيو: "ٻولي". عظيم شاعر رسول حمزه توف پنهنجي "آوار ٻولي" بابت هڪڙي ڏاڍي مزي جهڙي ڳالهه لکي آهي. لکيو اٿس تـ: ڌڻيءَ دنيا ۾ سڀ ٻوليون ورهائي جڏهن دنگ ڪيو تـ فرشتي کيس آگاهـ ڪيو: بار الاها! مختلف ٻولين جا ڪي واڌو لفظ بچي پيا آهن. انهن جو هاڻي ڇا ڪريان؟ تڏهن ڌڻي تعالىٰ فرمايو، اهي سڀ گڏي، دنيا جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اُڇلي ڇڏ. حمزه توف چواڻي، ٻولين جو اِهو "ڪچرو" جنهن ملڪ ۾ اچي ڪريو، اُهو روس هو ۽ جيڪا ٻولي ان مان ٺهي اُها سڏي ويئي: "آوار".

آءُ پنهنجي سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڇا چوان؟ اُها بذات خود هڪ ڌار ٻولي آهي يا سنسڪرت مان نڪتي آهي. اِهو ڪيئن چئجي، جو آءُ لسانيات جو ماهر ناهيان. اِهو ٻڌائيندا ٻولين جا محقق، ماهر يـا ائنٿرا پالاجسٽ. منهنجو تـ پنهنجي ٻوليءَ جي باري ۾ ايمان ڀٽائي صاحب وارو ئي آهي، جنهن جو چوڻ آهي تـ اِها ٻولي ازل کان ئي قائم هئي ۽ اُن جي ثبوت ۾ هُن هي بيت فرمايو:

الست بـ ربڪم، جڏهن ڪن پيوم،
قالوبلىٰ قلب سين، تڏهن تت چيوم،
تنهين وير ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين.

۽ ويڙهيچن جي ان ٻوليءَ بابت شيخ اياز جي هن آواز سان
منهنجو آواز بہ شامل ٿي سمجهو، جنهن چيو هو:

جڏهن ڪُن چيائون - اسان کي ملي
اهائي تہ ڌرتي، اهوئي تہ ڌن،
اسان سنڌ وارن ازل کان اياز،
ڪَنهين لاءِ مَندي سمائي نہ مَن!

توڙي جو اڄ ڇاڇان لڙ تہ سنڌ- لڙ، ڪوهستان، اتر، وچولي ۽ سري جهڙن طبعي ڀاڱن ۾ ورهايل آهي ۽ اڄ ان محاوري کان بہ ٻي خبر ناهيان تہ ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي ٿي ويندي آهي. پر لهجو ڪٿي ڪهڙو بہ هجي يا ڪهڙي بہ طبعي ڀاڱي جو... "ماءُ" کي سڀني ڀاڱن وارا ماڻهو "ماءُ" ٿي سڏيندا آهن ۽ "ماءُ" جي اُچار اُچارڻ بابت هي شيخ اياز بہ ڪيڏو نہ سهڻو بيت لکيو آهي:

پنهنجي ٻوليءَ ۾ ميان، جڏهن چوندين "ماءُ"،
توکي اهڙو ساءُ، ڏيندي ٻي ٻولي ڪٿي؟

هاڻي سوال پيدا ٿيو تہ سڄوري سماجهي سنڌ ۾ جڏهن ٻارهين "ڪوهي" ٻولي ٻي ڳالهائڻ جو هر ڀاڱي ۾ رواج عام جام آهي، تڏهن ريڊيو پاڪستان تان ڪهڙي لهجي کي رواج ۾ آڻجي ۽ عام ڪجي؟ عالمن جي ابي شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو خيال هو تہ حيدرآباد جي آسپاس واري ڀاڱي جي ٻولي معياري ٻولي آهي، انهيءَ ڪري ان کي رواج ۾ آڻجي ۽ ان ئي ٻوليءَ ۾ شاگردن جي لاءِ نصاب لکرائجي. بعد ۾ انگريزن جي زماني ۾ نصاب ڪميٽيءَ نوشهري فيروز کان لاڙ يعني حيدرآباد جي آسپاس واري لهجي کي ئي "معياري" قرار ڏنو ۽ اِن لهجي جو نالو رکيائون "ساهتي لهجو".

17- آگسٽ 1955ع تي جڏهن ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو قيام عمل ۾ آيو تہ سنڌيءَ ۾ نشريات لاءِ اُن ئي "ساهتي لهجي" کي اختيار ڪيو ويو. اگرچ ابتدائي ڏينهن ۾ اردو ۽ فارسيءَ سان شغف رکندڙ پروڊيوسر محمد بخش انصاري ۽ مسوده نگارن مان سيد منظور نقوي ۽ مظفر حسين "جوش" کي قدر فارسي لفظن جي آميزش سان سنڌيءَ ۾ براڊ ڪاسٽنگ ڪندا هئا ۽ ههڙا ڪلام ريڊيو تان سنڌيءَ ۾ نشر ٿيندا هئا:

- جهُڪڻو ٿي پيو چرخ ستمگار جي آڏو...
- جُنونِ دل جو آخر اي وفا! تاثير ڏسنداسين...
- جهرمر جهرمر ڪهڪشان...
- تمنا سيرِ گلشن جي اڙي صياد باقي آ...

پر نهايت جلد، 1958ع کان پوءِ محمد خان غني، مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائي، ۽ 1960ع کان پوءِ مراد علي مرزا، شيخ محمد اسماعيل، آغا سليم ۽ امر جليل جهڙن سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جي عاشق براڊ ڪاسٽرس جي آدرشي ڪوششن سان، ريڊيو حيدرآباد، معياري، ٺيٺ ۽ نج سنڌي لهجي ۾ براڊڪاسٽنگ جو آغاز ڪيو.

مرزا قليچ بيگ لکيو آهي: "ٻولي... لفظن مان جُڙي ٿي، ۽ لفظ معنيٰ: اُچار... ۽ آواز." هاڻي سوال پيدا ٿيو تہ ريڊيو جي ذريعي ڇو نہ ماهرن جي مدد سان ڪو اهڙو انتظام ڪيو وڃي، جيئن هر طرح جي ٻڌندڙن کي ريڊيو تان درست اُچارن سان "سنڌي ٻولي" ٻڌڻ لاءِ نصيب ٿئي.

۽ نهايت جلد... ريڊيو حيدرآباد طرفان ان ڏس ۾ معروف شاعر مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائي، محمد خان غني، قاضي خادم صاحب جي والد قاضي محمد لائق، جناب علي محمد پنّي ۽ زيب عاقلي کي اهڙي ڪم لاءِ مقرر ڪيو ويو جن کي عرفِ عام ۾ "پرونسيئيشن چيڪر" سڏيو ويو. مشهور ڳالهہ آهي تہ گهٽ پڙهيل هجڻ سبب، هڪ دفعي علڻ فقير Live آئٽم پيش ڪرڻ لاءِ پنّائي صاحب جي هڪ بيت جي ريهرسل ڪندي ڳايو پئي: "مائب - تنهنجي مائبي، عجب ڏني سون.." تڏهن پرونسيئيشن چيڪر، ريهرسل دوران درستگي ڪندي کيس آگاهہ ڪيو تہ اهو "مائب تنهنجي مائبي نہ... پر صاحب! تنهنجي صاحبي، عجب ڏني سون" آهي.

تلفظ چيڪر علي محمد پنّي صاحب ٻڌايو پئي... هڪڙي پيري، ڪچهريءَ لاءِ ڪو مولودي ٻُڪ ٿيو. چيوسونس تہ جيڪو مولود پڙهندين اهو چئي ٻڌاءِ... ڳايائين تہ ٻڌڻ ۾ آيو:" جڏهن پاڻ اُسهيو هو مهراج تي." تڏهن کيس سمجهايو ويو تہ... اهو لفظ "مهراج نہ پر معراج آهي."

هڪڙي پيري مائيءَ ڀاڳي کي ريهرسل ڪندي ٻڌم، چيائين پئي: "راڻل: رهي وڃ رات پنهور ۾." کيس ٻڌايوسين تہ،

"راڳل بدران ڇڳو. پنهل رهي وڃ رات پنهور ۾."
۽ هي ڳالهه به ڪا ڪالهه جي ڪانهي. ۽ اهو سلسلو اڄ تائين هلي پيو. ته سنڌ جا ۽ ويندي اُتر جا پڙهيل لکيل شاعر، اديب، راڳي، جڏهن "غزل" کي "گزل"، "غم" کي "گم"، فوٽي کي ڦوٽو، خط کي "کَٽ"، گل محمد کي "غل محمد" سڏيندا آهن ۽ شورو کي "چورو" اُچاريندا آهن ته ڳهٽي پاڳي ريڊيو تان هر حالت ۾ انهن جي تلفظ کي درست ڪرائي پوءِ ئي اُنهن کي مائيڪ تي ويهاريو ويندو آهي.
خاص ڪري 1960ع واري سال کان پوءِ ريڊيو حيدرآباد جي حصي ۾ اها خوش نصيبي آئي ته نج نبار سنڌي ٻولي لکڻ جا قابل ليکڪ ۽ پروڊيوسر ريڊيو کي ميسر ٿيا، جن سنڌي ٻوليءَ جي پوترتا ۽ ميناج کي نظر ۾ رکي، ڊراما، فيچر، تقريرون، گيت، غزل، هن ميڊيم لاءِ تحرير ڪيا ۽ ڪرايا. اهڙن ڄاڻو ليکڪن منجهان ڪجهه نالا ته هي آهن: جناب مراد علي مرزا، ابن الياس سومرو، آغا سليم، شمشيرالحيدري، امر جليل، حميد سنڌي، ممتاز مرزا، عنايت بلوچ، عبدالقادر جوڻيجو، علي بابا، امداد حسيني، قاضي خادم، شوڪت حسين شورو، سحر امداد، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور، شيخ محمد اسماعيل ۽ سنڌن مسودن کي ان وقت جي جن سدا بهار صداڪارن ۽ فنڪارن درست لب و لهجي ۽ چِٽن اُچارن سان عوام تائين پهچايو، اُهي هئا: سڪينه چنا، سيد صالح محمد شاهه، مصطفيٰ قريشي، مهتاب چنا، روبينه، زرينه بلوچ، عبدالحق ابڙو، مشتاق مغل، عبدالڪريم بلوچ، اي. آر. بلوچ، ڪامران پٽني،زيب ميمڻ، نگهت، نزهت، علي محمد مجروح، عبدالحليم جوش، سڪندر بلوچ ۽ ٻيا. اگرچه وقت جي رفتار سان گڏ فنڪارن، اناؤنسرن ۽ صداڪارن کي تلفظ درست ڪرائيندڙ پرونسيئيشن چيڪر ريڊيو ۾ هاڻي ناهن رهيا، ۽ غالباً هر ريڊيو اسٽيشن تان اهڙيون پوسٽون "ايبالش" ڪيون ويون آهن، پر ٻئي پاسي اِها به ڪڏي نه فخر ۽ اطمينان جي ڳالهه آهي جو ريڊيو ڪراچي تان علي محمد مجروح، عبدالحليم جوش، قمر شهباز، تاج بلوچ، فهميده حسين، فقير محمد لاشاري، عبدالرحمان نقاش، عابد مظهر، الطاف بيدار وغيره جهڙن اعليٰ اديبن ۽ شاعرن بطور ڪمپيئر ۽ صداڪار جي خدمتون سرانجام ڏنيون ۽ هيڏانهن حيدرآباد ريڊيو تان ابتدا ۾ حميد سنڌي، امداد حسيني، سحر امداد ۽ پوءِ واري زماني ۾ 1984ع کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي اعليٰ ليکڪن مان تنوير جوڻيجو، زيڊ. اي. شيخ، شميم ميمڻ، محمود مغل، زيب سنڌي، نياز پنهور، ماڪن شاهه رضوي مستقل طرح سان ريڊيو حيدرآباد سان بطور ڪمپيئر جي وابستگي قائم رکي ۽ رکندا اچن ۽ اهڙن سنجيده ۽ لائق ليکڪن جي براڊڪاسٽنگ جي معيار يا انهن جي تلفظ تي شڪ ڪرڻ جي اڄ گنجائش ئي ڪانهي.
سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي ته "جنهن جو ڪائجي، تنهن جو ڳائجي." آءٌ ريڊيو پاڪستان جو ملازم آهيان ۽ خاص ڪري ريڊيو حيدرآباد سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ۽ سنڌيت جي ڦهلاءَ جي ڏس ۾ جيڪي 52 سال خدمتون سرانجام ڏنيون آهن، انهن ڏانهن اڄ مُڙي ته ڏسان ته، ان اداري جو سر انجام ڏنل ڪم مون کي سنڌي ٻوليءَ جي ڪنهن به وڏي علمي ادبي اداري جي ڀيٽ ۾ گهٽ وڌيڪ اهميت ڀريو نظر اچي ٿو. روايتي رنگ جي ڪنهن شاعر جو شعر آهي:

حُسن کي حسن بنائڻ ۾ آ هٿ منهنجو پڻ،
نظرانداز ڪري ڪوئي نه سگهندو: "مون کي"!

حيدرآباد ۾ ريڊيو جي قيام بعد، ريڊيو سان وابسته ٿيندڙ آدرشي سنڌي پروڊيوسرن، نهايت جلد اِهو ڄاڻي ورتو ته ڌاري ۽ غير ٻولي جي وڌندڙ تسلط کي ان ئي طرح سان مُنهن ڏيئي سگهجي ٿو ته پنهنجي ثقافت ۽ پنهنجي ڪلاسڪس جو وڌ ۾ وڌ پرچار ڪجي ۽ ان جي اظهار لاءِ هنن موسيقيءَ کي موثر ذريعو ڄاتو. اگرچه پروڊيوسر محمد بخش انصاريءَ جي تربيت اردودانن جي وچ ۾ ٿي هئي، پر هن به نهايت جلد پنهنجي روش تي غور ڪيو ۽ جتي هڪ پاسي سنڌيءَ ۾ گيت ۽ غزل جي صنف کي رواج ۾ آندو، اُتي ٻئي پاسي جوان سال پروڊيوسر خواجه امداد علي ۽ ساڻس گڏ غلام حسين شيخ ۽ پوءِ انور بلوچ اِهو ڄاڻي ورتو ته "سنڌي موسيقيءَ کي وڏي طاقت حاصل آهي، ۽ ان جي ذريعي ئي عام ۽ ساده لوح سنڌين جي

شعور جي تربيت ڪري، انهن ۾ سنڌيت جو جذبو ۽ پنهنجي ثقافت ۽ روايتن تي فخر پيدا ڪرڻ لاءِ ڪين أتساهي سگهجي ٿو. ۽ ائين هُنن سنڌ جي ڪلاسڪس، جديد ۽ لوڪ رنگ کي متعارف ڪرائڻ جو سلسلو شروع ڪيو.

ياد رهي تہ 1960ع واري ان ڏهاڪي ۾ برابر سنڌ واسي هڪڙيءَ حد تائين ڀٽائي صاحب ۽ سچل سرمست جي ڪلام ۽ پيغام کان ڪي قدر آگاهہ هئا. پر سنڌ جا ڪيئي شاعر... يقين ڪريو تہ اڄ بہ ريڊيو پاڪستان قائم نہ هجي ها تہ... سنڌ جو عام و خاص عوام انهن گمنام شاعرن جي نالن کان اڄ تائين آگاهہ بہ نہ هجي ها... مون کي اعتماد ۽ ويساهہ آهي تہ تاريخ جي اونداهين گهٽين مان اهڙن شاعرن کي صرف ريڊيو ٻاهر آندو ۽ اهڙن شاعرن مان مثال طور هتي سندن نالا ۽ ڪلامن جون هي ڪي ٻهريون سِٽون ٻُڌو:

- عمر ديس پنهنجو وسارڻ ڏکيو آ... — استاد منظور علي خان
- سمان ڄام سلطان، منهنجي ذات مهاڻي... — امينہ صادق
- عمر مون نہ وسرن ويڙهيچن جا واڙا... (شاعر: حاجي شاهہ) — ڊول فقير
- لڳي لاهوتين کي لاڳ، جوڳي من ۾ مچ مچائن ٿا... (شاعر: قطب علي شاهہ جهانيان) — ماسٽر محمد ابراهيم
- اي مالڪ توبهہ تو در... (شاعر: مهدي شاهہ) — فقير عبدالغفور
- سپ سياڪا سٽي... (شاعر: روشن علي شاهہ) — ماسٽر محمد ابراهيم
- لک ناز سکيو آهين نوان نوان... (شاعر: خوش خير محمد هيسباڻي) — عابده پروين
- رمزن ساڻ غلام ڪري وئين... (شاعر: شاهہ نصير) — استاد محمد جمن
- جوڳي جيڪس ويا جبروت، ماءُ ڏنم اڄ مات... — سينگار علي سليم
- ڪنيائون ڪلي نيڻ ڳهرا ڳلابي... (شاعر: مصري شاهہ) — سينگار علي سليم
- روز وسي شاخن تي شبنم... آئي مُند ملهاري وي... (شاعر: زمان شاهہ) — بُلبل مهراڻ روبينہ

۽ مختصرن ٻُڌو تہ اُنهن شاعرن کان سواءِ شاعر جمع فقير، حافظ حامد، حافظ شاهہ، رڪيل شاهہ، جانڻ فقير، منٺار فقير راڄڙ، حسن بخش شاهہ ڏُنڙي وارو، چيزل شاهہ، غمدل فقير، ٻڍل فقير، صوفي صادق فقير، عارف المولئ ۽ ٻيا بہ ڪئي لاتعداد شاعر... صرف ۽ صرف اِن ڪري گهر گهر چاتا ۽ سڃاتا ويا جو ريڊيو حيدرآباد اُنهن جا من موهيندڙ ڪلام مقبول آوازن ۾ رڪارڊ ڪيا ۽ نشر ڪيا.

منهنجي دعويٰ آهي تہ سنڌ واسين کي اسان سڀني ۽ سچي عالم جي شاهہ، شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ۽ پيغام کي پڙهڻ، سمجهڻ، پرجهڻ، عالمن، محققن، شارحن کون سيکاريو آهي، اهو ڪم بہ ريڊيو ٿي سرانجام ڏنو آهي، جي ها، ريڊيو حيدرآباد جي پروڊيوسرن! جو ڏنو وڃي تہ عالمن اڪابرن تہ صرف پڙهيل ڳڙهيل طبقي يا پوءِ بوڪ شيلفن ۾ شاهہ جي رسالي کي محفوظ ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙيو آهي. ڀٽائيءَ کي ڪيئن درست لهجي سان پڙهجي، ڳائجي ۽ اهو صرف ريڊيو حيدرآباد ٿي سنڌ جي عوام کي ٻڌايو ۽ سمجهايو آهي ۽ اِهو سلسلو ڏٺيءَ جي فضل سان اڄ بہ جاري ۽ ساري آهي.

منهنجي ڄاڻ مطابق جيستائين سيد صالح محمد شاهہ جي آواز ۾ تحت اللفظ ڀٽائي صاحب جو رسالو رڪارڊ ٿي نشر نہ ٿيو هو، سنڌ جا عام ماڻهو هي بيت هيئن پڙهندا رهندا هئا: "سائين... "م" سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سُڪار"، معنيٰ سائين - نہ ڪر - سدائين - سنڌ تي سُڪار

ريڊيو ان جو تلفظ سيد صالح محمد شاهہ جي ادائگيءَ ذريعي پوريءَ طرح سمجهايو تہ اُهو هن ريت پڙهيو وڃي: "سائينم، سدائين... يعني منهنجا سائين... سنڌ کي سدائين سُڪار ۾ رکج."

درگاهہ ڀٽ شاهہ جي اڱڻ تي ڀٽائيءَ جي "لطيفي لات" ڳائڻ جو ڇا انداز آهي؟ اهو درگاهہ تي زيارت لاءِ ويندڙن برابر تہ ڄاتو پئي، پر گهر گهر ۾ لطيفي راڳ جي اِن رنگ کي

سائين غلام شاهه، سائين نور محمد شاهه ۽ ٻين راڳي فقيرن جي آواز ۾ رڪارڊ ڪري، ماڻهن کي ريڊيو حيدرآباد ذريعي ٻڌايو ويو ته لطيفي راڳ جي گائڪيءَ جو اصلوڪو انداز اِجهو هي آهي.

لطيف سائينءَ جي لڳ ڀڳ سموري رسالي جي اهڙي رڪارڊنگ اڄ به فتح خان جي ڪچهريءَ ۾، هر جمع تي شيڊول ٿيندي آهي. ۽ پروگرام "صبح مهراڻ" ۾ روزانو ڀٽائي صاحب جي بيت جو تحت اللفظ ڇاليهن سالن کان روزانه نشر ٿيندو رهندو آهي. ۽ ان کان سواءِ، هر خميس تي صبح جو "صبح مهراڻ" ۾ "لطيفي لات" سلسلو هلندڙ آهي، جنهن ۾ ڪمپيئرر نظير لغاريءَ پاران ڀٽائيءَ جي رسالي مان ڪو لفظ ڏنو ويندو آهي ۽ ٻڌندڙ ان لفظ ۾ جڙيل بيت ڳولي پوسٽ جي ذريعي موڪليندا آهن ۽ موٽ ۾ انهن مان هڪ منتخب ٻڌندڙ کي ڀٽائيءَ جو رسالو بطور تحفي جي پوسٽ ڪيو ويندو آهي. انهيءَ کان سواءِ هفتيوار هڪڙو پروگرام "پَڇن سي پَسن" جي نالي سان پڻ نشر ٿيندو آهي، جنهن ۾ صرف ۽ صرف شاهه لطيف جي ڪلام ۽ حيات بابت سوال پڇيا ويندا آهن ۽ سوين ٻڌندڙ ان پروگرام ۾ خط لکي حصو وٺندا آهن. ۽ اهو سڀ ڪجهه ريڊيو تان سنڌي ٻولي ۽ سنڌيت جي پرچار لاءِ ڪيو ويندو آهي.

اِجهو اچا ٿورو وقت ٿيو آهي جو شاهه جي رسالي مان هڪڙو سلسلو شروع ڪيو ويو هو: "رُتيءَ جي رهاڻ..." ، جنهن ۾ ڀٽائي صاحب جي رسالي ۾ آيل سورمن، سورمين، موسمن، پکين، ماڳن، ۽ مڪانن وغيره کي موضوع بنائي، دلچسپ ميوزيڪل فيچر پيش ڪيا ويندا هئا ۽ اِهو سلسلو ماضيءَ ۾ معمور يوسفاڻي، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور ۽ حال ۾ نثار حسيني ۽ ماڪن شاهه رضوي کان لکرايو ويو.

1955ع کان 2007ع تائين اڄ به، جڏهن جڏهن به ڪنهن نئين پروگرام جي نالي رکڻ جو مرحلو ايندو آهي ته سڀ کان پهرين ڀٽائيءَ جو رسالو کوليو ويندو آهي. ستر واري ڏهاڪي ۾ سڀ کان پهرين مراد علي مرزا صاحب رسالي مان نالو ڪڍي اهڙي روايت جو آغاز ڪيو ۽ اُهو پهريون نالو هو: 'جهڙا گل گلاب جا'. سنڌ جي ثقافتي هنرن جي تذڪري تي ٻڌل اهڙا پروگرام نج نبار سنڌيءَ ٻوليءَ ۾، ڪڏهن آغا سليم لکيا ته ڪڏهن امداد حسينيءَ، جن جي روايت مهتاب چنڊ پنهنجي خوبصورت آواز ۾ پڙهندي هئي ۽ اِهو پروگرام غلام حسين شيخ پيش ڪندو هو. اڄ تائين چاليهن ورهين کان هلندڙ ذهني آزمائش جو پروگرام "لوچين سي لهن..." سرور بلوچ جو ڪارنامو هو. علاوه ازين ڀٽائيءَ جي رسالي مان جيڪي ٻيا عنوان پروگرامن لاءِ چونڊيا ويا، اُهي آهن: "ويا سي وينجهار"، "سدا ياد پون"، "وساريان نه وسرن"، "چارڻ چوريو چنگ"، "رڳون ٿيون رباب"، "قلم جنين جي هٿ ۾" - ۽ ان کان سواءِ تعزيتي يا ڪنهن جي ياد ۾ ڪو پروگرام ٿيندو آهي ته اڄ به ان جو عنوان ڀٽائيءَ جي ڪلام مان ئي چونڊيو ويندو آهي. خاص ڪري امر جليل، ممتاز مرزا، شوڪت حسين شوري، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور ۽ ماڪن شاهه رضوي، جڏهن جڏهن به ريڊيو لاءِ ڪي ڊراما لکيا، سدائين انهن جو عنوان هُنن ڀٽائيءَ صاحب جي رسالي مان ئي چونڊيو.

امر جليل جو ڊرامو، "سڄڻ سفر هليا"، "دريا تو تي دانهن"، شوڪت حسين شوري جو شاهڪار ڊرامو "ٻوءِ بهار جي..." ڊاڪٽر يوسف پنهور جو ڊرامو... "سيئي جوين ڏينهن"، "ڪاڪ نه جهليا ڪاپڙي" ۽ هي سڀ ڊراما ۽ اهڙن ئي نت نون عنوانن سان پيش ٿيندڙ ڊرامن جا نالا. منتخب ڪندڙن جي ذهني سوچ پويان سدائين اِهو ئي خيال ۽ آدرش رهيو ته نج نبار سنڌي ٻوليءَ جو پرچار جاري و ساري رکجي ته بهتر.

ريڊيو حيدرآباد سان وابسته سُڄاڻ پروڊيوسرن اِهو شروع کان ئي ڄاتو پئي، ته اسان جي هيءَ سنڌ - ازل کان علم، ادب، لوڪ ڏاهپ ۽ موسيقيءَ سان مالامال آهي ۽ انهيءَ لوڪ رنگ کي ٻڌندڙن تائين پهچائڻ لاءِ 1957ع کان وٺي "فتح خان جي ڪچهري" جهڙو پروگرام پيش ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو ويو. قاضي الهه ورائي کان وٺي سکهڙ ٻيڙي فقير ڪنڀر ۽ نڙ ٻيتن واري ڪرڙ ۽ ساجن چانگ کان وٺي شاهه محمد نابينا، الغوزه نواز، خميسو خان جهنجهي، مصري خان بلوچ، نڙ ٻوڙيندي واري مير محمد لنڊ کي ان ئي پروگرام ۾ متعارف ڪرايو ويو ۽ هُو مِٽيءَ، پنوڙي تي. جڏهن جڏهن به ڪا لوڪ ڌُن وڄائيندو هو ته، ڪنن ۾ آواز پيو ايندو هو:

"مِٽي اول، مِٽي آخر مِٽي زنده باد."

۽ اڄ به "ڪچهري" پروگرام ۾ دوست محمد ۽ مولا بخش

ميراثيءَ جو ڳايل دودي سومري جو داستان. نشر ٿيندو آهي تہ، سندن آواز جي گجگوڙ تي ايئن ايئن پيو پائبو آهي:

دریاھ اندر جا دهشت آ، ڪنهن روز قيامت ٿي ويندي،
تون مان تہ رڳو هِن سنتوءَ ۾، ڪا لهر اُڀاري ويناسين.

۽ اها بہ ڪيڏي نہ سٺي روايت قائم ڪئي وئي تہ، ڪچهريءَ ۾ ڪچهري ڪندڙن جا ريڊيائي نالا بہ عبدالقدوس يا قطب الدين رکڻ بدران ٺُيٺ سنڌي نالا فتح خان، ميرڻ خان، جڙيل خان ۽ سارنگ خان وغيره تجويز ڪيا ويا.

سنڌ... سنڌي ٻولي... ادب، تحقيق، آثار قديمہ کي متعارف ڪرائڻ جي سلسلي ۾، ريڊيو جي خدمتن جو ذڪر ڇيڙبو تہ دفتر کُلندا ويندا. ان ڏس ۾ ستر واري ڏهاڪي ۾ سنڌ دوست براڊڪاسٽر ۽ ڊائريڪٽر الياس عشقيءَ جي صلاح سان مراد علي مرزا "يادگار ليڪچرز" جو هڪڙو سلسلو شروع ڪيو هو ۽ انهن ليڪچرز جا نالا، هُن، هِن ريت رکيا: شاهہ لطيف يادگار ليڪچر، مرزا قليچ بيگ يادگار ليڪچر، حسن علي آفندي يادگار ليڪچر، علامہ عمر بن محمد دائودپوٽہ يادگار ليڪچر، علامہ آءِ. آءِ. قاضي يادگار ليڪچر ۽ جن نامور عالمن ۽ صاحبن سنڌ جي تاريخ، تمدن، ثقافت، آثارِ قديمہ ۽ ادب بابت اهڙن ريڊيائي پروگرامن ۾ اچي ليڪچر ڏنا، اُهي هئا: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، مولانا غلام محمد گرامي، ڊاڪٽر قاضي نبي بخش، علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، مخدوم اميراحمد، ايم.ايچ.پنهور، قاضي عبدالمجيد عابد، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ غلام رباني آگرو وغيره.

ساڳئي وقت 1972ع ڌاري غلام حسين شيخ خالص لوڪ صنفن جي پرچار ۽ لوڪ موسيقيءَ جي ڦهلاءَ لاءِ پروگرام شروع ڪيو: "ساهڙ جا سينگار". ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ان پروگرام جو مکيہ ماهر هوندو هو ۽ شيخ محمد اسماعيل ۽ ممتاز مرزا ان پروگرام جا ساٿي ميزبان هوندا هئا. سنڌ جي تاريخ ۾ هي اهو پروگرام هو جنهن لوڪ ادب اسڪيم کان پهرين، سنڌ جي عوام کي ٻڌايو تہ سنڌ دنيا جي عظيم ثقافتي ورثي جي مالڪ آهي ۽ لوڪ ادب، لوڪ موسيقي ۽ لوڪ ڏاهپ جي هيرن جواهرن سان مالا مال آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ سندس ساٿين جي ان دور جي اهڙين بي مثال خدمتن کي ڏسجي ٿو تہ پنائي صاحب جو هي شعر ٿو ياد اچي:

اي گت غواصن، جو سمنڊ سوجهيائون،
پيهي منجهہ پاتار جي، ماڻڪ ميڙيائون،
آڻي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سين.

آئون ڀانيان ٿو تہ ان ڏس ۾ اسي واري ڏهاڪي ڌاري پروڊيوسر نثار ميمڻ جي ڪراچي ريڊيو تان شروع ڪيل شاندار ادبي پروگرام: "رسالو" جون سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتون بہ سدائين ياد رکيون وينديون.

ريڊيو حيدرآباد جي قيام کان پهرين، سنڌي ٻوليءَ ۾ اصلوڪا ريڊيو ڊراما لکڻ جي ڪابہ روايت موجود ڪانہ هئي. برابر 1880ع کان مرزا قليچ بيگ آپيرا ۽ اسٽيج ناٽڪ، 1929ع تائين مسلسل لکيا هئا. ۽ برابر ان دور ۾ سندس ڪن ٻين همعصرن بہ ڊراما لکيا پئي، پر ظاهر آهي تہ اُهي سڀ اسٽيج لاءِ هئا. ننڍي کنڊ ۾ ريڊيو ٽيهن واري ڏهاڪي ۾ آيو ۽ ريڊيو آل انڊيا جي قيام سان، ڪرشن چندر، سعادت حسن منٽو ۽ راجندر سنگهہ بيدي وغيره اردوءَ ۾ ان اسٽيشن باعث ريڊيو ڊراما ٽيڪنيڪ تي وڏو ملڪو حاصل ڪري ورتو. پر هيڏانهن سنڌ ۾ ۽ سنڌي ريڊيو ڊراما جي ڏس ۾، 1955ع کان پوءِ ئي ڪم شروع ٿيو. ۽ سڀ کان پهرين اردوءَ جي ڊرامن جي ٽيڪنڪ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، ۽ اردوءَ مان سنڌي ڊرامن جا اهڙا پهريان سنڌيڪار هئا: عبداللطيف عباسي ۽ سيد منظور نقوي. تنهن بعد سڀ کان وڌيڪ سنڌيءَ ۾ ڊراما سيد منظور نقوي لکيا ۽ هُو ان ڏس ۾ روماني، اخلاقي، سماجي ۽ جاسوسي ڊرامن لکڻ جو موجد بڻيو. بعد ۾ ان کيپ ۾ ابن الياس سومري جو اضافو ٿيو. 1962ع کان پوءِ نئين نبار سنڌيءَ ۾ ممتاز مرزا ريڊيو لاءِ ڊراما لکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ريڊيو حيدرآباد پاران منعقد ٿيندڙ پهرين جشنِ تمثيل ۾ حصو ورتو ۽ پهريون

پيرو سنڌ جي تاريخي ڪردار "لاکي ڦلاڻيءَ" تي تمثيل لکي. اپريل 1964ع ڌاري هن "آخري رات" جي نالي سان "موهن جي دڙي جي تباهي" بابت هڪ شاهڪار ڊرامو لکيو. جنهن کي مراد علي مرزا پيش ڪيو. چاهجي ته ممتاز مرزا جي ان ڊرامي "آخري رات" کي ائين ئي ڪلاسڪس ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو، جيئن اردو ۾ امتياز علي تاج جي ڊرامي "انارڪلي" کي سمجهيو ويندو آهي.

سنڌي ثقافت، تهذيب، تمدن، لوڪ ادب، نيم تاريخي ڪردار ممتاز مرزا جي پسند جا موضوع هئا ۽ پهريون پيرو ريڊيو تان اهڙن موضوعن تي تمثيلون لکي هن سنڌ واسين کي سنڌ دوستيءَ جو شعور ڏنو. "لاکو ڦلاڻي" کان پوءِ 1966ع ۾ "پنرو بدام" پيو اهم ڊرامو لکيائين.

"پنرو بدام" ڪاڇي جو سرڪش... پر وطن پرست سردار هو. جيڪو شاهه بيگ ارغون سان مهاڏو اٽڪائيندو رهندو هو. ورهاڱي کان پوءِ سنڌ تي ڌارين ۽ اُنهن جي ٻولين جي يلغار کي نظر ۾ رکندي، ممتاز مرزا اها تمثيل لکي ۽ پنري جي وطن پرستيءَ ذريعي حب الوطنيءَ جو درس ڏنو. انهي ريڊيو ڊرامي ۾ هڪ هنڌ پنرو غيرت ڏياريندي چوي ٿو:

"جيڪڏهن اسان ۾ ستُ هوندو. ته حالتن جو مقابلو ڪري، پنهنجو حق حاصل ڪنداسين ۽ جيڪڏهن اسان ائين نه ڪيو. ته پوءِ اسان به وقت جي وهڪري ۾ وهي الاهجي ڪٿي وڃي پهچنداسين. شايد اسان جو نالو به نه رهي."

1964ع ڌاري آغا سليم جو لکيل ڊرامو نشر ٿيو هو "روپ بهروپ". ڇا ته سنگيت رس ٻولي آهي ان ڊرامي جي. هن ڊرامي جو مکيه ڪردار هڪ ڊراما نويس آهي. جيڪو پڻ "سنڌ" ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ترجماني ڪندي چوي ٿو: "مان فنڪار آهيان، مان ڊراما نويس آهيان، مان انسان جي اڏمن جو آواز، ٽهڪڙن جي سنگيت جو موسيقار ۽ سڏڪن جو پڙاڏو آهيان، مان پهرين پيار جو اُهو جذبو آهيان، جيڪو ڪنول جيان ڪنواريءَ جي هيانوَ ۾ ٽڙندو آهيان. مان دنيا جي ساري سونهن کي سلام ٿو ڪريان. پيار جي اُن پُراسرار قوت کي سلام ٿو ڪريان، جنهن هي سارو مانڊاڻ مڙيو آهي."

1960ع ڌاري، جنهن وقت ريڊيو حيدرآباد کي قائم ٿئي ڪجهه سال مس ٿيا هئا ۽ اردو جو مشهور شاعر حفيظ هوشيارپوري هتي ڊائريڪٽر هو. هن صاحب سنڌيءَ ۾ ڊراما نگاري لاءِ شوق پيدا ڪرڻ جي ڏس ۾ ريڊيو تان مسلسل جشن تمثيل جو رواج وڌو ۽ ائين مراد علي مرزا ۽ ان کان پوءِ آغا سليم، زيب عاقلي ۽ امر جليل سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊراما ٽيڪنڪ کي عروج بخشيندا ويا ۽ پويان ايندڙن لاءِ نقشِ قدم ڇڏيندا ويا.

جيتوڻيڪ ريڊيو تي ريڊيائي سنڌي ڊرامن جو بنياد سيد منظور نقوي وڌو هو پر 1970ع واري ڏهاڪي ۾ اهو مراد علي مرزا ئي هو. جنهن ڊراما پروڊيوسر جي حيثيت ۾ بلڪل ڦوهه جوان علي بابا کي ريڊيو ڊراما ٽيڪنڪ جي سکيا ڏيئي ان کان "تموچن" ۽ "رڃ جا راهي" جهڙا شاهڪار ڊراما لکرايا. ۽ ان ئي تسلسل ۾ هُن عبدالقادر جوڻيجي جي فني تربيت ڪئي ۽ کيس سنڌيءَ ۾ ڊرامي لکڻ لاءِ آماده ڪيو. آئون ڀانيان ٿو ته علي بابا ۽ عبدالقادر جوڻيجي کي مراد علي مرزا ريڊيو ڊراما لکڻ جي لاءِ اهڙي تربيت ۽ ترغيب نه ڏني ها ته اُهي اڄ برابر ته سنڌي ٻوليءَ جا وڏا افسانه نگار ضرور هجن ها، پر شايد ماهر ڊراما ليکڪ هو قطعي نه شمار ڪيا وڃن ها.

فني سطح تي سنڌي ڊرامي جي ترويج ۽ مقبوليت جي ڏس ۾ ريڊيو حيدرآباد جي خدمتن کي نظر انداز ڪري ئي نٿو سگهجي ۽ چاهجي ته، ريڊيو تان نشر ٿيندڙ اهڙن ريڊيائي ڊرامن جون ڪئي اينٿالاجيز شايع ڪرائي سگهجن ٿيون. اگرچه ان ڏس ۾ "زيب ادبي مرڪز" پاران ممتاز مرزا جي اهڙن شاهڪار ڊرامن جو مجموعو "آخري رات" ۽ قاضي خادم جي ريڊيائي ڊرامن جو مجموعو: "لڙڪ لڙڪ زنجير" سنڌالاجيءَ پاران شايع ٿيل آهي. پر ان ڏس ۾ سرڪاري اشاعتي ادبي ادارن کي اڳيان وڌي پنهنجو ڪردار ضرور ادا ڪرڻ گهرجي.

ريڊيو پاڪستان ۽ سنڌي ٻوليءَ جي پس منظر ۾ هن گفتگوءِ جي پڇاڙي ڏانهن وينديس... آئون ٿورو ريڊيو ذريعي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت جي حوالي سان ذڪر پنهنجو به ڪندس.

1984ع ۾، جنهن وقت آئون ريڊيو پروڊيوسر ٿي ريڊيو

حيدرآباد ۾ داخل ٿيس. ان وقت ريڊيو حيدرآباد وانگر منهنجي عمر بہ 29 سال هئي. عجب اتفاق- اسان ٻنهي جي جنم جو سال 1955ع آهي. ان وقت سنڌي ٻولي ۽ سنڌي موسيقيءَ جي فروغ لاءِ اُتي مون جن پروڊيوسرن کي خاص طرح سان پاڻ پتوڙيندي ڏٺو، اُهي هئا مراد علي مرزا، غلام حسين شيخ، محمد انور بلوچ، سڪندر بلوچ، جهانگير قريشي ۽ اسان جي انهيءَ سموري ٽيم جو سرواڻ هوندو هو جناب عنايت بلوچ! جن جن پروڊيوسرن جو هتي مون نالو ڪنيو آهي، جيتوڻيڪ اُهي سڀ مون کان عمر ۽ تجربي ۾ وڏا ۽ سينيئر هئا، پر مون هنن وٽان اِهو ئي سکيو تہ:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهہ طاقت طالب المولئ،
تہ پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب تہ ڪونهي ڪو.

يعني هاڻي انهن سينيئرز جي پير وکن تي هلندي ريڊيو ۾ اسان کي پنهنجو وارو وڄائڻو هو. مون ان خدمت لاءِ پنهنجي استاد غلام حسين شيخ ۽ محمد انور بلوچ کان متاثر ٿي، موسيقيءَ - جي ها! سنڌي موسيقيءَ جي فروغ لاءِ پاڻ ملهائڻ جي ڪوشش ڪئي. اسان جي انهن سينيئرس، گائڪن ۽ گائڪائن جي پينل کي - عابده پروين کان وحيد علي ۽ انور حسين وسطڙي تائين آندو هو ۽ مون ان ۾ اضافو اِهو ڪيو، تہ پنهنجي هم عمر فنڪارن کي پنهنجي ڊائريڪٽر عنايت بلوچ جي اجازت سان متعارف ڪرائڻ شروع ڪيو. فهرست اهڙن مون پاران متعارف ٿيندڙ فنڪارن جي تمام ڊگهي آهي، ان ڪري صرف چند نالا ٻڌو: فوزيہ سومرو، تاج مستاني، صنم ماروي، امير مهڪ، مهتاب بلوچ، سحرش ميمڻ، ممتاز لاشاري، صادق فقير، شفيع فقير، بادل راهي، الهداد زرداري، اڪبر خميسو الغوزي وارو، امير علي، حيدر علي، ذوالفقار علي، مظهر حسين ۽ اقرار وحيد علي وغيره. ۽ اهڙيءَ ريت پهريون پيرو نئين ڪيپ جي جن شاعرن کي ريڊيو حيدرآباد تان رڪارڊ ڪيم اُهي هئا، سوز هالائي، تاج جويو، اياز گل، ادل سومرو، بلاول اوٺو، مانيٺو اوٺو، اسحاق سميجو، ذوالفقار سيال، سائينداد ساند، علي دوست عاجز، اقبال رند، نفيس احمد ناشاد ۽ ٻيا بہ ڪيئي...

سنڌيءَ ۾ نون ۽ ڪثرت سان پيدا ٿيندڙ شاعرن تي سنڌي ٻوليءَ جا نقاد ناخوش آهن. آئون خوش ٿيندو آهيان ۽ چوندو آهيان تہ جيترا گهڻا شاعر پيدا ٿيندا، اوترو ٻوليءَ جو ڦهلاءُ وڌندو. سو مون بہ ائين ئي ريڊيو تان سوين نوان وڄتا ۽ راڳي متعارف ڪرايا. جيئڻ لوڪ. جديد ۽ ڪافي ڪلام جي اهڙن گائڪن جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ جا نت نوان ٻول ٻُرندا رهن.

منهنجو ويساهہ آهي تہ ماضيءَ جا مقبول گيت... لوڪ گيت... "مور تو ٽلي راڻا"، "منهنجو ملڪ ملير"، "يار ڏاڍي عشق آتش"، "عشق هاڻي ڪجي ڪنهن سان"، "ڪارون وس ڪيام"، "زاري تہ زاري"، "ايندو سڄڻ سائين الا منهنجو ايندو"، "ڏند تہ موتي محبوب جا"، "جبل مٿي جهڙ"، "پرچن شال پنهوار"، "عمر مون نٿا وسرن، ويڙهيچن جا واڙا"، "ٽڙي پوندا ٽارئين"، "هُن ڪٽي نيڻ نهاريو تہ مري ويندا سين"، "تون جي ايندين رات..."، "شيدي بادشا هر باشا"، "منهنجو جنڊالڙو ڏي تہ ڪيڏڻ وڃان"، "ڊگهو پير پيران"، "وني ايندو وڻ اڄ ڊولڻو"، "لوڻو مون کي آڻي ڏي"، "جيڏل شال جڙي رهين"، ۽ برابر تہ اهڙن ڪلامن جو ڪريڊٽ انهن جي راڳين ۽ موسيقارن ڏانهن بہ وڃي ٿو، پر جيڪڏهن ريڊيو پاڪستان ۽ خاص ڪري ريڊيو حيدرآباد جا، سنڌي ٻوليءَ جا عاشق ۽ فدائي پروڊيوسر انهن اسمن کي رڪارڊ ڪري نشر نہ ڪن ها، تہ هڪڙي دنيا، سنڌ موسيقيءَ جي انهن املهہ آٿُمن کان شايد اڄ تائين بي خبر ۽ محروم ئي رهي ها.

ريڊيو پاڪستان جن ٽن بنيادي نقطن تي پنهنجا پروگرام پيش ڪندو آهي، اُهي آهن: بامقصد تفريح مهيا ڪرڻ، سماج جي سکيا ڪرڻ ۽ ان کي باخبر رکڻ.

باخبر رکڻ جي حوالي سان ريڊيو پاڪستان مقامي ۽ ڏيهي سطح تي ٻين ٻولين سان گڏ سنڌيءَ ۾ بہ "خبرنامو" نشر ڪندو آهي. جيتوڻيڪ سنڌيءَ ۾ اهڙي ابتدا ڪراچيءَ مان شاهہ ٻيبيءَ ڪئي، پر سنڌيءَ ۾ خبرن کي پَسر اثر انداز ۾

ريڊيو تان ڪيئن نشر ٿيڻ گهرجي. اُن جو انداز ڪامران پنّي طئه ڪيو. ڪامران پنّي چاڪاڻ تہ ابتدا ۾ اسٽيج ۽ ريڊيو ڊرامن سان وابستہ هو. ان ڪري هُــن خبرون پڙهڻ جو ڊرامائي انداز اختيار ڪيو ۽ خالص حيدرآبادي لهجي ۽ زير زبر جي چٽائي سان. خبرن پڙهڻ جو موجد بڻيو. ۽ اهو بہ ڪامران پنّي ئي هو جنهن جي ٻولي شناسي سبب ريڊيو تز ۽ نج نبار سنڌي ۾ هڪ منفرد انداز کي دريافت ڪيو. مثال طور سلام ڪرڻ. پنهنجو نالو وٺڻ. مکيہ مکيہ خبرن جي اختصار ٻڌائڻ کان پوءِ هن جيڪي لفظ رواج ۾ آندا اُهي هئا: "هاڻي اوهان پيرائتيون خبرون ٻڌندا..." ريڊيو تان سنڌيءَ ۾ خبرن پڙهڻ جو. هن نہ فقط اهو انداز سنڌ ۾ متعارف ڪرايو پر ان ڏس ۾ خبرن جي ٻوليءَ جي معيار تي بہ خاص ڌيان ڏنو. هاڻي جڏهن پرائيويٽ چينلس جي سنڌي خبرن ۾ چيو ويندو آهي تہ... عدالتي نظام تباهہ... حڪومت جون متيون منجهي ويون. رستن جو بيڙو ٻڏي ويو. تڏهن ريڊيو تان پيش ٿيندڙ خبرن جي ٻولي جي معيار کي سلام ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.

انهيءَ ڏس ۾ وڌيڪ عرض ڪندو هلان تہ نشريات جي ابتدا وقت جڏهن ريڊيو تان خاص خاص پروگرامن جو تفصيل ٻڌائبو هو تہ اردوءَ جي تتبع تي چيو ويندو هو: "حاضر آهي اسان جي اسٽيشن تان نشر ٿيندڙ پروگرامن جو خلاصو"... نهايت جلد اسان واري نئين ڪيپ لفظ "خلاصو" چوڻ بند ڪرايو ۽ رائج ڪرايو: حاضر آهي اڄوڪي نشريات ۾ پيش ٿيندڙ پروگرامن جو "وچور"... يا چوڻ شروع ڪرايو: اڄ پيش ٿيندڙ پروگرامن جو سٽاءُ ڪجهہ هن ريت آهي.

اڄ جڏهن دنيا گلوبل وليج جي شوشي جي نرغي ۾ آهي ۽ هر ٻولي ۾ هڪ نئين ٻوليءَ جو ڪلچر جُڙي رهيو آهي ۽ هر ٻولي آڏو نوان چئلنجز آهن. تڏهن سنڌي ٻولي بہ پرنٽ ۽ اليڪٽرانڪ ميڊيا ۾ مونجهاري جو شڪار ٿي رهي آهي.

آءٌ ڀانيان ٿو تہ چا بہ ٿي پوي. ريڊيو ڪالهہ بہ سنڌي ٻوليءَ جو محافظ هو ۽ T.V چينلس جي وڌندڙ "بهتاب" ۾ اڳتي بہ اهڙو فرض ريڊيو ئي نڀائيندو ۽ نج ٻوليءَ جي حفاظت ڪندو رهندو. توڙي جو اڄ هر طرف کان هڪڙو آواز عام جام پيو ٻڌبو آهي تہ ريڊيو اڄوڪي دنيا ۾ هڪ آئوٽ ڊيٽيڊ ميڊيم آهي ۽ ماڻهو ان کان پري آهن. ممڪن آهي هڪڙيءَ حد تائين اهو درست بہ هجي. پر ريڊيو بذاتِ خود ٻوليءَ ڏانهن پنهنجي ذميواري ۽ لهجي جي درست ۽ چُست ادائگيءَ کان گهڻيءَ حد تائين اڄ تائين پاڻ کي پري رکيو ئي ناهي ۽ اڄ جڏهن ريڊيو پاڪستان ۾ ڪوثر برڙي. محمد انور هڪڙي. شوڪت خاصخيلي. محمد علي ٻانهڻ. مختيار ملڪ. علي نواز خاصخيلي. گل حسن قريشي جهڙا پروگرامر موجود آهن ۽ نئين ڪيپ ۾ جڏهن آصف سرور بلوچ. عرفان علي انصاري. علي اڪبر هنگورجي جهڙا سُجاڻ ۽ ذهين پروڊيوسر آهن. تڏهن منجهانئن اميد ٿي رکجي تہ هو بہ پنهنجن وڏن جي نقشِ قدمن تي هلندي. سنڌي ٻوليءَ جي درست لهجي جي گهڻيءَ حد تائين حفاظت ڪندا رهندا.

آءٌ صوتيات ۽ لسانيات جو ماهر تہ ڪونہ آهيان. پر هڪڙو سنڌ سڄڻ براڊڪاسٽر ضرور آهيان. ريڊيو ۾ ملازمت محض ڪا عام آفيسري ڪانهي. اها اختيار ئي اُهي ماڻهو ڪندا آهن. جيڪي ذوق وارا هوندا آهن ۽ فن جي خدمت کي پنهنجو شعار بنائڻ چاهيندا آهن.

ريڊيو پاڪستان ۾ هن وقت لڳ ڀڳ 30-25 سنڌي پروڊيوسر ۽ آفيسر آهن ۽ انهن سڀني بابت يا سنڌن دلين ۾ سنڌيت جي جذبي جي باري ۾ آءٌ هتي ڪا بہ راءِ نہ ڏيندس. پر پنهنجي باري ۾ هتي البتہ اهو آءٌ ضرور ادب سان عرض ڪندس. تہ اٿندي ويهندي پاڻ کي آئون ياد ڏياريندو رهندو آهيان تہ ميان نصير مرزا! ريڊيو ۾. سنڌ... سنڌ جي ثقافت. لوڪ ۽ ڪلاسيڪل فن کي. جي تون جياري نٿو سگهين. تہ پيارا. پوءِ توکي بہ جيئڻ جو ڪو حق ڪونهي.

[2007 -5- 25 تي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هال ۾ ڪيل گفتگو جو متن]

شاھ لطيف جي شاعري ۽ سنڌي سماج

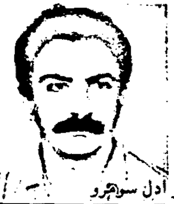

ڊاڪٽر آدل سومرو

دنيا جي سڌريل ٻولين کي پنهنجا پنهنجا عظيم شاعر آهن. اِهي عظيم شاعر ئي ٻولين ۽ قومن جي سڃاڻپ برقرار رکڻ جو سبب هوندا آهن. اها ٻـ مڃيل حقيقت آهي تـ ٻولي بچائڻ وارا شاعر ئي هوندا آهن. اُهي ئي ٻوليون، پنهنجو بچاءُ ڪري سگهنديون آهن، جن جي ڳالهائيندڙن جو وڏو تعداد تخليقي صلاحيتون رکندڙ هجي. سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي سماج جي سڃاڻپ، عظيم شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائي آهي. شاھ جي اِها عظمت اسان جي ساڻس جذباتي وابستگيءَ جي ڪري نـ پر عقلي ۽ فڪري سببن جي ڪري آهي. لطيف جي مهانتا اهڙن روايتي راين ۽ اندازن کان گهڻو مٿي آهي، اِهوئي سبب آهي جو ڊاڪٽر سورلي کي لکڻو پيو تـ: "ادب ۾ پسند ناپسند (ماڻهو جي) ذاتي ذوق تي منحصر آهي. عظيم شاعرن جي تخليقن تي تبصرو ڪندي اِها ڳالهـ چوڻ مناسب نـ آهي تـ هيءُ شاعر، هُن شاعر کان وڏو آهي. ماڻهو انهيءَ ڳالهـ ۾ هميشـ هڪٻئي سان اختلاف ڪندا رهندا ۽ اِهو صحيح بـ آهي. پر منهنجي خيال ۾ دنيا جي ڇهن مختلف زبانن جي ٽيرهن سچن پچن شاعرن جي هن چونڊ ۾ عظمت جي لحاظ کان سنڌ جو شاھ عبداللطيف پهرئين نمبر تي آهي."

هي اُهو ساڳيو سورلي آهي، جنهن پنهنجي انهيءَ راءِ(1) کان اڳ ۾، هڪ مئجسٽريٽ جي حيثيت سان، شاھ جي هڪ عاشق، چيتمل پرسرام کي هڪ مضمون ۾ شاھ لطيف جي بيتن لکڻ جي حوالي سان، ڪورٽ ۾ سزا ٻڌائي هئي.

ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن شاھ جي اهميت ۽ عظمت کي مڃيو آهي، جنهن لاءِ ٻـ رايا ڪڏهن بـ سامهون نـ آيا آهن. اها بـ حقيقت آهي تـ سنڌي سماج جو سڀ کان وڏو نبض شناس شاھ عبداللطيف ئي آهي، پر اِهو بـ سچ آهي تـ هن جديد دؤر ۾ جتي فن ۽ فڪر جا ماڻ ماپا ۽ معيار تبديل ٿي ويا آهن، اُتي لطيف سائينءَ جي سڃاڻپ واري معيار ۾ هن جي شاعرانـي حيثيت کان پير وارو رتبو، اڄ بـ مجموعي طور تي مٿانهون آهي.

شاھ جي شخصي زندگيءَ وارو پاسو اڄ بـ ڏندڪٿائن ۽ مفروضن جي ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل آهي. ڪاتبن کان ٿيل عبارتي غلطيون دور ڪرڻ، ڌاريو ڪلام ڌار ڪرڻ ۽ غير منطقي حوالن کان بچيل سندس سوانح حيات تيار ڪرڻ جهڙا ڪم، هيتري عرصي گذرڻ بعد بـ اڌورا نظر اچن ٿا. شاھ جي ڪلام ۾ اضافن ۽ واڌارن وارين ڪوششن جي پيٽ ۾ اِها ڳالهـ وڌيڪ اهم آهي تـ لطيف جي فن ۽ شخصيت کـي ڏندڪٿـائي ورن وڪڙن، مغالطن ۽ مفروضاتي غلافن کان آجو ڪجي. لطيف سنڌ ۽ سنڌي سماج ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سڃاڻپ ڏني، پر اسان اڄان لطيف کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون. اسان جا مٿاڇرا ۽ روايتي تحقيقي انداز لطيف سائينءَ کي اڃا مشڪوڪ بڻائيندا پيا وڃن. لطيف جي شاعريءَ تي لکڻ کان اڳ ۾ اسان کي پنهنجن مخصوص نظرياتي عينڪن ۽ مسلڪن کي پاسيرو رکڻو پوندو.

سنڌي سماج جو ڳُوڙهو اڀياس ۽ مشاهدو شاھ لطيف کان وڌيڪ ڪنهن بـ تخليقڪار نـ ڪيو آهي. هن ئي اسان کي سماجي ماڻهپي، عزت ۽ احترام جا معيار ٻڌايا آهن ۽ اسان انهن جي ڄاڻ رکڻ جي باوجود اُنهن کان لنوائي رهيا آهيون، ڇو تـ اسان فقط لطيف سائينءَ جو احترام ڪريون ٿا، اُن جي فڪر سان اسان سهمت ناهيون. لطيف جي نظر ۾ سماج ۾ عزت لائق اُهي فرد آهن، جيڪي پنهنجي عمل

ذريعي سماج کي سهڻو ۽ خوبصورت بڻائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن. ڪوري، ڌوٻي، لوهار، هاري، راڄا وغيره ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي کي بهتر بڻائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. اِهي سڀئي ڪمي ڪاسبي، جيڪي سماج کي سونهن بخشين ٿا، اُهي اسان جي سماج ۾ زندگيءَ جي حُسن، عزت ۽ احترام کان محروم آهن. پوءِ ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته سنڌي سماج روشن خياليءَ جو آئينه دار آهي. اهڙو سماج جتي لطيف جون سورميون پيرن جون جُتيون بڻيل هجن، جتي منافق ۽ موذي ڪردار موجن ۾ هجن ۽ ڪوبه شريف ۽ نيڪ انسان سدائين پنهنجي عزت نفس مجروح ٿيڻ جي ڊپ ۾ وڪوڙيل هجي، اهڙو معاشرو ڪنهن به ريت ترقي يافته ۽ سڌريل نٿو چئي سگهجي. روشن خيال سماج ۾ تنگ نظري ۽ تعصب جي گنجائش نه هوندي آهي، ڌرمي مسلڪن جي بنياد تي انسانن سان نفرت نه ڪئي ويندي آهي، بهتر روايتن جو احترام ڪيو ويندو آهي ۽ عورتن کي برابريءَ جي بنياد تي حق حاصل هوندا آهن. سنڌي سماج جي تجزئي مان معلوم ٿئي ٿو ته ان مان بهتر روايتون ختم ٿينديون پيون وڃن ۽ مجموعي طور تي اُن ۾ هيٺيون اوڻايون موجود آهن:

1. پورهئي ۽ هنر کان نفرت
2. تعصب ۽ ڪٽرپڻو
3. عورتن سان غير انساني ورتاءُ
4. خواهشن جي حاصلات لاءِ سولي رستي جي ڳولا
5. مجموعي قومي مسئلن کان لنوائڻ
6. غير ضروري ڪچهرين ۾ وقت وڃائڻ
7. ذاتي مفادن کي قومي مفادن تي ترجيح ڏيڻ
8. پنهنجي حيثيت کان وڌيڪ ڏيکاءُ جو رجحان
9. گروهي مفادن لاءِ قبيلن جون سرداريون تشڪيل ڏيڻ
10. جاگيرداري ڪلچر جي مضبوطي ۽ ڦهلاءُ
11. پنهنجي تهذيبي، ثقافتي ۽ علمي ادبي ورثي کان لاتعلقي ڏيکارڻ.

شاندار ماضيءَ جي روايتي ڪوهيڙي کي هٽائي ڏسبو ته اسان جو سنڌي سماج ڏينهون ڏينهن پستيءَ ڏانهن وڌندو پيو وڃي ۽ هڪ وڏي انتشار ۽ بحران جو شڪار آهي. انهيءَ بحراني صورتحال ۾ لطيفي فڪر اسان جي رهنمائي جو وڏو وسيلو آهي. پر اسان جو اُن ڏانهن رويو به مٺاڙرو ۽ ڏيکاءُ وارو آهي. اسان لطيف کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي سلسلي ۾ به مجموعي طور تي گهٽي دلچسپي ڪونه ڏيکاري آهي. شاهه لطيف سنڌي سماج کي سڃاڻپ ڏني آهي ۽ اسان هن کي سڃاڻڻ کان لنوائي رهيا آهيون. سنڌ جا تقريباً اسي سيڪڙو پڙهيل لکيل ماڻهو، ڪامورا، اسڪولن ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جا اُستاد، لطيفي فڪر کان دور آهن. هنن جي گهرن ۾ شاهه جو رسالو موجود ڪونهي. ڪنهن موسيقيءَ جي محفل ۾، هو ڪنهن راڳيءَ جي معرفت شاهه جو ڪلام ٻڌي، ساڻس ٿوري عقيدت ظاهر ڪرڻ کي ئي سنڌ ۽ لطيف دوستي تصور ڪن ٿا. اهڙين حالتن ۾، فڪري اعتبار کان پٺتي پيل سنڌي سماج، ترقي يافته شڪل ڪهڙي ريت اختيار ڪري سگهندو. انهيءَ نسبت سان تنوير عباسي لکي ٿو ته:

"انهن تاريخي ۽ سماجي تبديلين کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ رڳو ڏاها، فنڪار جاجڪ ڪافي نه آهن. جو ته جيستائين عام ماڻهو انهن نون خيالن کان واقف ٿي اُنهن کي قبول نه ٿو ڪري، تيستائين سماج جو تبديل ٿيڻ ناممڪن آهي. هڪ سڄاڻ دورانديش ۽ محب وطن ڏاهي جي حيثيت ۾، شاهه لطيف سنڌ جي ماڻهن کي وير، وروڌ ۽ نفرت کان پري رکي، اُنهن ۾ ايڪي، ڀائيچاري، پيار ۽ وطن دوستيءَ جي جذبن پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي."(2)

شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾، سنڌي سماج جي ترقيءَ ۾ حصو وٺندڙ ڪردارن کي واکاڻيو آهي ۽ اُنهن کي ئي احترام لائق سمجهيو آهي. جڏهن ته عام طرح اهڙا ڪردار هميشه نظرانداز ڪيا ويندا آهن. اهڙا ماڻهو جيڪي ذخيره اندوزي ذريعي ۽ بين نڳيءَ جي طريقن وسيلي مال ميڙين ٿا، پر سماج کي اڳتي وٺي وڃڻ ۾ انهن جو ڪو حصو ناهي، تن تي لطيف ڦٽڪار ڪئي آهي.

ڏڪاريا ڏِيهه مان، موذي شال مرن

اهڙن عوام دشمن ۽ استحصالي فردن لاءِ موذيءَ جو استعارو استعمال ڪيو ويو آهي. اڄ جو سنڌي سماج، پورهئي ۽ محنت واري گس تي هلڻ بجاءِ اهڙن ئي استحصالي رستن جي تمنا ٿو ڪري. جيڪا روايت لطيفي فڪر جي اُبتڙ آهي. لطيف جي شعري سماجي منشور ۾

فڪر جي اُبتڙ آهي. لطيف جي شعري سماجي منشور ۾ سنڌ جي معاشي ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيندڙ ڪاڀائتي وڏيڪ احترام لائق آهي ۽ عزت لائق آهي. اُهو وڻجارو جيڪو ديس جي سُک سڪار لاءِ جوڀن رُت ۾ پنهنجي ونيءَ کي اُداس ڇڏي ڏکين حالتن ۾ ڏيساور وڃي ٿو.

شاهه لطيف جاگيرداري ڪلچر جي روايتن جو انڪاري آهي، جنهن ۾ محنت، ڏاهپ، رواداري، امن، پيار جي پيٽ ۾ طاقت ۽ اختيار کي فوقيت ڏني وڃي ٿي ۽ خواهشن جي تڪميل لاءِ هر قسم جي حربي کي جائز مڃيو وڃي ٿو.

لطيف گهمنڊ ۽ تڪبر کي ننديو آهي:

ڪوءِ سميون ۾ سومريون، جي اچن اوچي ڳاٽ. (3)
(ڪاموڏ)

- طبقاتي سماج خلاف فڪري ويڙهه ڪندي، هن پنهنجي وابستگي ڏڪاريل فردن سان ظاهر ڪئي آهي.

جي ميراثي مڱڻا، آءٌ پڻ منجهان تن.

قومي ٻڌي ۽ ايڪتا جو درس به لطيف وٽ آهي:

وڳر ڪيو وتن، پــرت نـه ڇنن پاڻ
پسو پکيئڙن، ماڻهئا ميٺ گهڻو.

لطيف غير ضروري ميڙاڪن کان پري رهڻ جي تلقين به ڪري ٿو ۽ جتي دل جي درمان جو بندوبست ٿئي، اُتي رهڻ کي بهتر ٿو سمجهي.

ويـنـي جنين وٽ، ڏُڪـندو ڏُور ٿئي
تون تنين سين ڪٽ، اوڏا اڏي پکڙا.
(يمن ڪلياڻ) (4)

لطيف سائينءَ جو سماجي فلسفو نهايت واضح ۽ چٽو آهي. هُو ڪٿي به پڙهندڙ کي فڪري مونجهاري ۾ مبتلا نٿو ڪري. هو نظرياتي طور تي سماجي نابرابري، استحصال ۽ ڪنهن نه ڪنهن جبر جي شڪار ٿيل فردن جو حمايتي آهي ۽ ڪنهن به اهڙي خيال ۽ مسلڪ جو پرچاري ناهي، جيڪو انسانذات لاءِ هاڃيڪار هجي. سنڌ صوفي فڪر جي اثر هيٺ صدين کان انسان دوستي، ڀائيچاري، رواداري ۽ سهپ جهڙين روايتن جي امين رهي آهي، جتي ڌار ڌار مسلڪن ڪڏهن به ٽڪراءَ جي صورت اختيار نه ڪئي آهي. افسوس جو ويجهي ماضيءَ کان اسان وٽ سماجي سطح تي صوفي فڪر جا اثر گهٽبا ٿا وڃن. جنهن جو وڏو سبب ماڻهن جي محبت ۽ رواداريءَ جي انهن مرڪزن کان دوري آهي. مسلڪن جي تضادن ۽ هڪٻئي کي برداشت نه ڪرڻ وارن اهڙن روين سبب سنڌي سماج رواداري ۽ سهپ وارين خوبين کان خالي ٿيندو پيو وڃي.

شاهه لطيف انسان جي فڪري ۽ شخصي آزاديءَ جو قائل آهي، جنهن ۾ هر فرد ڪنهن به نظريي ۽ مسلڪ جي چونڊ جو حق رکي سگهي ٿو. هن جاگيرداري سماجي اخلاقيات جو انڪار ڪيو ۽ تنگ نظر مذهبي ماڻهن جي سوچ کي رد ڪندي چيو ته:

اِن پر نه ايمان، جيئن ڪلمي گو ڪوٺائيين
دَغا تنهنجيءَ دل ۾، شرڪ ۽ شيطان
منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهئين. (5)

لطيف سائين هر انهيءَ سوچ، رويي ۽ نظريي خلاف احتجاج ڪيو، جيڪي سنڌي سماج کي پٺتي ڌڪڻ جا ڪارڻ هئا. هن اقتصادي محاذ تي به سنڌ کي خوشحال ڏسڻ ٿي چاهيو. جنهن ڪري مارو ماڻهن جي بهتريءَ لاءِ ٿيل هر ڪوشش هن لاءِ سرهائيءَ جو سبب بڻي ۽ هن اهڙو اظهار پنهنجي شاعريءَ ۾ به ڪيو. شهنشاهه اڪبر عمرڪوٽ ۾ ڄائو ۽ پنهنجي اُن جنم ڀوميءَ جي نسبت ۽ سنڌ جي ماڻهن پاران پنهنجي والد همايون سان ڪيل بهتر ورتاءَ جي موٽ ۾ هن هڪ حڪم ذريعي ڍُل تان محصول معاف ڪري ڇڏيو هو. جنهن جا بهتر معاشي نتيجا نڪتا. اهڙي مشاهدي کان پوءِ ئي لطيف لکيو:

نڪا جهلَ نه پلَ، نڪو رائر ڏيهه ۾.

معاشي خوشحاليءَ کان سواءِ، ثقافتي خوشيون اڻپوريون رهجي وڃن ٿيون. اسان جي سنڌ جا ڪيترائي ڀاڱا، ٿر ۽ ڪاڇو وغيره سدائين معاشي بدحاليءَ جو شڪار رهيا آهن، انهن حصن کي محصولات کان آجو علائقو قرار ڏيئي، شاهه لطيف جي اِن خواب کي ساڀيا ۾ بدلائي سنڌي سماج جي هڪ وڏي حصي کي معاشي مونجهارن کان آجو ڪري سگهجي ٿو.

سنڌي سماج جو اظهاري وسيلو سنڌي ٻولي آهي ۽ شاهه لطيف ٻولي جي معاملي ۾، رياستي مراعتن ۽ تعلق کي ٺُڏي، عوام سان پنهنجو ناتو جوڙيو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعري ڪري، عوام کي حوصلو ڏنو ۽ اُنهن جي فڪري رهنمائي ڪئي. شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ وسيلي سنڌي ٻوليءَ جي چوڌاري هڪ مضبوط ڪوٽ اڏي ڇڏيو.

فارسي ٻولي رياستي سرپرستيءَ جي باوجود ۽ وڏي عرصي تائين سرڪاري ادارن ۾ قائم رهڻ کان پوءِ به سنڌي ماڻهن جي ثقافتي

خوشين، احساسن، جذبن ۽ اُمنگن جو وسيلو نہ بڻجي سگهي. اهڙي انفراديت فقط شاهہ جي ٻوليءَ کي ئي حاصل رهي. ضرورت انهيءَ ڳالهہ جي آهي تہ هڪ تسلسل ۾ ان کي اڳتي وڌايو وڃي. جيئن علامہ آءِ.آءِ قاضيءَ اظهار ڪيو هو تہ: "سنڌي زبان جي بقا جو فقط هيءُ هڪ واحد طريقو آهي تہ سنڌين ۾ قوتِ فڪر پيدا ٿئي، جيئن هو نئين خيال ۽ نئين معنيٰ کي سنڌي زبان ۾ قلمبند ڪن. ائين ڪرڻ سان هوند زبان جي زندگي ۽ بقا جو سوال پاڻهي حل ٿي وڃي."(6)

علامہ صاحب نئين خيال ۽ نئين معنيٰ کي قلمبند ڪرڻ جي ڳالهہ ڪئي آهي، يعني قوم جي فردن ۾ تخليقي ۽ اظهار جي صلاحيت جو پيدا ٿيڻ زبان جي بقا لاءِ نهايت ضروري آهي. قوتِ فڪر پيدا ٿيڻ سان ئي اسين لطيف کان پري وڃي نہ سگهنداسين.

هونئن تہ ڪيترين ئي ٻولين آهن ۽ اسان پنهنجي ٻوليءَ جي برتري جي خمار ۾ مبتلا ٿي ڪنهن ٻي ٻولي کي ڪمتر يا گهٽ ڪونہ ٿا سمجهون. پر وابستگيءَ جي آڌار تي اِهو ضروري آهي تہ اسين پنهنجي سماجي زندگيءَ ۾، پنهنجي ٻوليءَ کي وڌيڪ ترجيح ڏيون. ائين ڪرڻ سان ئي اسان پنهنجي ڌرتيءَ جو حق ادا ڪري سگهنداسين.

لطيف جو ڪلام تاثر جي ابديت ۽ فڪري افاديت سبب هر دؤر ۾، سماج تي هڪجهڙو ۽ هڪجيترو اثرانداز رهيو آهي. اُهو اڄ بہ ٻناڪنهن مونجهاري جي اسان جي رهنمائي ڪري ٿو. احتجاج ۽ مزاحمت جي سگهہ رکي ٿو، ماڻهن کي ڄرڪائي ٿو. ڪيترين ئي ڏُرين اڄ بہ لطيفي فڪر کان لنوائن ٿيون.

شاهہ لطيف هڪ آدرشي مفڪر جي حيثيت سان پنهنجون سماجي ذميواريون پوريون ڪيون. هن فڪري رهنمائي ڪئي ۽ زندگيءَ جي صحيح واٽ ٻڌائي. پر اسين لطيفي فڪر کان سطحي طرح متاثر ٿيا آهيون. اسان جن تحريرن ۽ تقريرن ۾ روشن خيالي تہ موجود آهي، پر عملي زندگي ۾ اُها گهٽ نظر ٿي اچي. اُتي اسان جاگيردارانہ روايتن جي ٻوٿواري ڪندي نظر اچون ٿا.

لطيفي فڪر اڄ بہ اسان جي تاريخي، تهذيبي ۽ لساني روايتن جو بچاءُ ڪيون بيٺو آهي ۽ اهڙي فڪري رهنما جي موجودگيءَ ۾ جيڪڏهن سنڌي سماج جي اوسر رڪجي وڃي تہ ان کان وڌيڪ کهڙي بدنصيبي ٿي سگهي ٿي.

حوالا

(1) سورلي، ايڇ.ٽي: "ڀٽ جو شاهہ". مترجم عطا محمد ڀنڀرو. سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1992ع.

(2) تنوير عباسي: "شاهہ لطيف جي شاعري". روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2000ع، ص 95.

(3) ڪلياڻ آڏواڻي: "شاهہ جو رسالو". مڪتبہ اسحاقيہ ڪراچي، 1976ع.

(4) حوالو ساڳيو.

(5) حوالو ساڳيو.

(6) علامہ آءِ.آءِ.قاضي. ٽماهي "مهراڻ"، 4/1962ع، سنڌي ادبي بورڊ.

منهنجي آتم ڪٿا هڪ اهڙو بيان آهي، جنهن ۾ مون پنهنجي حياتيءَ ۾ ڇا ڏٺو. منهنجي آسپاس ڇا رهيو ۽ واپريو. اُن جو تذڪرو آهي. هن ڪتاب ۾ مون هڪ زماني جي تهذيبي ۽ ثقافتي تاريخ جي جهلڪ ڏيکاري آهي. بس، سادي سودي ۽ اهوجهہ زندگي مگر پوءِ بہ سچا ۽ صحيح اباڻن جا قصا بہ ٻڌايا اٿم. پنهنجي پرخلوص دوستن ۽ سچن همدردن جو ذڪر خير بہ ڪيو اٿم. انسان خطا جو پتلو آهي. ان ڪان ڪيئي خطائون ۽ ڏوهہ گناهہ سرزد ٿي چڪا هوندا آهن. مگر ان کي بيان ڪرڻ وقت ڪجهہ نہ ڪجهہ وسري ويندو آهي. اصل ۾ شرمندگي ۽ ڊپ لکڻ واري جي اندر ۾ هجي ٿو. جيڪڏهن لکڻ واري جو پنهنجو ذهن صاف هجي. هن جي نفسيات ڏوهہ جي احساس کان آجي هجي تہ پوءِ هو انهيءَ موضوع تي لکي سگهي ٿو. جيڪو انساني تاريخ جو املهہ خزانو ٿئي ٿو. هي جهان، اتفاقن، حادثن، واقعن، ڏوهن، ثوابن ۽ خطائن جو هڪ سماج آهي. هڪ وڻ وڌڻ يا سُڪي وڃڻ سان پڪي پنهنجو آکيرو ٻئي وڻ تي ڪٺي ويندو آهي. اهڙي طرح ماڻهو بہ وقت ۽ حالتن کان متاثر ٿي پنهنجو جهڳو تبديل ڪندو رهيو آهي.

-ڊاڪٽر محمد لائق زرداري

(آتم ڪٿا "روح رهاڻ". ص 14)

پروفيسر چيتن مارئي والا سنڌ جي اِتهاس جو اونهو
اڀياس ڪيو آهي ۽ ڪن اهم مسئلن تي کوجنا
ڪري نئين روشني وڌي اٿس. تاريخي مضمون
اڳي به ڪيترن صاحبن لکيا آهن، پر اهڙن مضمونن
جو الڳ ڪتاب اڄ تائين شايع نه ٿيو آهي. هرهڪ
مضمون تصديق ٿيل حقيقتن سان ڀرپور آهي ۽ نهايت
سليس مگر مائيدار عبارت ۾ لکيل آهي. ڪتاب
جي پڙهڻ مان نه فقط علمي خزاني جي واڌاري ٿيڻ جو
امڪان آهي، پر لطف ۽ مزو به حاصل ٿيندو
مونکي پوري اميد آهي ته سنڌي تاريخ ۽ ساهت
جا ڳوليندڙ هن ڪتاب جي (لکندڙ جي) هر طرح همت افزائي ڪندا
هوتچند مولچند گربخشاڻي

ڪراچي
٢٠ مئي ١٩٤٧ع

سنڌ جي قابل صد احترام عالم ۽ شاهه جي رسالي جي هاڪاري محقق ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا هٿ اکر

ڪهاڻيون / ليک

"...بنيادي طرح اسين قصاگو آهيون. اسين پنهنجي ذهني معيار ۽ مشاهدن جي آڌار تي لکون ٿا. نقاد انهن جي درجابندي ڪري مختلف نانءُ ڏين ٿا. علامت نگاري، حقيقت نگاري، سرئيلزم، اسٽرڪچرزم، ماڊرنزم وغيره. تخليقڪار وٽ اهڙا ڪي بـ مخصوص سانچا نـ هوندا آهن جن ۾ هو پنهنجين لکڻين کي ماپي توري ناهي پوءِ پيش ڪندو هجي، پر هن وٽ لاشعور ۾ ايڏي تـ آنڌ مانڌ ۽ پالوٽ هوندي آهي جو هن جو تخليقي عمل هڻ ٺوڪيو ڏگ وڻڻ بدران هڪ لاوي جي صورت ۾ اپري ڪوبـ رستو وٺي هلڻ شروع ڪندو آهي. اهو تڪڻ تورڻ نقاد جو ڪم آهي تـ انهن راهن ۽ نون تجربن کي ڪهڙي ڪانچي ۾ بند ڪري ٿو.

بلب جي ايجاد قصي جو رومانس ڪسي ورتو. سياري جي ڪاري رات ۾ سوڙ اندر ڏيئي جي لڏندڙ لاٽ تي ماءُ جي ڪهاڻي ٻڌندڙ اوجاڳي سان پريل پرتجسس چمڪندڙ اکيون هاڻي روشنين جي تيزيءَ ۾ بند ٿي چڪيون آهن. مون کي ياد آهي تـ ڏاڏا احمد نواز جڏهن پٽر ۾ ٻرندڙ چمنيءَ هيٺان کٽ تي ويهي ٻيڙيءَ جا سُوٽا هڻي ڳالهه ڪندو هيو تـ سندس ٻيڙيءَ جي ڪاري دونهي ۾ اوندهه جون ڇڳون چمنيءَ جي هلڪي روشنيءَ ۾ ڇيلهه لوڏي نچڻ لڳنديون هيون. اتي جن پريون، شهزادا، بادشاهه، راڻيون، جادوگر ۽ سوداگر پنهنجا منهن ڪڍي ڪڏهن کلندا، روئندا ۽ ڪڏهن ڊيڄاريندا نظر ايندا هئا. احمد نواز اهڙو بادشاهه هوندو هو جيڪو چپن جي اشارن سان دنيا جي هر شيءِ تي حڪم هلائي ان کي جيئاريندو، ماريندو، سنواريندو ۽ ڪاريندو هو. جڏهن بلب ٻريو تـ ان جي روشنيءَ ۾ سڀ عڪس رک ٿي ڊهي پيا. بيشڪ تخليقڪار رب جي ذات آهي پر ڪهاڻيڪار ڇڻ رب سان ريس ڪري ٿو. هن جي تصور جي دنيا ۽ ڪردار حقيقت کان نرالا ۽ منفرد آهن...."

"...سنڌي ڪهاڻيءَ جي عمارت اهڙين آهي جو اُن جا بنياد تـ مضبوط ۽ هيٺ ڊرتيءَ ۾ کتل آهن پر اُها عمارت جيئن بلند ٿيندي پئي وڃي تيئن ان جي اڏاوت ۾ ڪيترين فني ۽ فڪري خامين ۽ ڪمزورين نروار پيون ٿينديون وڃن، پر مضبوط بنيادن تي بيٺل اُن عمارت جي ڊهڻ يا ڪِرڻ جو ڪوبـ خطرو نـ آهي. محنت جي ضرورت آهي. هڪ ڏينهن صديق منگيي جهڙا دوست ان عمارت کي نئين سر سنوارڻ ۾ ضرور سرخرو ٿيندا ۽ سنڌي ڪهاڻي دنيا جي ٻين عظيم ڪهاڻين سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيهڻ ۾ ضرور ڪامياب ٿيندي.

آوازن جي هن دور ۾ جڏهن هر طرف هڪ گوڙ متو پيو آهي، چپ چُري رهيا آهن، ڪن ٻُڌي رهيا آهن، ڪردار هلي رهيا آهن ۽ اکيون ڏسي رهيون آهن. اهڙي دور ۾ ڪتاب جي حيثيت ڪڏهن گهٽ ڪونـ ٿيندي ۽ ادب جي اهميت هر دور ۾ رهندي. ادب قومن جو دستاويز آهي، هڪ تاريخ آهي، جيڪا ارتقائي ترقي ۾ مدد ڏئي ٿي. اسان کي جيئرو رهڻو آهي، اسان جي زندگيءَ جو دارومدار پاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي ۽ اسان جي سڃاڻ اسان جو ادب ۽ تاريخ آهي..."

- رسول ميمڻ

"وجود جا عذاب" محمد صديق منگئي جون ڪهاڻيون

[مهاڳ مان اقتباس]

چوٽڪاري جو پيغام

حميد سنڌي

ڏاڏي سونل جڏهن چادري پائي جهـُـنڊ هڻي هڪ اڪ سان دنيا جهان کي ڏسندي اچي ٽانگي ۾ چڙهي ته هن جو ڳاٽ فخر کان اوچو هو. هن حويليءَ جي سالن کان هلندڙ روايتن کي جنهن نموني سان شڪست ڏني هئي، اهو سندس ئي مـَـرڪُ هو. سندس جگر ۽ همت کي شاباس جو اج هوءَ ڪاسائين جي پاڙي پنهنجي ساهيڙيءَ جو مرڻي جو پير ڏيڻ پئي وئي.

هوءَ ٽانگي تي پويان ويٺي هئي ۽ هن مون کي چادري جي اندران هڪ ٻانهن سان قابو جهليو هو ۽ ٻئي هٿ سان چادري کي سوگهو جهلي اک ڪڍيو ويٺي هئي. سندس هنج مون لاءِ ڪشادي هئي، پر مائي ڪاسائڻ جو پوٽو منهنجي پرسان ويٺو هو ۽ هوءَ ان کي به ڇڻ سنڀاليو ويٺي هئي. يـَـڪُـو ٽانگي وارو هن ڪٽنب جو پراڻو خدمت گذار هو. حويلي وارن يا اوطاق وارن سيڻين کي جنهن مهل وهٽ جي ضرورت پوندي هئي ته يـَـڪـُـو دايو ٽانگي سوڌو هڪيو تڪيو حاضر هوندو هو. پر اڄ يڪو به ٽيڪيو ويٺو هو ۽ ڪيس خبر هئي ته سندس خاص الخاص سواري ڪير آهي. هن وڏي خاندان جي سربراهه، ڏاڏي سونل پنهنجي وَڏَوَرَ پوٽي سان گڏ سوار هئي. سيڻين جي حويليءَ کان نڪرندي رستي جي پرئين پاسي سيڻين جا باغ آهن. ڏاڏي سونل جي وڏڙن جا هنيل باغ، ان جي رستي سان هيءَ وٽراهه. گهوڙي جي مستانا چال، ڏاڏي سونل کي آزادي واري فضا ۾ آڻي ڇڏيو هو. هوءَ هيڏانهن هوڏانهن نظر هڻندي اڳتي وڌي رهي هئي. هن کي اڄ اهو محسوس ٿي رهيو هو ته ٻاهر جي دنيا کي به ڪئين ئي رنگ آهن. ساين ڪجين جا لهرائيندڙ پاڇا ڪٿي گهرا ڪٿي ڇڊا. ڪئين ئي سر سبز ساوا پـَـٽَ. ڪٿي به هن ساوڪ کان سواءِ پـَـٽُ نه ڏٺو. هن کي لڳو ته اها ئي ساوڪ، اها ئي پوک، اهي ڏِگها سٽا هنيل ڪجين جا وڻ، سندس وڏڙن جي عظمتن ۽ اوچاين جا اهڃاڻ آهن. هنن پونيرن ڪيس ڪهڙي بند ۾ اچي هنيو آهي. هوءَ شايد اهو ڪجهه سوچيندي ئي هلي. مون کي به ائين لڳو ته هيءَ سڳنڌ واسيل جهان ڏاڏيءَ کي بي چين ۽ وياڪل ڪري رهيو آهي. هوءَ جهاڪن سان گڏ ڌِتڪي رهي هئي. سندس جسم هيڏانهن هوڏانهن ڌِتڪي رهيو هو. هن مون کي ويجهو ۽ قابو جهليو. هاڻ مان هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ به ٻڌي رهيو هوس. ان گرمائش کان منهنجو وجود الڳ نه هو. مان ان ماحول ۽ ڏاڏي جي وجود ۽ احساس کان الڳ نه هوس. ائين مان احساسن جي خوابن مان جاڳي پيس، جڏهن يڪي ٽانگي واري ٻـُچڪرن سان گهوڙي کي روڪيو: "بس! پٽ بس... شاباس پٽ شاباس!" گهوڙو رينن جي ڇڪڻ ۽ ٻچڪرن تي ڪاسائين جي هڪ ويڙهي جي وڏي در وٽ بيهي رهيو.

ائين گـُـلو ڏاڏيءَ جو هٿ ڇڏائي سڌو هيٺ ٽپو ڏنو. ڏاڏيءَ گهٽو "هان هان" ڪئي پر گلو هوا ٿي ويو ۽ ويڙهي جي اڌ کـُـليل در مان رڙيون ڪندو اندر داخل ٿيو.

"اڙي امان وڏي آئي آهي... اڙي ڏاڏي سونل آئي آهي." ائين ويڙهي جون مايون رڙهي اچي در وٽ بيٺيون. ڏاڏي سونل ٽانگي مان آهستي آهستي لٿي، هلي اچي در وٽ بيٺي. ماسي آسيت جي پيڻ وڏي اچي ڏاڏي کي ڪيڪاريو. جيئن ڏاڏي در اندر داخل ٿي، ته مايون وڪوڙي ويس.

"ڏاڏي ڀلي آئينءَ". ننڍين ڪيڪاريس.

"ادي ڀلي آئينءَ". وڏڙين اچي ڀاڪر وڌس.

"ماسي ڪيڪاريومانءِ... ڀلي آئين... جيءُ آئين". ميڙ مان ڪي هڏڪاٽ جون تڪڙيون ۽ سـَـٻـرُ مايون نڪري آيون.

ڏاڏيءَ جو هڪ هٿ چادري جي ٻُڪل مان نڪري هنن سان ملندو وڃي، ٻئي هٿ سان هُن مون کي قابو جهليو هو.

هن ويڙهي ۾ ڇهن گهر هيا. ڏاڏيءَ کي هڪ پڪي گهر جي ورانڊي ۾ کٽ تي رلي وڇائي اچي وهاريائون. ڪي مرد ننڍيا يا وڏا يڪدم ٻاهر نڪري ويا. ڏاڏي چادري لاهي بالم تي کٽ تي ائين چڙهي ويٺي ڄڻ پنهنجي گهر اندر ويٺي هجي. هيءَ چوڌاري جيڪو راڄ مڙيو هو سو سندس پنهنجو هو. وڏڙين سيني کي هيءَ سڃاڻي پئي. شادي غمي ۾ هيءَ ولَرَ سندس خاندان جي واهر ڪندا آيا هيا. اڄ هو وٽس ويندا هيا. اڄ سندن خبرگيري ڪرڻ واري خاص طرح ماسي آسيت جي ساڻياڻي وٽن هلي آئي هئي. ڪي سامهون کٽن تي چڙهي ويٺيون. ڪن کي هن ڇڪي پاڻ واري کٽ تي ويهاريو جو همسري ڪري ساڻس گڏ وهڻ کان هٻڪيون پئي.

سڄي ويڙهي ۾ هر هڪ جا عجب جذبا هيا. ڏک ۽ خوشي جون گڏيل ريکائون سندن چهري تي ڦهليل هيون. مون اهو سڀ ڪجهه ڏٺو ۽ محسوس ڪيو جو مان سمجهه سان هيس. گُلو کان تہ وڏو هيس. ڪن رنو پئي تہ ڏاڏيءَ بہ ڳوڙها پئي ڳاڙيا. ڪن جا ڳوڙها ڏاڏي پئي اگهيا. غم جا پاڇا گهڙي ۾ جهڪا ٿي ويا تہ ڏاڏي هڪ هڪ جو نالو ڪٺي ساڻن خوش خير عافيت ڪئي.

"ادي شفاعت! تون خوش آن... ادي مومل! ڪيئن آهين، هاڻ تہ ڇوڪرا ڪمائڻ لڳا هوندءِ... ادي شانل! تنهنجون نُهرون ڪيئن آهن؟... ۽ ادي آسيت ۽ تن جون نُهرون ڪٿي آهن... اڙي ڇوڪريون ويجهو اچو تہ ڏسانوَ تہ سهي تہ ادي شانل ۽ ادي آسيت ڪهڙيون موملون آنديون آهن".

ڪي نينگريون ڪجڪو ڪنديون هڪ ٻئي کي اڳ ڪرڻ جي ڪندي اچي ڏاڏيءَ سان جهڪي مليون. ڪن منهن موچارين سان چڱي طرح ملي تہ ڪن شڪل جي سادين کي ڏسي ٿورڙو منهن کي موڙو ڏنائين. ڏاڏيءَ جي ڪچهري، ملڻ جلڻ، کلڻ بحال ٿي ويو هو. آهستي آهستي محفل مچندي وئي. ڏاڏيءَ لاءِ سندس پسند جي جوئر جي ماني، بصرن، مرچن سالن سان پريل مکڻ جو مَکُ ڏنل ۽ لسي ڪٺي آيا. مون کي ڏيڳڙي تي مکڻ ۽ مٿان کنڊ ٻُرڪي ڏنائون. ڏڏ مون بہ پيٽ ڀري پيتو. يڪي ٽانگي واري جي ٻاهر لڳ لڳي پئي هئي. ائين يڪي پٽڪو ڪڍيو تہ "اندر ڇٺو تہ ڏينهن تپي باهہ ٿي ويو آهي... "جيجيءَ کي ڇٺو تہ جيترو جلد نڪري اوترو سٺو."

اسان اچڻ ۾ منجهند تہ ڪري ڇڏي، هاڻ ڪجهہ پاڇا بہ لڙيا هيا پر ٽئين پهر جي گرمي کي پنهنجا رنگ آهن. ڏاڏيءَ جو ٻتو تہ ٻرُ ٿي وئي: "ماريي يڪي جو مٿو بہ تپي ٽامڻي ٿي ويو آهي. روز روز تہ نڪرڻ نہ ڏيندا. اڄا حجمن جي پاڙي بہ هلڻو آهي. ٻتو اٿم تہ ڪمون حجم جي گهر واري... مُلي ڏادي بيمار آهي... جيڪر وڃان ۽ ڪيس پل لاءِ بہ ڏسي اچان."

ڏاڏيءَ کي پويان جا سور سُجهيا پي، هوءَ پٽڪندي اٿي ۽ ٻہ ٻہ پاڪر پري هر هڪ کان موڪلايائين ويڙهي جي در تائين هيءَ سادڙيون سودڙيون، ننڍيون وڏيون پر قربائتيون مايون نڪري ٻاهر ٿي بيهي رهيون. ڏاڏي ٽپ ڏئي پويان ويٺي تہ مان بہ پرسان ئي ويٺس. هن مون کي اهو ئي پاڪر ۾ قابو ڪيو. گلو هن دفعي يڪي سان اڳيان ٿي ويٺو. يڪي ٽانگي جي ڦيٽي ۾ لڪڻ وجهي ٺڙ ٺڙ جا آواز ڪڍندو وڏي رستي تي آيو تہ ڏاڏي اتان ئي هڪل ڪيس.

"هان، هان! يڪا تنهنجو ۽ تنهنجي گهوڙي جو هڪڙو ئي رستو ڏنل آهي ڇا. ٻيو تڪڙ ڇاجي لاٿي اٿئي. ابا! نڪتا آهيون اوير سوير انهيءَ عثمان جي ديري تي پهچي ويندا سين." ڏاڏيءَ جو عثمان جو نالو وٺندي وات ڪوڙو ٿي ويو. "في الحال تہ حجمن جي پاڙي عبدالڪريم ڪمونءَ جي گهر هل تہ سندس گهرواريءَ کان پڇي اچون."

يڪو ٽانگي وارو هن حويليءَ جو پراڻو ٽانگي وارو هو. حويليءَ جي ڏيوڙهي يا اوطاق وارن ڏاڏن يا ڇاڇن جي ڏيوڙهي مٿس هئي. سندس پٽ جو ٽانگو يا داين جا هڪ ٻہ ٻيا ٽانگا هن در جا ٻَڌل هئا. يڪي ڪنڌ لوڏي ها ڪئي، اڳيان هلي هڪ گهٽيءَ ۾ مڙي ويو. هيءَ گَسُ پنڌ ويجهو هو ۽ ڏاڏيءَ جي منزل جو ٻيو ڏاڪو هو.

ٽانگو هڪ ڪچي پڪي جاءِ وٽ بيٺو. ڏاڏي ٽپ ڏئي لٿي. مون کي هيٺ لاٿائين ۽ هڪ اڪ چادري مان ڪڍي هيٺانهن هوڏانهن ڏنائين. هن ٽامڻي منجهند جو گهٽي خالي هئي. هوءَ جهڙاپ ڪري هڪ در اندر داخل ٿي، ڄڻ ڪيس خبر هئي تہ ڪمون

حجم جو گهر هيءُ آهي. اندر گهڙياسين تہ ننيڙي اڱڻ ۾ ڪير ڪونہ هو. هوءَ اسان جي اڳواٽي ڪندي ورانڊو لتاڙي هڪ گهٽي مان ٿيندي جاءِ جي پويان نهيل هڪ ڪمري تي هلي بيهي رهي.

"هيءَ جاءِ منهنجي ڏٺل آهي. جڏهن تنهنجو ڏاڏو حيات هو تہ هتي شادي غمي تي ايندي هيس. ڪمونءَ جي گهرواري شادي جي موقعي تي پنهنجيون پاڇايون وٺي اسان جي گهر ڏيڳڙين جا ٿها پچائي ڏئي ويندي هئي."

هن ساهي کڻي مون ڏي ڏٺو. پوءِ بيڪڙيل در تي ٺڪ ٺڪ ڪيائين. اندران مڙداڻو آواز آيو.

"ابا! ڪير آ... هليو آ."

ڏاڏي ڪا پل بيٺي رهي. اٺين جهونڙو ڪمون حجم، جيڪو هر هفتي اُسان ۽ اسان جي سوٽن جا وار لاهيندو هو. ڪڏهن اُبتي پاڪي وهائي من الپٽي ڪري ڇڏيندو هو. "ابا هينئر نوڙهو ڪرائيندو تہ وڏي هوندي ڏاڍا گهاٽا وار اينديءُ... اڇو اڇو..." اسان مان ڪي پڇي ويندا هئا، ڪي سندس جهڙپ ۾ ايندا هئا. شادي غمي ۾ اچي رڌ پچاءُ ڪندو هو. رڌپچاءُ جو وڏو ڪاريگر هو. پلاءُ ۽ پساهہ اهڙو پچائيندو هو جو چٽي ڪٽي بس ڪر. ڪمري جو در ڪليو. ڪمون جيڪو پوڙهو ٿيو هو پر ڪڙو تڙو سامهون بيٺو هو. هن مون ڪي جو ڏٺو تہ يڪدم سڃاتائين. ڏاڏي جيڪا هڪ اک ظاهر ڪريو بيٺي هئي پر ان جي بيهڪ ۽ ڪڙي تڙي ڳالهائڻ مان سمجهيائين تہ حويلي جي وڏڙي آئي آ.

"ابا! ادي ممل ڪي پڇڻ آيا آهيون... ڪٿي آ."

هو اڳيئي هَڪو ٻَڪو ٿيل بيٺو هو اڪر نہ اڪليس. يڪدم در ڪولي اشارو ڪيائين. اسان ڏٺو ماسي ممل منهن ويڙهيو پئي هئي. ڏاڏي اندر گهڙي ۽ ڪمون گولي ٿي ويو. ڏاڏيءَ جڏهن منهن تان چادري جو پلئہ هٽايو تہ ماسي ممل جيڪا بيماري وگهي ساٽي ٿيو پئي هئي ٽپ ڏئي اُٿي ويهي رهي. ڏاڏي پرسان ويهي دلجوئي ڪيس تہ مائي جڻ مُني چاڪ. گهڙيءَ ۾ ماسي ممل جون ڏيئر ڀين ڪمرن مان نڪري تروار ٿيون. ڪي شربت تہ ڪي سگر مرملا ۽ بسڪوٽ کڻي آيون. ڏاڏيءَ سپ سوري مون اڏو رکيو. ڏاڏي گهڻو وقت نہ ويٺي پر پُريهار ٿي اُٿي. اڱڻ تي آئي تہ در ۾ در هو. هوءَ هڪدم ٻئي گهر هلي وئي. اٺين ڪيئي گهر گهمي آئي. ڪنهن گهر ڪنهن کي پٽڙيَ جو اولاد ٿيو هو تہ ڪنهن گهر اڳهائي هئي. ڏاڏي طوفاني دورو ڪندي اچي ٽانگي ۾ ويٺي. مون کي ڇڪي مٿي ڪيائين ۽ پاڪر ۾ جهليائين. گلو اهو ٿي اڳيان. يڪي دير ٿي نہ ڪئي. پاڇا لڙي هليا هيا. ڏگهين ڪجين پويان سج لڪندو پئي ويو. شام وارو هڳاءُ رستي تي جام هيو. ڏاڏي وڏا ساهہ پئي کڻي ۽ هڳاءُ ڪيس ڪنهن ٻئي ديس پئي نيو. مون بہ ٽي دفعا وڏا ساهہ کنيا ۽ وٺن ٻوٽن جي خوشبو مزو ڏئي ڇڏيو. هاڻ منزل پري ڪانہ هئي. گهوڙي جي سنبن جو آواز آهستي آهستي گهٽبو ويو ۽ پوءَ بيهي ويو. حويلي اچي وئي هئي. گهوڙو حويليءَ جي ٻاهران گهيڙ وٽ بيهي رهيو. ڏاڏيءَ چادري اندران، رئي کي سٽ ڏئي ٿورو ٻاهر ڪڍيو ۽ ڪنڊ ۾ ٻڌل ڳنڍِ مان ٻہ ڏينگلا رپيا ڪڍي يڪي کي ڏنا. هو واٽڙو ٿي ويو. پاڙو ڪيس اوطاق تان ملندو هو. ٻيو اَنُ اناج الڳ ملندو هو. هن گهٽي نہ نہ ڪئي پر ڏاڏيءَ دڙڪو ئي هڪ ڏنس.

"اڙي بابا وٺ. مکڻ پئي مٿو ٿو رِڃئي. مان چوانءِ ٿي تہ وٺ... فائدي ۾ رهندين. هاڻ تون هوندين ئي منهنجي ڊيوٽيءَ ۾." يڪي وڏيڪ دڙڪن ڪان ٻچڻ لاءِ ڏينگلا ورتا. ڏاڏي حويليءَ ۾ داخل ٿي تہ ڏاڏي عثمان جو گوڙ لڳو پيو هو. اڄ تاريخي حڪم عدولي ٿي هئي. سڄو گهر هن جي آواز سان گونجيو پئي ۽ مسڪين ويچارا سهميا پيا هئا. ڪيڻ جي بات نہ هئي. ڏاڏي کي ڏسي سيني جي پيٽ ۾ ساهہ پيو. سندن منهن تي رونقون موٽي آيون. ڏاڏي چادري لاهي کٽ تي سٽي.

"چائي... گوڙ لاٿو اٿئي عثمان! اسان کي جيئڻ بہ ڏيندين يا نہ." پوءِ هن منهنجي چاچي ۽ پنهنجي نندي پٽ کي سڏ ڪرايو.

"اڙي، حاجن ڪاٿي آهي، سڏ ڪيوس."

چاچو حاجن ڪمري مان اکيون مهٽيندو ڊوڙندو نڪتو.

"جي قبلا! جي قبلا!"

"حاجن! مون جو توکي چيو هو تہ ڪا جاءِ هٿ ڪر، اسان

ڪي هن حويليءَ ۾ نـاهي رهڻـو. هـت گهـُـٽَ ٻوسـٽُ آ. ڇوٽڪارو کپي، هن عذاب کان ڇوٽڪارو!"

"قبلا جاءِ وٺي ڇڏي آ... ڀرسان ادي وڏي لاءِ جاءِ بہ ورتي آهي. هيءَ واٽڪيون جايون هيون، ڪليمن ۾ مهاجرن ڪي مليون هيون. ڪجهہ ڪاڳرن ۾ ۽ ڪجهہ مرمت ۾ وقت تہ لڳي ويندو. توهان سياٽي هلو."

"سياٽي ڇو؟ اسين اڄ هلنداسين." ڏاڏيءَ جي ڳالهائڻ ۾ ٺَلڪَ هئي. هن ڏاڏي عثمان ڪي ٻڌائڻ پئي چاهيو.

"بابلا! وچ يڪي ڪي ڇٺو تہ گهڙيءَ ۾ موٽي اچي داين جي سڄي آکهہ جا جيڪي ٽانگا اٿس وٺي اچي. اسين اڄ لڏيون ٿا. جيڪي ديوان لڏي ويا تہ اسين سندن جاءِ ڀريندا سين. اسان جا وڏڙا بہ لـُهاڻا هيا. اسين ڪانئن کهڙو جدا آهيون. وڃ جلدي ٽانگن جو ڇئي آ. هن گهر جو تہ پاڻي بہ حرام آ."

بس وٺ وٺان ٿي وئي، سامان ٻڌجي ويو. ڪجهہ ٽانگن تي ويو ڪجهہ هٿوهٿ ويو. جڏهن ڏاڏي وڪرَ ۽ نهرن سان حويليءَ مان هلڻ لڳي تہ سج لهي چڪو هو. لالٽين جي روشني تي هن اداس چهرن ڪي ڏٺو، جن ڪي ڏاڏي عثمان جي حاڪميت ۾ اجا گذارڻو هو. هوءَ مرڪي پئي.

"دل نہ لاهيو، نئين سج نڪرڻ سان توهان بہ هتئون نيٺ نڪرندو، هر هڪ ڪي پنهنجو گهر هوندو. عثمان گهڻا ڏينهن جيئرو هوندو."

پوءِ پٺي ورائي ڏاڏي عثمان ڪي گهوري ڏنائين. هو پينگهي ۾ خاموش ويٺو هو. "عثمان مان وڃان ٿي، پين ڪي تنگ نہ ڪجانءِ، اهي پکي بہ اڏري ويندءِ. تون هنن جي ڳڻتي نہ ڪر، رڳو پنهنجو فڪر ڪر تہ ڪڏهن ٿو تنهنجي پاپن جو گهڙو ڇور ٿئي. اڙي معصوم ماريا اٿئي، معصومن ۽ ابهمن جي مار پوندءِ. گنهگار تہ مان بہ آهيان پر ڏٺي منهنجا گناهہ بخشيندو. ڪا خير خيرات ڪندس، هنن ابهمن ڪي آجو ڪري پڙهائينديس. ٻي دنيا ڏيکاريندس تہ ڪجهہ ڇڙهي پوندس.هن جمعي تي خيرات آهي. سڄي ڳوٺ ڪي دعوت آهي، توکي ۽ باقي هن ٻڇيل ڪتنب ڪي بہ دعوت آهي پر اهو خيال ڪجانءِ تہ هن دعوت ۾ غريب ڪاسائي ڪاسائيون، حجم ۽ حجمياڻيون دايا ۽ دايون، ڪڙمي ۽ ڪاسبي سڀ هوندا. پلڻ سوگها ڪجانءِ ۽ ڏسجانءِ متان تنهنجو پلڻ لڳي پوي ۽ مان هيٺ ٿئي." ڏاڏي ايئن، اهو ٺي چادري جو بـُـڪل هٺي ڏيڍيءَ کان ٻاهر نڪري وئي. هيل ڪيس ڏيڍي سڌي ۽ بنا ور وڪڙن جي لڳي. هوءَ سڌو يڪي واري ٽانگي ۾ اچي چڙهي. يڪي مون ڪي مٿي چاڙهيو. ڏاڏي پاڪر ۾ جهليو. ائين ڪنهن آواز ڪيو.

"ڏاڏي امان!"

هيءُ گلو هو جيڪو گهٽيءَ ۾ يڪو ويٺو رهيو هو ۽ هاڻ ڏاڏيءَ ڪيس ڇڪي مٿي ڪيو ۽ پنهنجي ڀٺي پاسي ويهاريائين ۽ ڪلي چيائين، "اڙي تون تہ منهنجي سـِرَ سان آهين."

ڏاڏي ڏاڍي ڪـَرُ و فـَر سان ويٺي ۽ اچي نئين جاءِ ۾ داخل ٿي. ڳوٺ وارا چون ٿا تہ هڙئو خيرُ اسان حياتيءَ ۾ ڪڏهن ڪونہ ڏٺو. ڳوٺ جو ڪو ڪٽنب ڪو قبيلو نہ رهيو هو. ڪو غريب غربو، پورهيت ڪونہ رهيو هو. رڳو عثمان بچيو هو جيڪو خاموش حويلي ۾ ويٺو رهيو ۽ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ واءُ ٿي ويو. ڪيس ڪير بہ ياد ڪونہ ٿو ڪري. پر اڄ بہ ڏاڏي سونل سڀ ڪنهن ڪي ياد آهي. هن جا سپني سان پير پريل ياد آهن ۽ مون کان ڏاڏي سونل نہ ٿي وسري. خاص طرح هن جو ڇوٽڪاري ۽ آجپي وارو هڳاءُ وارو سفر جنهن سان ڇوڏاري ڇوٽڪاري جي هوا گهلي وئي. اڄ هندن وارا گهر آباد آهن پر نوان گهرَ ٺهيا آهن. ور وڪڙ ڏيڍين واريون قديمي حويليون ڊهي چڪيون آهن. ان سان ڏاڏي سونل جهڙا مڻيادار ماڻهو بہ ڊهي پري پنهنجن قدرن جي پرچار جي وزن سان گڏ زمين اندر دفن ٿي ويا آهن. پر سندن ڏنل پيغام اڄ بہ "انسان جي ظلم ۽ ڏاڍ کان ڇوٽڪاري" جي صورت ۾ ڇوڏاري گونجي پيو.

[هيءَ ڪهاڻي "مهراڻ" جي گذريل پرچي ۾ ڇپيل ڪهاڻي "اڪڙيون ميگهہ ملهار" جي تسلسل ۾ لکي وئي آهي.]

★

انور ڪليم

موڪل

مون هن بشنيءَ کي گهوريندي پنهنجي ماتحت ايس آءِ کان پڇيو: "هن بشنيءَ همراهه جي ڪيسي مان ڇا ڪڍيو؟"

"هي آهي سر ...."

ايس. آءِ منهنجي اڳيان هڪ ڦوڪيل پٽون رکيو. مون پٽون کولي ڏٺو جيڪو ڪوڙ سارن ڪاغذن سان ڀريل هو، پر پٽون مان هڪ روپيو به نه نڪتو.!

"اڙي ٻڪر جا پٽ ....." ايس آءِ بشنيءَ کي ڪنڌ ۾ هلڪي مُڪ هڻندي چيو: "هن پٽون جو مال.... يعني پيسا ڪڍي ڪاڏي ڪيئي؟"

نوجوان بشنيءَ روئڻ هارڪو ٿيندي چيو:

"سائين، الله جو قسم... هن پٽونءَ مان هڪ رپيو به نه نڪتو."

"اڙي صاحب سان ڪوڙ ٿو ڳالهائين!"

"سائين! الله جو قسم، سچ پيو چوان."

مون پٽونءَ مان سمورا ڪاغذ ڪڍيا ۽ پڙهڻ لڳس. هي سڀ ڪنهن ڇوڪريءَ جا لکيل محبت ڀريا خط هيا جنهن ۾ رواجي محبت جون ڳالهيون لکيل هيون. صرف هڪ خط، جنهن تي ڪجهه ڏينهن اڳ جي تاريخ لکيل هئي ٿورو ڇرڪائيندڙ هو. جنهن ۾ ڇوڪريءَ لکيو هو: "تون جلدي منهنجيءَ ماءُ سان مل ۽ منهنجو سڱ گهر ڇو ته مان تنهنجي ٻار جي ماءُ ٻڻجڻ واري آهيان. ڪٿي ائين نه ٿئي جو منهنجي پاءُ کي خبر پئجي وڃي، هو مون کي ماري ڇڏيندو."

مون ڪجهه سوچي صرف اهو خط پٽونءَ ۾ واپس وڌو ۽ ٻيا خط ڦاڙي ڇڏيم.

ايتري ۾ ٽپالي آيو ۽ مون کي سلام ڪري هڪ خط ڏنائين. خط يقينن منهنجي ماءُ طرفان هيو. مون بشنيءَ وارو پٽون جلدي پينٽ جي ڪيسي ۾ وڌو ۽ بشني ۽ ايس آءِ کي اتان وڃڻ جو اشارو ڪري ماءُ طرفان موڪليل خط پڙهڻ لڳس، جنهن ۾ انتهائي مختصر انداز ۾ لکيل هو ته: "ڳوٺ جلدي پهچ نه ته فصل تباهه ٿي ويندو."

مان ان وقت ئي خط اتي ڇڏي، ٽوپي پائي، ڪپڙا ڇنڊيندي ايس ايچ او جي ڪمري ۾ آيس.

"سر! گهٽ ۾ گهٽ پندرنهن ڏينهن جي موڪل کپي"، مون عرض ڪيو.

"پندرنهن ڏينهن!" ايس ايچ او رڙ ڪئي.

"ايترا ڏينهن ڇو؟"

"سر! توهان کي ته خبر آهي ته ڳوٺ ۾ منهنجي ٿورڙي زمين آهي. امڙ لکيو آهي ته فصل کي بيماري جو خطرو آهي انڪري ....."

ايس ايچ او منهنجي ڳالهه ڪٽيندي چيو:

"نه نه.... تو کي ته خبر آهي حالتون خراب آهن، ڊيوٽي جي سختي آهي. ڊي ايس پي صاحب سخت ماٺو آهي. مان پنهنجي طرفان توکي صرف ٻه ڏينهن موڪل ڏئي سگهان ٿو."

"نه سر! گهٽ ۾ گهٽ پندرنهن ڏينهن"

"نه بلڪل نه"

آءُ مايوس ٿي اتان نڪري آيس ۽ ٻاهر بيهي ڪاوڙ مان نرڙ جي پگهر اگهندي سوچڻ لڳس ته ڪهڙي طريقي سان موڪل وٺڻ گهرجي؟

هڪ ٻيو طريقو سمجهه ۾ اچي ويو. ڪجهه گفٽ وٺي پوليس لائين جي ڊاڪٽر توحيد جي آفيس آيس.

گفٽ پيڪٽ ڏسي هن مرڪي پڇيو.

"ڪٿي آهيو؟ ڪهڙا حال اٿو؟"

"سر! توهان جي دعا سان ٺيڪ آهيان"

هڪ لمحي جي خاموشي کان پوءِ چيم:

"سر .... ايس ايچ او صاحب موڪل ڪرڻ پيو ڏي .... ڳوٺ بہ وڃڻ ضروري آهي. توهان کي ميڊيڪل جي حوالي سان موڪل لاءِ ...."

هو سمجهي ويو. پر منهن تي سختي آڻيندي چيائين: "نہ بابا نہ .... اڄ ڪلهہ وڏي سختي آهي. موڪل جي ڳالهہ نہ ڪر"

"سائين توهان جي وس ۾ گهڻو ڪجهہ آهي"

"نہ بابا نہ .... ڪجهہ ڏينهن صبر ڪري اچ"

مون کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. ڳڻتي ايڏا پيسا زيان ڪيا هير ۽ هي چوي پيو تہ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ اچان. ظاهر آهي تہ پيهر اچان تہ بي ڳڻتي بہ وٺي اچڻي پوي ها. ڪاوڙ مان شايد پگهر بہ نڪري آيو هيو. ٻاهر نڪرندي پينٽ جي کيسي مان رومال ڪڍي پگهر اگهندو آفيس تائين ايندي سوچيندو رهيس تہ: "ڪيئن موڪل وٺجي؟"

ڪافي وقت سوچيندي گذري ويو. اوچتو فون جي گهنٽي وڳي. رسيور ڪنيم تہ ٻئي پاسي کان پوليس لائين جي ڊاڪٽر توحيد جو آواز ٻڌم. "فورن هليو اچ .... تنهنجي موڪل لاءِ ڪجهہ ڪريان پيو"

آءٌ حيران ٿيس. هيءُ ڪهڙو ڪرشمو ٿيو ها!

بنا دير ڊاڪٽر توحيد وٽ پهتس. مون کي ڏسندي ئي چوڻ لڳو: "تنهنجي لاءِ ميڊيڪل جو سرٽيفڪيٽ جمع ڪرائي موڪل جو بندوبست ڪريان پيو. تون ڀل ڳوٺ وڃي سڪون سان پنهنجا مسئلا حل ڪري اچ"

"مهرباني سائين"، مون منجهيل لهجي ۾ چيو. چو تہ آءٌ حيران هيس تہ هن ايتري مهرباني ڇا لاءِ ڪئي!

"۽ ها" هن هوريان چيو: "ڏس تون پريشان نہ ٿجانءِ."

ڪڏهن ڪڏهن اهڙا مسئلا ڳچيءَ ۾ پئجي ويندا آهن. پر همٿ سان سيني مسئلن کي حل ڪري سگهجي ٿو."

آءٌ مهرباني چئي آفيس مان نڪرڻ وارو هيس تہ هن مون کي سڏ ڪري روڪي ورتو ۽ هڪ ٻٽون منهنجي هٿن ۾ ڏيندي چيائين: "هي وٺ. اڳهڻو ڪيرائي ويو هئين."

آءٌ ٻٽون وٺي ٻاهر نڪري آيس.

منهنجي دل چاهيو پئي تہ کُليءَ فضا ۾ وڏا وڏا ٽهڪ ڏيان. چو تہ مان سمجهي ويو هئس تہ ٻشنيءَ کان مليل ٻٽونءَ ۾ رکيل خط پڙهي ڊاڪٽر سمجهيو هو تہ اهو خط منهنجي پيڻ جو لکيل آهي ۽ آءٌ ان ڪري ئي ڳوٺ وڃڻ لاءِ اتاولو هيس ۽ ڊاڪٽر توحيد انساني همدرديءَ جي بنيادن تي موڪل لاءِ هاڪار ڪئي هئي.

"....هو سوچي ٿو. ڪٿي مون بہ هيلتائين ڪهاڻيون، ساروڻيون، تبصرن وغيره جي شڪل ۾ لکيون ليڪون ئي تہ نہ ڪڍيون آهن- اڀيون. ليٽيل. ڏنگيون ڦڏيون. اڀ ڏانهن اُفق جي سنوت ۾ وينديون وينديون اماڪ ٿيڙ ڪاٿي انڪڙ وِنڪڙ ٿي وينديون؟ هِن ڳُنڍڪي ۾ ڪا اهڙي ڪهاڻي ساروڻي آهي. جنهن کي پڙهندي اکين ۾ ماڪ لهي اچي، اندر جهَري پوي. وڏجي وڃي. سوچ لُڇڻ لڳي؟ ڪا اهڙي ڪهاڻي آهي. جيڪا هڪ طرح جي سماڌ هجي. جيڪا پڙهندڙ کي ڪنهن ٻي دنيا. سندس عام رواجي حياتيءَ کان الڳ هوندي بہ اُن سان پوروچوٽ دنيا ۾ ڇڪي وڃي. اها سُرت هوندي بہ تہ اِها افسانوي دنيا حقيقي نہ آهي. پڙهندڙ تي حاوي ٿي وڃي. جيڪا پڙهي پوري ڪرڻ کان گهڻو پوءِ بہ حياتيءَ جي پسمنظر جو حصو بڻيل رهي. جنهن جو اپياس پاڻ پنيلائڻ جي ڪِرت هوندي بہ يوگ ۽ مذهبي ڌڻ جيان زمان ۽ مڪان جا ٻنڌڻ ڇني ڇڏي. جيڪا پڙهندڙ جون همدرديون ويرون وڌ ۽ ڪيس ٻين جا ڏک ڏولاوا پنهنجا سمجهڻ جوڳو ڪري ۽ ڪهڪاءُ سيکاري؟

جي ليکڪ جي ڪابہ لکئي اهڙو ڪجهہ بہ نہ ڪري سگهي آهي يا نٿي ڪري تہ اها بنهہ تيج آهي- سا ڪهاڻي پڻ. جنهن جي چيچڻ تي رڳو هڪڙي پڙهندڙ هاڪاري موٽ ڏيندي ليکڪ کي ڪکرن منجهان اوچتو نروار ٿيندڙ چنڊ سان پيٽيو هو پر اهو نہ ٻڌايو هئائين تہ پڙهي هن ڇا محسوس ڪيو هو. ليکڪ لاءِ اهو پڙهندڙ شخصي طرح اڻڄاتل هو ۽ جيڪي ڄاتل هئس. تن مان هڪڙي جڏهن ڪيس رات جو ڪنهن ڪاڄ ۾ ترنگ وچان ليجند سڏيو هو. تڏهن ليکڪ کيس نشي ۾ هجڻ تان ڇنڀيو هو. ڪن ٻين ڄاتل سڃاتل دوستن لاءِ ليکڪ جو ٿڏي تي موجود هجڻ نہ هجڻ ڳالهہ مڙيوئي ساڳي. ان ڪري ليکڪ هي مهاڳ Foreword پاڻ لکيو آهي ۽ مرحوم ناصر مورائيءَ جي مُخلصي صلاح تي هلندي ڪنهن ٻئي کي لکي ڏيڻ جي آزمائش ۾ نہ وڌو آهي...."

- سليم نور حسين

(مهاڳ، ص 5-6)

ايماندار

مارڪ ٽوئين/ طفيل مگسي

يورپ سفر جي واپسيءَ کان پوءِ بلڪل سڃو ٿي ويو هوس. ان ڪري سنئون سڌو ٿي آمريڪا هليو آيس، جتي منهنجي ملاقات مشهور مورخ وليم سوئنگٽن سان ٿي. پر افسوس ته هو به مون جيان ئي سڃو هو. ان طرح ٻيئي ڄڻا سچا پاڻ ۾ گهڻي بحث ۽ مباحثي کان پوءِ ان نتيجي تي پهتاسين ته گڏيل طور تي اهڙو ڪو منصوبو جوڙيون، جنهن سان پنهنجي زندگيءَ جو جياپو قائم رکي سگهون. نيٺ اسان ٻنهي گڏيل طور تي هڪ منصوبو جوڙي ورتو ۽ چند اخبارن جي لاءِ هفتيوار ڪالم لکڻ شروع ڪياسين، جنهن مان هر هفتي چوويهن ڊالرن جي آمدني ٿيڻ لڳي، پر مار پوي اُن عادت کي جنهن سدائين اسان کي ذهني، جسماني ۽ مالي طور تي تباهه ڪري ڇڏيو هو. يعني نشي جي لعنتي عادت!

منهنجو دوست، سوئنگٽن، جيڪو نه فقط تمام شريف ۽ صاف دل بلڪ وڏ گهراڻي سان لاڳاپيل هئڻ سان گڏوگڏ نهايت ئي اعليٰ تعليم يافته پڻ هو. مذهب سان بي انتها عقيدت هوندي هئس. ۽ اڄ به مون کي اهو وقت چڱي طرح ياد آهي، جڏهن اسان ٻنهي جا کيسا بلڪل خالي هئا ۽ اسان کي ٽن ڊالرن جي اشد ضرورت هئي. ڇو ضرورت هئي، اهو ياد ناهي. سوئنگٽن چيو، "ڪنهن به ريت اسان کي ٽن ڊالرن جو تڪڙو تڪڙو بندوبست ڪرڻ کپي، ان ڪري تون به ٻاهر نڪري پنهنجي طرفان ڪا ڪوشش ڪري ڏس ۽ مان به ٻاهر نڪري ڏسان ٿو."

شايد هن کي يقين هو ته اسان پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ويندا سين. مون ۾ ان قسم جو يقين نه هئڻ جوڳو هو ته، "ايتري رقم آخر ڪٿان حاصل ڪندس!"

"پريشان ۽ پشيمان نه ٿيءُ"، هن بي فڪر ٿي چيو: "سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو، ٻاهر ته نڪرون، خدا اسان سان گڏ آهي ۽ اسان کي ڏسي رهيو آهي."

ڏيڍ ڪلاڪ تائين رستا ماپيندو ۽ سوچيندو رهيس ته ڪهڙو ڪم ڪريان، ڪنهن جي آڏو هٿ جهليان. منهنجي سمجهه ۾ ڪجهه به نٿي آيو. نيٺ ٿڪجي ايبٽ هائوس جي ڪشادي لابي ۾ پهتس. هي هڪ نئون تعمير ٿيل هوٽل هو. مان هڪ هنڌ ويهي رهيس ۽ اڃا ڪجهه منٽ ئي نه گذريا هوندا ته هڪ ڪتو رولاڪي ڪندو هيڏانهن اچي نڪتو. منهنجي ويجهو پهچي بيهي رهيو ۽ مون ڏانهن ائين ڏسڻ لڳو. ڄڻ چئي رهيو هجي: "ڇا منهنجو دوست ٿيندين؟"

مون به نظرن ئي نظرن ۾ جواب ڏنو: "ها، ٿيندس."

هن خوشيءَ وچان پنهنجو پڇ لوڏيو ۽ وڌيڪ ويجهو اچي منهنجي گوڏي کي ٽيڪ ڏئي بيهي رهيو ۽ پوءِ پنهنجون پوريون اکيون پيار وچان مون ڏانهن کنيائين. هو بيحد خوبصورت ڪتو ريشم ۽ بخمل جو محسوس پئي ٿيو. مون سندس مٿي تي هٿڙا ڦيرايا ۽ اسان پڪا دوست بڻجي وياسين. اڃا مان هن سان کيڏي ئي رهيو هوس ته برگيڊيئر جنرل مائلز ٽيلر ڪندو هيڏانهن اچي نڪتو. هر ايندڙ جون نظرون ان هيري تي ڪتل هيون. برگيڊيئر جي نگاهه به جيئن پيئي ته هو بيهي رهيو. هن جي اکين ۾ هڪ چمڪ پيدا ٿي، جنهن مان ظاهر ٿي ٿيو ته هن کي ڪتا ڏاڍا وڻندا هئا ۽ خاص طور تي هھڙن ڪتن جي لاءِ ته هو پنهنجيءَ دل ۾ بي انتها پيار رکندو هو. پوءِ هو ويجهو اچي ڪتي کي ٿڪيون هڻڻ لڳو: "تمام ئي شاندار آهي هي." هن خوشي وچان چيو: "ڇا تون هن کي وڪڻڻ چاهيندين؟"

منهنجي دل ۽ دماغ ۾ رت ڊوڙي وئي. سوئنگٽن جي

اڳڪٿي درست ثابت ٿيندي لڳي رهي هئي. "ها"، مون جواب ڏنو.
"ڪيترا وٺندين؟"
"ٽي ڊالر".
هو ڪڪو وڪو ٿي ويو. "ٽي ڊالر!" هن حيرت مان ورجايو. "صرف ٽي ڊالر؟... ڇو؟ هي تہ ناياب نسل جو آهي. هن جي قيمت گهٽ ۾ گهٽ پنجاهہ ڊالر ٿيندي. جيڪڏهن هي منهنجو ڪتو هجي ها، تہ مان هن جو سودو سو ڊالرن جي بدلي بہ نہ ڪريان ها. معلوم ٿئي ٿو تہ تون هن جي قيمت کان اڻ واقف آهين. بهتر ٿيندو، پنهنجي قيمت تي نظرثاني ڪر. مان توسان زيادتي ڪرڻ نٿو چاهيان.
"نہ"، مون مضبوط لهجي ۾ چيو: "ٽي ڊالر..... اهائي هن جي قيمت آهي، اصل ۾ مان بہ توسان زيادتي ڪرڻ نٿو چاهيان ۽ جيڪي چيو اٿم اهو ئي مناسب آهي."
هو مرڪڻ لڳو ۽ چيائين: "نيڪ آهي." هن ٽي ڊالر ڪڍي منهنجي حوالي ڪيا ۽ ڪتو ڪاهي هوٽل جون ڏاڪڻيون لهندو غائب ٿي ويو.
اڃا اٽڪل ڏهہ ئي منٽ گذريا هوندا تہ هڪ اڌڙوٽ، شريف ماڻهو ڪٿان نروار ٿيو ۽ جانچڻ وارين نظرن سان هيڏانهن هوڏانهن نهاريندو هوٽل ۾ پهچي ميزن جي هيٺان جانچڻ لڳو.
"ڪنهن کي ڳولي رهيو آهين؟" مون همدرديءَ مان پڇيو. هو اداس ۽ فڪرمند لڳي رهيو هو. مون کي پاڻ ڏانهن ڌيان ڏيندي ڏسي هن جو چهرو ٻهڪڻ لڳو "ها ها". هن بيتابيءَ مان وراڻيو: "ڇا تو هن کي ڏٺو آهي؟"
"ها" مون جواب ڏنو. "اهو هڪ منٽ پهرين هتڙي هو. مون اُن کي هڪ ماڻهوءَ جي پٺيان ويندي ڏٺو آهي. جيڪڏهن تون چئين تہ مان تنهنجي خاطر اُن کي ڳولي سگهان ٿو."
مون تمام گهٽ ماڻهن جي چهرن تي احسانمنديءَ جا اهڙا تاثر ڏٺا هوندا، جيڪي اُن وقت هن جي چهري تي نظر آيا هئا. "ها ها" هن شڪرگذار لهجي ۾ چيو "مان نهايت ئي ٿورائتو ٿيندس اوهان جو".
"مون کي تنهنجي ڪم اچي دلي خوشي ٿيندي،" مون چيو. "پر اُن کي ڳولڻ ۾ ٿورو گهڻو وقت لڳي سگهي ٿو ۽ مان اُن محنت جا پئسا ضرور وٺندس."
"وڏيءَ خوشي سان اهو معاوضو ڏيندس." هن خوشي گاڏڙ لهجي ۾ پڇيو، "ڪيترا وٺندين؟"
"ٽي ڊالر" مون جواب ڏنو.
هو وائڙو ٿي ويو: "منهنجا عزيز اهو تہ ڪجهہ بہ ناهي! مان نهايت خوشي سان ڏهہ ڊالر ڏيڻ جي لاءِ تيار آهيان." "نہ" مون جواب ڏنو: "فقط ٽي ڊالر."
مان وڌيڪ بحث ڪرڻ بنا ڏاڪڻ ڏانهن وڌي ويس، سوئنگڻ چيو هو: "اسان کي في الحال ايتري رقم جي ضرورت آهي ۽ خدا ايتري رقم جو ضرور بندوبست ڪري ڏيندو. ان ڪري مون کي بہ لالچ نہ ڪرڻ کپي." مون ڪائونٽر تي پهچي ڪلرڪ کان جنرل مائلز جو ڪمرو نمبر معلوم ڪيو ۽ جڏهن جنرل جي ڪمري ۾ پهتس تہ هو ڪتي سان کيڏندي، نهايت خوش نظر ٿي آيو.
"مون کي افسوس آهي،" مون سنجيدگيءَ مان چيو: "مان ڪتو واپس وٺڻ آيو آهيان."
هن جون اکيون حيرت وچان ڦوٽارجي ويون: "ڇا؟" هن ناراضگي سان چيو: "واپس وٺڻ ڇو! هيءَ منهنجو ڪتو آهي، تو هيءَ مون کي وڪرو ڪيو آهي سو بہ پنهنجيءَ مرضيءَ مطابق قيمت تي."
"ها" مون صبر سان جواب ڏنو: "مون کي ڪتو واپس وٺي وڃڻو آهي ڇو تہ اُن ماڻهو کي هي ڪتو واپس گهرجي."
"ڪنهن ماڻهو کي"، هو اڃا بہ وڌيڪ پريشان ٿي ويو.
"ڪتي جي مالڪ کي." مون چيو: "هيءَ منهنجو ڪتو ناهي."
هو حيرت وچان مون کي هڪ ٽڪ گهورڻ لڳو. هڪ لمحي لاءِ سندس وات مان هڪ لفظ بہ نہ نڪري سگهيو هو. "ڇا.... ڇا تون اهو چوڻ چاهين ٿو تہ تون ڪنهن ٻي ماڻهوءَ جو ڪتو وڪڻي رهيو هئين؟ تو اها ڳالهہ ڇا تي بہ ٿي؟" هن سختي سان چيو.
"ها، مون ڄاتو ٿي تہ اهو منهنجو ڪتو ناهي." مون جواب ڏنو.
"پوءِ بہ تو هن کي وڪرو ڪيو؟"
"اهو تمام وڏو ۽ عجيب سوال آهي." مون وراڻيو: "مون هن کي ان ڪري وڪرو ڪيو تہ تو هن کي خريدڻ چاهيو هو. تو مون کان پڇيو هيو تہ ڇا مان هن کي وڪرو ڪرڻ

پسند ڪندس. جيتوڻيڪ مون هن کي وڪرو ڪرڻ نٿي چاهيو. پر مون اهو سڀ تنهنجي خوشيءَ جي خاطر ڪيو."
"منهنجي خوشيءَ جي خاطر!" هو وچ ۾ ئي ٽپي پيو "مون اڄ تائين اهڙي ڳالهہ ناهي ٻڌي تہ ڪو شخص ڪنهن جي خوشيءَ جي خاطر ڪنهن شيءِ کي وڪرو ڪري ڇڏي."
"ان قسم جي بحث مان ڪجهہ بہ حاصل ٿيڻو ناهي." مون چيو "تو پاڻ ئي چيو هو تہ هن ڪتي جي قيمت سو ڊالر ٿيندي. جڏهن تہ مون توکان صرف ٽن ڊالرن جو مطالبو ڪيو. ڇا ان ۾ دوکي جي ڪا ڳالهہ هئي؟ تو وڌيڪ قيمت ڏيڻ پئي چاهي، چاهي هئي نہ؟ پر تون اهو نٿو وساري سگهين تہ مون توکان صرف ٽي ڊالر ئي گهريا هئا."
"ان مامري جو قيمت سان ڪهڙو تعلق؟" ۽ تون پاڻ اقرار ڪري رهيو آهين تہ تون هن ڪتي جو مالڪ نہ هئين. پوءِ تو هن کي ڇو وڪرو ڪيو؟ تنهنجي خيال ۾ ڇا اهو جائز آهي تہ تون ڪنهن جي ملڪيت ٻگڙن مٺ تي وڪڻي ڇڏ. جواب ڏي...؟"
"اُن وقت هن ڪتي جو ڪو دعويدار سامهون نہ آيو هو. بهرحال هينئر ان مامري تي بحث نہ ڪر." مون هن جي ڳالهہ اڌ مان منديِ وڌي." تون هن حقيقت کان انڪار ڪري نٿو سگهين تہ هن ڪتي جو مالڪ نہ هئڻ جي باوجود مون توکان مناسب قيمت وصول ڪئي، ان ڪري هيسر رـــ ڇو پيو وڃائين. مون کي ڪتو واپس گهرجي ڇو تہ هن جو مالڪ هن کي واپس گهري رهيو آهي. ڇا تون ڏسين نٿو تہ مان ان مامري ۾ ڪيترو مجبور آهيان؟ تون پاڻ کي منهنجي جاءِ تي رکي سوچ. فرض ڪر، تو ڪو اهڙو ڪتو وڪڻي ڇڏيو هجي، جيڪو تنهنجو نہ هجي ۽ فرض ڪر."
"اوهه. منهنجو دماغ نہ چٽ." هن ڪاوڙجي چيو "ڪاهي وچ هن ڪتي کي... ڪاهي وچ؟ مون کي آرام ڪرڻ ڏئي؟"
مون ٽي ڊالر ڪيس موٽائي ڏنا ۽ ڪتي سميت هيٺ اچي ويس. اُن جو مالڪ اسان جو انتظار ڪري رهيو هو. مون ڪتو سندس حوالي ڪيو ۽ ڪانئس ٽي ڊالر وصول ڪيا.
هينئر منهنجي ضمير تي ڪوبہ بوجهہ نہ هو. ڇاڪاڻ تہ مون هڪ سٺو ڪم ڪيو هو. پر جيڪڏهن ائين نہ ڪريان ها تہ مان اهي ٽي ڊالر ڪيئن حاصل ڪريان ها؟ ڇو تہ اهو ڪتو منهنجو نہ هو. پر اهي ٽي ڊالر جيڪي مون ڪتي جي اصل مالڪ کي سندس ڪتو موٽائي حاصل ڪيا هئا، منهنجا هئا. مان انهن جا جائز حقدار هوس. منهنجا اصول اڄ بہ ساڳيا ئي آهن، جيڪي سدائين کان ساڳيا هئا. يعني جڏهن بہ ڪائجي تہ محنت جو ڪائجي. اوهان بہ مون سان اتفاق ڪندو يا ان ۾ ڪو شڪ آهي اوهان کي؟

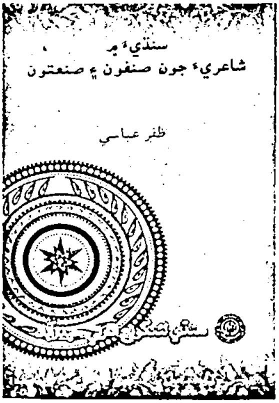

جڏهن سنڌ ۾ فارسي زبان حڪمرانن جي دفتري زبان بڻي ۽ غزل اسان جي شاعريءَ ۾ وارد ٿيو تہ فارسي علم عروض کان بہ اسان جا شاعر متعارف ۽ متاثر ٿيا. اهڙي شاعري ڪلهوڙن جي دؤر کان ٽالپرن جي آخري دؤر تائين هلندي رهي. انگريزن جي پڄاڙيءَ يعني ويهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي ڌاري، سنڌ جي هڪ سڄاڻ شاعر ڪشنچند بيوس محسوس ڪيو تہ اسان جي شاعري، اسان جي تهذيب، روايتن ۽ ماڻهن کان پري ٿيندي پئي وڃي، جنهنڪري اسان پنهنجي تهذيب ۽ ٻوليءَ کي وڌ ۾ وڌ رسائي رهيا آهيون. ان ڪري هن عروضي قاعدن کي ڪجهہ سادو بنايو ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي روايتن کي ٻيهر جيئرو ڪري، پنهنجي شاعريءَ کي چند رچنا توڙي سادن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج موافق وزنن تي رچڻ شروع ڪيو. علم عروض جا بحر وزن ۽ هندي چند جو ماترڪ طريقو آخري ۽ اٽل ڪونہ آهي. جو ان ۾ ڦيرگهير نہ ڪري سگهجي. شاعر پنهنجي سهولت آهر، انهن کي ٽوڙي، ان جي رڪنن ۾ مناسبا آڻي سگهي ٿو. شيخ اياز چواڻي، "شاعر بحر، وزن ٺاهيندا آهن، بحر وزن، شاعرن کي نہ ٺاهيندا آهن."

- ظفر عباسي

[۾ اکر- ص 22-23]

ڳالھيون ڳـَـٽ جھڙيون

اصغر نديم سيد / قلب سومرو

• "**پھلوان**! اوباش ۽ بادشاھ جي پوڙھائپ عجيب مسئلا پيدا ڪندي آھي. انھن ڪردارن ڪي پڇاڙيءَ ۾ فخر جي احساس سان گڏ نون ايندڙن جي پُٺـي بہ نيٺي پوندي آھي. واھ واھ بہ ڪرڻي پوندي آھي. ڪن جي دل چاھيندي آھي تہ شاباس اُن انداز ۾ ڏني وڃي، جيئن ماڻھن کي اُھا شاباس محسوس ٿئي، پر حقيقت ۾ اُن جوان جو ڪنڌ جُھڪايو وڃي."

•"خوبصورت جملا ڳالھائيندڙ ۽ سُندر ڳالھيون ڪندڙ آھستي آھستي گھٽجندا وڃن. جو تہ اُھو ماحول ختم ٿيندو پيو وڃي. جيڪو لفظ ۾ زندگي پيدا ڪندو آھي. اُھي دليون ختم ٿينديون وڃن پييون، جن ۾ اھڙن جملن لاءِ جاءِ ھوندي ھُئي.

• سپني حواسن کي پنھنجي خوابن سميت جيئرو جاڳندو رکڻ سان شاعريءَ جو راز يا ڳجھہ ھٿ ايندو آھي.

•"عورت بہ رات جو ٽڙڻ وارو گل آھي، جيڪو ڏينھن جو وڻ ۾ٽجي ويندو آھي. جنھن تي اُن جـي مـَـڙس جا بـار پينگھہ ٻڌي لـُـڏندا آھن. زال جي سپ کان وڏي خواھش ھيءَ ھوندي آھي تہ مڙس اُن سان جيڪا نڱي ڪندو آھي، گھٽ ۾ گھٽ اُن جو اقرار نہ ڪري ڪوڙ ڳالھائيندو رھي. اِھو ڪوڙ اُن جو سچ ھوندو آھي. اُن ڪوڙ جي سچ کان بچڻ جي لاءِ ھـَن ھـَـٿبي چادريءَ ڪان ساڙھيءَ تائين جو فاصلو طئہ ڪيو آھي ۽ عورت ڪان انسان تـائين جون منزلون پار ڪيون آھن.

• ڪي شخصيتون اھڙيون ھونديون آھن جن جي تلاش ۾ نـڪرون تہ اوڄتو سامھون پٽ اُچي ويندي آھي، جنھن تي لکيل ھونـدو آھي تہ "موٽ پوئتي ڏيان ڪتي اٿئي!" يا لکيل ھوندو آھي "ھتان ڪان اڳتي تہ ھُـو شخص پاڻ بہ نہ وڃي سگھيو، توھـان ڪـاڏي وڃـي رھيـا آھيـو؟ ڪـي شخصيتون اھڙيون ھونديون آھن، جن جي ڳولا ۾ نڪرو تہ رستا ئي رستا، چونڪ ۽ ڪيترن ئي قسمن جا موڙ ايندا آھن. بس اُتي پاڻ کي سنڀالڻ ڏکيو ٿي پوندو آھي."

• آءُ محبت کي دنيا جي معاملن ڪان الڳ ڪا صداقت نہ ٿو مڃان. سپ معـاملا ھـِـن ئي سماج جا آھن اُن ڪـري محبت، بـک ۽ مھانگائي سپ ھڪ ٻئي سان تعلق رکندڙ مسئلا آھن. ھڪ ڇوڪريءَ جي اُن جي مرضيءَ جي خلاف شادي بہ اوترو ئي وڏو ظلم آھي، جيترو ھڪ مزدور جو قتل. اُن ڪان سواءِ اھا ڳالھہ تہ بي روزگار کي محبت ڪرڻ جو ڪوئي حق ناھي ھوندو. اِھو بہ اُنھيءَ جاگيرداري سوچ جو پيدا ڪيل رويو آھي. جو تہ اھو رويو سپني رشتن جو تعين ملڪيت جي حوالي سان ڪندو آھي.
شاعري فقط محبت مان جنم ناھي وٺندي، ڪڏھن ڪڏھن نفرت مان بہ ڦـُـٽندي آھي ۽ اُن جو وارُ ڏاڍو خطرناڪ ھوندو آھي. نظرياتي ۽ احتجاجي شاعريءَ ۾ محبت ۽ نفرت جي اظھار جو پاڻ ۾ گھرو تعلق ھوندو آھي.

• جڏھن ڪو تمام وڏو نقصان ٿي وڃي تہ صرف ھمدردي ئي اُن جو تدارڪ ھوندي آھي. جڏھن انسان جي لاءِ پنھنجو پاڻ ۾ زنده رھڻ مشڪل ٿي وڃي تـہ ھـو ٻين ۾ زنده رھڻ جو فن سکندو آھي. اِھو تمام ڏکيو فن آھي جو تہ اُن ريت ڪڏھن ڪڏھن دشمن جي اندر بہ زنده رھڻ جو مرحلو اچي ويندو آھي.

• اُھي ملڪ جتي سياسي ۽ ثقـافتي سـطح تـي مزاحمت جاري آھي ۽ اُتان جو شاعر پنھنجي محاذ تي ديانتداريءَ جو ثبوتِ ڏئي رھيو آھي، اُنھن ملڪن جي شاعري پريات جو درجو رکندي آھي.

• ياد، ڪھاڻيءَ جو وڏو ھٿيـار آھي. اسـان جي ڪجھـ ڪھاڻيڪارن وٽ ياد نہ آھي، حـافظو آھي. حافظي ۽ ياد ۾ اُھو فرق ھوندو آھي جيڪو ھڪ اديب ۽ مـُـنشيءَ ۾ ھوندو آھي.

• صوفي شاعرن جو انساني زندگيءَ جي تھذيبي قدرن سـان گھرو رشتو ھوندو ھو. اُھي ماڻھن ۾ رھـي حقيقت کـي

سجاڻندا هئا. اُنهن جو معيار انسان دوستي ۽ انصاف پسندي هو. اِهو ئي اُهو اُصول هو جنهن عوام کي سندن شيدائي بڻائي ڇڏيو هو. فقط اِهو ئي نہ، پر هنن بندي جو بندي سان ڳانڍاپو ۽ ڪائنات سان انسان جي وابستگيءَ کي بيحد سادي ۽ روزاني واهپي واري عمل جي ذريعي اهڙيءَ طرح سمجهايو جو انسان کي پنهنجي سڃاڻپ ۾ آساني ٿي ۽ پهريون ڀيرو ماڻهوءَ تي گهڻا راز کُليا. ڪائنات زمين، آسمان، موسم، نباتات، حياتيات ۽ باطن جي دنيا جي لاءِ بي شمار رستا ۽ رابطا کُلندا ويا. اِها ئي اصل زندگي بہ آهي ۽ اها ئي علم جي ڏاڪڻ بہ آهي.

• ماڻهوءَ جو اعتبار ماڻهو آهي ۽ اِهو اعتبار هر شيءِ کي مضبوط، بامعنيٰ ۽ انسان ذات جو حصو بڻائي ڇڏيندو آهي... پوءِ شيءِ شيءِ ناهي رهندي، شيون مخلوق بڻجي وينديون آهن ۽ انسانن جون دوست ٿي وينديون آهن. ائين صرف ان وقت ٿيندو آهي جڏهن تهذيب ۾ ڪٿي رُخنو ناهي هوندو. جڏهن اهو رخنو پوندو آهي تہ پوءِ اعتبار جي جاءِ تي شڪ ايندو آهي ۽ شيون مخلوق بڻجڻ بجاءِ مخلوق شين ۾ بدلجي وېندي آهي.

• شاعر جو ڪم لفظن جي بازيگري ناهي هوندو. شاعري کي تخليق ڪرڻو هوندو آهي. اُن جي لاءِ روح جي طاقت ۽ زنده جذبن کي تاڻو نپاڻو پوندو آهي. روزاني زندگيءَ جي مڪينڪي ٿوڙ سڃي ۽ ٿڪائيندڙ قالب ۾ پنهنجي خواب کي تازو رکڻ ۽ پنهنجي ياد کي بچائي وڃڻ ئي شاعري ڪرڻ جو ناڻو آهي. خواب ۽ يادون هر ڪنهن وٽ ناهن ايندڙ هيءَ جادونگري ڪنهن اهڙي شاعر وٽ هوندي آهي، جيڪو ماضيءَ ۽ تهذيب جي تسلسل منجهہ بي خيالو بي پرواهہ پنهنجي اُڏام ۾ رهندو آهي. ستن آسمانن ۽ ستن سمنڊن جي سامهون پنهنجي خوابن جي مِٽي ڪيرڻ پاڻي ۽ پَٽَ جي وسعت منجهہ هڪ گلاب ٽڙائڻ جيئَن آهي.

• اصل ۾ ٻوليءَ کي اسان نہ بڻائيندا آهيون، اسان جي مٿان گذرڻ وارا تجربا اُن جي اندر مختلف سطحن کي پيدا ڪري ڇڏيندا آهن. هڪ محفوظ رُتبي واري شاعر جو نظم، جيڪو آرام ڏيندڙ وهاڻي تي مٿو رکي سمهي ٿو، ٻولي اُن جي لاءِ پنهنجو ڪوئي دروازو ناهي کوليندي. ڀلي اُن شاعر کي ٻولي ۽ گرامر تي ڪيتري ئي قدرت حاصل ڇو نہ هجي. اُن ڪري جو ٻوليءَ جي ٻج کي شاعر جي بصيرت مطابق صورت ملندي آهي. ٻوليءَ جو ٻج عجيب هوندو آهي. جيتري تلخ، هُٻس ۽ ڪاٺڻ واري آبهوا هوندي آهي اوترو ئي گهڻو انگوريو ۽ وڌندو ريجهندو آهي.

• حقيقي شاعري رڳو زمين ۽ زماني جي تهذيبي طاقت سان سرشار ئي نہ هوندي آهي، پر پنهنجي اندر گهڻي گهرائيءَ تائين دٻيل جذبن جي جُوالا مُکي بہ هوندي آهي.

• ڪائنات جون جيتريون بہ شيون آهن، اُنهن سڀني ۾ شاعريءَ جي لاءِ هڪ جزو ضرور هوندو آهي. جنهن جو علم شاعر کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي ناهي هوندو ۽ هر شاعر کي هر شيءِ جي اُن خاص جُزي جو علم ناهي هوندو. هڪ شاعر جي شعري ڪائنات ٻئي کان مختلف هوندي آهي. اِهو ئي سبب آهي تہ ڪنهن شاعر کي ڪنهن شيءِ جي شعري خزاني جي خبر هوندي آهي تہ ڪنهن ٻئي شاعر کي ڪنهن ٻي شيءِ جي حوالي سان اِها ڄاڻ ملندي آهي. اِهو شاعر جي وزن ۽ ذهني اُفق تي دارو مدار رکي ٿو تہ هو ڪائنات جي شين کي ڪهڙي ڪهڙي انداز سان ڏسي ۽ محسوس ڪري ٿو، ڪوڙنا ڪري ۽ شاعريءَ ۾ شامل ڪري ٿو. شاعري اُنهن ئي شين جي اندران ڦٽندي آهي. پر اُهو معجزو ايتري آساني سان سامهون ناهي ايندو. شاعري هڪ غير معمولي شيءِ آهي، اُن جي ڪا ٺهڻ ٺيل وصف ٿي نہ ٿي سگهي. هر اصلي شاعري شاعريءَ جي وصف آهي. اُن طرح دنيا جا سڀئي عظيم شاعر پنهنجي شاعريءَ جي وسيلي شاعريءَ جي وصف ڪندا رهيا آهن. اُن ڪري منهنجي خيال موجب دنيا جو ڪوئي نقاد شاعريءَ جي تعريف نہ ٿو ڪري سگهي، ۽ نہ ئي هُو شاعريءَ جي ٽيڪنڪ ۽ اُن جي تخليقي عمل کي اُن طرح بيان ڪري سگهي ٿو، جنهن طرح شاعر پنهنجي تخليق پيش ڪري اُن جي عمل کي اسان جي سامهون آڻي سگهي ٿو. اِهو ئي سبب آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن شاعريءَ جي بهتر تعريف ڪئي آهي تہ اُهو شاعر نقاد ئي آهي، صرف نقاد ائين ڪرڻ جي سگهہ نہ ٿو رکي.

• تاريخ، شاعري ۽ نظم ٽيئي ريشم جا اُهي جيت آهن، جيڪي پنهنجي اندر منجهان هڪ ٻئي جون تارون ڪاهيندا رهن ٿا. ڪڏهن تاريخ جون تارون شاعريءَ مان نڪرنديون آهن. ڪڏهن شاعريءَ جون تارون نظم مان نڪرنديون آهن.

• تاريخ سان اسان جو شروع کان ئي ڏقيڙ رهيو آهي. تاريخ جو ڇهبڪ هميشہ سَند ۽ ثبوت بڻجي انسان جي فطري اُڏامن تي وسندو رهيو آهي. تاريخ دراصل اُها ناهي

هوندي، جيڪا غلط يا صحيح لکي ويندي آهي، بلڪ تاريخ اُها هوندي آهي، جيڪا حال جي حاڪم جي هٿ ۾ هوندي آهي. تاريخ جي اصل صورت اُنهيءَ هٿ سان ٺهندي آهي. تاريخ جي غلط يا درست هجڻ سان ڪوئي فرق ناهي پوندو. اُن ڪري تاريخ ماضيءَ کي حال جي آئيني ۾ رکي ڇڏيندي آهي. اِتان کان اسان جي تاريخ اسان کان جُدا ٿي ويندي آهي ۽ اها ڪسجي ويل تاريخ شاعريءَ جون تارو بڻجي ظاهر ٿيڻ لڳندي آهي. پر اِها شاعري به ته ڪسجي ويل تاريخ وانگر ڪَسيل شاعري آهي ۽ اُنهيءَ شاعريءَ مان ڪسيل نظم جنم وٺندو آهي.

• نظم لکڻ آزاديءَ جو اختيار حاصل ڪرڻ آهي. جيئن محبت ڪرڻ پنهنجي آزاديءَ جو مڪمل اظهار آهي. جيئن بغاوت ڪرڻ پنهنجي آزاديءَ جو مڪمل يقين آهي. نظم ۽ شاعريءَ ۾ جيڪڏهن آزاد نه ٿو ٿي سگهجي ته پوءِ منهنجي خيال ۾ دنيا ۾ نه ڪوئي اهڙو منطق آهي، نه ڪوئي اهڙو مقام آهي، جتان کان آزاديءَ جي لاءِ ڳالهه ڪري سگهجي ٿي. جيڪڏهن هڪ شاعر تهذيبي ۽ انساني سطح تي آزاد نه آهي، ته نه هو شاعر آهي نه ئي هڪ زنده انسان آهي. شاعري آزاديءَ جو سڀ کان وڏو دروازو آهي. آزاديءَ جو تعلق انسان جي شعوري آزاديءَ سان آهي. جڏهن انسان ڪائنات جي ڦهلاءَ ۽ پنهنجي وسعتن کان آگاهه ٿيڻ جي اهليت حاصل ڪري وٺندو آهي تڏهن اُن کي آزاديءَ جي خبر ملندي آهي، هڪ شاعر جيڪڏهن اُن مقام تي ناهي پهچندو ته ان جي شاعري تجربي ۽ اک جي بجاءِ لُغت مان جنم وٺندي آهي، اُن ڪري نظم لکڻ پنهنجي آزاديءَ جو اظهار ڪرڻ آهي.“

• صرف غلاميءَ جو احساس ئي آزاديءَ جو ٻج آهي ۽ جيڪو مشڪل کان مشڪل حالتن ۽ سخت کان سخت آبهوا ۾ به ڦٽي وڏو ٿيڻ جي صلاحيت رکندو آهي، ۽ آزاديءَ جو ٻج صرف پنهنجي وڃايل وطن جي زمين منجهه پوکي سگهجي ٿو.

• عاشق ۽ شهيد موٽي اچن ٿا. گهڻ ۾ گهڻ شاعري ۽ گيتن ۾ ضرور موٽي اچن ٿا.

• سياسي پناهه ٿي سگهي ٿي ته ثقافتي پناهه ڇو نه ٿي ٿي سگهي. هڪ ماڻهو پنهنجي وطن کي ڇو ترڪ ڪري. جيڪڏهن هو باشعور اديب ۽ فنڪار آهي ته پنهنجي بين الاقوامي فنڪار ڀائرن کان مدد حاصل ڪرڻ ۾ ڪهڙو هرج آهي. هو سڀني کان ثقافتي آزاديءَ لاءِ تعاون گهري سگهي ٿو، ته زنده رهڻ جي خواهش، گهُٽجي مري وڃڻ کي ڪنهن به صورت ترجيح نه ٿي ڏئي سگهي. اُن کي هر حال ۾ پنهنجي وطن جو حصو بڻجي رهڻ گهرجي.

• شاعري ڪرڻ جي لاءِ قلم، ڪاغذ ۽ جگر جي خون جي ضرورت ناهي هوندي، نه ئي شاعري ڪرڻ جي لاءِ مختلف نوان لفظ ڳولهڻ وارو دماغ گهرجي، نه ئي اهڙو ماپو گهرجي جيڪو مصرعن جي گهٽ وڌائيءَ جو صحيح حساب رکندو هجي. شاعري ڪرڻ جي لاءِ صرف شاعريءَ جو خواب ڏسڻ ضروري آهي ۽ اُن کان به ضروري خواب دوران جاڳي پوڻ آهي.

• جيڪي ماڻهو نثري نظم کي شاعري نه ٿا مڃن اُهي حق تي آهن. اُنهن جي مجبوري آهي ڇو ته اُهي اهڙي تجربي مان گذريا ئي ناهن جيڪو نثري نظم جو سبب بڻجنا ـ آهي.

• شاعريءَ ۾ لفظ بجاءِ لفظ جو ٻج هوندو آهي. جيئن ٻج جي شڪل مان پتو ناهي پوندو ته اُن جي مُٽ ۾ وڻ لڪل آهي يا ٻوٽو يا وَلِ. اُنهيءَ طرح شاعريءَ ۾ لفظ جي ظاهري بناوٽ ڪائي اهميت نه ٿي رکي. اُن جي لاڳاپن ۽ اُن جي راڌو ۽ وسيع قدرن کي ڏسڻو پوندو آهي.

• هر صوفي شاعر پنهنجي وقت جو نه صرف انقلابي شاعر هو، بلڪ هو مزاحمتي شاعري تخليق ڪري رهيو هو. سڀ صوفي پنهنجي پنهنجي وقت جا ايمنسٽي ا... نيشنل هئا، جيڪي انساني حقن جي حفاظت لاءِ جاڳندا رهندا هئا.

• اڄ جي بين الاقوامي شاعريءَ جي هڪ ثقافتي طبيعت، آزادي ۽ ا... سان دوستيءَ جي روايتن جي حوالي سان جُڙي رهي آهي ۽ انساني برادريءَ جو احساساتي دائرو ڦهلجنو وڃي پيو ۽ پيو سبب اوهان سڀ ڄاڻو ٿا ته ڪيئن اسان جي شاعريءَ جي گلن جي جاءِ، گرم هوا ...ني ڇڏي ۽ محبوب جي پازيب جي جڳهه گهوڙن جي ٽاپن وٺي ڇڏي. هڪ لحاظ کان ته تمام سٺو ٿيو ته بند ڪمري مان نڪرڻ بعد ئي پتو پوندو آهي ته شاعري ڪٿي ڪٿي هوندي آهي. جنهن کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪهڙي طرح مٽيءَ ۾ ملي وڃڻو پوندو آهي.

• شاعري اِنسان جـ ـي نازڪ، لطيف ۽ گنجريل، جذبن، خيالن ۽ روَين جي اظهار جي لاءِ تخليق ڪئي ويندي آهي. ڪئي وئي آهي.

پير حُسام الدين شاهہ راشدي

(ڪجهہ ذاتي تاثرات)

ڊاڪٽر عباس علي گهُمرو

اڻ ڄاتل عرصي کان وٺي سائين حسام الدين شاهہ راشدي ۽ اسان جو خاندان هڪ ٻئي جي ٻنهہ ويجهو پئي رهيو آهي. ڳوٺ هڪ ٻئي کان فقط سَٽ پنڌ تي ۽ جهنگ جو اڙٻنگ وڪ ورائي تہ ڪلاڪ ۾ وڃيو سلام ورائي، پر پلو گهوڙو يا اُٺ وٺي مورڳو ويهہ منٽ!

ٻني ٻارو ڪچي ۾ ٻُڏي تہ ڪيچ ڪيو وڃهي. ديهون ديهين سان، ديرا درياهہ پِڪ، دڳ، تڙ ۽ پنڌ پيچرا ساڳيا. رشتي ۾ رليل، پيري مريدي پوين کان، رسم رواج ريت سڀ ساڳي، شاديءَ ۾ شريڪ، غميءَ ۾ گڏ، ڏک سک ۾ ساٿي. ڪڏهن ڪا رُس رُساڻ ٿئي تہ دنگ دڙيءَ تي، سا بہ ٿوري رَسُ گَسُ سان راس ٿيو وڃي.

پاڻ عمر ۾ مون کان وڏا هئا. مربي ۽ بزرگ هئا. حجت سان گڏ نياز ۽ نوڙت بہ هئي ۽ هوڏانهن سندن شفقت ۽ مهرباني کي بيان ڪرڻ لاءِ لفظ ڪونہ ٿا سُجهن.

سيد حسام الدين راشدي

والد سائينءَ طبابت جو علم سندن ڏاڏي سائين پير شاهہ راشديءَ جي صحبت ۾ رهي پرايو ۽ سندس علم ادب جي ڪچهرين ۽ ميڙن ۾ ڪٺو رهيو. راشدي صاحب جا وڏا وقت جا مشهور حڪيم ٿي گذريا آهن. جن جي هاڪ سنڌ تہ ٺهيو، پر بمبئيءَ تائين نشانبر هوندي هئي. طب جو علم سندن ڏاڏي تائين ختم ٿي وين ۽ ان بعد بابا سائينءَ ان سلسلي کي جاري رکيو. ٿوري بہ تڪليف ٿيندي هئي تہ سندن ماڻهو پلو اُٺ ڪاهي اچي بابا سائينءَ کي ڪٺي ويندو هو. ان زماني ۾ سفر جو ڪو پوءَ پُلڪو ڪونہ هوندو هو ۽ مهل ڪمهل جي اچڻ وڃڻ تي ڪو الڪو نہ رهندو هو.

راشدي صاحب والد سائينءَ کي تمام عزت جي نگاهہ سان ڏسندا هئا ۽ انڪري اسان اولاد کي بہ اُنهن ئي مشفقانہ نظرن سان ڏٺائون. اُنهن قرب جي ڪوٺن ۾ رهي مون پير صاحب کي جيترو ڏٺو ان لاءِ عرض ڪندس تہ اهو منهنجو سراسر هڪ ذاتي مشاهدو ۽ سرسري جائزو آهي، صرف سَنباڻ برابر- راشدي صاحب علم جا اجهاڳ سمنڊ ۽ ٻاجهہ سٻاجهہ جا تارن ڀريا آڪاش هئا. مون کي مجال نہ آهي جو سيني سپين کي سڌ ڪري سندن سينو کولي موتي ميڙيان ۽ نہ وري ايتري صلاحيت آهي جو تارن کي تڪي ۽ توري سگهان. مان تہ سچ پچو تہ ڪناري تي ويهي مهراڻ جون موجون ڏٺيون آهن. تارن جا ترورا ۽ چنڊ جو اڻ ڪٽنڌڙ پاڇولو. راشدي صاحب کي ٿورو ڏٺم، پر هر رنگ ۽ ڍنگ ۾ ڏٺم. جوءِ ۽ جهنگ ۾ ڏٺم. سندس جوانيءَ جا جوش ۽ ٺاٺ باٺ بہ ڏٺم. ورندڙ عمر جا اوج بہ ڏٺم تہ پوئين وقت جا پيار بہ ڏٺم. زميني ذوق ڏٺم تہ ڪتابن جا ڪوٽ بہ ڏٺم. علم ۽ ادب جي آس ۾ پير صاحب جا پنڌ ۽ پيچرا بہ ڏٺم. مچن مٿي ميڙ ڏٺم ۽ درياهہ جا سير ڏٺم.

سائين حسام الدين شاهہ جا ڳوناٺا دلي دوست پير هادل شاهہ راشدي ۽ منهنجو چاچو شاهنواز خان اڄ هن دنيا ۾ نہ آهن، مگر اُهي ٽيئي جڏهن ڪٺي ملندا هئا تہ پوڳ

چرچي جي بازار گرم ٿي ويندي هئي ۽ ڪچهرين ۾ ڪوڪرا هوندا هئا. اڄ ٽيئي هي دنيا ڇڏي چڪا آهن، مگر ويجهي تر ۾ ڪنهن ڪان بہ وسريا نہ آهن. هنن ۾ جا خاص خوبي هئي تہ سڀ سان هڪ جهڙا. پوڳ ڪچهريءَ ۾ نوڪر سان بہ ڪبو تہ بخشبو وڏي ڪان وڏي ڪي بہ نہ.
راشدي صاحب طبيعت جا ذرا حساس هوندا هئا. مٺا تہ ماڪيءَ جهڙا، نہ تہ ڪٺا تہ ٽڙا! روح ريڊل هوندو تہ راند رس ۾ پئي هلندي، پر جي ڪٿان ڪر ڪنيائون تہ ڏيل پيا ڏرندا. خوش پوش، خوش اخلاق، سخت اصول پسند، وقت جا نهايت قدردان، ڳالهائڻ جا ڳورا، رک رڪان نہ ڪبي، ڦهڪائبو هجن يا آفيس، اوطاق يا گهر ۾، دڳ ۾ يا درياہ تي، سير تي يا شڪار تي. ڪپڙو وقت ۽ نزاڪت، مُند ۽ موسم مطابق پائبو. هڪ دفعي مان ڪچي ۾ پنهنجي زمين ۾ بيٺو هيس تہ اوچتو اُٺ اچي پرسان ويٺو ۽ راشدي صاحب اُن تان لٿو. مٿي ۾ ٽوپلو (سولو هيٽ) هجيس ۽ لهڻ سان فرمايائون: "بابا خوش آهيو!.. دُر محمد خان (منهنجو والد) ڪيئن آهي؟... منهنجا نياز ڏجوس". منهنجي عمر ان وقت ڏهہ ٻارنهن سال مشڪل هئي، مگر سندن محبت، قرب ۽ خلوص جي اها انتها هئي.

سن ۾ سائينءَ جي سالگرہ جي هڪ موقعي تي راشدي صاحب، سائين جي.ايم.سيد، رئيس ڪريم بخش نظاماڻي نمايان نظر اچي رهيا آهن.

منهن تي، سڌا سنوان اڻڪي ٻنڪي اصل نہ، نہ اُرہ زورائي ڪبي نہ ڏاڍ ڏيکاربو. لُچ لوفر کي حشمت نہ ڏيندي جو ويجهو ويهن. پيري مريديءَ کان تہ سندن وڏن ئي ويڇو ڪيو هو ۽ پاڻ تہ مورڳو ان روايت کان مُتنفر هو. وڏيرو ٿي ڪري بہ ڪنهن سان وير نہ وڌائين. ظلم، زوري، زبردستيءَ کان بنهہ دور. سراپا همدرد، رحمدل ۽ اصول پرست!
سائين حسام الدين شاهہ لٽي ڪپڙي جو انتهائي شوقين هوندو هو. ڪو ڪپڙو پسند آيو تہ درزنن جي حساب سان ان مان وڳا نهرائيا. هر وقت صاف سٿرا رهندا هئا ۽ ڪڏهن بہ ائين نہ ڏٺو ويو تہ شيو ٿيل نہ هجي يا وارن کي ڦڻي نہ هجي. هميشہ اپ ٽُديٽ. پوءِ ڇو نہ ڳوٺ ۾ ٻني ٻاري تي علم جي ابتدا پنهنجن وڏن جي سرپرستيءَ ۾ پنهنجي ڳوٺ ٻهمڻ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ڪيائون ۽ سنڌي، فارسي ۽ انگريزي ايتري پڙهيائون، جيترو عموماً وڏيرن، ميرن ۽ پيرن جا ٻار اُن زماني ۾ پڙهندا هئا. يعني ايتري جو لکي پڙهي ڄاڻن. باقي نوڪري اهي طبقا اُن وقت بي عزتي سمجهندا هئا.
اڪثر ڪري وڏن ماڻهن جا ٻار ٿورو گهڻو علم حاصل ڪري شوق شڪار جي ڪڍ لڳي بنهہ وساري ڇڏيندا هئا. مگر راشدي صاحب ڪتابي ڪيڙو بڻجي بنيادي تعليم کي نہ رڳو ثابت ۽ قائم رکيو، پر اُن ۾ حيرت انگيز علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪري مشرق ۽ مغرب ۾ پنهنجو ناماچار پيدا ڪيائين.

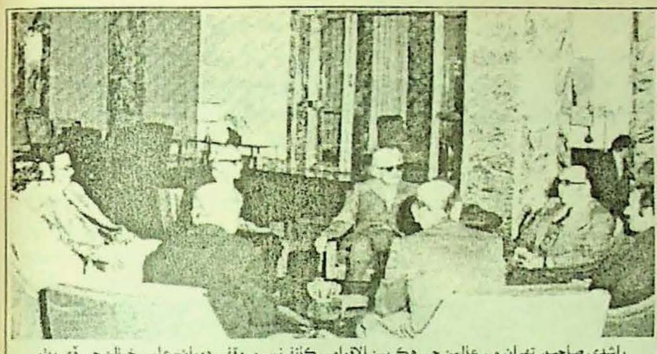

راشدي صاحب، تهران ۾، عالمن جي هڪ بين الاقوامي ڪانفرنس ۾ وقفي دوران- علمي خيالن جي ڏي وٺ.

اڄ سنڌ جا شمع روشن آهي اُها ايندڙ نسلن کي علمي واٽ ڏيکاريندي رهندي. پير صاحب منطق ۽ فلسفي تي عبور برابر ڳوٺ ۾ حاصل ڪيو. مگر پنهنجي محنت سان بعد ۾ ڪشالا ڪري راس ٿيو. پڙهڻ جي شوق جي اها انتها هئي جو ڪتاب هميشه ڪڇ ۾ رکيائون. سفر ۾ توڙي حضر ۾. ڏيئن جا تيل سُڪي ويندا هئا، وٽيون رڪ ٿي وينديون هيون، رات ٽڪجي ڏينهن کي وارو ڏيندي هئي، مگر پير صاحب جي مطالعي ۾ ناغو نه پوندو. جيڪا سا وک اڳتي، پٺتي پير نه. ڪتابن گڏ ڪرڻ سان به ڪمال ڪري ڇڏيائون ۽ ڳوٺ ۾ سنڌ هڪ بهترين ڪتبخانو جُڙي پيو.

پنهنجن ڀائرن علي محمد شاهه ۽ احمد شاهه سان گڏ وڏي شڪار تي هندستان به وڃڻ ٿيندو هو. مگر سندس شڪار اُتي نه شينهن نه چيتو، پر دهليءَ ۽ لکنؤ جي ڪتبخانن ۾ پُراڻن پنن ۽ قلمي نسخن جا پيرا کڻڻ! سندس پياري ڊرائيور محمد عمر لاڙڪ، جيڪو سدائين ساڻ هوندو هو ۽ پوءِ سرڪاري نوڪريءَ ۾ مون سان گڏ رهيو، اُن جي چوڻ مطابق ته جڏهن سائين علي محمد شاهه ۽ ٻيا شڪار تي هليا وڃن ته سائين حسام الدين شاهه رخ رکي اُردو بازار ۾ ڪتابن جي دڪانن جو ۽ ڪلاڪن بعد ڪجهه پراڻا پنا هٿ ۾ لوڏيندو مسڪرائيندو ٻاهر نڪري ۽ مون کان پڇي ته "ڏي خبر، ٿڪجي ته نه پيو آهين؟" مان ڏاڪن تي ويهي ويهي سُڪي پوندو هيس، ۽ ڪيس چوندو هيم ته: "واهه جو سائين شڪار ڪرڻ آيو آهين!" ان تي پاڻ ٽهڪ ڏئي چوندا هئا: "اڙي بيوقوف، مان جيڪو شڪار ڪيو آهي، اُهو منهنجن ڀائرن کي به هٿ نه آيو هوندو. ڏس، ته ڪهڙا نه ناياب ۽ قيمتي ڪتاب سوين سال پراڻا هٿ ڪيا اٿم".

اها هئي راشدي صاحب جي علم دوستي ۽ ادب جي تلاش ۽ اُن لاءِ جاکوڙ، محنت ۽ مشقت. برابر شڪار جهڙو دل وندرائيندڙ ڪو ٻيو شوق نه آهي، مگر پير صاحب جي دل ڪتابن جي دڪانن ۾ هوندي هئي.

صحافت ڪيائين، پر صاف سٿري. نه لوڀ نه لالچ، نه بليڪ ميل نه طمع. فقط خدا جي خلق جي ڀلي ۽ علم ادب جي ذوق خاطر. جيڪو وٽس جنون جي حد تائين پهتل هو. منهنجي نظر مان "سنڌ زميندار" سکر ۽ "ستاره سنڌ" سکر جي پراڻين اخبارن جو بنڊل گذريو (جيڪو پوين وٽ اڃان به محفوظ هوندو)، جن ۾ اهڙا ڪارا ٽيل پنا به ڏٺم، جن تي ڀهريائين مضمون جي جوڙجڪ ۽ ڪجهه ڏاهه ڏوهه به ڪٽي هئائون ۽ اهو ئي مواد اخبار ۾ ڇپيل ڏٺم. اهو زمانو شايد 1932ع - 1933ع جو هجي ۽ مون ائين محسوس ڪيو ته پير صاحب ان وقت اڃا علم جي سمنڊ ۾ ترڻ سکيو ٿي ۽ اُن جي لهرين ۾ پئي ترڪيو. هڪ مضمون اهڙو به منهنجي نظر ۾ آيو، جيڪو پاڻ اخبار ۾ لکي ڇپيو هئائون. مضمون هو "سويل اُٿجي سويل سمهجي". پير صاحب اُن کي هڪ پراڻي ۽ فرسوده چوٽي قرار ڏنو ۽ اُن جي مخالفت ۾ لکيائون. وري ٻئي پرچي ۾ بابا سائينءَ جو ساڳئي موضوع تي مضمون ڇپيل ڏٺم، جيڪو سندس خيالات جو رد هو. پير صاحب نه فقط اهو مضمون ڇپيو، مگر اعتراف به ڪيائون. اها هئي صحافت ۾ سندس فراخدلي، ورنه عام طور ٻيو ڪو ايڊيٽر ڇاپي به نه ها ۽ پنهنجي غلطي به نه مڃي ها.

1951ع ۾ مان ڪراچيءَ ۾ انٽر سائنس پڙهندو هوس ۽ هڪ دفعي سائينءَ جي هٿ ۾ "ڊان" جو پرچو ڏٺم، جيڪو ڪرسيءَ تي ٽيڪ ڏئي ويٺي پڙهيائيون. مون تعجب مان ٽري ٽري پئي اخبار کي ڏٺو ته برابر انگريزي "ڊان" اخبار آهي يا مان ڀُليو آهيان، ڇو ته اُن زماني ۾ "ڊان" اخبار جو اسٽئنڊرڊ اوچو هوندو هو ۽ بي اي پاس به ڊڪشنري اڳيان رکي پوءِ پڙهندا هئا. پوءِ معلوم ٿيو ته پير صاحب نه فقط انگريزي پڙهي ويندو آهي، مگر انگريزيءَ ۾ فارينرس سان گفتگو به ٺيڪ ٺاڪ ڪري سگهندو آهي.

هڪ زماني ۾ راشدي صاحب اٽڪل روءِ ڏهه سال کن پنهنجو

خانداني زمينداري ڏنڊو پنهنجي هٿ ۾ رکيو ۽ ڪراچي ڇڏي پنهنجي اباڻي ڳوٺ ٻهمڻ کي اچي وسايائون. جيئن تہ اُن وقت اُتي بجلي ۽ آمدرفت جي سهوليت نہ هئي، انڪري هڪ جاءِ نئين ديري ۾ وٺي اُتي رهڻ لڳا. ٿوري ئي عرصي ۾ پير صاحب جو چوڌطرف چوٻول ٿي ويو ۽ هر وقت ماڻهن جا ميڙ سندس جاءِ تي ڪٺا ٿيڻ لڳا. ڪو ڏينهن خالي نہ هوندو هو جڏهن ڪو فيصلو ڦَڙو رکيل نہ هجي. پير صاحب سخت انصاف پسند هوندو هو ۽ عام روايتي وڏيري وانگر نہ چور جو ساٿي نہ ڀُنگي وٺڻ جو عادي.

راشدي صاحب کان انٽرويو:- ڊاڪٽر نواز علي "شوق"، خان محمد پنهور، شمشيرالحيدري ۽ ن.ا.ش

انڪري مظلوم ماڻهن ٻيا در ڇڏي هيڏانهن انصاف حاصل ڪرڻ خاطر رخ رکيو. زمينن جو ڪم بہ تمام سٺي نموني هلايائون ۽ ڪچي جي زمين ڀلي اَٽ تي چڙهي گهمي ايندا هئا. هاري ناري منجهانئن ڏاڍا خوش هوندا هئا.

پير صاحب خوديءَ وارو انسان هو ۽ ڪڏهن بہ ڪنهن ڪلڪٽر يا ڪمانيءَ جي آفيس جي در تي نہ ويٺا، مورڳو اُهي عملدار دعوتن ۽ شڪارن جي دوستيءَ ۾ اچي سندس در جا سلامي هوندا هئا..

پير صاحب ڪردار جو آئيني وانگر صاف شفاف ۽ بلند اخلاق ۽ قول جو پڪو پختو هو. عام وڏيرن وانگر نہ ڪنهن جي ننگ کي تڪيائون ۽ نہ وري ڪنهن کي هٿ سان يا زبان سان ڳالهاءِ ڏنائون، ۽ نہ وري ڪنهن کي پوليس کان مارايائون. ظلم ۽ ڏاڍ جي تہ اصولاً خلاف هئا ۽ پاڙي سان بہ ڪڏهن نہ اُچايائون.

پير صاحب کي نئين ديري ۾ آخر وڏيرن نہ سَٺو ۽ سندس گهري دوست احمد خان ڀُٽي ڪيس چورائي موڪليو تہ "مائٽن جي آزار کان ميرپور ڇڏي هت آيس. هاڻي توهان جي ڪهڙي مرضي آهي تہ هتان بہ وري لَڏ ڪڻان؟" اهو اشارو هن لاءِ ڪافي هو ۽ جلد ئي زمينداريءَ کي خيرباد

چئي ڪراچيءَ موٽي ويا.

پاڻ خوش پوشاڪ، خوش خوراڪ هئا ۽ صحت جو بہ ڏاڍو خيال رکندا هئا. مگر رات ڏينهن گهٽي علمي ڪم ڪرڻ جي ڪري 1958ع ڌاري دل جو پهريون دورو ٿين ۽ اُن بعد اُن مرض رکي رکي پٺي ڪين ڇڏايو. آخر 1976ع ڌاري ڪينسر جي لاعلاج مرض ۾ مبتلا ٿي پيا ۽ چار دفعا هتي ۽ ٻاهرين ملڪن (ماسڪو) ۾ علاج بہ ڪرائي آيا، مگر انسان آخر بي بقا آهي. پهرين اپريل 1982ع تي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا. اُن کان ٿورو وقت اڳ ۾ مون کين جمشيد روڊ واري بنگلي جي ٻاهران ڪار ۾ ويٺل ڏٺو. مون ڪار مان لهي کين سلام ڪيو ۽ خير عافيت پڇي. پير صاحب کي مون زندگيءَ ۾ پهريون دفعو دلگير ڏٺو. ڀريل آواز سان وراڻيائين: "ڊاڪٽر...!... ڪهڙي بيماريءَ جو حال ٻڌائي ڪهڙيءَ جو ٻڌايانءِ... پاڻ تہ هر بيماريءَ کي ڏٺو آهي... معاف ڪجانءِ... هاڻي وري گوڏن ۾ سور آهي... ڇُري نہ ٿو سگهان... دعا ڪجو". مون ادب سان عرض ڪيو "خدا چڱي ڪندو". مگر اها ملاقات سندن آخري ديدار ثابت ٿي!

پيٽ جي شاعريءَ جو قافيو تنگ

(احسن الهاشميءَ جي غزل جو جائزو)

تاج جويو

تاريخ جي مختلف دورن ۾ سنڌي شاعريءَ جون مختلف ڌارائون رهيون آهن. جهڙوڪ (1) لوڪ ڪلاسيڪي ڌارا، (2) ڪلاسيڪي ڌارا، (3) روايتي ڌارا، (4) جديد شاعريءَ جي ڌارا.

روايتي شاعريءَ جي ابتدا، عروضي شاعريءَ جي اوائلي عبوري دور کان ٿئي ٿي، جنهن جو زمانو ڪلهوڙن جي صاحبي آهي. هن دور ۾ نورمحمد 'خسته'، ميان عالي، ميان چتن، مرزا تقي ۽ ٻيا ڪجهه نالا ملن ٿا، جن عروضي شاعري ڪئي ۽ غزل جا ابتدائي اهڃاڻ سنڌن شاعريءَ ۾ ملن ٿا.

عروضي شاعريءَ جي ٻئي دور جي ابتدا سچل سرمست کان ٿي ۽ ان کي عروج تي خليفي گل، خليفي قاسم، عبدالحسين سانگيءَ، غلام محمد گدا، فضل محمد ماتم، حافظ حامد ٽکڙائيءَ ۽ مرزا قليچ بيگ پهچايو.

روايتي عروضي شاعريءَ جي جديد دور ۾ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، عبدالله 'بسمل'، رشيد احمد لاشاري، فيض بخشاپوري، عبدالله خواب، سرشار عقيلي، مخدوم محمد زمان طالب المولى، اسدالله شاهه بيخود حسيني، محمد خان غني، انجم هالائي، علي محمد مجروح، عبدالحليم جوش، مظفر حسين جوش، احسن الهاشمي، عبدالقيوم صائب، شبير هاتف، احمد خان مدهوش، اسحاق راهي، قلندر شاهه لڪياري ۽ ٻيا ڪيترا اهم شاعر اچي وڃن ٿا.

روايتي شاعريءَ جي جديد دور ۾ اسان کي ڪجهه اهڙا شاعر ملن ٿا، جن جي شاعري، ڪلاسيڪي ۽ روايتي شاعريءَ جو نه رڳو سهڻو سنگم آهي، پر ڪنهن حد تائين جديد شاعريءَ سان وڃي ڪلهو ملائي ٿي. اهڙن شاعرن ۾ حافظ حامد ٽکڙائي، حاجي احمد ملاح، محمد خان غني، حافظ حيات شاهه کان وٺي مخدوم محمد زمان طالب المولى، غلام محمد گرامي، علي محمد مجروح، عبدالحليم جوش، شبير هاتف، عبدالڪريم پلي، مرتضيٰ ڏاڏاهي ۽ احسن الهاشمي اچي وڃن ٿا.

هن صف جي شاعرن ۾ احسن الهاشمي هڪ خاص مقام رکي ٿو، جنهن مرثئي، نعت ۽ منقبت جي شاعريءَ سان گڏ غزل جي شاعريءَ ۾ ڪمال شهرت حاصل ڪئي آهي.

احسن الهاشمي، حيدرآباد شهر جي ٽنڊي مير نورمحمد ۾ 23- سيپٽمبر 1923ع ۾ جنم ورتو. هن روايتي سنڌي تعليم سان گڏ فارسي ۽ عربيءَ جي تعليم حاصل ڪئي. هن کي پنهنجي وڏي ڀاءُ حيدرشاهه "حيدر" جي تربيت ۽ مخدوم طالب المولى جي صحبت، شاعريءَ جي ميدان ۾ ڇڪي آئي. اسان جڏهن احسن الهاشميءَ جي غزل جو جائزو وٺون ٿا ته معلوم ٿئي ٿو ته غزل جي روايتي ماحول ۾، هن جو غزل بلڪل نئون آواز ۽ نئون انداز کڻي آيو آهي. هن غزل جي روايتي مضمونن کي روايتي غزل جي ورجايل خيالن جو ئي پابند نه بنايو آهي، پر پنهنجن غزلن ۾ خيالن جي تازگي ۽ بهار آندي آهي.

هن جا غزل روايت کان بغاوت ته نه ڇئبا، پر روايت ۽ جدت جو سهڻو امتزاج ۽ سنگم ضرور چئي سگهجن ٿا. هن جي غزلن جو هڪ خاص لب ۽ لهجو آهي. سندس غزلن جي ٻولي جيتوڻيڪ فارسي زده آهي، پر اُها اجنبي ۽ اوپري محسوس نه ٿي ٿئي:

نوٽ: هن سموري تذڪري ۾ جديد شاعريءَ جي اهم نالن خاص ڪري غزل جي شاعريءَ ۾ جدت آڻيندڙ نارائڻ شيام، اياز، تنوير، استاد، ارجن حاسد، اير.ڪمل، ذوالفقار راشدي، تاج بلوچ، وفا ناٿنشاهي، واسديو موهي، امداد کان اياز گل تائين جو ذڪر نه ڪيو ويو آهي. رڳو روايتي شاعرن کي بيان ڪيو ويو آهي. (ت.ج)

چو نہ ٿئي منهنجي خزان جي موسمِ گل جو مزو،
منهنجي آهن جون هوائون، منهنجي آشڪن جي بهار!

—

عشق ٿيو روزِ ازل کان ٿي سراپا اعتبار،
حسن ٿيو بيحد نظر ۾ معتبر، ڳولي تہ ڏيو!

اوهان جي سنگِ در تي جنهن کي فڪرِ جان ٿي ناهي،
اهو سمجهي ٿو پيو ڪو درد جو درمان ٿي ناهي.

—

اسان کي ڇا ٿا اوهين چئو تہ بار بار ڏسو!
خزان بدوش چمن ۾ هلي بهار ڏسو!

—

حياتِ سوزِ مسلسل ۾ بي نياز سکون،
مون کي ڏسو نہ ڏسو، چشمِ اشڪبار ڏسو!

—

مرڻ مون کي قبول آهي، مگر ڪٿ ٿي نہ پئي جاني!
مون کان پوءِ تنهنجي اندازِ تغافل کي پشيماني!

—

احسن الهاشميءَ جي زندگيءَ ڏانهن نظر ۽ نهار پنهنجي آهي. هن جا غزل زندگيءَ جي تقاضائن جو احاطو ڪن ٿا. سندس غزل جا سمورا رنگ زندگيءَ جا ئي رنگ آهن. هو رڳو ذات تائين محدود نہ آهي، پر سندس شاعريءَ جو دائرو ڪائنات تائين وسيع آهي.

سا عمر نہ هرگز عمر چوان، جا عمر ٿي گذري توکانسواءِ،
سچ پچ تہ حياتي آهہ اُها، جا تنهنجي ڪکن ۾ گذري ٿي.

—

هن زندگيءَ جو نيث تہ پورو سفر ڪبو،
روئي غمن جي رات کي آخر سحر ڪبو!

—

هزارين سختيون هر هر سهي هن زندگانيءَ جون،
مسيحا ساڻ آخر، برهہ جا بيمار اٽڪي پيا!

—

سوين جهانَ تنزل جا تنهنجي حسن ڏٺا،
۽ منهنجي عشق جي دنيا فنا ڪڏهن نہ ٿي!

—

نہ ڏس مون ڏي مشڪي، متان قطع ٿي پئي،
خيالِ غمِ زندگيءَ جو تسلسل!

راهہ فانيءَ ۾ ڪر نہ فڪرِ سراءِ،
رات ٿيندي بسر ڪٿي نہ ڪٿي!

—

عشق جي منزل هميشہ چند تارن کان مٿي،
عشق جي بيهوش ٿيو، تہ بہ عقل وارن کان مٿي!

احسن الهاشميءَ جي شاعريءَ جي اڀياس مان خبر پوي ٿي تہ هو ڪٿي ڪٿي ذاتي صدمن، مرڪن ۽ لڙڪن، ڏکن ۽ سکن، مسرتن ۽ حسرتن، آس ۽ نراس جا جذبا ۽ احساس، پنهنجي خاص رنگ، وڻندڙ علامتن ۽ دلڪش اصطلاحن ذريعي زندگيءَ سان هم آهنگ ڪري پيش ڪري ٿو، ۽ پنهنجي درد کي انسان ذات جي درد جو حصو سمجهي ٿو.

اي درد! طاقتِ برداشت کي تسلي ڏجئين،
جو يارُ پاڻ بہ سمجهي ٿو بي قصور مون کي!

—

همدم! عذابِ زيست آ برداشت کان مٿي،
توکان ٿئي تہ پل ٿئي، مون کان نہ ٿو ٿئي!

—

منهنجي هجومِ، درد و الم، رنج کي ڏسي،
مشڪلڪشا جي لاءِ بہ مشڪل اچي ويو.

—

سخا ۽ سادگيءَ سان مون گذاري زندگي ساري،
پلي مون تان ڪِلن پيا ڪوهلا، ڪاٺا، ڪلڻ وارا!

—

زندگيءَ تي خوگرِ طوفان طلاطم آشنا،
مطمئن گرداب ۾ آهيان ڪنارن کان مٿي!

غزل جيئن اَحسن الهاشميءَ لکيو ۽ جيئن محفل ۾ هن غزل کي پڙهيو، اهو روايتي شاعريءَ ۾ هڪ انقلاب کان ڪنهن بہ صورت ۾ گهٽ نہ آهي. هن جديد دور جي شعور کي روايتي غزل جي زبان ۽ زمين ۾ ڪمال حسن بيانيءَ سان پيش ڪيو آهي.
ڪٿي ڪٿي هن جي غزل جي ٻولي، جديد شاعريءَ جي پاسدار شاعرن جي ٻوليءَ وانگر بنهہ سادي، سولي ۽ سلوڻي بہ آهي، پر اُن ۾ تغزل، رواني ۽ آهنگ، هن جو پنهنجو آهي:

بہ ٽي پيرا مون ڏي تو مُرڪي نهاريو،
مليا مون کي زندہ رهڻ جا بهانا.

دوستي سوچي سمجهي رکجي پوءِ،
دوستيءَ ۾ حساب ڪونه ڪبو!

—

نه روڪ مون کي نهارڻ کان ناز وارن ڏي،
خدا ڏنو آ ڏسڻ لئه اکين ۾ نور مون کي!

—

احسن الهاشمي اُنهن روايتي شاعرن مان نه آهي، جيڪي زميني حقيقتن جا انڪاري ۽ وطن پرستيءَ جي جذبي کي بت پرستيءَ سان تعبير ڪندا هجن. احسن الهاشمي سنڌ سان پيار ڪندڙ شاعر آهي، اچو ته سندس غزل جي مخصوص انداز مان ڏسون ۽ پڙهون:

اي امڙ سنڌ! چو پئي ڏسڪين؟
ڳالهه ٻڌ منهنجي ڏئي ڪن ٻوڙي!
ڏوهه طوفان کي نه ڏي ڳهلي!
تنهنجي ٻيڙي ته ناکئن ٻوڙي.

—

جڏهن سائين جي.ايم.سيد کي ايوبي مارشل لا دوران قيد ڪيو ويو ته هي وطن جو وفادار شاعر، سائينءَ کي "بلبل" چئي مخاطب ٿيو:

بلبل! تون قفس ۾ دانهن نه ڪر، هي بند، خزان ۾ بهتر ٿئي!
توکي نه خبر پئي پاڻ ڇگو، ڇا گل تي چمن ۾ گذري ٿي!

سنڌ ۽ سنڌ وارن جو تصور ۽ سنڌ جي مستقبل ۽ تقدير هن شاعرِ بينوا جي نظر ۾ هيءَ آهي:

هتي جا ماڻهو محبت ۽ پيار جا ماڻهو،
غريب، سادا، سُنا، سُر ۽ تار جا ماڻهو.

—

مٺي آ من جي مٺي، ميٺ موهه ساڻ مَليو،
هي ٻارو ٻاجهه سان ٻيلهيو ۽ ويڻ ڏئي نه وڪيو.

احسن الهاشمي جنهن علمي ۽ ادبي خاندان ۾ جنم ورتو، اُتي فارسيءَ جو وڏو چالامان هو، ۽ هن جن به سخن جي محفلن ۾ شرڪت ڪئي، انهن ۾مخدوم طالب المولیٰ سڀ کان مقدم آهي، جنهن جو واسطو فارسيءَ جي تهذيبي رنگ ۽ روايت سان رهيو، ان ڪري احسن الهاشميءَ جي شاعريءَ جو تاجي پيٽو روايتي عروضي شاعريءَ وارو ته رهيو، پر جيڪا خيال جي ندرت، جيڪا شعور جي بلندي، جيڪو فهم ۽ فراست، جيڪو اندازِ بيان ۽ جيڪا مسئلن جي پرکھ ۽ ادراڪ احسن الهاشميءَ وٽ رهيو آهي، اُن جو مثال گهٽ ملندو. زمين قديم ۽ خيال جديد، پر پيشڪش اهڙي دلڪش ۽ ذهن تي اثر ڇڏيندڙ آهي، جو وڃي ٿيا ست خير!

هن باڪمال شاعر جي پنهنجي فن ۽ شاعريءَ تي جيتري دسترس رهي آهي، اوتروئي هو پنهنجي قلندرانه مزاج سبب اُن جي سهيڙ ۽ جمع بنديءَ کان بي خبر ۽ غافل رهيو آهي. سندس ڪلام جو اهو ذخيرو يا ته ضايع ٿي ويو آهي، يا بين پنهنجي نالي سان ڇپائي ڇڏيو. بهرحال جيڪو ڪجهه مواد موجود آهي، اُهو سون آهي.

احسن جي شاعريءَ جو جيڪو مقام آهي، ان تي غلام محمد گرامي صاحب 37- 38 سال اڳ جيڪا راءِ ڏني هئي، سا دَنگ آهي. "احسن جامع الفنون آهي". ان ڳالهه جو احسن الهاشميءَ کي خود به احساس هو، تڏهن ته پاڻ به چيو اٿس:

ادب ۾، علم ۾، اعلیٰ مقام آهي مون کي حاصل،
چون ٿا اهلِ زبان "احسن شيرين زبان" مون کي.

—

احسن جو آفتابِ سخن جلوهٔ گر ٿيو،
پئي جو چراغِ شعر فروزان نٿو ٿئي!

هو واقعي "جامع الفنون" آهي، علم ۾ دَنگ آهي. زندگي مفلسيءَ ۾ گذاريائين، پر خوددار رهيو: احسن جو هي قطعو سندس زندگيءَ ۽ فن جو مڪمل احاطو ڪري ٿو.

علم ۾ دنگ، مفلسيءَ سان جنگ،
دانشِ فن ڪمال، دلِ بي رنگ.
ڪيئن رديف سخن ملي، جو آهه
پيٽ جي شاعريءَ جو قافيو تنگ.

واقعي هن وڏي شاعر جو اسان زندگيءَ ۾ قدر نه ڪيو ۽ هو اسان بيقدرن کي آگاهه ڪندي، اسان جي وچ مان 24- جنوري 2007ع تي اُڏامي هليو ويو:

چشمِ ترسان مهربان ڳالهيون ڪندا
"احسنِ شيرين نوا" اُسري ويو.

احسن الهاشمي اميد جو شاعر هو، هن زندگيءَ جي شام وقت به پنهنجي ڪلام جي اثر انگيزيءَ جي پڪ سمجهندي، اسان کي سلام ڪيو آهي:

خدا ڪري ته سندم پراثر ڪلام هجي،
اوهان کي احسنِ آشفته جوسلام هجي!

شيخ اياز

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو معترف

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا

سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي شاعرانه فن ۽ فڪر جي ڪمال سبب نه رڳو پنهنجي همعصر دؤر جي ڏاهن ۽ ڏات ڌڻين کي متاثر ڪيو، پر پوءِ جي به هر پڙهيل ڪڙهيل انسان تي پڻ گهرو اثر ڇڏيو آهي. پنهنجي ديس واسين کان علاوه ڀٽائيءَ مستشرقين (مشرقي علم جي ڄاڻن) کي پڻ متاثر ڪيو. جن مان ارنيسٽ ٽرمپ، ايڇ.ٽي. سورلي ۽ انيمري شمل جا نالا نمايان حيثيت رکن ٿا. ڀٽائيءَ جي فڪر جي بحر ۾ جنهن جيتري اونهي ٽٻي هنئي، تنهن تيترو گهرائيءَ ۾ گهڙي شعور جا هيرا هٿ ڪيا.

سيوا ڪر سمونڊ جي، جت جر وهي ٿو جال،
سوين سپجن سير ۾، ماڻڪ، موتي لال،
جي ماسو جڙئي مال، ته پوڄارا پر ٿئين!

يا ڀٽائي صاحب مان لاڀ پرائيندڙ اهڙن انسانن لاءِ خود ڀٽائي صاحب جي لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو.

سي پوڄارا پر ٿيا، سمونڊ سيويو جن
آندائون عميق مان، جوتي جواهرن
لڌائون لطيف چئي، لالون مان لهرن
ڪانهي قيمت تن، ملهه مهانگو ان جو.

منهنجي خيال ۾ ڀٽائيءَ جي علمي بحر ۾ به غواص اهڙا انوڪا نظر آيا آهن، جن جهڙو سمنڊ نه ڪنهن اڳ سوجهيو، نه انهن جهڙا موتي ڪنهن پوءِ ميڙيا آهن.

اي ڳت غواصن، جئن سمنڊ سوجهيائون،
پيهي منجهه پاتار جي، ماڻڪ ميڙيائون،
آڻي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سين.

جيتوڻيڪ اها تاريخي حقيقت آهي ته ڀٽائيءَ جي سوانح جي حوالي سان ابتدا ۾ به نشانبر عاشق انسان هئا. مير عبدالحسين خان سانگي ۽ شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ. جن فارسي، سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ ڀٽائي صاحب جي حياتيءَ جو مفصل احوال رقم ڪيو ۽ هن جي ذات، ڏات، لات، فڪر ۽ پيغام جي هڪ هڪ سٽ کي سلجهائي، عوام آڏو روشنيءَ ۾ آندو. اهي 1885ع کان 1887ع وارا سال هئا، جو "لطائف لطيفي" (سانگي) ۽ "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي" ۽ "لائيف آف شاهه عبداللطيف" جهڙا ڪتاب (قليچ) لکيا ويا ۽ ڀٽائي صاحب جي حياتيءَ جا ڪيئي ڪنڊ پاسا، انهن عالمن جي ڪوشش سان روشنيءَ ۾ اچي ويا. ۽ اهڙن عاليشان انسانن کان پوءِ، ڀٽائي صاحب جا ٻئي دؤر ۾ جيڪي وڏا غواص پيدا ٿيا اُهي هئا. ايڇ. ٽي. سورلي ۽ شيخ اياز. انهن ٻنهي جو انداز جيتوڻيڪ منفرد، هڪٻئي کان ڌار ۽ مختلف زاويه جو هو، پر شاهه لطيف سان ٻنهي عالمن جو عشق ٻنهي اُتاهون آهي.

ايڇ. ٽي. سورلي، ڀٽائيءَ جي عشق ۾ "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ" (Shah Abdul Latif of Bhit) ۽ "ميوزا پرواگنس" جهڙيون قابل فخر تصنيفون ڏنيون. ته شيخ اياز شاهه جي ڪلام جو اردو منظوم ترجمو ڪرڻ کان سواءِ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڀٽائيءَ واري ڳس تي هلڻ جي وڏي، حد تائين ڪوشش ڪئي. نه رڳو ايترو پر نثر ۽ نظم ۾ ڀٽائيءَ جي فن ۽ فڪر جي مختلف رُخن تي تفصيل سان روشني به وڌي ۽ شاهه صاحب کي خراج تحسين به پيش ڪيو آهي:

آءُ! ڀٽائي آءُ! تنهنجي ڪهه، منهنجون اکيون،
ڏس مون تنهنجو ڪينرو، پوريو ناهي پاءُ،
ساڪيو جو ڳجڙاءُ، ساڳيا سنڌڙا ساز جا!

هتي ايترو به ضرور چئبو ته اياز ڀٽائي صاحب جو عاشق صادق ته برابر شروع کان هو، پر ڀٽائي صاحب جي سمونڊ

نما رسالي ۾ غوطي هڻڻ لاءِ سڀ کان پهرين هن جو ڌيان سائين محمد ابراهيم جويي صاحب ڇڪايو ۽ ان علمي ڪم ۾ جڏهن هو پوري ڪمٽمينٽ سان تحليل ٿي ويو ته، پير حسام الدين راشدي جهڙي سنڌ سينگار دانشور ۽ وطن دوست اسڪالر شيخ اياز کي پٽائيءَ کي اردو ۾ ترجمي ڪرڻ ڏانهن مائل ڪيو. ته مون چيو پئي ته انهن ٻنهي اعليٰ مرتبي جي اسڪالرن پٽائيءَ کي پنهنجي بصيرت مطابق جيترو سمجهيو اوترو ئي سندس فن ۽ فڪر جو جيڪو اعتراف ڪيو آهي، سو پٽائيءَ ڏانهن وڌيڪ صادق رويو پيدا ڪرڻ لاءِ هر هڪ پڙهندڙ جو پيچ پختو ڪري ٿو. ايچ.ٽي سورلي پٽائيءَ جي شاعريءَ جو تقابلي مطالعو دنيا جي 13 عظيم شاعرن جي غنائي شاعريءَ (Lyrical poetry) سان انتهائي احسن طريقي سان پيش ڪيو آهي. هن اهو مطالعو ستين صدي ق.م کان ويهين صديءَ تائين جي شاعرن جو پيش ڪيو آهي. پنهنجي مطالعي تي ٻڌل پنهنجي شاهڪار ڪتاب ۾ سورلي هڪ هنڌ لکي ٿو ته: "جيڪڏهن اعليٰ ۽ عظيم غنائي شاعريءَ جي پسمنظر کي جاچي ۽ پرکي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته دنيا جو سڀني کان اُتم ۽ اعليٰ شاعر سنڌ جو شاهه عبداللطيف آهي، جنهن جي هر هڪ بيت جي اسلوب ۾ حُسن ۽ جمال جو تقدس موجود آهي. هن جو ڪلام ٻڌي سندس ادب ۽ احترام سبب ماڻهوءَ تي هڪ قسم جو وجد طاري ٿي ويندو آهي."(1)

ايچ. ٽي. سورلي شاهه صاحب جي ڪلام کي جيترو سمجهيو، پروڙيو ۽ پرکيو، اوترو ئي ان جي باري ۾ پنهنجي عقيدت ۽ محبت جو شدت سان اظهار ڪيو آهي. ان پرڏيهي محقق کان علاوه ڏيهي دانشورن مان شاهه عبداللطيف پٽائيءَ سان انتهائي عقيدت ۽ محبت جو اظهار جيڪو شيخ اياز ڪيو آهي، اُن جهڙو مثال ٻئي ڪنهن دانشور/شاعر جو مشڪل سان ملي سگهندو. شاهه عبداللطيف پٽائيءَ جي فڪر ۽ پيغام بابت شيخ اياز جي اعتراف جو رنگ، ڍنگ ۽ انداز ئي نرالو آهي.

انهيءَ نرالي انداز کي اياز لڳ ڀڳ 1954ع کان پوءِ اختيار ڪيو هو. 1953ع ڌاري هن جو پهريون شعري مجموعو اردوءَ ۾ شايع ٿيو هو، پر نهايت جلد، لطيف جي رسالي جي مطالعي کان پوءِ هن سنڌي شاعريءَ جي ڪلاسيڪل صنفن بيت ۽ وائيءَ ۾ شديد دلچسپي ورتي ۽ سنڌ ۾ شاعريءَ جو نيو ڪلاسڪ دؤر شروع ٿيو. خود اياز جي رنگ ۾ جيڪا بغاوت پيدا ٿي ۽ هن جي تخيل ۾ حالتن خلاف تلخ اظهار ۽ بيزاري جو مظاهرو سامهون آيو ته، هن کان جڏهن ان جو سبب پڇيو ويو ته. شيخ اياز ان جي وضاحت ۾ به لطيف جي سٽ مثال طور پيش ڪندي چيو هو:

"آسڻ جن اريج، تن جي وهه جو ورن ٻيو."

هتي آءٌ هڪڙي ٻي ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ضروري ٿي سمجهان ته شاهه جي رسالي جي ترتيب ۽ تدوين توڙي تشريح جي نوعيت پنهنجيءَ جاءِ تي وڏو ڪم آهي. شاهه صاحب سان عقيدت جو اهو به هڪ اهم اعتراف چئي سگهجي ٿو، پر ڪلام ۽ پيغام کي سمجهڻ ۽ اُن جي تشريح ۽ تفسير جو سلسلو قائم رکڻ ٻي ڳالهه آهي. جا شاهه صاحب کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڇڪائي ٿي. اهو ڌيان ۽ گيانُ ان ٿُـٻيءَ جو ئي مرهون منت آهي، جنهن بابت شيخ اياز لکي ٿو ته: "غواصن واري گت هر ڪنهن کي نٿي ملي ۽ نه هر ڪو ئي پاتار ۾ پيهي، موتي ميڙي ٿو." (2)

شيخ اياز فطري طور شاعر هو. سندس وسيع مطالعي ۽ مشاهدي جي ڪري جيئن جيئن سندس شعور ۽ احساس ۽ ادراڪ جي ارتقا ٿي آهي، تيئن تيئن هن پنهنجي فن ۾ ان جو ڀرپور اظهار ڪيو آهي. ان ارتقا جي عمل دؤران شيخ اياز جيئن پٽائيءَ کي سمجهيو آهي، تيئن اُن لاءِ اظهار ۽ اعتراف به ڪيو آهي. هو پنهنجي ڪتاب "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" ۾ جڏهن پٽائيءَ جي سٽن "سر نسريا پاند، اُتر لڳا، آءٌ پرين!" ۽ "لڳي اُتر واءُ، ڪينجهر هندورو لئي" جي حُسن جو احساس ڏياري ٿو، تڏهن انهن سٽن لاءِ بي مثال تشبيهه استعمال ڪندي چوي ٿو: "واهه لطيف! هر سِٽ ڄڻ ته مور جو پَرُ آهي! جي اها شاعري آهي ته اُهو وقت دور نه آهي، جڏهن آرٽ. مذهب جي جاءِ وٺندو. لطيف سائينءَ سان ته ڪنهن جي به پيٽ نه آهي." (3)

ادب ۽ آرٽ توڙي فن کي پاڻ اريڻ وارو رويو جڏهن شيخ اياز شاهه پٽائيءَ جو محسوس ڪيو، تڏهن چئي ڏنائين ته:

"پٽائيءَ جي غور سان مطالعي مون کي انهيءَ نتيجي تي پهچايو. تہ اها خُود سُپردگيءَ جي ڪيفيت هن جي سٽ سٽ ۾ موجود آهي. پٽائيءَ جي زندگيءَ جو نصب العين پنهنجي فن جي تڪميل هو ۽ هن ساري ڄمار انهيءَ اڻ تڻ ۾ گذاري. سُر سسئيءَ ۾ فرمائي ٿو: "آءٌ نہ پڳي پرينءَ کي. هي پڻ ڏينهن ويو"- ۽ ان کان پوءِ ساڳئي سُر جي ٻئي بيت ۾ فرمائي ٿو: "آءٌ نہ پڳي پرينءَ کي، تون ٿو لهين سج"- انهيءَ تونءَ تونءَ جي لگن، انهيءَ گهڙيءَ گهڙيءَ جي تانگهہ ۽ تات، هن جي شاعريءَ کي اهو ڦهلاءُ ۽ اونهائي ڏني آهي. جا دنيا جي ادب ۾ پنهنجو مثال پاڻ آهي. هن جنهن ٻول کي ڇُهيو آهي. اُن کي پارس وانگر ڇُهيو آهي ۽ اُن کي سَچي سون ٻڻائي ڇڏيو آهي. (4)

ڪنهن وقت شيخ اياز هڪڙو بيت لکيو هو. يڪ سان هن جي هڙئي بيت جي پويان پٽائيءَ سان يڪجهتيءَ ۽ سندس احسانمندي جو ٿي بيان محسوس ٿئي ٿو. اياز جو اهو بيت هي آهي:

تنهنجون نگاهون، مون تي پارس جان پيون،
هاٿي سپ راهون، اڳِتي آهن سون جون.

شاه لطيف جي ڪلام کي جيئن شيخ اياز ڄاتو، تيئن ڪنهن نہ ڄاتو. آءٌ سمجهان ٿي تہ انساني جبر تي اختيار پائڻ جي جا سگهہ آرڻ ۾ آهي. سا نہ ڪنهن ٻئي نظريي ۾ آهي ۽ نہ ڪنهن ٻئي فڪر ۽ فلسفي ۾. اياز ان انساني جبر تي اختيار پائڻ جي اڻ مٽي طاقت شاه جي ڪلام ۾ محسوس ڪندي چيو آهي تہ: "انسان ذات تي جو بہ جبر ٿيندو رهيو آهي، ان تي اختيار پائڻ جو جذبو شاه جي شاعريءَ ۾ عجيب رنگ روپ وٺي اڀري ٿو. اهو جذبو انساني روح جي داخلي قانون سان خارجي قانون جي مطابقت پيدا ڪرڻ چاهي ٿو. جو ڪجهہ ٿيڻ نہ گهرجي، ان کان انڪار جو جذبو ۽ ان جي خلاف بغاوت جو جذبو. ۽ جو ڪجهہ ٿيڻ گهرجي، ان لاءِ عمل جو جذبو ۽ جدوجهد جو پيغام. هن جي شاعريءَ ۾ موجود آهي. اهو جذبو دنيا کي پنهنجي دل جي مطابق ڦيرائڻ جو جذبو آهي. ان نئين :نيا بنائڻ جو جذبو آهي. جا وڌيڪ بهتر هوندي، وڌيڪ پاڪيزه هوندي، وڌيڪ ديانتدار هوندي ۽ وڌيڪ حق ۽ نصاف تي ٻڌل هوندي. پٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ انسان ذات جي مستقبل ۾ ڀرپور ويساهہ ملي ٿو. (5)"

شاه صاحب سنڌ جو عظيم شاعر آهي. سندس فن ۽ فڪر جي تخاطب جو صيغو. سنڌ جي عوام سان سنئين سڌي رابطي جو وڏو دليل آهي. منهنجي خيال ۾ عظيم ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جو اهو هڪ اهم گڻ آهي تہ اها سماج سان سڌو سنئون رابطي ۾ هجي. شاه صاحب جي ان عظيم رويي کي شيخ اياز جنهن نموني سمجهيو. پرکيو ۽ پروڙيو، تنهن کي هن آسان انداز سان سمجهائيندي چيو تہ: شاه صاحب جو مخاطب عوام هو. هن عوام کي ٻڌائڻ پئي چاهيو تہ ظاهر جي حقيقت ڇا ٿيندي آهي ۽ باطن جي حقيقت ڇا ٿيندي آهي. شاه سائينءَ وٽ ٻنهي حقيقتن جو ادراڪ هو. سندس نظر نہ رڳو پنهنجي دؤر جي تاريخ ۽ سماج تي هئي، پر انهن مخفي محرڪن تي بہ هئي، جيڪي تاريخ جي وهڪري جو رخ طئہ ڪندا آهن ۽ سماج جي اجتماعي روح کي آهستي آهستي پنهنجي قلب ۾ سمائي ويندا آهن. (6)

حوصلو حيرت جو، آهي نہ مٿي عام،
سنڌي محبت مام، ڪو پروڙي ڪينڪي.
(شاه)

پٽائيءَ جي شاعري هن ڌرتيءَ کي هڪ انوکي سالميت ڏني آهي.انهيءَ شاعريءَ جو هتان جي هر ماڻهوءَ ۾ اڄا تائين واسو آهي. جو جڏهن بہ پٽائيءَ جو ڪلام ڳايو وڃي ٿو. تڏهن هو ائين سمجهن ٿا تہ هڪ جسم وانگر ساڳيءَ سڳنڌ مان ساهہ کڻي رهيا آهن. هو هڪ آهن. صدين کان وٺي هڪ ٿي رهيا آهن ۽ صدين تائين هڪ ٿي رهندا. (7)

شيخ اياز پنهنجي عقيدت جو اظهار ڪندي چيو آهي تہ: "مون کي پٽائيءَ سان ايتري عقيدت ٿي ويئي آهي. جو مان پنهنجي هر ڪتاب جو عنوان هن جي ڪلام مان ڪڍڻ چاهيان ٿو. مون کي هميشہ ائين لڳو آهي تہ اهو عنوان ڄڻ منهنجي ڪتاب جي سرورق تي پٽائيءَ جو هٿ آهي. جو هن اُن جي مٿي تي رکيو آهي ۽ ان کي دعا ڪري رهيو آهي." (8)

۽ ڪنهن کي اڄ ڀلا ان کان انڪار ٿي ڪهڙو آهي تہ اياز واقعي ان جو ثبوت بہ فراهم ڪيو. ۽ لڳ ڀڳ پنهنجي پنجاه شعري مجموعن مان اڪثر جا عنوان پٽائيءَ جي بيتن مان چونڊيا. وڏي ڳالهہ تہ پنهنجي پهرئين سينڌي

شعري مجموعي جو نالو "پونئر پري آڪاس" ڀٽائي رح جي مشهور بيت: "ڪنول پاڙون پاتال ۾. پونئر پري آڪاس" منجهان اخذ ڪيو. پوءِ "ڪي جو ٻيجل ٻوليو". "ڪلهي پاتم ڪينرو" "وڄون وسڻ آئيون". "جهڙ نيڻان نہ لهي". "هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن". "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" ۽ ٻيا ڪيئي خوبصورت عنوان هن ڀٽائيءَ جي ئي رسالي مان ڪنيا ۽ حياتيءَ ۾ پنهنجي ڇپيل آخري شعري مجموعي "ڪاري رات ڪهنگ" جي انتساب ۾ چيو آهي:

"ڀٽائيءَ جي پيرن جي جُتي - شيخ اياز."

۽ اڄ ڪير نٿو ڄاڻي تہ ڀٽائيءَ جي اڱڻ ۾ ڪو پَن بہ هن جي اجازت کان سواءِ ناهي ڇُرندو. ۽ جڏهن هُن اياز کي ڪراڙ جي ڪناري سان لحد ڏني آهي تہ ان ڳالهہ ۾ خود ڀٽائي جي بہ شيخ اياز سان روحاني شفقت عيان پئي نظر اچي. ڇا حرج آهي، جيڪڏهن ڀٽائي صاحب جي ان بيت کي ٻنهي جي باهم محبت جي پس منظر ۾ پڙهجي.

جهنگل ڪامي پٽ ٿيو، پکي ڇوراڻي لڪ،
سيڪڙو ۽ سِڪ، ٻيئي پرتا پاڻَ ۾.

شيخ اياز هڪ وڏو فيلسوف، مفڪر ۽ عظيم شاعر هو. هن نہ رڳو پنهنجي نثري تحريرن ۽ تقريرن ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جو کُليل اظهار ڪيو آهي، پر پنهنجي شاعريءَ ۾ بہ جابجا شاهہ صاحب جو صدق دل سان معترف ٿو نظر اچي.

جاڳ ڀٽائي گهوٽ! سنڌڙي ٿي توکي سڏي،
مرن ٻيون مارويون، قابُو آهن ڪوٽ،
اَڄ تہ تنهنجي اوٽ، ڏاڍن کي ڏاري ڇڏيون!

......

پرسان تنهنجي پٽ ڏٺي، جهلي ٻيٺس جهولَ،
ڏنئي بہ ٿي ٻولَ، سخي منهنجي ساهہ کي!

......

ڪهڙي ڪنير جوڙيو، مٽيءَ ٻنا ڦانءِ!
آهي تنهنجيءَ ٻاجهہ سان، ميان منهنجو نانءُ،
ڪٿي هجان آنءُ، جي نہ هجين تون جُوءِ ۾!

......

آڻ ٻنيءَ تي پنهنجون پنبڙيون، ڪِهَہ ۾ اڪڙيون ڪول،
پٽ ڏٺيءَ جي پرسان ويهي، پنهنجي ڳجهہ کي ڳولِ.

......

هر ڪنهن وڻ جي ٿي وڃي، ڏرتيءَ ۾ ئي جَڙ،
ساڳيءَ ڌرتي وڙَ، تو سان مون سان پٽ ڏٺي.

......

آءُ ڀٽائيءَ پِٽَ تي، ڳاڙهو جهنڊو کوڙ!
جي چاهين ريٽو ٿيان، پنهنجو رتُ ولوڙَ،
جايون اُتي جوڙِ، جِتي جَڙون جيءَ جون!

......

ڀٽائي! مون سان، تو جا ڪئي ڳالهڙي،
سڀيءَ سنڌ مٿان، نيٺ لهي الهام جئن!

......

وسي پٽ تنهنجي پلارا سدا،
پلي ديس پرديس سارا وسن.
جڏهن رات ٿي نند جي گود ۾،
سڄو وقت مارو ستابا سمهن.
سدا هير تن لئہ هندورو ٿئي،
سدا امن آزادگيءَ ۾ اُٿن.
اسان سنڌ وارن ازل کان اياز،
ڪنهين لاءِ مَندي سمائي نہ من.
ڪڏهن سنڌ جي سينڌ ميري نہ ٿئي.
ڪڏهن موڙ تنهن جا نہ مرجهائجن.

حوالا

1. ايڇ. ٽي. سورلي: "ڀٽ جو شاهہ". مترجم: عطا محمد ڀنڀرو: "سنڌيڪا اڪيڊمي." ڪراچي: 2002ع. ص 13
2. شيخ اياز: "سورج مُکي سانجهہ": نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد. ص 1
3. "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي": ص 93 ۽ 94
4. شيخ اياز: "سڄ سرن پائي جي تند برابر توريان": خط. انٽرويو، تقريرون: جولاءِ 1988ع، ص 61 کان 260
5. "ڀٽائي: سنڌ جو خواب": "خط. انٽرويو، تقريرون"
6. شيخ اياز: "خط. انٽرويو، تقريرون" (اردوءَ تان ترجمو)
7. شيخ اياز: "جر ۾ ٿو جرڪان". ترتيب ۽ تحقيق: تاج جويو، شيخ اياز فائونڊيشن، حيدرآباد. ص 262
8. ايضاً.

"ميان مير سنڌي"

(سنڌو ماٿريءَ جو منفرد صوفي دانشور)

امان الله شيخ

سنڌو ماٿريءَ ۾ صوفيانه تحريڪن جو ڦهلاءُ ۽ اثر رسوخ شهرن کان وٺي واهڻن ۽ وسندين تائين صدين کان هلندو پيو اچي. ان حوالي سان ماضيءَ ۾ صوفي هلچل جا مکيه مرڪز سيوهڻ، ٺٽو، ٻکر، ملتان ۽ لاهور ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انهن مرڪزن صوفي تحريڪن لاءِ ڪيترين ئي اعليٰ هستين کي جنم ڏنو، جن انسانذات جي ڀلائي ۽ نجات لاءِ رهنمائيءَ جو ڪردار ادا ڪيو. اڄ صوفين جي سٽ منجهان هڪ اهڙي دانشور جو ذڪر ڪري رهيا آهيون، جنهن جي پيدائش ته سيوهڻ ۾ ٿي، پر هن عظيم انسان اُپکنڊ جي سياسي ۽ سماجي تاريخ تي دائمي عڪس چٽي ڇڏيا. جنهنڪري اڄ به تصوف جي تاريخ ۾ سندس نالو عزت ۽ احترام سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. اهو آهي سنڌ ڄائو "ميان مير سنڌي".

اهو ياد رکڻ گهرجي ته جيڪو به انسان هن ڌرتيءَ جي گولي تي رهي ٿو، ته سندس چوڌاري سياسي ۽ سماجي حالتون هن جي سوچ، فڪر ۽ عمل تي اثرانداز ٿين ٿيون.

شبيه حضرت ميان مير سنڌي
(سعيد لاهوري جو ٺاهيل چِٽر)

انڪري ميان مير جي حياتي ۽ ڪردار بابت پيرائتي آگاهي حاصل ڪرڻ لاءِ ان دور جي سياسي، سماجي ۽ فڪري سٿاءُ کي سمجهڻ لازمي آهي. اُپکنڊ/ ڏکڻ ايشيا ۾ تصوف ۽ ويدانت جا به اسم روشن خيالي، سهپ ۽ رواداريءَ جي زمري ۾ فڪر ۽ فهم جو جوهر ليکيا وڃن ٿا، جنهنڪري تصوف ۽ ويدانت نه رڳو هندو ۽ مسلم جاتين، پر ٻين مذهبي گروهن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ جو وسيلو ۽ انساني ايڪتا/اتحاد جو اظهار بڻيا آهن. ائين اُپکنڊ ۾ عربن ۽ ايرانين جي آمد ان جو لاڀ ٻارهين صدي جي اڳياڙيءَ ۾ ڀڳتي تحريڪ جي شڪل ۾ نمودار ٿيو. انهيءَ تحريڪ جي بانيڪار جو نالو سوامي رامانج (1137ع-1016ع) آهي. ابتدا ۾ ڀڳتي تحريڪ جي ڦهلجڻ جو مکيه علائقو ڏکڻ هندوستان بڻيو، ڇو ته تصوف ۽ ويدانت جي ٻن سدا بهار ٻوٽن جي پيوندڪاريءَ لاءِ سازگار ماحول ۽ زرخيز مٽي اهوئي علائقو بڻيو. ان جو اهم ڪارڻ اِهو ته عرب واپارين ۽ جهازرانن جون ڪيتريون ئي وسنديون گجرات، مالابار ۽ ڪارومنڊل جي سامونڊي ڪنارن سان آباد هيون. ان کان سواءِ حجاج بن يوسف جي ظلم ۽ جبر جي ڪري بني هاشم گهراڻي جي ڪيترن ئي ماڻهن ڏکڻ ايشيا جي مختلف علائقن ڏانهن نقل مڪاني ڪئي. ان کان علاوه نائين ۽ ڏهين صدي عيسويءَ ۾ اسماعيلي فرقي جي پرچارڪن پڻ هيڏانهن جو رخ ڪيو. انهن اسماعيلي مبلغن ۾ شيخ زيدالدين ابويحيٰ (923ع-873ع)، نورست گرو ۽ پير صدرالدين سپني ڪان وڌيڪ ناليرا آهن. انهن اسماعيلي مبلغن، هندوجاتيءَ سان وڌيڪ ويجهو اچڻ لاءِ پنهنجي تبليغ جو آغاز غيرفرقيوارانه بنيادن تي ڪيو. ان جي نتيجي ۾ اڳتي هلي، ڀڳتي تحريڪ جي سنت- پنٿي فرقي جو باني پڻ هڪ اسماعيلي سيد امام الدين ٿيو. انهيءَ ڀڳتي تحريڪ کي اتر هندوستان ۾ مذهبي تنگدلي ۽ فرقيواريت جي جاءِ تي انسان دوست سلوڪن کي پکيڙڻ ۾ سوامي رامانند جو نالو اهم آهي. ان

راماننـد جـي چيلـن ۾ ڀڳـت ڪبيـر (1528ع-1425ع) راءِ داس، ڏنو ۽ سائين جا نالا قابلِ ذڪر آهن. انهن چيلن مان ڏنو سيوهڻ جي پيدائش هو. ڏنو جي ڄم بابت ڪابہ پڪي پختي ڄاڻ تہ ڪانہ ٿي ملـي، پـر سمجهيـو وڃـي ٿـو تـہ پندرهيـن صديءَ (1415ع) جي اڳيـاڙيءَ ۾ ڄائو هو. ڏنـي فقير جو آبائي پيشو ڪاسائڪو هو، پـر سـاڌن، صوفيـن ۽ سنتن جي صحبت ۾ اٿڻ ويهڻ جي ڪري، ڏنڌي ڪي تيـاڳ ڪري، ساڌو بڻجي پريم ۽ ڀائپيءَ جو پرچار ڪرڻ لڳو. اهو سلسلو واضح ڪري ٿـو تـہ سنڌ ڪيئن ڀڳتي، تحريڪ کان متاثر ٿي.

هـاڻي اچـون ٿـا صوفيـن سـڳورن ڏانهـن، جـن اُپکنـڊ ۾ وحـدت الوجـود جـون مشـعلون روشـن ڪيـون. هونئـن تـہ اسماعيلي مبلغ الهيشم 883ع ۾ يمـن ڪـان ٿينـدو سنڌ ۾ داخل ٿيو هو. اسماعيلي مبلغ گهڻو ڪري هيٺين طبقن جهڙوڪ ڪڙميـن ڪاسبين، پورهيتـن ۽ مڇـي مـاني لائـق طبقن ۾ پرچار ڪندا هئا. پر صوفين منجهان جن شخصن عام ماڻهن ۾ اسلام جو امن ۽ انسان دوستيءَ وارو سنيهو پهچايو. انهن مان هڪ ڀهڳڻ هستي داتا گنج بخش (1072ع-1009ع) آهي. هو اصل ۾ حسين بن منصور (921ع- 858ع) جو معتقد هو ۽ پنهنجي ڪتاب "ڪشف المحجوب" ۾ چوي ٿـو: 'هندوستان ڏانهـن اينـدي واٽ تـي خراسـان ۽ فـارس منجهان لنگهندي حسين بن منصور جون پنجاھ کن لکڻيون پڙهيـون. مـان منصـور جـو معتقـد آهيـان." سـاڳئي ڪتـاب ۾ بـايزيد بسـطامي (874ع- 746ع) جـي سـاراھ ۽ ثنـا جـا ڏِڪ پري لو. جنهن جو استاد هڪ صاحبِ تصوف ابو علي سنڌي هو. انهيءَ ابو علي سنڌي جي واڪاڻ مولانا جامي (1492ع-1414ع) هن ريت ڪئي آهي:

"بـايزيد گويـم مـن از ابـو علي سندهي فنـا و توحيد آمـوز ختم و ابو علي از من....."

بهرحال انهيءَ انسان دوست تحريڪ جي سلسلي ڪي برصغير جي ڪندڪڙڇ ۾ پهچائڻ ۾ صوفي سٽ جي جن اعليٰ انسانن پـاڻ پتوڙيـو، انهـن ۾ خواجـہ معيـن الديـن چشـتي (1225ع-1138ع)، خواجـہ نظـام الديـن اوليـاء (1325ع- 1238ع)، سرائڪي علائقي منجهـان اُچ جـو سـيد جـلال الديـن بخـاري، (1291ع- 1191ع)، سنڌ مان قلندر شهباز (1374ع- 1274ع) ۽ پنجاب منجهان بابـا گـرو نـانڪ (1539ع- 1459ع) جا نالا مٿانهين پـَد ۾ اچن ٿا. لاشـڪ تـہ انهـن صوفيـن وحدانيت، عشق الاهي ۽ انسـانذات سـان بنـا ڪنهن ڀيد ڀاو جـي، پيـار ڪرڻ جو درس ڏنو ۽ خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو تہ ويدانت ۽ تصوف جي ميلاپ سان ڏکڻ ايشيا ۾ هڪ نئين ڪلچر ڪي متعارف ڪرائڻ ڏانهن پيش رفت ٿي چڪي هئي.

جڏهن سنڌوماٿريءَ ۾ ڀڳتـي تحريـڪ، وحدت الوجود جـو ذڪـر هلـي رهيـو هـو ۽ سنڌ بـہ اُن اثـر ڪـان متـاثر ٿـي رهي هئي، تڏهن سنڌ ساڳئي دور ۾ هڪ ٻي تحريڪ جي اثر ڪان بـہ محفوظ ڪانـہ هئي- اها آهي مهدوي تحريڪ. ان تحريڪ جي بانيڪار سيد محمد ميران جونپوري (1504ع-1443ع) "مهدي" هئڻ جي دعويٰ ڪئي. اهـو بزرگ تبليغ ڪندو گجرات ڪان ٿيندو ننڍي جي رستي سنڌ ۾ داخل ٿيو. اهو زمانو سنڌ ۾ سما گهراڻي جـي لائـق بادشـاھ ڄـام نظام الدين جو هو. مهدوي ذاتـي ملڪيت جـي تصور جي خلاف هئا. ڇو تہ سندن عقيدي موجب اسلام ذاتي ملڪيت جي مخالفت ڪري ٿو. سنڌ منجهان ناميارا عالم جهڙوڪ قاضي قاضن، مولوي الياس ۽ مـرزا شاهين بـہ ان تحريـڪ ۾ شامل ٿيا. اهڙيءَ ريت جنهن زماني ۾ ميان مير ڄائو تـہ سنڌ ۾ ڀڳتي تحريڪ/ويدانت، تصوف ۽ مهدوي تحريڪ جا اثر نمايان نظر اچن ٿا.

ميـان ميـر عـرف شـيخ ميرمحمـد، جنهـن جـي والـد جـو نـالو قاضي سائين ڏنو ولد قاضي قلندر ۽ والده جو نالو فاطمہ بنت قـاضي قـاضن آهـي، ان جـو حسـب نسـب هيٺينءَ ريت ڄاڻايو ويو آهي:

قاضي سائين ڏنو. فاطمہ بي بي

قاضي بوني | قاضي طاهر | قاضي عثمان | بيبي جمال خاتون | ميان مير | مائي ڄامل خاتون

ميان مير (وفات 1647ع) (1550ع) پيدائش

قاضي محمد شريف

(وفات 1664ع)

(نوٽ: ميان مير جي وفات کان پوءِ پهريون گادي نشين)

ميان مير جو والد قاضي سائين ڏنو، جنهن جو ناماچار فقط سيوهڻ تائين محدود ڪونه هو پر سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پکڙيل هو. سو پنهنجي زماني جو عالم، زاهد ۽ وحدت الوجود جو پرچارڪ پڻ هو. سندس والده بيبي فاطمه پڻ هڪ پڙهيل ڳڙهيل، نيڪ ۽ پرهيزگار عورت هئي. انهيءَ علم ۽ ڏاهپ واري گهراڻي ۾ ميان مير 1550ع مطابق 957هه ۾ ڄائو.

ميان مير کي مروج علمن جي تعليم سيوهڻ جي ناليرن استادن ۽ عالمن کان ڏياري وئي، پر تصوف جي قادري سلسلي جي تعليم پنهنجي امڙ جي نگرانيءَ هيٺ حاصل ڪيائين. ائين مجموعي طور تي ڪيس تعليم جو خاص درس مليو، ان جو تت اهو ته انسان پنهنجي اندر منجهان وڏائي ۽ تڪبر، حرص ۽ هوس، لوڀ ۽ لالچ، بغض ۽ ڪدورت، ڪاوڙ ۽ ڪروڌ کي نگهوسار ڪرڻ لاءِ ڪشالو ڪندو رهي. ميان مير سيوهڻ ۾ تعليم دوران ابن العربي (1165ع- 1241ع) جي فتوحات مڪه ۽ "فصوص الحڪم" تي مولانا جامي جي لکيل شرح کي نه رڳو برزبان ياد ڪيو، پر فڪري طور رسائي ۽ وسعت حاصل ڪئي. مطلب ته توري ٿي عرصي ۾ سيوهڻ جي شهر ۾ سندس ڏاهپ ۽ علم جو غوغاءُ ٿيڻ لڳو. انهيءَ ننڍي عمر ۾ پاڻ وحدت الوجوديت جي فلسفي کان پليءَ پٽ واقف ٿيو. پر ان کان اڳيرو حق ۽ صداقت ۽ هدايت جي ڳولا لاءِ اندر ۾ آنڌ مانڌ ۽ اُڃ وڌڻ لڳس. ان لاءِ سيوهڻ جي آسپاس جبلن ۾ اڪيلائي ۾ پاسيرو ويهي سوچ ويچار ۾ مستغرق رهڻ لڳو. ائين هڪ ڏهاڙي سيوهڻ جي جبلن ۾ گهمندي ڪيس هڪ گوڏڙي پوش درويش گڏيو، جيڪو لڌِ ۾ لڪل لعل هو. يعني شيخ خضر سيوهاڻي.

شيخ خضر پنهنجي دور جو سنڌ ۾ تصوف جي مڪتب فڪر جو ناليرو درويش ٿي گذريو آهي. هن بزرگ سنڌ ۾ صوفي فڪر کي عام ڪرڻ ۾ حصو ورتو. سو پاڻ به سيوهڻ جو رهواسي هو. پر ايڪانت اختيار ڪري، سوچ ۽ ويچار ڪرڻ خاطر شهر ڇڏي جبلن ۾ رهڻ لڳو. ان اڪيلائيءَ ۾ شيخ خضر ورهين جا ورهيه گذاريا. پر جيئن ٿي سندس علم ۽ ڏاهپ جو چوٻول ٿيڻ لڳو. ته پاڻ اجا به پاسيرو رهڻ کي ترجيح ڏيڻ لڳو. شيخ خضر، جوڳين، ساڌن ۽ سنتن وانگر جنڊ جان کي صعوبتن ۽ سختين جي آزمائش منجهه رکڻ سان راحت محسوس ڪندو هو. ان لاءِ مختصر لباس يعني لنگوٽ ۾ رهڻ پسند ڪندو هو. هن صوفي سڄوري سڄي ڄمار سيوهڻ جي جبلن ۾ گذاري. داراشڪوه (1615ع-1659ع) سفينة الاولياءُ ۾ لکي ٿو ته هڪ ڀيري سيوهڻ جو حاڪم سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو. انهيءَ ويل شيخ خضر سخت گرميءَ ۾ هڪ پٿر تي ويٺل فڪر ۽ سوچ ۾ غرق هو. حاڪم جڏهن ڪيس ان حالت ۾ ڏٺو، ته مٿانئس ڇاپو ڪري بيٺو. اکيون کولي ڪنڌ کڻي پڇيائينس ته "ڪير آهين ۽ هيڏي ويران جاءِ تي ڪهڙي مقصد ۽ مراد سان آيو آهين؟" هن عرض ڪيو: "دعا حاصل ڪرڻ ۽ مون لاءِ ڪوبه حڪم هجي ته پوئواري ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪندس." شيخ خضر چيس: "منهنجو ڪوبه ڪم ڪار ڪونهي جو توکي تڪليف ڏيان." حاڪم نماڻائيءَ سان چيس: "حضرت جن ڪوبه حڪم ڪندا ته پاڳ پلا پائيندس." پاڻ چيائين: "چڱو، مان جيڪي به چوندس ته اُن کي مڃتا ڏينديں؟" حاڪم وراڻيو: "بيشڪ." شيخ خضر چيس: "هڪ ته جيڪو ڇاپو منهنجي مٿان ڪري بيٺو آهين اُن کي هٽائي ڇڏ، ٻيو ته جيڪي ماڻهو ڏٺي سڳوري جي ڇاپي ۾ هوندا آهن، سي ٻين جانورن کان اڳا هوندا آهن. ٻيو ته تون جتان آيو آهين، اوڏانهن هليو وڃ ۽ مون لاءِ خلل پيدا نه ڪر." حاڪم وراڻيو: "مان اوهان جي حڪم جي تعميل ڪيان ٿو. منهنجي خواهش آهي ته جڏهن حق تعاليٰ جي ياد ۾ محو هجو ته منهنجي لاءِ دعا ڪرڻ پڻ فرمائيندا." شيخ خضر هڪدم چيس: "ڏٺي سڳورو منهنجي حياتي جو اهو ڏينهن آخري ثابت ڪري، جڏهن منهنجي من ۾ ڪنهن ٻي هستي جو خيال اچي ۽ توکي ياد ڪيان."

ميان مير اٽڪل اٺ ورهيه ڪن شيخ خضر جي صحبت ۾ رهيو. جڏهن 25 ورهين جي عمر ۾ پهتو، ته ڪيس نصيحت ڪئي ويئي: "توکي جيڪي ڪجهه پرائڻو هو سو ڪم پورو ٿيو، هاڻي مرضيءَ جو مالڪ آهين ۽ جيڏانهن پُڄاءِ پوئي ته اُتي وڃي رَهه. ها، باقي اهو هيئنءُ سان هنڌائي ڇڏ ته هتي سيوهڻ کان وڌيڪ تنهنجي ضرورت ٻين علائقن

ڪي آهي، انڪري اهڙي هنڌ وجي ٽانيڪو ٿيءُ جتان علم جي ڄاڻ کي ڦهلائڻ ۾ حصو وٺي سگهين."

ان کان پوءِ شيخ خضر سنت ٿي وفات ڪري ويو. ميان مير 1575ع ۾ لڏپلاڻ ڪري لاهور روانو ٿي ويو. اهو زمانو مغل حڪمران اڪبراعظم (1604ع- 1543ع) جو هو. پاڻ لاهور پهچڻ تي مولانا سعدالله وٽ پڙهڻ لڳو. ياد رهي تہ هي اهو عالم سڳورو آهي، جنهن وٽ شاه حسين بہ درس پرايو هو. جو تہ انهيءَ دور جي پنجاب ۾ صوفيانہ فڪر، آزاد خيالي/ لبرل ازم ۾ رواداري جي اهم پرچارڪ طور شيخ سعدالله جو نالو مٿانهون ليکيو ويندو هو. انڪري ميان مير بہ اهڙي بزرگ هستيءَ جي صحبت ۾ علم حاصل ڪرڻ کي ترجيح ڏني. ان ساڳئي دور ۾ ميان مير لاهور ۾ ٿي گرو رامداس جي رهائشگاه تي وحدت الوجوديت/ ويدانت بابت ٿيندڙ مذاڪرن/ بحث مباحثن ۾ شريڪ ٿيڻ لڳو. اها شرڪت اڳتي هلي سندس غيرفرقيوارانہ فڪر ۽ سوچ کي وڌيڪ اجاگر ڪرڻ جو وسيلو بڻي، جنهنڪري مذهب جي عام روايتي تشريح کان مٿيرو هن جي ذهن ۾ ايڪتا ۽ امن جو گڏيل ورثو ۽ فلسفو وڌيڪ سگهارو ٿيڻ لڳو. انهيءَ گرو رامداس پنهنجي جيئري امرت سر ۾ زمين جو هڪ ٽڪرو خريد ڪيو هو، ۽ ان بابت اڳڪٿي ڪئي هئائين تہ مستقبل ۾ هن جاءِ تي هڪ مقدس عبادتگاه جي پيڙهہ جو پٿر ان شخص جي هٿان رکيو ويندو جيڪو پنهنجي دور جي بزرگ ۽ معتبر هستين منجهان هوندو. گرو رامداس جي وصال کان پوءِ، جڏهن گرو ارجن ديو گدي نشين ٿيو تہ هن امرتسر ۾ هرمندر صاحب (اڄوڪو "گولڊن ٽيمپل") جي بنياد رکڻ جي ڪانڌ ميان مير سنديءَ کي اماڻي. ان لاءِ لاهور منجهان ميان مير کي عزت ۽ احترام سان آندو ويو ۽ پاڻ 3- جنوري 1588ع تي هرمندر صاحب جي پيڙهہ جو پٿر رکيائون.

ميان مير لاهور ۾ روايتي ۽ غير علمي ڪچهرين ۾ ويهڻ ۽ ناماچار حاصل ڪرڻ کان ڪنبائيندو رهڻ لاءِ شهر کان ٻاهر جهنگ ڏانهن نڪري ويندو هو. ائين سوچ ويچار ۽ ياد الاهي ۾ گذاريندو هو. نيٺ سندس صداقت ۽ بزرگي جو چوٻول ٿيڻ لڳو ۽ نتيجي ۾ وحدت الوجودي صوفي سندس چوگرد گڏ ٿيڻ لڳا. انهيءَ هاڪ ۽ ڌاڪ کان بچڻ لاءِ پاڻ هڪدم ڪوچ ڪري 1606ع ۾ سرهند روانو ٿي ويو. پر سرهند جي آبهوا هن کي راس نہ آئي ۽ سخت بيمار ٿي پيو ۽ هڪ ورهيہ جي مختصر عرصي ۾ هڏن جي مُٺ وڃي بچيو. انڪري موٽي لاهور آيو ۽ سڄي ڄمار هاشم پوره جي محلي ۾ گذاريائين، جنهن کي اڄ "ميان مير" جي وستي جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

ميان مير سرهند منجهان واپس اچڻ کان پوءِ، جيئن ٿي لاهور ۾ جائيتو ٿي اچي وينو تہ فرقہ پرست مولوين ۽ پنڊتن سندس خلاف مانڌاڻ مچائي ڏنو. انهن تنگدل مذهبي مهندارن منجهان مکيہ نالو مولوي عبدالحڪيم سيالڪوٽي جو آهي، جيڪو هڪ لڳا سيڙجي مناظرو ڪرڻ لاءِ ميان مير وٽ لاهور ۾ آيو هو. پر پاڻ وحدانيت، انسانذات سان محبت ۽ ڀائپي جي درس ڏيڻ ۾ حياتي جي آخري لمحن تائين محو رهيو.

انت تہ سنڌوماتريءَ جو هن صوفي دانشور ۽ انسانذات جي خيرخواهہ 85 ورهين جي ڄمار ۾ بروز اڱارو 21- آگسٽ 1635ع تي لاهور ۾ رحلت ڪئي. اتي ئي هن عظيم انسان جي آخري آرامگاه موجود آهي. ميان مير سڄي ڄمار شادي ڪانہ ڪئي ۽ مجرد زندگي گذاري.

بهرحال ميان مير موسيقيءَ سان دلي لڳاءُ رکندڙ قديم طرز جي صوفين منجهان هڪ هو، جيڪي شريعت جي ظاهري ڏيک ويک تي زور نہ ڏيندا آهن، پر ساڳئي وقت شريعت ۽ طريقت ۾ هم آهنگي ۽ ميلاپ جي ڪري اعتدال پسند صوفي هو، جو تہ سندس خيال ۾ وحدت الوجوديت ۾ انتهاپسنديءَ لاءِ ڪابہ گنجائش موجود ڪانهي. شاه حسين (1600ع- 1538ع) ۽ سلطان باهو ۽ ميان مير جو تعلق هڪ ئي صديءَ سان آهي. ان کان سواءِ ٽنهي ڄڻن جو واسطو قادري مڪتبہ فڪر سان هو، پر سندن سوچ، فڪر ۽ عمل ۾ اختلاف موجود آهن.

ميان مير جي مقبري جي دروازي مٿان هيٺيون بيت اُڪريل آهي:

ميان مير سر دفتر عارفان،
ڪ خاڪ درشد ڪ خاڪ اسير شد.

ميان مير جو فڪري ۽ علمي پورهيو

ميان مير لاهور ۾ هڪ اهڙي مرڪز وٽ جائيتو ٿي اچي وينو، جيڪو ڪيترين ئي قومن ۽ لشڪرن جي لنگهہ /گذرگاه طور ۽ خاص ڪري دهليءَ ڏانهن مکيہ رستي طور استعمال ٿيندو رهيو. هن پنهنجي فڪري ۽ علمي پورهئي کي ڪنهن بہ ڪتابي شڪل ۾ ڪونہ آندو، پر سندس مجلس ۾ ڪيل

نڪرانگيز گفتن منجهان هن جي ساڃاهه ۽ ادراڪ جي چڱي
خاصي ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي. جو ته ميان مير جي ان دور جي
سياسي، سماجي ۽ ثقافتي بيهڪ تي جيڪا رائزني ڪيل
آهي ان کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان پوءِ چئي سگهجي ٿو، ته هي
اعليٰ انسان پنهنجي عهد جو سياڻو سقراط هو. جنهن جي
فلسفياڻ فڪر کي قلمبند ڪرڻ جي لاءِ افلاطون جو ڪردار /
ذميواري ڪنهن حد تائين داراشڪوه (1659ع- 1615ع) پوري
ڪئي آهي. ميان مير جي سوچ ۽ فڪر کي داراشڪوه ڪتاب
جي شڪل ۾ "سڪينة الاولياءُ" ۾ آندو آهي. انهيءَ حوالي سان
مختلف موضوعن تي هن جي بيش بها ٽيڪا ٽپڻي پڙهڻ ۽
هينئن سان هنڍائڻ لائق آهي.

(1) صوفي ڪير آهي؟ ميان مير "صوفي" لفظ جي
مختصر طور وضاحت ڪندي چوي ٿو ته ڪامل صوفي اهو
آهي. جنهن جي نظر ۾ پٿر ۽ جواهر هڪجهڙا هجن. صوفي
جڏهن پڃي راس ٿيندو آهي ته هن جي دل خطري ۽ خوف
کان خالي ٿي پوندي آهي. صوفي جڏهن وجد جي حالت ۾
هوندو آهي ته پنهنجي هستي کان لاتعلق هوندو آهي."

هڪ لڳا ڪنهن صحبتيءَ ڪانئس حسين بن منصور بابت
سوال ڪيو. ميان مير وراڻيو: "ابن منصور تي جيڪي
ڪجهه ظهور ٿيو سو سندس همت ۽ حوصلي تي حاوي
پئجي ويو. هونئن ڏاهپ جي ڏيهه ۾ اهڙا به ارڏا ۽ اڙٻنگ
انسان آهن، جيڪي ڏاهپ جا درياهه به پِي ويندا آهن، پر هنن
جي زبان تي نه سڏڪو آيو ۽ نه طبيعت ۾ جوش ۽ جولان."

(2) وڏائي، حرص ۽ هوس: ميان مير جي هٽ تي ڪوبه
بيعت ڪرڻ ايندو هو ته اُن کي تلقين ڪندي چوندو هو: "سڄڻ!
حق ۽ هيڪڙائي جي ڳولا ڪرڻ سولو ڪارج ڪونهي.
جيستائين حق جي ڳولا ۾ پاڻ کي وساري نه ٿو ويهين. جو ته
تنهنجي اندر ۾ دل ته هڪ آهي، جنهن ۾ هڪ ئي وکر
سمائجي سگهجي ٿو. پوءِ آيل کي تلقين ڪندي چوندو هو:

شرط اول در طريقت معرفت داني ڪه چيست،
ترڪ ڪردن بر دو عالم را أو پشت پازون.
(طريقت جي رستي ماڻڻ لاءِ پهريون شرط آهي ته
ٻنهي جهانن جي طلب کي پيرن سان ٺُڏا هڻي دنيوي
خواهشن کي ميساري ڇڏ ۽ پنهنجا قدم معرفت جي
راهه ڏانهن وڌاءِ.)

ميان مير جي در تي ايندڙن ۾ هندوستان جو هڪ بادشاهه
به هو، جنهن کي ملڪ گيريءَ جو حرص چوٽ چڙهيل هو.
هڪ ڀيري اهو بادشاهه وٽس دعا لاءِ آيو، ته جيئن ڪيس
دکن جي لڙائين ۾ سوڀ حاصل ٿئي. ميان مير بادشاهه جو
سوال ٻڌي ٽپيءَ ۾ پئجي ويو. انهيءَ وچ ۾ هڪ مريد
ڪجهه چانديءَ جا سڪا نذراني طور کڻي آيو ۽ عرض
ڪيائين ته "مون هي ڪجهه پئسا پنهنجي پگهر جي
پورهئي وسيلي ڪمايا آهن، انهن کي قبول ڪيو وڃي."
ميان مير فرمايو: "اهي ڏوڪڙ بادشاهه سلامت کي ڏيو
جيڪو امير هوندي به گداگر آهي. سندس تجوريون سون ۽
چانديءَ جي انبارن سان ڇڪار آهن، ته به لوڀ ۽ لالچ جي
حوالي سان مفلس آهي. هن جون اکيون سدائين ٻين جي
دسترخوان تي ڪتل آهن. سندس حرص ۽ هوس جي بک
سڄي جهان کي ساڙڻ لاءِ اُٿلي رهي آهي. هن بکايل
بادشاهه جي ڪري خدا جي مخلوق حيران ۽ پريشان آهي.
هن جي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ کان ڪمزور ۽ نحيف ڊنل آهن. هن
جو هٺ ۽ وڏائي سڄي جهان لاءِ عذاب بڻيل آهي. هن جو
قافلو ۽ ساٿي رهزنن ۽ ڌاڙيلن جو ٽولو آهي. هن بادشاهه
قُرلٽ کي فتح جو نالو ڏنو آهي. سندس مد مقابل لشڪر
هن جي بکايل تلوار جو ٻَـڪ ٿيڻ وارا آهن. هن بادشاهه
کي ته اها به سُڌ ڪانهي ته پيٽ جي پڙڪندڙ باهه وسائڻ
لاءِ به هڪ حد مقرر ٿيل آهي، پر حڪمران جي ٻـُـڪ ۽
حرص جي باهه ملڪ ۽ قوم کي پرزا پرزا ڪري ڇڏيندي
آهي.

(3) اقتدار پرستي ۽ درٻاري ٻڻجن کان پاسيرو: هڪ لڳا
شهنشاهه جهانگير (1627ع- 1560ع) خط لکي ميان مير
کي ملاقات لاءِ گهرايو. جڏهن بادشاهه هن سان روح رهاڻ
ڪئي ته ايڏو ته متاثر ٿيو جو چيائينس ته "اوهان جي ڪابه
خواهش هجي ته اُن جي پورائي ڪرڻ ۾ فخر سمجهندس."
ميان مير چيس: "مان جيڪي به گهر ڪندس ته اُها پوري
ٿيندي؟" جهانگير هائوڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيو. ميان مير چيس.
"خواهش آهي ته مون کي وڃڻ جي اجازت ڏني وڃي."

(4) بادشاهه ۽ رعايا: شاهجهان پڻ ميان مير جي
عقيدتمندن منجهان هو. هڪ ڀيري شاهجهان ملاقات لاءِ
ويو ته ميان مير نصيحت ڪندي چيس: "هڪ عادل
حڪمران کي پنهنجي رعيت ۽ راڄ ڀاڳ جي پرگهور
سچيتائيءَ سان لهڻ گهرجي ۽ پنهنجي آمدنيءَ کي ملڪ
جي آباديءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏڻ گهرجي. جو ته رعيت

خوشحال ۽ ملڪ سائو ستابو رهندو ته فوج ۾ چرپر ۽ بغاوت ڪانه ٿيندي ۽ شاهي خزانو به ٿمٿار رهندو."

(5) مذهبي ڏيک ويک نه هئڻ گهرجي: ميان مير ظاهري ڏيک ويک کي سخت ناپسند ڪندو هو. سندس خليفو ملان خواجہ بهاري ٻڌائي ٿو ته هڪ دفعي منهنجي گهر ۾ ڪجھ صحبتي ويٺل هئا. ائين اوچتو گهر جي ڇت منجهان ٺڪاٺ نڪرڻ لڳا ته سڀني مصاحبن کي هڪدم ٻاهر نڪري وڃڻ لاءِ چيم. جو ته گهر جي ڇت ڪرڻ واري هئي. سڀئي ماڻهو ٻاهر نڪري ويا. مان وڏي آواز سان ڪلمو شريف پڙهڻ لڳس. نيٺ ڇت اچي ڦهڪو ڪيو. پر منهنجي مٿان به شهتير هڪبئي سان ائين ملي اچي بيٺا جو جان بچي وئي. جڏهن ماڻهن منهنجي بچي وڃڻ جي حقيقت ميان مير سان وڃي بيان ڪئي، ته سڀ ڪنهن کي اميد هئي ته پاڻ انهيءَ واقعي ٻڌڻ سان ساراهه ڪندا. ان جي ابتڙ پاڻ ٽوڪ واري نوع ۾ چيائون: "هاءِ ڙي! وڏ ماڻهپائپ ۽ معتبرائپ! جو منش مرڻ ويل به اهڙو ڏيک ۽ نماءَ ڪري ٿو، ته جيئن ماڻهو کيس ولي ۽ درويش سمجهن."

(6) ظاهري نماءُ ۽ نمود کان پاسو ڪرڻ: ميان مير سدائين سادو لباس پهريندو هو. مٿي تي هڪ پڳ ۽ ٿلهي ڪڌر جو ڪڙتو. صفائي ستراڻيءَ جو ايترو ته خيال رکندو هو جو ڪپڙا ميرا ٿيڻ سان درياهہ تي پاڻ ڌوئڻ لاءِ کڻي ويندو هو. پاڻ ڪڏهن به صوفي لباس ڪونه پاتائين. ان لاءِ سندس چوڻ هو ته لباس اهڙي ڍنگ جو هجي، جو ڪنهن بني بشر کي خبر نه پوي ته راهگير فقير آ يا امير."

ميان مير گهڻو ڪري چوندو هو ته "مرڻ پڇاڻان مون کي لوڻياڻي زمين ۾ دفن ڪجو، جيئن منهنجي قبر ۾ هڏن جو ڪوبہ نانءُ نشان نه رهي.

صورت قبر از بعد از مرگ ويران خوشتر است،
نيستي مانند من با خاڪ يڪسان خوشتر است.

(منهنجي مرڻ کان پوءِ منهنجي قبر جو ويران هئڻ چڱو آهي. منهنجو مٽيءَ ۾ فنا ٿيڻ ۽ مٽيءَ جو مون سان رلجي وڃڻ چڱو آهي.)

(7) دنيادار ۽ نيڪ عمل: ميان مير دنيادارن کي تلقين ڪندي چوي ٿو: "اوهان ماڻهو ڪو به نيڪ عمل ڪرڻ کان سواءِ درويشن کان پنهنجي مشڪل آسان ڪرائڻ لاءِ دعا جا طلبگار بڻجو ٿا. اهو طريقو نيڪ ناهي. توهان بکايل جو پيٽ ڀريو، اگهاڙي جي اوگهڙ ڍڪيو ۽ ضرورتمند جون ضرورتون الله جي ڏنل مال ۽ ملڪيت منجهان پوريون ڪيون."

ميان مير جو اُپکنڊ جي سماجي ۽ سياسي حالتن تي اثر: ميان مير جو دور مجموعي طور سياسي ۽ سماجي بدنظمي ۽ افراتفري ۾ گهيريل آهي. جو ته وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي ٻن جداگانه فڪري لاڙن جي وچ ۾ پنجہ آزمائي لاءِ صف بندي ٿي رهي هئي. ان ڏس ۾ مغل دربار ۾ اقتدار جي حصول لاءِ شدت پرستي ۽ فرقيواريت ۾ اضافو ٿي رهيو هو. ان جي نتيجي ۾ مغلن جي تسلط هيٺ علائقن ۾ بغاوتن ۾ واڌارو ٿي رهيو هو. اهڙيءَ ريت اقتدار جي انهيءَ ڇڪتاڻ جو ظهور داراشڪوه ۽ اورنگزيب جي صورتن ۾ ٿي رهيو هو. ميان مير پنهنجي فڪر، فهم ۽ فراست وسيلي سهپ، رواداري ۽ انسانذات سان محبت جهڙن عالمي قدرن معرفت دارا جي سياسي سوچ تي اثرانداز ٿي رهيو هو. ان جي برعڪس ملان عبدالحڪيم سيالڪوٽي جو تنگ دل ۽ تعصبي فڪر اورنگزيب کي متاثر ڪري رهيو هو. نيٺ اڳتي هلي داراشڪوه جي قتل سان مغل شهنشاهت جو بُڻ بنياد لڏي ويو. اهڙيءَ ريت هڪ صديءَ جي مختصر مدي ۾ انگريزن برصغير ۾ مغل اقتدار جي ڍهندڙ عمارت جي مٿان پنهنجي حاڪميت جي عمارت کڙي ڪرڻ شروع ڪئي.

مددي ڪتاب

1. تحفة الڪرام، مير علي شير قانع ٺٽوي، (سنڌي) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ 1957ع.
2. پنجاب ڪي صوفي دانشور: قاضي جاويد (اردو) نگارشات لاهور.
3. تمدن هند پر اسلامي اثرات: (اردو) ڊاڪٽر تاراچند (ترجمو: مسعود احمد)، مجلس ترقي ادب لاهور.
4. سڪينة الاوليا: داراشڪوه (اردو) مڪتبہ عاليہ ايبڪ روڊ لاهور.
5. رود ڪوثر: (اردو) شيخ محمد اڪرام، اداره ثقافت اسلاميہ لاهور.
6. Understanding Oriental Philosophy, James.K. Feiblman, New American Library, New York, 1976.
7. Hazrat Mian Mir and the Sufi Tradition, Giani Brahma Singh "Brahma", Bureau of Punjabi University, Patiala, 1995.

مولانا غلام محمد "گرامي"

[هڪ تاثر]

مراد علي مرزا

ٽپهريءَ جو وقت آهي. هڪ ابدال قسم جو انسان هن جي اکين تي پاتل عينڪ ڇڪي لاهي ٿو ۽ هن جي ميري گنجيءَ ۾ هٿ وجهي هن کي ڪٽ تان اُٿاري چويس ٿو، 'هل مون سان'. ۽ هو هن کي مُرڪندي ليلائي ٿو ته 'ڏس! مون کي گوڏ ٻَڌي پئي آهي. ڀلا ترس ته ڪپڙا مَٽايان'. 'نه هرگز نه! هل، هل مون سان'. ابدال هن کي ميري گنجيءَ کان جهلي، هن کي گهليندو سندس گهر جي ڏاڪڻ تان هيٺ لاهيندو گهٽيءَ ۾ اچي ٿو. 'ڀلا هاڻي ته اجازت ڏي ۽ مهرباني ڪري مون کي عينڪ به ڏي'. 'نه نه نه ڏيندس توکي عينڪ. تون مون سان هل'. ايترو چئي ابدال هن کي گهليندو رستي تي اُن پاسي وڃي ٿو، جتي ڪوٽڙيءَ جي بس بيٺي آهي. ان عام رستي تي هڪ شخص مٿي اگهاڙو، ميري گنجي پاتل ۽ پوتڙي جي گوڏ ٻَڌل اهائي دانهن پيو ڪري ته 'ڀلا مون کي عينڪ ته ڏي'. 'نه هرگز نه'. جواب ۾ ابدال چوندو هلي ٿو ۽ هو هن جي پٺيان گهلبو وڃي ٿو ڪوٽڙيءَ جي بس اسٽينڊ ڏانهن.

ابدال بس ۾ چڙهي وڃي ٿو ۽ گنجي پاتل ۽ گوڏ ٻَڌل شخص بيوسي ۽ لاچاريءَ سان هن کي وري ليلائي ٿو، 'هاڻي ته ڀلا مون کي عينڪ ڏي، تو ته قميص به پائڻ نه ڏني. پئسو به ڪونه اٿم. گهر ڪيئن وڃان؟' 'وٺ هيءَ تنهنجي عينڪ ۽ وڃي گهر ڏس ته پئسا اُتي رکيا اٿئي!'

ايتري ۾ بس رواني ٿي وڃي ٿي ۽ ميري گنجي پاتل ۽ گوڏ ٻڌل شخص اکين تي عينڪ رکي واپس وڃي ٿو ۽ پوءِ ماڻهو ڏسن ٿا، ته اهو شخص سنڌي ٻوليءَ جو مشهور عالم ۽ اديب، ٽه ماهي رسالي مهراڻ جو ايڊيٽر، بي مثال مقرر ۽ خوش گفتار مولانا غلام محمد گرامي آهي ۽ اُهي حيرت ۾ پئجي وڃن ٿا. گرامي صاحب تڪڙو تڪڙو پنهنجي گهر اچي ٿو ۽ ڏاڪڻ چڙهي مٿي پهچي ڏسي ٿو ته دروازي وٽ هڪ ڳنڍ رکي آهي نوٽن جي!

ان واقعي جو راوي منهنجو ماروٽ ۽ ممتاز مرزا مرحوم جو ننڍو ڀاءُ ظفر آهي، جيڪو مولانا گرامي صاحب سان هميشه ڀاڄي وانگر گڏ هوندو هو. مون ظفر ڏانهن حيرت سان ڏسندي هن کان پڇيو، 'ڇا تون سچ چوين ٿو؟' 'هائو دادا! اهو ته منهنجي اکين ڏٺو واقعو آهي.' اهو ٻڌي آءٌ ماٺ ۾ پئجي ويس ۽ پوءِ هن کي چيم 'ڀلا، هاڻي ڪو ٻيو واقعو ٻڌاءِ.' ظفر اکيون پوري، ذهن تي زور ڏيندي وراڻيو، 'هائو! گرامي صاحب عجب انسان هو. هن ۾ هڪ اهڙي ڇِڪَ هئي جو جيڪو به هن جي اکين ۾ ڏسندو هو ته اهو ڄڻ ته هن جي انهن اسرار ڀريل اکين ۾ ڦاسي پوندو هو.'

'تون صحيح چوين ٿو'، مون ظفر کي چيو: 'هن جون اکيون نه رڳو پراسرار هيون، پر انهن ۾ مُرڪن سان ڀرپور شرارت به هوندي هئي، جيڪا هن جي غيرمعمولي ذهانت جي خاص نشاني هئي.'

'دادا! آءٌ اوهان کي ڇا ٻڌايان....' ظفر مون کي "دادا" چئي مخاطب ڪندو آهي. 'مون کي لکڻ اچي ته آءٌ اهي سڀئي ڳالهيون لکي ڇڏيان.' هن چيو.

'هائو، سو مون پئي چيو ته عجب انسان هو مولانا صاحب. هڪڙي ڀيري ويٺي ويٺي چوڻ لڳو ته آءٌ ڪي به پڙهيل نه آهيان. ڳوٺ جي مدرسي ۾ پڙهڻ ويس ته اتي جو مُلو مون ڏانهن ڏسڻ به مناسب نه سمجهي نظر انداز ڪرڻ لڳو. ٻيا هر ڪلاسي عربي ۽ فارسيءَ جا سمورا ڪتاب پڙهي مدرسو ڇڏي هليا ويا، پر آءٌ جهڙو آيو هوس اهڙو ئي ويٺو هوس. سخت مايوس ٿي ويس ۽ پڙهڻ تان دل ڪٽجي ٿي ويئي. وري به همت ڪري مُلي کي عرض ڪيم ته

مهرباني ڪري مون کي پڙهاءِ. ان وقت منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ منهن لهي ويو هو. منهنجو اهو حال ڏسي هن کي شايد ڪجهه رحم اچي ويو ۽ چوڻ لڳو تہ چڱو ڏسون ٿا. پوءِ رات ٿي تہ هن مون کي ڪتابن جي ڪوٺڙيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيو. منهنجي هر پاسي ڪتاب ئي ڪتاب هئا. عربيءَ ۾ لکيل، فارسيءَ ۾، ۽ سنڌيءَ ۾. ٻئي ڏينهن مون کي محسوس ٿيو تہ انهن ڪتابن ۾ جيڪي ڪجهہ لکيل هو، اهو سڀ منهنجي ذهن ۾ اوتجي ويو هو. بس پوءِ مون کي بہ مدرسي مان موڪل ملي ويئي.“

آءٌ وري بہ حيران ٿي سوالي نظرن سان ظفر کي ڏسڻ لڳس تہ هن وري چيو تہ ’گرامي صاحب مون کي اهو ئي ٻڌايو ۽ چيو تہ هاڻي اهي ڳالهيون تنهن ذهن جي سمجهہ ۾ نہ اينديون.‘

’گرامي صاحب بلڪل صحيح چيو هو توکي. اهي ڳالهيون فقط انهن ماڻهن کي سمجهہ ۾ اينديون، جن کي قدرت پنجن حسن کان وڌيڪ حسَ عطا ڪيا آهن.‘ مون ظفر کي چيو: ’۽ ظفر! توکي خبر آهي تہ خود انسان هڪ حيرت جهڙو راز آهي. الله تعاليٰ هن کي جنهن نموني جوڙيو آهي، ان تي ويچار ڪندي حيراني وڪوڙي وڃي ٿي. ظفر! انسان جي چمڙيءَ تي، جيڪا سائنسدانن جي چوڻ مطابق ويهہ چورس فوٽ آهي، پنجاهہ لک وار آهن. انسان جي بدن ۾ 650 پَٺا آهن، 206 رڳون ۽ شريانيون آهن ۽ وار جهڙيون سنهڙيون نسون آهن ۽ تيرنهن بلين يعني تيرنهن سو ڪروڙ نروسيل آهن. انساني جسم ۾ بيمارين کان بچاءَ لاءِ پنجويهہ سؤ ڪروڙ اڇا گهرڙا آهن.‘

’هَڻ تہ سَنهين...؟‘ ظفر دانهن ڪري ٿو.

’ڀلا تو ڪمپيوٽر تہ ڏٺو آهي نہ ظفر!‘

’ها دادا! هاڻي تہ ٻار بہ اهو ئي پنهنجي اڳيان رکي ان جي شيشي ۾ عجب جهڙا انگ اکر پيا ڏسندا آهن.‘

’هائو، اهو آهي ڪمپيوٽر. پر ان کان بہ هزارين ڀيرا وڌيڪ عجب جهڙو ڪمپيوٽر انسان جو ذهن آهي، جنهن جا ڪروڙين پُرزا آهن، جيڪي انساني جسم جي هر چُرپُر جو ڪم ڪن ٿا ۽ ظفر! وڌيڪ حيرت اها آهي تہ ان ذهن جي فقط چوٿين حصي جي ڄاڻ سائنسدانن کي ملي آهي. ذهن جي باقي ٽن حصن جو ڪم ڪهڙو آهي، اُن جي ڪابہ خبر نہ پيئي آهي. ٻيو تہ سڀني عالمن جو چوڻ آهي تہ هيءَ ڌرتي، سج، چنڊ، تارا ۽ ڪهڪشائون اهي سڀئي هڪ عالم ڪبير يعني هڪ وڏو عالم آهي، جڏهن تہ انسان جو ذهن وري عالم صغير يعني هڪ ننڍو عالم آهي. ان مان سمجهہ تہ قدرت انسان کي ڪيئن نہ ناهيو آهي ۽ هن کي ڇا ڇا نہ نعمتون عطا ڪيون آهن!‘

’بـَلي بـَلي دادا! علم ۽ عقل جو تہ ڪو ڇيهہ ئي ڪونهي.‘

’بلڪل ۽ ٻيا بہ ڪيترائي اسرار آهن. هڪڙا تہ قدرتي ۽ ٻيا وري انسان جي ذهن جا ناهيل.‘ مون چيو، ’اصل ۾ زندگي يا انسان يا دنيا هڪ اهڙو سڪو آهي، جنهن جو اسان رڳو هڪڙو پاسو، هڪڙو طرف ڏٺو آهي. ان سڪي جي ٻئي پاسي ڇا آهي، ان کان اسين اڻڄاڻ آهيون ۽ ظفر! جن ماڻهن ان سڪي جو ٻيو پاسو ڏٺو آهي نہ، اهي ماٺ ۾ هوندا آهن، حيرت يا عجب وچان ٻنهہ خاموش هوندا آهن. نہ ٻڌائيندا آهن ٻين کي تہ ڇا آهي اُتي. مولانا گرامي مرحوم لڳي ٿو تہ انهن انسانن مان هڪ هو، جنهن ان پراسرار سڪي جو ٻيو پاسو ڏٺو هو.‘

’هائو دادا! اوهين سچ ٿا چئو. هڪڙي ڀيري ڇا ٿيو جو اسان جا ڪيترائي پڙهيل لکيل اديب ۽ عالم موٽرن ۾ چڙهي ’مُلاڪاتيار‘ ڳوٺ ويا. اتي هڪ ابدال رهندو هو. هنن ۾ گرامي صاحب بہ هو ۽ آءٌ بہ هن سان گڏ هوس. مُلاڪاتيار ڳوٺ پهچي اسان جون موٽرون ابدال جي آستاني کان پري ٿي بيٺيون ۽ اسان جا ادبي عالم انهن مان هيٺ لهڻ لڳا.‘

’ڪهڙا ڪهڙا عالم هئا ڀلا؟‘ مون پڇيو.

’بس دادا! نالا نہ ٿو ڄاڻان. اوهان ٻڌو تہ پوءِ ائين ٿيو جو جڏهن ابدال جي هنن تي نظر پيئي تہ هن پري کان ئي رڙ ڪئي تہ، خبردار، اوهان مان ڪوبہ منهنجي ويجهو نہ اچي سواءِ گرامي صاحب جي. اهو ٻڌي سڀ ششدر ٿي ويا ۽ هنن کي خوف وڪوڙي ويو ۽ سڀئي اُتي پنڊپهڻ ٿي بيهي رهيا. البت گرامي صاحب هُن وٽ ويو ۽ هُن سان ڪچهري ڪرڻ لڳو. اهو سمورو وقت اهي ادبي عالم پري موٽرن وٽ ترسيا پيا هئا. هاءِ! هاءِ! اوهان سان ڪهڙيون ڳالهيون ڪريان مرحوم جون. ڏاڍو ياد ايندو آهي.‘ ايترو چئي ظفر ماٺ ٿي ويو. مون هن ڏانهن غور سان نظر ڪئي. هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا هئا ۽ مُنهن تي اداسيءَ جا اولڙا هئا.

'دادا! گرامي صاحب وڏي شان وارو انسان هو. هڪ پيري حيدرآباد ۾ روشن آرا بيگم آئي هئي.'

'مون کي ياد آهي ظفر. هن جو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان پروگرام نشر ٿيڻو هو. ان ڪري روشن آرا بيگم حيدرآباد آئي هئي. شايد گرميءَ جي مند هئي. ۾ حيدرآباد جي هوائن ۾ شام ٿيندي ٿي تذڪار شروع ٿي ويندي هئي.'

'اوهان ڪهڙي نہ سٺي ڳالهہ ڪئي آهي دادا! مون کي تہ اهو نظارو ٿو ياد اچي تہ روشن آرا بيگم ۽ سندس مڙس جنهن هنڌ رهيل هئا.' ظفر ايترو چئي ٿورو سوچڻ لڳو.

'ها، ها، پوءِ ڇا ٿيو؟ تون ماٺ ڇو ٿي وئين؟'

'دادا! هاڻي ياد نہ ٿو اچي تہ اُها ڪهڙي جاءِ هئي ۽ ڪهڙي هنڌ. خير گرامي صاحب کي جڏهن خبر پيئي تہ روشن آرا بيگم حيدرآباد ۾ آئي آهي تہ هو پاڻ هن سان ملڻ لاءِ اُتي ويو، جتي هوءَ ترسيل هئي. آءٌ گرامي صاحب سان گڏ هوس. گرامي صاحب جڏهن ڪمري ۾ ويو، تڏهن روشن آرا بيگم پنهنجيءَ جاءِ تان اُٿي اڳتي وڌي اچي هن جا پير ڇُهيا ۽ هٿ ٻڌي سلام ڪيو.'

ظفر! گرامي صاحب ظاهري طرح تہ مولوي صاحب هو. پر حقيقت ۾ هو ادب سان گڏ موسيقيءَ جي بہ وڏي ڄاڻ رکندو هو ۽ اها خبر روشن آرا بيگم کي بہ هئي.'

'بيشڪ دادا! پوءِ هن خاتون جنهن ادب ۽ فضيلت سان گرامي صاحب سان گفتگو ڪئي، اُها ٻڌي آءٌ دنگ رهجي ويس.'

'ڪهڙي ڳالهہ ٻولهہ ٿي هنن جي وچ ۾؟' مون پڇيو.

'دادا! گهڻا ڏينهن ٿيا آهن، ياد ڪونهي. باقي مائيءَ ۾ وڏي مٺيا هئي.'

'ڪو بہ شڪ ڪونهي اِن ۾. روشن آرا بيگم نندي ڪنڊ ۾ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي بي مثال ڳائڻي هئي.'

'۽ دادا! اوهان کي ڊاڪٽر رحم علي عباسي ياد آهي؟'

'ڇو نہ ظفر. ڊاڪٽر رحم علي عباسي هوميوپيٿ، جنهن جي اسپتال صدر بازار ۾ هوندي هئي ۽ جيڪو سڻڀ تي سولو هيٺ پائي گهر مان ٻاهر نڪرندو هو.'

'بلڪل دادا! اُهو تہ مست هوندو هو روشن آرا بيگم جي ڳائڻ تي.'

'مون کي خبر آهي ظفر! ڇا ڊاڪٽر رحم علي عباسي بہ اُتي هو ڇا؟'

مولانا غلام محمد 'گرامي'

'تہ هو تہ نہ هو اتي، پر هو مون کي انڪري ياد آيو جو گرامي صاحب سان هن جي ڏاڍي ويجهڙائپ هوندي هئي. اوهان کي خبر آهي تہ گرامي صاحب دوائن کائڻ جو شوقين هو.'

'۽ ڪاڏي کائڻ جو بہ.' مون مرڪندي ظفر کي چيو ۽ هن کلي ڏنو.

'سو دادا! گرامي صاحب هر ٽئين چوٿين ڏينهن هن کان هوميوپيٿيءَ جون دوائون گهرائيندو هو. ڊاڪٽر رحم علي عباسي بہ عجب انسان هوندو هو. جو دوائون ڏئي پنهنجا هٿ اسپرٽ سان ڌوئيندو هو ۽ اسان کي بہ اسپرٽ سان هٿ ڌوئڻ جي نصيحت ڪندو هو.'

'ظفر! هيءَ دنيا عجيب آهي، جتي عجب جهڙا انسان، عجب جهڙا تماشا ڪندا رهندا آهن. جيڪڏهن اهڙا انسان ۽ اهڙا تماشا نہ هجن تہ ماڻهو جيڪر هڪٻئي کي ڇلهي ڇڏين. انسان جي اندر ۾ جيڪو حيوان ويٺو آهي، انَ کي قبضي ۾ رکڻ وارا ڪي ورلي هوندا.'

'بيشڪ دادا! سچ چئو ٿا. مون بہ ڪيترائي اهڙا ماڻهو ڏٺا آهن جيڪي انسان نہ پر فرشتا هئا. جيئن مخدوم طالب المولىٰ صاحب، جيڪو ماٺ ميٺ ۾ سڀني حاجت مندن جون ضرورتون پوريون ڪندو هو. مرحوم جي گرامي صاحب تي فيض جي نظر هئي.'

'ٻيا ڪير؟' مون پڇيو.

'ٻيا دادا! حيدرآباد جا قاضي ڀائر- قاضي محمد اڪبر ۽ قاضي عبدالمجيد عابد مرحومَ. ڏاڍي عزت ڪندا هئا گرامي صاحب جي ۽ ماٺ ميٺ ۾ هن جي مدد ڪندا هئا. تاج پور جو نواب نوراحمد خان لغاري بہ هن تي گهڻو مهربان هوندو هو.'

'ڪي ٻيا تہ گرامي صاحب سان ڇرچا ڀوڳ بہ ڪندا هئا رونشي خاطر، پر هنن سندس عزت ۽ احترام ۾ ڪڏهن بہ گهٽتائي نہ ڪئي.' مون چيو.

'دادا! اوهان کي خبر آهي تہ وفات واري ڏينهن جڏهن صبح جو آءُ وٽس ويس تہ هن مون کي چيو تہ عشقي صاحب وٽ وڃ ۽ هن کان منهنجا چيڪ وٺي اچ. آءُ ريڊيو اسٽيشن تي ويس تہ عشقي صاحب جيڪو ان وقت ريڊيو جو ڊائريڪٽر هو، گرامي صاحب جا چيڪ ڳهرائي مون کي ڏنا. جڏهن آءُ گرامي صاحب جي گهر پهتس تہ ڏٺم تہ سندس پٽ ڏاڍو بيقرار ۽ پريشان هو. ڇاڪاڻ تہ گرامي صاحب ڪمري کان ٻاهر در وٽ ڪريو پيو هو. جنهن کي هن کڻڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. مون جو اها حالت ڏٺي تہ ڊوڙي ويس ۽ اسان گڏجي گرامي صاحب کي کڻي سندس ڪمري ۾ پلنگ تي ليٽايو. پوءِ آءُ ڀڄي ڊاڪٽر ڏانهن ۽ هن کي وٺي آيس. هن گرامي صاحب کي تپاسيو ۽ ڏک وچان چوڻ لڳو تہ شيءِ ڏٺين کي پهچي ويئي.' وري ٿوري دير ماٺ ڪرڻ کان پوءِ ظفر ٻڌايو، 'منهنجي هانوَ تي لڳو تہ ڪو سخت ڌڪ لڳو آهي. خير آءُ وري ريڊيو اسٽيشن ڏانهن ڀڳس ۽ عشقي صاحب کي اطلاع ڪيم. هن اها خبر ٻڌي ڏاڍي ڏک وچان پنهنجا ٻئي هٿ ميز تي هنيا ۽ پوءِ پنهنجي منهن تي هنيا.'

'عشقي صاحب جي ڏاڍي ويجهڙائپ هئي گرامي صاحب سان،' مون چيو.

'مولانا قاسمي، گرامي صاحب، ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڊاڪٽر تنوير عباسي، پير حسام الدين راشدي صاحب، شيخ اياز ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي عالم، اديب ۽ شاعر عشقي صاحب کي ڏاڍو پسند ڪندا هئا. نہ رڳو هن جي اچن وارن جي ڪري پر هن جي علمي ۽ ادبي حيثيت جي سڀني کي ڄاڻ هئي.'

'دادا! ادبي بورڊ جي آفيس حيدرآباد ۾ پهرين سول لائينس ۾ هئي. پوءِ وري گاڏي کاتي ۾ آئي ۽ نيٺ سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ قائم ٿي. انهن ٽنهي جاين تي مولانا گرامي مهراڻ رسالي جو ايڊيٽر هوندو هو. ۽ مون کي ياد آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن جڏهن عشقي صاحب ۽ اوهان گڏجي اُتي ايندا هئا. تڏهن گرامي صاحب ٻيا سڀ ڪم ڇڏي اوهان سان ڪچهريون ڪندو هو. چانهہ جا هڪڙا ڪوپ خالي ٿيندا هئا تہ ٻيا پيا ايندا هئا. وڏي ڳالهہ تہ انهن ڪچهرين ۾ گرامي صاحب جي طبيعت باغ بهار ٿي ويندي هئي.'

'ظفر! توکي خبر آهي تہ ائين ڇو ٿيندو هو؟' مون سوال ڪيو. پر ظفر ڪوبہ جواب نہ ڏنو تہ مون چيو تہ 'اهو انڪري جو گرامي صاحب ۽ عشقي صاحب جي سوچ جي سطح ساڳي هئي. ٻئي فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ جا عالم، اديب ۽ شاعر هئا. ۽ ٻنهي انهن ٻولين جي ادب جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو هو. هنن کي انهن نازڪ ۽ ڪومل خيالن ۽ احساسن جي ڄاڻ هئي، جن تي سوچي انسان کي هڪ عجب آسيس، سانت ۽ خوشي حاصل ٿيندي آهي.'

'۽ دادا! وري صدر جي ڪراچي هوٽل ۾ گرامي صاحب جون ڪچهريون تہ اوهان کي ياد هونديون. ڪيڏا نہ بحث هوندا هئا ۽ ڪيڏا نہ ۽ ڪيترا نہ ٽهڪڙا ٻڌبا هئا انهن ڪچهرين ۾. وچ ۾ گرامي صاحب هوندو هو ۽ چوڌاري نوجوانن جا ميڙ، جيئن ميڻ بتيءَ تي پتنگ مڙندا آهن.' ايترو چئي ظفر ماٺ ٿي ويو.

آءُ ظفر کي ڏسندو رهيس. هن جي ذهن ۾ الائي ڪهڙن خيالن جا پلٽا هئا. جن کي بيان ڪرڻ لاءِ شايد هن وٽ لفظ ئي نہ هئا.

اهو ڏسي مون ظفر کان پڇيو، 'تو ڪڏهن يونان جو نالو ٻڌو آهي؟'

'ها، ها، دادا! گرامي صاحب تہ ڪڏهن ڪڏهن اهو نالو وٺندو هو. ڪو ملڪ آهي.'

'هائو يونان هڪ ملڪ آهي. اهو ملڪ جتي دنيا جا پهريان ڏاها ۽ داناءَ انسان رهندا هئا. هنن ۾ هڪڙو سقراط نالي ڏاهو بہ هو. تو هن جو نالو ٻڌو آهي؟' مون وري ظفر کان پڇيو.

'چون دادا! ڪيترائي ڀيرا گرامي صاحب جي واتان اهو نالو ٻڌو اٿم. خاص ڪري جڏهن هو ڪراچي هوٽل ۾ ڪچهري ڪندو هو. رات جو ٻارنهن هڪ ٿي ويندو هو ڪچهري هلندي.'

'برابر. سو سقراط جي گفتار ۾ ايتري تہ لذت ۽ ڪشش هوندي هئي جو ڪنهن کي بہ وقت جو ڌيان نہ رهندو هو. اها لذت ۽ ڪشش انڪري بہ هئي جو هو نوجوانن کي اهي ڳالهيون ٻڌائيندو هو، جن جي هنن کي خبر نہ هوندي هئي ۽ جن جي ڳولا ۾ هوندا هئا اهي نوجوان. ظفر سچ ڪري پڇين تہ گرامي صاحب پڻ سنڌ ۾ سقراط- صفت انسان هو، جيڪو نوجوانن کي حيرت جهڙيون علمي ۽ ادبي ڳالهيون ٻڌائيندو هو. وري الائي ڪڏهن اهڙو سقراط- صفت انسان پيدا ٿيندو!'

'بس دادا! اهو وقت ٿي هليو ويو.' ظفر هڪ ٿڌو ساهہ کڻندي وراڻيو.

'جيڪر ڪو اُن وڃائجي ويل وقت کي موٽائي اچي!' مون بہ هڪ ٿڌو ساهہ کڻندي هن کي چيو.

شاعري

ڪنهن وٽان ٻه اکر ٻه (ڪنهن علم، ڪنهن هنر جا) ڪو ماڻهو سکيو/پڙهيو، اهو "استاد" ٿي چڪو ۽ پوءِ انهيءَ شخص جو احترام عمر ڀر لاءِ لازمي ٿي ويو. مان سائين محسن ڪڪڙائي کي اجا تائين داد ڏيندو پيو اچان ۽ زندگيءَ تائين ڏيندو رهندس، جو ان وٽ "مردم شناسيءَ" جي ذات ڪيترن ٻين شاعرن جي مقابلي ۾ وڌيڪ هئي. مان ٻه محسن جي دريافت آهيان. محسن مون کي اهڙو سڃاتو، جو سنڌ، هند کان ٻاهر تائين ٻه منهنجي سڃاڻپ ٿي وئي. تہ پوءِ مان احسان فراموش ڇڏيس، جي محسن جو احترام ڪرڻ ڇڏي ڏيان. مارو جماليءَ جي شاعراڻي عمارت ٻه محسن جي ڪڙي ڪيل آهي. عمارت جو نقشو نئين طرح سان بناڻڻ وارو انجنيئر قابل ۽ بنياد مضبوط هجي، تہ اها خوبصورت ۽ پائدار بڻجي ويندي آهي. تہ ماروءَ کي ٻه پنهنجن پيرن تي پختو بيهارڻ وارو محسن ئي هيو.

ادبي دنيا ۾ وڏي بي انصافي پيئي هلي. تيليءَ مان ٿنڀ ۽ نوڙيءَ مان نانگ تہ بڻايو پيو وڃي، پر ٿنڀ کي ٿنڀ ۽ اوڄي کي اوڄو چوڻ ۾ عار پيو لڳي، عيب پيو ڀانيو وڃي. مارو ڏاڍو باصلاحيت شاعر آهي، پر هُو اهڙي ئي ادبي پارٽي بازيءَ جي "ٻہ اڪيائي" جي هوٽيل اک جي اڳيان بيٺل آهي، ڪُليل اک هن کان پري هٽائي ويٺي آهي. ڪاش! ماروءَ جي دوستن جو ٻه ڪو وڏو گروپ هجي ها، جيڪو هُن کي هن جو صحيح مقام ڏياري سگهي ها. ماروءَ جي اصل ۽ وڏي خوبي اها آهي تہ هِن جي شاعريءَ ۾ سادگي ۽ بي ساختگي گهڻي آهي. ڪهڙو ٻه موضوع هجي، عشق جو آغاز، پيار جي پڄاڻي، وصل، وڇوڙو، سندرتا، ڪنورتا، چاهت، نفرت، منظرڪشي هجي يا حقيقت نگاري، ماروءَ ان کي آمد واري ڪيفيت ۾ تز جملن ۽ عوامي لفظن وارو روپ ڏيئي اهڙي روانيءَ سان پنهنجي شاعريءَ ۾ سمايو آهي، جو اُها ساهن ۽ سماعتن کي پياري لڳي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو هو جڏهن محرابپور ۾ استاد گلزار علي خان جي ياد ۾ سڏايل مشاعري تي آيو ۽ پنهنجو غزل پڙهي ٿو:

تو ٻاجهہ چنـي ورتـي ٻـڙدول تـہ ليٽو هـو،
جذبن کـي، جوانيءَ کـي ڪشڪول تـہ ليٽو هو.
ٿي سامر پُڳس تو وٽ، هڪ رات رهيس تو وٽ،
پوءِ صبح جو بستر کي پڪ گول تہ ليٽو هو.

تہ ماڻهن ۾ ٻڙدول تہ نہ ٿو پوي، چوطرف "چوهول" ضرور ٿئي ٿو. ميدان ۾ ويٺل پنج- ڇهہ سؤ ماڻهن مان ڪي ٻه اهڙا هٿ ڪونہ هئا، جن تاڙي نہ وڄائي هجي. انهيءَ غزل ۾ ڪو گهرو فڪر يا ڌماڪيدار پيغام ڪونهي، ان جي پسندگيءَ جو سبب، صرف هِن جي سادگي، عوامي ليول جي ٻولي ۽ تفمگي ئي آهي، جنهن ماڻهن کي تاڙين وڄائڻ تي مجبور ڪيو هو.

هونئن تہ پيار، ڳوٺن ۽ شهرن ۾ قدر مشترڪ آهي، پر ان جي شروعات، ان جو انجام (پڄاڻي) اُن ۾ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جا طريقا، اشارن ۽ ادائن جا رنگ- ڍنگ، پيغام، سنيها پُڄائڻ جا نمونا، ڳوٺن (ٻهراڙين) ۾ شهرن کان مختلف ٿين ٿا. هن اسان جي "مارو‍ئڙي" (مارو) شاعر پنهنجي پيار جي اهڙن پَلن جي عڪاسي تجربيڪار عڪاس وانگر ڪئي آهي.

- "آثم" ناٿنشاهي

[مارُو جمالي جي شعري مجموعي

"سنسار وڏو منڊ آ" جي مهاڳ مان ڪٽيل]

شبير "هاتف"

غزل

جي مون سان تنهنجا ناتا بادلِ ناخواستا ٿي ويا،
الائي وقت سان ڪئن ايترا پختا پڪا ٿي ويا.

هتي ڏسندي ئي ڏسندي ڪهڙا ڪهڙا واقعا ٿي ويا،
پيالو شيخ جي هٿ ۾، شرابي پارسا ٿي ويا.

نہ ڪچيوسين نہ پچيوسين، مگر ڪئين واعدا ٿي ويا،
نگاهن ئي نگاهن ۾ سمورا فيصلا ٿي ويا.

اسان جا تو ڏي ورهن کان ڪئين حرف ۽ حساب آهن،
توماڻن ساڻ جئن مُرڪيو تہ سڀئي حق ادا ٿي ويا.

تِڙيا گلرنگ انگن مان سنڌ اي گلبدن هي گل،
چپن مان گل گلابي ٿيا، ڏندن مان موتيا ٿي ويا.

انهن کي ڇا ڪري سگهنديون حياتيءَ جو ڏڍيون ڪوسيون،
اهي خوشبخت جن جا تنهنجي نيڻن ۾ اُجها ٿي ويا.

وفاداري پراڻي هيرَ آهي ڪئن ڇڏي سگهبي،
اسين پنهنجي نيايون پيا پلي هو بيوفا ٿي ويا.

ڪڏهن ناآشنائن فخر سان ٿي آشنائي ڪئي،
۽ هاڻي آشنائن کي ڏسو ناآشنا ٿي ويا.

پڇاڙيءَ ۾ بہ تنهنجي نام جي تسبيح پيا ڦيريون،
پڇاڙيءَ ۾ بہ فرض ۽ سُنتون واجب قضا ٿي ويا.

اها تاريخي سچائي تہ جيڪو ڏاڍو سو ڳابو،
تہ پو حيرانگي ڇاجي جي رهزن رهنما ٿي ويا.

اجهو "هاتف" ڇوي پيو پاڻ ئي کي ٻوليون ٻوليون،
چمن جون بلبليون، چيها، ڇَتون سڀ بي نوا ٿي ويا.

غزل

هُو جو بس مُرڪي ملائي ويو نظر، آهي ڪٿي؟
زندگيءَ کي ويو ڪري زير و زبر، آهي ڪٿي؟

سوڪ سونهريءَ ۾ پئي، ڪينجهر ۾ جر آهي ڪٿي؟
مُند موٽي آئي ڪونجن جو ولر آهي ڪٿي؟

هيل نيڻن تي بہ آهي خشڪ ساليءَ جو اثر،
هيل فرقت ۾ هنجون هارڻ لئہ جر آهي ڪٿي؟

جنهن جي چهري مان سدا ٿي پرهہ جون ٻاڪون ڦٽيون،
منهنجي شامِ زندگيءَ جو سو سحر آهي ڪٿي؟

پاپ جون پَڙيون اڪيلي سر کڻي هلبو عدم،
هن سفر ۾ ڪرب ڏيندو همسفر آهي ڪٿي!

آءُ هن پيڙهيءَ يڪو بيٺو آهيان ان سوچ ۾،
زندگي آهي سفر پر همسفر آهي ڪٿي؟

هن جهان جون پاڻ وٽ آهن سڀئي آسائشون،
هُن جهان جي لاءِ جو گهرجي سمر، آهي ڪٿي؟

ڪو اسان پاران هُتي ڦارون پارن کان پڇي،
سيم و زر آهي ڪٿي لعل و گُهر آهي ڪٿي!

شيخ صاحب پنهنجي حق ۾ فيصلو ڏيندو، مگر،
هن کي گهرجي جيڪو لقمو تر بہ تر، آهي ڪٿي؟

هرڪو پنهنجي پنهنجي فتوا ڏئي ڪري ويو سنگسار،
تون ئي رهجي وئين سچڻ، تنهنجو پٿر آهي ڪٿي؟

وقت جي بازر ۾ سڪو آهہ رائج ڪوڙ جو،
صدق ۽ سچ سان ملي جيڪو وکر، آهي ڪٿي؟

مُنهن جا ميرا هوندا آهن، اصل ۾ من جا ملوڪ،
سونهن اهڙيءَ کي سڃاڻڻ جو نظر آهي ڪٿي؟

مئڪدا، اوتارا، دُونهيون، مسجدون، مندر پڇيم،
ڪونہ ٿو ڄاڻي تہ "هاتف" دربدر آهي ڪٿي!

محبوب سروري

غزل

گفتو ويو جو زبان کان نکري،
تير ويو ڇڏ ڪمان کان نکري!
هل هلون هن جهان کان نکري،
ڪنهن جي وهم و گمان کان نکري.
خوش هجين باغبان! سلام عليڪ!
پيا وڃون گلستان کان نکري.
عشق جو شاهي شان ماڻيوسين،
ظاهري مان شان کان نکري.
خون خستوري ڪيترو لڪندا؟
راز ويو رازدان کان نکري.
منهنجي دنيا ۾ انقلاب ڏسي،
دانهن وئي آسمان کان نکري!
شعر "محبوب" جا پُڏڻ سان ئي،
واهه وا وئي زبان کان نکري.

غزل

هر قدم پختو اٿم پهچڻ جو جذبو دل ۾ آهه،
ناهه پروا جي اچا ڪجهه فاصلو منزل ۾ آهه.
ڇا سُکن جي سيج تي ڪو آهه الفت جو سرور؟
سچ پڇو يارو! محبت جو مزو مشڪل ۾ آهه.
جڏهن رقابت زور تي ٿئي، تڏهن محبت ٿي وڌي،
حق جو معراج پنهان فتنئه باطل ۾ آهه.
دشمني پرپٺ ڪرين پيو، ياد رک رهزن رقيب!
جي اچي هٿ وئين ته پوءِ مون ڪي به جيڪي دل ۾ آ.
آهه عاشق لاءِ ساڳي ڳالهه موت ۽ زندگي،
جهڙو هُو محفل ۾ آهي، تهڙو ئي مقتل ۾ آهه.
سلسلو بالواسطه قاتل سان قائم ٿي ويو،
"منهنجو دم خنجر ۾ ۽ خنجر ڪفِ قاتل ۾ آهه."

نواز علي شوق

غزل

هاءِ وطن تي ڇوڏس حملو جاري آهي
هن لئه هرهڪ ٿي ويو ڄڻ تاتاري آهي.
هاڻ سمورا باغ ڏسان ٿو اُجڙيل ويران
ٽاري ٽاري ڇپرن جي ڇوٻاريَ آهي.
سنڌڙي منهنجي جنڊڙي، جوکي ۾ پئي ڏسجي
وک وک ويٺو ڦهري ڪو ڦنڌاري آهي.
بغل منجهه بندوق ۽ ميرا ڪپڙا تن تي،
مسڪينن جي مارڻ خاطر آيو ماري آهي.
دير نه ڪر او هاڻُو، هاڻ هليو وڃ هتڙان،
ڏاڍي خلق خدا جي تو آزاري آهي.
"شوق" سُکن جا ڪرڻا روشن ٿيندا جڳ ۾،
ڪُٽي آخر ڪٽي رات انڌاري آهي.

ولي محمد وفا پلي

غزل

بيڪسي جو عجيب عالم هو،
شاهدِ غم، هجومِ انجم هو.
ساٿ پنهنجا ڇڏي ويا ليڪن،
رشتهٔ درد هو سو هردم هو.
داستان منهنجي تي ڏنئي روئي،
منهنجو غم گويا تنهنجوئي غم هو.
ڪنهن جي شامت بهار ۾ آئي،
ڪنج زندان ۾ شور ماتم هو.
مٿ نه آئون پيان ها ناصح پر،
جام ساقي ڏيئي ڇيو، ڦُم هو.
مهر تابان به ٿي ويو مدّم،
حسنِ جانان ئي حسنِ عالم هو.
هو "وفا" مبتلائي دردِ دل،
جيستائين اي دوستو! دم هو.

موتيلال جوتواڻي

بي معنيٰ سوال ڇو ٿو ڪرين؟

جيڪڏهن هڪ وار ڪارڻ- ڪاريه جي سرشتي
ايشور جو درجو حاصل ڪيو
۽ اهو ائين طيءِ ٿيو
ته صحيح ڪرم جو صحيح ڦَل ملي ٿو
ته تون ڇو پڇين ٿو-
فلاڻو بي ايمان ماڻهو
گهر وڃي ٿي
ڇو لکين رپيا ناهي ٿو
۽ ايماندار ماڻهو فاقا ڪڍي ٿو؟

جيڪڏهن ٿوري برسات پوڻ سان به
سڙڪون ٽٽي وڃن آهن، گٽر بند ٿي ويا آهن،
ته تون سماچار- سمپادڪ سان ملاقات ڪر
ڇا اسين سڀ گڏجي ٺٺا رهي سگهون
۽ ڏياري ۽ عيد گڏجي ٺٺا منائي سگهون؟
ته تون پنهنجو اهو ليک ويچار- سمپادڪ کي ڏيکار!
پائي، اخبار هڪ شخص نه،
بلڪ هڪ سرشتو ڪيندو آهي،
جيڪڏهن ڪي ماڻهو اُن سرشتي کي وڪڻي جاوا ڪن ٿا،
ته تون اُهو ڇو پڇين ٿو-
ڇو فلاڻي ڏينهن فلاڻي صفحي تي
خبر جي بجاءِ اُفواهه ڇپيو هو؟

چاهي انسان جوڙيو آهي اهو انفرميشن هاءِ وي
پر اِن تي هلي ٿي شخص جي
انسان نٿو بڻائي سگهي
ته اِن تي شخص اهو سڀ ڇا ڪري رهيو آهي.
اگر ڪمپيوٽر نٿو وڃي رهي
اهو سرشتو جوڙيندڙن جو.
وڃي رهي ٿو پروگرام "فيڊ" ڪندڙن جو
ته تون ڇو پڇين ٿو
ڇو فلاڻو نيٽورڪ غلط غلط ڦهلائي رهيو آهي
انگ اکر
سماچار ۽ ويچار؟
جيڪڏهن تون پنهنجي حصي جي ذميواري نٿو نباهين
ته بي معنيٰ سوال ڇو ٿو ڪرين؟

واسديو موهي

غزل

يار جي هٿ ۾ آهيان رانديڪو،
راند ئي راند ۾ نُـٽان ٿو مان.
لسٽ ڪيڏي ڪمن جي روز بروز،
پاڻ سان پڻ ڏکيو ميلان ٿو مان
منزلن جي ڪٿي خبر مون کي،
جو به رستو ڏسان، هلان ٿو مان.
ڪيترو پاڻ کي ٿڪايان ٿو،
ڪنهن نه ڪنهن آس تي جيان ٿو مان.
روز مالهي ڪـٽي ٿو پن ٿاريون،
نيٺ ڇو باغ ٿي وڃان ٿو مان.
رشتا مهمان ٿي اچن ۽ وڃن،
صرف ڪو ميزبان لڳان ٿو مان.
کهرا پڳوان جا ڪٺان ٿورا،
موٽ ۾ شعر ڪو لکان ٿو مان.
ڦوڪٽا ڦوڪٽا سڄو ٿي گهر،
ٿوري آواز تي ڏڄان ٿو مان.

امداد حسيني

اٽڪيل نظم "قيدي" جا ٻه ابتدائي بند

زندگي مون ڇيو هُيو هُن کي
پر اِهو سوچيو ٻه ڪونه هيم
تہ اها زندگي حقيقت ۾
هاءِ ڪيڏي نہ بيوفا آهي
هُن جيان ٿي هرويرو ميڇريل
هُن جيان ٿي ... خفا آهي
پوڳنا صرف پوڳنا آهي.

موت هرڪن ٺنيانس ڊوڙي ٿو
وڃهه وني ... ٿو جهلي بيهي
پوءِ رستا هزار بدلايو
اي ٿر ڊڳ ٿو جهلي بيهي
۽ ڪٿي پيڙهہ ڪان اُڪوڙي ٿو
پنهنجي ٿوهر هٿن سان شاخن تان
مُڪڙيون، گُلَ گونچ روڙي ٿو
ڇِڪ سان جند- تند ٽوڙي ٿو
جا جُڙي ڪانہ ٿي اميريءَ سين!

(پر اها ڳالهہ جي ڪري شاعر
تہ بتان ڏوهہ جي ٻہ ڏنڊ ڀري
ڇٺي نقاد پوءِ وڏي واڌَي:
"تہ اجا ڪونہ ٿو مرين بابا!"
پر اِئين چو نٿو ڇوي تہ: ڪوي
- ڪالهہ، اڄ ۽ سڀاڻ- ڪان آ مُڪت
هُو هوا آهہ جا نٿي ٿمجي
هو تہ آهي اننت سمنڊ جيان
وقت جان جو ڪڏهن سُمهي ٿي نٿو
ٿاهہ جنهن جو نٿو لهي سگهجي.

هُو تہ ڌرتيءَ جيان وشال آهي
هُو تہ آڪاش وانگيان اُرچو
جو جهُڪي ٿي نٿو سگهي ڪڏهين
هو جُوالا مُکي اُهو آهي
جو ٺري ٿي نٿو سگهي ڪڏهين
جو امر ٿو ڇڪو حياتيءَ ۾
سو مري ٿي نٿو سگهي ڪڏهين

هُو تہ اتهاس جا اُهي پنا
آهہ، جي پاڻ هُن لِکيا آهن
رَتَ ۽ لُڙڪ ڳاڏئين مس سان
اِهي اتهاس جا پنا هر جُڳ
هر نئين نسل لڪ سڪيا آهن
پر اوهان لاءِ جي ڇڪيا آهن
تہ علاج اُن جو وڏڦڙو ٻہ نہ آهہ!)

روشني مون ڇيو هُيو هُن کي
روشني جا تڙي ٿي اوندهہ کي
روشني جا رڱو سُهائو آ
سوجهرو، نُور ۽ اُجالو آ
سِجَ ۽ سُونهن جو حوالو آ
سِجُ ۽ چنڊ ۽ ستارو آ
هُن سموري سرشٽ ۾، جيوت -
- لاءِ ستہ- رنگ استعارو آ!

پر اِهو سوچيو ٻہ ڪونہ هيم
تہ اها بلب آهہ تارونءَ تي!
۽ جڏهن سامهون اچي ويندي
تہ اِها روشني تِکي ٿِي ٿِي
اکڙين ۾ اِئين چُڀي ويندي
جو اڳيان هَٿُ آئٿو پوندو

۽ جڏهن هٿ هٽائٿو پوندو
تہ اکين جي اڳيان رڳو نچندا
تِرورا تِرورا وجي ٻجندا!

حميد "شهيد" هالائي

غزل

چوطرف، چوڏار آ، تنهنجي ڪري!
نُورِ حق نروار آ تنهنجي ڪري!
نفرتن جي هن جهان ۾ اي پرين!
زندگي سان پيار آ تنهنجي ڪري!
آسمان دشمن، زمانو آ خلاف،
هي سچو تڪرار آ تنهنجي ڪري!
اي زمانا! هاڻي ڇڏ منهنجي پچر،
مون ڇڏيو سنسار آ تنهنجي ڪري!
منهنجي اڄ ديري تي آ ميڙو متل،
بَر ۾ هيءَ بازار آ تنهنجي ڪري!
هڪڙي درشن جي ڪٿي آيو صدا،
در تي هي پينار آ تنهنجي ڪري!
مَن ملين مُرڪين منا! تون سوپ تي،
مون قبولي هار آ تنهنجي ڪري!
تنهنجي خاطر زخم ڪيڏا مون سَنا!
سينو ٿيو گلزار آ تنهنجي ڪري!
اڄ وري منصور جئن تنهنجو "شهيد"،
دار تي تيار آ تنهنجي ڪري!

غزل

هي پهريون ڪوڙ ننڍڙي پٽ چيو آ،
ته بابا گهر مان ٻاهر اُسريو آ.
جو منهنجا خواب چورائي ويو آ،
اڄي جپ چاپ پرسان ليٽيو آ.
اکيون آتيون گلابن کي چمڻ لئه،
لهي آيو اکين ۾ موتيو آ.
وري اڄ بي سبب ڪو ياد آيو،
ورِي ڪنهن درد جو ٻاريو ڏيو آ.
چَري چاهت ڪري ان در جي ڳولا،
سکهي لَڱ ڪرنه جنهن تان موٽيو آ.
چڪي هڪ چاهه جي چاڙهي ته مون آه!
چري دنيا کي اڄ ڇا ٿي ويو آ؟
اسان کي سُرڪ پڻ پياري ٿو ڪرڪي،
ءِ پوءِ ڀاين کي ڏيندو اڻ ميوا آ!
اوهان جو "قهرمانيون" ياد آهن،
اوهان جو صرف نالو وسريو آ!

غزل

تو وٽ خواب ڇڏي ويو آهيان،
ڪيئي ڪتاب ڇڏي ويو آهيان.
تنهنجو خط ته مليو ئي ڪونهي،
پوءِ به جواب ڇڏي ويو آهيان.
توسان کهڙا ليکا پيارا،
غم جا حساب ڇڏي ويو آهيان.
يادن جو سامان سميٽي،
در تي گلاب ڇڏي ويو آهيان.
عشق خئاب آ ناپاس ڪيو پوءِ،
نينهن نصاب ڇڏي ويو آهيان.
جيون جي رنگين ڪَتا مان،
عشق جا باب ڇڏي ويو آهيان.
تنهنجي هير سُذاري ڇڏيو،
ڪم ته خراب ڇڏي ويو آهيان.

محمد اشرف منصور

غزل

اجا وعده شڪن تي مون کي حسنِ اعتبار ايندو،
مگر مشڪل قرار ايندو، سراپا انتظار ايندو.
قفس ۾ بي پرِ بلبل جي حالِ زار تي هئه هئه،
جهان ۾ چارسُو آهي صدا، فصلِ بهار ايندو.
تمامي عمر صد افسوس! نظرِ التفات ناهي،
خدا ڄاڻي ڪڏهن بي پير کي مون لئه پيار ايندو.
تنِ تنها نه خلوت گاه ۾ هرگز ڪڏهن ايندو،
اگر ايندو ته گڏجي غير سان ٿي هم ڪنار ايندو.
نظر بيتاب مدت کان رهي ٿي رهگذر دائم،
ڏيا ٻاري ٿو در ڪوليان هي شايد غمگسار ايندو.
نه ساقي آ، نه ميءِ آ، ۽ نه نقشِ ميڪده آهي،
ٻيا آ شور رندن ۾ ڪڏهن خاصو خمار ايندو.
اجايو آسرو "منصور" وصلِ هم نشين لئه آ،
دمِ آخر اگر آيو نهايت شرمسار ايندو.

"عنايت" بلوچ

نظم
(لنڊن جي هڪ رات)

ويندي ريندي ڪيئن نہ عنايت،
رات جو تو وٽ ترسي پيو هو.
تنهنجو مُکڙو، منهنجون نظرون،
ڇا نہ نظارو نيڻن جو هو.
هڪ ٻئي کي ٻانهن سيراندي،
لڌڙن ساهن اوساڻيو هو.
اکڙين مان برسات پئي هئي،
وڏڦڙو ڄڻ مينهن وٺو هو.
دل جي ڏڙڪن ارمانن جيو،
واءُ نہ ڀر ڪو واچوڙو هو.
برهہ جي باهہ پئي ڀڙڪا ڪاڏا،
جذبن جو مچ ٻري پيو هو.
باهہ ٻري پئي جيئون ڏيئي،
مَچ تي پاڻي ڪين پيو هو.
سارو جسم اُلايا ٽانڊا،
ههڙو هاڃو اڳ نہ ٿيو هو.
تنهنجي رُسڻ تي تنهن دم توکي،
پير چمي مون پرچايو هو.
تُنهنجي ڪاوڙ چوٽ چڙهيل هئي،
مِنت کي ٻي تو نہ مڃيو هو.
منهنجن نيڻن ليڪن توکي،
روئي روئي ريجهايو هو.
ياد اٿيئي ڪيئن نہ "عنايت"،
سُڏڪي سُڏڪي ساٿ ٿيو هو.
مون سان ڳل ڳيراٽيون پائي،
ياد پَوئي ٿو، تو بہ رُنو هو.
تنهنجن نيڻن مان نڪتا جي،
تن لُڙڪن کي مون سُرڪيو هو.
اهڙو پاڳل پيار اي جاني،
ليليٰ مجنون ٻي نہ ڪيو هو.
توسان جيڪا رات گذاريم،
هئي حقيقت يا سپنو هو؟

غزل

مون منت ڪئي ۽ ٻاڏايو،
دلدار کي روئي ريجهايو.
مون حُسن جي شوخين ڏانهن ڏٺو،
هُن مون کي ڏسي ۽ شرمايو.
مون سونهن کي ساراهيو تہ چَيين،
"ڪا ڳالهہ پراڻي ورجايو."
مون پنهنجي رُلل ارمانن کي،
دلبر جي دَر تي پرچايو.
مون کي تہ لڳي ٿو، هن شايد،
آ پيار ٻہ هاڻي پڇتايو.
جذبات ۽ چاهت، آدم جو،
هُو آهي ثمر ۽ سرمايو.
هي جهيڙو اکڙين جو آهي،
جنهن کٽيو، تنهن ڄڻ هارايو.
ٿيون پاڻ ۾ پرچي سرچي خوش،
پر مون کي اکڙين مارايو.

احمد خان مدهوش

غزل

ڪجهہ تہ آهي ئي يار پيرن ۾،
ٿو ڪِران بار بار پيرن ۾.
سي وڏا خوش نصيب هوندا، جن
آ گذاري حيات پيرن ۾.
جيڪي غش ٿي ڪِري چڪا آهن،
سي اُٿاري ويهار پيرن ۾.
تنهنجي رفتار جو ادب آهي،
ڪيئن وڪوڙيانءِ وار پيرن ۾.
دردوندن کي ڪو دلاسو ڏي،
ڪين ايڏو رُئار پيرن ۾.
پير تنهنجا صفا نفيس آهن،
ڪيئن رکائين ميار پيرن ۾.
نيٺ "مدهوش" جا لتاڙيندين،
ڪيترا انتظار پيرن ۾.

اياز گل

غزل

پاڻ کي ان ريت مارڻ نيڪ آ،
ڇا ائين هُن کي وسارڻ نيڪ آ؟
ڇا دوائن سان جياريون جذبڙي؟
تُنهنجي نيڻن سان جيارڻ نيڪ آ.
رات آئي ۽ وري تارن پُڇيو!
چنڊ ڏي ايڏو نهارڻ نيڪ آ؟
هر گهڙي تنهنجا پيا رستا ڏِسن،
نيڻ پنهنجا ايئن ڪارڻ نيڪ آ؟
يار سوچيارو، مگر سمجهان نٿو،
تو بنا جيون گذارڻ نيڪ آ؟
سونهن وارا! روز هي سينگار ڇو،
باهه تي ائين تيل هارڻ نيڪ آ؟
وِک پئي اڳتي وڌائين ها ڪڏهن،
ڇا رڳو رستا نهارڻ نيڪ آ؟

غزل

هي جنڊ لڙندو پيو، هوش ۾ ئي ايندو نه!
اوهان جي وار نه ويڙهيا، ته ڏينهن ٿيندو نه!
ڪو درد، ڪائي جدائي، ڪو يار جو طعنو!
ائين ته ناهي ڪوئي پور پور ٿيندو نه؟
سڄي زماني کي هُن جا هي لڙڪ ڏِسڻا هِن،
اکين جي قبر ۾ لاشا ته هُو لَٽيندو نه؟
ڪڏهن وڇوڙو به مرهم لڳي ٿو زخمن جي،
ڪڏهن وصال به آهي مٺا! ڏنگيندو نه!
سپيٺي رستا اسان جا اُنهيءَ تي ڊنگ ڪندا،
خدا ڪندو ته ڪڏهن، هو به مُنهن مَٽيندو نه!
هٿن ۾ باهه ڪٿي ڪير تاوَ ڪان بچندو؟
سو پيار ڪيئن پو وٺندو، جو پيار ڏيندو نه؟
سوال سنڌ جو آهي ۽ ويڙهه جيئڻ جي،
ڪڏهن به آڻ صفا هُو ائين مڃيندو نه!

وائي

ڏٺي مون ڪي ڏوهه ۽، مٺا! ميارون-
تون ته آجو ٿي وئين!

روز روئاري ٿيون وِڇهن، ڪونجن- قطارون،
تون ته آجو ٿي وئين!

مان آهيان ڇوڏار ۽ ٺلهيون ديوارون-
تون ته آجو ٿي وئين!

اٿ ٿي پهر ڇڻ ته سنگينون- سارون-
تون ته آجو ٿي وئين!

ڪٿان آڻيان پانهنجي، دردن جو دارون؟
تون ته آجو ٿي وئين!

ڏٺي مون ڪي ڏوهه ۽ مٺا! ميارون -
تون ته آجو ٿي وئين!

مهر خادم

غزل

توکي هردم خيال ساريندا،
نيڻ توڏي پيا نهاريندا.
تون ته سمجهين ٿي ڳالهه پاراٿي،
درد تنهنجا اسان کي ماريندا.
پيار دل کي ڏني ٿو بيچيني،
پيار وارا ٿي نيه هاريندا.
صرف هڪڙو اسان جو مولي ٿي،
باقي پڪ آ ته سڀ وساريندا!
پرهه جو پَل، بهار بڻجي هو،
مهر خادم جا نيڻ ٺاريندا!

ادل سومرو

نئين صبح جي نئين عذاب تائين

گهر جي دروازي کان
ٻاهر نڪرندڙ
هر ڇوڪريءَ جو
ڪي مڪروهه اکيون
پيڇو ڪنديون آهن.
اسپتالن ۽ آفيسن ۾
ڊيوٽي ڪندڙ ڇوڪريون
فيڪٽرين ۽ دُڪانن ۾
ڪم ڪندڙ ڇوڪريون
گهر گهر وڃي
ضرورت جون شيون
وڪڻندڙ ڇوڪريون
جڏهن صبح سويري
گهر کان نڪرنديون آهن
ته مائرن جون دعائون ڏيندڙ
شفيق اکيون
انهن کي الوداع ڪنديون آهن.
۽ پوءِ سڄو ڏينهن انهن کي
بدبودار ۽ شڪاري اکين منجهان
گذرڻو پوندو آهي.
جڏهن سڄ جون اکيون
سمنڊ ۾ ٻُڏي وينديون آهن
ته اهي ٿڪل ڇوڪريون
پبلڪ ٽرانسپورٽ ۾ سفر ڪري
هزارن اکين جي
گدلاڻ مان گذري
گهر پهچنديون آهن
۽ مائرن جي مقدس اکين مان
گذرندي ئي
صاف شفاف ٿي وينديون آهن.
۽ پوءِ نئين صبح جي
نئين عذاب تائين
مائرن جون فڪرمند
جاڳندڙ اکيون
انهن کي
پنهنجيءَ پناهه ۾
رکنديون آهن.

وائي

سمنڊ! تنهنجي جهول ۾،
ڪيڏا ڪوڏ، سپون-
مون وٽ آهي شاعري.

ناهي ٻيو هٿيار ڪو،
منهنجي سَگهه سِٽون-
مون وٽ آهي شاعري.

جڏهن ايندئي عاشقي،
سمجهي ويندين ءِ تون!
مون وٽ آهي شاعري.

مون کان پڇيو مائٽن،
ڇا هي ميڙيو مون؟
مون وٽ آهي شاعري.

توکي ارپڻ لئه رکو،
منهنجي منڙي ڀون!
مون وٽ آهي شاعري.

مير عبدالرسول "مير"

وايون

(1)

الا! چا جي لاءِ؟

نيڻين نند نٿي اچي!
منهنجي ماندي مَنُ کي، مُرڪن سان مهڪاءِ،
نيڻين نند نٿي اچي!
اُتي شاهه لطيف جي وايـن کـي ورنـاءِ،
نيڻين نند نٿي اچي!
لاٿـي پـارس لوهـه کـي، لالــڻ لال بڻـاءِ،
نيڻين نند نٿي اچي!
چيڙي تارون تَـنُ جون، سُـرن کي سرچاءِ،
نيڻين نند نٿي اچي!
رُئل منهنجـي روح جـي، راڳـيءَ کي ريجهـاءِ،
نيڻين نند نٿي اچي!
اُتـي آسـر ويـل جـو، پريـاتيءَ کـي ڳـاءِ،
نيڻين نند نٿي اچي!

(2)

ڪيڏا ڪـاريهر، ڪنيـو وتـن ڪَـرَ،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!
ساماڻا ست آڳريا، سَـر سَـر ۾ سوئر،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!
اسان جڻ کي اوپرا، ڏارين جـي جڻ ڏَرَ،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!
سَگهه مان سينا ساهيو، ڪِلندا وتن ڪَـر،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!
شال ڏسان مان ڏينهڙا، سُـڪيا ڪي بيهر،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!
هيٺـاين ۾ هينـڙا، ڏهڪيـا پـَـسي ڏَر،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!
مـاٺ ڏنـر مهراڻ ۾، سُـڪا سـارا سَـر،
پينـرا! پنهنجـي پـونهءَ تـي!

(3)

هوندا جي هيراڪ،

ڪيئن پلن سي پاڻ کي!
متـــارن کـــي موهيـــو، اُنوکـــي اتفــاق،
هوندا جـي هيـراڪ،
ڪيئن پلن سي پاڻ کي!
موکي! تنهنجي مَٽ جي، هِـتي هُـتي هاڪَ،
هوندا جي هيـراڪ،
ڪيئن پلن سي پاڻ کي!
اُڃـو اُوس آ اُتــي، تــوڙي چکــن چــاڪ،
هوندا جـي هيـراڪ،
ڪيئن پلن سي پاڻ کي!
وِهـ جـا پيـالا پُــر ملـن، اهـڙي ڪـا اوطـاق؟
هوندا جـي هيـراڪ،
ڪيئن پلن سي پاڻ کي!
پهرايـائون پـاڻ کـي، پيئـڻ جـي پوشـاڪ،
هوندا جـي هيـراڪ،
ڪيئن پلن سي پاڻ کي!
ڪيئن پلن سي پاڻ کي!

(4)

مون کي تنهنجي سارَ،
جڻ کي مينگهه ملهار،

جڻ ڪا بوند بهارَ جي!
جـڻ کـي پيـرون پـــٽ تـي، جــڻ کـي لال ليـارَ،
مـون کـي تنهنجـي سـارَ،
جـڻ کـي ڪنـدون کيـر ۾، جـڻ ڪـا مـاکيءَ لارَ،
مـون کـي تنهنجـي سـارَ،
جـڻ کـي برسـن پِــٽ تـي، ڪڪـر ڪارونـپارَ،
مـون کـي تنهنجـي سـارَ،
جـڻ کنهـن واسـيو واءُ کـي، موتئـي جـي مهڪـار،
مـون کـي تنهنجـي سـارَ،

سيد مرتضيٰ ڏاڏاهي

غزل

سُکن جي ڳالهه مان يارو، ڏکن جي ڳالهه نڪري پئي،
گلن جو ذڪر ڪرڻو هو، ڪنڊن جي ڳالهه نڪري پئي.
سَگهن جي سامهون سائين، اگهن جي ڳالهه نڪري پئي،
نڌڻڪن، انگ اُگهاڙن ۽ سُڃن جي ڳالهه نڪري پئي.
گهٽيون ٿي پيٽ پرين جون ٿيون ڳالهيون ڪچهرين ۾،
پري محفل ۾ اڄ مون کان ٻُکين جي ڳالهه نڪري پئي.
مهانگائي ملاوت جو چيو، مون وياج خورن کي،
نڱن اڳيان الاجي ڪيئن نڱن جي ڳالهه نڪري پئي،
پڪو پهه هو ته دلبر لاءِ سهڻي سوکڙي وٺبي،
ارادو ترڪ ٿيو جنهن دم، اگهن جي ڳالهه نڪري پئي.
وڏي غلطي ٿي مون کان جو وڏي ماڻهو جي دعوت ۾،
غريبن جي سُکل مانيءَ ڳڀن جي ڳالهه نڪري پئي.
گهڻو ٿي پاڻ کي روڪيم اڳيان اختيار وارن جي،
تڏهن پي وات مان ڌاڙن، ڦُرن جي ڳالهه نڪري پئي.
نٿي چاهيم چوڻ راشين، جوارين ۽ دلالن کي،
مگر مون کان چندن آڏو چندن جي ڳالهه نڪري پئي.
بلاشڪ پنهنجي ڀُل چُڪ تي مياري "مرتضيٰ" آهي،
جو هن بزمِ مسرت ۾ غمن جي ڳالهه نڪري پئي.

غزل

پٽڪون پيا بيگانن وانگر،
دنيا ۾ ديوانن وانگر.
ڪيئن ڪجي ۽ ڪنهن کي چئجي،
ماڻهو سڀ مستانن وانگر.
هيڏي ساري جڳ ۾ جاني،
ڪو ڪو آ انسانن وانگر.
آهن خوشيون خواب اسان جون،
مفلس جي ارمانن وانگر.
وقت هيو جو پاڻ هٿاسين،
غربت ۾ سلطانن وانگر.
پنهنجون ڳالهيون آهن هاڻي،
ماضي جي افسانن وانگر.
قرب ۾ تي قربان وياسين،
پيارن تان پروانن وانگر.
محبت ۾ به ملاوت آهي،
سودي ۽ سامانن وانگر.
"ڏاڏاهي" پيا ڏينهن گذاريون،
پنهنجي گهر مهمانن وانگر.

غزل

دل چوي ٿي پيار جون ڳالهيون ڪجن،
ياد حسنِ يار جون ڳالهيون ڪجن.
نرم هٿ، چشمِ غزالان، سروقد،
زلف ۽ رخسار جون ڳالهيون ڪجن.
نازنين نازڪ بدن جي ناز جون،
درشن و ديدار جون ڳالهيون ڪجن.
بين، بازو، بي مثل دندان سنديون،
لب، لسان، گفتار جون ڳالهيون ڪجن.
خال مشڪين، مه جبين، دل آفرين،
ابروءِ خمدار جون ڳالهيون ڪجن.
مُرڪ تان محبوب جي دنيا فدا،
محب مٺيادار جون ڳالهيون ڪجن.
ذڪر جنهن جي سان اچي دل کي سرور،
تنهن مٺي منٺار جون ڳالهيون ڪجن.
مهڪ جنهن سان ٿو ٿئي معطر دماغ،
جسم خوشبودار جون ڳالهيون ڪجن.
"مرتضيٰ" وردِ زبان، وصفِ صنم،
سونهن جي سردار جون ڳالهيون ڪجن.

مير محمد پيرزادو

غزل

ڇُوڇـڙيون ڏئي چاهتن جا ڇنـگ کـي ڇوري وئـي،
قيد جـي زنجيـر جـون سـپـئي ڪڙيـون پـوري وئـي.

وقـت کـان پـوءِ منهـن مقـابل ٿـي وئـي جـو اوچتـو،
حـال سـپـئي ڇـُـپ انــدر تفصيــل ســان اوري وئــي.

روش مـان ٿـي رونمـا ٿـي پيـارُ هٿــس پـترو پيـو،
مــاپ ۽ مــاڻن بنــا هــوءِ محبتــون تــوري وئـــي.

پـاڻ ٻيجـل جـا اکيــن مــان جيئــن نڪتــس اوچتــا،
قرب واري ڪات سان ڪنڌ ڪلهن کان ڪوري وئي.

موٽـو جـو هـوس جلـدي، منهـن ڏيکـاري ڄڻ وئـي،
جيءَ جهوراٽـي جهـُــريل، ويتــر گهڻـو جهـوري وئـي.

ڏکـن جـو ڏونـگر اٿـانگو، جسـم نـازڪ ڇـا ڪـري؟
ڏيل جي ڏيَ تـي ڏکيـون، ڏونـگر- پـِـٽون ڏوري وئـي.

جنهـن ٻڄـائي پـاڻ پاسـي پيـار کـان ڪيـو. پـر اُهـا،
گهورَ هڪ جي گهاوَ تان، گهر تڙ سپـئي گهوري وئي.

چوڏهيـنءَ جي چنڊ هيـنان چنـدن لاٿـي جيئـن سـُــتي،
چانڊني چـادر وجهـي، هـن جـي مٿـان هـوري وئـي.

جان تنهن جي ڪانـ ڇـُـٽندي، وَس ڪٺي ڪيڏا ڪري،
ٻُوپ ڳنڍ جي ڳالهـ جي جا ڳڙهـ کهين ڳوري وئي.

مـُــند موٽـائي وجهـي شل، هيـل ايئـن هـُـڀڪار ۾،
سنڌ تـاريون سـانوڻـيءَ رُت، هيـل جيئـن مـوري وئــي!

گيت

نئين گت ڪا جـڏهن سـرجي، نئيـن ـ ـڳيان ۾ آئـي
توهـان جـي يـار آمـد پـي تـڏهن امڪـان ۾ آئـي!

نمـائي مـاڪ نيڻـن مـان، وري نيـڙو ويـا گـم ٿـي-
اِهـا ڳـولا نـ ڪٿـي آ، سـتارا ويـا سـپـئي سـُــن ٿـي-
پـرهـ تـن کـي لڳـائي گـس، ملهـي ميـدان ۾ آئـي،
توهـان جـي يـار آمـد پـي تـڏهن امڪـان ۾ آئـي!

سـتائي ياد تنهنجي ٿي تـ سـُـڏکن ساز تا ڇيڙيون-
رُنـل جذبـن کـي پرچـائي، ٽٽــل ارمـان تـا ميڙيـون-
جلـڻ ڪـارڻ سـندم ارٿـي، حـڏهن شمشـان ۾ آئـي
توهـان جـي يـار آمـد پـي تـڏهن امڪـان ۾ آئـي!

ورائڻ ڪاڻ وس ڪيا مون، هٿن مان پر ڇڏائي وئين،
اسان ڳوليـو انبـر توکـي، مگـر ڏرَ سـان ٽـنائي وئيـن،
اهـا صـورت وري سـهڻي، جـڏهن انسـان ۾ آئـي،
توهـان جـي يـار آمـد پـي تـڏهن امڪـان ۾ آئـي!

ڇـــڏيو ســــاروٽين ســـاڙي، رهـــو آ روح ۾ راڙو،
پيــو ڏڙڪــي ســجو ڌڙ آ، دليـــن ۾ آ لڳـــو ڏاڙو،
ڳڙي ڪـا ڳالهـ ڳوڙهن مان، جڏهن ارمـان ۾ آئـي،
توهـان جـي يـار آمـد پـي تـڏهن امڪـان ۾ آئـي!

گهڙي ڪا ڪا عمر ساريءَ مٿان ڀاري پوي بنجي،
جنم کان جو منجهيل آ سو انهيءَ ۾ ٿو وڃي سلجي،
نئين ڪنهن راز جي پـَـچَـ گهڙ هلي اوسان ۾ آئـي،
توهـان جـي يـار آمـد پـي تـڏهن امڪـان ۾ آئـي!

"سوز" هالائي

نظم

ديوانو درياهه

جڏهن آءُ سنڌوءَ ڪناري ٻُڌان ٿو،
جڏهن شاهه جو سُر سهڻي پڙهان ٿو،
جڏهن بَند ۾ بَند پاڻي ٻڌان ٿو،
سنڌوءَ سير تي جيئن، نظرون وجهان ٿو،
دڪي دل ٿئي ٿي، دڪي مان ٿيان ٿو،
پڻائيءَ جي بيٽن ۾ گم ٿي وڃان ٿو.

*

پڻائي بہ سنڌو ڏٺو اوج ۾ هو،
سمندر جيان ان کي وهندو ڏٺو هو،
"متل مٺ" جو مهراڻ تنهن کي چيو هو،
تڏهن سُر سهڻي بہ تخليق ٿيو هو،
اهو شاهه درياءُ سُڪندو ڏسان ٿو،
تڏهن مان لڄان ٿو، تڏهن مان لڄان ٿو.

*

جتي ڪالهہ ڪشتين قطارون ڏٺيون سين،
پَلن ۽ مڇين جون بزارون ڏٺيون سين،
۽ نورين جي نيڻن نهارون ڏٺيون سين،
ملاحن جون وڏيون ڄمارون ڏٺيون سين،
اُتي هاڻ واريءَ وراٿا ڏسان ٿو،
جلي جيءَ وڃي ٿو ۽ ڀڄران پڇان ٿو.

*

هتي هاڻ اُجڙيل ڪنارا لڳن ٿا،
۽ ويران سارا نظارا لڳن ٿا،
سهارن سوا بي سهارا لڳن ٿا،
۽ وڇڙي ويل سي ويچارا لڳن ٿا،
ڪنڌيءَ تي جڏهن ڪنگ رڙندي ڏسان ٿو،
تہ واريءَ جيان مان بہ وکري وڃان ٿو.

*

نڪو ڪيٽ آهي، نڪو ڇيٽ آهي،
نظر حد تائين رڳو ريٽ آهي،
نہ لهرن ۾ ساڳي سا لس ليٽ آهي،
هي سنڌو آهي يا ڪوئي بيٽ آهي!

اکين سان نہ منظر ڏسي سو سگهان ٿو،
ٻئي هٿ پنهنجي اکين تي رکان ٿو.

*

ازل کان هي درياهہ وهندو رهي ٿو،
۽ ڌرتي کي سيراب ڪندو رهي ٿو،
سفر در سفر ساڻ هلندو رهي ٿو،
سمندر جي سيني سان ملندو رهي ٿو،
جڏهن هن کي واهڙ جان وَهندو ڏسان ٿو،
تہ مان سوچيان ٿو، تہ مان سوچيان ٿو.

*

اهو ڳيچ اڄ پڻ ڇپن تي ڇُري ٿو،
تہ هالن جي هيٺان بہ درياهہ وهي ٿو،
ڪڏهن ڪيئن وهي ٿو، ڪڏهن ڪيئن وهي ٿو،
سڄو لوڪ پورالو درياهہ چوي ٿو،
اهو ڳيچ هاڻي ٻُڌي نہ سگهان ٿو،
مگر جي ٻُڌان ٿو تہ روئي پوان ٿو.

*

جيڪي لڙڪ ٿر لئہ بچائي رکيا سين،
اُهي هاڻ سنڌوءَ ۾ اوتي ڇڏيا سين،
نڪي قرض پنهنجا چُڪائي سگهيا سين،
نڪي فرض پنهنجا نڀائي سگهيا سين،
اها ڳالهہ دل جي اوهان سان ڪيان ٿو،
جهُريل جيءَ کي ڪائي تہ آٿت ڏيان ٿو.

*

دعا آهي سنڌو کي جل ٿل ڏسون شل،
ڪنڌين ۽ ڪنارن کي اُٿليل ڏسون شل،
وهڻ ڳوٺ وستيون بہ وَرسيل ڏسون شل،
سڄي سنڌ جا نيڻ ٺريل ڏسون شل،
اها آس آئون بہ دل ۾ رکان ٿو،
انهي شاهه درياهہ لئہ پاڻي گهران ٿو.

*

خدايا! تون سنڌو کي سيراب رکجان،
عطا اِي امرتا سندو آب رکجان،
پري تل ترايون سو سيلاب رکجان،
صدا "سوز" جي کي شرفياب رکجان،
سنڌ در تي داتا دعائون گهران ٿو،
ڪجان عرض مقبول جيڪي ڪيان ٿو.

ذوالفقار سيال

غزل

مُرڪ منهن تي سجائي، ڪريان آجيان.
لڙڪ پنهنجا لڪائي، ڪريان آجيان.
توتان دنيا سموريءَ کي گهوري ڇڏيان،
نينهن پنهنجو نباهي، ڪريان آجيان.
واءُ ڪوسو نه توکي ڪڏهن به لڳي،
توکي دل ۾ سمائي، ڪريان آجيان.
مُلهه تنهنجو ڪٿي، ڪوئي سگهندو ڪيئن؟
توکي پارس بڻائي، ڪريان آجيان.
توکي پيٽيان، ڪو ثاني سُجهي ئي نٿو،
پنهنجي نيڻين وسائي، ڪريان آجيان.
زلف، هي زندگي ڏاڍي گهٽ، مختصر،
سڀ زمانا وِرائي، ڪريان آجيان.

غزل

جيئان ٿو تنهنجي جڳ ۾، انعام ٿي ويو هان.
توکان سواءِ او جاني! بي نام ٿي ويو هان.
پيئان نٿو مگر پوءِ به ٿو وتان خماريو،
پنهنجي اکين ڪري مان، بدنام ٿي ويو هان.
ايڏا ستم سَناسين، جيءُ هي جهُري پيو آ،
بي مهر بي وفا جو انجام ٿي ويو هان.
ڳوليو نٿو لڀين پر، تون چنڊ به ته ناهين،
انسان وانگي هر جاءِ مان جام ٿي ويو هان.
تنهنجي محبتن جو، اهڙو اثر به آهي،
ڪيڏو به ڪرجهڙو پر گلفام ٿي ويو هان.
تنهنجي ڪري زمانو، مون کي پيو سجائي،
مان زلف هاڻي جڳ ۾ بي دام ٿي ويو هان.

غزل

بنده پوکي ڇڏيا آهن،
ڪنڊا پوکي ڇڏيا آهن.
روشن روشن راهن تي ڪنهن،
ڪنڊا پوکي ڇڏيا آهن.
ماڻهن پنهنجن دروازن تي،
جهنڊا پوکي ڇڏيا آهن.
قلمن جي بدران هاڻي هرڪنهن،
ڏنڊا پوکي ڇڏيا آهن.
سياست ۾ سيڙائي ڪي ٿي،
ڌنڌا پوکي ڇڏيا آهن.
کهڙي حق جي ڳالهه ڪرين ٿو؟
انڌا پوکي ڇڏيا آهن.
سونهن جڏهن پيدا ناهي ٿي،
گندا پوکي ڇڏيا آهن.

غزل

وار تنهنجا وڏا ڪارا گهاٽا کُليا،
شهر، ماڻهو ته ڇا، هي زمانا رُليا.
ساريون نظرون وڃي راهه ۾ ٿي ويون،
توکي ايندو ڏسي ڪهڙا ڪهڙا پُليا.
نيڻ تنهنجا نشيلا جي مُرڪيا وري،
ٿيڙ ڪائي ائين ڪيڏا ماڻهو ڪِريا.
تنهنجي انگ انگ ۾ خوشبو جو آ واس ڪو،
تنهنجي ٻولن ۾ ڄڻ سمنڊ اُٿلي پيا.
جنهن ڏنو توکي پنهنجو ڪري آ ويو،
هُل هن شهر ۾ "زلف" ڪيڏا هُليا.

علي آڪاش

مايا

وَهندڙ واهه، چمڪ جي ڇايا،
سڀ ڪجهه مايا!
هٿ ڪنول جٿن ڏسندي هُن جا،
ڦُون ڦُون ڦونڊرا ڦَهڻندا آيا،
سڀ ڪجهه مايا!
تاريءَ تي ڪي ڦولَ ٽڙيا يا،
ڪنهن ناريءَ سي چوٽ سجايا،
سڀ ڪجهه مايا!
چنڊُ نديءَ ۾ ٽنگو وهنتو،
لهرن لَڄ مان مُڪَ لڪايا،
سڀ ڪجهه مايا!
ويلَ وڏيءَ جو گلَ جي ڳل تي،
شبنم ڪرنڙا هٿَ گهمايا،
سڀ ڪجهه مايا!
مينديءَ ڏارَ، هٿن ۾ هُرڪُر،
من جا پاوَ اڪين ۾ آيا،
سڀ ڪجهه مايا!
ڪڙَ تي ڪانهن، ڦڪيءَ جو پينگهو،
مهڪيل موڪَ ڇري ڏڏَ ڏيا،
سڀ ڪجهه مايا!
الهڙ نار ڦٿر تي ويهي،
جلَ ڌارا ۾ ڦير ڦُسايا،
سڀ ڪجهه مايا!
اُڀ ۾ ڏور اُڏامن ڦنڇي،
ڪنبَ هوا تي لهندا آيا،
سڀ ڪجهه مايا!
ڪنهن ونگس جاڳي ڪر موڙي،
ڪنجري جا ناڪا ٽِڙڪايا،
سڀ ڪجهه مايا!

واهه ڪپر تي ويهي تو جي
لهندڙ سج ڪي نياپا نايا،
سڀ ڪجهه مايا!
ڇٽن ڇپن جي وچ تي وهندڙ،
جلَ ڌارائن سُرَ ملايا،
سڀ ڪجهه مايا!
ٻُڌندي ٻُڌندي توڏي! تنهنجا،
ساهڙَ جيڪي سڏ ورنايا،
سڀ ڪجهه مايا!
ليلا جيڪو هَٿُ وڃايو،
ڪونڙوءَ جيڪي ڦلَ ڪمايا،
سڀ ڪجهه مايا!
رڇَ تماچيءَ اُجليا چَرَ تي،
نوريءَ جيڪي ونجهه هلايا،
سڀ ڪجهه مايا!
تنڌُ، ڪتارو، ڪنڌُ مليا يا،
سورٺ مينديا ڌوڙ گُڏايا،
سڀ ڪجهه مايا!
سُرهي سيجَ پرين پهلوءَ ۾،
مومل مَهڪي ڦَهر ڦُڇايا،
سڀ ڪجهه مايا!
مُندَ ڪَڙين ۾ مارو سَنرا،
مينهن موٽي ماڳ مچايا،
سڀ ڪجهه مايا!
جهولو، ريتِ، پنهونءَ جو پيرو،
مُندَ ٻه مايا، ڪيچُ ٻه مايا،
سڀ ڪجهه مايا!
شيشا خوابَ، ڦٿر جو پاڙو،
وڪَ وڪَ چِرڪيا ۽ گهبرايا،
سڀ ڪجهه مايا!

سپنن جو ڪو سوداگر جنھن،
وچ بازر ۾ لعل لٽايا،
سڀ ڪجھ مايا!
چاڙھو چڪ تي چاڙھي ڪاڪا!
تو جي هيرا ڦانو لسايا،
سڀ ڪجھ مايا!
مورتَ سنگتراش نه پنھنجو،
تيشا ۽ ڇيڻيون به پرايا،
سڀ ڪجھ مايا!
نندي جام ڪلنگي پڳ جي،
چوٽيءَ چنڊ ڏسي شرمايا،
سڀ ڪجھ مايا!
چنڊ، ڪراڙ، اياز، پٽائيءَ،
موهن ساري پاند پسايا،
سڀ ڪجھ مايا!
سوريءَ سڏ، ڳڙهيءَ جو ڳيرو،
نندَ مٽيءَ ۾ ڌرتيءَ ڇايا،
سڀ ڪجھ مايا!
سنَ ۾ جھونو سچ لهي ويو،
اڃا ته ڪنھن به نه ديپَ جلايا،
سڀ ڪجھ مايا!
ڏات ڏکيءَ جو ڏيهه نه ڪوئي،
مارڳ ڪيهه ڪويءَ جي ڪايا،
سپرين سارا سانگ اجايا،
سڀ ڪجھ مايا!
سڀ ڪجھ مايا!

اسحاق سميجو

سانيٽ

اڃا سنڌ، حڪمر ٿو هلي ۽ اڃا به تنھنجو نظام آهي،
اڃا به دل کي يقين آهي ته تون اچين ٿو ته تون اچين ٿو.
اڃا به ساهن جي سلسلي کي سنڌ، سبب ٿي دوام آهي،
اڃا به ڌڙڪڻ جو دين آهي، ته تون اچين ٿو ته تون اچين ٿو.

هزار راتيون ڪٽيون اکين ۾، متان مقدر کي جاڳ ٿي پئي،
متان سُمهي پئي انا سنڌ، ۾، متان اچي تون وڃين اويلي،
مگر ستارا ٽٽي رهيا هئا، اُجي بدن تي به آڳ ٿي پئي،
جوانس ٿو دل! گهڻو ٿي ٿيو بس، مگر مڃي ٿي نٽي ڳهيلي.

گمان جي ٻُڪ ۾ ديپ دل جو اڳي جيان ٿي ٻري رهيو آ،
هوا جيان هڪ اُداس اُلڪو انهيءَ سان گڏ گڏ هلي رهيو آ،
فضا ۾ رنگن جي نشن وَهي ٿي، فضا ۾ سپنو تري رهيو آ،
اڃا به محروم ٿي رکين ٿي، وصال جو پل جلي رهيو آ.

حسين ۽ لازوال آهين، مڃان ته ٿو دل حقير آهي،
مگر ڪيان ڇا جنم جنم کان سنڌ، گهٽيءَ جي فقير آهي!

تو ڏٺو منھن، ٻريو پئي آئينو
سچ وانگي جليو پئي آئينو
اُن سان ڪيڏو سڙيا ٿي آئينا، — جيڪو سهڻيءَ ڪنيو پئي آئينو
هر ادا هُن جي سنگباري هئي — هر نظر تي ٽٽو پئي آئينو
هڪڙي پوپٽ رنگيءَ سان ملندي — گل وانگي ٽڙيو پئي آئينو
تون ڏسين پئي پنھنجي صورت — يا آئيني سان مليو پئي آئينو
هرڪو آئينه گر ته ڪونهي ڪو — پوءِ ڇا لئه ڇڙيو پئي آئينو
هڪ پراڻو قصو هو جنھن ۾ — هڪڙي انڌي ڏٺو پئي آئينو
ڪو ته اُن ۾ به راز هو شايد — روز پيٽ تان ڪِريو پئي آئينو
پاڻ تي رشڪ ٿي ڪيئين "اسحاق"
مون تي دل ۾ کِليو پئي آئينو

خاڪي جويو

وايون

(1)

آڌيءَ رات وٺـان، ڪپـرُ "ڪـاري واهـہ" جـو،
ڏيئو ٻاري ڏاهہ جو.

ڪڏان پنهنجي ڪنڌ مان، نِـڳرو نيئر مـان،
ڏيئو ٻاري ڏاهہ جو.

جيڪـر پنهنجـيءَ جـُـوءِ ۾، ڏٻـرن ڏڍ ڏيـان،
ڏيئو ٻاري ڏاهہ جو.

"خاڪي"خيال خمار جا، چت مٿان چاڙهيان،
ڏيئو ٻاري ڏاهہ جو.

(2)

پنهنجي دنيـا خيـال او سـائين،
پنهنجـــي دنيـــا خيـــال...

جـڳ سـچي جـي جيـوت جـي لئـہ، سـوين آهــن سـوال،
او ســــــائين،
پنهنجـــي دنيـــا خيـــال...

آهـــن چـــو انڌيرنـــگر جـــا، رهـــزن ٿيـــا رکـــوال،
او ســــــائين،
پنهنجـــي دنيـــا خيـــال...

مـــاڻهوءَ مـــاڻهو جـــي لئـہ جوڙيـــا، "خـــاڪي"خـــام خيـــال
او ســــــائين،
پنهنجـــي دنيـــا خيـــال...

مريم مجيدي

نظم

چنڊ منهنجو!

چنڊ منهنجو چاهہ جو!
مون ڪان رهيو ڪيڏو اوپرو!
آءٌ ڳهيلي، هانوَ هنيلي ساڻ هيڪل.
ائين جُڳن ڪان،
آس لڳائي،
واٽ ۾ ويٺي رهيس!
هو دل جي ڌرتي مٿان،
پيار جا پيرا مٽائي،
منهن ڦيرائي،
ڪنهن ڏورانهين دنگ تان،
ائين پراون جيئن سدا،
ايندو رهيو، ويندو رهيو!
جڳ ۾ وکيرڻ روشني!
پر مون کي اهڙي ڪين سگهيو،
هڪڙو ڪرڻو قرب جو!
ڪيڏو نہ ڏس!
ڪنجوس نڪتو!
چنڊ منهنجو چاهہ جو!
چنڊ منهنجو چاهہ جو!

علي دوست "عاجز"

منهنجي ليکي

منهنجي ليکي، هاڻي مون کي-
ياد نہ ايندين، وسري وئين!
گهمندي گهمندي ڪيسي مان ڪنهن-
پرس جيان ڄڻ نڪري وئين!
هير گهلڻ سان ڪڪرن وانگي-
هوريان هوريان وکري وئين!
ڪڪرن وانگي وئينءَ پکي ٿي-
سرنهن وانگي نسري وئين!
دل سان، نيڻن ساڻ عمر جا-
پائيچارا نبري وئينءَ!
منهنجي ليکي، هاڻي مونکي-
ياد نہ ايندينءَ، وسري وئين!

هڪ ٿي ڳالهہ

ڪو هڪ ڳُڻ بي اهڙي سُر جان-
جنهن کي پيو ٿو ڳايان روز.
نينهن بہ هڪ ٿي چولي وانگي-
جنهن کي پيو ٿو پايان روز.
تنهنجو سُور بہ هڪ پٽ وانگي-
سيني سان پيو لايان روز.
هڪڙو تنهنجو نانءُ چپن سان-
چُمندي چايان روز.
هڪ ٿي ڳالهہ نٿي تو سمجهي-
مان تو پيو سمجهايان روز!

پيار

اهڙا پيار بہ ڪهڙا پيارَ!
ڄڻ ڪنهن هلندي گاڏيءَ مان،
ڪلندي ڪير ڪري ڪيڪارَ!
اهڙا پيارَ بہ ڪهڙا پيارَ!

نينهن

اهڙو نينهن بہ ڪهڙو نينهن!
ونڊ اِسڪرين تي ٽوپڻا جهي،
وڏڦڙي سان پيو هو مينهن،
اهڙو نينهن بہ ڪهڙو نينهن!

ڏينهن

ڏينهن ٿيو ڙي، ٿي ويو ڏينهن!
ساڳيا تارا، ٽيڙو، کٽ،
هيسيل هرڻيون، مڇريل شينهن،
اهڙو ڏينهن بہ ڪهڙو ڏينهن!

چريا چوڪرا

دل ڀڳي تہ ٿي پئي-
ڪيترا ذرا ذرا.
ڪا خبر نٿي پئي-
تہ ڪيترا ڪريا، بچيا!
لُڙڪ ڄڻ ڀُڪن ۾ ها،
ساڻيجي نٿي سگهيا.
خواب اهڙي حال ۾-
ڪونہ ٿي سُڃاڻجا.
پيار هڪ دفعو ڪيو-
عمر ڀر ڪنبا ڪڏيا.
پو بہ پيار لاءِ ها-
چوڪرا صفا چريا!

وسيم سومرو

(1)

ان جهالر جون سڀ ڇمڪڻيون،
ٿـڻي ڳم ٿي ويون-
جنهن کي مون ڪڏهن خريدي
اندرئين دروازي تي لڙڪائي ڇڏيو هو-
جهالر ۾
ڪاٺ جي ڳنڊيل ٿـڪرين واريون لڙيون،
اڃان بہ لڙڪن ٿيون!
اڃا بہ جڏهن ٻار
ايندي ويندي لڙيون لوڏين ٿا،
تہ مون کي سندن ڇيڙن منجهان،
ڇمڪڻين جو آواز
ڇمڪندو محسوس ٿيندو آهي.

(2)

مينهن وسڻ بند ٿي ويا،
ڇت جو انتظار اڃان سلامت آهي،
هـو بوندن جو آواز هوندو هو،
يا ڇت مٿان
اپسرائن جي پيرن جو،
اڳهاڙو ڇم ڇم ڪندڙ پسارُ!
مينهن وسڻ بند ٿي ويا،
پر ساهن جو انتظار اڃان سلامت آهي،
هـو پنل هوائن جو
ڇهاءُ هوندو هو،
يا مٽيءَ جي ڪٽوري،
جنهن کي ڇڻ
ڏکڻ جون هوائون ڇت مٿان،
ڇنڊينديون رهنديون هيون،
ڇنڊينديون رهنديون هيون-

(3)

هوءَ ڪرسي خالي آهي-
نہ اُن تي ڪيرُ آهي؟
جيڪو دروازي تي
لڙڪندڙ ريشمي پردا لوڏي،
هاڻ هاڻ مٿس ويٺو آهي.
پر اُن جي پيرن ۾ جتي ڇو ناهي!
نہ ڪرسي خالي آهي.
هُوڪو خوشبوءَ جو جسم آهي،
منهنجي تصور
جنهن کي تخليق ڪري وڌو آهي-

(4)

ڪير اچي نہ اچي،
پردا لُڏندا ئي رهن ٿا،
پـَکو ڦرندو ئي رهي ٿو،
بلب ٻرندو ئي رهي ٿو
ڪير اچي نہ اچي،
رليءَ جا رنگ
دروازو گهوريندا رهن ٿا،
ساهہ کڄندا ئي رهن ٿا،
کڄندا ئي رهن ٿا.

(5)

تون ڇا ٿو چوڻ چاهين!
اهو تہ هوءَ فريم ۾ تصوير هاڻ پراڻي ٿي وئي آهي،
ڪرسيون ۽ ميز پالش ٿي
نئين ٿي پئي آهي
ڪمري جون ڇتيون
نئين رنگ ۾ ڏوبي، نيون ٿي ويون آهن
پکو سروس ڪان پوءِ
بي آواز ٿي نئون ٿي ويو آهي،
پر هيءَ دل؟
برابر نئين ويس ۾
منهنجو ڏسڻ بہ نئون ٿي ويو آهي
پر هيءَ دل!
جا ان تصوير جي فريم ۾ بند آهي،
توکي ڇو نئي نئين لڳي؟

روشن گهانگهرو

غزل

سونهن سينگارجي هلي آهي،
واسجي وئي ٻلي ٻلي آهي.

هن جي گفتار، ناز، فرمائش،
سادڙي آ صفا ڀلي آهي.

هوءِ معصوم آ فرشتن جان،
صاف دل آ ڪچي ڪلي آهي.

چاهتن جي جهان ۾ اڪثر،
دل ٻهيلي ڇو هيڪلي آهي!

غزل

احساس جو جُهڙ فڪرات ياد آ.
ترپڻ شعور جو سڪرات ياد آ.

کهڙي هوا گهلي جو بَرُ ڪري وئي!
سرسبز سونهن جي باغات ياد آ.

جذبن جي سيج تي لفظن جو رقص هو
مُرڪڻ خيال جو ءِ ذات ياد آ.

توسان حسين لمحا، ٽهڪ، چاندني
سُرتار پيار جي جذبات ياد آ.

ڪا سونهن ڪنوار هئي، ڪو چنڊ گهوٽ جو،
پَرين جي ناچ جي بارات ياد آ.

گنڍڻيءَ ڪراڙ تي سپنن جي عيد هئي
لفظن جي نُور جي برسات ياد آ.

ڪويل جي ڪُوڪ "روشن" ٽور مور جي،
بلبل جي پيار واري لات ياد آ.

غزل

چانڊنيءَ کان حسين تن غزل ٿو لڳي
ميل تارن جو تنهنجو بڪل ٿو لڳي.

هي جي مهڪيل جوان سُرمئي شام آ،
تنهنجي نيڻن جو وکريل ڪجل ٿو لڳي.

تون جو گڏ آن پرين! روشني هي پهر،
پاڳ پنهنجو رنگن ۾ رتل ٿو لڳي.

"جونِ" جي واءُ ٽانڊا رڳو باهه آ،
ڏينهن دوزخ جيان ڇڻ تتل ٿو لڳي.

خودڪشي ڪئي اٿس سڀ چون ٿا مگر،
هو مُئو پاڻ ناهي، قتل ٿو لڳي.

چا وري سچ تي سِر ڏنو ڪنهن سچي،
ميڙ مقتل جي حد ۾ متل ٿو لڳي!

غزل

سوج زخمي گمان پيلو آ،
ڌرتي رت آسمان پيلو آ!

صرف تَن ئي نه روح رهڙيل هن،
مُرڪ پيلي جهان پيلو آ!

ٿر ۾ افلاس ٿو رڙي ڪيڏو،
ٻار، ٻڍڙو، جوان پيلو آ!

ساڻ مون سان رهي ٿي تنهائي،
عزم پختو، ڌيان پيلو آ!

هجر جي ٿي هوا گهلي "روشن"،
عشق جو آستان پيلو آ!

بخشل باغي

وايون

بلبب جيئن اُجهايا،
لهي رات آيا،
ستارا اگڻ تي.
تڙي ٽهڪ تنهنجا،
چپر جيئن چايا،
ستارا اگڻ تي.
سوين رنگ راڳيءَ،
سرن ۾ سمايا،
ستارا اگڻ تي.
ٿيا لُڙڪ ظاهر،
گهڻو مون ڇُپايا،
ستارا اگڻ تي.
چئي چند توکي،
عجب مان چتايا،
ستارا اگڻ تي.
پَريان ڪڙڪيتا،
ائين ٽمٽمايا،
ستارا اگڻ تي.
ڇُهن پير تنهنجا،
تڏهن مون وڃايا،
ستارا اگڻ تي.

غزل

اڄ مليا آهيون اويلا پاڻ ۾،
ڪيترا آهيون اڪيلا پاڻ ۾.
ونجهه هٿا ٻانهون، سنتوءَ سان ٻاڪرين،
ڳالهڙيون ڪن ٿا بتيلا پاڻ ۾.
زندگيءَ ڪان پيي وڏيون ناراضگيون،
ڇڏ ڪٿي هاٿي ڳهيلا پاڻ ۾.
جهونڙا جهُريا نظرانداز ٿي،
بي خبر ليڪن نويلا پاڻ ۾.
پيهه ۾ آ شور ماڻهن جو متل،
هاءِ تنها پوءِ ب ميلا پاڻ ۾.
روز پکين ڪان پري ٿيندا وڃون،
وڃندي سوچين بيلا پاڻ ۾.

ستار سُندر

غزل

ٿيون ڪٿائون، زرد رستا،
زرد آئون، زرد رستا.
درد ڪيڏا ٿيون اُڏارون،
اڄ هوائون، زرد رستا.
ٿي لهي ڌرتي پنن سان،
جڙ تہ لائون زرد رستا.
خواب آهن پن وڻن جا،
ڏين صدائون، زرد رستا.
چير جو چمڪو پُسو آ،
سپ ادائون، زرد رستا.
مان اُتي ئي توکي ملندس،
جت خزائون، زرد رستا.

غزل

تنهنجي در آيس،
ڦوٽهڙي جي مُند ۾.
خوشبوءِ تنهنجي خواب ۾،
نتڏاکو هرگس،
ڦوٽهڙي جي مُند ۾.
رنگ نہ تنهنجا راس ٿيا،
آئون مرجهايس،
ڦوٽهڙي جي مُند ۾.
هاءِ! اڏورو تو بنا،
روح رهيو بي وس،
ڦوٽهڙي جي مُند ۾.
ڳاڙهن ڳلڙن تي سنديءَ،
نکريو جوبن- رس،
ڦوٽهڙي جي مُند ۾.
ٽڙيل سپٽي ڪونپلون،
ڏينديي منهنجو ڏس،
ڦوٽهڙي جي مُند ۾.

سرمد چانڊيو

"سنڌو"

او سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر ماڻهو "مست قلندر" آ،
۽ توڪل تي ٻه تونگر آ،
هر وستي "سيوهڻ نگري" آ،
هر ناري "رابعه بصري" آ،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر نعرو نينهن نغارو آ،
هر شوق نشون شهپارو آ،
"سرمست سچل" هر ڳڀرو آ،
۽ پڳ پڳ ڇير جو گهنگهرو آ،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر هاري "شاهه عنايت" آ،
۽ ڏاتو سچ علامت آ،
هي بيت "لطيف" جي آيت آ،
هر ڏوهه تي روز ملامت آ،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر ڳام ڏمال جي تال جيان،
هر مُرڪون چمڪي "لعل" جيان،
هر نانگو نينهن جو ناچو آ،
هر قدم تي هُو هُو "باهو" آ،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر راڳي "شاهه ڪريم" آهي،
جو راڳ ويراڳ مقيم آهي،
هي "تمر فقير" جو ڀاڳ آهي،
هي "ڀڳت ڪنور" جو راڳ آهي،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر شاعر "رڪيل" "سامي" آ،
۽ "روحل" ڪيف ڪلامي آ،
هر لفظ "حمل" جي هُشناڪي،
۽ "پاڳاري" جي بيباڪي،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هيءَ غيرت ننڍڙي ذرڙي آ،
جنهن واسي وک وک "ڪرڙي" آ،
ڪير "خليفو نبي بخش" آ،
هي "بيدل سائين" جو فرش آ،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هر ٻول "بيدل" جو ٻولي تي،
پرواز ڪري پَر کولي تي،
هي چڻنگ آ "چيزل" چولي جي،
هر آهه علامت شعلي جي،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

ڇا نينهن آ "نانڪ يوسف" جو،
"خوش خيرمحمد" آ سڀ ڪو،
هر ٻاب آ "سرور نوح" سنڌو،
هر محب آ "طالب مولىٰ" جو،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

هي "راهو" راڄ ڏٺي سارا،
۽ "سهتا" مانجهي معمارا،
هر وير ورهيه جا وسڪارا،
سڀ "سرمد" سائين سوڀارا،

سنڌو تنهنجي ساحل تي!

زاهد دارا ابڙو

خواب-گر جي دل

اسان مڪمل ۾ رهندا آهيون!
مڪمل ۾ ڪا کوٽ ناهي
مڪمل جامع ڪل، بي بدل جماليات آ
هتي جي رستن تي مينهن جو پاڻي نہ بيهندو آ
هتي جو سائو گاهہ ڪڏهن ناهي سُڪندو
هتي جي رهواسي جي هر ضرورت
مڪمل کي هلائيندڙ انتظاميا پوري ڪندي آ
مڪمل ۾ ممڪن حد تائين ڪو بکايل ناهي رهندو
۽ جيئن تہ مڪمل خود هڪ خواب آ
انڪري هت خوابن جي ڪا ضرورت ناهي.
تنهن هوندي بہ انتظاميا خواب ڏسڻ تي پابندي هڻي
ڇڏي آ
اهو ڄاڻندي تہ
جيئن تہ سڀ خواب سچا ناهن هوندا
۽ ڪوڙ خواب ٻيچاريندڙ پڻ هوندا آهن ۽ ڇاڪاڻ
تہ
"خواب آخر خواب ئي آهن- ڪا حقيقت تہ ناهن."
ان ڪري هر خاص ۽ عام کي ڄاڻ لئي ڏجي
تہ
"جيڪڏهن مڪمل جو ڪو رهواسي، خواب ڏسندي
پڪڙجي پيو تہ ان کي جوڳي سزا ملندي."
انڪري هتي ڪو خواب ناهي ڏسندو
گهٽ ۾ گهٽ سڀ چوندا تہ ائين ئي آهن
پر
مان لڪي لڪي خواب ڏسندو آهيان
۽ ڪوشش ڪري انهن کي ياد بہ رکندو آهيان
يا ڪڏهن ڪڏهن يادگيريءَ لاءِ
پنهنجن خوابن جا فوٽوگرافس ڪڍي وٺندو آهيان.
اهو هڪ نهايت خطرناڪ عمل آهي
مان ڪنهن وقت بہ پڪڙجي سگهان ٿو
پر جڏهن کان منهنجي دل جي پيوندڪاري ٿي آهي
مان ڊڄان نہ ٿو!
هيءَ نئين دل موت جي کوهہ ۾ موٽرسائيڪل هلائڻ واري
هڪ بازيگر جي آ
جنهن ناحق جنگ تي وڃڻ جي لازمي حڪم کان انڪار
ڪيو هو ۽
فائرنگ اسڪواڊ آڏو
پنهنجي بازيگري نہ
ڏيکاري سگهيو ۽ مارجي ويو.
۽ پُڪي ۾ هن جي دل منهنجي نالي الاٽ ٿي
الاٽمينٽ مهل مون کي هڪ خط بہ مليو
جنهن تي بين ڳالهين سان گڏ اهو بہ لکيل هو تہ:
"هيءَ هڪ دلير بازيگر جي دل آ"
۽ مان لڪي لڪي خوابَ لهڻ شروع ڪيا
شروع شروع ۾ تہ
اهي خوبصورت وشال هُرمچي جا ست- رنگا خواب ها
جن جي
پلڻ مون کي اڪثر پنهنجي محنتاڻي جا ڪٽمڙا
تہ
ڪڏهن حقيقت جا ڪوتا سڪا ملندا ها!
پوءِ الائجي ڇو منهنجا خواب مُنجهندا ويا عجيب بي ربط
ٽڪرن ۾
مان انهن کي سمجهي نہ سگهندو هوس.
سڄي جو سڄو ڪنڍ بيمار!
اجتماعي قبرون!
(سڄي دنيا کي زوريءَ پيار سيکارڻ جي دعويٰ
ڪندڙ هڪ عجيب ماڻهو چوندو آ)
"اسان هر ڳجهارت کي پڃنداسين
هر ڪُهري متاڇري کي زوريءَ رَندو هڻي لسو ڪنداسين
هر پور کي پريندداسين
هر آواز کي وسعت تي سڄي ڳنڍ ڏئي ڇڏينداسين!"
مان اهڙا خواب ڏسي پريشان رهڻ لڳس
۽ انهيءَ بيقراريءَ ۾
مون کان ڪٿي منهنجن خوابن جا فوٽوگراف ڪري پيا
۽ سرڪاري اهلڪار کي ملي ويا
پوءِ منهنجو بچڻ ناممڪن هو!
نيٺ مون کي منهنجن ئي خوابن ۾ جيئرو پوريو ويو
۽ منهنجي دل ڪنهن ٻئي جي نالي الاٽ ڪئي وئي
الاٽي اُن جي الاٽمنٽ ليٽر ۾ اهو لکيل هوندو يا نہ. تہ:
"هيءَ هڪ گُم سُم خواب-گر جي دل آ."

ابرار ابڙو

غزل

بقا جو گيت ڳاتوسي، فنا جي ڏوڙ ڦوڪي سي،
پرينءَ جو پيار پاتوسي، فنا جي ڏوڙ ڦوڪي سي.
اکين جي ڏيهه ۾ وحدت ڪري وئي روشني ايڏي،
رموزي راز ڄاتوسي، فنا جي ڏوڙ ڦوڪي سي.
خدا جي هر حقيقت کي ڏٺوسي آدميءَ اندر،
لٺون ڪنهن سان جو لاتو سي، فنا جي ڏوڙ ڦوڪي سي.
هميشه نياز نوڙت کي رکيوسي نينهن پنهنجي ۾،
ڇِتن ۾ چاهه ڇاتوسي، فنا جي ڏوڙ ڦوڪي سي.

غزل

حسين هردي جي روشنيءَ ۾ خدا جي وحدت جو ورق اُٿليو،
پڙهيوسي، پرجهيوسي زندگيءَ ۾ خدا جي وحدت جو ورق اُٿليو.
اکين جي رمزن ۾ رات ٿي وئي، هڳاءُ ساري حيات ٿي وئي،
وشال نيڻن جي عاشقيءَ ۾ خدا جي وحدت جو ورق اُٿليو.
اکيون کنيون سي، اکين ۾ محبوب جي ثنا جو ثواب اُپريو،
مٽي ڇنڊي سي تہ آرسيءَ ۾ خدا جي وحدت جو ورق اُٿليو.
زمان اندر، مڪان اندر، دلين ۾ ديدار آ پرينءَ جو،
نظر نظر سان گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ خدا جي وحدت جو ورق اُٿليو.
اکيون اسان جون اکين سان اٽڪيون، دليون اسان جون دلين سان اٽڪيون،
جنون جذبن جي دوستيءَ ۾ خدا جي وحدت جو ورق اُٿليو.

غزل

ديدار لئہ شباب جو در ٿو کُلي پيو.
شوقين دل! شراب جو در ٿو کُلي پيو.
اونداهه جي عذاب کان ڇرڪو نہ دوستو!
اڀرين جي آفتاب جو در ٿو کُلي پيو.
در در خدا جي سونهن آ، سجدو ڪري وٺو،
سلطان جي ثواب جو در ٿو کُلي پيو.
موهيو مجاز جون اکيون، پرکيو پرينءَ کي،
هِت نينهن جي نقاب جو در ٿو کُلي پيو.
دنيا فنا جي ڏوڙ آ، ڇاٽي کڻو اکيون،
اڄ يار! انتخاب جو در ٿو کُلي پيو.

حبدار سولنگي

غزل

اسان جو جيءُ سيلاني، جُڳن کان پنڌ جاري آ،
اسان پويان، اڳيان جاني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.
حسن جي سطنت ۾ پاڻ سک سان ساڻ هوندا هُون
اسان جي نينهن نيشاني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.
اسان زخمي پکيءَ وانگي ڪِري بيهر اُڏامون ٿا،
لڳي آ قرب جي ڪاني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.
سُتل آ سيج تي سنسار، پر جوڳي جبل جهاڳن،
اِها هردي ۾ حيراني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.
رڳون هر روز تڙپن ٿيون اوهان جي طلب ۾ جاني،
اکين ۾ تانگهہ طوفاني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.
جڏهن کان دل پروڙيون هن فقيري حال جون رمزون،
ملي وئي آهہ سلطاني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.
نہ منزل جي هئي ڪا ڄاڻ اڳ ۾ پاڻ کي "حبدار"!
ڪئي آ عشق آساني، جُڳن کان پنڌ جاري آ.

غزل

نہ ڪوئي نينهن دل ۾ آ، نہ ڪوئي پيار آ دل ۾،
ازل جي بيقراري آ، عجب اسرار آ دل ۾.
وڇوڙي جي تتل واري عمر جا پير ساڙي ٿي،
جدائيءَ جي تتل صحرا ڪيو آزار آ دل ۾.
ڪٿي ڪو سڏ ٿو گونجي تہ دل ڇرڪي نهاري ٿي،
اوهان جي انتظاريءَ جو اڃا پي آرُ آ دل ۾.
اسان احساس جي سوليءَ تي توکي پيا ساريون،
'الائي ڪيئن تون هوندينءَ'، اِهو ويچار آ دل ۾.
اوهان کان پوءِ پنهنجي روح ۾ ڪا روشني ڪانهي،
سدائين ڇڻ تہ ڪا اونداهہ، انڌوڪار آ دل ۾.
پرينءَ کان پوءِ جيون جي بقا جو ڪير آ ضامن؟
سدا اهڙن سوالن جو تکو تڪرارُ آ دل ۾ •

رجب ٻگهيو

نظم

هي شهر پرينءَ جي پيرن جو

سُر سونهن سنگيت جو سرگم آ
گُل خواب نگاهون مُرڪن ٿيون
ٿو شهر سراپا رقص لڳي
۽ مست نگاهن ۾ ٿو يارو
ماٿيرءِ ماٿيرءِ درس لڳي.
ٿو ڦُلڙيون ڦُلڙيون خواب ٽڪي
هي شهر صبح سويرن جو
هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي!
هي شهر پرينءَ جي پيرن جو.

هر اڪ اشارو ٻجهي ڪو،
يا روح اُجارو ٻجهي ڪو،
هت سپنو ساڀيان ڳولي ٿو
۽ ڏُور ڳلين ۾ الفي اوڍي
مستي رنگ الستي ۾ ڪو
ننگي سِر ۽ پير نچي
آواز اچي ٿو ڇيرن جو
هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي!
هي شهر پرينءَ جي پيرن جو.

تون ڪنهن کي ڪنهن کي ڳائيندين
۽ ڪنهن جا گيت ٻڌائيندين
آ ڳالهه ته پنهنجن يارن جي
۽ مست ملنگن پيارن جي
هي سمنڊ سياڻن ماڻهن جو
هي رنگ گلابن ڳاڙهن جو
هي شهر پرين دل وارن جو
هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي!
هي شهر پرينءَ جي پيرن جو!

نت ڪير نه ڪنهن کان دور گهڻو
هت برسي ٿو چڻ نُور گهڻو
هت محبت لئي منشور گهڻو
هت پائي ويو آ پيار جڳهه
آ جيڪو آيو آس ڪري
هت ڪهنبو ويس فقيرن جو
هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي!
هي شهر پرينءَ جي پيرن جو
هي شهر پرينءَ جي پيرن ۾.

جاويد "سوز" هالائي

تون مون کان ڏور ناهين

تون جا مون کان ڏور رهين ٿي،
تنهنجا تهڪ ته مون سان آهن.
تنهنجي خوشبو مون سان آهي،
هونءَ ته تنهنجي منهنجي وچ ۾،
ڏوري جانان ڏاڍي آهي.
پر هي دلين جا سپ رستا.
ڪوبه نه ماپي سگهندو آهي.
ياد نديءَ ۾ روز ٻُڏان ٿو،
آءٌ تنهنجي جاڳ ڻيان ٿو،
۽ تون مون لئه خوابن وانگر،
منهنجي اکين منجهه رهين ٿي.
تنهنجي نڪ جو ڪوڪو اڄ ٻي،
منهنجيءَ دل جي ڪنهن خاني ۾.
چڻ ڪُنڊي جيان اٽڪيل آهي،
ڇا تون ڪوئي دردِ دل آن؟
ڇا تون ڪوئي زخم دل آن.
زخم به منهنجي دل ۾ آهي،
درد به منهنجي دل ۾ آهي،
سو تون مون کان ڏور ته ناهين.
سو تون مون کان ڏور ته ناهين!

ڪوثر هالائي

نظم

اچا ياد آهي،
زمانو لڙيو هو،
گهڙي روز نئون ڪو،
بهانو لڙيو هو،
چاهت اسان جيءَ جا،
رنگ ٿي لهي ويا،
دلين جي گهٽين مان ٻه،
پيرا ڌهي ويا،
لڏيءَ چانوَ مان ڇو؟
الائي تڙيو هو.
غدارن ۾ شامل،
وفادار ٿي ويا،
مري جيئڻ وچي ڪو،
ائين ڏار ٿي ويا،
الزام هڪٻئي جي،
پُويان مڙهيو هو،
سُڪل پَن وانگي،
اُڏائي ڪٿي وئي،
هوا پاڻ سيني سان،
لائي ڪٿي وئي،
الا! پيچُ پنهنجو.
ڏکن سان آڙيو هو،
ڏئي ڪير نيڻن کي،
ننڊ واريون لوليون،
پنهنجي پاڻ کي ٿا،
اسين هاڻ ڳوليون،
اسان جي اندر کي،
ڪٿي ڪنهن پڙهيو هو،
اچا ياد آهي،
زمانو لڙيو هو.

غزل

ويٺو آهي واٽ وڃائي ٻئي پيرا،
اڪين مان پيو لڙڪ وهائي ٻئي پيرا.

هُن کي ويهي سمجهايوسين سؤ پيرا،
هاڻ نہ ڪنهن سان دل لڳائي ٻئي پيرا.

اک جو ساٿوڻ ڪونہ ڪڏهن ٿو ماٺو ٿئي،
هُن ڇڏي سا ڳالهہ ڀُلائي ٻئي پيرا.

چاهہ ۾ پهتو چريائيءَ جي حد تائين،
ديوارن سان پيو ڳالهائي ٻئي پيرا.

پنهنجا تجربا هُن رکيا سڀ پاسي تي،
پهتو پنهنجي پريت وڃائي ٻئي پيرا.

غزل

دل تان وساريل کهاڻيءَ جو گيت،
پچيل سوال جي آ وراڻيءَ جو گيت.

سمورن گلن جون ڪَتائون ٻُڌيوسين،
ٻُڌوسين ڪٿي رات راڻيءَ جو گيت.

اُتساهہ مليو آهي پيرسن کي،
گونجڻ لڳو جيئڻ جواڻيءَ جو گيت.

وري ڪنهن زماني ڪنن تائين پُهچندو،
سنڌوءَ جي ڇولين ۽ پاڻيءَ جو گيت.

ڪچڙيءَ منجهند جي اچان ويل ٿي آ،
پٽر ۾ ٻُريو گهر ڌياڻيءَ جو گيت.

رڳو هڪ رڳي ۾ ڪٿي وئي رواني،
رُنو ڏاج ۾ پئي نياڻيءَ جو گيت.

انيتا شاهه

(3)

تنهنجي بي آواز يادن تي چڙهيل هيءَ کيهه ساري ڏيهه ۾
چو ڦلبي ٿي تي وڃي.
مان پاڻ کي پاڻهي چوان، مان، تنهنجي ٿي تہ آهيان،
تون جو ڪٿي منهنجو نہ آن
تنهنجين اکين جي روشني تي رات ساريءَ ۾ رچي
۽ ننڊ مون کان ڏور تي پنهي روز تي مون سان وڙهي
آڪاس جي هر ڪُنڊ ۾ بس تون ٿي تون پيو ٿو وسين
۽ مان بہ بس تنهنجي پنيان جڻ هبڪندي هلندي وتان
تون هن ستاري هيٺ يا ڪنهن ڪمر جي چائنٽ چمين
تنهنجن ڳلن جا چڱهہ اچ پنورن جي پورڻ جيءَ جان
تا رات منهنجيءَ کي ڏنگن
تنهنجن چپن جا لفظ منهنجي ڏيهہ کي ڌوڏي رکن
تنهنجين وکن جا پنڌ منهنجي پاڳ تي پهرا هڻي
تا جاڳ کي جيئرو رکن
مان ڪويلن سان چنڊ تي هر روز توکي ڳولهيان
تون هر گهڙي سنسار جي سيني ڪنارن کان پري
بادل جي بوندن کي اُداسيءَ جي اشارن ۾ پري
پيو هانءُ تي ٿو هارجين
منهنجن سين لڙڪن کي بس دل ۾ اهائي آرزو
تون چو نٿو ويجهو اچين

منهنجي حياتيءَ کي ڪڏهن تومان ها جيڪي ولولا
سي تا سيني مون سان وڙهن
توسان ڳنڊيل ڪن ڳالهڙين جا ڳچ تا ڳرندا رهن
توسان ڏنل سپ خواب اچ هڪبئي پنيان مرندا وڃن
منهنجي اُساتيل اَڄ کي توسان ها جيڪي سلسلا
سي دوُر تا ٿيندا رهن، تون چو نٿو سمجهي سگهين
هُو موت سامهون ڏنڌ ۾ مون کي نڳيندو ٿو رهي
چو خودڪشيءَ جو هر خيال
منهنجين اکين کان اورتي
پيو لُڙَ ۾ لهندو وڃي!

زبير سومرو

غزل

تو سوا تڪرار ٿيندي ٿي وڃي،
زندگي دشوار ٿيندي ٿي وڃي.

تات ۾ تنهنجي تصور بيان بکي،
ڏات پي شهڪار ٿيندي ٿي وڃي.

درد سان هيءَ آشنائي چو تہ ٿي،
پوڳنا وهنوار ٿيندي ٿي وڃي!

دل ٿي دل ۾ ٿي دکي، باقي نٿي،
چوکري بيمار ٿيندي ٿي وڃي!

آ نفعي نقصان جي ڳڻ لوڪ کي،
دوستي واپار ٿيندي ٿي وڃي!

تنهنجي سِڪَ ۾ سُڪَ ٿيندو ٿو وڃان،
يادگيري بار ٿيندي ٿي وڃي!

روح راڙو، ضد، ڪيچل ۽ انگل،
دل بہ تنهنجي ٻار ٿيندي ٿي وڃي!

سمجهہ، ڏاهپ، سوچ، ساڃهہ، فلسفو،
شاعري آزار ٿيندي ٿي وڃي!

تون بہ بيلي! اَڄُ ملڻ جي ڪر "زبير"،
دوري هاٺي ڳار ٿيندي ٿي وڃي!

اسير قريشي

غزل

ويڄـن جـي، بيمـار جـي اڳيـان،
ڳالهه نـه ڪر لاچار جي اڳيان.
ٻانهون ٻـَڌي بيهه يار جي اڳيان،
ادب روا دلـدار جـي اڳيـان.
راهـه ۾ پوپـان هلـڻ روا آ،
هـل نـه ڪڏهن مهندار جي اڳيان.
وک وجهه، هرهڪ، وقت سُڃاڻي،
سست نـه ٿـي رفتـار جي اڳيان.
ٻاڦ ڪـڍڻ سان مرن تـا مـانجهي،
راز نـه ڪـڍ ڪنهن ٻار جي اڳيان.
ڳاٽ اوچي سان لـوڏ لـَڪن جي،
هرهـڪ دنيـادار جـي اڳيـان.
ٽـُڪر مهـانگو، مـوت آ سسـتو،
دانهـون ڪـر سـرڪار جـي اڳيـان.
پننـدن ڪـان ڇـو پنيـن اي اڪبـر؟
جهـول نـه جهـل پينار جي اڳيان.
پنهنجـي عشـق جـو اڪبـر دفتـر،
ڪولـي رک وينجهـار جـي اڳيـان.

انور ساگر ڪانڊڙو

غزل

ڪنهن مون ڪان حال پڇيوئي ناهي سو ڪنهن کي حال ٻڌايان ڇو.
هن عرش سان فرش تـه ملڻو ناهي، پوءِ سمنڊ کي چنڊ ڇمايان ڇو.
ڪنهن ماٺوءِ تان هـو پـرم ٽٽـو، ڇڻ انبـر کـي هـئي آگ لڳـي،
تـن ڏينهـن کـي، تـن نينهـن کـي، مـان سـاري ياڻ جلايـان ڇـو.
ڪنهن جو پيار بـه منهنجي پـُل هـئي، يا ڏينهن ڏٺي جو خواب هيو،
جو ڪجهه بـه هيو، سڀڪجهه ٿي ويو، هاڻي اُن تي پڇتايان ڇو.
هن درد کـي مرڪ جـو جام ڏنـي، پنبڻين جي پينگهـي ۾ لوڏيان،
هـن ذات ڏنـي، هـن ذاتِ ڏنـو، مـان هـن جـا پـال پـُلايان ڇـو.
ڏاڻـڻ رات بـه ڪـاٽڻ آئـي ڪتيـون جهڙيـون ڪرڪـي ڪـاتيون،
مان ماڻ جي منهن تي مـَڪ هڻان، چپ چاپ ۾ وقت وڃايان ڇو؟
ءِ سـاري عمـر سـاڻ رهـي، هـي دل جـي دهڪـن جـي دهشـت!
ڪو پل بـه نـه مليـو خوشـين جـو، پـوءِ ڇوڙـن ڪـان گهبرايـان ڇـو؟
ڪنهـن کي بـه نـه آ، ”انور“ اڄڻو، هـن گهـر جـي ويـران فضـائن ۾،
پنهنجـي اکڙيـن کـي اوسـيئڙي ۾، بيتـاب جيـان تڙپـان ڇـو.

قاضي منظر حيات

غزل

رات جـي راڻـيءِ جيئـن ڦهلائـي خوشـبو منظـر ۾،
تيئـن ٿـي تنهنجـي سـارَ وڌي آ ذهـن جـي وَر وَر ۾.

سانت ۾ سُمهندي سيني سانڊيل سـُورن تي سوچي،
لڙڪـن- لهـرون لـُڇنديون آهـن، اک جـي سـاگر ۾.

تنهنجـي جـوڙ تـه گلدسـتو آ، خوشـبوءِ جـو ڦهـلاءُ،
پوئـر جيـان مـان پڻڪـي پهتـر نيـٺ سـندءِ گهـر ۾.

وقـت جـا گونـاگون مسـئلا مانـگر مـڇ جيـان،
حسـرت- مڇڙيـون کـاڄ ٿيـن ٿيـون درد سمنـدر ۾.

اوسـيئڙي ۾ نـس نـس مـان، ڏس! اُپريـا ڪانـڊيرا،
اذيـت، آڳ الاپيـون ڪيـڏيون، آس- اکيـون در ۾.

آهـه اُسـاٽيل، خشـڪ پياسـو، رُڃ جـو رهواسـي،
پـوءِ بـه سـَرها سـاءُ ڪٽـن ٿـا گلـڙا توهـر ۾.

سهڻيون يـاد ڪهـاڻيون دفنيـل، مـاضيءَ- قصا پـي،
مڪلـي، موهـن، ميـاڻي آهـي جيـون- ڪنـڊر ۾.

ساهه جي پوئين سـُڏڪي تائين اريـل توسـان مـان،
پـوءِ تـون چالـڪ آهيـن پيـاري، ايـڏو پـُـڏتر ۾!

ڪيـن ٿـو وسـري تـاج محـل جيـان چـاهيندڙ چهـرو،
ڪيـڏو عرصـو گـڏ هيـو جـو چنـڊ جـي اوڄـر ۾.

ٽـُشو- ڪـاغذ وانـگر اُڇليـو، رت جـي رشـتن پـي،
توکـي ڪهـڙي ڳالهـه وڻـي آ مرجهيـل منظـر ۾.

احمد ٽالپر

گيت

من آ ماندو منا تڙپي تن تات ۾،
آءُ هيڪر هلي چانڊني رات ۾.
تو بنا آس هر دربدر ٿي وئي،
زندگي هيڪلي ڇڻ زهر ٿي وئي،
جند گهاٽي ۾ آ، ساهه سڪرات ۾.
تو بنا ڪا خوشي، سُک نہ ٿي ساءُ آ،
سور نئين سج نئون هر گهڙيءَ گهاءُ آ،
عمر آ وقت واڳونءَ سندي وات ۾.
شل ڇڄي جڳ ۾ ڪوئي نہ جوڙو پرين،
موت کان موت اڳ آ وڇوڙو پرين،
زندگي، زندگي آ ملاقات ۾.

شبير بروهي

وائي

آهي گُل ٽڙيو-
من جي ٿاريءَ تي.
اُڏري پيار- پکي،
نيٺ اچي ويٺو-
من جي ٿاريءَ تي.
يادن جو سانوڻ،
خوشبوءِ آڻيندو-
من جي ٿاريءَ تي.
مهڪي ٿو ڪيڏو،
هو ڪومل گلڙو-
من جي ٿاريءَ تي.
هوليءَ- رنگن جو،
آهي مينهن پيو-
من جي ٿاريءَ تي.

خليل "عارف" سومرو

غزل

هيڪلائي ۽ مُند پاري جي،
رات ساڙي وڏو سياري جي.
تون تہ موتي سمنڊ جي سِپ جو،
پاڻ واري سُکل ڪناري جي.
تون لڪيل هٿ جي ريکا ۾ ناهين،
ڳالهہ آهي مٺي ستاري جي.
ڪانہ ڪا ڪوٺ ٿي رهي گهر ۾،
ڳالهہ ڪهڙي ڪريون گذاري جي.
درد، يادون اُباڻڪائي پي،
آ ضرورت گهڻي سهاري جي.
پيار گهرجي، "خليل عارف" کي،
سونهن پارت اٿئي اُجاري جي.

احسان "دانش"

غزل

رُڃ نيڻ ۾ خواب ٿا پلجن،
لمحي لمحي عذاب ٿا پلجن.
تنهنجي نظرن جا گهاوَ ڪير سهي،
اکين ۾ عتاب ٿا پلجن.
تو هٽايو نقاب چهري تان،
پوءِ بہ دل ۾ حجاب ٿا پلجن.
وير خوشبوءِ سان نہ پاڙي سگهندين،
روز پونءِ تي گلاب ٿا پلجن.
ساز ۽ سوز سمايل دل ۾،
ها رڳن ۾ رباب ٿا پلجن.
درد مون لاءِ دادلا آهن،
پالڪين ۾ نواب ٿا پلجن.

ياسين چانڊيو

غزل

اوهان جي ياد انگڙائي ڏني آ،
سمورا ضابطا ٽوڙي وئي آ.
ڇڏيا ٿي زلف تو ڇوڙي هوا ۾،
عجب موسم ۾ بي چيني پئي آ.
نه ٿي توکان سواءِ ڪجهه پيو گهري پيو،
اسان جي دل بس تو جئن بي چئي آ.
الئجي ڪير هئي بس ۾ ڏئم جا.
عجب احساس ۾ ويڙهي وئي آ.

غزل

جڏهن تنهنجي چهري تان پردو هٽي ويو،
تڏهن سج جي منهن تي پسينو اچي ويو.
اوهان جي حسن ۾ عجب ڪرشمو آ.
ڏٺم جئن اوهان کي خدا ياد ٿي ويو،
اوهان کي جو ساري ڪندو پولڙيون هو،
اسان جي اندر جو پکي سو مري ويو.
اسان جي اکين ۾ اُتو مينهن ايڏو،
خوابن جو گهَرڙو ڪَچو هو ڍهي ويو.
نماڻين اکين سان ڏٺي جيئن مون ڏي،
حسين چنڊ ڪو منظر اکين ۾ لهي ويو.

مارُو جمالي

غزل

اڙي پيار اڙي پيار اڙي پيار زنده باد
رهون يا نه رهون پاڻ رهن يار زنده باد
نه ڪي گهيڙ نه ڪي گهٽ، نه ڪي آر نه ڪي پار
ڪٿي ٻيٽ، ڪٿي ڪيٽ، ڪٿي ڇيٽ جا ڦولار
انهيءَ عشق سندا بحر بي ڪنار زنده باد
پرينءَ قد، پرينءَ بُست، پرينءَ لوڏ وٺي ٿي
پرينءَ ماڻ، پرينءَ لڄ، پرينءَ هوڏ وٺي ٿي
پرينءَ سينڌ، پرينءَ زلف مشڪ بار زنده باد
ڪڏهن ٻوڏ ڪڏهن سوڪ، ترون ٿا ۽ ٻُڏون ٿا
ڪڏهن عرش، ڪڏهن فرش تي چڙهي پينگهه لُڏون ٿا
مگر پوءِ به انهيءَ عشق جا آڏار زنده باد

اقبال ابڙو

غزل

ٿي ويو گل گلزار اکين ۾،
اُڀريو پوتر پيار اکين ۾.
چاهت ويس گلابي پاتا،
سپنن ڪيو سينگار اکين ۾.
سُندر سارو جڳ لڳي ٿو،
جاڳيو آ جنسار اکين ۾.
هُن جو عڪس اکين ۾ آيو،
آيو چڻ سنسار اکين ۾.
نظرن جي ميلاپ ٿيڻ سان،
ٿيو دل جو واپار اکين ۾.
آندو پيار اُجالو دل ۾،
آندو نينهن نکار اکين ۾.

مير حاجن پنهور

غزل

درد منهنجي ڪي گهٽايو ڇو نٿا؟
واءُ ۾ ڏيئو جلايو ڇو نٿا؟
عشق ۾ پچندا رهو نچندا رهو،
پاڻ کي ڪنهن ۾ لڪايو ڇو نٿا؟
هر گهڙيءَ ۾ دام آهي موت جو،
زندگي ڪنهن جي بچايو ڇو نٿا؟
ساٿ خوشين ۾ ڏيو ٿا، نيڪ آ،
وقت ڏکئي ۾ نڀايو ڇو نٿا؟
پاڻ ۾ ٿي گم رهو ٿا خوب رو!
پاڻ پنهنجي کي وڃايو ڇو نٿا؟
ڪيترو پيو غم هجي، دل ۾ هجي،
مُرڪ چپڙن تي سجايو ڇو نٿا؟
ٿا اميرن سان وڌايو چاهتون،
دل غريبن سان لڳايو ڇو نٿا؟

ايرڪ ڪئسٽنر

سنڌيڪار: ممتاز مهر

پيار

أهي جڏهن تہ اٺن سالن کان هڪ ٻئي کي ڄاڻندا هئا
(سمجهيائون ٿي تہ ائين ئي هميشہ رهندو ايندو).
اوچتو سندن سمورو پيار
ڪنهن لَڪڻ يا هٽ جيئان گُم ٿي ويو.
أهي هئا غمگين، پر ظاهر ۾ خوش
هجڻ جو ناٽڪ پئي ڪيائون
ڄڻ تہ سڀ ڪجهہ ٺيڪ هو
هڪ ٻئي ڏانهن نهاريائون ٿي، پر
ڪين ڪا راهہ نظر نٿي آئي،
هُن آخر روئي ڏنو ۽ هو
سندس پر ۾ ويٺو رهيو.
أهي ٻئي ٻاهر نڪري
ويندڙ سامونڊي جهاز کي
الوداع ڪري ٿي سگهيا.
"ساڍا چار لڳا آهن"، هُن چيو
"وقت ٿيو آ ڪافي يا چانهہ پيئڻ جو".
پر واري ڪمري ۾ ڪو شخص،
پيانو وڄائي رهيو هو.
أهي پر واري
هڪ ننڍڙي ڪيفي ۾ ويا
۽ اُتي ويهي
پنهنجي پنهنجي ڪوپ ۾
چمچو گهمائڻ لڳا.
جڏهن سَنجها ٿي، ٻئي
اڃا تائين هڪ ٻئي جي سامهون
ويٺا هئا.
اُتي اڪيلا ويٺا رهيا
۽ خلا ۾ تڪيندا رهيا
پر پيار جي ڌهڻ کي
ڪوئہ سمجهي سگهيا.

[اصل جرمن ٻوليءَ مان انگريزي ترجمو Walter Schweppe جو ڪيل.
ايرڪ ڪئسٽنر جديد جرمن شاعريءَ ۾ اهم سڃاڻپ رکي ٿو.]

فريڊرڪ نيٽشي

سنڌيڪار: ممتاز مهر

اڪيلو

ڪانوَ هاڻ ڪان ڪان ڪندا،
پرڙاٽ ڪندا،
شهر ڏانهن اڏامن ٿا،
سُتت برف جا تهن مٿي تهہ چڙهندا،
أهو شخص ڪيترو تہ خوش هوندو
جنهن کي پنهنجو هڪ گهر آهي!
هاڻ ٿڌ سبب تنهنجو
بدن بہ سيٺجي ويو آهي،
بيٺي بيٺي گهڻي دير کان تون
گذريل وقت تي سوچين ٿو
۽ لوڇين ٿو.
اهڙي تهہ سياري ۾
اڙي بيوقوف! تون دنيا جي پيڙ
ڏانهن
ڇو ڀڄين!
دنيا- هڪ دروازو
هزارين ٿڌن ڪَکن ريگستانن
ڏانهن
داخل ٿيڻ لاءِ!
جنهن بہ تو جيان نقصان سَٺو
أهو ڪٿان جو بہ نہ رهندو.
اي زرد چهري وارا
پنهنجي غلاميءَ جي طوق
تي لعنت وجهہ
۽ ان بي لطف راهہ تان مٿي چڙهہ،
ان دونهين جيان
جيڪو هميشہ سرد کان سرد
اوچين فضائن جو رُخ ڪندو آهي.
اُڏر، پکي، ڪا ٻولي ٻول
صحرائي پکيءَ جهڙي ڪا لات لنوءَ.
اڙي بي عقل، رت ڳاڙيندڙ دل کي
برف ۾ چُور چُور
۽ حقارت سان نهار!

کانوَ هاڻ ڪان ڪان ڪندا،
برڙاٽ ڪندا
شهر ڏانهن اُڏامن ٿا،
سُتت برف جا ٿهن مٿي ٿهہ
چڙهندا
افسوس ڪر هُن شخص تي
جنهن کي پنهنجو گهر ڪونهي!

[نوٽ: مشهور جرمن فيلسوف، فريڊرڪ نيٽشي 1900- 1844 ڪلاسڪس جو اسڪالر، ٻولين جو اڀياسي ۽ شاعر، جنهن "سُپر مئن" جو تصور پيش ڪيو. سندس لکيل انيڪ ڪتابن مان "زردشت ڳالهايو" وڏيڪ شهرت ماڻي.]

سعدي يوسف

سنڌيڪار: ولي رام ولڀ

ڪُوفو

اسان اهو سوچي اُن جي نالي رکڻ جي رسم ادا نہ ڪئي هئي،
تہ اُها هڪ شهر بڻجي ويندي.
اسان اُن تائين پهتا هٿاسين اُجارا،
بُک کان ٿڪل،
پرندڙ واريءَ تي گهلبا،
اُس جي روشنيءَ ۾ ڪيرين اکين سان
اسان دنيا کي ڪٽي جدا ڪيو مَڪي کان وٺي "ناهن جي محل" تائين
اسان دنيا کي ڪٽي جدا ڪيو تلوار سان،
ايتري قدر جو هڏيون اُڀري ٻاهر آيون هٿن مان ۽ سفيد ٿي ويون!
اسان جڏهن پاڻيءَ تائين پهتاسين، اسان چيو
چڱو! آرام ڪيو وڃي هتي
اسان ڪناري کي پري تائين ڏٺو،
جتي پاڻي ايندو آهي، وهندو آهي، گهٽو گهٽو ايندو آهي
اسان پنهنجون تلوارون اُن ۾ ٻوڙي ڇڏيون
ڏڪندي، اسان پنهنجا هٿ ڍڪيا،
۽ دعا ڪئي!
اسان اهو سوچي اُن جي نالي رکڻ جي رسم ادا نہ ڪئي هئي
جو اها هڪ شهر بڻجي ويندي
اسان سواءِ مسجد
ديوار،
۽ "خليفي" جي جهوپي جي،
ٻيو ڪجهہ نہ ناهيو!
پر ٻهرين صدي هاڻي ٻهرين نہ رهي آهي،
هاڻي اسان ڪيس ڇڏي وڃي رهيا آهيون،
هوءَ ٽنگيل
ڦاسيءَ
توپن جي، بندوقن جي نالين سان

نئون بغداد

هوءَ ايندي آهي مون وٽ سوُپ جو پيالو ڪٿي
جڏهن آئون گهيريل هوندو آهيان
سستي عرق جي دونهين ۾
هوءَ ايندي آهي مون وٽ ڌوڙ ڀريل منجهندن ۾
۽ هر سج لهڻ سان جڏهن رات ڇانئبي آهي
هوءَ ايندي آهي مون وٽ
شام جو هڪ تارو ڪٿي.
قهوه گهرن ۾ هوءَ پيئندي آهي ڪوڙي چانهہ
بازار ۾ هوءَ وڪڻندي آهي پنير
۽ مينهن جا جيرا.
هوءَ پنهنجي استعمال ڪيل ڪپڙن جي الماريءَ مان ڌوڙ صاف ڪندي آهي
ڳوليندي آهي سوُپ جي پيالي ۾ هڏيون،
ٻار جي ڇپڻ لاءِ ڪير
۽ جاڙين اکين ۾ چمڪ
۽ اُهو ڪجهہ جيڪو هڪ عورت هينئر ٿي سمجهي
۽ ڳليون جتي جو پاڻي ڪڏهن سائو نٿو ٿئي
رات جو
هوءَ ڀٽڪندي آهي غريبن جي ڇڏيل گهرن ۾
گهرجا گهرن ۾ جتي هڪ ڊبل شور واري پيڙ ڏنڊلايل آهي
۽ جهوپڙين ۾ جتي غريب ڇوڪريون بيهوش ٿينديون آهن،
آڌي رات جو
هوءَ موٽي ٿي پنهنجي جادو ڀريل پناهہ گاهہ ۾
ڏُٻڻ گهٽين جي پويان
مُردن جون ڊبل روٽيون ڪٿي،
نيرا گلابي گُل ڪٿي.

”مون کان کو الف-بي نہ کسي!“

(ڪرشن راهيءَ جي ياد ۾)

تاج جويو

سال 2007ع سنڌ ۽ سنڌ جي ساڃهوندن لاءِ ويڇوڙن، صدمن ۽ سُورن جو سال بڻجي ويو آهي. هن سال، سنڌ جا ڪيترائي عاشق، اديب، شاعر، مصور، محقق، لطيف جا پارکو ۽ صحافي اسان کان کسي ورتا آهن ۽ سنڌ اُداس ٿي پيئي آهي. جنوريءَ کان اپريل جي 21- تاريخ تائين ڪهڙا ڪهڙا نہ ماڻڪ ۽ موتي انسانَ اسان کان وڇڙي چڪا آهن: انور پيرزادو (وفات: 7 جنوري 2007ع)، ظفر ڪاظمي (وفات: 12 جنوري 2007ع)، الياس عشقي (وفات: 12 جنوري 2007ع)، احسن الهاشمي (وفات: 24 جنوري 2007ع)، امير بخاري (وفات: 25 جنوري 2007ع)، الهنواز رڪشائي (وفات: 13 فيبروري 2007ع)، ڪرشن راهي (وفات: 6 اپريل 2007ع)، حسين شاهہ راشدي (وفات: 15 اپريل 2007ع)، ۽ ايم.ايڇ.پنهور (وفات: 21 اپريل 2007ع). اهڙيءَ ريت گذريل سال 2006ع ۾ اسان کان اسان جا ڪيئي سدا ملوڪ اديب، شاعر ۽ عالم کسي ورتا. ڪير وساري سگهي ٿو ڪاڪي هري موٽواڻي (ديهانت: 7 مئي 2006ع)، آذر ناياب صديقي (وفات: 2 اپريل 2006ع)، ولي محمد طاهرزادي (وفات: 31 مئي 2006ع)، نثار حسيني (وفات: 2 جون 2006ع)، اظهرگيلاني (وفات: 22- جولاءِ 2006ع)، آثم ناٿن شاهي (وفات: 6 آڪٽوبر 2006ع)، ارجن شاد (وفات: 3 نومبر 2006ع) ۽ محمد هاشم ’سائل‘ لاکي (وفات: 21 نومبر 2006ع) کي، جن جي سنڌي ڪهاڻي، پبلشنگ تحقيق، لوڪ ادب، ڊراما، صحافت ۽ شاعريءَ جي ميدانن ۾ مُهر ثبت ٿيل آهي. اُهي سڀ سنڌ جي سونهن هئا. جيڪي چپ چاپ اسان جي ”ادبي محفل“ مان اُٿي هليا ويا ۽ ’ارجن شاد‘ جي لفظن ۾ چوندا ويا:

احسان قدير شمع جا ساقيءَ جي حُسن تي،
محفل ۾ پورو ذڪر پي اسان جو ٿيڻ ڏيو!

ڪنهن تي لکي ڪنهن تي لکجي! منجهانئن هرهڪ اسان جي قلم جي خراج تحسين جو لائق آهي. پر اڄوڪي محفل ۾ هن ڪهڪشان جي صرف هڪ ستاري جو ذڪر ڪريان ٿو:

6- اپريل 2007ع تي اوچتو هڪ ڏک ۽ صدمي جي خبر هوائن جي دوش تي سوار ٿي سنڌ پهتي تہ ڪرشن راهي، جنم ڀوميءَ کان دور، پنهنجي ڪرم ڀوميءَ واري گهر، هٿيي ويلي، چيتل سر، ٿاڻي (اولهہ) مُمبئيءَ جي پنج ماڙ واري فليٽ ۾ گذاري ويو. هُن کي اوچتو دل جو سور پيو. عين اُن وقت شهر جي بجلي بہ الوداع چئي وئي، ۽ ڪرشن کي اسپتال نيندي، پلازا جي ڏاڪڻين تي ئي پنهنجا پساهہ پورا ڪرڻا پيا. ڪرشن راهي، جيڪو 56 سالن جي وڇوڙي کان پوءِ، ڊسمبر 2004ع ۾سنڌ آيو هو، ۽ پنهنجو جنم جو شهر لاڙڪاڻو ڏسي جڏهن مُمبئيءَ موٽيو هو تہ کيس دل جي تڪليف ٿي هئي. شايد هُو دل جو ڪجهہ حصو سنڌ ۾ ئي وساري ويو هو ۽ اڌوري دل کيس صرف ڊ سال. ٽي مهينا ۽ ڇهہ ڏينهن ساٿ ڏئي سگهي هئي. هو ’سنڌ ماتا‘ جي تصوير نيڻن ۾ سمائي، 6 اپريل 2006ع تي روحاني طرح سنڌ پهچي ويو.

ڪرشن راهيءَ جي من وطن جو وڇوڙو مڃيو ئي نہ هو. هن جي شاعريءَ جو اڀياس ڪجي ٿو تہ خبر پوي ٿي تہ وطن

جي جدائيءَ هن جو جيءُ جهير ڪري ڇڏيو هو. هُو جو دم زنده رهيو، پڳل دل سان جيئرو رهيو. بيرحم سياست جي سانگن خلاف لکندي، هن ديوار پنيان واجهائيندي، دڳ جي تلاش پئي ڪئي. ڪرشن جي پهرئين شعري مجموعي "ڪماچ" ۾ شامل وائيءَ جا هيٺيان بند سندس مَن- احساسن جا سچا روپ آهن.

ڪوئي آهي، ڪوئي آهي! سڏ اُونائي،
آهي ڪوئي؟
ننگي سياست ڏس ڇا ڇا ٿي سانگ رچائي!
ڪوئي آهي؟
آهي ڪوئي جو لونيءَ جا لِڱَ لڪائي!
ڪوئي آهي؟
دِلبر لئه ديوار پُنيان دلبر واجهائي!
آهي ڪوئي؟
آهي ڪوئي جو ديوار ڀڃي دڳُ ناهي!
ڪوئي آهي!

سو دلبر لاءِ ديوار پنيان واجهائيندڙ ڪرشن راهي ٻي ڪا ديوار ڀڃي نه سگهيو، ته پنهنجي دل جي ديوار ڀڃي، دڳ ناهي، دلبر وٽ وڃي پهتو!

ڪرشن راهي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ڇورو ڪري ويو. هند ۾ "سنڌيءَ جي عاشقن جي سنگت" مان هڪڙو يار ڪُٽي پيو. منهنجي ذهن تي محسن ڪڪڙائيءَ جي غزل جو مقطع تري ٿو اچي. 'محسن' ۽ 'ڪرشن' ساڳئي وزن وارا لفظ آهن، سو پنهنجي محسن جي روح کان معافي وٺندي، سندس غزل جو بند، هڪ لفظ جي تبديليءَ سان پيش ڪريان ٿو:

اَبول! ڪيڏو نه 'ڪرشن' فقير ماڻهو هو،
اَبول! پنهنجي "سنگت" مان ٻه هڪڙو يارُ ڪٽو!

ڪرشن راهي، 25 مئي 1932ع ۾ موهن جي دڙي جي تهذيبي ۽ سڀداسي ڄانورن جي هڪساڻ واري شهر، ڪشچند بيوس، رام پنجواڻي، هوندراج دکايل، هري دلگير، اياز قادري، ارجن شاد، نواز علي نياز جعفري ۽ پريو وفا جي ڀوميءَ لاڙڪاڻي ۾ جنم ورتو هو.

ڪرشن راهي جديد سنڌي شاعريءَ جي گلاب- واسئين واٽ جو پانڌيئڙو هو. هن تمام مختصر لکيو، پر سندس شاعري، روايتي ۽ جديد شاعريءَ جو سهڻو ميلاپ هئي. هن 75 سالن جي عمر ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ نثر ۽ شاعريءَ ۾ ٿورا ڪتاب ڏنا، جي هيٺيان آهن:

(1) مُرڪ ۽ لُڙڪ (ڪهاڻيون:1956ع)
(2) ڪُماچ (شاعري: 1969ع)
(3) وَسڻ سندا ويس (شاعري: 1987ع)
(4) همعصر سنڌي شعر (ارجن شاد سان گڏ، جديد شاعريءَ جي هند ۾ 15 نمائنده شاعرن جي شاعريءَ جو ترتيب ڏنل انتخاب: 1989ع)
(5) گيانديو (مراٺي ٻوليءَ جي شاعر بابت 'پرشوتم يشونت ديشپانڊي' جي ڪتاب جو ترجمو: 1979ع)
(6) وَرقَ سپ ويچارَ (سنڌي شاعريءَ ۽ نثري ادب بابت مضمونن جو تخليقي مجموعو: 2003ع)

ڪرشن راهي مختصر نويس هو. هن گهڻي شاعري ڪانه ڪئي، هن سنڌي شاعريءَ ۽ نثري ادب تي ڪيترائي تنقيدي مضمون لکيا، پر اُنهن ۾ به اجائي پٽاڙ بدران هن اختصار کان ڪم ورتو. هن شاعريءَ جا صرف ٻه ڪتاب ڏنا آهن. اياز، شيام ۽ هري دلگير وانگر سمورين شعري صنفن تي لکيائين، پر جيڪو ڪجهه لکيائين، پختو، فني سٽاءَ ۽ فڪري طرح سگهارو لکيائين. بيت، ڪافيون، وايون، لاڏا، گيت، سهرا، لوليون، اوراڻا، ڇيج، جهُمر، دوها، سورٺا به لکيائين ته سنڌيءَ ۾ ٻين زبانن جون نئوارد صنفون- هيڪو، ترائيل، سانيٽ ۽ رباعيون به لکيائين. پر سندس شاعريءَ جو وڏو حصو- غزلن، نظمن، آزاد نظمن ۽ ڪوتائن (نثري نظمن) تي مشتمل آهي. هن پنهنجي ٻنهي شعري مجموعن جا عنوان، "ڪماچ" ۽ "وسڻ سندا ويس" لطيف سائينءَ جي هيٺين بيتن تان ورتا هئا:

- ڪهان جو 'ڪماچ' سين، سو سُڻ سڀاجهي ڪَنِ.

—

- اڄ پڻ منهنجي يار، 'وسڻ جا ويس' ڪيا!

اِن مان اها ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته ڪرشن جي شاعريءَ جون پاڙون پنهنجي ڪلاسيڪي تهذيبي ورثي ۾ کتل آهن، هن سنڌي ٻوليءَ جو بنيادي ساهُ ۽ هڳاءُ جهٽيو آهي، پر ائين به ناهي ته نئين جُڳ جي مسئلن ۽ ٻوليءَ کي ڪو هن نه اپنايو آهي. ڪرشن، اياز ۽ شيام وانگر اُنهن شاعرن مان

ڪرشن "راهي"

آهي، جن جديد سنڌي شاعريءَ ۾ هيئت، اُسلوب، گهاڙيٽن ۽ نئين مواد آڻڻ جي تجربن جو جوکم کنيو ۽ ڪامياب تجربا ڪيا. اها ڳالهه ٻي آهي تہ ڪرشن تمام ٿورو لکيو آهي، پر هن جيڪو بہ لکيو آهي، اُهو سٺو آهي، پختو آهي.

ڪرشن جي پهرئين شعري مجموعي ۾ بيتن، دوهن، سورٺن، واين، ڪافين ۽ گيتن جو چڱو تعداد ملي ٿو، جڏهن تہ ٻئي مجموعي ۾ صرف هڪ گيت آهي- باقي غزل، نظم ۽ آزاد نظم آهن. هن جا بيت، سواءِ ٿورن جي، باقي سڀ ئي فن جي لحاظ کان پختا ۽ فڪري طرح سگهارا آهن. بيتن جو وڏو حصو، وطن جي وڇوڙي، وطن ۽ وطن واسين جي ياد، سنڌ جي عوامي زندگيءَ، هوائن، لڪن، موسمن، وٿڪار ۽ درياهہ جي نظارن جي ذڪر ۽ ياد تي مشتمل آهي. سندس ڪجهہ بيت سڄڻ جي سار، محبوب سان ملاقات، فطرت ۽ جماليات جي رنگ ۾ پڻ رڱيل آهن. جڏهن تہ دوهن ۾ ارمانن، اُنسن، سپنن، اوجاڳي ۽ آس، سڪ ۽ سار، چنڊ ۽ چانڊنيءَ جو بيان آهي. اهڙيءَ طرح سورٺن ۾ پڻ پريتءَ سان پيچ، نيهي ۽ نينهن، قربن جي ڪاڻ، اکين جي اُشڪن، اُلڪن، اوسيئڙن، عشق ۽ عاشق سان گڏ وطن جي مٽيءَ جي سار بہ شامل آهي.

ڪجهہ مثال:

بيت: مُند تہ ڏسن مهل ڪا، اندر جون آهون،
مُلڪ موٽي وڃڻ جون، بند ٿيون واهون،
سي دليون ڪن دانهون، وطن ويو جن هٿان!

—

جيڪي هتي جميا، سي پي سنڌي سڏبا،
سنڌي ٿي پي سنڌ کي، ڏسڻ کان سڪندا،
ڏارين وانگيان جڏهين، سنڌ وڃي ڏسندا،
ماٺهو اِئين چوندا، 'سنڌي آيا سنڌ ڏسڻ!'

—

اکيان اوت پروت ٿيو، اندر جو اُمنگ،
انگڙا آلاپڻ لڳا، سيني سوَ سارنگ،
چپن چاڙهي چنگ، ڳائي رهيو ڳائٹو!

—

نيسر هينان نار، ميٺ مليل لڳن سان،
جهرجهر ڪندو جَل وهي، تواني تن تان،
اُجرو ٿي اڳ کان، ٿو نکري سون سرير جو!

دوها: ساري ساري رات رهي، اوجاڳو ۽ آس،
سڪ سمرٿيءَ جا ٿين ٿا داٺا منهنجا ساسَ.

—

ڪرڙن ڪهڙو رنگَ ٿئي، ڪجين ڪهڙي ڇانوَ،
ڇيئڻ جا جهان کي، ٿيا پنهنجا پنهنجا ڏانوَ!

سورٺا: آ عاشق جا اهڃاڻ، اُلڪو ۽ اوسيئڙو،
وڃيس وسري پاڻ، ٻين سنڌيءَ سار ۾!

—

هيڏي ساري ٻون، تہ بہ نہ پنهنجي پانئيان،
ڪڏهن جي وطن وڃين تون، مٽي آڃ مون لئہ!

ڪرشن جون وايون ڪلاسيڪي رنگَ ۾ رڱيل آهن، پر اُنهن ۾ موجوده دور جو شعور، ورهاڱي جي وڍن جو سور ۽ جلاوطنيءَ جو ڪرب ۽ پيڙا جو مذڪور بہ آهي.

هِتي جٹن منهنجي دل ۾ درد، هُتي پي آهون هونديون سردُ،
مگر ڪيئن ڄاڻان؟

—

سياست سانگ، پونءِ پڙيانگ، نچي ٿو نانگَ،
ڪرت آ ڪاري ڙي، ڪاري!
حياتي هاءِ! هاءِ! هاءِ!
حياتي هاءِ! هاءِ! هاءِ!

ڪرشن جون ڪافيون، مارئيءَ جي ملڪي ياد، سهڻيءَ جي ميهر لاءِ سڪ، ليلا جي پڇتاءَ، سسئيءَ جي سورن، مومل جي اوجاڳن ۽ اوسيئڙن جو پڙاڏو آهن، پر اُنهن ۾ جدت نالي ماتر آهي! اهڙيءَ ريت جڏهن ڪرشن جي هيڪو، ترائيل ۽ سانيٽ تي نظر وجهجي ٿي تہ معلوم ٿئي ٿو تہ

هن جا هيڪو (Haiku) جپاني هائيڪو وانگر موسم، فطرت، ڪائنات ۽ عڪس جا عڪاس آهن، پر اُنهن ۾ سماجي شعور جو اولڙو بہ آهي:

ڏانڊ ڇاڪيءِ سندو،
اکين بند ٻڌل آهي،
گهاڻو هلي ٿو!

—

پاڻي ٺهڪيو آ،
سمنڊ جي ڪڙهائيءَ ۾ اُت،
جتي سج ٻُڏو آ۔

هن جا ترائيل پريت جي ريت، عشق جي احسان، اک جي لڙڪ، لب جي مرڪ، غم جي ذڪر، زندگيءَ سان شڪايت ۽ حياتيءَ جي سفر جي بيان سان ڀرپور آهن. پر هن ترائيل ٿورڙائي ڇيا آهن، جڏهن تہ سانيٽ (Sonet) بہ ٿي ڇپيل اٿس: هڪ 'ڪاجو راهو' بابت ۽ ٻيو 'رات ۽ ڏينهن' جي ڪشمڪش بابت آهي. ترائيل ۽ سانيٽ جو سٽاءُ ۽ فارم، انگريزي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ مروج گهاڙيٽن وارو آهي. سندس هڪ سانيٽ نموني طور ڏجي ٿو:

ڏينهن سڀني جو آ، پر رات فقط منهنجي آ،
ڏينهن آ جنگ جيئڻ لاءِ جا گڏجي ٿو لڙان،
۽ رهي رشتو ٿو سڀني سان سپاهين وانگيان،
رات ڪي پنهنجي الڳ هستي، الڳ مستي آ۔

جا فقط پاڻ سڃاڻي ۽ سڃاڻي پنهنجا،
ڏينهن آ زهر جو هڪ جام جو پيئڻو ٿو پوي،
رات ٿي آهہ، وجهي جان، جا جيئرو ٿي ڪري،
موت ساڳيو آ مگر زندگي هر ڪنهن جي جدا.

ڏينهن جو ٻين سان ملي خود ڪان پري ٿي ٿو وڃان،
هرڪا اُميد ڇجي مون ڪان الڳ ٿي ٿي وڃي،
رات جو ٿي مان وري پاڻ کي پائي ٿو سگهان،
هرڪا اميد حسين خواب ٿي مون وٽ ٿي اچي.

هي جهان صرف حقيقت تي ٻڌل ٿي ناهي،
اِن حقيقت ۾ ڪوئي خواب بہ شامل آهي!

ڪرشن جا اڪثر گيت ريڊيائي ۽ روايتي ملڪي آزاديءَ جي پسمنظر ۾ لکيل آهن، جن ۾ پروپيگنڊائي عنصر ڪجهہ وڌيڪ غالب آهي ۽ منجهن فني ۽ فڪري حسن گهٽ آهي. ڪرشن راهي ڏهہ ٻارهن رباعيون چيون آهن، جن مان ڪجهہ 'نئين ڇين ڏانهن' عنوان هيٺ ڇپيل آهن. پر سندس رباعيون فني ۽ فڪري طرح ڀرپور سڏي سگهجن ٿيون.

ڪرشن راهيءَ قطعا بہ لکيا آهن. سندس هيٺيون قطعو سنڌي ٻوليءَ سان محبت ۽ اُن جي سلامتيءَ جي فڪرَ واري احساس جي نشاندهي ڪري ٿو:

مون کي ننڍپڻ جي اُها ڳالهہ تي اڄ ياد اچي،
مڪتبي مارَ ڪان ڇٽبو هو 'الف-بي' نہ کپي،
اڄ جي ماحول ۾ دل روئي مگر اِئن ٿي چوي،
موت جي منهن ۾ بہ مون ڪان ڪو 'الف-ب' نہ کسي!

اهو احساس رڳو شاعريءَ جي حد تائين نہ هو، پر ڪرشن راهي، هند ۾ سنڌي ٻوليءَ کي "قومي ۽ تدريسي زبان" بنائڻ واري تحريڪ ۽ قافلي جو سرگرم ڪارڪن هو. پارٽي پارليامينٽ جي اڳيان جن 52 سنڌي اديبن، سنڌي الف-بي جي 52 اکرن جي علامت بنجي بک هڙتال ڪئي هئي، ڪرشن بہ انهن مان هڪ هو. ڪيرت ٻاٻاڻي، اي.جي.اُتم، گوبند مالهي، پوپٽي هيراننداڻي، موتي پرڪاش، سندري اُتمچنداڻي ارجن شاد، موهن ڪلپنا، موهن گيهاڻي، ارجن سڪايل، ڪلا پرڪاش ۽ ٻيا ڪيترا اُن تحريڪ جا روح روان هئا ۽ جهنڊو ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي هٿ ۾ هو. نيٺ سنڌي اديبن 10- اپريل 1967ع تي شاندار ڪاميابي حاصل ڪري، پارٽي آئين ۾ سنڌي ٻوليءَ جو درجو تسليم ڪرائي ورتو. جيڪو درجو اسان ڌرتيءَ تي رهندي بہ پنهنجي ٻوليءَ کي اڃا ڏياري نہ سگهيا آهيون. اڄ بہ ٻڍڙو ڪيرت، موتي پرڪاش ۽ سندن ساٿي، ٻوليءَ جو اُهو جهنڊو بلند ڪيو بيٺا آهن. جيتوڻيڪ اڄ ڪيرت جي هٿ ۾ لٺ آهي ۽ موتي پرڪاش بہ دل کي وڌائي ٽڪائي ويٺو آهي، پوءِ بہ مايوس نہ آهن. بقول ڪرشن راهي:

اڃا راهہ راهي! نہ پُٽي آ ساهي،
اڃا پنڌ جون ٿي پچارون پچارون.

ڪرشن راهيءَ جي غزلن ۽ نظمن جو تفصيلي جائزو وٺجي ٿو تہ ورهاڱي جا وڍَ، ڌرتيءَ ڪان دوريءَ جو درد، زندگيءَ

جي زنجير ۽ قيدخاني، ماضيءَ مان حال جي اُٿڻ ۽ مستقبل ۾ جان وجهڻ جي آس، ساٿين جي سارَ، قافلي کي لٽيندڙن خلاف آواز، جيئندي مرڻ ۽ مرندي جيئڻ جو احساس، زندگيءَ جي ضرورتن جي قيمت چڪائيندي، دال روٽي تي رهجي وڃڻ جو ڪرب، پنهنجو اڏيل گهر اُجاڙي، نئين گهر آباد ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش، ۽ ٻيا اهي سڀ احساس ملن ٿا، جيڪي هڪ جلاوطن جيءَ سهي ٿو، جنهن جي اندر جو ٻهراڻ گهارون گهارون ٿي چڪو آهي:

چتي ڪهڙي چولي تي هڻندين تون هاڻي،
هي ٻهراڻ پنهنجو تہ آ گهارون گهارون!
ٻچين ٿو تہ ڪٿي روح ٿيو آهہ زخمي،
ڏٺو ڏيل منهنجو نہ تو ڏارون ڏارون!

مون ۽ منهنجي دوست "مشڪور" ڦلڪاري جڏهن ڪرشن راهيءَ جي چِمبور واري گهر ۾، مٺيون غزل، سندس پُر درد آواز ۾، سندس وَنيءَ مايا راهي ۽ ٻئن جي سامهون، سازن کان سواءِ مشڪور ٻاران ٿالهہ تي سُر-سنگت ڪندي، ڳائيندي ٻڌو هو ۽ ڪرشن ڳائيندي هن بند تي پهتو هو تہ اسان سڀني جا نيڻ ڳوڙهن سان ڀرجي آيا هئا:

ڏکيو تون جي آهين، سُکيو مان بہ ناهيان،
ميان! ڪهڙيون ڪنهن تي ميارون ميارون!

ڪرشن راهيءَ 1966ع ۾ پنهنجي مضمون "آئيني جي اڳيان" ۾ لکيو هو تہ "مان جذباتي نہ آهيان. پنهنجي وجهي ۾ ويجهي مائٽ- پيءُ يا ماءُ جي موت تي بہ پنهنجي اک ۾ ڳوڙهو نہ اچي سگهيو آهي، جيتوڻيڪ اُتي (بيحد) دک محسوس ڪيو اٿم"- پر مايا ۽ مشڪور ساکي آهن تہ اُن ڏينهن ڪرشن ڳائيندي، ڳوڙهن سان ڀرجي ۽ ڀُري پيو هو. هن کي وطن جي وڇوڙي جي درد ڀڃي ۽ ڀوري ڇڏيو هو، تڏهن تہ هن پنهنجو پاڻ کي "ڀڳل تارن واري ساز" سان ڀيٽيو هو. اهو 1986ع جو منظر ۽ اڄ 2007ع آهي. ڪرشن پنهنجي ڀڳل ساز جهڙي جسم کي الائي ڪيئن 21 سال سلامت رکي ڇڏيو ۽ ڇهين اپريل 2007ع تي اهو ساز ڀڄي پرزا پرزا ٿي ويو:

سُڻي وٺ تون هي ساز جا پي ڪي سُڏڪا،
ٻچيون جنهن جون آهن ڀڳل تارون تارون!

پوءِ بہ ڪرشن راهيءَ کي پڪ هئي تہ هڪ نہ هڪ ڏينهن سنڌ پاسو بدلائيندي ۽ تاريخ اُن جي حق ۾ فيصلو ڏيندي. اها ڪرشن جي تمنا هئي، اسان جي تمنا آهي:

سڄي سنڌ ٿيندي پڪارون پڪارون،
ڪري ڪنڌ پوندا، قطارون قطارون.

ڪرشن راهي ڏاڍو حساس دل شاعر هو. هن آخري پساهن تائين وطن وساريو نہ هو. سندس دل جا زخم ساوا هئا. ڪڏهن ڪڏهن محسوس ڪندو هو تہ زندگيءَ ۾ نہ اڳتي وڌڻ ڪي مقصد آهي ۽ نہ موٽڻ ڪي ڪا معنيٰ آهي، پوءِ بہ هو بيٺو نہ هو:

ڏينهن آهي نہ رات!
صبح آهي نہ شام!
صرف رستو ئي رستو آهي!
اڳتي وڌڻ ڪي مقصد ڪونهي،
پٺتي موٽڻ ڪي معنيٰ ڪانهي،
هلان تہ ڪونہ ٿو،
پر بيٺو پيو نہ آهيان!

اِهو "بيٺو پيو نہ آهيان" وارو عزم ئي ڪرشن راهيءَ کي سائيڪو ڪن سال ڏرتيءَ کان دور زنده رکي سگهيو. هُن پاڻ کي سڄي زندگي "چڙهيل وير" تي سمجهيو، جنهن کان لهڻ وسري ويو هو، پر ڪيس انومان هو تہ اُها ڊهي پوندي، تڏهن تہ هيٺيون آزاد نظم لکيو هئائين:

چڙهيل ويرَ تي سوار آهيان،
جنهن کان لهڻ وسري ويو آهي!
هيءَ وير هاڻي لهندي ڪانہ،
شايد ڊهي پوندي،
۽ پاڻي پاڻي ٿي،
ڪناري تي پهچندي!

چا ائين آهي؟ ها. ائين آهي- اُها وير ڊهي پئي- ۽ پاڻي پاڻي ٿي ڪناري تي پهتي ۽ ڪرشن کي بہ پهچائي وئي. مون کي پڪ آهي تہ اڄ ڪرشن جو روح سنڌ پهچي چڪو آهي ۽ لاڙڪاڻي جي گهٽين ۾ گهمي رهيو آهي!

ڪرشن جي غزلن، نظمن، آزاد نظمن ۽ ڪوتائن ۾ درد آهي، Pathas آهي، جلاوطنيءَ جو ڪرب آهي، جو تہ سورهن سالن جي شعوري عمر ۾ سنڌ کي الوداع ڪيو هو.

۽ ڪڏهن بہ اهو نہ سوچيو هو تہ سندس ڪا واپسي نہ ٿيندي. هن سوچيو هو تہ درياهہ ڪي چاڙهہ آهي. نيٺ لٿو ۽ لهرون لهي ويندا. پر حالتن ڪيس اُتي وڃي بيهاريو تہ:

رهيا جنهن نہ درياهہ ڪي ها ڪنارا،
ٻڏي ويا اُنهيءَ ۾ اسان جا سهارا.

—

ڪڏهن رات ۾ ڪو ستارو نہ چمڪيو،
ڪڏهن ڏينهن جو پي نظر آيا تارا!

۽ ڪين (ڪرشن ۽ سندس جلاوطن سائين ڪي) ڪي ناڪئا نہ مليا، ۽ جي مليا تہ اُنهن جي حالت هيءَ هئي:

ناڪئا اهڙا مليا، جو خدا جي نانءَ تي،
آگ جي درياهہ ۾ ڪشتيون اُتاريندا رهيا!
رهبرن جي رهزني يا رهزنن جي رهبري،
قافلن کي منزلن جا فاصلا ڏيندا رهيا!

هو نئين زمين تي "پنهنجي ڳولا" ڪندي، هيئين احساس جو نمونو بنجي ويو:

مون کي نہ ڳول،
مان پاڻ پنهنجي ڳولا ۾ آهيان،
منزل ڪٿي هليو هوس،
تہ ڪا راهہ ليي.
خواب ڪٿي آيو هوس،
تہ ڪا اک لڳي.
روح ڪٿي بيٺو هوس،
تہ ڪو جسم ملي.
اڄ منهنجو وجود،
هڪ پاڇو ٿي رهجي ويو آهي.
پاڇي جو پيڇو نہ ڪر،
منهنجي ڳولا نہ ڪر،
ڳولا مون کي گم ڪري ڇڏيو آهي!

ڪرشنچندر ۽ منٽو جي قوم جو بہ ورهاڱو ٿيو هو ۽ اُن ورهاڱي جون تصويرون "غدار" (ناول) ۽ "ڪول دو" (ڪهاڻي) آهن. منهنجي قوم جو بہ ورهاڱو ٿيو هو. ڪرشن ۽ ڪيرت جي قوم جو بہ ورهاڱو ٿيو. ۽ اهو ورهاڱو ڪهڙو هو. اُن جي منظر لاءِ ڪرشن جو شاهڪار نظم "ورهاڱو جاري آهي" ٿي پيش ڪري سگهجي ٿو:

تاريخ جو اِهو ڪهڙو مذاق آهي؟
سنڌ:
جنهن اُپرن کي اُجهو ڏنو!
سنڌو:
جنهن سنسار کي سڀيتا ڏني!
اُنهي جا ٿي ماڻهو،
سنڌي،
ورهاڱي سان،
ڌرتيءَ کان ڌار،
وطن کان بي وطن ٿي ويا،
ورهاڱو ٿيو،
سڀني سمجهيو،
هڪ سياسي ورهاڱو هو،
وقت پئي پُراڻو ٿي،
وسري ويندو،
ڪنهن ڪونہ ڄاتو هو،
اُن هڪ ورهاڱي ۾،
سنڌين جا،
ڪيئي ورهاڱا سمايل هئا:
ڌرم ۽ مذهب جو ورهاڱو!
قوم ۽ قوميت جو ورهاڱو!
ٻوليءَ ۽ تعليم جو ورهاڱو!
ساهت ۽ تهذيب جو ورهاڱو!
سنڌي هندو،
سنڌي مسلمان،
سنڌي هندو، هندستاني!
سنڌي مسلمان، پاڪستاني!
اسان سنڌي!
سنڌ ۾ ڌرتيءَ ڌڪاڻا:
هند ۾ ڌرتيءَ لاءِ دربدر!
اسان جو ملڪ هڪڙو آهي،
وطن ٻيو آهي!
جو ملڪ آهي، سو وطن ناهي،
جو وطن آهي، سو ملڪ ناهي!
اسان جو ورهاڱو جاري آهي!

گڏ توسان هاڻي جو آهي "نواز"

[الهنواز رڪٽائيءَ جي ياد ۾]

آزاد انور ڪانڌڙو

دادو علم ادب، شاعري، صحافت ۽ سياست جي حوالي سان هڪ زرخيز خطو آهي. دادو ضلعي ۾ جنم وٺندڙ شخصيتن زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ پنهنجو ڀرپور ۽ نمايان ڪردار ادا ڪري، دادوءَ جي مٽيءَ جو نالو روشن ۽ مان مٿانهون ڪيو آهي. سنڌ جي نامياري شاعر، اديب، محقق، شاهه لطيف جي پارکو ۽ درياهي ٻوليءَ جي ڄاڻو، ۽ تعليمي ماهر سائين نواز رڪٽائيءَ جو شمار به اهڙن مانائتين شخصيتن ۾ آهي. "نواز" رڪٽائيءَ جو جنم 10 مئي 1930ع تي دادو تعلقي جي پراڻي رڪن ڳوٺ ۾ محمد عرس رڪٽائيءَ جي گهر ۾ ٿيو. پاڻ پرائمري تعليم ڳوٺ گاجي خان پنهور ۾ حاصل ڪيائين. جڏهن ته 1946ع ۾ سنڌي فائنل پاس ڪيائين. 1948ع ۾ پرائمري استاد جي نوڪري حاصل ڪيائين ۽ پنهنجي ڳوٺ پير بخش ميربحر ۾ استاد مقرر ٿيو. اهڙيءَ ريت 1982ع ۾ سرڪاري نوڪريءَ تان رٽائر ٿيو.

1944ع کان پنجين درجي ۾ پڙهڻ دوران لکڻ جي شروعات ڪندڙ سائين "نواز" رڪٽائيءَ جو شاعريءَ ۾ استاد پنهنجي وقت جو قادرالڪلام شاعر حافظ محمد احسن چنا هو، جڏهن ته عبدالله اثر چانڊيي کان به رهنمائي ورتائين. 1950ع ۾ "بزم شعراءِ" قائم ڪيائين ۽ 1953ع ۾ "بزم طالب المولىٰ" جو بنياد وڌائين. سنڌي ادبي سنگت شاخ دادو جو ميمبر، سيڪريٽري، ڪائونسلر ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو ميمبر به رهيو. ادبي دنيا ۾ مڃتا طور ڪيس ڪيترائي ايوارڊ ۽ شيلڊون مليون، جن ۾ انجمن آفتاب ادب دادو پاران به ايوارڊ، لاهور ۾ 1966ع ۾ گورنر اولهه پاڪستان جنرل موسيٰ جي هٿان ايوارڊ ۽ چانديءَ جو تمغو، قلندر لعل شهباز ايوارڊ، رئيس علڻ خان لغاري ايوارڊ، جلال ڪٽي ايوارڊ، بزم طالب المولىٰ پاران بهترين شاعر ۽ محقق جا به ايوارڊ مليا.

سائين نواز رڪٽائي هڪ گهڻ پاسائين شخصيت جو مالڪ هو. هو سنڌي ٻوليءَ جو گهڻو لکندڙ ناميارو شاعر، محقق ۽ اديب هو ته شاهه جو پارکو، ڊرامه نويس، درياهي ٻوليءَ جو ڄاڻو به هو. ته قلندر لعل شهباز ۽ سچل سرمست جي فڪر تي به سندس تحقيقي ڪم يادگار حيثيت رکي ٿو. تعليمي شعبي سان طويل وابستگي سبب تعليم جي سڌاري لاءِ هڪ صلاحيتمند تعليمي ماهر ۽ ڄهوني استاد جي حيثيت ۾ سندس ڪاوشن کي وساري نٿو سگهجي. نواز رڪٽائي شاعريءَ ۾ علم عروض جو به وڏو ڄاڻو هو. شاعريءَ جي سڀني صنفن تي طبع آزمائي ڪيائين. دادو ضلعي ۾ هن وقت نواز رڪٽائي واحد شاعر هو، جيڪو نوجوان شاعرن جي رهنمائي ڪندو هو ۽ نئين ٽهيءَ ۾ ڪيترائي نوجوان شاعر کانئس فيضياب ٿيا. دادو ۾ نواز رڪٽائي جيتوڻيڪ ڪهنه مشق شاعر، حافظ محمد احسن چنا ۽ برک شاعر استاد بخاري کان پوءِ آيو، پر دادو ۾ هن محبتي ماڻهوءَ محبت جو درسگاهه کوليو هو، جتي ڪيترن ئي نوجوان شاعرن ۽ اديبن جي تربيت ڪندو رهيو ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ نواز رڪٽائي ادب جو هڪ مڪمل ادارو بڻجي ويو. سنڌ جي عوامي شاعر استاد بخاريءَ جو همعصر ۽ 1951ع کان وٺي ويجهو ساٿي ۽ دوست به هو. استاد بخاري ۽ پروفيسر عبدالله مگسي جي لاڏاڻي کان پوءِ الهنواز رڪٽائي دادو جو واحد اديب هو، جيڪو سڄي سنڌ ۾ ادبي محفلن، مشاعرن، ڪانفرنسن ۽ ٻين ادبي تقريبن ۾ شرڪت ڪري دادوءَ جي روايتن جي ياد تازي ڪندو هو. اثين ڇوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه آهي ته هو پوئين دور

الهنواز رُڪنائي

۾ ڄڻ تہ دادو جو "اخلاصمند ادبي سفير" هو، جيڪو سڄي سنڌ جي علمي حلقن ۾ دادوءَ جي ادبي نمائندگي ڪندو هو.

نواز رڪنائيءَ جا پنج ڪتاب، جن مان ٻہ شعري مجموعا "ڇُليون منجھ ڇوليون" (1988ع) ۽ "نيڻ نہ ننڊون ڪن" (نوجوان شاعر وفا ڪوڙل ڇنہ ۽ ٻين سان گڏ 2002ع)، دادو جي تاريخ بابت ڪتاب "دادو سنڌ جي دل" (2004ع)، شاھ لطيف جي سر "ڪاموڏ" بابت تحقيقي ڪتاب "ڄام هٽ ۾ ڄار (2006ع)، "درياھي ٻولي ۽ دريائي جيوت" (2007ع) ڇپيا. نواز رڪنائي شاھ لطيف جو ڄاڻو ۽ وڏو پارکو هو. ڀٽائيءَ جي مختلف سُرن تي هن ڪيترائي معياري تحقيقي مقالا لکيا. جيڪي مختلف وقتن تي شاھ لطيف جي حوالي سان ٿيل ادبي ڪانفرنسن ۾ پڙهي عالمن ۽ اديبن کان ججھو داد ورتائين. نہ رڳو ايترو پر پاڻ شاھ جي سر ڪاموڏ بابت سنڌ جي ڪجھ ناليوارن محققن پاران ڪيل غلط معنائن جي نشاندهي ڪندي، تاريخ جي ترتيب ۾ ابتدائي تحقيقي ڪم جي حوالي سان مددگار ثابت ٿيو. سندس اڻ ڇپيل ڪتابن ۾ شاھ لطيف جي مختلف سُرن سورٺ، مارئي، سسئي، سھڻي تي ليڪچر ۽ تحقيقي مقالن تي مشتمل ہہ ڪتاب، شاھ لطيف جي ٻاٽيءَ وارن سُرن تي هڪ ڪتاب، ڪھاڻين ۽ افسانن تي مشتمل هڪ ڪتاب ۽ "مهراڻ جي ٻولي" ۽ "ڪرڀو ڪلاچيءَ جو" شامل آهن. سندس ڪيترائي تحقيقي مقالا ٽڙيل پکڙيل آهن. سندس هڪ ڪتاب "دريائي ٻولي ۽ دريائي جيوت" سندس لاڏاڻي کان پوءِ سندس ٽيجھي جي موقعي تي سنڌي ٻوليءَ جي با اختيار اداري پاران ڇپجي پڌرو ٿيو.

نواز رڪنائي ذاتي زندگي ۾ هڪ قربائتو، محبتي ۽ مھمان نواز شخص هو. هو رٽائرمينٽ کان پوءِ 1994ع کان 1998ع تائين ميهڙ ۾ هڪ پرائيويٽ اداري پاران ملازمت ۾ رهيو. ان دوران ميهڙ جي هر ادبي گڏجاڻي ۽ مشاعري ۾ سندس ڀرپور شرڪت رهي. ان عرصي دوران پاڻ "مهراڻ جي ٻولي" شاعريءَ جو مجموعو "ڪرڀو ڪلاچيءَ جو" تخليق ڪيائين.

سائين نواز رڪنائيءَ جي شاعري بابت سنڌ جي عوامي ۽ هردلعزيز شاعر استاد بخاري لکيو آهي تہ "نواز رڪنائي روايتي مجازي رنگ کان مزاحمتي، قومي ۽ عوامي شاعري تائين ڪشادو، ڪهنہ مشق، پڪو ۽ برجستو شاعر ۽ شاعريءَ جي هر صنف تي دسترس رکندڙ ۽ هر موضوع تي ڀروسي سان لکندڙ قلمڪار آهي."

نواز رڪنائي 3 فيبروري 2007ع تي دل جي دوري سبب لاڏاڻو ڪري ويو، سندس وڇوڙي سبب ادبي دنيا ۾ پيدا ٿيل خال مشڪل سان ڀرجي سگھندو.

<u>"نواز" جو غزل</u>

ياد آيون يار جون ڳالهيون ڪجن،
دلربا دلدار جون ڳالهيون ڪجن.
اڄ پرينءَ جي پيار جون ڳالهيون ڪجن،
وصل واري وار جون ڳالهيون ڪجن.
حسن جي هر جا حڪومت ٿي هلي،
سونهن جي سرڪار جون ڳالهيون ڪجن.
هت ٿيون پلجن نفرتون ناراضگيون،
ڪٿ پرينءَ جي پار جون ڳالهيون ڪجن.
وير ڪلفت ۽ ڪدورت ڪي ڪٽي،
پرت جي پرچار جون ڳالهيون ڪجن.
ٺهڪ ڏيڻ جي آهي محفل ناصحا،
هت نہ دل جي بار جون ڳالهيون ڪجن.
گڏ نہ تو سان هاڻي جو آهي "نواز"
ان مٺي منٺار جون ڳالهيون ڪجن.

ريکون ٿي رهيا، سڄڻ سونيءَ ٿنڌ جيئن!

حسين شاهه راشديءَ جي ياد ۾

حسين شاهه راشدي

حسين شاهه راشدي ۽ منهنجي دوستيءَ کي هاڻي پنجاهه ورهيه پورا ٿيا آهن. انهيءَ عرصي ۾ ڪيئي لاهه چاڙهه آيا، پر دلين کي درياهه جون سيرون به ڌار ڪري ڪونه سگهيون.

اسان جي خانگي (PRIVATE) زندگيءَ جا اهڙا ڪي معاملا مشڪل هوندا، جي هڪٻئي کان مخفي هوندا. ٻئي ڄڻا سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پڙهندا هئاسون. اسان جو ٽيون دوست علي محمد گمبواڻي هوندو هو. جو آمريڪن سفارتخاني ۾ ملازمت به ڪندو هو ۽ پڙهندو اسان واري ڪاليج ۾ هو. اڳتي هلي سندس سنگت ڪري، حسين شاهه به آمريڪن سفارتخاني ۾ نوڪري ورتي. ڪرسٽافر ۽ ورنر نالي ٻن آمريڪين سان دوستي رکيائين ۽ مون سان متعارف ڪرايائين. پاڻ ۾ گهرا گهاٽا يار ٿي رياسين. ايتريقدر جو ٻه سال پوءِ بورڊ جون آفيسون بدلي ٿي حيدرآباد آيون ته ٻئي آمريڪي دوست پنهنجين زالن ۽ حسين شاهه کي ساڻ ڪٺي، مون وٽ آچر ڏينهن حيدرآباد هليا ايندا هئا. تڏهن شهر جي سٺي ۾ سٺي هوٽل "رٽز" هوندي هئي. منجهس ڪاڏي جو هڪ ايئرڪنڊيشنڊ ڪمرو به هوندو هو. "رٽز هوٽل" ۾ بيئر ملندو هو. آمريڪي دوست لنچ کان اڳ ٻه ٽي گلاس پيئندا هئا. پر حسين شاهه بيئر يا ٻيءَ (HARD DRINK) کي به هٿ ڪونه لائيندو هو. جڏهن مان ڪراچيءَ ويندو هئس ته ڪڏهن ورنر ته ڪڏهن ڪرسٽافر ڊنر ڪندو هو.

* * * * *

حسين شاهه جو والد سائين علي محمد شاهه 1955ع ۾ سنڌ جو وزير هو ۽ 1956ع ۾ مرڪزي وزير اطلاعات هو. سو مون کي ائين سمجهڻ لاءِ واجبي سبب هو ته حسين شاهه سنڌ جي حڪمران خاندان سان تعلق رکي ٿو. پر هڪ دفعي ڳالهيون نڪتيون ته چيائين ته "ادا، اسان لوئر مڊل ڪلاس جا ماڻهو آهيون". مان اها ڳالهه ٻڌي مُنجهي پيس. سو وضاحت لاءِ ٻه ٽي ڳالهيون ٻڌايائين. چيائين ته هاڻي ته خوشحال آهيون. پر جڏهن بابا "سنڌ آبزرور" جو ايڊيٽر هو ۽ سندس وڏو نٽ ٽانگر هو. تڏهن هڪ پيري امان موڪليو ته پيءُ کان ڏهه روپيا وٺي اچ. جو گهر ۾ ٻوڙ پاڃيءَ لاءِ پئسو ڪونهي. بابا وٽ آفيس وڃڻ لاءِ بس جو ڪرايو ڪونه هو سو پيادل ويس. ڳالهه ٻڌي ترڪ ٽڪر ۾ چيائين ته "مون وٽ پئسا ڪونهن". موٽي اچي امان کي احوال ڏنم.

حسين شاهه جي والده صابرين خاتون هئي. سائين حسام الدين مون سان ڳالهه ڪئي ته "منجهند جي ماني پچائي، ٻورچيخاني ۾ ٻر پاسي سان تڏي وڇائي اتي ئي آهلي پوندي آهي."
حسين شاهه ننڍپڻ جو ڪو ٿورو عرصو والد سان گڏ گذاريو. حسام الدين شاهه کي اولاد ڪونه هو. سو حسين شاهه ۽ پيٽس حسنا بيبيءَ کي پٽ ۽ ڌيءُ ڪري، ناز ۽ نعمت سان پاليائين. سندن والده به سائين حسام الدين شاهه جي گهر ۾ رهڻ لڳي. تڏهن حسام الدين شاهه ۽ علي محمد شاهه جي والده گوهر بيبي به ساڳئي گهر ۾ رهندي هئي. ٻيڙي عورت هئي. هڪ دفعي مون کي سڏائي حيدرآباد لاءِ ڪو ڪم چيائين. زمين جي متعلق هو. مقاطيدار پورو فصل ڪونه ٿي ڏنو. حسين شاهه جو ننڍپڻ سڄو ئي ڪراچيءَ ۾ گذريو هو. ڪڻڪ جي فصل جون ڳالهيون ٻڌي سندس گهران ٻاهر نڪتاسين ته مون کان پڇيائين ته "ڪڻڪ جو وڻ وڏو ٿيندو آ؟"

* * * * *

كاليج ۾ حسين شاهه بي.اي ڪري "لا" جو امتحان پاس
ڪيو ۽ چاچي جي مشوري موجب پرئڪٽس لاءِ دادوءِ آيو.
علي محمد شاهه اُتي ڪرايي تي گهر ورتو هو، جو ديهه
ڦَڪن ۾ فارم هئس. حسين شاهه کي چيائين تہ "مون
واري فارم تي بہ نظر ڪجان."
بورڊ جون آفيسون غالباً 1962ع ۾ حيدرآباد ۾ آيون هيون ۽ گاڏي کاتي جي "امين منزل" ۾ هيون.
حسين شاهه ڏهين پندرهين ڏينهن حيدرآباد ايندو هو. منهنجي آفيس ۾ وڏيءِ ڪاٺوڙيءِ ميز تي سمهندو هو. ماني سدائين "اورينٽ هوٽل" ۾ کائيندو هو. مون وٽ رڳو صبح جي چاءِ پيندو هو. اسان جا ڪجهہ سال ائين گڏ گذريا.

تن ڏينهن ۾ رات جو يارهين بجي هڪ ريل گاڏي دادوءِ ويندي هئي، ان ۾ موٽندو هو. هڪ دفعي مان ڪيس ڪوٽڙي اسٽيشن تي اُماڻڻ ويس. سامان گارڊ جي ڪمري ۾ رکيائين جيڪو تمام ننڍو هو. وهڻ لاءِ رڳو هڪ سوڙهي پر گدي واري بينچ هئس. منجهس بينچ جي اڳيان هڪ ٿلهي پائيپ جو ڏنڊي وانگر فرش کان ڇت تائين اُڀو ٿنيو هو. حسين شاهه بت ۾ ٿڌهن بہ پريل هو. ٻُڌايائين تہ "بينچ تي پاسو ڪوڙي ٿنيي کي مٿان ٻنهي هٿن سان ۽ هيٺان ٻنهي پيرن سان جهليندو آهيان، ائين وڃي دادوءِ پهچندو آهيان. رات جو هڪ ڏيڍ ٿي ويندو آهي."

* * * * *

مون سنہ 1969ع ۾ شادي ڪئي. تن ڏينهن ۾ ون يونٽ جي خلاف سنڌ جي تحريڪ ۾ سرگرم عمل دوستن سان گهڻو وقت گڏ گذرندوهو. سوچي سمجهي ڪنهن بہ دوست کي شاديءِ جو ڪونہ ٻڌايم. دل ۾ چيم تہ "هيترن ڄڻن کي ڳوٺ ۾ کاٽي رهائيندس." رڳو حسين شاهه سان ڳالهہ ڪيم. شاديءِ واريءِ رات مان تہ وڃي آرامي ٿيس. حسين شاهه بنا ڪنهن اطلاع جي اوچتو دادوءِ مان جيپ ڪٽي نڪتو. رات جو هڪ ٻي بجي، الائي تہ ڪٿان پڇا ڳاڇا ڪندو نيٺ اچي منهنجي ڳوٺ نڪتو. رات جي ماني کائي اسان جي اوطاق ۾ سمهي پيو. مون کي صبح جو ٻُڌايائون. ناشتو گڏجي ڪيوسون.
سندس شادي سائين حسام الدين شاهه ڪرائي، پر ان معاملي

حُسين شاهه ۽ آپا شميم پنهنجي زيرتعليم فرزند
علي رضا شاهه سان گڏ (لنڊن)

۾ فقط مون سان صلاحي هو. سائين علي محمد شاهه سان بہ ڪا ڳالهہ ڪونہ ڪندو هو. انهيءِ سلسلي ۾ پدعيدن جي پاسي بہ ويا سين. بهرحال، جڏهن معاملو راس ٿيو، تڏهن بيگم ڇنا جي ڪري، اسان جو دوست حميد سنڌي بہ معاملي ۾ شريڪ ٿيو. اهڙيءِ ريت، حسين شاهه ۽ حسنا بيبيءِ جون شاديون سائين غلام رسول شاهه جيلانيءِ جي خاندان ۾ ٿيون. شاديءِ کان پوءِ يا ڪجهہ عرصو اڳي، ڪراچيءِ هليو ويو. اتي وڪالت ڪرڻ لڳو. سڪيو ستابو ٿيو. هڪ دفعي مون کي چيائين تہ "شميم سان منهنجي شادي ڪونہ ٿئي ها تہ منهنجو گهر ڪونہ ٺهي ها." ادي شميم سنڌي محاوري موجب صحيح معنيٰ ۾ هڪ "سگهڙ عورت" آهي. گهر تہ هلائي تي، پر سائين مرحوم حسام الدين شاهه جا سوين ڪتابَ، تاريخي خط ۽ تصويرون ايڏي تہ سليقي سان محفوظ ڪيون اٿس، جو ڄڻ تہ پاڻ سڄي عمر علم و ادب ۽ ڪتبخانن ۾ گذاري اٿس. ٻارن کي پڙهايائين ۽ بعد ۾ سندن شاديون ڪرايائين. مون کي ان ڳالهہ تي خاص خوشي ٿي تہ علي رضا کي نماز پڙهائڻ تي هيرايائين. حسين شاهه تہ مون وانگر مڙني معاملن ۾ "سوڍو بي ميارُ" هوندو هو.

* * * * *

سائين حسام الدين راشدي جي وفات کان پوءِ حسين شاهه "الحمرا سوسائٽي" وارو گهر وڪڻي، ڊفينس سوسائٽيءِ ۾ بنگلو ورتو. اعليٰ درجي واري فرنيچر سان آراستہ پيراستہ

ڪيائينس. گذريل دفعي بنگلي جي پورچ ۾ ٽي قيمتي
ڪارون هڪٻئي پٺيان قطار ۾ بيٺل ڏٺم.

* * * * *

حسين شاھ پيءُ ۽ چاچي جي شخصيتن جو اثر ورتو. سندس والد سائين علي محمد راشدي سياست ۾ هو- پاڻ بہ سينيٽر ٿيو. سندس چاچو، سائين حسام الدين سنڌي ادب ۾ هو- پاڻ بہ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن ٿيو.

سائين حسام الدين راشدي مهيني ماسي سنڌي ۽ اردو اديبن جون پروقار دعوتون ڪندو هو. حسين شاھ چاچي جي اها سنت بہ جياري. پوئين دعوت رڳو منهنجي ڪيائين.

والد ۽ چاچي جون ورسيون وڏي اهتمام سان ملهائيندو هو. هن پيري سائين علي محمد شاھ جي ورسيءَ جي تقريب، "جيو" (GEO) جي آڊيٽوريم ۾ ننڍي ڀاءُ عادل شاھ راشديءَ سان گڏجي رکيائين. مون کي سڪ سان ياد ڪيائين. تقريب جو "مهمان خصوصي" ڪيائين. رات جو گهر دعوت ڪيائين. جنهن ۾ فقط سندس خاندان جا ڀاتي هئا. ان موقعي تي سندس لئبرري بہ ڏٺم. نفيس احمد ناشاد ورسيءَ جي تقريب ۾ شريڪ ٿيو. پوئتي موٽڻو هئس، سو حسين شاھ جي گهر دعوت ۾ هلي ڪونہ سگهيو. سنت ٿي، سنڌي ادبي بورڊ جي پاران حيدرآباد ۾ سائين حسام الدين شاھ جي ورسيءَ جي تقريب رکيائين. مون کي ان جو تاڪيد ڪيائين. مان تہ هونئن ئي سائين حسام الدين راشدي جو عقيدتمند آهيان. حاضر ٿيس. عزيزم اعجاز احمد منگيءَ ان تقريب ۾ مون کي "مهمان خصوصي" جو اعزاز ڏنو.

حسين شاھ ڪراچيءَ مان اچي ڪونہ سگهيو جو اوچتو عليل ٿي پيو. پر، ٻئي ڏينهن، فون تي جلسي جو احوال ورتائين. سندس علالت جي ڪري، کيس هڪ نہ ٻئي ڏينهن فون ڪندو رهندو هئس. ڳالهائڻ ٻولائڻ ۾ کڙو تڙو هو. پوئين پيري چيائين تہ "سڀ ٽيسٽون صحيح آيون آهن. اڄ آخرين ڪرائڻ وڃان ٿو." ٻن ڏينهن کان پوءِ فون ڪير تہ ٻڌايائون تہ "علي رضا لندن کان آيو هو. اسپتال ۾ کڻائي ويو اٿس." اسپتال ۾ خبر پئي تہ ڏينهون ڏينهن حالت سڌرڻ بدران بگڙي رهي آهي. هفتي کان پوءِ امجد شاھ جيلانيءَ اطلاع ڏنو تہ "ادا حسين شاھ اڄ آچر ڏينهن صبح جو سوير هي جهانُ ڇڏي، انهيءَ جهان ۾ ويو، جيڪو هتان کان بهتر آهي."

* * * * *

حسين شاھ 15- جنوري 1938ع تي ڄائو هو. ان حساب سان لڳ ڀڳ ستر ورهيہ عمر ماڻيائين. منو سو ورهيہ ڇڳو وڏو وقت آهي. وقت نہ رڳو ماڻهوءَ جي زندگيءَ جا سڀ معاملا طئي ڪري ٿو، بلڪ سندس وجود پڻ. وقت ئي زندگيءَ جو تسلسل برقرار رکي ٿو. پر، اهو حادثو بہ آڻي ٿو، جنهن کي اسان "موت" ڪوٺيون ٿا.

دنيا جي هاڪاري سائنسدان آلبرٽ آئنسٽائين چيو آهي تہ "اسان فاني انسانن جو الميو ڪيڏو نہ دردناڪ آهي! اسان مختصر مسافريءَ لاءِ هن گپ چڪَ جي جهان ۾ اچون ٿا. پر، اها بہ خبر ڪانهي، تہ ڇو اچون ٿا؟"

ڏاهن انسانن جو چوڻ آهي تہ ماڻهوءَ جي مسافري، موت سان ختم ڪانہ ٿي ٿئي. اها جاري رهي ٿي. موت تہ هڪ "مرحلو" آهي. اها سوچ اڄڪلهہ جي ڪانهي. پنج هزار ورهيہ اڳ مصر ۾ نهيل هڪ بادشاھ جي اهرام (مقبري) مان هڪ تحرير هٿ آئي آهي تہ:

THOU HAS DEPARTED
BY LIVING
THOU HAS NOT DEPARTED
BY DYING.

اهي سئون هزارين ورهيہ اڳ بہ انسان جي هن دنيا جي زندگيءَ ۽ ان کان پوءِ واريءَ زندگيءَ جو تصور پيش ڪن ٿيون.

اها صورتحال جيڪڏهن هر انسان سان لاڳو آهي تہ سائين حسين شاھ سان بہ لاڳو آهي. هو سنڌ جي هاڪاري راشدي خاندان جو چشم و چراغ هو، جنهن جو موسس اعليٰ پير محمد راشد روضي ڌڻي، ٻنهي جهانن جي سردارَ حضور پيغمبر ﷺ جي متبرڪ خاندان جي سدابهار درخت جي سرسبز شاخ هو.

هاڪاري سيرت نگار، مارٽن لِنگس، حضور پيغمبر ﷺ جي سيرت تي پنهنجي تاريخي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ "پاڻ سڳورن جي اُمتين جي اميد نہ پر اعتقاد آهي، تہ هو

هڪ ڏينهن وري اچي ساڻن ملندو. ’آب ڪوثر‘ جي ڪناري تي “

پٽائي صاحب انهيءَ ئي پس منظر ۾ فرمايو آهي ته:

پاڻان چونڊئي پسيءَ
پري جام جنت جو.

اسان عاصين کي به اميد آهي ته اسان سڀ اُتي سندن رحمت جي سايي هيٺ گڏ هونداسين ۽ سائين حسين شاهه اسان جي وچ ۾ هوندو. بيشڪ، قدرت جي لاءِ اها ڪا به وڏي ڳالهه ڪانه آهي. جيڪو موت ۽ حياتي ڏئي ٿو، اهو هر ڳالهه تي قادر آهي.

- غلام رباني آگرو

* * * * *

پُربهار شخصيت

ڪي ماڻهو ماس جا هوندي به ڌاتو هوندا آهن. جيئن ڪي پاري جيان ترڪڻا ۽ وهي ويندڙ هوندا آهن. ڪي وري وڄن جيان تڙڪاٽ ڪندا حياتيءَ جي روشن پهلوئن تي روشني وجهي، گهڙيءَ پل لاءِ وڃي وري اچي ڌڌڪاٽ سان اونده ۾ راهه روشن ڪرڻ لاءِ روشني وجهيو، وري واري جي انتظار ۾ هوندا آهن.

مون پاري جيان وهي ويندڙ وزن ۾ ڳرو ۽ چانديءَ جيان چلڪندو ۽ وڄ جيان اونده ۾ روشني ڦهلائڻ وارو هڪ عجب ماڻهو ڏٺو. هو واقعي عجب ماڻهو هو. هو پارو هو ته هو وڄ به هو- پر هو حسين شاهه راشدي هو.

پاري جا گڻ گهڻا ته وڄ جا رخ به گهڻا. حسين شاهه جا رخ به انيڪ ۽ اڻ ڳڻيا. ڪنهن کي ڄڻبو ته حسين شاهه کي بيان ڪر ته هو ڇا آهي ته شايد ائين ڪير به نه ڪري سگهي جو ڇا ڄاڻندو هو ڇا نه ڄاڻندو هو. اها خبر ضرور ڪيس هوندي يا وري خاوند کي جنهن ڪيس ۽ هيءَ جهان خلقيو.

ظاهر ۾ ته هو وڪيل، سياستدان، ڪالم نگار، اديب، سٺو مقرر، سٺو فوٽو گرافر، آرڪيالاجي، انٿروپالاجي، جي علم جو ڄاڻو ۽ بين بن ٽن لاجيز کان واقف- ائين چئجي ته هو هر فن موليٰ هو. مون کي تازو خبر پيئي ته هن غفار تبسم جو هڪ گيت ڪمپوز ڪرائي، سنڌ ٽي وي لاءِ پروڊيوس ۽ ڊائريڪٽ ڪيو. اهو گيت هن ماهين هيسباڻي جهڙي هڪ آرٽسٽ تي ايڪسپوز ڪيو آهي.

“RASHDI'S WORLD” پروگرام مون نه ڏٺو آهي، پر مهتاب راشدي اُن ڏينهن حسين شاهه جي تعزيتي ريفرنس ۾ ان پروگرام جي تمام گهڻي ساراهه ڪئي.

هان، توهان مان ڪيترا تعزيتي ريفرنس جي حوالي تي حيران ٿيا آهن. ها سائين، کلڻو ملڻو ٽهڪڻو حسين شاهه پاري وانگر آهستي آهستي ترڪندو لڏندو وهي ويو آهي. وڄ جيان هن دنيا کي ڪن پل لاءِ روشن ڪندو، وَرُ وَرُ روشن ڪندو ٻئي ويس وسڻ جا ويس ڪيا. هو جاني اسان وٽ ڪونهي ڪو. شال سندس هيءَ سفر ٻين سفيرن جيان سولو ۽ سڙرو ٿيو هجي.

حسين شاهه راشدي سنڌ جي تاريخ يا جاگرافي جو ماڻهو هو. يا سنڌ جي ادب ۽ ثقافت جو ماڻهو هو، يا سنڌ جي ريتن رسمن ۽ ٻولي جو پاسبان هو، ڇا به هو پر حسين شاهه، حسين شاهه هو. هو پنهنجو وارو وڃائي ويو. حسين شاهه وَرُ وَرُ يا روز روز نه پيدا ٿيندا آهن. ڪن ماڻهن جي سڃاڻپ سندن باغ بهار شخصيت هوندي آهي. جي حسين شاهه پنهنجي تي اچي ته محفل گل و گلزار ڪري ڇڏي.

حسين شاهه محفل ۾ ويٺو هجي- غلام رباني، اياز راشدي، مولوي عبدالواحد سنڌي، مولانا گرامي، نياز همايوني، مومن مليرائي يا ڪنهن به اهڙي ماڻهو کي ڏٺو جنهن سان محبت هوندي هيس ته سندس طبيعت ۾ هڪ مستي اچي ويندي هئي. پوءِ سامهون واري ۽ هن جي وچ ۾ چرچن ۽ جملن جي جُلهه هوندي هئي. ٽهڪڙا هوندا هئا. ڪير وچ ۾ پوي؟ پر جي حسين شاهه سنجيدو ٿئي ته ادب جا واهڙ وهائي ڇڏي. ڪيس ورثي ۾ مليل ڏات جهلڪيون پسائيندي هئي ۽ شاهدي ڏيندي هئي ته ڪيس سائين علي محمد شاهه راشدي وٽان علم ۽ ٻولي ۽ فڪر جا ڀنڊار مليل اٿس ته ڇاڇس پير حسام الدين راشدي وٽان تاريخ جا ماڳ ۽ مڪان، ان جي تحقيق ۽ زماني جو فڪر انگيز عملي فلسفو ملي ويو اٿس، جو اڄ هو حسين شاهه راشدي آهي.

سندس خاندان جي وڏي پَرَ مهمانوازي هئي، جيڪا خاص طرح پير حسام الدين ٽان ڪيس ورثي ۾ ملي هئي. هو ڪلهه اسان وٽ پنهنجن وڏڙن جي سانڍيل قديم نوادرات، مخطوطات، شاندار لائبريري ۽ علم ادب جي ڀنڊار جي محافظ جي صورت ۾ موجود هو ۽ اڄ هو سڄو خزانو ڇڏي

وساريان نہ وسرن، نہ وسارڻ جيها!

حُسين شاهہ راشدي

ايم. ايچ. پنهور

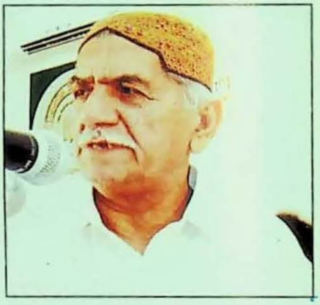

الهنواز رڪٽائي

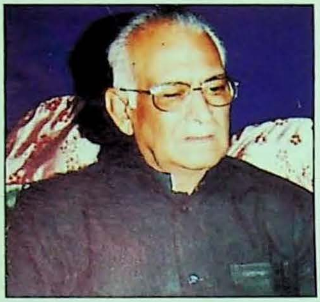

ڪرشن راهي

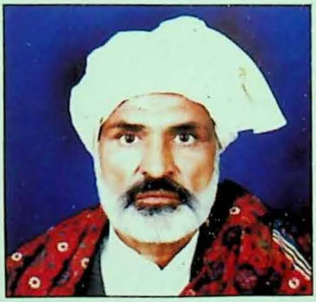

عبدالرحمان مهيسر

مشتاق پرڳڙي

پروفيسر امينه خميساڻي

تبسم عروج قاضي

ڊاڪٽر محمد اسحاق ابڙو

سيد صالح محمد شاهه

(فتح خان)

ڊاڪٽر رياض الاسلام

اي. جي. چانڊيو

واهہ رباني وٽي هليو ويو آهي! هن پير حسام الدين سان ڪيل واعدا پاڙيا ۽ سندس هر شيءِ سانڍي. سندس حال ۽ ماضي کي سانڍيو. هاڻ ذميواري آهي سندس وارث علي رضا جي، جنهن کي هيءُ قومي ورثو سنڀالڻو آهي. سندس والدہ بہ ان علمي خزاني کي واهہ جو سنڀاليو آهي. هاڻ اميد تہ علي رضا کي همت ڏياري. هيءُ جبل جيڏي زندگي گهارڻ لاءِ تيار ڪندي ۽ مون کي يقين آهي تہ جلد ٻيو حسين شاهہ نڪري نروار ٿيندو.

- حميد سنڌي

* * * * *

حسين شاهہ راشدي- روايتن جو امين

1- اپريل 1982ع تي سنڌ جي نامور عالم، محقق ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشدي وفات ڪئي. 2- اپريل تي تاريخي ماڳ "مڪلي" تي راشدي صاحب کي سپرد خاڪ ڪيو ويو. ان موقعي تي آءٌ بہ پڇي ڏکي قبرستان پهتو هئس. مون حسين شاهہ راشدي صاحب کي پهريون پيرو ان موقعي تي ڏٺو هو.

سنڌ جي باوقار عالم پير حسام الدين راشدي صاحب سان مون پهريون پيرو 1977ع ۾ ڪراچي شهر ۾، سندن رهائش گاهہ "علي رضا هائوس" تي ملاقات ڪئي هئي، بعد ۾ سال ۾ هڪ ٻہ پيرو ملاقات جو شرف حاصل ڪبو هو. ليڪن 1980ع ۽ 1981ع ۾ اسان جون باقاعدہ ڪچهريون ٿيون. مون 1981ع ۾ سندن اردو ڪتاب "سنڌي ادب" ترجمو ڪري ڇپرايو. منهنجو ڪيل ڪم راشدي صاحب کي پسند آيو ۽ مون کي ڪوڙ دعائون ڏنائين. ان ريت منهنجي مطالعي ۽ ڪوجنا ۾ پير حسام الدين راشدي هڪ اهم عنوان طور شامل ٿي ويو.

شايد ان پس منظر ۾ سائين حسين شاهہ راشدي مون ڏي توجهہ ڪيو ۽ راشدي صاحب جي ورسين ۾ مون کي باقاعدہ سڏڻ وارو سلسلو شروع ٿيو. ابتدا ۾ ليٽر ملندو ۽ پوءِ فون تي پروگرام ۾ شرڪت لاءِ تاڪيد ڪندو. مون ڪوشش ڪري هر پروگرام ۾ شرڪت ڪئي. ڪڏهن مضمون پڙهيم تہ ڪڏهن تقرير ڪيم. ان ڪان علاوہ بہ مون راشدي صاحب بابت پنهنجو مطالعو جاري رکيو.

1987ع ۾ مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ملازمت ملي. پانيان ٿو تہ 1988ع جي ابتدا ۾، سنڌالاجي اداري جي ڏهوڪي ڊائريڪٽر ميڊم مهتاب اڪبر راشدي هڪ ڀيري مون کي پنهنجي آفيس ۾ سڏيو. گفتگو ڪندي پاڻ چيائين تہ ادارو پير حسام الدين راشدي تي ڪم ڪرڻ گهري ٿو. ۽ حسين شاهہ جو چوڻ آهي تہ غلام محمد لاکو ڪم ڪندو تہ اُن جي همت افزائي بہ ڪنداسين ۽ مدد بہ ڪنداسين. هڪ ٻن ملاقاتن کان پوءِ پير حسام الدين راشدي صاحب بابت ڪم ڪار جي حوالي سان، اسان ڪجهہ نڪتن تي اتفاق ڪيو. شايد ڪجهہ ڪاغذن تي مون کان دستخط بہ ورتا ويا هئا. ۽ سنت پوءِ ميڊم صاحبہ سنڌ يونيورسٽي ڇڏي سنڌ سرڪار ۾ ملازمت اختيار ڪئي. ان ريت منهنجي حوالي سان سنڌالاجي ۽ پير حسام الدين راشدي وارو باب بند ٿي ويو. ان هوندي بہ مون بنا ڪنهن لالچ يا نفعي نقصان جي، سيد حسام الدين راشدي بابت پنهنجو تحقيقي ڪم جاري رکيو. راشدي صاحب جو ٽڙيل پکڙيل مواد، تحريرون، تقريرون ۽ انٽرويوز، مطلب تہ جو ڪجهہ مواد ملي سگهيو- ان کي سهيڙيم. ان سان گڏ راشدي صاحب جي علمي ڪمن بابت هڪ مختصر مگر جامع مقدمو پڻ لکيو ويو. منهنجي سهيڙيل مواد تي مبني ڪتاب "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" نالي سان، سنڌي ادبي بورڊ 1992ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. ان طرح سنڌ جي هن باوقار عالم جي فن، فڪر ۽ سوچ کي عام ڪرڻ ۾ آساني پيدا ٿي.

ڪجهہ سال پوءِ ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب جي معرفت، راشدي صاحب جي هڪ عزيز دوست ڊاڪٽر رياض الاسلام صاحب، خط لکي سنڌ جي هن سدابهار عالم جي منتشر اردو تحريرن کي مرتب ڪرڻ ۽ ايڊٽ ڪرڻ جو ڪم منهنجي حوالي ڪيو. مون الله جو نالو وٺي ڪم شروع ڪيو. مون کي يارن دوستن جي مدد سان ڪاميابي ٿي ۽ ڪل ايڪيهہ ننڍا وڏا اردو مقالا ۽ مضمون گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ مرتب ڪيم. هي ڪتاب پوءِ "مقالات راشدي" جي نالي سان، راشدي صاحب جي ويهين ورسيءَ جي موقعي تي ڇپجي پڌرو ٿيو. ڊاڪٽر رياض الاسلام صاحب هي اردو ڪتاب، ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ قائم انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز پاران ڇاپي نروار ڪيو هو. سائين حسين شاهہ

ڪيائين. پوءِ روبرو هلي مسئلي حل ڪرائڻ ۾ ڀرپور مدد ڪيائين. اهو دور سندس حشمت ۽ جاهه و جلال جو هو. ڪجهه بنجي وڃڻ کان پوءِ چڱا ڀلا ماڻهو اکيون ڦيري ڇڏيندا آهن، پر حسين شاهه جيئن اڳ هو، تيئن ئي برقرار رهيو. نه آڪڙ نه وڏائي، نه تڪبر نه غرور!

ائين به نه هو ته حسين شاهه جي مون ۾ دلچسپي رڳو چاچا حسام الدين جي علمي ڪمن ڪارين جي حوالي سان هئي. سنڌي ادبي بورڊ منهنجو ڪتاب "سمن جي سلطنت" سندس ذاتي دلچسپيءَ سان ڇپرايو هو. منهنجي مضمونن ۽ مقالن تي مشتمل ڪتاب "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" سال 1997ع ۾ هڪ دوست ڇپرائي پڌرو ڪيو. ان ڪتاب جي اشاعت لاءِ، مختلف طريقن سان ڏوڪڙ پيسي جو بندوبست سائين حسين شاهه راشدي صاحب ڪيو. ڪراچي شهر ۾ ڪتاب جي رونمائي تقريب ٿي، ان جلسي جي صدارت به پاڻ ڪيائين. ان موقعي تي دل کولي تقرير ڪيائين ۽ منهنجي ادبي ڪم جي خوب تعريف ڏنائين. هي به رڪارڊ جي ڳالهه آهي ته ان ڪتاب جي وڪري ۾ به وڏي مدد ڪيائين. اهڙيءَ طرح سان سنڌ جي هن لائق فرزند، منهنجي علمي ادبي ڪمن جي هر طرح سان همت افزائي ڪئي.

نومبر 2006ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اردو شعبي هڪ سيمينار جو بندوبست ڪيو. سيمينار جي پهرين بيٺڪ پير سائين حسام الدين راشدي جي نالي ۾ منعقد ٿي. ان موقعي تي مون کي به مختصر مضمون پڙهڻ لاءِ چيو ويو. سائين حسين شاهه موقعي جو ڀرپور فائدو ورتو. پير حسام الدين جي سوانح، علمي ڪمن ۽ ادبي حاصلات تي ڀرپور تقرير ڪيائين. سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن طرفان پير حسام الدين جي باري ۾ موجوده لاتعلقي جو سفارتي انداز سان خوب ذڪر ڪيائين. بلڪل صحتمند. حشاش بشاش ۽ گفتگو ۾ روايتي رعب ۽ ڪڙڪو. چانهه جي وقفي تي سائين حسام الدين راشدي جي اپريل ۾ ايندڙ ورسيءَ جو اونو ڏيکاريائين. دوران گفتگو اداس ٿي چيائين ته وقت گذرندي دير نٿي لڳي. چاچا جي وفات کي اپريل ۾ پنجويهه ورهيه ٿيندا. هيل ورسيءَ جو ڀرپور پروگرام ڪبو!

مون کي سال کن اڳ سنڌي ادبي بورڊ پاران ليٽر مليو ته اوهان جو مرتب ڪيل پير حسام الدين راشديءَ جو ڪتاب "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" اسٽاڪ مان ختم ٿي چڪو آهي، ڪتاب جو نئون ڇاپو ڪڍڻ جو ارادو آهي. اگر ڪي سڌارا ۽ واڌارا ڪرڻا هجن ته ڪري ڏيو. ڪجهه مهينا اڳ گهريل واڌارن سان ڪتاب تيار ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو ويو. پندرهن سالن کان پوءِ "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" 1- اپريل تي ڇپجي ظاهر ٿيو. جناب نفيس احمد شيخ جي رٿا سان، هن ڀيري سنڌي ادبي بورڊ مذڪوره ڪتاب جي پڌرائي سان گڏ، پير صاحب جي ورسي ملهائڻ جو فيصلو ڪيو. 1- اپريل تي جلسي ۾ خبر پيئي ته حسين شاهه راشدي سخت بيمار هجڻ سبب، پروگرام ۾شريڪ نه ٿي سگهندو. جلسو به ڪاميابيءَ سان ٿي ويو ته ڪتاب جي منهن- ڏيکائي به ٿي، پر حسين شاهه جو نه اچڻ ۽ سخت بيمار ٿيڻ هڪ پريشان ڪندڙ خبر هئي. مون 3- اپريل تي فون ڪري مزاج پُرسي ڪئي. پاڻ چيائين ته مون ٻڌو آهي ته اوهان جو مرتب ڪيل چاچا جو ڪتاب (ڳالهيون منهنجي سنڌ جون) واڌارن سان ڏاڍو خوبصورت ڇپيو آهي. يار هڪڙي ڪاپي ته جلدي موڪلي ڏي. وڌيڪ چيائين ته چاچا جي مسودن جي چند چاڻ ڪئي اٿم، بيماريءَ مان اٿان ته گڏجي ويهي انهن جي اشاعت بابت صلاح مشورو ڪجي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ حسين شاهه اسپتال داخل ٿيو. آءٌ روز ياءِ ناشاد ۽ عادل راشديءَ کان فون تي سندن طبيعت جو پڇندو رهيس. 15- اپريل تي يارهين وڳي ڌاري هڪ دوست فون ڪري حسين شاهه جي وفات جو اطلاع ڏنو. افسوس ته حسين شاهه کي آءٌ ڪتاب جي ڪاپي به نه موڪلي سگهيس. ڪهڙي خبر ته پاڻ هي حسرت ڪٺي، ترت اسان کان هميشه لاءِ جدا ٿي ويندو.

حسين شاهه راشدي علم جي گهر ۾ جنم ورتو. سندس والد پير علي محمد شاهه راشدي بهترين نثرنگار هو. چاچو پير حسام الدين، محقق، اسڪالر ۽ تاريخدان هو. سندس پرورش ۽ تعليم تربيت ان ماحول ۾ ٿي. ^روع جي دور ۾ سندس ڪجهه مضمون رسالي "نئين زندگي" ۾ ڇپيا هئا. پوئين دور ۾ پاڻ "جاڳو" ۽ "برسات" اخبارن لاءِ وٺندڙ ڪالم لکيائين. هڪ ٻن ڪتابن تي سندس لکيل

راشدي صاحب. ان موقعي تي ڪراچيءَ جي هڪ هوٽل ۾ ورسيءَ جو شاندار پروگرام ترتيب ڏنو. سنڌ جو گورنر محمد ميان سومرو پروگرام ۾ شريڪ ٿيو. پاڻ پنهنجن هٿن سان "مقالاتِ راشدي" جي پڌرائي ڪيائين. هي هڪ اهم علمي ڪم هو جنهن جي تڪميل تي مون کي تہ خوشي ٿي، پر حسين شاهہ راشدي صاحب جي خوشي بہ ڏسڻ وٽان هئي!

سائين حسين شاهہ راشدي صاحب سياسي ڪيريئر پاڪستان پيپلز پارٽيءَ ۾ شموليت سان شروع ڪيو. پاڻ پوري زندگي هن پارٽيءَ ۾ رهيو ۽ اڳتي هلي سينيٽر بہ منتخب ٿيو. ان سان گڏ سنڌي ادبي بورڊ جي سرواڻي (31- آڪٽوبر 1994ع کان 30- نومبر 1996ع) بہ سندس حصي ۾ آئي. هڪ برجستہ سينيٽر جي حيثيت ۾ پاڻ سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن تي ڀرپور موقف رکڻ ڪري، سنڌي ميمبرن ۾ بلڪل نمايان ڏسڻ ۾ ايندو هو. 1996ع جي آخر ۾ پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت ختم ٿي ۽ مسلم ليگ (ن) جو دور آيو ۽ پوءِ موجوده راڄ شروع ٿيو. هڪ مرحلي تي حسين شاهہ تي بہ آزمائش جو دور اچي ويو. ماڻهن چيو تہ حسين شاهہ اجهو ٿو پارٽي تبديل ڪري- ليڪن اندازا غلط ثابت ٿيا. حسين شاهہ آخر تائين پارٽيءَ سان مڪمل وفادار رهيو.

جناب حسين شاهہ خانداني روايتن ۽ قدرن جي تحفظ ۽ انهن کي وڌائڻ جو هر وقت پورو پورو جتن ڪيو. سائين حسام الدين راشدي جي وصيت ۽ هدايتن تي پورو پورو عمل ڪيائين. راشدي صاحب جي دوستن ۽ تعلق وارن سان آخر دم تائين دل کولي پورو پورو نباهيائين. راشدي برادران جي علمي ۽ ادبي ورثي کي بہ خوب سنڀاليائين. سائين حسام الدين شاهہ عالمُن، اديبن ۽ ليکڪن جو وڏو قدردان هو. هن ڏس ۾ حسين شاهہ پڻ ساڳيو ڪردار ادا ڪيو. راشدي صاحب لکندڙن ۽ اسڪالرن کي پنهنجي گهر تي سڏيندو هو ۽ سندن مان ۾ عاليشان دعوتون ڪندو هو. ان ريت رسم کي حسين شاهہ بہ برقرار رکيو. گذريل سال 2006ع ۾ پڻ پنهنجي ڊفينس واري گهر ۾، عالمن، اديبن ۽ دوستن جي لاءِ هڪ عاليشان دعوت جو بندوبست ڪيائين. حسب دستور دعوت جو ڪارڊ موڪلي ڏنائين ۽ بعد ۾ فون ڪري شرڪت لاءِ تاڪيد ڪيائين. مون

حسين شاهہ راشدي، سينيٽ جي اجلاس ۾ تقرير ڪندي

معذرت ڪئي تہ خفگي ڏيکاريندي، دعوت ۾ شرڪت لاءِ حجت ڪيائين ۽ سندس حجت کي مان ڏيندي، آءٌ ان ۾ شريڪ ٿيس. گاڏيءَ جو انتظام محترم شوڪت حسين شوري ڪيو، جنهن ۾ پاڻ نفيس احمد شيخ، تاج جويو ۽ ٻيا ڪي دوست گڏ هئاسون.

سائين حسين شاهہ سان منهنجو پنجويهن ورهين جو تعلق رهيو. ادبي ڪم ڪار جي حوالي سان ڏيٺ ويٺ ٿي. اڳتي هلي ذاتي تعلقات قائم ٿيا. نياڻين جي شادين ۾ توڙي پياري علي رضا جي شاديءَ جي موقعي تي ياد ڪيائين. ڪراچي شهر مون لاءِ هڪ آزمائش جي برابر آهي. ٻيو وري هي تہ شهرن ۾ شادين جون تقريبون رات جو هڪ ٻين تائين هلن. ٻئي مامرا مون لاءِ مشڪل. ليڪن حسين شاهہ راشديءَ جي سڪ جي سڏ کان منهن موڙڻ اچا بہ مشڪل. اپريل 2000ع ۾ مون پنهنجي ڳوٺ (مناخان جوکيو) ۾، ننڍي ڀاءُ جي شاديءَ جو ڪاڄ ڪيو. مون هٻڪندي سائين حسين شاهہ کي بہ ڪارڊ موڪلي ڏنو. حسين شاهہ راشدي اسان جي آبرومندي ڪري، وڏا وڙ ڪري اچي ڳوٺ پهتو. بہ ڪلاڪ ويٺو رهيو. مانيءَ سان گڏ ڪچهري بہ واهہ جي مچايائين.

پاڻ سينيٽر هو جو مون کي ڪو مسئلو درپيش آيو. روبرو

پيش لفظ ۽ مهاڳ بہ ڇپيل آهن. مختلف مصروفيتن سبب لکڻ طرف گهڻو توجهہ نہ ڏنائين، ورنہ تہ حسين شاهہ جي قلم ۾ وڏي طاقت هئي. باقاعده لکي ها تہ سندس شمار پڻ مثالي سنڌي نثرنويسن ۾ ٿئي ها!

جو ڄائو آهي سو ضرور جهان ڇڏيندو. پر حسين شاهہ جي اچانک بيماري ۽ کمهلي موت تي اجا اعتبارئي نٿو اچي. نہ عمر رسيده بزرگ هو ۽ نہ وري طويل عرصي کان عليل رهندو هو. سندس وفات سان في الحال تہ پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشديءَ جي جملي علمي وراثت بابت تشويش هک فطري امر آهي. اڳتي ڏسجي تہ ڇا ٿو ٿئي!

- غلام محمد لاکو

* * * * *

مون سي ڏٺا ماءُ........

نہ دل ٿي مڃي، نہ ذهن ٿو قبول کري تہ سدا ملوک، کلڻو ملڻو، ٽهک ڏيندڙ ۽ ڏياريندڙ، باغ و بهار شخصيت جو مالک، دل گهريو دوست ۽ دلبر حسين شاهہ راشدي، سڀني سائين سنگتين کان اوچتو منهن مٽائي ان طرف سفر سَنباهيندو ۽ اهڙي ڏورانهين ڏيهہ جو رهواسي ٿي ويندو، جتان ڪوبہ واپس نہ ورندو آهي. دوستي رکڻ ۽ ان کي توڙ نباهڻ سندس وڙ هو. سڀني يارن، دوستن کي ساري سنڀاري ياد رکڻ ۽ ڪنهن مهل موقعي تي سڏي کين پاڻ سان گڏ شريک ڪرڻ، سندس محبوب فطرت جي پختي روايت بڻجي چڪي هئي. آءٌ پنهنجي پوري ايمانداريءَ سان چوان ٿو تہ مون پنهنجي سڄي ڄمار ۾ اهڙا ماڻهو تمام گهٽ ڏٺا آهن جيڪي زندگيءَ جي خوشين، مسرتن ۽ چلولاين ماڻڻ ۾ حسين شاهہ راشدي جيان ڀرپور رهيا هجن. هو ڪڏهن بہ مون کي ڏکارو يا پريشان نظر نہ آيو. بس جڏهن بہ ملندو هو تہ وڏا پاڪر پائي، کلي خوش ٿي، ٽهڪ ڏئي ۽ ڀاڪرين پائي ملندو هو. مون کي چوندو هو: "سهڻا ماڻهو مون کي هونئن بہ ڏاڍا وڻندا آهن. پر توسان وڌيک دل انکري آهي جو چاچا سائين پير حسام الدين راشدي جن کي تون ڏاڍو پيارو هئين ۽ جيڪي ماڻهو پير صاحب کي پيارا رهيا آهن، سي منهنجي سِرَ جا سائين آهن."

سچي ڳالهہ بہ اها آهي تہ حسين شاهہ سان واقفيت، گهرائپ ۽ پوءِ دوستيءَ جو رشتو بہ فقط انکري جڙيو جو آءٌ الحمرا

پير حسام الدين راشدي ۽ حسين شاهہ راشدي

سوسائٽي ڪراچيءَ ۾ 60- علي رضا هائوس جا چڪر اڪثر پيو ڪاٽيندو هوس تہ قبلہ پير حسام الدين راشدي جن جي صحبت ۾ ڪي گهڙيون ميسر ٿي وڃن تہ من سنڌن علم، ادب، ڏاهپَ ۽ تاريخ جي ڇوليون ڏيندڙ سمنڊ جي اگوندري آبَ مان ڪا سُرڪ مون کي بہ ملي وڃي ۽ علمي آسودگي ميسر ٿي وڃي. قبلہ پير صاحب جن جي صحبت ۾ گوشائتيون گهڙيون ميسر ٿيون هجن يا سنڌن بنگلي جي هال يا ٻاهر لان ۾ ويٺل ڪراچي يونيورسٽي توڙي شهر جي پي.ايچ.ڊي ڊاڪٽرن، پروفيسرن، عالمن، دانشورن، مدبرن، اديبن ۽ شاعرن جي گڏيل ڪچهري نصيب ٿي هجي، جيڪي پڻ مون جيان پير صاحب جن وٽ ڪجهہ نہ ڪجهہ حاصل ڪرڻ لاءِ حاضري ڀريندڙ هيا. آءٌ بهرحال، اهڙين خوش نصيبيءَ وارين ڪچهرين مان پنهنجي حصي جي وَنڊ وٺي پوءِ واپس ٿيندو هوس.

اهڙين ئي ماناڻتين ۽ علم، ادب، تاريخ، تحقيق ۽ تخليق جي روح رچندين رهاڻين ۽ قربائتين ڪچهرين ۾ حسين شاهہ سان ملاقاتن جو سلسلو جاري رهيو. هو پاڻ بہ علم ۽ ادب جو وڻجارو هو ڇو تہ هر طرف کان مالامال ۽ فيضياب هو. پير علي محمد راشدي جهڙي نامياري ليکک ۽ انوکي انداز جي مايہ ناز قلمڪار جو لائق پٽ ۽ پير حسام الدين راشدي جهڙي بيمثال محقق ۽ تاريخدان جو فرمانبردار ڀائٽيو هو. تنهنکري سندس عام ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ کِل ڀوڳ، مزاح، ظرافت، برجستگي، ۽ چست فقرن جي استعمال جي ڏات، سندس والد صاحب کان کيس ملي هئي ۽ گفتگو ۾ شائستگي تهذيب، ادب، نهٺائي ۽ ميٺ مروت جو رُنگ پنهنجي عظيم چاچا کان کيس عطا ٿيو هو.

حسين شاهہ مرحوم پنهنجن محسنن يعني پنهنجي والد ۽ چاچا

جي ورسين جون تقريبون تمام مانائتي ۽ شانائتي طريقي سان ملهائيندو هو. سيد حسام الدين جي ويهين ورسي جيڪا 31- مارچ 2002ع تي آواري ٽاورس ڪراچيءَ ۾ ملهائي وئي هئي، ان ۾ مون سان حجت ڪندي حڪم ڪيائين ته آءٌ انگريزيءَ ۾ مضمون لکان جيڪو ساڳئي ڏينهن تي "ڊان" اخبار ۾ ڇپجي ۽ اهوئي مضمون آءٌ تقريب ۾ پيش به ڪريان. وقت جي تنگيءَ سبب مون مختصر مضمون لکي ورتو ۽ ڊان ۾ مقرره ڏينهن تي شايع ٿيو ۽ مون کي پنهنجي تحرير تي ان وقت گهڻو اطمينان ٿيو جو ان تقريب ۾ ڪجهه سڄڻن ڪان پڇڻ ته ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ڪيترن ئي پروفيسرن وٽ ان مضمون بابت پهه پچار پڌڻ ۾ آئي. جڏهن ساڳيو ئي مضمون مون اسٽيج تي پڙهيو ته تقريب جي خاتمي تي ڪافي دوستن مون سان وڏا ڀاڪر پائي پنهنجي پسنديگيءَ جو دل کولي داد ڏنو. ورسيءَ جي وڏي پيماني تي هڪ ٻي تقريب 25- مارچ 2006ع تي ريجنٽ پلازا ڪراچيءَ ۾ ٿي، ۾ هن پيري علم، ادب ۽ تاريخ جي ٻنهي روشن منارن جي گڏيل ورسي ملهائي وئي. ان موقعي تي به حسين شاهه جي چوڻ تي مون انگريزيءَ ۾ تقرير ڪئي.

دل ٿي چوي ته پنهنجي جگري دوست ۽ مهربان حسين شاهه تي جيڪر لکندو ئي رهان. هينئر جڏهن هي لفظ لکي رهيو آهيان ته نه قلم رڪجڻ جي موڊ ۾ آهي ۽ نه وري اندر جا اُڌما سانتيڪا ٿين ٿا.

26- آڪٽوبر 2003ع تي ڇڻن پنجن دوستن کي پنهنجي ڊفينس واري گهر ۾ رات جي مانيءَ تي سڏيائين. جنهن ۾ آءٌ به شامل هوس. مون کي پنهنجي منهن چيائين: "تون وڃڻ ۾ تڪڙ نه ڪجانءِ جو تو ۾ ضروري ڪم آهي." ڪجهه دير ڪان پوءِ ٻيا چار دوست هليا ويا ته حسين شاهه، پير حسام الدين راشدي جي جڳ مشهور ڪتاب "هو ڏوري، هو ڏينهن" جو تحفو مون کي آڇي ڏنو ۽ مون کي ايڏي ته خوشي ۽ دل کي سڪون ۽ سرور پهتو جنهن کي لفظن ۾ بيان نٿو ڪري سگهجي. ويتر ڪتاب جي منڍ ۾ جيڪو لکيو اٿائين، اهو منهنجي زندگيءَ جي وڏي وٿ ۽ پير صاحب توڙي حسين شاهه طرفان مون ناچيز لاءِ سندن شفقتن ۽ محبتن جو اڻ ميو اظهار ۽ اهڙي مايا ۽ موڙي آهي. جنهن جي ملهه ۽ مٽ جو ڪاٿو ڪرڻ ممڪن نه آهي. سندس تحريري جذبا سندس ئي موتيءَ داڻن اکرن ۾ ملاحظ فرمايو:

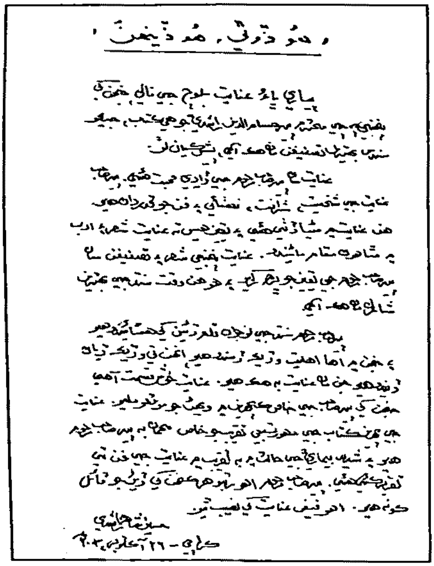
"هو ڏوري، هو ڏيهن"

پياري ڀاءُ عنايت بلوچ جي نالي

حسين شاهه راشدي
ڪراچي - ٢٦ آڪٽوبر ٢٠٠٣ع

پنهنجي اندر جي اُڌمن ۽ دل جي جذبن کي تحرير ذريعي ختم ڪرڻ کان اڳ، حسين شاهه جي سهڻي، سلڇڻي، سياڻي ۽ سباجهڙي فرزند ۽ وشندڙ طبيعت جي مالڪ پياري علي رضا شاهه لاءِ دليءَ در دعاگو آهيان ته الله تعالىٰ کيس وڏي ڄمار ڏئي ۽ کيس توفيق بخشي ته هو علم ادب جي روشنين کي نه رڳو جهڪو ٿيڻ نه ڏئي پر اُنهن کي وڌيڪ جرڪائڻ ۽ چمڪائڻ جون ڪوششون ڪندو رهي ته جيئن راشدي ڀائرن ۽ حسين شاهه جي ٻاريل لاٽ جي روشني ۾ علم ادب، ڄاڻ ۽ تاريخ جا طالب علم پنهنجا رَند رستا ۽ پيچرا آسانيءَ سان ڳولي سگهن. "راشدي هائوس" ڪراچي، علم، ادب ۽ سنڌي ثقافت جي سڃاڻپ جو دائمي مرڪز بڻجي وڃي.

- عنايت بلوچ

* * * * *

پُربهار حسين شاهه

1967ع کان وٺي اٽڪل سٺن سالن تائين مون سنڌي ادبي بورڊ ۾ نوڪري ڪئي. حسين شاهه راشدي ڪڏهن پير حسام الدين راشديءَ سان گڏ، تہ ڪڏهن پنهنجي ليکي اڪثر سنڌي ادبي بورڊ ۾ ايندو رهندو هو. منهنجي ساڻس رڳو پري کان دعا سلام رهي. منهنجي ساڻس ويجهڙائپ ايتري پراڻي ڪانهي. سن 2001ع ۾ آءٌ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ ڊائريڪٽر ٿي آيس، تڏهن معلوم ٿيو تہ حسين شاهه راشدي پنهنجي سينيٽر هجڻ واري زماني ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ کي هڪ وڏو شاهي هال نهرائي ڏنو آهي. اهو هال سنڌالاجي ميوزيم جي ايڪسٽينشن آهي. حسين شاهه راشدي جڏهن سينيٽر هو تہ هن کي 1995ع ڌاري پنهنجي منصب جي حوالي سان ترقياتي ڪمن جي اسڪيم هيٺ 60 لک رپين جي جيڪا رقم ملي هئي، ان مان هن انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ کي "بينظير ڀٽو گئلري" جي نالي سان اهو هال نهرائي ڏنو هو. جنهن ۾ هن وقت شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، بينظير ڀٽو ۽ شهيد مرتضيٰ ڀٽو جي نالي ۾ ڪارنر قائم ڪيا ويا آهن؛

ان کان اڳ 1982ع ۾ جڏهن پير حسام الدين راشدي گذاري ويو هو تہ حسين شاهه راشدي پير صاحب جي ذاتي لائبريريءَ ۾ باقي بچيل ڪتاب (پير صاحب پنهنجي حياتيءَ ۾ ذاتي لائبريريءَ جو وڏو ۽ اهم حصو قائداعظم يونيورسٽي اسلام آباد کي وکرو ڪري ڏنو هو) ۽ ڪجهہ ٻيو سامان ڪارنر قائم ڪرڻ لاءِ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ کي ڏنو هو.

آءٌ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ آيس تہ ڪجهہ مهينن کان پوءِ حسين شاهه راشديءَ جو هڪ بيان اخبارن ۾ ڇپيو. اصل ۾ حسين شاهه راشدي هڪ تقريب ۾ ڳالهائيندي چيو هو تہ اسان سنڌالاجيءَ کي پير صاحب جا جيڪي ڪتاب ۽ ٻيو سامان ڏنو هو سي سڀ تباهہ ٿي ويا آهن. ان ڳالهہ ڇپجڻ کان هڪدم ٻئي ڏينهن تي سائين مظهرالحق صديقي، وائيس چانسيلر، سنڌ يونيورسٽي اوچتو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ آيو ۽ مون کي چيائين تہ پير صاحب جو سامان ۽ ڪتاب هلي ڏيکار. مون ٻهرين ڪيس ميوزيم ۾ "پير حسام الدين راشدي ڪارنر" ڏيکاريو، جنهن ۾ ذاتي استعمال جي شين جو نماءُ

حسين شاهه هند جي سفر دوران روايتي راجستاني لباس ۾

تيل آهي. اتي سمورو سامان سهڻي نموني سان سجايل آهي. اُن کان پوءِ آءٌ صديقي صاحب کي تحقيقي لائبريري ۾ وٺي ويس جتي پير صاحب جي ذاتي لائبريريءَ تي مشتمل ڪارنر قائم ٿيل آهي. سائين مظهرالحق صديقي مطمئن ٿي مون کي چيو تہ اداري طرفان هڪ وضاحتي بيان جاري ڪري، حسين شاهه راشديءَ کي دعوت ڏيو تہ هو پاڻ اچي صورتحال ملاحظ ڪري. اداري جي طرفان بيان ڇپجڻ کان پوءِ حسين شاهه راشدي پاڻ هلي آيو ۽ ڪيس اطمينان ٿيو.

ان کان پوءِ هو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ ڪڏهن پاڻ ڪڏهن مهمانن کي وٺي ايندو هو. ائين ساڻس واسطا وڌندا رهيا، پر هن سان ويجهڙائپ 2005ع ۾ تڏهن ٿي، جڏهن اسين سنڌي اديبن، دانشورن ۽ فنڪارن سان گڏ انڊيا جي 9 شهرن جي دوري تي وياسين ۽ سڄو سارو مهينو ڏينهن رات گڏ رهياسين، بلڪ ڪن شهرن جي هوٽلن ۾ تہ اسين ٻئي هڪ ئي ڪمري ۾ رهياسين. تڏهن خبر پيئي تہ حسين شاهه راشدي پنهنجي رعبدار شخصيت، ڳري ۽ زوردار آواز سبب جيترو سنجيده نظر آيو ٿي اوتروئي پُربهار مزاج رکندڙ هو. هلڪيون هلڪيون شرارتي ڳالهيون ڪرڻ ۽ پوءِ سندس شرير مُرڪ ڏاڍي وڻندڙ لڳندي هئي. ڳالهين جو ڳهير هو، جن ۾ مذاق بہ سمايل هوندو هو. آءٌ سمجهان ٿو تہ جيڪڏهن هو اهي ڳالهيون لکي ها تہ هو پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشدي جون سڪون لاهي ها.

انڊيا جي سفر جي دوران مون ڏٺو تہ حسين شاهہ راشديءَ جي شخصيت ۾ ڪئين رنگ پريل هئا. سندس مزاج ۾ رنگيني بہ اُنهن رنگن ۾ شامل هئي. هو خوبصورتيءَ کي پسند ڪندڙ هو ۽ اُن کي ساراهڻ ۾ بخل کان ڪم ڪونہ وٺندو هو.

اسان جي وفد جو اڳواڻ قمر شهباز هو. اسان سان گڏ هڪ ٻن بزرگ اديبن کي اعتراض هو تہ هر فنڪشن ۾ رڳو قمر شهباز کي اڳواڻ ڪري ڇو ٿي ويهاريو وڃي. ٻين کي بہ وارو ملڻ کپي. ان هلڪي سلڪي سرد جنگ جي ماحول ۾ حسين شاهہ راشدي ٻنهہ بي نياز هو. هن سان پنهنجي ڪئمرا هر وقت گڏ هوندي هئي. ڪڏهن هٿن ۾ جهليل تہ ڪڏهن گلي ۾ لٽڪيل. هر فنڪشن ۾ ائين لڳندو هو ڄڻ ڪو پروفيشنل فوٽوگرافر پنهنجي ڪم ۾ مشغول هجي. مون ڪڏهن بہ ڪٿي بہ محسوس ڪونہ ڪيو تہ حسين شاهہ راشديءَ کي ڪو ڪامپليڪس هجي تہ هو سنڌ جي هڪ وڏي علمي خاندان جو فرد آهي، پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشديءَ جو ڀونيئر آهي. سابق سينيٽر ۽ زميندار آهي. هن ڪٿي بہ اهڙو تاثر ڪونہ ڏنو تہ ڪيس اهميت نہ ڏني وڃي يا ڪيس ڪنهن فنڪشن ۾ ڇڱو مڙس ڪري ويهاريو وڃي.

حسين شاهہ راشدي جو سنڌ جو هڪ وڏي علمي ۽ ادبي گهراڻي سان تعلق هو. جيتوڻيڪ پاڻ اديب ۽ عالم ڪونہ هو، پر سندس لکيل ڪالمن ۽ تقريرن مان ظاهر آهي تہ هو هڪ ذهين دانشور هو. کيس علم ۽ ادب سان محبت هئي، ان جو ثبوت سندس علمي ۽ ادبي مشغوليون ۽ پنهنجي گهر ۾ اهڙي قسم جي دعوتن جو اهتمام ڪرڻ آهي. اسين سنڌ جي هڪ سڄاڻ ۽ شاندار شخصيت کان محروم ٿي ويا آهيون ۽ بلاشڪ هن جو لاڏاڻو سنڌ جي لاءِ هڪ وڏو نقصان آهي.

- شوڪت حسين شورو

* * * * *

حسين شاهہ - سنڌي ثقافت جو اهڃاڻ

ڪي ڪي ماڻهو پنهنجي ڪردار، ڪارنامن ۽ صلاحيتن جي ڪري "تاريخ ساز" ٿي پوندا آهن. اهڙين ئي شخصيتن مان هڪ حسين شاهہ راشدي پڻ هو، جيڪو اسان کان 15 اپريل 2007ع تي جسماني طور جدا ٿي ويو. منهنجي لاءِ

پير امجد جيلاني ۽ حسين شاهہ راشدي

اهو وڏو اپاڳو ڏينهن هو جنهن ڏينهن خبر پيئي تہ حسين شاهہ راشدي سان دل. دل- لڳي ڪئي آهي ۽ کيس اسپتال پهچايو ويو آهي. جڏهن اهڙي هردلعزيز دوست، ڪلڇي، ملڇي ۽ محبت پرڻي يار سان ملڻ لاءِ اسپتال پهتس تہ سنڌ جي هزارن ورهين جي تاريخ کي سيني ۾ ساندينڌڙ ۽ سنڌ جي ثقافتي ورثي جي امين کي ان حالت ۾ ڏسي وڌيڪ غمگين ٿي ويس. بهرحال، موت کان ڪوبہ فرار حاصل نٿو ڪري سگهي. حسين شاهہ راشدي پنهنجي ذات ۾ سنڌي ثقافت جو نمايان اهڃاڻ هو. هن کي نہ صرف سنڌ جي ثقافت، سنڌ جي تاريخي ماڳن ۽ سياحت سان عشق هو. پر انهن کي ڏيهہ ۽ پرڏيهہ ۾ مقبول ڪرڻ لاءِ بہ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيائين.

حسين شاهہ راشدي پنهنجي والد پير علي محمد راشدي ۽ پنهنجي چاچي سيد حسام الدين راشدي جي خانداني علمي ورثي کي نہ صرف سنڀاليو. پر انهن جي ٻاريل شمع کي بہ هميشہ روشن رکيو. پنهنجن وڏن کان ورثي ۾ مليل تهذيبي، سماجي ۽ ثقافتي روايتن کي بہ هٿي وٺرائي. حسين شاهہ راشدي هڪ گهڻ رخي شخصيت هو. سندس زندگيءَ جا ڪيترائي پهلو آهن. هو سياستدان، وڪيل، اديب، ڪالم نگار، فوٽوگرافر، دانشور، سماج سڌارڪ ۽ سنڌ جي ثقافت جو آئينو هو.

هڪ سياستدان جي حيثيت ۾ هن هميشہ پنهنجن وڏن جيان سنڌي عوام جي خدمت کي ترجيح ڏني. سنڌ جي حقن لاءِ ٿيندڙ ڪا جدوجهد هجي يا سينيٽ ۾ سنڌ جي حقن لاءِ

آواز اٿارڻ جو معاملو هجي، ڪڏهن بہ نہ ڪيٻايائين. پارٽيءَ جي مفادن ڪان مٿانهون ٿي هميشہ سنڌ جي حقن لاءِ آواز بلند ڪيائين.

بحيثيت هڪ وڪيل جي هن هميشہ غريب، مفلس، ڏتڙيل ۽ بيوس عوام جي مدد کي ترجيح ڏني. ڪڏهن ڪورٽ ۾ تہ ڪڏهن ڏرڙن ۾ هو هتن سان پيش پيش رهيو.

اديب هجڻ جي ناتي، هڪ طرف هن پنهنجن وڏن جي ڇڏيل ادبي خزاني کي ڇپرايو، ورسيون ملهايائين ۽ ادبي ميڙاڪا ڪيائين تہ ٻئي طرف سنڌي اديبن جي سهائتا ۾، هميشہ اڳتي رهيو. اهڙيءَ طرح هو خود بہ وڏو اديب هو. ڪيترن ئي اخبارن لاءِ ڪالم لکيائين جن ۾ سنڌ جي سياست، سياحت ۽ ثقافت سندس پسند جا موضوع هوندا هئا. سندس لکڻين جي خاص خوبي اها آهي تہ انهن ۾ طنز سان گڏ مزاح بہ شامل هوندو هو. ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ وڏيون ڳالهيون ڪري ويندو هو. جنهن بہ سندس ڪالم پڙهيا هوندا يا تقريرون ٻڌيون هونديون اهوئي هن جي ڏاهپ ۽ حاضر دماغي کي سمجهي سگهندو.

حسين شاهہ راشدي خاصو مصروف شخص هو پر تنهن هوندي بہ ادبي منبلين مڃائڻ جو ڪو بهانو هٿان وڃائڻ نہ ڏيندو هو. ڪچهريءَ جو ڪوڏيو هو جتي ويٺو اُتي محفل مچي ويندي هئي ۽ چوطرف سندس حيات بخش ٽهڪن جو پڙاڏو پري پري تائين پيو ٻڌبو هو. ڪيس سنڌ جي موسيقي سان بہ پيار هو. ڪيترين ئي محفلون ڪرايائين ۽ راڳين جي مالي سهائتا بہ ڪيائين.

حسين شاهہ راشدي جي اصل مُک سڃاڻپ سندس فوٽوگرافي سان جنون جي حد تائين عشق هو. هن وٽ هزارن جي تعداد ۾ سنڌ جي تاريخ سان لاڳاپيل يادگار اڻلڀ تصويرون موجود هيون جيڪي هن ڪنهن زماني ڪان وٺي گڏ ڪيون هيون. سندس تصويرن جي ڪليڪشن ۾ سنڌ جا سياستدان ڏاها، اديب، شاعر، ثقافت جا مهندار، راڳي- مطلب تہ هر مڪتبہ فڪر جا ماڻهو اچي وڃن ٿا.

سندس لاڏاڻي تي هر اهل علم، عالم، اديب ۽ سنڌ واسي جي اک آلي آهي. سندس وڇوڙو سنڌي قوم لاءِ هڪ وڏو نقصان آهي. اميد آهي تہ سندس پونئير پنهنجي بزرگن جي ڇڏيل مشن کي اڳتي وڌائيندا ۽ پنهنجي خانداني روايتن کي مان ڏيندا ۽ ان جي پاسداري ڪندا.

- عبدالقادر منگي

* * * * *

حسين شاهہ راشديءَ جي ياد ۾

زندگيءَ جو سفر اک ڇنڀ ۾ گذريو وڃي. هر هڪ ان سفر جو مسافر آهي پر ڪي ڪي ماڻهو پنهنجي ان مختصر سفر کي دائمي حيثيت بخشيو وڃن. فردن مان ادارا بڻجيو پون. انهن جي پورهئي جو هڳاءُ صدين تائين جڳن کي واسيو ڇڏي. سيد حسين شاهہ راشدي انهن مثالي ماڻهن مان هڪ هو جيڪي موت ڪان پوءِ پنهنجي جوت جرڪائيندا رهندا آهن. منهنجي ساڻس پهرين ملاقات 1969ع ۾ دادوءَ ۾ ٿي. هي اهو وقت هو جڏهن سنڌ جي ڳوٺن واهڻن ۽ گهٽين گامن ۾ ون يونٽ ٽوڙڻ لاءِ تحريڪ عروج تي هئي.

دادو ان وقت بہ سنڌ جي سڄاڳيءَ جي علامت سمجهيو ويندو هو. طالب المولى هاءِ اسڪول علمي ادبي سرگرمين جو مرڪز هو. سائين تاج صحرائي جي سدابهار شخصيت ان وقت ذات ڏٽين جي قافلي جي سرواڻن ۾ شامل هئي. دادوءَ ۾ ان دور ۾ علي احمد قريشي صاحب، شوڪت سنڌي، استاد بخاري اڳئين صف جا دانشور هئا. نوجوانن ۾ سائين حسين شاهہ راشدي، اعجاز قريشي، احمد خان ملڪاڻي، منير راهوجو، پير مظهرالحق، منير احمد چنا، ڊاڪٽر صالح شيخ سرگرم دوست هئا. راءِ بيٺي تہ سنڌي ادبي سنگت کي منظم ڪجي. ان لاءِ يڪراءِ حسين شاهہ راشديءَ کي ان جو سيڪريٽري چونڊيو ويو. ان وقت حالتن مطابق سنڌي ادبي سنگت نہ صرف سنڌي ٻولي ۽ ادب جي واڌاري لاءِ ڪم ڪندي هئي پر سنڌ جي مجموعي قومي مفادن لاءِ عام راهہ هموار ڪرڻ. سنڌي ٻولي جي ترويج ۽ تعليم لاءِ ڪوششون وٺڻ پڻ هن تنظيم جي ڪمن ۾ شامل هو. سياسي رهنمائن جي جلسن جي مدد ڪرڻ ۽ انهن ۾ ڀرپور شرڪت لاءِ ڪوشش وٺڻ بہ سنگت جي حوالي هو.

انهن ئي ڏينهن ۾ ڊسمبر 1969ع جي هڪ سياڳي شام جو ملڪ جي صدر اعلان ڪيو تہ 1 جولاءِ 1970ع تي ون يونٽ جو طلسم ٽٽي ويندو ۽ صوبا وري وجود ۾ ايندا. انهيءَ اعلان تي دادوءَ ۾ شادمانا ٿيا. شوڪت سنڌيءَ جي دوڪان جي سموري مٺائي مفت ورهائجي وئي، سنڌي ماڻهن ۾ ڪاميابي جي خوشيءَ جو عجيب سرور هو. سنڌي ادبي سنگت جي چند گڏجاڻين ڪان پوءِ سائين حسين شاهہ ڪراچيءَ هليو ويو ۽ ساڻس ٿيل رتيءَ جي رهاڻ يادگيرين جي سلسلي ۾ هڪ ڪنڊ

والاري. گهڻن سالن کان پوءِ وري حسين شاهه سان ملاقات پياري خان محمد پنهور جي معرفت علي رضا هائوس ڪراچيءَ ۾ ٿي. سائين حسام الدين راشديءَ جي ڪچهريءَ ۾ حسين شاهه مهمانن جي تواضع لاءِ سرگرميءَ سان هڪيو حاضر هوندو هو.

حسين شاهه هڪ سٺو فوٽوگرافر، ڪتابن، اخبارن ۽ دستاويزن کي گڏ ڪرڻ جو شوقين ۽ نفيس انسان هو. سندس محفل سدائين خوشين ۽ ٽهڪن سان واسيل هوندي هئي.

پاڻ سينيٽ آف پاڪستان جا ميمبر چونڊيا تہ اٿين لڳو ڄڻ سنڌ کي زبان ملي وئي. سنڌ سان ٿيل سياسي سماجي ۽ معاشي ويساهہ گهاتين ۽ نااتصافين جا چٽا حسين شاهه جي تقريرن وسيلي اڄ بہ سينيٽ جي ڪارروائيءَ ۾ درج آهن. ان دور ۾ پاڻ جتي ادبي علمي ادارن جي سرڪاري سطح تي مدد ڪيائون اتي سماجي خدمت کي بہ ڪونہ وساريائون. سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن پاران نوري آباد يونين ڪائونسل آفيس جي ويجهو سپر هاءِ وي جي ڪنڌي تي ڪل وقتي طبي امداد جو ادارو "ياسمڪ" (ڊاڪٽر ياسمين ميڊيڪل امرجنسي سينٽر) قائم ٿيو. پاڻ ان اداري ۾ پنهنجي مختص ٿيل فنڊن مان عورتن ۽ ٻارن جي اسپتال لاءِ هڪ عمارت جوڙائي ڏنائون جيڪا هن وقت بہ خدمت بجا آڻي رهي آهي.

شاهه سچل سامي ڪانفرنس جي موقعي تي هند مان سنڌي اديبن جو هڪ وڏو وفد پهريون پيرو ڊسمبر 2004ع ۾ ڪراچيءَ ۾ آيو. حسين شاهه انهن جي آجيان ڪرڻ ۾ سڀني کان اڳرو هو. پنهنجي بنگلي ۾ هڪ وڏي دعوت جو اهتمام ڪيائين. جنهن ۾ سنڌ جا برک اديب، شاعر، دانشور، صحافي ۽ سماجي ڪارڪن شريڪ ٿيا هئا. اها شاندار دعوت هڪ من موهيندڙ خواب سمان اڃا تائين اکين جي ماڪين ۾ اٽڪيل آهي.

حسين شاهه وڃڻ ۾ ڏاڍي تڪڙ ڪئي. سڀني کي هلڻو آهي پر يار! ڪجهہ تہ ترسين ها. جو اڃا تہ گهڻو ڪجهہ ڪرڻو آهي! سنڌ ٽي.ويءَ تي "RASHDI'S WORLD" پروگرام اڃا شروع ٿي مس ٿيو هو. ان وسيلي هن سنڌ جي اتهاس ۽ تاريخ جي وڏي خدمت ڪئي، جيڪا سنڌ کي سندس آخري علمي تحفو آهي.

- ڊاڪٽر سليمان شيخ

* * * * *

وڃي رهندو واس

ريڊيو ڪابل جو هڪ ذهين افغاني پروڊيوسر، حامد جانُ، پشاور يونيورسٽيءَ جي ميڊيا سينٽر ۾ وائيس آف جرمني ريڊيو پاران ڪوٺايل هڪ ورڪشاپ ۾ ڪي ڏينهن مون سان گڏ هو ۽ شديد دوست ٿي ويو هو منهنجو. جنهن ڏينهن ورڪشاپ پورو ٿيو، اُن رات ريلوي ٽيشن ڏانهن ويندي، آفيشل اسٽيشن ويگن ۾، هُو مون کي SEE OFF ڪرڻ لاءِ گڏ هليو هو. جيئن ئي ريل ٻن دوستن جي وچ ۾ جدائي جي پهرين فراقيہ وصل وڃائي، مون ڏٺو تہ افغانستان جي پهاڙن جي وچ ۾ رهندڙ انهيءَ ارڏي افغانيءَ جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا.

چيائين: سنڌيءَ ۾ ڪو شعر ياد هجئي تہ ٻڌاءِ، تنهنجي حوالي سان تنهنجي ٻوليءَ جي ساڃ کي سدائين محسوس ڪندو رهندس.

مون فورن ڀٽائي صاحب جي هيءَ سٽ کيس ٻڌائي:

"ڪَڻُ اکيون ڪِل يارَ. تہ وڃن سُورَ سَنڌا ڪيو."

۽ اکيون کٽي ڏانهس ڏٺم. لُڙڪ هاڻي ماڪين بدران هن جي ڳلن تي هئا. اڙي هان! حامد جانُ... هي ڇا؟

تہ جوابن، هن پشتو ۾خوشحال خان خٽڪ جو شعر پڙهيو، پڇيومانس: مطلب؟

چيائين: شاعر چوي ٿو: "اي ڪنوڻ! ڪڪر روئين پيا، ۽ تون کلين پئي!... ڏسين نٿي، تہ دوست کان دوست جدا پيو ٿئي ۽ پهاڙ... بہ روئين پيا."

۽ اُها 15- هين اپريل 2007ع جي رات ۾ تبديل ٿيندڙ شام هئي جو سنڌ T.V تي حسين شاهه راشدي جي لاڏاڻي جي خبر اسڪرين تي ڦرندڙ پٽيءَ تي لکيل ڏٺم. ۽ بي اختيار اکيون پرجي آيم... ذهن ۾ فورن حامد جان جي ٻڌايل شعر جي هي بي سٽ پڙاڏڻ لڳي "دوست کان دوست جدا ٿي ويو آهي اي رات... ڏسين نہ پئي ڇا تہ. آسمان جي ستارن سان گڏ، اکين جا تارا بہ آلا ٿي ويا آهن!"

۽ پوري تفصيل سان ياد اٿم. ان ڏينهن آفيس مان موٽي، 15 هين اپريل جي شام جو... رموٽ هٿ ۾ کڻي. اٿين ئي مون سنڌ T.V آن ڪئي هئي ۽ عجب اتفاق! حسين شاهه راشديءَ جو ڪوئي پروگرام ري ٽيليڪاسٽ ٿي رهيو هو ۽ آئون حسين شاهه جي منفرد آواز، اسٽائيل ۽ تز سنڌي

ڊاڪٽر انيمري شمل ۽ حسين شاهہ راشدي

لهجي ٻڌڻ ۾ ايڏو تہ منهمڪ ٿي ويس، جو ڪا گهڙي تہ اسڪرين تي هيٺان ڦرندڙ سندس وصال واري خبر- پٽيءَ تي منهنجي نظر ئي ڪانہ پيئي.

۽ بس، ڪجھ گهڙين بعد هيٺان ڦرندڙ ان پٽيءَ تي نگاهہ پيم. لکيل هو: "حسين شاهہ راشدي لاڏاڻو ڪري ويو. کيس ميوہ شاهہ ڪراچيءَ جي قبرستان ۾ سپرد خاڪ....." ۽ بس يڪدم ڏک ۾ ونجي ويس. سوچيم: خدايا! حسين شاهہ راشديءَ جهڙي تروتازہ، ڦڙت، چست ۽ خوش گفتار ۽ هر وقت باغ بهار ۽ تيز طرار نظر ايندڙ، خوشبو خوشبو انسان سان ڇا ٿي ويو. ڪڏهن بہ ملي نہ سگهندس... ۽ بس اهڙي ڏيان اچڻ سان، تنهائين ۾ اداس ٿيندو پئي ويس. (۽ ٿيان بہ ڇو نہ ها، جو دوست ڪان دوست جدا ٿي چڪو هو) ۽ اجهو هن وقت، جڏهن، هن بابت، هي تعزيتي ليک لکڻ لاءِ ٽيبل ڪرسي تي اچي ويٺو آهيان، تڏهن هڪ هڪ ڪري اُهي سڀ ملاقاتون اکين جي اڳيان پيون ڦرنم... جن ۾ هن ڇمڪندڙ ٻهڪندڙ انسان هر دفعي مون کي گهڻو موهيو ۽ اڪير مان ڀاڪرن ۾ ڀري ڇڏيو هو.

ياد پيو اچيم، 85-1984ع وارو سال هو. آئون نئون نئون پروڊيوسر ٿي ريڊيو حيدرآباد تي آيو هوس. صبح جا يارنهن پئي وڳا، جو ڊائريڪٽر سائين عنايت بلوچ صاحب پنهنجي آفيس ۾ سڏرايو. پهتس تہ، زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو هُن کي مون روبرو ڏٺو. لحيم شحيم، ويل ڊريسڊ، پرفيومڊ پرفيومڊ ۽ ٽپ ٽاپ...

مون سلام ڪري معزز مهمان ڏانهن هٿ وڌايو - تہ هُن مون سان هٿ ملائيندي گجندڙ آواز ۾ پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيو: "حسين شاهہ راشدي."

جيتوڻيڪ آئون هُن جي نالي کان اڳ ئي واقف هوس، پر ساڻس روبرو... اها منهنجي بلڪل ئي پهرين ملاقات هئي.

خوش دليءَ سان چيائين: يار! معاف ڪجئين مرزا! مون ئي توکي هتي سڏرايو آهي، ۽ ڪم تو ۾ صرف ايترو آهي جو.. تو جيڪو تازو "پارس" رسالي ۾ مانيٽي اوني مرحوم پاران... بهشت مان خط لکي ڇپرايو آهي. يار، مون کي ڏاڍو وڻيو. سوچيو هئم... توکي ڪڏهن ان جو داد... ملندين تہ روبرو ڏيندس. بس هن وقت منهنجو ڪم تو ۾ اجهو ايترو ئي هو... باقي سڀ خير... خوش... ڇڱو ڀلو...

۽ خوش مزاج انسان حسين شاهہ سان ٿيل ان مختصر ڪچهريءَ بعد، اُتان اُٿندي مهل، ڪانئس موڪلائيءَ وارو هٿ ملايم، تہ يڪدم محسوس ٿيم تہ حسين شاهہ راشدي... پُٽ پير علي محمد شاهہ راشدي، ايڊوڪيٽ هاءِ ڪورٽ... مون کي نہ فقط دل ڏيڻ چاهي ٿو، پر مون کي "پنهنجو بہ ڪرڻ چاهي ٿو".

۽ اجهو اِن ملاقات جي تصور ۾ ئي آهيان، تہ ذهن ۾ هن سان ٿيلَ هڪڙي ٻي ملاقات جي تصوير اُڀرندي پئي اچيم. غالباً 1988ع جو سال هو.

فون تي هن جو گجندڙ آواز ٻڌم... (۽ هن ليک لکڻ وقت بہ جهڙوڪر ڪنن ۾ ٻُرندو پيو پانيان) اُهوئي نج نبار اُترادي لهجو... چيائين پئي: يار مرزا!! ڇاڇا سائينءَ حسام الدين جي، گورنمينٽ زبيده گرلز ڪاليج حيدرآباد ۾ ورسي پيا ملهايون... يار! وارو ڪر... راڳ رنگ جي آڳ واڳ تہ اچي سنڀال.

وراڻيم: جي سائين... حڪم اوهان جو...

۽ بس اِجهو اِهو آواز بہ الوپ... ۽ ان جي مٿان 2001ع جي جولاءِ مهيني جو هي منظر اُڀري پيو اچي.

سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ ۾ ڪائي تقريب هئي. آئون ٻاهر دروازي وٽ بيٺو هوس جو هن جي پيجارو اچي بريڪ هنيو. لٿو، تہ وڏي وجي مليوسانس، ۽ بيٺي بيٺي کيس پنهنجو تازو شايع ٿيل ڪتاب "خيمي ۾ شام" محبت سان

لکي ڏنومانس.

۽ اڇهو بس اهو منظر به الوپ...!

۽ ان ڳالهه کي اجان شايد ٿورائي ڏينهن گذريا هوندا، جو حسين شاهه صاحب جو فون پهتو: اڙي يار مرزا!! تون ته ڏاڍو ڪو سٺو نثر ٿو پيو لکين... يار! مان تنهنجي ڪتاب ۾... ڇپائي جتان شروع ٿي ٿئي ۽ جتي ختم ٿي ٿئي. سڄي جو سڄو اُن کي پڙهيو آهي. اهڙي BOOK لکڻ جي، مبارڪ هجئي يار...

سوڀو گيانچنداڻي، ن.ا.ش. حسين شاهه راشدي. ڊاڪٽر داني ۽ تنوير عباسي(ايوان صدراسلام آباد)

۽ 2002 جي اِها ساروڻي به الوپ!

۽ ذهن ۾ هاڻي سال 2005ع جي هي ڳالهه اُڀري آئي اٿم. فون ڪري حڪم ڪيائين... "هوٽل ريجينٽ" ۾ سنڌي نثر جي آفتاب و مهتاب... بابا... ۽ چاچا بابت سيمينار ڪوٺايو اٿئون. ڪمپيئرنگ تون ان تقريب جي ڪندين. ته اها فنڪشن ٿيندي، نه ته بُڌي ڇڏ، مرزا!! اِها تقريب... اصل ئي ڪانه ٿيندي."

۽ اِهو منظر به گُم!

۽ ذهن جي اسڪرين تي هِن وقت، حسين شاهه سان روبرو، جنهن آخري ملاقات جو تصور تري آيو اٿم. انهيءَ جو هنڌ هو ڪراچيءَ ۾ اسٽيٽ گيسٽ هائوس جو لان. معروف ڪمپيئر ماهين هيسباڻي هن جي پرسان بيٺي هئي ۽ اِها سال 2006ع جي اپريل مهيني جي 29 هين تاريخ جي ڳالهه آهي.

"سنڌ- ماضي حال مستقبل" ڪانفرنس جو افتتاحي اجلاس هليو پئي، جو پنڊال ۾ معزز مهمانن جي وچ ۾ وينل حسين شاهه راشدي ۽ سندس آگر ۾ پاتل، منڊيءَ ۾ ٽِڪيل، غير معمولي وڏي فيروزي تي منهنجي نظر وڃي پئي هئي. افتتاحي اجلاس پورو ٿيو ته بنا دير وڃي سندس پاسو ورتم.

چيم: توهان جي آگر ۾ پاتل منڊي ۾ جڙيل هِن فيروزي جي ڪشش ۾، توهان تائين اچي پهتو آهيان... ٻڌايو ته سهي... هي هيڏو وڏو فيروزو آخر هٿ ڪٿان ڪيو اٿوَ...؟

حسين شاهه ٽهڪ ڏيئي ٽڙي پيو...

فخريه انداز ۾ فرمايائين: اِهو اسان جو ٽي سؤ ساله پراڻو پڳدار فيروزو آهي.

ڀلا اِن ۾ ڪو پيراڻو ڪرشمو به آهي يا نِلهو ڏيکاءُ جو فيروزو آهي؟

اِهو... پرسان بيٺل امداد حسينيءَ.. ڪِلندي، ڪانئس سوال ڪيو.

ڪرشمو هن فيروزي جو... اِهو آهي ته جنهن اِن ۾ ڏٺو... سو اسان وٽ ڦاٽو!! هَن ٽهه پهه وراڻيو.

ڀلا اِڃ ڪو ڦاٽو!؟ ۽ اِهو سوال به هن ڪان امداد ئي ڪيو... تڏهن پرسان بيٺل خاتون کي پُٺي ڏيئي، مُرڪي مون ڏانهن اشارو ڪندي وراڻيائين...

ڏسين نه پيو... هيءَ "نصيران" جو ڦاٽي بيٺي آهي مون وٽ!

۽ حسين شاهه جي اِها خوش مزاجي فورن ڊائري ۾ نوٽ ڪرڻ لاءِ مون جيئن ئي پين تان ڍڪڻ لاٿو، ته امداد بي ساخته چيو: "لکڻ جي ڳالهه هجي جا، اها لکي ڇڏجي."

۽ اِڃ هتي، حسين شاهه بابت لکڻ جهڙي ڳالهه جي حوالي سان، منهنجو مجموعي مشاهدو هن بابت هيءُ به آهي ته، هو هڪڙو آئوٽ اسپوڪن انسان هو. بهترين آوريٽر، بهادر، بي باڪ، ڊيشنگ قلمڪار، دوستن جو دوست انسان. ۽ REAL ايڪسپريشن کي، ڪئميرا جي لينس ذريعي CAPTURE ڪرڻ جو جُنون جي حد تائين شوق رکندڙ. نان- پروفيشنل فوٽوگرافر ۽ جتي ۽ جنهن به محفل

۾. هُن ڪي ڪو منظر... ڪو ڏيک وڻندو هو، تہ اُن کي درست اينگل کان فوڪس ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي ڀاري ڀرکم وجود سان پَٽ تي اوڪڙو ويهي رهندو هو. پنهنجي لحيم شحيم جُسي سان فرش تي ليٽي پوندو هو. ۽ اهو قطعي خيال ڪونہ ڪندو هو، تہ ماڻهو هن کي تعجب سان ڏسن پيا. ۽ اِن ايڪٽوٽي ۾ هُو اها بہ قطعي پرواهہ ڪونہ ڪندو هو، تہ هو ڪو عام فوٽوگرافر نہ، سينيئر آهي، هاءِ ڪورٽ جو وڪيل يا پير علي محمد شاهہ راشدي جو ڀڳدار پٽ ۽ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن ۽ سنڌ جي هڪ وضعدار ۽ معروف گهراڻي جو فرد آهي.
۽ علاوه ازين، ناياب ۽ اينٽيڪ اينٽيڪ شين بابت "سينس آف پرزرويشن" تہ حُسين شاهہ ۾ ڪمال جو هوندو هو. ۽ جن جن مهربانن کي، هُن جي رهائش گاهہ کي VISIT ڪرڻ جو شرف حاصل هو، اهي ڄاڻن ٿا تہ هن جي گهر جو هڪ خاص حصو... محض گهر نہ، جهڙوڪر "ميوزيم" محسوس ٿيندو هو. جنهن ۾ هڪ پاسي شيلفن ۾ سليقي سان رکيل ڪتاب، ٻئي پاسي شيشي جي شوڪيسن ۾ اينٽيڪ ٽائيپ ناياب ناياب بندوقن جو نماءُ... ٽيبلن ۽ اسٽولن تي جابجا سليقي سان سجايل نوادرات، ديوارن تي هر طرف آويزان بهترين فوٽوگراف ۽ ميزن جي خانن ۾ حفاظت سان رکيل رنگ رنگ جا قلم ۽ قلمدان ۽ پير علي محمد شاهہ راشدي ۽ پير حسام الدين سائينءَ جا (ترتيب سان SET ٿيل) خطن جا فائيل... سوچان پيو... هاڻي جڏهن هو انهيءَ پريل ڀڪليل جهان مان چپ چاپ نڪري هليو ويو آهي، تہ پنيان هُو ڇا ڇڏي ويو آهي اسان لاءِ؟
صرف پنهنجي هئڻ جو احساس
۽ يادگيرين جو واس.
۽ هن تعزيتي ليک کي ڀڃاڻي تي پهچائڻ کان پهرين ياد پيو اچيم، تہ اُن ڏينهن 29- اپريل 2006ع جي شام جو، سدائين اعليٰ فرانسيسي پرفيومز سان هبڪاريل، حسين شاهہ کان ڳراٽي پائي، گيسٽ هائوس ڪراچي مان جنهن وقت موڪلايو هئم، تہ لڳو هُئم، تہ هو سڄي جو سڄو OLD SPICE پرفيوم سان وهنتل آهي.
۽ اڄهو 15 اپريل 2007ع تي، اسان کان سدائين لاءِ موڪلائي ويل... انهيءَ حسين شاهہ بابت اڄ 16 اپريل تي، هن تعزيتي ليک لکڻ وقت، سوچان پيو، هڪ کان هڪ اعليٰ پرفيومز واپرائيندڙ، ۽ خوشبوئن جو اعليٰ ذوق رکندڙ انسان... حسين شاهہ کي غسل ڪفن بعد... جنهن وقت، روايتي انداز ۾ "ڪافور" جي تيز ۽ موتمار خوشبوءِ جو اسپري پئي ڪيو هونداڻون...
تہ ڇا، هُن جي سرير کي، انهيءَ ڪافور جي ڇُيندڙ بُوءِ جو واس پسند آيو هوندو!؟ آئون ڀانيان ٿو تہ، قطعي نہ!!
- نصير مرز

* * * * * *

سائين حسين شاهہ راشدي

سائين حسين شاهہ راشدي سنڌ جو البيلو، نرالو ۽ سچو سڄڻ هو. جيتوڻيڪ هو وڪيل هو ۽ مصروف ۽ صلاحيتمند وڪيل هو. (حالانڪ وڪيل معصوم نہ ٿيندا آهن). پر مان دعويٰ سان چوان ٿو تہ هو جيترو معصوم هو، اوترو نماڻو پڻ هو. هن ۾ ڪيترين ئي خوبيون هيون، جيڪي سائينءَ کي منفرد بنائين ٿيون. سندس لکيون تمام سگهاريون، جنهن جو مثال سندس اخباري ڪالم "ڏيان طلب" چٽو ثبوت آهي. فوٽوگرافي مست ملنگ ٿي؛ هر سٺي پروگرام جي پاڻ فوٽو گرافي ڪندو هو ۽ هُو جڏهن اسٽيج تي ويٺل هوندو هو، پوءِ بہ هيٺ لهي فوٽوگرافي ڪري، اچي اسٽيج تي ويهي رهندو هو. جنهن جو مثال سنڌي ادبي سنگت سنڌ طرفان 7 جنوري تي ڪراچيءَ ۾ ٿيل ٻولي ڪانفرنس جي موقعي تي، سندس فوٽوگرافيءَ سان ان عشق جو مثال پيش ڪجي ٿو.
سائين حسين شاهہ راشديءَ ۾ پنهنجي پيءُ پير علي محمد راشديءَ جي ذهانت ۽ پنهنجي چاچي ۽ پرورش ڪندڙ پير حسام الدين راشدي جي رواداري شامل هئي. هو هن وقت جو سڀ کان وڏو مهمان نواز هيو. ڪا نئين شادي ٿي يا ڪو ٻاهران مهمان اچي، ان کي پنهنجي گهر ۾ دعوت ڪرائيندو هو ۽ ان دعوت جو وڏو اهتمام ڪندو هو. جنهن ۾ تمام سٺي ڊنر ۽ گڏوگڏ ميوزڪ شو. شهر جا ۽ سنڌ جا اهم ماڻهو، سائينءَ جي دعوت ۾ گڏيا هئا. حال احوال اوريندا هئا، ميلا ٿيندا هئا ۽ پوءِ بيس منٽ ۾ قائم لائبريريءَ جا دورا ٿيندا هئا. سائين حسين شاهہ راشديءَ کي پراڻين شين جو بہ هڪ وڏو ذخيرو هيو. هن کي

ڳالهائڻ جو لاجواب فن هو. هو کلندي کلندي اهڙي ڳالهہ چئي ويندو هو، جنهن ۾ کڙي سچ سان گڏوگڏ هڪ مزاحيہ پهلو بہ هوندو هو.

سائين حسين شاهہ راشدي رومان پرور شخصيت جو مالڪ هوندو هو. هو يارن جو يار ۽ مخلص دوست هوندو هو دوستن جي پرگهور لهڻ وارو ۽ انهن کي هميشہ ياد ڪرڻ وارو. حسين شاهہ راشدي، پنهنجي نالي جي اڳيان پير لکرائڻ واري روايت کي ختم ڪيو. هن ڪڏهن بہ پير حسين شاهہ راشدي نہ لکيو. سياست کان وٺي ادب تائين، هن ڏنو تہ سڀني کي، پر ورتو ڪجهہ بہ نہ.

حسين شاهہ سان منهنجا چرچا پوڳ ٿيندا رهندا هئا. ساوڻ جي گرمي ۽ حڪم ٿئي تہ فلاڻي جاءِ پهچ. پوءِ پلو ان ۾ هوندو هيو تہ ڏنل ڏس پتي تي پهچي وڃجي، جو ادبي پروگرام ۾ راشدي صاحب جو ساٿ ڏيٺو آهي سندس اڪير جو اهو عالم هوندو هو تہ دعوت ڏنائين تہ فلاڻي بجي فلاڻي جي شان ۾ ڊنر آهي، تہ پوءِ هر هر فون: "اڙي ادا! ڪٿي آهين؟" جواب ڏيندو هيس: "سائين گِذري وٽ پهتو آهيان". فون جي ٻئي پاسي کان آواز ايندو هو "جلدي پهچ". وري پنجن منٽن کان پوءِ فون "يار! ڪٿي آهين؟" "قبلا سائين خيابان بادبان تي آهيان." "جلدي اچ سنگت ويٺي آهي، تو اجان تائين دير ڪئي آهي" ۽ پوءِ جڏهن گهر پهچبو هو تہ سائين اياز شاهہ، سائين عادل شاهہ ۽ هڪ اڌ ٻيو دوست موجود هوندا. پوءِ چوندو هو "دل چيو پئي تہ ڪچهري ڪريون." مان کيس چوندو هيس، "سائين! اوهان جي دل ٻڍايو تہ نوجوان آهي، ۽ اوهان جوان، ڪو راز تہ ٻڌايو تہ ڇا ٿا کائو؟" کِلي چوندو هو: "اها تنهنجي بدمعاشي آهي. بس ادا جوان رهڻ گهرجي."

هڪ ڏينهن ڊنر کان پوءِ سائينءَ کان موڪلائڻ لاءِ کيس پئي ڳوليم، خبر پئي تہ پاڻ لائبريريءَ جي دوري تي آهن. ان وقت هو ماهين هيسباڻي ۽ سبرين هيسباڻي کي لائبريري ۽ ان جا تفصيل ٻڌائي رهيو هيو. کيس چيم تہ: "اجازت ڏيو، مان وڃان ٿو." چيائين: "اڙي! ويهہ تہ هنن سان هڪ فوٽو ٿو ڪڍائون" ۽ پوءِ ماهين ۽ سبرين سان گڏجي هن پنهنجي لائبريريءَ ۾ فوٽو ڪڍيو.

پوءِ مختلف فنڪشنن ۾ ملندو هو، يا فون تي ڳالهہ ٻولهہ

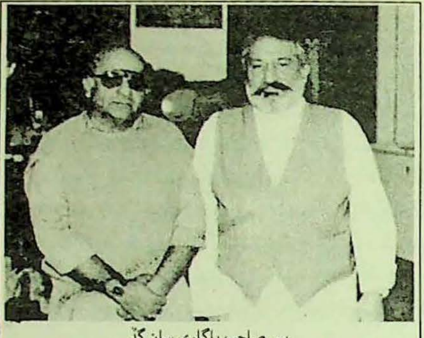

پير صاحب پاڳاري سان گڏ

ٿيندي هئي تہ مان اُن فوٽوءَ جي ڪاپي لاءِ گذارش ڪندو هيس، تہ جواب ملندو هو: "اها ڪاپي هزار روپئي جي آهي، واهہ جو فوٽو آيو آهي!"

کيس چوندو هيس تہ "ٻہ هزار وٺو، پر فوٽو تہ ڏيو."

پوءِ اچ نہ، چانهہ بہ پي وڃ، ۽ فوٽو بہ وٺي وڃ، واهہ جو فوٽو آيو اٿئي!"

۽ پنهنجي سستي ڪري ڪانئس اهو فوٽو نہ وٺي سگهيس جيڪو راشدي صاحب جي اک سان ورتل هيو.

هڪ ڏينهن گهر وڃي کيس گذارش ڪيم تہ سنڌي ادبي سنگت سنڌ جي گولڊن جوبلي ملهائي رهيا آهيون، اوهان مهمانن کي ڊنر ڏيو. هڪدم چيائين: "ٺيڪ آهي." پوءِ حڪم ڪيائين "ريجنٽ پلازہ وارن کان مينو سيٽ ڪرائي، بل ٻڌاءِ، تہ هلي پيمنٽ ڪريون."

پوءِ جڏهن بہ ملندو هيو تہ چوندو هيو: "اڙي ادا! اُها منڊلي ڪڏهن ٿو مچائين؟" چوندو هيس تہ ڪجهہ گهرو وسيلا تہ پيدا ڪريون نہ. يڪدم چوندو هو، "مان تيار آهيان ۽ پنهنجو واعدو برقرار آهي، هاڻي ان دير جو ذميوار تون پاڻ آهين."

سائينءَ جون ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن ڪهڙيون بيان ڪجن؟ هڪ ڏينهن آفيس ۾ آيو، سندس هٿن ۾ ڪارڊ هئا. هوٽل ريجنٽ پلازہ ۾ "راشدي پائرن جي ورسي" هئي، چيائين: "هي پروگرام تنهنجي تہ بلڪل ويجهو آهي، دل چيو تہ تنهنجي آفيس بہ ڏسان ۽ گڏجي چانهہ بہ پيئان" ۽ پوءِ ڪافي دير آفيس ۾ ويٺو رهيو.

سائين حسين شاهه راشديءَ لاءِ مان اهو چئي سگهان ٿو تہ هو تمام وڏي دل جو مالڪ هيو. هن جهڙو بردبار. هڏڏوڪي، مخلص ماڻهو، مون ويجهڙائيءَ ۾ ڪو ڏٺو ئي ناهي. سڀني سان محبت ڪرڻ وارو ۽ سندس ان محبت ۾ ڪيترائي "محبوب" شامل آهن. جن سان هن آخر دم تائين نباهيو.

ها پر مون کي هڪ افسوس رهجي ويو.

مان قمر ٻڻي جي عيادت ڪري، واپس نيشنل ميڊيڪل سينٽر ڪالا پل ڪراچيءَ، مان هيٺ لهي رهيو هيس تہ "ڊي ڪيئر" روم جي ٻاهران مون کي شمع ڪيريو نظر آئي. مون ان کان خيريت پڇي تہ چيائين: "سائين! حسين شاهه هتي ائڊمٽ آهي، طبيعت ٺيڪ نہ اٿس" ۽ مان فوري طور اندر هليو ويس. سائين مانيٽر تي هيو. ان وقت سائينءَ جي گهر واري بستري پرسان موجود هئي. چيائين: "ادا! هينئر ننڊ جون سُيون هنيون اٿن. سائينءَ کي ننڊ اچي وئي آهي."

مون ڏٺو تہ سائين ستو پيو هو. مون مانيٽر کي ڏٺو ۽ اُتي موجود ڊاڪٽر کان پڇيو، جنهن چيو تہ طبيعت بهتر آهي. پوءِ مون اطلاع ڇڏيو تہ توهان سائينءَ کي جڏهن ننڊ مان اٿي تہ ٻڌائي ڇڏجو ۽ صبح جو مان لاڙڪاڻي لاءِ روانو ٿي ويس. جو اُتي "لاڙڪاڻو- صدين کان ۽ موهن جو دڙو بچاءُ سيمينار" جو بندوبست ڪرڻو هو. ۽ مان وري راٺيپور هليو ويس. پوءِ هڪ ڏينهن لاءِ ڪراچي اچي صبح جو پيهر لاڙڪاڻي ويس. اتي لاڙڪاڻو صدين کان سيمينار هلندي انعام شيخ ٻڌايو تہ سائين حسين شاهه راشدي لاڏاڻو ڪري ويو آهي. انتهائي گهڻو ڏک ٿيو. اسان سيمينار ۾ تعزيت ڪري، اُتي ئي تعزيتي ميڙ سليم ڪورائيءَ جي صدارت ۾ ڪوٺايوسين. پر مون کي اها حسرت رهجي وئي تہ مان سائينءَ سان ڪچهري ڪري نہ سگهيس. ۽ ان جي خدمت ڪري نہ سگهيس.

پر هڪ ڳالهہ چوان ٿو تہ حسين شاهه راشدي هڪ دور هيو. هڪ پيار هيو ۽ پنهنجو مٽ پاڻ هيو هن جهڙو ڪوبہ ڪونهي، جيڪو سڏائي. اهو اهڙو ٿي تہ ڏيکاري! جيڪڏهن ڪو آهي تہ!!؟؟

- ذوالفقار سيال

* * * * * *

خوش خُلق حسين شاهه

موت برحق آهي. جيڪو پيدا ٿيو آهي اهو اوس وڃڻو آهي. پر ڪي اهڙا منفرد انسان ٿين ٿا جيڪي پنهنجا نشان ابدي ڇڏي ٿا وڃن. حسين شاهه راشدي جو موت بہ هڪ نهايت تڪليف ڏيندڙ الميو آهي، نہ فقط پنهنجن عزيزن قريبن لاءِ پر سڀني علم جي چاهڻ وارن لاءِ. حسين شاهه اهڙي جاءِ تي ويو هليو، جتان ڪوبہ ڪونہ موٽيو

حسين شاهه، بيگم ممتاز راشدي ۽ سيد حسام الدين راشدي، فلپين جي وزير خارجہ سان گڏ [منيلا، 1956ع)]

آهي. ڪلڻو، رلڻو ملڻو، خوش خلق ۽ خوش مزاج. حسين شاهه ڪيترين ئي حساس دلين کي رنج و الم جي اٿاهہ ڇولين ۾ ڇڏي ويو آهي.

ٻن عالم ڀائرن جي تعليم ۽ تربيت جو گڏيل نچوڙ حسين شاهه جنهن بہ محفل ۾ موجود هجي ۽ جنهن بہ اسٽيج تان لفظن جي گُل پاشي ڪندو هجي، ان خوشبوءِ سان سڄي محفل کي زعفران زار بنائي ڇڏيندو هو.

مون ڪيس ڀيريون پيرو مزاحيہ گفتن جي پلٽار ڪندي تڏهن ٻڌو جڏهن سنڌ ثقافت کاتي طرفان علي احمد بروهيءَ سان هڪ شام لياقت نيشنل لائبريريءَ ۾ ملهائي وئي هئي. مون کي حسين شاهه ظرافت ۽ شگفتہ مزاجيءَ جو بي تاج ٻادشاهه تہ لڳو. پر سندس ڪمال آهي جو هو اَدب آداب ۽ وضعداري جي دائري کان ٻڙيءَ برابر بہ ٻاهر ڪونہ نڪتو. سڄي ڪچهريءَ کي پنهنجن من موهيندڙ لفظن جي جادوءَ ۾ جڪڙي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو هئائين.

راشدي صاحب سان پوءِ بہ ملاقاتون ٿينديون رهيون ۽ هو هميشہ انڪساري، خوش خلقي، خنده پيشاني ۽ وڏي چاهت سان ملندو

رهيو. جو ملنساري ۾ سندس ڪو به مَٽ ڪونه هو.
1996ع ۾ رچايل 'ڪلهوڙا بين الاقوامي سيمينار' جي موقعي تي جڏهن اسان فيصلو ڪيو ته سائين حسام الدين شاهه راشدي صاحب کي "شمس العلماء" جو خطاب ڏجي ۽ ان لاءِ ته تولا سون جو ميڊل ٺهرايوسون. مون سائينءَ سان رابطو ڪيو. سائين سينيٽ آف پاڪستان جي وفد ۾ يورپ جي دوري تي ويل هو. ان سبب پنهنجي پٽ علي رضا تي اهو ڪم رکيائين. جنهن ميڊل وصول ڪيو.
حسين شاهه راشدي! اڄ تون ڀلي اسان سان گڏ نه آهين پر يقين رک ته توکي وساري نٿا سگهون. علي رضا لاءِ دعا آهي ته هو پنهنجن بزرگن جي خال کي ڀرڻ جي ڪوشش ڪري. حضرت علي ڪرم الله وجه جو قول آهي ته "اسان جو الله سان تعلق جو پختو يقين ثابت ٿو ڪري ته اسين ڪيس پنهنجو مالڪ سمجهون ٿا ۽ جڏهن اسين چئون ٿا ته اسان کي ان ڏانهن موٽي وڃڻو آهي، ثابت ٿو ڪري ته اسين موت کي برحق سمجهون ٿا."
- يعقوب علي زرداري

* * * * *

حسين شاهه راشدي

وڏيرن، ميرن ۽ پيرن واري روايتي شناخت رکندڙ سنڌ ۾ ڀهڻ جو علمي راشدي خاندان هڪ منفرد ۽ آبرومندانه حيثيت رکي ٿو. هتان جي ٻن ڀائرن پير علي محمد راشدي ۽ سيد حسام الدين راشدي پنهنجي اٿاهه ذاتي محنت سان پنهنجي مثالي سڃاڻپ پيدا ڪئي. سياست، علم، تحقيق، ادب ۽ تاريخ جي شعبن ۾ سندن ڪيل غيرمعمولي خدمتون نه رڳو هاڻي ۽ مشعلِ راه آهن پر ايندڙ وقت ۾ پڻ اهم رهنديون. هنن ٻنهي ڀائرن جي گذرڻ کان پوءِ سندن ڇڏيل ڪم جي آبياري ڪندڙ حسين شاهه راشدي هو. هو پنهنجي والد ۽ چاچي جي علمي ڪمن جو صحيح معنيٰ ۾ محافظ ۽ ان تسلسل کي برقرار رکندڙ شخص هو. حسين شاهه کي سياست، علم، ادب ۽ تاريخ ورثي ۾ مليا ۽ انهن ئي شعبن ۾ هن پنهنجي حيثيت مڃرائي. جيڪي ماڻهو پير علي محمد راشدي ۽ سائين حسام الدين راشدي سان نه مليا هئا انهن کي حسين شاهه سان ملي راشدي ڀائرن جي خوشبوءِ ملندي هئي. حسين شاهه کي قدرت نه رڳو خوبصورت ۽ پُراثر نثر لکڻ جي لياقت ڏني هئي پر هن کي دلاويز انداز بيان به ڏنو هو. سندس تقرير ڪرڻ جي انداز ۾ ڪا به مصنوعيت نه هوندي هئي. سندس ٻوليءَ ۾ به ڪا ملاوٽ نه هئي ۽ هو چِٽِي ۽ نج نبار ٺيٺ سنڌي ڳالهائيندو هو. باوجود ان جي ته هو ننڍپڻ کان ئي ڪراچيءَ ۾ رهندڙ هو. پر هو ڪنهن به ڌاري ٻوليءَ جي اثر هيٺ نه اچي سگهيو هو. جيئن عام طور تي اسان وٽ ٿيندو آهي. حسين شاهه سان منهنجي ملاقات جو سبب خان محمد پنهور صاحب هو. پنهور صاحب راشدي خاندان جي هڪ فرد جيان هو ۽ اهو تعلق حسين شاهه پڇاڙيءَ تائين نڀايو. جڏهن به ملندو هو ته پڇندو هو ته خان محمد جي ڪمن کي ڪٿي پهچايو اٿو. پوين ڏينهن ۾ هن هڪ ٽي وي چينل تي "راشديز ورلڊ" پروگرام جي ذريعي آڳاٽي سنڌ جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سياسي تاريخ جي ڪيترن ئي لڪل رازن تان پردو کڻڻ شروع ڪيو هو. افسوس ته ڪيس زندگيءَ ساٿ نه ڏنو ۽ اسان سڀ ڪانئس ڪيترين ئي ڳالهين ۽ اهم واقعن ٻڌڻ کان محروم ٿي وياسين. بهرحال سندس اهي پروگرام به سنڌ جي تاريخ ۾ اهم حيثيت رکن ٿا. هو هر سال پنهنجي چاچي پير حسام الدين کي ياد ڪرڻ لاءِ سندس ورسيءَ جو اهتمام ضرور ڪندو هو. اهو ڪيڏو نه الميو آهي ته عام طرح اسان جو سماج پنهنجي عالمن ۽ مشاهيرن کي ياد نٿو ڪري ۽ گذري ويل شخصيتن جا پونير ئي انهن شخصيتن کي ياد ڪن ٿا. ڌڻيءَ در دعا آهي ته اسان پنهنجي انفرادي ذميوارين سان گڏ اجتماعي ذميواريون به پوريون ڪيون.
- ناصر علي پنهور

منهنجو ڀاءُ- منهنجو سڄڻ

15- اپريل 2007ع تي پير علي محمد راشدي جي خاندان تي هڪ وڄ اچي ڪِري، جو اُن ڏينهن تي ادا حسين شاهه لاڏاڻو ڪري ويو ۽ "راشدي برادران" جي علمي ۽ ادبي ورثي جو ڏيو، جنهن کي ادا پڇاڙيءَ تائين روشن ئي رکندو آيو. سو وسامي ويو! خدا ڪري تہ هي اونداهي ترت ئي روشني ۾ تبديل ٿئي ۽ سندس فرزند ۽ پڳدار علي رضا شاهه هن شمع کي ٻيهر روشن ڪري ۽ انهيءَ ئي جذبي سان روشن رکندو اچي، جيئن سندس والد ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ سائين حسين شاهه رکندو ئي آيو.

سائين حسين شاهه جي علمي ۽ ادبي خوبين جو جائزو وٺڻ ڏکيو نہ آهي. جن ماڻهن کي بابا ۽ چاچا حسام الدين جي علمي عظمت جي ڄاڻ آهي، سي ان حقيقت کي تسليم ڪندا تہ ادا کي گهٽ ۾ گهٽ ٽن زبانن سنڌي، اردو، ۽ انگريزي ۾ مهارت حاصل هئي ۽ جنهن جي ثابتي سندس تحريرن ۽ تقريرن ۾ ملي ٿي.

سائين حسين شاهه هڪ اديب، صحافي ۽ تاريخ دان سان گڏ هڪ مثالي قانوندان بہ هو. بابا ۽ چاچا جون سموريون خوبيون سندس شخصيت ۾ موجود هيون. قانون جي ميدان ۾ هر ڪيس جي تياري اهڙي دانائيءَ سان ڪندو هو، جيئن سندس والد پير علي محمد راشدي مسجد منزل گاهه جي تاريخي ڪيس ۾ ڪئي هئي، يعني عقل جي انتها تي ويندي هئي (بالڪل ائين، وڏي راشدي صاحب وانگر) ڪورٽ ۾ اهڙا تہ غير معمولي ۽ منفرد نقطا اٿاريندو هو جو سامهون طرف وارو وڪيل حيران ٿي ويندو.

چاچا حسام الدين شاهه 1982ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا. چاچا سائين جن هڪ وڏو علمي ذخيرو ڇڏي ويا ۽ ان سڄي ذخيري کي سنڀالڻ ڪو آسان ڪم نہ هو. هيءَ ڳالهه تہ عام مشهور آهي تہ پونير گهڻي ڀاڳي ڪو ڀُونو ٻاري نہ سگهندا آهن. پر ادا حسين شاهه هن ڳالهه کي غلط ثابت ڪيو ۽ سمورو علمي ذخيرو ترتيب ڏيئي پوريءَ طرح سنڀاليو ۽ چاچا جي ڪم کي محنت ۽ محبت سان اڳتي وڌايو، جنهن جي تصديق سڀ علم وارا دوست ۽ همعصر ڪندا. ان علمي جاکوڙ ۾ ادا حسين شاهه جي ونيءَ ۽ منهنجي ڀاڄائي شميم هڪ مکيہ ڪردار ادا ڪندي پئي اچي ۽ آءٌ هن حقيقت جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. چاچا حسام الدين شاهه جا ڪيترائي ڪتاب سندس حياتيءَ ۾ ڇپيا پر ڪافي نسخا اڃا رهيل آهن.

1987ع ۾ بابا سائين پير علي محمد راشدي هن فاني دنيا مان رخصت ڪري ويا، انڪري ادا حسين شاهه جي ڪُلهن تي ٻيڻو بار پئجي ويو. بابا سائينءَ جي ادبي ۽ صحافتي ۽ تاريخي ميراث کي بہ وڏي مهارت ۽ جاکوڙ سان سنڀاليائين ۽ بابا جا ڪتاب، "چين جي ڊائري" ۽ "رَند ۽ پَند" ڇپرايائين.

ادا حسين شاهه زندگيءَ جي پڇاڙي مهينن ۾ بابا سائينءَ جي سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪرڻ جي تحريڪ ۽ مسجد منزل گاهه جي ڪيس ۾ مسلمانن جي پاران دفاع ڪرڻ جي ڪردار بابت مواد ڪٺو ڪري ڪتابي صورت ڏيڻ پئي گهري. ان دوران وڪالت ۽ سياست ٻنهي کي وقتي طور تي پاسيرو ڪيو هئائون.

ادا حسين شاهه جا انگريزي، اردو ۽ سنڌي اخباري ڪالم ان حقيقت جي تصديق آهن تہ پاڻ هڪ اعليٰ پائي جو اهل قلم هو. نہ فقط زبان تي مهارت هئس بلڪ مزاحيہ انداز بيان تي پڻ وڏو عبور رکندو هو.

ادا حسين شاهه هڪ بهترين پارليامينٽيرين هو. سينيٽ ۾ سندس تقريرون ان ڳالهه جي تصديق ڪن ٿيون تہ سياست ۾ سندس سنڌ دوستي، ۽ معاملہ فهمي، ديرينائيءَ ۽ وضعداري مثالي هئي. ادا جنهن زماني ۾ سينيٽر هو تہ ساڳئي وقت سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن بہ هو. ادا پنهنجا سمورا ترقياتي فنڊس بورڊ ۽ سنڌالاجيءَ جي ترقيءَ ۾ ڪتاب آندا پر ڪڏهن بہ پنهنجي نالي کي چمڪائڻ جي ڪوشش نہ ڪيائين. ادا جي خاص خوبي اها هئي تہ هن پنهنجن وڏن جي علمي ميراث کي قائم رکڻ ۽ وڌائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي ۽ آخري دم تائين ان اصول تي ڪاربند رهيو. اڄ سنڌ ڌرتيءَ تي ادا حسين شاهه جهڙا مثالي ماڻهو ڪيترا آهن؟

- عادل راشدي

Profile of HUSSAIN SHAH RASHDI

Name:	HUSSAIN SHAH RASHDI
Father's Name:	Pir Ali Muhummed Rashdi
Date of Birth:	15 January, 1938
Place of Birth:	Village Bahman, Taluka Ratodero, District Larkana, Sindh.
Academic qualifications:	B.A., LL.B.
Enrolled as:	Pleader (1965), Advocate (1966), High Courts (1973), Supreme Court (1980).
MEMBER, SENATE OF PAKISTAN	1994-2000
Member, Standing Committees of the Senate on:	
1. Culture, Sports, Tourism, Women Development & Youth Affairs	1994-1997
2. Law, Justice & Parliamentary Affairs	1994-2000
3. Information & Broadcasting	1994-2000
Member, other Committees of the Senate:	
1. Library Committee	1994-2000
2. Functional Committee on Problems of Less Developed Areas	1997-2000
3. National Assembly Lobbies Committee	1994-1997
4. Joint Parliamentary Kashmir Committee	
ASSOCIATION WITH LEARNED BODIES:	
CHAIRMAN:	
Sindhi Adabi Board	1994-1996
MEMBER:	
Advisory Committee, Institute of Sindhology,	1988-1994
Advisory Committee, Sachal Chair	1994-1997
BOG, Instutite of Central & West Asian Studies, University of Karachi	1982
BOG, National Commission on History & Culture	1988-1991
BOG, Pakistan Academy of Letters, Islamabad	1994-1997
National Language Authority, Islamabad	1994-1997

ASSOCIATION WITH OTHER NATIONAL BODIES:

MEMBER:

National Institute of Strategic Studies, Islamabad	1995-1997
Quaid-e-Azam Mazar Management Board	1996-1999

ASSOCIATION WITH BAR BODIES:

MEMBER:

Government Law Colleges in Karachi	1994-1997
Working Committee, Sindh High Court Bar Association, Karachi.	1982-1983

VICE PRESIDENT:

Sindh High Court Bar Association, Karachi.	1983-1984

ASSOCIATION WITH PRINT MEDIA:

CORRESPONDENT:

(1) The Daily SUN, Karachi
(2) The Daily JANG, Karachi

COLUMN WRITER:

(1) The Daily HILAL-E-PAKISTAN
(2) The Daily JAGO
(3) The Daily JAN,
(4) The Daily HURRIYET
(5) The Daily AMN
(6) The Daily MUSAWAT

PARTICIPATION IN INTERNATIONAL CONFERENCES

Member, Pakistan's official Delegation to:

1. UNESCO Conference on Education, Manila (1961)
2. UN General Assembly (44th Session), New York (1989)
3. UN Human Rights Commission, Geneva (1994)
4. European Parliament, UNESCO Human Rights Commission, Amnesty International to highlight Indian atrocities in Chirar Sharif (Occupied Kashmir) (1995)
5. European countries and Human rights-Related organization to moblize international opinion regarding Occupied Kahshmir (1996)

Leader of Pakistan's Official Delegation to:

E.C.O. Conference, Tehran (1996)

TRAVELS:

Austria, Azerbaijan, Belgium, Canada, France, Germany, Hong Kong, Italy, Iran, Luxemberg, Monaco, Philippines, Spain, Switzerland, Turkmenistan, United Kingdom, United States of America.

ايم. ايچ. پنهور جي ياد ۾

محمد حسين پنهور- هڪ مشن

مون جڏهن هُن کي ڏٺو تہ هُو ان وقت جوانڙو آفيسر هو. انگريزن وارا ٽوپلا. گهڻو تڻو ڪڪائون ٽوپلو ۽ انگريزن ۽ آمريڪين وانگر وڏي شورليٽ يا امپالا يا بيوڪ يا ڪي اهڙيون وڏيون گاڏيون واپرائيندڙ هيءُ هو محمد حسين پنهور، جيڪو زرعي انجنيئر هو ۽ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو. مون کيس پنهنجي والد صاحب محترم محمد اسماعيل ميمڻ وٽ ايندي ويندي ڏٺو. بعد ۾ منهنجي سهري محترم عبدالرحيم ميمڻ وٽ بہ مون کيس ڏٺو. چاڪاڻ تہ عبدالرحيم ميمڻ صاحب پاڻ بہ انجنيئر هو ۽ پاڻيءَ جي ماهرن منجهان هو. وقت ويو ڏاڪا لهندو، ڪن لاءِ ڏاڪا ٽپندو، محمد حسين الاٽي ڏاڪا ٽپي مٿي چڙهيو. الاٽي ڏکين حالتن ۾ هيٺ بہ لٿو هوندو، پر هو آخر تائين اهڙو ئي رهيو. هڪ اڏول جاکوڙي انسان، جيڪو گرمي سردي ۾ ساڳيو هو. شايد ڄائو هو تہ ملائڪ سندس آڏو دنيا جا بهترين ڪتاب کنيو بيٺا هئا. هو آخر تائين ڪتابن جي جهڳٽي ۾ رهيو، جن سندس ذهانت جي حفاظت ڪئي. انگريزي هجي يا ڪا ٻي ٻولي يا پنهنجي مٺڙي ٻولي، فصاحت ۽ بلاغت سان گڏ سندس ڇپر ڇانءُ بڻيو. آخر تائين پنهنجي عقل سليم ۽ هوش حواس سان سنڌ جي خزاني لاءِ ان اُپائيندڙ ڌرتي اُن جي ماڻهن ۽ ان جي ٽيڪنيڪل مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو نون رواجن ۽ اصولن پٽاندر. گرائونڊ واٽر جا مسئلا هجن يا نين پوکن ۽ باغن جا زرعي مسئلا هجن يا نئين ڪان نوان پراجيڪٽس هجن هر هنڌ پنهنجو ڏاڪو ڄمايائين. مون زراعت ۾ ٻہ چار پراڻا نالا ٻڌا بہ هئا ۽ کين ڏٺو بہ هو. گهڻو تڻو بابي سائينءَ جا دوست ۽ همسفر هئا. محترم ڊاڪٽر عبدالباقي شيخ، محترم عبدالغني پيرزادو، محترم ڪريم ڏنو راڄپر ۽ ٻيا ڪيترا هوندا، جن "ڪيتي سرسيتي" واري نعري سان گڏ ٻانهن ٻيلين ۽ ساٿ ڏٿين جو ڪردار ادا ڪيو. ان ئي ڏس ۾ جديد دور جي نين مشينن ۽ تحقيق جي روشني ۾ ڪيئي جوان اڳتي وڌيا. پر

بيگم فرزانہ ۽ ايم. ايچ. پنهور
(مثالي ساٿ)

محترم محمد حسين پنهور جنهن نموني سنڌ جي پاڻي ۽ زراعت جي ترقي لاءِ جا مشعل ٻاري هئي ان جي روشني ڪجهہ سرس هئي. ان سان گڏ رهبري ۽ هدايت جا ڪئين رخ جديد تحقيق وسيلي ڏسيا هئائين. ان جي شاهدي سندس تصنيف ڪيل گهڻ سارا ڪتاب ۽ ٻيو ڇڏي ويل مواد ڏيندا. سندس وسيع لائبرري جو هڪ هڪ ڪتاب ساکي ڏيندو تہ ان کي ڇڳيءَ پر واپرايو ويو آهي. محمد حسين پنهور سنڌ جي زراعت ۽ پاڻي جي مسئلن کي جديد دور تائين ان جي جديد حل لاءِ ڪئين ئي نوان حل ۽ نيون رٿون ڪڍندو آيو. ڪن تي عمل ٿيو ڪن کي سردخاني حوالي ڪيو ويو. اسان وٽ سائنسدانن ۽ جاکوڙ ڪندڙ محققن جي ڪوٽ ضرور پئي رهي آهي، پر سنڌ جي سرزمين بنهہ سنڍ نہ ٿي آهي، جو هت هر ميدان ۾ محترم محمد حسين پنهور جهڙا محقق پيدا ٿيندا رهيا آهن ۽ پيدا ٿيندا رهندا.

محمد حسين پنهور جديد دور جي نوجوان محققن ۽ سائنسدانن لاءِ هڪ استاد جي حيثيت ٿو رکي. هو انهن نوجوانن لاءِ "ايم. ايچ. پنهور ٽرسٽ" ناهي ويو آهي، جنهن لاءِ هن پنهنجي زمين وقف ڪئي آهي ۽ هڪ سکيا جي مرڪز طور گهر ۽ لائبرري جو عطيو ڏنو آهي.

سندس جيون ساٿي محترمہ فرزانہ پنهور ساڻس گڏ رهي،

انهي ميدان ۾ ڪم ڪيو ۽ سنڌن مددگار رهي. هاڻ هوءَ به هڪ ٽرسٽي آهي. هن وقت هڪ ٻئي ٽرسٽي سنڌس فرزند سني پنهور جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. اميد ته هو پڻ هن ٽرسٽ جي وهنوار کي جديد سوچ، فڪر ۽ گهرجن مطابق وڌائيندو ته جيئن پنهور صاحب جو هن ميدان ۾ اختيار ڪيل مشن وارو پنڌ پورو ٿي سگهي.

- حميد سنڌي

* * * * *

ايم.ايڇ.پنهور- روشن خيال اديب ۽ ترقي پسند آبادگار

محمد حسين پنهور هڪ غير معمولي ذهانت سان پرپور عالم هو. هو طرح طرح جي مشغلن ۽ خوبين جو مالڪ هو. بنيادي طور تي هو هڪ انجنيئر هو. پر هڪ ترقي پسند آبادگار به هو ته برک محقق به. جنهن جون تاريخ، علم البشر، جاگرافي، نقشا سازي، معاشرتي علوم ۽ آبادگاريءَ تي أملهه لکڻيون موجود آهن. هن جون عالمانه خدمتون ملڪ اندر ۽ ملڪ کان ٻاهر ساراهيون ويون آهن.

هن دادو ضلعي جي هڪ ڳوٺ ابراهيم پنهور ۾ آبادگار گهر ۾ جنم ورتو. هن ننڍپڻ ۾ ئي مختلف موضوعن تي مضمون لکڻ شروع ڪيا، آخر ۾ تاريخ، جاگرافي ۽ علم البشر سندس اهم دلچسپيءَ وارا مضمون رهيا. ٻهراڙيءَ جي فرد هجڻ ڪري ٻني ٻاري سان هن جي دلچسپي فطري هئي. انهيءَ دلچسپيءَ سبب هن پيداوار وڌائڻ جي جديد طريقن ۽ فصلن جي بيمارين جي خاتمي سميت زراعت جي مختلف ترقياتي پهلوئن جو اڀياس ڪيو.

1949ع ۾ اين.اي.ڊي انجنيئرنگ ڪاليج ڪراچيءَ مان گريجوئيشن ڪرڻ کان پوءِ هن پنهنجي پيشيوارانه علمي زندگيءَ جو آغاز زرعي ماهر جي حيثيت ۾ ڪيو. 1953ع ۾ هن وسڪونسن يونيورسٽي آمريڪا مان زراعت جي شعبي ۾ پوسٽ گريجوئيشن ڪئي ۽ سنڌ سرڪار وٽ ملازمت اختيار ڪئي ۽ اڳتي هلي هو سنڌ ۽ بلوچستان جي زرعي انجنيئرنگ شعبن جو چيف انجنيئر به ٿي رهيو. ڪوٽڙي، سکر ۽ گڊوبئراج جي حدن ۾ غير آباد دڙن جي صورت ۾ پيل زمين کي هموار ڪرڻ جو محنت طلب ڪم پنهنجي ذمي ڪنيائين.

سورهن سالن تائين هن زرعي انجنيئر طور ۽ زيرزمين

ايم.ايڇ.پنهور پنهنجي پٽ سنيءَ سان گڏ

پاڻيءَ جي حاصلات ۽ ان سان گڏوگڏ ٻنيءَ رک (Soil conservation) تي ڪم ڪيو. جيڪي ملڪ ۾ ٻي ڌيانيءَ جي ور چڙهيل ويران موضوع هئا. جاگرافي، تاريخ، آثار قديمه ۽ علم البشر جهڙن مضمونن ۾ پنهنجي دلچسپيءَ جي ڪري هن پنهنجي روزمره واري ڪاروهنوار مان ڪجهه وقت لکڻ پڙهڻ کي به ڏنو. گهارو کان ڪشمور تائين سفر ڪري هن زمين، ماڻهن، سنڌن رهڻي ڪهڻي ۽ معاشيات جو جائزو گهرو ورتو. هن نقشاسازيءَ (Cartography) جو علم سکيو ۽ اوائلي دور کان موجوده دور تائين جا قيمتي نقشا تيار ڪيا. هن لڳ ڀڳ 3000 نقشا تيار ڪيا، جيڪي ٻين مصنفن ۽ ليکڪن طرفان به ڪتب آندا ويا. هن مثالي ڪم جي ڪري کيس 1980ع ۾ رائل جاگرافيائي سوسائٽي لنڊن طرفان کيس فيلوشپ سان نوازيو ويو. خصوصي مهارت جي ڪري، هن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ورهين جا ورهيه ڪنسلٽنٽ جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو ۽ مهراڻ يونيورسٽي آف انجنيئرنگ ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ وقتي استاد (Vistiting Professor) جي طور تي پڙهايو.

محقق جي حيثيت ۾ ڪيترائي منفرد ڪتاب هن جي شهرت جو سبب بڻيا، بشمول سنڌ جي تاريخوار تاريخ، سنڌ جي سماجي تاريخ، سورس مٽيريئل آن سنڌ، گرائونڊ واٽر ان سنڌ، سنڌ ڪڇ جا لاڳاپا، پاڻيءَ سان لاڳاپيل مسئلا، قدرتي وسيلا ۽ جديد آبادگاري وغيره. هن کي هڪ وڏي ذاتي لائبريري هئي، جنهن ۾ پنجاهه هزار ڪتاب هئا، جيڪي ٻين مصنفن ۽ ليکڪن جي پڻ

سدائين ڪتب ايندا هئا. تاريخ جي سائنسي طالب علم هئڻ جي ڪري هن جو خيال هو تہ مشهور رومانوي نيم تاريخي قصا حقيقت تي ٻڌل نہ هئا. پر جيئن تہ انهيءَ سان تڪرار ڪڙو ٿئي ها، تنهنڪري هن انهن تي گهڻو اصرار نہ ڪيو.

پنهور صاحب هڪ جديد ترقي پسند آبادگار هو. هن پنهنجي ٻنيءَ کي سائنسي خطوط تي ترقي وٺرائي. هن ڪيترن ئي قسمن جي نون ميون کي متعارف ڪرايو. جيڪي اڳ سنڌ ۾ ڪونہ پوکيا ويندا هئا. هن جي باغ ۾ گهٽ ۾ گهٽ 25 اهڙيون جنسون موجود آهن، جيڪي ٻاهران آڻي هن ڪامياب بڻايون هيون. هن پنهنجي باغ جي ڪنهن بہ حصي ۾ جديد مروج ڀاڻ جو استعمال نہ ڪيو. ان جي بدران فصلن جي ڪُٽَي مٽي مان ڀاڻ ايجاد ڪيائين. جيڪو ڏاڍو اثرائتو ثابت ٿيو.

هن فصلن جي بيمارين جي خاتمي لاءِ ديسي طريقا ايجاد ڪيا. 1988ع ۾ ڪيلن جي فصل کي هڪ پراسرار بيماري لڳي وئي، جنهن سان سنڌ ۾ آبادگارن کي وڏو نقصان پهتو. هن ان مرض جو خاتمو مڪاني اُپائن سان ڪيو. ان ڪاميابيءَ تي 1991ع ۾ هن کي "ستارهٔ امتياز" سان نوازيو ويو. هن جو خيال هو تہ جيڪڏهن سرڪار زرعي تحقيق کي فروغ ڏيندي تہ ان سان پرڏيهي ناڻو خرچ ڪرڻ بنا فصلن جي ڪيترين ئي بيمارين جو علاج ڪري سگهجي ٿو.

هن کي ڪوبہ ڪمدار ڪونہ هو، جيئن اڪثر زميندارن وٽ هوندا آهن. هن جي فارم تي ڪم ڪندڙ سمورا ملازم زراعت ۾ گريجوئيٽ هئا. جيڪي مختلف تجربن ۾ رُڌل هوندا هئا. آبادگاريءَ ۾ دلچسپيءَ سبب پنهنجي ڄاڻ کي وڌائڻ خاطر هن ڪيترن ئي ملڪن جي دورن جو سلسلو آخر تائين قائم رکيو. پنهور صاحب شخصي طرح مهمانواز، وضعدار، زنده دل ۽ فياض شخص هو. جنهن تعليم ۽ تحقيق جي مختلف شعبن ۽ سائنس ۾ نوجوان اڀرندڙ محققن جي ڀرپور مدد ڪئي. هن جي تجربن مان فائدو وٺندي، ڪيترين ئي تنظيمن هن کان فني صلاح مشورا ورتا. هن جي وفات سان ملڪ نہ رڳو منفرد زرعي سائنسدان، پر هڪڙي عالم ۽ محقق کان بہ محروم ٿي ويو آهي.

- شيخ عزيز

* * * * *

ايم. ايڇ. پنهور ۽ سنڌ شناسي

جناب ايم. ايڇ. پنهور 21 اپريل 2007ع تي اسان کان هميشہ لاءِ جدا ٿي ويو. پنهور صاحب دادوضلعي جي ڳوٺ ابراهيم ڪڇيءَ ۾، 25 ڊسمبر 1925ع تي ڄائو. ان پسمنظر ۾ سنڌ جي هن نامور اسڪالر، 81 سال ۽ ڪجهہ مهينا عمر ماڻي. پاڻ ابتدائي ۽ سيڪنڊري تعليم کان پوءِ اين.اِي.ڊي انجنيئرنگ ڪاليج مان گريجوئيشن ڪئي. بي.اي مڪينيڪل ۽ اليڪٽريڪل مضمونن ۾ امتيازي نمبرن سان پاس ڪري، اعليٰ تعليم لاءِ آمريڪا روانو ٿيو. آمريڪا جي وسڪانسن يونيورسٽيءَ مان زرعي انجنيئرنگ ۾ ماسٽرز جي ڊگري وٺي وطن واپس آيو. سال 1953ع ۾ سنڌ زراعت کاتي ۾ زرعي انجنيئر طور سروس ۾ داخل ٿيو. سال 1970ع ۾ پنهور صاحب کي سرڪاري ملازمت مان فارغ ڪيو ويو، تڏهن پاڻ زرعي مشينري ونگ جي ڏاکڻي علائقي جو سپرنٽينڊنگ انجنيئر هو. سندس آفيس ٽنڊي ڄام ۾ هوندي هئي.

سرڪاري ملازمت مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ پنهور صاحب گذرسفر ۽ سٺي زندگي گذارڻ لاءِ وڏي جفاڪشي ڪئي. هڪ طرف پنهنجي زرعي فارم تي توجهہ ڏنائين تہ ٻئي طرف هڪ بهترين ماهر انجنيئر طور مختلف ڪمپنين ۽ سرڪاري ڪمن جي مشاورت ڪيائين. پنهنجي زمين تي باغ قائم ڪري اتي جدا جدا ميون جا ٻوٽا رکي، فارم مان بهترين نتيجا حاصل ڪيائين. ساڳئي وقت سندس زرعي فارم مختلف ٻوٽن ۽ ميويدار وڻن جي تحقيقي نرسري طور پڻ ڪم اچڻ لڳو. دنيا جي مختلف ملڪن مان انيڪ قسمن جي ميون جا ٻوٽا آڻي، پنهنجي زرعي فارم تي لڳائي، انهن تي تجربا ڪري، سنڌ کي ڪيئي نوان ميوا ڏنائين. خاص ڪري انبن جي مختلف قسمن تي تجربا ڪري، سنڌ کي ستاريهہ نيون جنسون پيدا ڪري ڏنائين. ان ريت پنهور صاحب نہ رڳو سنڌ ۾ پر پاڪستان ۾ بہ هڪ نامور زرعي ماهر طور سڃاتو ويو. ان پس منظر ۾ ڪيس صدر پاڪستان پاران "ستاره امتياز" ڏنو ويو. زراعت جي مضمون تي پاڻ کي ڪتاب بہ لکيائين. انهن مان ڪجهہ ڇپيا آهن ۽ ڪجھ اڃا اڻ ڇپيل آهن. پاڻ سنڌ ۾

ترقي پسند سائنسي آبادگار طور مشهور ٿيو. هن صديون پراڻي ڪمدار ڪلچر کي ختم ڪيو ۽ ان جي جاءِ تي ماهوار پگهار جي بنياد تي تعليم يافته ماهر مئنيجر ۽ ڪارڪن مقرر ڪيا.

سنڌ شناسيءَ ۾ حصو:

ايم. ايڇ. پنهور صاحب ڪراچيءَ ۾ شاگرديءَ وقت لکڻ پڙهڻ واري دنيا ۾ قدم رکيو. سندس پهريون ڪتاب ويهن سالن جي عمر ۾ ڇپيو. "مسلم عورت" واحد ڪتاب آهي جو پنهور صاحب سنڌي زبان ۾ لکيو. بعد ۾ پاڻ ڪجھ سالن لاءِ اعليٰ تعليم واسطي آمريڪا هليو ويو. وطن موٽي اچڻ کان پوءِ ملازمت سان گڏ سنڌ متعلق مطالعو پڻ جاري رکيائين. ان دور ۾ سندس هڪ ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو. ليڪن ملازمت مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي هن ماناڻي اسڪالر خوب لکيو ۽ واهه جو لکيو. ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ تحقيق ۽ تاريخي مطالعن جا ٻه رجحان اڀريا. هڪ رجحان جو باني مباني محمد ابراهيم جويو آهي. هن مڪتب فڪر موجب رڳو روايتون گڏ ڪري، ڪتابن يا رسالن جو پيٽ ڀرڻو نه هو. هن فڪر موجب دهقاني ادب ۽ تاريخ ۾ واضح فرق رکيو ويو. صدري روايتن ۽ لوڪ ادب کي تاريخ جو رتبو ڏيڻ هڪ زيادتي هئي، جنهن تي هن مڪتب فڪر واضح ردعمل ڏيکاريو. لکڻ کي با مقصد بنائڻ تي زور ڏنو ويو. اونده کي اونده چوڻ، حق سچ جي ڳولا ۽ ڪنهن به طرح سان تاريخ ۾ تعصب کي فوقيت ڏيڻ جي به هن طبقي مخالفت ڪئي. تاريخ بابت ڪوڙنا ڪندي، لکندي پڙهندي، عوامي جاڳرتا تي زور ڏيندي، ظالمن، جاگيردارن ۽ حملي آورن کي واضح طرح سان وائکو ڪرڻ تي توجهه ڏنو ويو. تحقيق ۽ تلاش سان لاڳاپيل هن روشن طبقي جي اسڪالرن، معاصر دور ۾ سنڌ ۽ اهل سنڌ سان ٿيندڙ ڏاڍاين تي به آواز اٿاريو. پير حسام الدين راشدي سنڌ اندر تاريخ تي ڪم ڪندي هنن جديد ۽ لازمي رخن ۽ نڪتن تي خاص توجهه ڏيئي ان جا بنياد مضبوط ڪيا. جناب ايم. ايڇ. پنهور پڻ سنڌ بابت ڪم ڪندي راشدي صاحب واري واٽ کي اختيار ڪيو. راشدي صاحب سنڌ بابت ڪم ڪندي فارسي، سنڌي ۽

پنهور صاحب ليڪچر ڏيندي

اردو ٻولين ۾ لکيو. جڏهن ته پنهور صاحب لکڻ پڙهڻ جو سمورو ڪم انگريزي ٻوليءَ ۾ ڪيو. سندس تحقيقي ڪم سائنٽفڪ ۽ اعليٰ درجي جو هو. پنهور صاحب سنڌ بابت لکندي ان ۾ نقشن، چارٽن ۽ تصويرن کي شامل ڪيو. سنڌ اندر هن نوعيت جو ڪم صرف پنهور صاحب ڪيو. ان کان اڳ پٽاوالا البت هن نوعيت جو ڪم ڪيو هو. اسان هيٺ پنهور صاحب جي سنڌ بابت ڇپيل ڪتابن جو سرسري ذڪر ڪنداسين. پنهور صاحب جي ڪوڙنا جي جهان کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو.

1. زراعت ۽ سائنس سان لاڳاپيل عنوانن تي ڪيل ڪم.
2. سنڌ جي متعلق ٺوس تحقيقي ڪم.

هن مضمون ۾ صرف ٻئي حصي ۾ آيل مواد جو جائزوپيش ڪيو ويندو.

1. مسلم عورت:

هي واحد ڪتاب آهي جو پنهور صاحب سنڌي زبان ۾ لکيو. هن ڪتاب جي اشاعت جو سال 1945ع ڇپيو وڃي ٿو، ان جو مطلب ته هي ڪتاب مصنف ويهن سالن جي عمر ۾ لکيو. مصنف جي روايت آهي ته هن ڪتاب جو پيش لفظ علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب لکيو. هن ڪتاب تي ڪجهه مخالف رد عمل به ٿيو. مون هي ڪتاب نه ڏٺو آهي. خود مصنف وٽ به ان جي ڪاپي نه هئي. عورتازاد ادب جي دلدادن کي ڪپي ته هي ڪتاب ڪٿان ڳولي ٻيهر ڇپرائي پڌرو ڪن.

2. گرائونڊ واٽر ان سنڌ:

2. سنڌ متعلق پنهور صاحب جو هي پهريون سنجيدو ڪم آهي . سنڌ اندر زير زمين پاڻيءَ بابت لکيل هي ڪتاب پهريون ڀيرو 1964ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. هن ڪتاب جو ٻيو وڌايل ڇاپو 1969ع ۾ ڊئريڪٽوريٽ آف ايگريڪلچر حيدرآباد ريجن پاران نڪتو. ان وقت ون يونٽ جو دور هو ۽ سنڌ جو نالو لکڻ آسان ڪم نہ هو، ان ڪري هن ڪتاب جو نالو "گرائونڊ واٽر اِن حيدرآباد اينڊ خيرپور ڊويزن" رکيو ويو. هن ڪتاب ۾ ڪل 5 باب آهن. ان کان علاوه واڌو نوٽس ۽ ضميما بہ شامل ڪيل آهن. هن ڪتاب ۾ گهڻ نقشا ۽ چارٽ ڏنل آهن، مختلف علامتن ذريعي نشاندهي ڪئي وئي آهي، تہ سنڌ جي ڪهڙي ضلعي ۾ ڪٿي مٺو پاڻي آهي، ڪٿي ڪڙو پاڻي آهي، ڪٿي ڪيترو هيٺ پاڻي آهي، ۽ مختلف قسمن جو اهو پاڻي زراعت ۽ پوکن لاءِ ڪيئن ڪمائتو ٿي سگهي ٿو. هي ڪتاب (ٻيو ڇاپو) اٺيهہ سال اڳ ڇپيو ۽ هن وقت ڪٿي بہ دستياب ڪونهي.

3. سورس مٽيريئل آن سنڌ:

سنڌ بابت پهرين ببليوگرافي اين.ايم.بليموريا تيار ڪئي. هن ببليوگرافيءَ جو ٻيو وڌايل ڇاپو 1930ع ۾ ڇپيو. بليموريا ڪڇ جي پوليٽيڪل ايجنٽ جي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ طور ڪم ڪيو هو. هن ببليوگرافيءَ ۾ سنڌ ۽ بلوچستان بابت اٽڪل روءِ هڪ هزار ڪتابن ۽ لکڻين جو اندراج ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ هن ڏس ۾ ڪجهہ ڪم پٽاوالا بہ ڪيو.

پنهور صاحب اڌ صدي پوءِ سنڌ متعلق ببليوگرافي پڌري ڪئي. هي ڪتاب خاص سنڌ جي حوالي سان تيار ڪيو ويو. پنهور صاحب "سورس مٽيريئل آن سنڌ" نالي هن ڪتاب ۾ لڳ ڀڳ پنج هزار ڪتاب، مضمون ۽ مقالا توڙي سرڪاري رپورٽن جو اندراج ڪيو آهي. سنڌ جي حوالي سان هي هڪ ڀرپور ببليوگرافي آهي. مصنف ڪتاب جا ٻہ حصا ڪيا آهن. پهريون حصو ٽن ڀاڱن تي مشتمل آهي، جو صفحي 1 کان شروع ٿي صفحي 384 تي ختم ٿئي ٿو. ٻيو حصو واڌو نوٽس تي مدار رکي ٿو. هن حصي جا پڻ ٽي ڀاڱا ڪيا ويا آهن. پهريون ڀاڱو سنڌ جي نقشن بابت آهي. ٻئي ڀاڱي ۾ سنڌ متعلق فارسيءَ ۾ لکيل مکيہ تاريخي ڪتابن جي اپٽار ڪيل آهي. ٽيون ڀاڱو متفرقہ عنوانن تي آهي، جنهن ۾ ڪل ٽيونجاهہ عنوان ڏنل آهن. آخر ۾ انڊيڪس ڏنل آهي. باوجود ايڏي ڪشالي جي بہ، مصنف واضح ڪيو آهي تہ هن ڪتاب ۾ سنڌ بابت انگريزي، سنڌي، فارسي ۽ اردو مواد کي تہ شامل ڪيو ويو آهي، پر عربي، فرينچ، جرمن، اسپيني، پورچوگيز ۽ ڊچ ٻولين کي شامل نہ ڪيو ويو آهي. "هنن ٻولين ۾ سنڌ متعلق ڪوڙ مواد موجود آهي پر مون کي هنن ٻولين جي ڪابہ ڄاڻ سڃاڻ ڪونهي." پنهور صاحب جو سنڌ بابت هي پهريون ڀرپور ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1977ع ۾ شايع ڪيو.

4. سنڌ ڪڇ رليشنس:

هي مختصر ڪتابچو هڪ ليڪچر تي مبني آهي. سنڌ ۽ ڪڇ لاڳاپن تي ڪلچر کاتي 1979ع ۾ هڪ ليڪچر جو بندوبست ڪيو هو. پنهور صاحب هن عنوان تي هڪ ڀرپور ليڪچر ڏنو. بعد ۾ 1980ع ۾ ساڳئي شعبي ان کي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. آخر ۾ نقشن جو چڱو تعداد پڻ شامل ڪيل آهي. مون هن ڪتابچي کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جو رسالي "مهراڻ" (نمبر، 1-2، سال 1994ع) ۾ ڇپيو. 2004ع ۾ مون ان کي پنهنجي ڪتاب "مطالعو سنڌ جو" (جلد-2) ۾ پڻ ٻيهر ڇپرايو.

5. ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ:

سورس مٽيريئل آن سنڌ کان پوءِ سنڌ جي هن نامور اسڪالر جو سنڌ بابت هي ٻيو ڀرپور ڪتاب آهي. سنڌ جي واقعاتي لغت نالي هن ڪتاب ۾ تخليق ڪائنات کان ڪري، سمن ڄامن جي زوال تائين، سنڌ جي تاريخ کي واقعن ۽ سالن موجب ڀيرائتو بيان ڪيو ويو آهي. سنڌ جي حوالي سان هي پهريون منفرد نوعيت جو ڪم آهي. پنهور صاحب هي ڪتاب وڏي محنت ۽ هڪ خاص جذبي تحت تيار ڪيو. هي ڪتاب ڪل ڇوٽيهن بابن تي مشتمل آهي ۽ اٽڪل روءِ ڇهن سون صفحن تي پکڙيل آهي. متن جي خاتمي تي ڪتب آندل مواد جي ببليوگرافي ڏنل آهي، جا ڇاهٺ صفحن تي پکڙيل آهي. ان کان پوءِ ڏسٽي ڏني وئي آهي، جنهن کي جيوگرافيڪل انڊيڪس جو عنوان ڏنو ويو

آهي. ڪتاب ۾ سٺ عدد قيمتي نقشا ۽ چارٽ شامل ڪيا ويا آهن، جي اڪثر ڪري پنهور صاحب جا پنهنجا تيار ڪيل آهن. ان کان علاوه هڪ سؤ اوڻيهه تصويرن جو لاڳاپيل سيٽ به ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي. ڪتاب جي مُهڙ ۾ نقشن، چارٽن ۽ تصويرن جي فهرست پڻ ڏني وئي آهي. سنڌ بابت هن منفرد نوعيت جي ڪتاب جي پاڪستان کان علاوه ٻاهرين علمي دنيا ۾ به وڏي پذيرائي ٿي. هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1983ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو.

6. هسٽري آف سنڌ اريگيشن:

پنهور صاحب سنڌ جي تاريخ کان علاوه سنڌ جي آبپاشي نظام جو پڻ وڏو ڄاڻو هو. مٿي ذڪر ٿي آيو آهي ته 1964ع ۾ پنهور صاحب سنڌ اندر زير زمين پاڻيءَ بابت ڪتاب لکيو هو. سنڌ جي پاڻيءَ جي حوالي سان مصنف جو هي ٻيو ڪتاب آهي. ليڪن هي ڪتاب درياهي پاڻي ۽ ان کي آبپاشي مقصدن لاءِ استعمال ڪرڻ جي تاريخ تي مشتمل آهي. جائزي هيٺ ڪتاب ۾ پنهور صاحب سنڌ جي آبپاشي نظام بابت پنجن هزارن سالن جي تاريخ کي نروار ڪيو آهي. پنهنجي عنوان جي لحاظ کان هي هڪ بهترين ڪتاب آهي. ان کان اڳ سنڌ ۾ هن عنوان تي ڪم نه ٿيو هو. سنڌ جي آبپاشي نظام جي تاريخ نالي هي ڪتاب ٽيٽيهن بابن، ٽيرهن ضميمن، اوڻيهه نقشن ۽ ويهن صفحن جي خاتمي (پوسٽ اسڪرپٽ) تي مشتمل آهي. هي ڪتاب وڏي سائيز ۾ ٻه سؤ صفحن تي پکڙيل آهي. وزارت سائنس ۽ ٽيڪنالاجي حڪومت پاڪستان پاران هي ڪتاب اسلام آباد مان سال 1991ع ۾ ڇپيو هو. مصنف ڪتاب جي اشاعت مان مطمئن نه هو. انڪري ان تي نظرثاني ڪندي واڌارا پڻ ڪيائين. هن ڪتاب جو وڌايل ڇاپو زير اشاعت آهي.

7. واٽر رڪئارمينٽ آف رورين ايريا آف سنڌ:

سنڌ جي زراعت ۽ پاڻيءَ جي حوالي سان پنهور صاحب جو هي ٽيون ڪتاب آهي. سنڌ جي نديءَ (سنڌو درياهه) جي آسپاس جي علائقن ۾ پاڻيءَ جي گهرج واري عنوان تي هي مختصر ڪتاب ان پسمنظر ۾ لکيو ويو آهي ته اگر ڪڇي جي علائقي ۾ وڏي مقدار ۾ ٽيوب ويل هنيا ويا ته مجموعي طرح سان سنڌ جي پاڻي ۽ زراعت توڙي ماحوليات تي ان جا سنگين نتيجا مرتب ٿيندا. ڪتاب جي شروع ۾ اٺ نقشا ڏنل، سنڌ جي رورين ايريا جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. هي ڪتاب محمد ابراهيم جويو سنڌ ايڊيوڪيشن ٽرسٽ پاران 2002ع ۾ ڇپرايو.

8. سومرا ڪنگڊم آف سنڌ:

سنڌ تي عربن کان پوءِ سومرن جي مقامي خاندان ٽن صدين کان به وڌيڪ عرصي لاءِ حڪمراني ڪئي. جيئن ته هن دور بابت معاصر ذريعن ۾ مواد جي گهٽتي ڪوٽ آهي. ان ڪري سومرن جي حڪومت واري زماني تي ڪم ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو مسئلو آهي. هن ڏس ۾ البت راشدي صاحب "تحفة الڪرام" (فارسي) ۾ نئون مواد مهيا ڪيو.

سنڌ جي ڏاهي ايم. ايڇ. پنهور سومرن جي دور تي ڪتاب لکڻ جي تياري ڪئي. سندس ڪتاب جو مڪمل نالو "اين السٽريٽيڊ هسٽاريڪل ائٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ" آهي. هي ڪتاب اناويهن بابن تي مشتمل آهي. حسب روايت پنهور صاحب ڪتاب کي مڪمل ڪرڻ لاءِ ان ۾ نقشن، چارٽن ۽ تصويرن جو پڻ وڏو تعداد شامل ڪيو آهي. ڪتاب ۾ سٽر نقشا، ايڪيهه چارٽ ۽ ايڪانوي تصويرون ڏنيون ويون آهن. نقشا ۽ چارٽ خود مصنف جا تيار ڪيل آهن. پنهور صاحب سنڌ جي تاريخ جي هن نظرانداز ڪيل دور کي سلجهائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. ڪتاب جي تياريءَ دوران مصنف مون سان به مشورو ڪيو ۽ منهنجي ڏنل ڪجهه تجويزن کي منظور ڪيو. ان حقيقت جو لائق ليکڪ خود به اقرار ڪيو آهي. هي ڪتاب وڏي سائيز تي ٻه سؤ چائيتاليهن صفحن تي ڇپيو آهي. هي ڪتاب نالي ۾ ته سومرن جي بادشاهت بابت آهي، پر حقيقت هي آهي ته لائق محقق پنهنجي خاص تحقيقي ڏانءَ سان، ان دور جي سنڌ سان گڏ پوري ننڍي کنڊ کي به پنهنجي اڀياس جي دائري ۾ آندو آهي. ڪتاب جي اشاعت پڻ معياري آهي. ڪتاب جو انتساب مصنف پنهنجي گهرواري ۽ تحقيقي- ساٿي مسز فرزانه پنهور جي نالي ڪيو آهي. ڪتاب جي آخر ۾ انڊيڪس پڻ ڏني وئي آهي. جناب عمر سومري هي ڪتاب وڏي اهتمام ۽ آب و تاب

سان "سومرا نيشنل ڪائونسل پاڪستان" پاران 2003ع ۾ ڪراچيءَ مان ڇپرائي پڌرو ڪيو.

9. ڪيرٿر:

هي ڪتاب پڻ انگريزي زبان ۾ آهي. مختلف بابن ۾ ڪيرٿر جي جيالاجي، جاگرافي، قبل از تاريخ وارو زمانو، تاريخ، جبلن ۾ زندگي، پاڻي، مذهب ۽ تصوف، ڏندڪٿائون ۽ داستان، نباتات، حيوانات ۽ تفريح جهڙن عنوانن تي لکيو ويو آهي. پنهور صاحب سان گڏ بدر ابڙو، انور پيرزادو ۽ حاڪم علي شاهه بخاري ڪتاب جا ليکڪ ٿاٿايا ويا آهن. ڪيرٿر متعلق هي ڪتاب مسعود لوهار جي تجويز تي اينرِ پاڪستان نالي هڪ ڪمپنيءَ تيار ڪري ڇپرايو. هي ڪتاب 2006ع ۾ ڇپيو، البت ان تي اشاعت جو سال لکيل ڪونهي. ڪتاب نهايت سهڻي ڪاغذ تي رنگين تصويرن سان ڇپيو آهي. هي ڪتاب ڏيڍ سؤ صفحن تي پکڙيل آهي.

10. تصوير سنڌ:

هي ڪتاب مٿي ذڪر ڪيل "سومرن جي بادشاهت" بابت ڪتاب جو سنڌي ترجمو آهي، جو جناب عمر سومري ڪيو آهي. مصنف جي خواهش تي ترجمي جي ايڊيٽنگ هن مضمون جي لکندڙ ڪئي. "تصوير سنڌ" نالي هي ڪتاب بلڪل انگريزي ايڊيشن جي طرز تي ڇپيو آهي. "عمر سومرو اڪيڊمي ڪراچي" هي ڪتاب 2006ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو.

ايم.ايڇ.پنهور صاحب انگريزي ٻوليءَ ۾ ڪيئي مضمون ۽ مقالا لکيا. اهي ڪثرت سان- سنڌ ڪئارٽرلي، سنڌالاجيڪل اسٽڊيز ۽ گراس روٽس- رسالن ۾ ڇپيا. ڪجهه تحريرون پاڪستان کان ٻاهر جي عالمي شهرت يافته تحقيقي جرنلس ۾ به ڇپيون. اِهي مضمون ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيڻ سان سنڌ متعلق بيش بها مواد گڏ ٿي دنيا ۾ پهچندو ۽ ان ريت سنڌ شناسيءَ جي ڪيترن ئي رُخن کي اجاگر ڪرڻ ۾ مدد ملندي.

- غلام محمد لاکو

* * * * *

ايم.ايڇ.پنهور- عظيم سنڌ- پارکو

ايم.ايڇ.پنهور 1925ع جي ڪرسمس ڏهاڙي دادو جي ڳوٺ ابراهيم ڪڇي ۾ ڄائو. پرائمري تعليم پرائمري اسڪول ابراهيم پنهور ڳوٺ، سيڪنڊري تعليم جي.اي. هاءِ اسڪول ميهڙ ۽ گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي مان حاصل ڪيائين. انٽر ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ مان ڪيائين. اين.اِي.ڊِي انجنيئرنگ ڪاليج ڪراچي مان 1949ع ۾ مڪينيڪل ۽ اليڪٽريڪل انجنيئرنگ ۾ بيچلرز ڪري آمريڪا هليو ويو، جتي 1953ع ۾ يونيورسٽي آف وسڪانسن مان ايگريڪلچرل انجنيئرنگ ۾ ايم.ايس.سي جي ڊگري حاصل ڪيائين.

سنڌس شاگرديءَ واري زماني جي ويجهن دوستن مان محمد خان چاوڙو ۽ الاهي بخش سومرو حال حيات آهن. ويجهن مائٽن مان پنهنجي مامي حڪيم محمد صالح ۽ استادن مان ميهڙ ۾ سائنس ۽ مئٿميٽڪس جي استاد مسٽر چندناڻيءَ ۽ ڪراچيءَ ۾ مسٽر منسڪاڻيءَ ڪيس وڌ ۾ وڌ متاثر ڪيو. استادن لاءِ سندس جذبات هنن لفظن مان پروڙي سگهجن ٿا: "مون پاڻ کي يتيم ان ڏينهن سمجهيو جنهن ڏينهن منهنجو استاد گذاري ويو." زراعت جي ميدان ۾ ٽنڊوڄام زرعي ڪاليج جي اڳوڻي پرنسپال محترم اي.ايم. شيخ، آرڪيالاجي کاتي جي عملدارن ايف.اي.خان، ڊاڪٽر محمد رفيق مغل، شيخ خورشيد حسن ۽ سليم الحق کان سواءِ، انٿروپولاجي ۾ پروفيسر جوناٿن مارڪ ڪينويرَ، پروفيسر ڊاڪٽر لوئس فلئر ۽ پروفيسر ايمريٽس نارما جوائس ڊائمنڊ جو معترف هو. سياسي، سماجي، تعليمي، ادبي ۽ تحقيقي ميدانن ۾ سائين جي.ايم.سيد، ڊاڪٽر شمل، محمد ابراهيم جويو، محمد ايوب کهڙو، ڊاڪٽر دائودپوٽي، رسول بخش پليجي، ذوالفقار علي ڀٽي، غلام مصطفيٰ شاهه، پير الاهي بخش، حاجي مولا بخش سومري، پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشدي سان سندس سٺي شناسائي رهي.

1953ع کان 1969ع تائين سنڌ ۽ اولهه پاڪستان حڪومتن ۾ خدمتون سرانجام ڏنائين. پهريان چار سال سنڌ ۾ ايگريڪچرل انجنيئر طور ۽ باقي ٻارهن سال سپرنٽينڊنگ انجنيئر ايگريڪلچرل مشينري طور. ان دؤران سنڌ ۽ بلوچستان جي آبادگارن کي ٻنيءَ سنوارڻ ۽ جر جي پاڻي جي ستاري جون سهوليتون مهيا ڪندو رهيو. کاتي ۾ موجود

بلڊوزرن جو انگ تيرهن مان وڌائي ڇهه سو ۽ ملازمن جو انگ هڪ سؤ مان ڇهن هزارن تائين پڄايائين. بلڊوزرن جي مرمت لاءِ تيرهن ورڪشاپ ٺهرايائين. جيڪي اڄا تائين ڪم ڪري رهيا آهن. سنڌ ۾ ٻي هزار ۽ بلوچستان ۾ هڪ هزار ٽيوب ويل لڳرايائين. جر جي پاڻيءَ، ان جي پيدا ٿيڻ ۽ ان کي سنوارڻ، سڌارڻ ۽ سنڀال بابت ڏهه ڪتاب لکيائين. جن مان "گرائونڊ واٽر ان سنڌ"، (1964ع، نظرثاني ٿيل 1969ع). سنڌ جي آبادگارن، سرڪاري رٿاڪارن ۽ ٽيوب ويل هڻڻ وارن لاءِ ڄاڻ جو ڀنڊار ثابت ٿيو ۽ اڄا تائين ان عنوان تي هن کان بهتر ڪو ٻيو ڪتاب ناهي آيو. 1970ع کان وٺي آخري گهڙيءَ تائين آبپاشي، پاڻي نيڪال، جر جي پاڻي، زراعت، تعليم، تحقيق ۽ صنعت لاءِ ڪم ايندڙ سائنسي سامان ۾ مهارت رکندڙ انجنيئرنگ ڪنسلٽنگ ڪمپني هلائيندو رهيو ۽ صرف سرڪاري رٿائن تي ئي ڪم ڪيائين.

پنهنجي اباڻي ڪِرت ٻني ٻارو ۽ پوکي راهي پڻ جاري رکيو آيو. ٽنڊي ڄام ويجهو باغبانيءَ بابت تحقيق جو مرڪز ٺاهيائين. جتي چوويهه نوان ميوا متعارف ڪرايائين. انهن مان ٻارهن پڙيءَ ۾ پهچي ڪامياب وڪرو ٿي رهيا آهن. ڪوڙ سارا نوان ۽ مختلف ميوا پيدا ڪيائين. جيڪي روايتي مُندن کان ڪجهه مهينا پوءِ تائين به لهن ٿا. گذريل پندرهن کن سالن دوران پنهنجي باغ ۾ جيت مار توڙي ٻوٽا مار دوائن جو استعمال بلڪل بند ڪرڻ سان گڏوگڏ ڪيميائي ڀاڻن بدران مڪمل طور قدرتي ڀاڻن تي ڀاڙيائين. ميون تي تحقيق ڪري هر ميوي لاءِ الڳ مئنيوئل لکيو اٿس. جيڪي سڀ گڏائجن ته چار هزار کن صفحا ٿيندا. ان کان سواءِ لهندڙ ميون ۽ ڀاڄين تي ويڪ ڏهه مئنيوئل لکيا اٿس. سندس انجنيئرنگ ۽ زراعت تي اسي کان وڌيڪ مضمون ۽ ڪتاب ۽ مختلف سائنسي موضوعن تي پنجاهه کان وڌيڪ رپورٽون ڇپجي چڪيون آهن.

اسڪول جي زماني کان ئي سنڌ بابت هر موضوع جو اڀياس سندس خاص مشغلو رهيو. لائبريريون سنڌ، باغباني توڙي انجنيئرنگ تي سمورا ڪتاب وٺي نه سگهنديون هيون، تنهنڪري هي اهي ڪتاب پنهنجي لاءِ پاڻ مُلهه وٺندو رهيو. ائين وٽس چوڏهن هزار کن ڪتاب سنڌ بابت، اٺ ٽي ڪتاب ۽ رسالا ميون بابت، ٻارهن هزار کن ڪتاب

ايم.ايڇ.پنهور پنهنجي ڳوٺ ۾ مٽن مائٽن ۽ دوستن سان گڏ

انجنيئرنگ ۽ ماحوليات بابت ۽ ڏهه هزار کن ٻين سائنسي موضوعن بابت. ڪل ملائي پنجاهه هزار کن ڪتاب گڏ ٿيا. جيڪي سندس ذاتي لائبريريءَ جو حصو آهن. ان کان سواءِ سندس گهرواري مسز فرزانه جا ڏهه هزار کن ڪتاب ۽ ڪوڙ سارا ڇپيل مضمون پڻ ڪيس ڪم ايندا رهيا.

سنڌ جا ماڻهو ڊگهي عرصي تائين پنهنجي تاريخ ۽ سڀيتا سان لاڳاپيل هر قسم جي سوالن جا جواب عربن جي سنڌ تي فتح کان پوءِ نون حاڪمن جي پاڇي ۾ پلجندڙ عالمن ۽ تاريخدانن جي لکيل ڪتابن مان ڳوليندا رهيا. ٻئي پاسي پنهور صاحب هڪ نئين راهه گهڙَي. هن انهن سوالن جا جواب مختلف دؤرن ۾ سنڌ کان ٻاهر لکيل ڪتابن، سنڌ ۾ موجود پراڻن آثارن ۽ مختلف دؤرن ۾ سنڌ ۾ رهندڙ انساني نسلن جي نشانين مان معلوم ڪيا. چوڻي آهي ته "جتي تاريخ ڇيهه ڪندي آهي، پراڻا آثار اڪاڻي اتان اڳتي ڪٿندا آهن."

سندس سنڌ بابت تحقيق مان "سورس مَٽيريئل آن سنڌ"، 1977ع (600 صفحا)، "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، 1983ع (400 صفحا) ۽ "ائن السٽريٽيڊ هسٽاريڪل ائٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ"، 2003ع (248 صفحا)، سنڌي ترجمو، "تصويرِ سنڌ- سومرن جي بادشاهيءَ جا نقش ۽ نشانيون"، 2007ع، يادگار ڪتاب آهن. سندس ڪتاب "سڪس ٿائوزنڊ ييئرس آف اريگيشن اِن سنڌ"، 1993ع جو نظرثاني ٿيل ڇاپو پاڪستان پيٽروليم لميٽيڊ ڪراچي ۽ "هسٽاريڪل ائٽلس آف سنڌ"، (500 نقشن سان)، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ پاران

چپائيءَ هيٺ آهن. ڪجهه بيا ڪتاب جهڙوڪ "هسٽري آف سنڌ ان پڪچرس"، "ڪلائيميٽڪ چينجز اينڊ ديئر امپيڪٽ آن پوليٽيڪل هسٽري آف سنڌ" ۽ "سوشل هسٽري آف سنڌ" (ٽن ڀاڱن ۾) پڻ ڇپجڻ ڪاڻ تيار رکيا هئا، جن کي ڇپرائڻ جي وڏي ضرورت آهي.

سنڌ تي سو کان وڌيڪ سندس مضمون (نو سو کن صفحا) ڇپيل آهن، جن کي "انشينٽ سنڌ" نالي سان ڪتابي شڪل ۾ ڇپرائڻ جو ارادو هئس جيڪو سندس جيئري پورو نہ ٿي سگهيو. سنڌ بابت ويجهڙ ۾ لکيل سندس ٻن ڪتابن مان "واٽر رڪئايرمينٽ آف رويرين ايريا آف سنڌ" ۽ "ڪوهستان ايريا آف سنڌ" ڇپجي چڪا آهن. "هسٽاريڪل ائٽلس آف سنڌ" لاءِ مختلف علائقن جا اسي کان وڌيڪ هسٽاريڪل ائٽلس ۽ ٽي هزار اهڙا نقشا گڏ ڪيائين جن ۾ سنڌ ڏيکاريل آهي. سندس گهرواري فرزانہ تحقيق، سفر ۽ آفيس جي ڪم ۾ ساڻس هر وقت ساڻ رهي. پهرينءَ گهرواريءَ مان سندس ڇٽي پٽ آمريڪا ۾ رهائش اختيار ڪئي، جن مان رفيع ڪجهه سال اڳ گذاري ويو. پاڻ سنڌ، زراعت، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ تي ڪيترائي ايوارڊ ماڻيائين، جن ۾ صدر پاڪستان پاران انجنيئرنگ ۽ زراعت تي 1992ع ۾ مليل "ستاره امتياز" ۽ 1999ع ۽ 2002ع ۾ مليل بيا ٻہ ايوارڊ پڻ شامل آهن. دنيا جي ڪنڊڪڙڇ بہ دل ٿي گهميو. پنهنجي پسند جي تحقيقي ڇاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ يورپ ۽ اتر آمريڪا گذريل پنجٽيهن سالن کان لاڳيتو جهٽ جهٽ ويندو رهيو. سندس چوائي پاڻ زندگيءَ جو مقصد پروڙي ۽ پورو بہ ڪري ورتو هئائين. مطلب تہ هڪ ڀرپور زندگي گذاري 21 اپريل 2007ع تي هن دنيا مان هليو ويو. ڪجهه عرصو اڳ پنهنجي آتم ڪٿا لکڻ شروع ڪئي هئائين، جنهن مان پهرين ڏهن سالن وارو حصو ڇپائيءَ لاءِ تيار هو. پر موت پوري آتم ڪٿا مڪمل ڪرڻ جي مهلت نہ ڏنس.

پنهور صاحب جو ننڍپڻ سنڌ جي ڀهراڙيءَ ۾ گذريو، جتي سنڌ جي سماجي، موسمي، معاشي، معاشرتي، سياسي، جاگرافيائي ۽ مذهبي حالتن کان سواءِ ماحول، زراعت ۽ فطرت سندس ڪوري ذهن تي پنهنجي حقيقي روپن جا اڻ مٽ ڇٽ ڇڏيا. اڳتي هلي شهري زندگيءَ جي مشاهدن، حاصل ڪيل سائنسي، ٽيڪنيڪي، تاريخي، جاگرافيائي ۽ ماحولياتي ڄاڻ ۽ آفيسرن، حڪمرانن، مذهبي توڙي روحاني پيشوائن، سردارن، جاگيردارن، هنرمندن ۽ مزدورن سان واقفيت سندس لاءِ سنڌ جي هر ڏيک کي سمجهڻ سولو بڻايو ۽ منجهس تحقيق، پروڙ ۽ لکڻ جو ڏانءُ پيدا ڪيو. سندس زندگيءَ ۾ تمام وڏو موڙ 1970ع ڌاري تڏهن آيو، جڏهن ڪانئس سندس آمدنيءَ جو ذريعو سرڪاري نوڪري اوچتو کسجي وئي ۽ ڪيس نئين سر پاڙون کوڙڻ لاءِ صرف ئي صرف پنهنجي علم سهاري پاڻ پتوڙڻو پيو. سنڌ، ايم. ايڇ پنهور جهڙو دنيا جي هر مذهب کان ڌار نج سائنسي ۽ انساني تاريخ جي حقيقتن ۾ ويساهيندڙ توڙي وڏي واڪي پرچاريندڙ ڏاهو ۽ سچ پچ سائنسدان، تاريخدان، جاگرافيدان، ڪارٽوگرافر، آرڪيالاجسٽ، انٿروپولاجسٽ، تحقيق کي سائنسي انداز ڏيندڙ عظيم ترين سنڌالاجسٽ (سنڌ پارکو) پيدا ڪيو. مان نٿو ڀانيان تہ اهي سيئي گڻ صدين ۾ ڪنهن هڪ اڌ کان وڌيڪ سنڌيءَ جي نصيب ۾ آيا هوندا. ان ليکي پنهور صاحب جي وڃڻ سان سنڌ جو تمام وڏو نقصان ٿيو آهي، جنهن کي سنڌ واسين شايد ان شدت سان محسوس نہ ڪيو آهي، پر اڳتي هلي جڏهن سندس خال پرڻ ڏکيو محسوس ڪندا تڏهن ضرور ڏڪارا ٿيندا.

- عمر سومرو

* * * * * *

ايم. ايڇ. پنهور: علمي سفر جو هڪ زرين باب

21- اپريل تي ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر جي باني ڪار ڀائو درمحمد ٻرڙي فون ڪري ٻڌايو تہ پنهور صاحب لاڏاڻو ڪري ويو! ڀريان تہ مون پوڳ سمجهيو، پر پوءِ ڀائوءَ پڪ ڏياري تہ سچ پچ پنهور صاحب جن وفات ڪري ويا آهن. دل کي زوردار ڌَڪ لڳو تہ اسان جا ماڻهو اسان کان بيٺي بيٺي ڪِلندي هٿ ڇڏايو وڃن ۽ اسان بس ڏسندا ئي رهجيو وڃون. هيءَ ٻنهه چند ڏهاڙا اڳ 15- اپريل جي تہ ڳالهہ آهي، جو پنهور صاحب پريس ڪلب ڪراچيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ناميار محقق ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ورسيءَ جي تقريب ۾ خصوصي مهمان طور شرڪت ڪئي هئي ۽ پنهنجي تقرير ۾ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي حوالي سان دل کولي سنڌي ٻوليءَ جي اهميت تي ڏاڍو ڪارائتو ڳالهايو هو. ايم. ايڇ. پنهور ۽ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو هن دؤر ۾ تحقيق جا ٻہ اهڙا سگهارا نالا آهن، جن پنهنجين لکڻين کي خالص سائنسي انداز ۾ چنڊي ڇاڻي پيش ڪرڻ کي اوليت ڏني. پنهور صاحب جي علمي اڪابرن سان ڏاڍي لڳندي هئي، خصوصاً ڊاڪٽر محبت ٻرڙي سان تہ روح جي پيوندڪاري هئي.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي سندس ڪيترائي انگريزيءَ ۾ لکيل اهم ۽ علمي مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنا. اهي ترجمو ٿيل مضمون پنهور صاحب کي اهڙا تہ پسند اچي ويا جو اُن ڪان پوءِ پاڻ ٻوليءَ جي خاص طرح سان متبادل لفظن ۽ اصطلاحن جي مدد ڊاڪٽر محبت ڪان ئي وٺندا هئا. پنهور صاحب پنهنجي مزاج ۾ هڪ يونيورسٽي هئا- هڪ اهڙي يونيورسٽي، جنهن ۾ هر ڳالهہ، تجربي ۽ مشاهدي جي بناء تي ڇٽي ويندي آهي. سندس گهر رهائشگاهہ گهٽ تجربيگاهہ (ليبارٽري) وڌ هو. پنهور صاحب زرعي ماهر ۽ ارضي سائنسدان هجڻ سان گڏ هڪ اعليٰ پايي جو مؤرخ بہ هو. هن سنڌ سان لاڳاپيل ڪيترن ئي موضوعن تي مدلل لکيو. سندس علمي ۽ تحقيقي ڪم جو طريقہ ڪار خالص سائنسي بنيادن تي ٻڌل هو. هو هر علمي نُڪتو سائنسي پيرايي ۾ ڏسڻ ۽ بيان ڪرڻ جو حامي هو. سندس لکيل تحقيقي مقالن جو تعداد تقريباً سَوڪن آهي.

پنهور صاحب سنڌ دوست عالم هو ۽ سنڌ کي سنڌ سان سڃاڻپ ڪرائڻ ۾ پنهنجو ذميوارانہ علمي ڪردار ادا ڪيائين. هن تاريخ جي ڪيترن ئي لڪل گوشن کي پنهنجي تحقيقي قلم سان نروار ڪيو. سندس وڇوڙو سنڌ جي علمي، ادبي، تاريخي ۽ سائنسي طور تي هن دور جو وڏي ۾ وڏو سانحو آهي. سندس لاڏاڻي ڪان پوءِ ائين ٿو لڳي، ڄڻ هڪ وڏي تحقيقي ۽ علمي دستاويز جو هڪڙو زرين باب پنهنجي پڄاڻيءَ تي رسيو آهي.

سندن لکيل مقالن مان ڪجهہ مکيہ تحقيقات جو هتي مختصر تعارف پيش ڪجي ٿو:

1. “Irrigation under soomras to Sammas”

هيءُ مقالو سومرن ۽ سمن جي دور ۾ آبپاشي واري نظام تي لکيو ويو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي آبپاشي نظام جا تڏهوڪا انگ اکر ۽ حالات رقم ڪيل آهن.

2. “ Jam Nizamuddin and his times”

ڄام نظام الدين ۽ ان جي دور تي هيءُ نهايت شاندار مضمون آهي. هن مضمون ۾ پنهور صاحب ڄام نندي جي دور کي سنڌ جو ”خوشحاليءَ وارو دور“ سڏيو آهي. مٿيان ٻئي مقالا ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي ڪتاب ”دي سما ڪنگڊم آف سنڌ“ ۾ شامل آهن. هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 2006ع ۾ ڇپيو آهي.

3. سومرن ۽ سمن ڪان پوءِ جنهن دور تي پنهور صاحب پوري دلجمعيءَ ۽ لگن سان تحقيقي ڪم ڪيو، اهو آهي ”ڪلهوڙن جو دور“. ڪلهوڙن جي دور کي پنهور صاحب سمن جي دور جو هڪ تسلسل سڏيو آهي، خاص ڪري سمن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ آبپاشيءَ واري نظام تي ڀيل ڪم جي ڀيٽ ڪئي اٿس، ڇو تہ سمن جي دور ڪان پوءِ وارو دور (ارغونن ڪان مغلن تائين) سڄو ويڙهاند ۽ رتوڇاڻ وارو دور هو، جنهن ۾ سنڌ ڳيا ڳيا ٿيندي رهي. ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ وري ڳنڍجڻ لڳي ۽ انتظامي طرح ”سنڌ“ نالو اختيار ڪيائين. ڪلهوڙا دور جي سلسلي ۾ سندن هيٺيان مضمون علمي طرح ڏاڍا ڪارائتا آهن:

1. Enviorment that lead to rise & fall of kalhoras

2. Irrigation under Noor Muhammad Kalhoro

3. Ghulam Shah kalhoro, his relations with kutch

4. History of khudabad, capital of kalhoras

5. History of Kalhoras.

هي مقالو اصل ۾ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي ڪتاب ”ڪلهوڙا دور حڪومت“ جو ڀرپور جائزو آهي. هي مضمون انگريزي ۽ سنڌي زبان ۾ ڇپيل آهي.

6. سنڌي زبان جي اصليت تي پنهور صاحب جي مضمون جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڊاڪٽر محبت ٻرڙي ڪري ڇپرايو هو. اهو مضمون خاص طرح سنڌي ٻوليءَ جي ٻڻ بنياد ۽ قدامت کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڏئي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ، پنهور صاحب جي چند چونڊ تحقيقي ۽ علمي مضمونن کي هڪ جامع ڪتاب جي صورت ۾ ڇاپڻ جون ڪوششون وٺي رهيو آهي. جڏهن پنهور صاحب جا لکيل اهي سمورا مضمون هڪ ئي ڪتاب ۾ ڇپجي منظر عام تي ايندا، تڏهن هن مثالي عالم ۽ محقق جي علمي عظمت ڪان سنڌ جو ماڻهو پوريءَ طرح سان واقف بہ ٿيندو ۽ سندن ڪيل علمي خدمتن مان استفادو بہ ڪندو.

- دين محمد ڪلهوڙو

زاهده تبسم عروج - منهنجي مٺي ماءُ

نصير مرزا

زاهده تبسم عروج قاضيءَ جي ڪمهلي انتقال جي خبر رات دير سان منهنجي دوست نياز پنهور مون کي موبائيل فون تي ڏني. يڪدم دل ۾ چير. خدا ڪري اها خبر غلط هجي. يڪدم نوابشاهه هن جي گهر جو نمبر ملايم ۽ ٻئي پار کان هن جي ڀائٽيءَ فون کنيو. چيائين "خبر درست آهي انڪل! ڀڳو 21 مئي 2007ع تي صبح جو ڪراچي اسپتال ۾ سادي اڃين وڃي اسان کي اڪيلو ڇڏي وئي آهي." اوچتو منهنجي اکين ۾ آلاڻ پکڙجي وئي. فون ڪرڻ وقت پٽ کي ٽيڪ ڏيئي ويٺو هوس. يڪدم پاڻيم ته ويهڻ جي ڪا جاءِ ملي ته جيڪر ويهي رهان. ياد پيم ته 2006ع جو هيءُ ئي مهينو هو. ڏکي وقفي کان پوءِ هن ڪٿان منهنجو فون نمبر هٿ ڪري سرگوشيءَ ۾ مون کي آگاهه ڪيو: "تالاتي پٽ! ڏس ڪنهن کي به نه ٻڌائجان. پنهنجو پاڻ کي به نه. جو اها خبر ٻڌي ڏک ۾ ورهجي ويندين." تڏهن پريشان ٿي چيومانس: "واعدو! ڪنهن کي بہ نہ ٻڌائيندس. ڳالهہ تہ ٻڌايو." چيائين "آءٌ ڪينسر ۾ ورتجي وئي آهيان. ڪيموٿراپيءَ جي پهرئين ڊوز کان پوءِ ڪراچيءَ مان موٽان پئي. پنهنجي ماءُ کي ڏسڻ چاهين تہ ليڊيز ڪلب وٽ ڪار کي بيهاريندس. تون بس اڌ ڪلاڪ ۾ اُتي پهچ." زاهده مون کان عمر ۾ ننڍي هئي. بيحد پيارن سارون واري سنڌ جي هڪ باوقار نياڻي هئي ۽ هالائيءَ جي وضعدار علمي قاضي خاندان جي نهايت پڙهيل ڳڙهيل ڪهاڻيڪار، شاعره ۽ هڪ جرئتمند سنڌياڻي هئي. مون کي ياد آهي تہ پهرين ملاقات وقت ئي هُن مون کي پنهنجو پٽ ٻڌائي ڇڏيو ۽ مون هن کي وري جان مثل پياري ماءُ سڏيو. خير، ان ڏينهن هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙي، گلدستو هٿ ڪري وڃي پهتس. هو اُتي اڳ ئي مون لاءِ منتظر هئي. يامولا! هي ڇا ٿي ويو آهي توهان سان! ۽ ڪيس ڏسڻ سان ئي مون روئڻ شروع ڪري ڏنو. "ڇڱو بس ٿيو ٿيو. اداڪاري نہ ڪر. ٺيڪ آهيان آءٌ ڪجهہ ڪونهي مون کي!" هن اوچتو آٿت ڏيندي، هجت سان منهنجي مٿي تي ٿڪ هڻندي چيو هو ۽ مون کي ياد آهي، 1978ع ڌاري اڪمر جي رسالن لاءِ تبسم جا افسانا پوسٽ ۾ ايندا هئا. تڏهن ان ئي سال اياز عالم سان گڏجي آءٌ هن جو انٽرويو ڪرڻ هالائي ويو هوس. مون ڏٺو ۽ ڄاتو تہ هوءَ سنڌ جي هڪ اعليٰ تعليم يافتہ گهراڻي جي سڄاڻ فرد هئي. قاضي فيض محمد... قاضي محمد ابراهيم.... قاضي هادي.... ۽ آءٌ جهٽ ۾ ڄڻ ان سڄي گهر ۽ زاهده جي ڪتب سان ڪنهن گهر ڀاتيءَ وانگر هري مري ويو هوس. نهايت جلد نورالهديٰ شاهہ سان هن جي ويجهڙائپ ٿي تہ 1980ع ۾ هوءَ حيدرآباد ۾ "جلاوطن" جي مهورت واري گڏجاڻيءَ ۾ تقرير ڪرڻ لاءِ هالائيءَ مان خاص اُتي آئي هئي. سانورا ساروپا، سنها نقش، صاف سٿري ۽ اترادي لهجي واري سندس وڻندڙ گفتگو باعث ان ڏينهن هوءَ تقريب ۾ ڄڻ سڀني جي پسنديده ٿيجي ويئي هئي. 1983ع ۾ آءٌ جڏهن اڪيڊميءَ ۾ پروڊيوسر واري ٽريننگ تي ويس تہ هوءَ پنهنجا افسانا پڙهڻ لاءِ اوڏانهن مون کي موڪليندي هئي ۽ آءٌ هن کي اُتان "منهنجي امان تبسم عروج" جي نالي سان مخاطب ٿي جوابي خط لکندو هوس. نوي واري ڏهاڪي ۾ هن جي پنهنجي ماسات سان شادي ٿي ۽ هالائيءَ مان نوابشاهہ شهر ۾ اچي آباد ٿي. الائي ڇا ٿيو، اوچتو هن جو نوجوان گهروارو گذاري ويو ۽ منهنجي سڀڪي ماءُ شريفان وانگر هيءَ ٻي ماءُ زاهده بہ جوانيءَ ۾ ئي بيوهہ ٿي وئي. تازو ڄاول پٽ ارسل غلام هادي ان وقت هن جي هنج ۾ هو ۽ هوءَ دنيا ۾ اڪيلي ٿي وئي. مئي 2006ع جي منجهند وقت مون ڏٺو تہ ڪيموٿراپيءَ جو ڊوز لڳل زاهده ڳوٺ ويندي ليڊيز ڪلب ۾ سان بوگن ويلا جي ول هيٺان ڪيڏي نہ اجاڙ اجاڙ نظر پئي آئي. هن جو رنگ وڌيڪ سانورو ٿي چڪو هو ۽ بدن ويتر ضعيف ۽ ڪمزور! چيائين "مرڻ کان پهرين چاهيان ٿي تہ تون منهنجي ڪهاڻين جو مجموعو مون کي مرتب ڪري ڏي. ڪجهہ ڪهاڻيون مون وٽ آهن ۽ باقي اڪمر جي فائيلن مان گڏ ڪري وٺ." واعدو ڪيومانس تہ ها، ائين ٿو ڪريان ۽ ٻن مهينن کان پوءِ هن جو فون آيو. "تالاتي پٽ! ماءُ وڃي پيئي ۽ پٽ ڪوبہ ٻوٽو ٻارڻ لاءِ تيار ئي نظر نٿو اچي". ان فون کان پوءِ آءٌ سنجيدگيءَ سان هن جي ڪهاڻين ڳولڻ ۾ لڳي ويس ۽ ان ڪم ۾ اڃان رڌل ئي هوس جو اوچتو "اطلاع" پهتو! ۽ هي سٽون لکندي اوچتو سڄي ڀاڙي جي بجلي هلي ويئي آهي ۽ سڄو ڪمرو اونداهيءَ سان پرجي ويو آهي. دل ۾ چوان ٿو، ڇڱو ٿيو جو لائيٽ هلي ويئي هاڻي زال ۽ ننڍڙن ٻارن کان لڪي هن سياهہ رات ۾ جو نہ پنهنجي ماءُ زاهده تبسم لاءِ دل کولي ويهي روئان، اوڇنگارون ڏيان!

مربي اُستاد

پروفيسر اميد خميساڻي

[ھڪ ڀيٽا]

گل محمد عمراڻي

سنڌ سونهاري ھون، تہ انگريزي ادب جي کيتر ۾ 1843ع کان وٺي نامور ليکڪ ۽ معلم پيدا ڪيا آھن. پر ھتي محترمہ پروفيسر اميد خميساڻيءَ جي وفات حسرت آيات جي حوالي سان مان اِھو ضرور چوندس تہ اُنھن سيني سڄاڻ اديبن ۽ عالمن جو سربستو احوال سنڌ ۽ پاڪستان جي ادبي تاريخ ۾ پھريون دفعو سندس شاندار مونوگراف ۾ مليو، جيڪو 1975ع ۾ سنڌالاجي (Sindh's Contribution to English) جي نالي سان ڇپرو ڪيو. ان کان اڳ ان موضوع تي صرف ايڪڙ ٻيڪڙ مضمونن ۾ اڌورو احوال مليو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (تڏھوڪو وائيس چانسلر) پنھنجي پيش لفظ ۾ لکن ٿا تہ:

"........Sindh's contribution to English is an effort to bring before us, in one assemblage, intellectuals and writers of Sindh and their books written in English. Mrs. Khamisani's work in this neglected field of our intellectual life is indeed commendable- it is a labour of love which has involved a great deal of patience, diligence and erudition....."

("سنڌ جي انگريزي ٻوليءَ لاءِ ڪاوش"، ھڪ ڳڻڪي ۾ سنڌي اديبن ۽ دانشورن ۽ سندن انگريزي ڪتابن جي احوال کي سھيڙڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آھي. ھن نظرانداز ڪيل کيتر ۾ مسز خميساڻيءَ جو ھي علمي ڪم اسان جي دانشورانہ دنيا ۾ تمام تعريف جوڳو ڪارنامو آھي ۽ يقيناً ان کي پيار جو پورھيو چئي سگھجي ٿو. جنھن ۾ تمام گھڻي عرق ريزي، محنت ۽ علميت سمايل آھي.)

ھن ڪتاب ۾ 38 نامور اديبن ۽ انگريزي ٻوليءَ ۾ لکيل سندن ڪتابن جو عالمانہ تذڪرو آھي. ان ۾ مکيہ آھن: شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ، ليلارام وطڻ مل، ديوان ڏيارام گدومل، پرمانند ميوارام، ھوتچند مولچند گربخشاڻي، ڇيتمل پرسرام گلراجاڻي، علامہ آءِ.آءِ.قاضي شمس العلماءُ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، منگھارام ملڪاڻي، لالسنگھ اجواڻي، جي.الانہ، محمد ابراھيم جويو ۽ غلام مصطفيٰ شاھہ.

آگسٽ 2007ع جي ايڪيھين تاريخ تي پروفيسر خميساڻيءَ جي انتقال پُرملال جي خبر پڙھي سڄي سنڌ ۾ سندس شاگردن ۽ ھمعصرن، استادن، اديبن ۽ عالمن ۾ يقيناً ھڪ ناقابل بيان ڏک ۽ الم جي ڪيفيت طاري ٿي وئي ھوندي. سندس لاڏاڻو سنڌ ۾ ھڪ شاندار علمي دور جي پُڄاڻي آھي. جڏھن پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جي انگريزي ڊپارٽمينٽ ۾ بحيثيت ليڪچرار جي شامل ٿي ھئي، تڏھن اُھو علامہ آءِ.آءِ.قاضي جو پويون دور ۽ ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ جي وائيس چانسيلري جي ابتدا ھئي. سندس ھمعصرن ۾ انگريزي ڊپارٽمينٽ ۾ قدآور تعليمي ماھر ۽ نامور بزرگ ھئا، جي انگريزي ادب ۽ ٻوليءَ جي ميدان ۾ قومي ۽ بين الاقوامي مڃتا حاصل ڪري چڪا ھئا. پروفيسر ڊاڪٽر جميل واسطي، ڊاڪٽر احسن فاروقي (اردو جو تمام وڏو نقاد ۽ ناول نگار)، پروفيسر جليل الدين احمد ۽ ڪنٽن

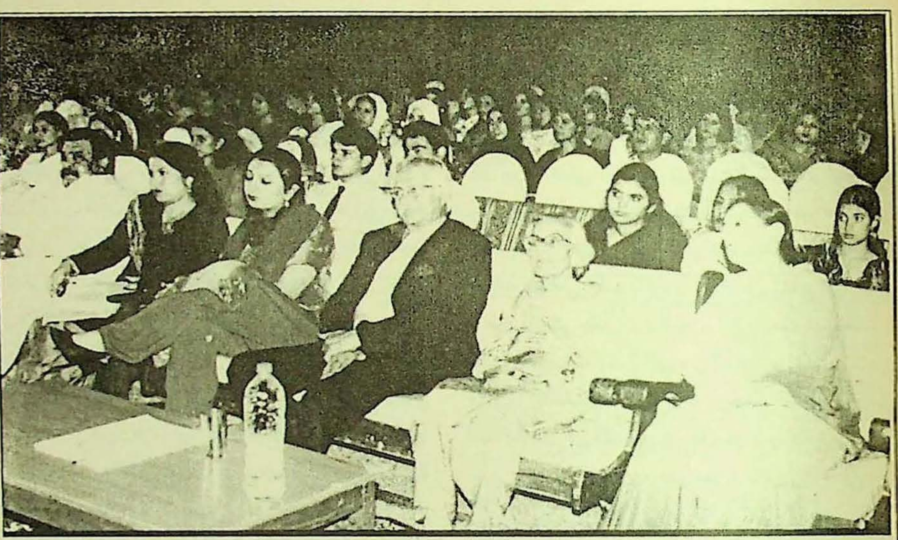

محترمه پروفيسر امينہ خميساڻيءَ جي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ آخري آمد ۽ انگلش ڊپارٽمينٽ طرفان هڪ "ڊرامي" واري پروگرام ۾ شرڪت
(2- آڪٽوبر 2005)

ساڄي کان: محترمه بيگم مظهرالحق صديقي، محترمه پروفيسر امينہ خميساڻي، جناب مظهرالحق صديقي وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي، صديقي صاحب جي نياڻي ۽ محترمه فريده پنهور چيئرپرسن انگلش ڊپارٽمينٽ

(تصوير طارق عمراڻيءَ جي ٿورن سان)

پوءِ جونيئر ۽ متاخرين استادن ۾ پروفيسر اَرجن لال جهاماڻي، پروفيسر غياث الدين قريشي، پروفيسر محمد راول ورياماڻي (اڳوڻو سفير پاڪستان ۽ چيئرمن سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن)، ڊاڪٽر ڪي.ايم.لاڙڪ، پروفيسر خالده فاروقي، وارث اقبال، ڊاڪٽر اسدالله لاڙڪ، محمد سعيد راشدي، پروفيسر عبدالغني شيخ، ضيا جلباڻي، انور پيرزادو، پروفيسر قلندر شاهہ لڪياري، فيروز الدين شاهہ حسيني، راقم الحروف، حبيب الرحمان غوري، ڊاڪٽر سعيده اسدالله (هاڻوڪي وائيس چانسيلر جناح يونيورسٽي)، پروفيسر محمد حسن بودلو ۽ پروفيسر آصف علي سهاڳ شامل آهن. ان کان سواءِ موجوده سمورا استاد جيڪي انگريزي ڊپارٽمينٽ (جيڪو هاڻ ترقي ڪري انسٽيٽيوٽ آف انگلش ٿي چڪو آهي) ۾ تاحال پڙهائين ٿا.

سنڌ جي پنهنجي دؤر جي مشهور عملدار مرحوم علي بخش چنا ڪليڪٽر جي نياڻي اَمينہ چنا لاهور جي Kinnaid College for Girls مان B.A جي ڊگري انگريزيءَ ۾ حاصل ڪئي. هي ڪاليج هند و پاڪ جو هڪ بهترين ڪاليج آهي. شاديءَ کان پوءِ M.A انگريزي سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. پروفيسر خميساڻيءَ جي شادي مسٽر غلام محمد خميساڻي DSP سان ٿي، پر شادي کان پوءِ پاڻ کي ڪڏهن بہ "چنا" نہ سڏايائين. سندس خاندان پاڻ جون علمي ثقافتي ادبي ۽ سماجي روايتون ۽ مهذب طور طريقا اڄ تائين نباهيندو اچي. پروفيسر خميساڻيءَ کي پهريون صدمو تڏهن پهتو جڏهن مسٽر غلام محمد 1972ع ۾ هوم سيڪريٽري محمد خان جوڻيجي سان ميٽنگ جي دوران دل جي دوري پوڻ سبب گذاري ويو.

مڙس جي وفات کان پوءِ پروفيسر خيمساڻي عزم ۽ حوصلي سان پنهنجن ٽنهي ٻارن کي انتهائي محنت سان پڙهايو. وڏو پٽ رياض P.I.A ۾ انجنيئر ٿيو ۽ هاڻ رٽائر ٿي ڪاروبار ڪري رهيو آهي. وچون طارق برٽش پيٽروليم نالي ملٽي نيشنل ڪمپني اسلام آباد ۾ چيئرمين آهي ۽ ننڍي ڌيءِ ياسمين آمريڪا ۾ ڊاڪٽر آهي. گذريل سال آمريڪا ۾ هڪ خطرناڪ روڊ ايڪسيڊنٽ ۾ طارق جو هڪ فرزند گذاري ويو ۽ ٻيو سخت زخمي ٿي پيو. انهيءَ اندوهناڪ واقعي ميڊم کي ضعيفيءَ ۾ تمام گهڻو صدمو پهچايو ۽ جهوري وڌو. پاڻ تقريباً قريب المرگ ٿي ويئي. آخر ۾ نظر ۽ سماعت جي ٻي انتها ڪمزوريءَ جي ڪري صاحب فراش ٿي ويئي. مون کين هڪ تعزيتي خط لکيو هو. جنهن جو پاڻ پنهنجي ضعيفيءَ جي باوجود هٿ اکرن (شڪسته خط) ۾ جواب ڏنو. اِها هئي سندس ڪمال وضعداري! پاڻ انگريزي ٻولي ۽ ادب ۾ ٽيهن سالن کان وڌيڪ درس و تدريس ڪيائين ۽ ان ۾ Romantic Mysticism ۽ ورڊسورٿ، شيلي، بائرن ۽ ٻين اهڙن شاعرن تي خاص طور تي عبور حاصل هئس. پر، اصل علمي ڪارنامو، جنهن تي کيس بجا طور تي ناز هو، اُهو هو شاهه جي رسالي جو منظوم انگريزي ترجمو. 1994ع ۾ ڪلچر ڊپارٽمينٽ ان جو پهريون ڇاپو شايع ته ڪرايو پر ڪن سببن جي ڪري اُنهي ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جا اصل بيت نه ڇپجي سگهيا. 2003ع ۾ جڏهن مون کي ڊپارٽمينٽ جي سيڪريٽريءَ جي ذميواري سونپي ويئي تڏهن منهنجي مُربي استاد پروفيسر خيمساڻي مون سان رابطو ڪري پنهنجي ديرينه خواهش جو اظهار ڪيو ته سندس منظوم ترجمي جو ٻيو ايڊيشن اچڻ گهرجي ۽ اُن ۾ گڏوگڏ شاهه صاحب جا اصل بيت به. مون کي سندس اِها تجويز سراسر معقول محسوس ٿي. مون کين ادب سان عرض ڪيو ته مهرباني ڪري مون کي اجازت ڏيو ته مان روبرو حاضر ٿي سندن خدمت ۾ ويهان ۽ هٿ ڏس وسيلي منهنجي مدد ڪريو ته ان اهم ڪم کي بخوبي اُڪلائي سگهجي. سندس صحت کيس اهڙي اجازت نه ڏني ۽ پاڻ پنهنجي ضعيفيءَ سببان اِهو سڄو ڪم منهنجي حوالي ڪيو. ۽ آءٌ پهريون دفعو اظهار ٿو ڪريان ته جيڪو گهربل ڪم مون اڪيلي سر صدق دل سان انجام ڏنو، سو فقط پنهنجي قابل صد احترام استاد جي رضا خاطر. اها سڄي روداد پاڻ ان ايڊيشن جي پيش لفظ ۾ لکي ائن. جيڪو ڪتاب منهنجي ايامڪاريءَ ۾ 2003ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ مون پاڻ کي ڪٿي به سرانجام ڏنل خدمت بابت جتايو ڪونه آهي. (خدا مون کي شل استاد جي اڳيان سرخرو ڪري). ان سلسلي ۾ محترمه پروفيسر صاحبه جا اصل لفظ قارئين جي اڳيان پيش ڪريان ٿو. الله پاڪ کين مَرهي ۽ جنت الفردوس ۾ جاءِ عطا فرمائي:

It was my ardent desire even at the first publication of my translation of Shah Abdul Latif's Risalo to have the original verses attached to it. This wish could not be accomplished at the time, for reasons better known to the Department of Culture and Tourism. My happiness knows no bounds that this wish of mine is being fulfilled. It was not only my wish to have the original verses attached to the translation but a number of Sindhi intellectuals, scholars and lovers of Shah Abdul Latif's Kalam had expressed this wish and contacted me on this point...."

I am extremely grateful to my former intellegent and favorite student in English Department, University of Sindh, at present Secretary of Culture and Toursim Department Mr. Gul Muhammad Umrani for having made immense efforts in this task. I am proud of his high position and pray for even a better future for him...."

2003ع وارو ٻيو ايڊيشن بهرحال پنهنجي مربي استاد کي هڪ ادنيٰ شاگرد طرفان بصد احترام پيش آهي:

پهرين تون پاريج، پارڻ پوءِ پنهونءَ تي،
ٻول ۾ وساريج، هوَ جو ڪيو هوتَ سين.

سيد صالح محمد شاهہ

لوڪ پسند امر ڪردار "فتح خان"

ڀٽائيءَ جي هڪ سنياسيءَ جي سنڌ کان موڪلاڻي

مرشد لطيف جن جوڳين ڪي جيءَ ۾ جايون ڏيئي ساڻن گڏ ڏکيا پنڌ پُـچايا هئا. جن سامين جي سڏ ۾ پاڻ پٻ جا پهڻ لتاڙيا هئا. سي ڪي عام مـاڻهو تـہ نـہ هئا. هنن جي "گودڙين ۾ گُـل" هوندا هئا ۽ هنن جـو وجود پنهنجي اندر ۾ ڪل ڪائنات ڪٺي هلندو هو. اها اڄ کان ٽي سوءَ کن سال اڳ جي ڳالهہ آهي، پر وقت جـي وهڪـري ۾ وهـي ويندڙ اهي ڏينهن ضرور گذري ويا، پر اُهي سنياسي تـہ هر دور ۾ هونـدا آهـن ۽ هـن دور ۾ بـہ موجـود آهـن، هـئا ۽ رهندا. تـازو هـڪ اهڙو ئي ڪاپڙي، پنهنجـي پـٽـيءَ جـون پنجڪـٺيـون ورهـائي، املهـہ آڇـي، جنـد جهـڙي سنـڌ جي جاڳندڙ جيئرن ماڻهن کان موڪلائي، مهراڻ جي مٽيءَ ۾ ملي سدائين امر ٿي ويو آهي.....! ها، سچي سنڌ ۾ "ڏاڏي فتح خان" جي نالي سان سڃاتپ رکندڙ سيد صالح محمد شاهہ. لطيف بادشاهہ جي سُر رامڪليءَ جو اهو سنياسـي هـو. جنهن ساري ڄمار ريڊيو رستي سنڌ جي مـاڻهن ۾ محبت، عزت، ثقافت، ٻولي، علم، ادب، ساڃاهہ ۽ سچائيءَ جو ثمر ورهايو. هن شاهہ سائينءَ جي لاڦاني ڪلام ڪي جڏهن بہ پڙهيو تہ اُهو مُـــرده روحن ۾ سخت دلين ڪي جاڳائي ۽ نرمائي ويو. هو سنڌي ٻوليءَ جو هڪ اهڙو وڻجهار هو. جنهن متروڪ لفظن ۽ لهجن ڪي سنڌي قـوم جي ڇـٽـن پيڙهين تائين پهچايو ۽ ڪين ٻوليءَ جي ساڃاهہ ڏني. هن جي واتان نڪرندڙ هڪ هڪ لفظ نج لهجي ۾ اهڙي پختي

"فتح خان جي ڪچهريءَ" جو هڪ منظر

وچ ۾ مائيڪ تي: سيد صالح محمد شاهہ عرف "فتح خان" ۽ سامهون استاد فتح علي خان (سُرمنڊل سان)

ساڄي کان: سوڍو جوڳي (هارمونيم سان)، ....ظهير مرزا، استاد عبدالله خان (شهنائي سان)، پروڊيوسر عرفان انصاري، مشتاق چنگيزي، راڳي عبدالغفور ۽ ٻيا.........

انداز ۾ ادا ٿيو. جو سنڌي ٻولي سرهي ٿي پيئي.
سنڌ جي ترجمان ريڊيو اسٽيشن، ريڊيو حيدرآباد جي هفتيوار پروگرام "جمهور جو آواز" ۾ 29- آڪٽوبر 1959ع کان "ڏاڏي فتح خان" جو ڪردار شروع ڪري. نج ثقافتي ۽ ٻهراڙيءَ جي سنڌي چڱي مڙس جي صوتي تصوير جوڙيندڙ سيد صالح محمد شاهه زندگيءَ جي آخري ڏينهن تائين سنڌ وارن سان اهو ناتو برقرار رکيو. جيتوڻيڪ سندس اها ڪچهري هفتيوار مان پوءِ روزانه به ٿي، ته سندس عنوان به بدلبا رهيا. "جمهور جو آواز" مان "اوطاق" ۽ پوءِ "ڪچهري"، وري "سون ورني ڌرتيءَ" جي نالي سان نشر ٿيندڙ هن پروگرام کي پڇاڙيءَ ۾ اڌ صدي، فن ۽ ٻوليءَ جي خدمت جي مڃتا طور "فتح خان جي ڪچهري" جو نالو ڏنو ويو.

1973ع ڌاري ان وقت جي انتظاميه سان اختلافن سبب سائين ريڊيو ڇڏي الڳ ٿيو ته سنڌ جي ماڻهن ۾ سخت بي چيني پکڙجي ويئي. هزارين خط، فون، نياپا پهتا هئا ته فتح خان کي واپس آڻيو. سڄي سنڌ سراپا احتجاج ٿي ويئي هئي. ان دور ۾ سنڌي ادب ۾ مقبول عام ماهوار رسالو "بادل" شايع ٿيندو هو. ان ۾ سيد صالح محمد شاهه جو انٽرويو ڇپيو هو ته قمر ڪوهستانيءَ جو هڪ نظم به شايع ٿيو هو:

فتح خان پيائو! آهين تون ڪٿي؟
ڀلا يار هاڻي، رهين تو ڪٿي؟
سڄو سارو مهينو آ گذري ويو
مگر يار تنهنجو پتو ڪونه پيو.

ائين ٿي لڳو ڄڻ سڄي سنڌ جي هر گهر مان ڪو وڏڙو، ڪو بزرگ رُسي ويو هجي. نيٺ ان وقت جي پروڊيوسر (پوءِ اسٽيشن ڊائريڪٽر ٿي رٽائر ٿيندڙ) سڪندر بلوچ وڏي ڪوشش ڪري، سائينءَ کي ڳولي هٿ ڪيو ۽ پرچائي سرچائي واپس آندائين ته ڄڻ سڄي سنڌ خوشبوءِ ٿي پيئي. حيدرآباد ويجهو ڳوٺ دريا بيگ مغل ۾ سائين دادن شاهه جي گهر ۾ جنم وٺندڙ سيد صالح محمد شاهه سان منهنجي واقفيت سندس "فتح خان" واري ڪردار رستي تڏهن کان ٿي، جڏهن آءٌ اڃا ٻار هئس. پوءِ "بادل" رسالي جي ڪنهن پراڻي پرچي ۾ سندس انٽرويو ۽ تصويرون ڏٺم ته خبر پيئي هئم ته اهو ڪردار سيد صالح محمد شاهه ادا ڪندو آهي.
مون تڏهن کين هڪ خط لکيو ۽ پاڻ اُن جي موٽ ايتري محبت سان لکي هئائون، جنهن جو هڪ هڪ لفظ اڄ به دل تي نقش آهي. پوءِ جڏهن 1984ع ۾ آءٌ ريڊيو حيدرآباد پهتس ته سائينءَ سان عقيدت ۽ نيازمنديءَ جو رشتو قائم ٿيو. سائين روح رهاڻ ڪبي هئي ته ڄڻ هيرن سان جهول ڀري اُٿبو هو. سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ، ثقافت جو اڀياس ۽ شاهه سائينءَ جي ڪلام جي پرک پروڙ- ۽ بيت پڙهڻ جو انداز جهڙو وٽس هو. اهڙو اڃا تائين ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ مون کي ته ناهي ملي سگهيو. سندس اهي رهاڻيون نه رڳو ريڊيو تي پر سندس اريگيشن ڪالونيءَ واري رهائش گاهه (حيدرآباد) تي به جاري رهيون، جتي ٽالهيءَ جي وڻن هيٺ يا وري سياري جي مُند ۾ ٻاپرا مچ ٻاري پاڻ روح رهاڻيون رچائيندو رهيو. "سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم" جي سرواڻ ۽ دلبر ماڻهو محمد عثمان منگي هڪ ڀيري وڏي رهاڻ ڪرنائي سائينءَ کي مڃتا طور "پڳ" به ٻڌائي هئي ته "سونو تاج" به پارايو هو. هوڏانهن وقت جي حڪومت کيس "پرائڊ آف پرفارمنس" پڻ عطا ڪيو. علمي ادبي شخصيت هئڻ سان گڏ سيد صالح محمد شاهه جو اندر ۾ هڪ وڏو فني ادارو به قائم رهيو. ٽي.وي ته پروگرام "اوطاق" رستي هن سنڌ جي ڪيترن ئي گمنام فنڪارن ۽ سگهڙن کي به متعارف ڪرايو. ڪنڊياري ۾ ان وقت جي ايس.ڊي.ايم انجنيئر ميان شفيق احمد مهيسر هڪ يادگار "سگهڙ ڪانفرنس" ڪرنائي، جنهن ۾ ڏيڍ سؤ کن سگهڙ شريڪ ٿيا هئا. آءٌ ان پروگرام جو ڪمپيئر هئس ۽ سائين صالح محمد شاهه محفل جو مکيه سرواڻ هو. مون کي ان وقت بيحد حيرت لڳي هئي، جڏهن مون ڏٺو هو ته سائين صالح محمد شاهه اُنهن سمورن نالي وارن سگهڙن کي پنهنجيءَ ذات سان موهي ڇڏيو ۽ ائين ٿي لڳو ڄڻ سڄيءَ محفل ۾ هڪ ئي سگهڙ آهي ۽ اهو آهي صالح محمد شاهه! لاکيڻي لطيف جي سڄي رسالي کي تحت اللفظ رڪارڊ ڪري "آڊيو" ۾ محفوظ ڪندڙ سيد صاحب هڪ وڏو صداڪار پڻ هو. 1987ع ۾ مون هڪ ريڊيو ڊرامو "امرت جيون پيار" جي نالي سان لکيو، جنهن ۾ فقط هڪ ئي ڪردار هو، جيڪو سائين صالح محمد شاهه ادا ڪيو هو. پروڊيوسر گل حسن قريشيءَ ان ڊرامي

ڪي رڪارڊ ڪيو هو ۽ اهو ڊرامو سائينءَ جي خواهش تي ڏينهن بدران رات جو رڪارڊ ڪيو ويو. 50 منٽن جو ڊرامو ۽ هڪ ڪردار، پوءِ به پُٽڊنڊ چڻ ته سڀ ڪجهه وساري ڇڏي ۽ ڪيس ڪابه بيزاري نه ٿئي. اهو صرف شاهه صاحب جي اعليٰ درجي جي پرفارمنس جو ڪمال هو.

الاءِ ڪيترين يادون آهن، جيڪي ساروٽين جو ثمر بڻيل آهن، پر تازو پهرين سيپٽمبر 2007ع تي...شام جو 6 وڳي... هميشه جيان اڇن اجرن ڪپڙن ۾ سنهڙو وجود ۽ وڏي وٿ کڻي هو اسٽوڊيو ۾ آيو. موسيٰ چانڊيو، مشتاق چنگيزي ۽ نذير لغاري "پروگرام فتح خان" جي ڪچهريءَ ۾ ساڻس گڏ ويٺا ته هڪ ڪنڊ جهلي آءٌ به سندس رهاڻ ٻڌڻ ويٺس. اهي ئي عالمانه گفتا، اهوئي ڪلمڪ شاندار ۽ باوقار انداز.... ڪچهري ختم ٿي، ستين وڳي ڪاريڊور ۾ بيهي، مرڪي مرڪي ڪچهري ڪري، هٿ ڇڏي موڪلائي پنهنجي فرزند سان گڏ ڪار ۾ هُو روانا ٿيا. سندن ڏٻري ڏيل ڪي ڏسي، بي اختيار شاهه سائينءَ جو بيت ذهن تي تري آيو هئم:

سجڻ ڊاتي اُٺ جيئن مڇي ماس نه ڪن
توٽي وس چرن، ته به رتي نه چڙهين رت جي.

خبر نه هئي ته هيءَ آخري ملاقات آهي. رات جو جيئن ئي ساڍي يارهين وڳي "سڳنڌ" پروگرام ختم ڪري ڊيوٽي روم ۾ پهتس ته سائين ۾ چوٻول هو ته "چا سائين واقعي جهان ڇڏي ويو؟" ڪنهن کي به پڪ نه هئي ۽ نيٺ پوڻين 12 وڳي "ڪاوش" اخبار مان هڪ دوست فون ڪري مون کان تفصيلي ڄاڻ به ورتي ته خبر جي تصديق به ڪئي. ان وقت افسوس اهو ٿيو هئم ته جنهن ريڊيو اسٽيشن کي سائين صالح محمد شاهه اڌ صديءَ تائين پنهنجي ڏات جي ڏيئن سان روشن رکيو، ان جي ڊيوٽي روم ۾ سندس گهر جو فون نمبر به موجود ڪونه هو، جنهن تان تصديق ڪري سگهجي! سيد صالح محمد شاهه سنڌ ڌرتيءَ جو اهڙو ثمر هو، جنهن جي ملهه ڪٿڻ لاءِ به صدين جي جاڪوڙ گهرجي. اڪين ۾ ايندڙ لڙڪن جي ڌنڌ ۾ مان شاهه سائينءَ جي رسالي جا ورق ورايان ٿو ته سُر رامڪليءَ جو هي بيت سامهون اچي ٿو:

سامين ثمر سور، گوندر گبرين ۾
جڙي ڀڏائون جام ۾، پيغامن جا پور
آديسي اسور، وڃائي واٽ ٿيا.

ها....سيد صالح محمد شاهه جي جدائي هڪ دور جي پڄاڻي آهي ۽ اها پڄاڻي هڪ اهڙو درد آهي، جيڪو نه رڳو ماڻهو ۾ مٽي به محسوس ڪري ٿي.

- سيد ماڪن شاهه رضوي

* * * * *

مايہ ناز صداڪار!

منهنجو سيد صالح محمد شاهه سان تمام گهرو تعلق رهيو آهي. هڪ ته ڪجهه سال اڳ مان سندس ڪچهريءَ جو participant به رهيو آهيان، پر سائينءَ سان تعلق فقط ريڊيو جي حد تائين نه رهيو - ساڻس ان کان علاوه به گهڻي ذاتي قربت رهي. ڪڏهن سندس گهر جي ٻاهران واهه تي ڪچهريون ته ڪڏهن وري ساڻس پٽ شاهه وينديءَ ته ڪڏهن وري سندس ئي خواهش تي جهوڪ شريف ڏانهن ويندي ڏاڍيون قربائتيون ۽ يادگار ڪچهريون ٿيون. سائين صالح محمد شاهه اسان جي سنڌ جو وڏو Theaurus يا وري سنڌيءَ ۾ ڪٿي چئجي ته سنڌي ٻوليءَ جو وڏو "پنڌار" هو. ڪنهن به ماڻهوءَ کي نج سنڌي لفظ، ان کان سواءِ اسان جي ثقافت، اُٿڻي ويهڻي، ادب آداب، اُنهن سڀني قدرن جو سائين وڏو ڄاڻو هوندو هو. ايتري قدر جو "اوطاق" ۾ جيڪڏهن ڪو ٻاهريون ماڻهو اچي ته ڪيڪار جو طريقو ڇا ٿيندو، ڪير ڪيڪار ڪندو ۽ ڪيئن ڪندو - مطلب ته اهي سڀ ڳالهيون مون کي هن وڏيءَ عمر ۾ سائين ئي پهريون ڀيرو سمجهايون. ان کان علاوه شاهه سائينءَ جو وڏو پارکو هو. اهڙا اهڙا لفظ ۽ اهڙا اهڙا بيت سائينءَ کان ٻڌاسين جيڪي شاهه سائينءَ جي رسالي ۾ به ڪٿي پڙهڻ ۾ نه آيا، جهڙوڪ "نينهن سينچارو شينهن". شاهه سائينءَ جي شاعريءَ جا جهڙا لفظ سائين صالح محمد شاهه اسان کي سيکاريا، ڪنهن ڪي شايد اهڙا اچن.

سيد صالح محمد شاهه کي ڏاڏي "فتح خان" جي ڪردار ۾ هڪڙي وڏي "ماسٽري" هوندي هئي. سائينءَ جو ڏيان ريڊيو اسٽوڊيو جي بجاءِ سدائين لنسر ايند Listner)

end) تي هوندو هو تہ ٻـڌندڙ جيڪو ڳولاڙجي، موري ۽ سڪرنڊ ۾ واهہ جي ڪپ تي. يا هاري سڄي ڏينهن جي ٿڪ کان پوءِ پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ ريڊيو وڄنو ٿو ٻڌي، اُن جو ذهن ڇا ٿو سوچي ۽ اُن کي ڇا کپي؟ اها سائينءَ جي مون وڏي ڪوالٽي ڏٺي.

پاڻ اسان جي ملڪ جو مايہ ناز صداڪار هو. ڊراما آرٽسٽ بہ تمام وڏو هو. وفاقي سرڪار بہ سائينءَ جي فني خدمتن جي مڃتا طور کيس "حُسن ڪارڪردگي" جو صدارتي اعزاز بہ ڏنو. پر ظلم اهو آهي/ هو. جو ڏهن ٻارن جي پيءُ جي مرڻ گهڙيءَ تائين آمدني فقط 6500 روپيا ماهانہ هئي، ڇو جو سائين پنهنجي سڄي ڄمار فقط فن کي ارپي ڇڏي هئي ۽ نوڪري بہ نہ ڪئي. منهنجي بدقسمتي اها آهي تہ اڄ آءٌ روزگار سانگي سنڌ کان ٻاهر لاهور ۾ آهيان ۽ مان نہ سائينءَ جو آخري ديدار ڪري سگهيس ۽ نہ سائينءَ جو ڪلهي ڪانڌي ٿي سگهيس!

- فضل قادر قلباڻي

* * * * *

شاهہ جو آواز- سيد صالح محمد شاهہ!

آواز-نگر جي انيڪ رنگن مان هڪڙو رسيلو رنگ سيد صالح محمد شاهہ جو بہ آهي، جيڪو سنگيت جي سُر پيروي جيئن سدائين باغ بهار رهيو آهي ۽ وڏي عرصي کان اهو سدا حيات آواز وڻ ڦڙي مينهن وانگر وسي رهيو آهي.

اڪثر ڏٺو ويو آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن ڪي اصل نالا پسمنظر ۾ هليا ويندا آهن ۽ سندن عرف ۽ تخلص سندن سڃاڻپ ۽ حوالا بڻجي ويندا آهن. سو سائين صالح محمد شاهہ جو نالو بہ "فتح خان"، "جهونو فتح خان" ۽ "ڏاڏا فتح خان" طور عام مشهور ٿيو آهي.

حيدرآباد تعلقي جي ڳوٺ دريا بيگ مغل جي سائين دادن شاهہ جي فرزند سيد صالح محمد شاهہ ثانوي درسي تعليم جامع عربيہ حيدرآباد مان حاصل ڪري "اديب عالم" امتحان پاس ڪيو تہ ادب ۽ فن جو لڳاءُ کيس ريڊيو حيدرآباد تي وٺي آيو، جتي هڪ اناؤنسر طور پنهنجي فن جو آغاز ڪيائين. سندس سدا بهار آواز جي دلپذير ادائگي ۽ تلفظ شناسيءَ کي ڏسي کيس ڊرامہ صداڪاريءَ لاءِ موزون سمجهيو ويو ۽ هو پنهنجي وڻندڙ ۽ اثرائتي آواز سان ريڊيو سماعتڪارن جون دليون وندرائيندو رهيو ۽ ان طرح پنهنجي ڪمالِ فن جا اهڙا تہ جوهر ڏيکاريائين، جو پاڻ بہ گوهر ٿي ويو ۽ ريڊيو جو مکيہ حوالو بہ بڻجي ويو.

نامور ليکڪ امر جليل جي مشهور ڊرامن "زخم زندگيءَ جا،" "سڄڻ سفر هليا"، "دريا توتي دانهن" کان سواءِ زيب عاقليءَ جي ڊرامي "مينديءَ رتا هٿڙا" ۽ آغا سليم جي ڊرامي "گلن جهڙا گهاءَ" ۾ هُو فن جي عروج تي نظر آيو. امر جليل جي شاهڪار ڊرامي "زخم زندگيءَ جا" جو هڪ ڊائلاگ "..... مان سڪندر آهيان.... صحرا جو مسافر آهيان... مون کي آب حيات جي تلاش آهي..." ايترو تہ مشهور ٿيو، جو اهو ڊائلاگ سندس سڃاڻپ بڻجي ويو. نہ فقط ايترو پر اهو ڊائلاگ ريڊيو جو بہ مشهور ڊائلاگ بڻجي ويو. اهڙن ڊرامن جي صداڪاري ۾ هو پنهنجن همعصرن کان بہ اڳتي نڪري ويو ۽ سندس شهرت جا پڙاڏا پري پري تائين پکڙجي ويا. نتيجي طور ماهوار "باڊل" رسالي جي انعامي مقابلي ۾ صالح محمد شاهہ آواز جي بادشاهہ مصطفيٰ قريشيءَ کان بہ وڌيڪ ووٽ کڻي ڪامياب ٿيو تہ سندس شهرت جو ستارو ويتر روشن ٿي ويو. ان ستاري جي روشنيءَ جا ڪرڻا ماهوار رسالي "باڊل" جي افق تائين پهتا تہ ان رسالي جي "اعزازي ايڊيٽر" جهڙو منصب بہ ماڻي ورتائين.

سيد صالح محمد شاهہ جي فن جو مکيہ حوالو "فتح خان" وارو آهي. اهو حوالو نہ فقط فتح خان جو حوالو آهي، پر ريڊيو حيدرآباد جي پروگرامن جو بہ مضبوط حوالو آهي، جنهن تي "فتح خان" جو ليبل لڳل آهي.

ريڊيو پاڪستان جڏهن پروگرام "ڳوٺاڻن جي ڪچهري" شروع ڪري رهيو هو، تہ ان لاءِ هڪ ڳوٺاڻي پيرسن شخص جو ڪردار گهربل هو. اهو ڪردار بہ هن جوان جماڻ صداڪار جي حصي ۾ آيو ۽ پروگرام جي اسڪرپٽ رائيٽر سيد منظور نقوي وڏي جاکوڙ بعد ان ڪردار لاءِ کيس تلاش ڪري ورتو ۽ "فتح خان" جهڙي پيرسن ڳوٺاڻي جو لهجو بہ ٻڌايو. ان ڪردار سان صالح محمد شاهہ اهڙو تہ نباءُ ڪيو جو پنهنجو اصلي نالو بہ وساري ويٺو ۽ جوانيءَ ۾ ئي "پيرسن فتح خان" بڻجي ويو تہ سائين منظور

نثري بہ خاصو حيران ٿي ويو.
پروگرام "ڳوناٺن جي ڪچهري" جو پهريون ئي پروگرام هليو تہ هنڌين ماڳين واهہ واهہ ٿي ويئي ۽ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ، ڳوٺ ڳوٺ، واهڻ واهڻ، وستي وستي، "فتح خان" جو آواز گونجندو رهيو. ان لاءِ شروعات ۾ تہ سندس معاونت "ميرڻ خان"، (منظور نقوي) ۽ "گنوهر خان" (عبدالڪريم بلوچ) بہ ڪئي ۽ پوءِ پاڻ ئي ڏنڊين ڏانڊ بڻجي ويو. ريڊيو جو اهو پروگرام جيڪو اول پندرهن منٽن جو هفتيوار پروگرام هو، سو هوريان هوريان ترقي ڪندي اڌ ڪلاڪ لاءِ هفتي ۾ ٻہ دفعا ۽ بعد ۾ هڪ ڪلاڪ روزانو جي دورانيہ لاءِ "ڳوناٺن جي ڪچهري"، "جمهور جو آواز"، "سون ورني ڌرتي"، "فتح خان جي ڪچهري" جهڙا نالا بدلائيندو، سانده ڇائيتاليهن سالن کان نشر ٿي رهيو آهي، جيڪو ريڊيو حيدرآباد جي تاريخ جو هڪ طويل ترين باب آهي. نہ صرف اهو پر هي پروگرام ريڊيو جو واحد پروگرام آهي، جيڪو هڪ وڏي عرصي کان "اڻ لکيل پروگرام" طور پيش ٿي رهيو آهي، جنهن ڪي "جهونو فتح خان" هڪ ڳوناٺي اوطاق طور هلائي، ڳوناٺي ماحول کي برقرار رکندو پيو اچي، جا وڏي اعتماد ۽ اعزاز جهڙي ڳالهہ آهي. ان پروگرام جي مقبوليت کي ڏسي ريڊيو جي مختلف اسٽيشنن ان طرز جا پروگرام ترتيب ڏنا. ڪي نقلي ڪردار بہ تيار ڪيا ۽ وارث تلقين شاهہ جهڙا ڪردار بہ مقابلي لاءِ ميدان تي لٿا، پر "ڏاڏا فتح خان" سيني کي ملهون ڏسي ويو.

ريڊيو جي مختلف اسٽيشنن جا صداڪار ۽ صداڪارائون ڪيس ڏسڻ ايندا هئا تہ ڪين يقيني نہ ايندو هو تہ هي جواڻ جماڻ صداڪار "جهور پيرسن" شخص جهڙي هوبهو ادائگي ڪري سگهي ٿو ۽ ڪين يقين ڏيارڻ لاءِ ڏاڏي فتح خان کي هي ڪلمات ادا ڪرڻا پوندا هئا: "چگو پلو... جوڙ ڪُش... چگو پلو .... جوڙ ڪُش...." تہ داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نہ سگهندا هئا.

هڪ زماني ۾ جهوني فتح خان جي غير معمولي مقبوليت ۽ پذيرائي ڪن هلڪڙن ۽ حاسدن کان سَني نہ ٿي، سو ڪن اڻ وٺندڙ حربن ۽ الزامن ذريعي هن فقير منش فنڪار کي ريڊيو کان پري رکيو ويو ۽ جهونو بہ اوطاق کان گوشائتو ٿي داد شهيد بادشاهہ جي درگاهہ جون حاضريون ڏيندو، ڪچهريون قائم رکندو رهيو. ڏاڏا "فتح خان" جي عوامي مقبوليت جو اندازو تڏهن ٿيو، جڏهن سموري سنڌ سراپا احتجاج بڻجي ويئي. اخبارن ۾ شہ سرخيون لڳيون تہ عوامي دباءَ جا پنيٺ پڙڪي پيا. نتيجي ۾ ان وقت جي وزيراطلاعات و نشريات خواجہ شهاب الدين جي خصوصي هدايتن ذريعي فتح خان کي بحال ڪيو ويو تہ اوطاق وري وَسڻ لڳي ۽ فتح خان سنڌ جي مايہٴ ناز عوامي فنڪار طور پنهنجي ماڳ موٽي آيو.

"فتح خان" گهڻ پاسائين شخصيت جو مالڪ آهي. هو ڊرامہ صداڪار سان گڏ شاهہ لطيف جي ڪلام جو پارکو، لوڪ ادب جو ڄاڻو، ٻولي شناس ۽ موسيقي شناس طور بہ معروف آهي. لطيف سائينءَ جو ڪلام جنهن سليقي، انداز ۽ محبتن سان جهونو پڙهي ٿو، ان جو مثال ئي ڪونهي- سو ريڊيو وارن ضروري سمجهي سندس آواز ۾ شاهہ جو ڳچ سارو ڪلام رڪارڊ ڪري ورتو آهي (پر اها جدا ڳالهہ آهي جو سندس سمورو رڪارڊ ٿيل ڪلام نشر نہ ٿي سگهيو آهي)، بهرحال اهو بہ ثابت ٿيو آهي تہ سنڌ ڌرتيءَ هڪ ئي "فتح خان" کي جنم ڏنو آهي، جيڪو سائين صالح محمد شاهہ آهي.

"فتح خان" جي موسيقي شناسيءَ جو اهو عالم آهي جو سندس اوطاق راڳ جي اوطاق طور مشهور آهي. هڪ وڏي عرصي کان وٺي هزارن جي تعداد ۾ ڳائڻا ۽ وڄتا سندس اوطاقي ٿيا آهن. هو ڳائڻن ۽ وڄتن جون اڪثر غلطيون پڪڙيندو هو. پر اهو بہ سچ آهي تہ راڳي سندس اوطاق مان ئي رچي ريٽا ٿيندا آهن.

ٻولي شناسيءَ جي حوالي سان بہ جهوني جو مقام تمام مٿانهون آهي. لڳي ٿو تہ نج نبار ۽ نيٺ سنڌي ٻولي فتح خان جي اوطاق تي ئي قائم آهي، نہ تہ اڄڪلهہ ڪيترن ئي وڏن ادارن ۽ ڪيترن ئي مشهور ليکڪن جي لاتعداد ڪتابن جا ورق ڇنڊ عوامي ٻوليءَ کان وانجهيل نظر اچن ٿا.

ايڪهتر سالن جي هن مثالي صلاحيتمند ۽ زنده دل شخص پنهنجي عمر عزيز جا بهترين پنجاهہ سال فن کي ۽ ريڊيو حيدرآباد کي ارپيا آهن. پر هُو اڃا لڪو ئي ڪٿي آهي.

سندس آواز اڄ بہ ريڊيو جو جواڻ جماڻ ۽ تـَرو تازه آواز آهي، توڙي جو ريڊيو پيرسن ٿي چڪو آهي، اُيا ساهہ کڻي رهيو آهي (۽ ڪڏهن تہ ساهہ کڻڻ بہ بند ڪري ڇڏي!)

"فتح خان" کي قومي مجتا طور "تمغہ حسن ڪارڪردگي" جهڙي اعليٰ صدارتي اعزاز کان سواءِ بيا بہ ڪيترائي فخرلائق اعزاز مليل آهن پر عوام جي لاتعداد محبتن جهڙا اعزاز ڪيس سدائين دل کي ويجهو رهيا آهن. ريڊيو بہ پنهنجي ان "انمول هيري" کي هرگز نہ وساريو آهي، جو سندس ئي پروگرام "فتح خان جي ڪچهري" سندس ئي نالي تي منسوب ڪيو آهي. اها هڪ وڏي مجتا آهي، جو ڪيس پنهنجي اداري کان زندگيءَ ۾ ئي ملي آهي.

"فتح خان" جون خوشبو خوشبو ڳالهيون گذريل ڇائيتاليهن سالن کان ٻڌندو پيو اچان ۽ لطف اندوز ٿيندو رهان ٿو. مون کي هميشہ سندس گـُن سان پرپور روح پرور ڪچهرين موهيو آهي ۽ سچ تہ اهو آهي تہ مون کي سندس دلسوز آواز سدائين شاهہ لطيف جو آواز لڳندو آهي. پلا شاهہ جو آواز بہ ڪڏهن ٻي آواز ٿي سگهي ٿو؟ (جيون- ڪتاب "ڪويءَ جي ڪٿا" مان هڪ ورق)

- سوز هالائي

* * * * *

ڏاڏو فتح خان عرف سيد صالح محمد شاهہ

سائين صالح محمد شاهہ سنڌ جو ڏاهو، سنڌ جو سگهڙ ۽ سنڌ جو وڏو فنڪار ۽ صداڪار هو. هو منهنجي پاءُ پروفيسر غلام محمد ملاٽي (مرحوم) جو دوست هو. ادا ڊراما لکندو هو ۽ انهن کي اسٽيج ڪندو هو. ادا کي شاهہ عبداللطيف رح سان بين سنڌين وانگر عقيدت ۽ پيار هو. ادا ڊراما هميشہ لطيف سائينءَ جي سورمين تي لکندو هو. حيدرآباد جي ريڊيو اسٽيشن نئين نئين وجود ۾ آئي هئي ۽ "جمهور جي آواز" پروگرام ۾ "فتح خان" جي ڪچهري سيد صالح محمد شاهہ جي منفرد ڪردار سان سنڌ ۾ حيرت انگيز مقبوليت ماڻي. دوستيءَ جي ڪري گهڻو ڪري ادا سائين صالح محمد شاهہ کي پنهنجي ڊرامي ۾ ضرور کڻندو هو. هڪڙو ڊرامو مون بہ سائينءَ جو ڏٺو هو، جنهن ۾ هو بيجل جو ڪردار ادا ڪري رهيو هو ۽ جنهن وقت راءِ ڏياچ جو سر لاهڻ اچي ٿو ۽ سورٺ بيجل کي چئي ٿي تہ منگتا هي سڄي بادشاهي مان توکي خوشي سان بخشي رهي آهيان. تون هتي حاڪم ٿي حڪم هلائجانءِ. مان پنهنجي راجا کي هتان کان تمام پري ڪنهن ٻـَن ۾ وڃي لڪائيندس. تہ سائين صالح محمد شاهہ يعني بيجل راڻيءَ کي اهو جواب ڏئي ٿو تہ نہ راڻي مان قاتل ناهيان. مان ڪلاڪار آهيان. مان سُر ڇيڙيندو آهيان ۾ سر نہ ڇهندو آهيان. بس راڻي اهو اَمر الاهي ائين آهي...

سڄي هال ۾ تاڙين جا ٺڙڪاٽ هئا. سائينءَ جي بي مثال آواز ۽ بهترين اداڪاري تي هال ۾ وينل ماڻهو تاڙيون وڄائي داد ڏيڻ کان رهي نہ سگهيا. اڳتي هلي آءٌ فلم لائين ۾ هليو ويس ۽ ڪيترائي سال سنگت کان پري ۽ ڪٽيل رهيس. ڪيترن ئي دوستن جي وڇوڙي جا غم سنهر ۽ آخر هڪ ڏينهن فلمي دنيا کي خيرباد چئي واپس حيدرآباد گهر هليو آيس ۽ ڪيترائي ڏينهن بيروزگاري ۾ گذاريم. چوندا آهن تہ سٺو دوست ڪنهن ڪنهن نصيب واري کي ملندو آهي، سو منهنجي دوست سائين محمد عثمان منگي کان منهنجو واندو وهڻ ڏٺو نہ ٿيو. تنهن انهيءَ وقت جي ريڊيو پاڪستان جي ڊائريڪٽر پروگرامس جناب عنايت بلوچ سان منهنجي باري ۾ ذڪر ڪري مون کي ريڊيو حيدرآباد تي ڪانٽريڪٽ تي مقرر ڪرايو. ريڊيو تي اچڻ کان پوءِ شروع کان ئي مون کي "ڏاڏا فتح خان" سان رکيو ويو ۽ آءٌ ڪڏهين ڪڏهين حيران ٿيندو هوس تہ جيڪا "ڪچهري" آءٌ ريڊيو تي ويهي شوق سان ٻڌندو هوس، اڄ اُنهيءَ ئي مهان فنڪار "فتح خان" سان گڏ ويهي سندس "ڪچهريءَ" جو ڪردار ٿي "چاچا چنگيزي" ٿي ڳالهائي رهيو آهيان. اها منهنجي لاءِ وڏي فخر جي ڳالهہ آهي تہ مان سنڌ جي ايڏي وڏي فنڪار سان گڏ ويهي ڳالهائي رهيو آهيان. ڪردار جي فني ادائگيءَ دوران سائين صالح محمد شاهہ پنهنجي فن ۾ ايڏو تہ گم ۽ محو ٿي ويندو هو جو ٻڌندڙ کي "فتح خان" ٿي ڏيکاريندو هو. "جهونو فتح خان" اڄ اسان ۾ ڪونهي، اڄ هن جي "ڪچهري" اداس آهي ۽ اسان جون دليون سندس ياد ۾ ڏکويل آهن.

- مشتاق چنگيزي

* * * * *

"فتح خان"- هڪ باڪمال ڪردار!

شام جا سوا ست مس ٿيا هوندا تہ اسٽوڊيو جي مُک دروازي تي "جهونو" بيٺو هو ۽ روايتي فرط عقيدت مان ساڻس پاڪر پائي

مليس تہ پاڻ بہ ڏاڍي پاڀوھ مان مليو. پاڪر وجهندي محسوس ڪيم تہ "سائين تہ باقي وڃي ٻچيو آهي!.... هنڌڙن جي مُنڻ!" چيومانس" قبلا اڄ تہ ڏاڍا سهڻا پيا لڳو.... وار بہ سهڻا پيا لڳن... دعا ڪريو تہ اسين بہ جيڪر پوڙها ٿيون تہ توهان جهڙا سهڻا ۽ خوبصورت لڳون." جنهن تي پاڻ مسڪرائيندي چيائين تہ "تون بامراد آهين ۽ انشاالله تنهنجي دعا قبول پوندي.... هاڻ هلان ٿو.... وري ملنداسين." "سائين"، "جهونو" ۽ مائٽن لاءِ "صالح محمد شاھ" ريڊيو پاڪستان جو پروگرام ڪري گاڏيءَ ۾ سوار ٿيو ۽ سُنت ٿي پنهنجي اُن سفر ڏانهن اُسهيو، جتان ڪوبہ وانگي ڪونہ وريو آهي!

نئيا هوندا هئاسين تہ سائينءَ کي ٽي وي تي ڏٺوسين.... قسمت جو چڪر ريڊيو تي وٺي آيو. ريڊيو ۾ نوڪري تہ 1995ع ۾ ملي پر بحيثيت هڪ پروڊيوسر جي 2001ع ۾ چونڊجي اسلام آباد پهتس. ڪراچيءَ ۾ پهرين پوسٽنگ بعد حيدرآباد آيس. اعليٰ عملدارن خواهش ڀڃي تہ ڪهڙو پروگرام توکي ڏنو وڃي. چيم "پروگرام ڪچهري ڪرڻ پسند ڪندس." بهرحال وقت جي بہ تقاضا اها هئي جو پروگرام منهنجي حوالي ڪرڻو پيو ۽ مون کي چاھ هو تہ ڪنهن ريت پروگرام کي بهتر بڻايان. پروگرام "ڪچهري" ۾ منهنجي داخلا هڪ نئين داخل ٿيندڙ ٻار وانگر هئي جنهن کي درسگاھ جون ڀتيون، ڇتيون، وڻ ٽڻ انساني شڪليون نيون ۽ اڇرج ۾ وجهندڙ لڳنديون آهن. ڏينهن گذرندا رهيا. اسٽوڊيو جي گهڙي شام جو 6 وڄائيندي هئي ۽ سائين صالح محمد شاھ جي "ڪچهري" شروع ٿيندي هئي. ساڻس ڪل 5 سال ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. لاريب سائين وضعدار ماڻهو هو. چهري ۾ ڏياءُ، خوش لباس، سهڻا ساروڻا ۽ ڳالهائڻ ۾ باوقار ۽ باڪردار شخص هو. ڪچهريءَ ۾ پاڻ ڪانپ ڪڏي ويهندو هو، چنڊ وانگر پيو ٻهڪندو هو ۽ سندس چوڦير ويٺلن تي سندس شخصيت جو سحر طاري هوندو هو. "فتح خان" روزاني ڪچهري بابت ڪڏهن بہ ڪنهن بہ قسم جا موضوع پاڻ سان گڏ نہ کڻي ايندو هو. هميشہ آسڻ تي ويهڻ کان پوءِ ئي ڳالهائڻ شروع ڪندو هو ۽ معلومات جا وڏڦڙا وسائيندو هو. سائينءَ وٽ سنڌ جي ريتن، رسمن، رواجن، لباس، اُٺي ويٺي، ادب آداب، تهذيب، تمدن، ورثي، تاريخ، سماجي اپياس، سماجي حالتن، اخلاقي قدرن، ماڳن مڪانن، پانن پٽن، ڳائڻن وڄتن، مگڻهارن، ميراثين، لوڪ ادب، سنڌي زبان جي تاريخ، سنڌي لغت، اديبن، مشاهيرن، محققن، دانشورن، پارکوئن، سگهڙن، مشڪرن، پيرن، ولين، زميندارن، وڏيرن، حڪمرانن، نوابن، فقيرن، فقرائن، درگاهن، درسگاهن، راڳ ۽ ويراڳ- مطلب تہ هر موضوع تي فطري مَلڪو حاصل هيو.

سائينءَ جي ڪچهريءَ ۾ سنڌ جي وڏن وڏن فنڪارن ڳايو ۽ وڄايو. استاد منظور علي خان، ماسٽر محمد ابراهيم، استاد محمد جمن، محمد يوسف، علڻ فقير، جلال چانڊيو، ڊول فقير، فقير عبدالغفور، فقير اميربخش، حسين بخش خادم، فقير يار علي، مير محمد لنڊ، وحيد علي، انور وسطڙو، شفيع فقير، ممتاز لاشاري، سجاد يوسف، ضامن علي، امير علي، حيدر علي، اقرار وحيد علي- مطلب تہ 2007ع تائين 46 سال سنڌ جي تقريباً سمورن فنڪارن ڪچهريءَ ۾ چوڪي ڏني. ڪچهري پروگرام ۾ سائين هندن جي ڏڻن تي ساڻن ڪچهري ڪندو هو ۽ کين مبارڪون ڏيندو هو ۽ سندن ئي ريتن رسمن بابت ڪارائتي گفتگو پڻ ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن تہ حاڪمن کي پنهنجي منفرد طنزيہ انداز ۾ چنڊ بہ ڪڍندو هو ۽ تنبيهہ بہ ڪندو هو. ڪيس ڪڏهن بہ خودثنائي پسند نہ هئي ۽ نہ ئي وري ڪنهن کي ڪڏهن اجازت ڏنائين تہ اسٽوڊيو جي پٺيان ويهي سندس پروگرام ڏسي. هدايت ڪندو هو تہ جيڪڏهن ڪچهري ٻڌڻي اٿو تہ ريڊيو سيٽ تي وڃي ٻڌو. ڪچهري ڏسڻ جي نہ پر ٻُڌڻ جي آهي. شاھ صاحب سان "ڪچهري" ذريعي ڪيترائي ماڻهو پيار ڪندا هئا. اُنهن جو حلقو ڪارونجهر کان ڪراچي ۽ ڪيٽي بندر کان ڪشمور تائين ڦهليل هو. وڏي تعداد ۾ سندس پرستارن جا خط ريڊيو جي ايڊريس تي پهچندا رهيا ۽ سندس پريت جو رشتو مائيڪ جي ذريعي ساڻن قائم رهيو. ٻڌندڙن طرفان مٿس ڪيترائي بيت ۽ شعر سرجيا ويا، جن مان خبر پوي ٿي تہ "فتح خان" ٻڌندڙن لاءِ ڪيڏي نہ پرڪشش ۽ دلاويز شخصيت هو!

سچ...! اڄ جڏهن آءٌ "ڪچهري" ڏانهن وڃندو آهيان تہ پيرن جو وزن وڌندو ويندو آهي... تہ اهي پير هاڻي ڪيئن ان "اوطاق" ۾ کڻي وڃان، جتي نہ جهونو آهي، نہ ڏاڏو آهي. نہ فتح خان آهي ۽ نہ ئي سهڻو سڏائيندڙ سيد صالح محمد شاھ موجود آهي!

- عرفان علي انصاري

* * * * *

ثقافت جو پارکو

سيد صالح محمد شاهه ولد سيد دادن شاهه 4- اپريل 1938ع تي حيدرآباد لڳ ڳوٺ دريا بيگ مغل ۾ ڄائو. پاڻ ريڊيو، ٽي.وي، اسٽيج ۽ فلم جو مشهور آرٽسٽ ۽ سنڌي لوڪ ادب جو وڏو ڄاڻو آهي. اديب عالم جو امتحان پاس ڪيائين، انگريزي ڄاڻي ٿو. ڌنڌو زميندارِي اٿس.

سيد صالح محمد شاهه سنڌي لوڪ ادب، ثقافت ۽ فن جي دنيا ۾ هڪ وڏو نالو آهي. شاهه صاحب جو نالو ايندي ئي سنڌي لوڪ ادب جي سڄاڻپ اِيري سامهون اچي ٿي. لوڪ ادب کي ڪتابي صورتن ۾ آڻڻ ۽ محفوظ ڪرڻ ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪوششن کي وساري ممڪن نه آهي، پر لوڪ ادب کي روزانو آواز جي لهرن تي عوام ۾ آڻڻ وارو اهم ڪم سيد صالح محمد شاهه ڏاڍي خوبصورتيءَ سان سرانجام ڏنو آهي.

شاهه صاحب جي خاندان ۾ وڏا شاعر، اديب ۽ عالم ٿي گذريا آهن. گهريلو ماحول ۾ کيس لطيف سائينءَ جو رسالو ۽ شاهه ڪريم جو ڪلام صحيح تلفظ سان ٻڌڻ ۽ پڙهڻ جو موقعو مليو. سندس خاندان جو هڪ وڏو شاعر سيد ڪبير شاهه جنهن کي "لوڪ ادب جو امام" مڃيو وڃي ٿو. ان جي ڪلام جو به مطالعو ڪيائين. سيد نورمحمد شاهه "نورل"، جيڪو صاحب ڪليات شاعر ٿي گذريو آهي، اهو سيد صالح محمد شاهه جو نانو هو. انهيءَ صاحب جي ذاتي شفقت ۽ پرورش کيس بوليءَ ۽ ادب جو شعور بخشيو.

سيد صالح محمد شاهه اڃا تعليم مڪمل نه ڪئي هئي، ته پنهنجي هم ڪلاسي ۽ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي اڳوڻي اناؤنسر عبداللطيف عباسي جي صلاح تي 4- اپريل 1958ع تي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سان منسلڪ ٿي ويو. جتي پاڻ اناؤنسمينٽ کان سواءِ لکيل تقريرون پڙهڻ، ڊرامن ۽ فيچرس ۾ پارٽ ڪرڻ ۽ مختلف پروگرامن ۾ مختلف قسمن سان حصو وٺندو رهيو. ليڪن ريڊيو جي جنهن ڪردار کيس مثالي شهرت بخشي اهو آهي "فتح خان" جو ڪردار، جيڪو ڇاليهن سالن کان مسلسل ڪاميابيءَ سان ادا ڪندو اچي ٿو. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان 29-آڪٽوبر 1959ع کان ڳوٺاڻي ڪچهريءَ جو هڪ پروگرام نشر ٿيڻ لڳو. 20- جولاءِ 1960ع تي ان جو نالو بدلائي "جمهور جو آواز" رکيو ويو ۽ هاڻي ان پروگرام جو نالو "سون ورني ڌرتي" آهي. ان پروگرام ۾ صالح محمد شاهه شروع کان وٺي پنهنجو اصل آواز بدلائي، ٻهراڙيءَ جي هڪ جهور پوڙهي جو ڪردار "فتح خان" جي روپ ۾ پيش ڪندو رهي ٿو، جنهن کي هر طبقي جي ماڻهن ڏاڍو پسند ڪيو آهي. هن پروگرام کي ڪارگر بڻائڻ لاءِ شاهه صاحب سوچيو ته جيستائين هن پروگرام کي قومي قالب ۾ نه آندو ويندو تيستائين ڳوٺاڻا صحيح معنيٰ ۾ ترقي ڪري نه سگهندا. انهيءَ مقصد لاءِ هن "سنڌي لوڪ ادب" جي مختلف صنفن کي سهارو بڻايو. شاهه صاحب موسيقي، ڳجهارتن، بيتن، لوڪ ڪهاڻين، ڪافين، پاڻ سڳورن ۽ پنجتن پاڪ سان واسطو رکندڙ واقعن ۽ عقيدن وارن مثالن کان سواءِ زراعت، تعليم، صحت، ادب جي موضوعن ۾ رهنما اصول استعمال ڪيا، جنهن ڪري هيءَ ريڊيو پروگرام صحيح معنيٰ ۾ يادگار بڻجي ويو آهي. شاهه صاحب جو تعلق جيئن ته ٻهراڙيءَ سان آهي ۽ کيس ٻهراڙيءَ جي ماحول، ريتن رسمن ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جي سڃاڻ آهي، ان ڪري سندس پروگرام ڳوٺاڻي ڪچهريءَ جو سچو پچو عڪس بڻيل آهي. سندس سادي ۽ سليس گفتگو ۽ سوال جواب ٻڌي ان ڳالهه جو احساس ٿيندو آهي ته شاهه صاحب واقعي علم ۽ ادب جو وڏو پارکو آهي. ڪچهريءَ وارا کيس "ڏاڏا سائين" يا "جهونا" جي لقبن سان سڏيندا آهن. کيس شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي ڪلام کي صحيح تلفظ ۽ لهجي سان پڙهڻ ۾ به مهارت حاصل آهي. پاڻ پاڪستان ٽيليويزن ڪراچي سينٽر تان ٽيليڪاسٽ ٿيندڙ عوامي پروگرام "اوطاق" ۽ هاڻي "رس رهاڻ" ۾ پڻ ڪمپيئرنگ جا فرائض سرانجام ڏيندو آهي. لوڪ ادب سان ڇاهه رکندڙن ۾ اهو پروگرام نهايت مقبول آهي. شاهه صاحب ڪجهه سنڌي فلمن ۾ پڻ ڪم ڪيو آهي. فني خدمتن جي اعتراف ۾ حڪومت پاڪستان طرفان صدارتي ايوارڊ "تمغهٔ حسن ڪارڪردگي"، ٽيليويزن طرفان گولڊ ميڊل، سگا طرفان گولڊ ميڊل، شاهه لطيف ڪلچرل سوسائٽيءَ طرفان گولڊ ميڊل ۽ ٻين مختلف تنظيمن طرفان ڪيترائي ايوارڊ ۽ سندون مليل آهن. ("مارو جي ملير جا"، ص 340)

- خادم حسين چانڊيو

* * * * *

سگهڙن جو سينگار: سگهڙ عبدالرحمان مهيسر

52- 1951ع واري دؤر ۾ سنڌ جي مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لوڪ ادب کي سهيڙڻ جو ڪم سنڌ جي سگهڙن سان ڪچهرين ڪرڻ سان شروع ڪيو. کين ڪچهرين جا آداب ۽ طريقا سيکاريائين. ڳجهارتون ڏيڻ ۽ ڳولڻ جا طريقا سمجهايائين ۽ ڏور جي فن کان پڻ واقف ڪيائين. پوءِ سندن همٿ افزائي خاطر کين اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي تي آندائين.

اوائلي دور ۾ سگهڙ بيڙو فقير ڪنڀار سندس ساٿي رهيو. جنهن کي بلوچ صاحب سگهڙپائيءَ جي سکيا ڏني ۽ ڪچهرين جو مور بڻايائين. هڪ لڳا ڳوٺ رفيق مهيسر ۾ حاجي فقير مهيسر سان سندس ڳوٺ ۾ وڏي ڪچهري ٿي. ان ڪچهريءَ ۾ عبدالرحمان مهيسر بہ موجود هو. بلوچ صاحب جي ڪچهريءَ مان متاثر ٿيو ۽ 1976ع ۾ کيس دعوت ڏئي پنهنجي ڳوٺ ۾ سگهڙن جي وڏي ڪچهري منعقد ڪيائين ۽ ان طرح لاڳيتو ڪچهريون ڪندو رهيو. جڏهن بيڙو فقير وفات ڪري ويو تہ عبد الرحمان بلوچ صاحب سان گهڻو گڏ رهيو ۽ سندس صحبت ۾ گهڻو پرايائين. ويندي حياتيءَ جي آخري ڏينهن تائين.

سگهڙ عبدالرحمان مهيسر ڳوٺ رفيق مهيسر ۾ نومبر 1945ع ۾ ڄائو. سندس والد محمد صالح حافظ قرآن هو ۽ سندس وڏا رياست جي ميرن صاحبن جا مقرره حافظ هئا. عبدالرحمان ابتدائي تعليم پنهنجي والد کان حاصل ڪئي. قرآن پاڪ ناظره ۽ پنج سيپارا حفظ ڪيائين. پوءِ سنڌي ۽ انگريزي پڙهي ميٽرڪ تائين پهتو. پرياسي جي ڳوٺن ۾ ٿيندڙ ڪچهرين ۾ ڏور، بيت، ڳجهارتون ٻڌي ياد ڪري حصو وٺندو هو. ڳوٺ جي وڏي سگهڙ حاجي فقير مهيسر کان ڏور جي اصلاح ڪرائڻ ۽ شاعري جي سکيا ورتائين ۽ ان طرح ڏور، سينگار ۽ هنر جا بيت، ڳجهارت، ڏٽ، پرولي ۾ پاڻ ملهايائين.

عبدالرحمان کي قدرت طرفان وڏي ڏات مليل هئي. سندس ذهن ايترو تہ تيز هو جو هو ڪچهريءَ ۾ ويٺي ويٺي، ٻڌن جون ٻڌون قافيي ۽ رديف سان، في البديه جوڙي وٺندو هو. بلوچ صاحب سان گڏ سنڌ گهمڻ وارن سفرن کي بہ پنهنجن بيتن ۾ خوب قلمبند ڪيو اٿس. سندس اعليٰ ذهانت متعلق بلوچ صاحب "سنڌي سينگار شاعري" ۾ لکي ٿو تہ: "عبدالرحمان پنهنجي ذهانت سان پهريائين ڏور جي ڪچهري هٿ ڪئي ۽ پوءِ خاص طرح سينگار جي سگهڙائپ ۾ گوءِ کنيائين. کيس سينگار جو فن گهڻو ياد آهي ۽ ان ۾ هن وقت هو سڀني کان برک آهي"

مهيسر صاحب مکڻ ۽ ماکيءَ وانگر منڊو ۽ منهن تي سدائين مرڪ رکڻ وارو پُربهار شخص هو. چاپڻيئين سونهاري ۽ مٿي تي سنڌي اڇو پٽڪو سڄ پيچ سنڌ جي ساڃهہ وند ۽ چڱي مڙس جو ڏيک ڏيندو هو.

عبدالرحمان ريڊيو حيدرآباد تي نوجوانيءَ کان وابستہ رهيو. ڪيترائي پروگرام ريڊيو ڪراچيءَ تي ڪيائين ۽ ريڊيو خيرپور سان لاڳيتو منسلڪ رهيو. 1975ع کان وٺي ٽي وي ڪراچيءَ تي مهراڻ رنگ، سنڌ سينگار، اوطاق، ڪچهري ۽ رس رهاڻ ۾ گهڻو نڀايائين. سندس فن جي مڃتا ۾ کيس ايوارڊ ۽ اعزاز انعام اڪرام مليا.

عبدالرحمان جا ٽي ڪتاب گهڻو مشهور آهن: مهيسر جي مامر، مهيسر جي موج ۽ مهيسر جي مرڪ.

ان طرح سندس بيو گهڻو مواد اڻ ڇپيل صورت ۾ موجود آهي. سندس مرتب ڪيل ڪتابن ۾ "ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون قرب ڀريون ڪچهريون، سگهڙن جا سلام ۽ دعائون"، "ضلعي خيرپور جا حال حيات سگهڙ"، "فقير مياداد بابت روايتون" ۽ "گنيءَ جا گن" شامل آهن.

سنڌ جو هي ناميارو سگهڙ 7 مئي 2007ع تي پنهنجي اباڻي ڳوٺ رفيق مهيسر ۾ گذاري ويو. الله کيس جنت الفردوس ۾ جاءِ عطا فرمائي آمين.

- احسان علي لغاري

ڪجهه چوڻ لاءِ اجازت جي هجي!

امداد حسيني

ٽِـ-ماهي "مهراڻ" سيارو 2006ع ۾ عزيز ڪنگراڻيءَ جو "شاعريءَ سان دشمني- هڪ جائزو" ڇپيو آهي. "شاعريءَ سان دشمني" تي ڏاڍي "دوستيءَ" سان اهو جائزو لکيو ويو آهي. مون کي ان جائزي بابت ڪجهه چوڻو آهي. آءٌ ڪوشش ڪندس تہ اصل موضوع تان نہ ٿـڙان. جيئن عزيز ڪنگراڻي ٿڙيو آهي! هن ان جائزي ۾ هڪ هنڌ معيار ۽ مقدار جي بہ ڳالهہ ڪئي آهي. پر هن پاڻ بہ ان تي عمل نہ ڪيو آهي. انڪري انهيءَ جائزي ۾ سَـٽ گهٽ ڦوڳ وڌيڪ آهي. ص 81 تي عزيز لکي ٿو:

"اهو چوندي ڏاڍي ڏکيائي ٿئي ٿي تہ امداد اياز جي شعر جي جيڪا تقطيع ڪئي آهي سا درست نہ ڪئي آهي. امداد جي بيان ڪيل تقطيع خود ڳالهائي ٿي."

ان کان پوءِ هن اها سٽ، منهنجي تقطيع سوڌي ڏني آهي:

اي ايا (ز) /هوءِ اڄ/من ليا/ئي وئي

سٽ ڏيڻ کان پوءِ عزيز لکي ٿو تہ:

"امداد کي خبر آهي تہ "اياز" لفظ ۾ جيڪو "ي" کان پوءِ "الف" حرف علت طور ڪم آيل آهي سو تقطيع ۾ حذف ڪري سگهجي ٿو ۽ حذف ڪرڻ علم عروض جي عين مطابق آهي."

ان کان پوءِ عزيز پنهنجي حساب سان تقطيع ڪئي آهي، جيڪا سندس راءِ موجب "بهتر" ۽ "اصولن موجب تقطيع" آهي. اها تقطيع هن ريت آهي:

اي ايز/هوءِ اڄ/من ليا/ ئي وئي

جڏهن تہ اها تقطيع نہ رڳو "بهتر" نہ آهي، بلڪ "اصولن موجب" بہ نہ آهي! عروض ۾ اصول اهو آهي تہ جڏهن حرف علت (الف، و، ي) لفظ جي آخر ۾ اچي تڏهن ئي ان کي حذف ڪرڻ جي رعايت آهي. ٿئي هيئن ٿو تہ ڪمپوزنگ/ پروف جون چُـڪون رهجي ٿيون وڃن ۽ اُهي شاعر جي کاتي ۾ وڌيون ٿيون وڃن. مثلاً اسحاق سميجي جي مرتب ڪيل "گيڙو ويس غزل" ۾ اهڙيون ڪيتريون چُڪون آهن. جيڪي مرتب کي درست ڪرڻ کپنديون هيون. مثلاً:

هيءَ هيءَ بسنتو! هي قـول پنهنجا،
ڪنهن لاءِ آنـدوَ منهنجـي پڇاڻـان؟
هيءَ هـيءَ گهـٽائو برسـي نـہ برسوَ.
هيءَ هيءَ اُجايل هـي پـنون پاڻان!

ظاهر آهي تہ اتي "هيءَ هيءَ" آهي. منهنجي راءِ ۾ اياز جي مٿي ڏنل سٽ ۾ "هوءِ" بدران "اوءِ" هوندو:

اي ايا/ز(ا) وءِ اڄ/من ليا/ئي وئي

اتي 'ز' اوءِ سان ڪٺي/ڳُنڍي پوندي. سنڌيءَ ۾ اُو (هو)، اُوءِ (اُهي)، اوءِ (هوءِ) متبادل لفظ طور موجود آهن:

ألا اچن اُوءِ، جن آئي من سَرهو ٿئي

ڪمپوزر "اوءِ" کي غلط سمجهيو ۽ اُن کي "هوءِ" سمجهيو ۽ نظر پـُل کان اها چُڪ رهجي وئي. ان ريت "گيڙو ويس غزل" جي هڪ غزل جي هڪ سٽ ۾ پورو هڪ رڪن (فعلن) ڪٽل آهي ۽ اها نظر پُـل جي ڪري پروف چُـڪ آهي، جيڪا درست ٿي پئي سگهي.

عزيز ان سٽ جي حوالي سان وڌيڪ لکي ٿو:

"اياز جهڙي آرٽسٽڪ اپروچ رکندڙ آرٽسٽ جي اها ڪمزوري سمنڊ ۾ سُـئي ڪيرائڻ جي مترادف ٿيندي." (ص 81)

جڏهن تہ سمنڊ جو پنهنجو ڪارج آهي، سُئيءَ جو پنهنجو- ۽ لفظ جو پنهنجو. سمنڊ خدا جي تخليق آهي. سُـئي

انسان جي تخليق آهي- جيڪا:

ڍڪي اُگھاڙن کي، ڪين ڍڪيائين پاڻ

سٽي لاءِ شاهه سائينءَ جي اها توصيف اُن کي سمنڊ کان اُتاهون ڪري ٿي. لفظ بہ انسان جي تخليق آهي. سٽي ۽ سمنڊ بہ لفظ آهن، جيڪي انسان جا عطا ڪيل آهن. انڪري تنقيد جي جائزيڪار کي 'لفظ' جي واهپي ۾ سچيت رهڻ جڳائي. پنهنجي لکڻيءَ ۾ عزيز پاڻ بہ ان کي "ڪمزوري" مڃي ويو آهي! ان پاڱي ۾ هن لطيف کي بہ وچ ۾ آندو آهي:

"مان محترم ۽ مڪرم نقادن کي نماڻي گذارش ڪري ويهندو آهيان تہ اوهان ڪڏهن شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ ڪم آيل ڇند وديا جو ڇيد ڪيو آهي؟" (ص 80)

تہ ان جو جواب آهي 'ها'. ڪيس ان ڏس ۾ ڊاڪٽر جهمٽ مل خوبچند ڀاوناڻيءَ جو "ڇند سڳنڌ" پڙهڻ کپي. گڏوگڏ ڊاڪٽر الياس عشقيءَ جو ان ڏس ۾ ڪيل ڪم بہ ڏسڻ کپيس ۽ تنوير عباسيءَ جو بہ. اهو سمورو مواد ٽہ- ماهي "مهراڻ" ۾ ڇپيل آهي.

فياض ڇندڪليريءَ جي بيت جي حوالي سان لکندي عزيز ماترڪ ڇند ۽ عروض کي ٺهڪائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. عزيز پاڻ بہ بيت لکيا آهن ۽ مون کي لڳي ٿو تہ هن ماترڪ ڇند بدران عروض تي ئي بيت لکيا آهن. هو انهن کي هيئن ٿو ٺهڪائي:

دوها ڇند

13 ÷ 11 (عروض موجب: فعلن فعلن فاعلن، فعلن فعلن فاع)

سورٺا ڇند

11 + 13 (عروض موجب: فعلن فعلن فاع، فعلن فعلن فاعلن) (ص 86)

ماترڪ ڇند ۽ عروض ڌار ڌار گهاڙيٽا (Formats) آهن. هتي آءٌ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ لاءِ اياز جو هڪ دوهو (للت پد) ڏيان ٿو (هڪ ڀيري اسحاق سميجي جڏهن چيو تہ "اياز نوجوانن جو شاعر ناهي" تڏهن بہ مون اهو دوهو سندس راءِ کي رد ڪندي پڙهيو هو):

پريت ڪئيسي، گيت ڇياسي، ٿيو اهو انجام
ڳليءَ ڳليءَ ۾ ڳالهه اسان جي، نگر نگر بدنام

'ٿيو اهو'، "ڳليءَ ڳليءَ" ۽ "نگر نگر" ۾ ٽوڙي جو 6 ماترائون آهن، پر اهو 'فعلن فع' ڪونہ ٿيندو.

تنوير جون سٽون آهن:

سانت سانت ۾، پانت پانت جون
ڳالهيون ٿينديون گهٽيون گهٽيون
سانت سانت ۾، پانت پانت جون

انهن ۾ 8 ماترائون آهن، پر اهي "فعلن فعلن" نہ ٿينديون. پنهنجي ان جائزي جي هڪ پاڱي ۾ "شهر" نظم جي ڪجهه سٽن جي عزيز پنهنجي ليکي تقطيع ڪئي آهي ۽ انهن ۾ 'وزن جي اٿاٿ' کي واضح ڪيو آهي. هو 'وري بہ وزن جي ڪوٽ کي ظاهر ڪرڻ کي ڪارنامو' نٿو سمجهي!

ان کان وڏو اختلاف هن کي ٻوليءَ/ لفظ/اُچار جي حوالي سان آهي، جنهن کي پاڻ 'بگاڙ' سان تعبير ڪري ٿو ۽ 'امداد حسينيءَ جي اهڙي مشق دڪدائڪ محسوس' ٿي ٿئيس! ڇو تہ ائين سندس چوڻ پٽاندر "ٻوليءَ ٽوڙي شعر جي نغمگي ۽ ردم ڏڪجن ٿا." پوءِ هن هي لفظ ڏنا آهن: "ٻُٽ" "ڄڀ" "ٽڙڪيل" "پيل" "ٻج" "نج" "ويل" "اُپ" "ڦٽ" "لٽل" کان پوءِ "وغيره" لکڻ بہ هن ضروري ڄاتو آهي. اهي هن جي چوڻ موجب "سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۽ اصلي اُچارن موجب ڪم آيل نہ آهن. هن پاڻ بہ انهن لفظن تي اعرابون نہ ڏنيون آهن. ويلُ اهو آهي تہ جڏهن پوري اُچار سان لفظ آيو آهي تہ اُن تي بہ اعتراض ڪيو ويو آهي، مثلاً:

- ٻج ڪيترو بہ نِجُ سهي پر مريو وڃي
- هي منگهہ ڄڻ تہ ڦاهي تي ڳاٽو ڪو ٽڙڪيل
- وڻ ساڻ جيئن وَلِ هجي ڪا ٻڪين پيلَ

انهن لفظن تي اعرابون ناهن ۽ ڪٿي پروف جون چُڪون آهن. مثلاً:

ٻج ڪيترو بہ نج سهي پر مريو وڃي

ان سٽ ۾ 'نج' جي 'ج' تي 'پيش' ناهي ۽ بجاءِ ان جي تہ عزيز ان کي زورائتي اُچار سان پڙهي ها. ڇاڪاڻ تہ هو پاڻ بہ شاعر آهي، ان کي ماڳهين 'وزن جي اٿاٿ' وزن جي ڪوٽ، ٻوليءَ جو 'بگاڙ' 'ٻولي ٽوڙي شعر جي نغمگيءَ ۽ ردم' جي ڏڪجڻ جهڙيون فتوائون صادر ٿو ڪري! وزن/ ردم/ نغمگيءَ سان نہ پڙهي سگهڻ جو ڏوهہ سٽ تي اُڇلي ٿو وڃي، جيڪو اُن ۾ موجود آهي.

هيٺين سٽ ۾ بہ 'هتان' جو 'الف' حذف ٿيندو ۽ 'هـتان' جي 'ت' کي زورائتي اُچار سان پڙهبو ۽ تقطيع ۾ بہ ائين ٿي ڳڻبو:

اُپ مان ز/مين مان هـ/تہ (ان) هُتان جـ/ تان ڪتان

هن سٽ ۾ بہ 'ڪوئي' کي 'ڪو' ڇپيو ويو آهي. جڏهن تہ اصل ڪتاب ۾ 'ڪوئي' آهي:

۽ چوڌڪ/چوڌڪ چڻ تہ/ ڪ (و) ٿي ڦٽ ڪ/رڙيءَ لٿل

ان ريت هيٺين سٽ مان بہ 'ڪو' لفظ ڪٽل آهي. جيڪو اصل ڪتاب 'شهر' جي ان سٽ ۾ موجود آهي:

ڪو پوُ نہ/ پيل ڏپُ/ نہ ڪو ڏا؛/هو هتي

'ٽـڙڪـيـلُ'. 'پـيـلُ' 'ويـلُ' کي بہ هو اصل اُچار وارو نٿو ليکي نہ ٿي وري انهن جو اصل اُچار ٻڌائي ٿو! مٿين سٽ ۾ 'ڏپ' جي 'پ' تي پيش نہ آهي. پر هو اُن کي صحيح (ڏپُ) ٿو پڙهي ۽ ڳڻي. پر 'نـجُ' کي نہ تہ ائين پڙهي ٿو. نہ ڳڻي ٿو!

ٻج ڪيئہ/رو بہ نـجُ/سهي پرم /ريو وڃي

هيٺين سٽ ۾ بہ 'ڪا' ڪٽل آهي. اصل ڪتاب ۾ 'ڪا' موجود آهي:

وڻ ساڻ/جيئن وَل/هجي ڪا ۽/ڪين پيـلَ

عزيز ڪنگراڻيءَ 'ٻوليءَ بگاڙ' وغيره جي زمري ۾ ٻيا هي لفظ ڏنا آهن: ڇپ. ٻـٽ. ٻج. نج. اُپ. ڦٽ...! اچو تہ اهڙن لفظن جا ڪجهہ مثال ڏسون:

وڻ ۾ پـنَ تہ ڪيئي آهن
پـوءِ بہ پـن پـن هيڪلڙو
(اياز- 'راج گهاٽ تي چنڊ'. ص 118)

ان شعر جي مٿين سٽ ۾ 'وڻ' هلڪي اُچار ۽ 'پَـنَ' پوري اُچار ۽ هيٺين سٽ ۾ 'پن پن' پوري اُچار سان نہ آيو آهي. تنوير ان سرشتي کي هلڪو ۽ زورائتو اُچار چئي ٿو ۽ اهو سنڌي ٻوليءَ جي عين مزاج وٽان آهي. ۽ عزيز ڪنگراڻي ان کي صحيح نٿو سمجهي. جڏهن تہ هو پاڻ صحيح نہ آهي:

ســانوريون نيـنـگريون پنـڌ ۾ ڦـڻ لــــڏن
جيـٽ ۾ جـڻ پيـا انـب جـا وڻ لــــڏن
(اياز- 'راج گهاٽ تي چنڊ' ص 118)

لڻ (ڦـڻ) وڻ (وَڻ) ۽ ٻيا قافيا هلڪي اُچار وارا ڪتب آيا آهن.

- وڄن ڪابل جو ڪاهي پُرن جو پوربي ڏڳَ تي
(علي آڪاش تہ- ماهي 'مهراڻ' سيارو 2006 ص 176)

اتي 'ڏڳ' جي 'ڳ' هلڪي اُچاربي.

تون ملينءَ مون کي تہ سارو جڳَ مليو ٻيو ڇا کپي
(اياز- 'راج گهاٽ تي چنڊ' ص 183)

- ڪجهہ بہ نٿو اڄ پاسي من کي
(ساڳيو ص 182)

انهن ۾ 'جڳَ' 'اڄَ' هلڪي اُچار سان آيا آهن.

ان ريت جيئن/ جئن/ جن؛ (جئين). ڪيئن/ڪئن/ڪن؛ تيئـن/تئـن/تـن؛/(تئيـن). هيئـن/ هئـن/هـن؛ ائين/اين؛/ان؛/ائين لفظن جون اهي مستعمل صورتون آهن. خود عزيز ڪنگراڻيءَ بہ ان قسم جا لفظ مستعمل صورت ۾ ڪتب آندا آهن:

- تو وٽ ٻولي ٻاجهہ جي. تو وٽ پرت ۽ پيار
[وَٽـ وٽ]
- عشق نہ آهي، جو نہ آ، سُونهن کي سربسجود
[سُنهن ٿي، لکڻ. پڙهڻ. ڳڻڻ کپي]
- ڪڙم اهڙو ڪيڙ. جو حق هاڪاري وٺي
[حَقُ]
- پوءِ ڪجان آرام. ماٺي تر جو آجيو
[تَـرَ]
- ڦـر ۾ ڪان ڪاڇي. لکي لڪندين ڪيترو
[ڦَـرَ]
- ڏر سان گڏ پڻ زر هجي. پول نہ ٿين پڌرا
[ڏَرِ]
(تہ- ماهي 'مهراڻ' اونهارو 2003ع)

تہ- ماهي 'مهراڻ' سيارو 2005ع ۾ عزيز ڪنگراڻيءَ جو هڪ غزل ڇپيو آهي:

درد لڳي ٿو جر جهڙو [جَـرَ]
روح ڪڪائين گهر جهڙو [گهَـرَ]

ان غزل ۾ سڀ قافيا (ٿر، تر، ڪر، ٻر....) هلڪي اُچار سان ٿي ڪتب آندا ويا آهن. هي مثال بہ عزيز جي شاعريءَ مان آهن:

جيون تان ويساهہ. تنهن پل ويندو آ لهي [پَلُ]
(مهراڻ' سرءُ ص 128)

۾ 'پل' هلڪي اُچار سان ڪتب آيو آهي.

سنڌ تي ڪڇندڙ هٽ آ لڳندو   [هَـٽُ]

(مهراڻ سيارو 2005ع)

اتي 'هٽ' هلڪي اُچار وارو آهي. اهو جائز بہ آهي، پر عزيز ڪنگراڻيءَ وٽ ناجائز (سپاويڪ، آسپاويڪ- نٿو لکان ڇاڪاڻ تہ ان تي بہ ڪن ڪي منيان تي لڳي!)

هاڻي عزيز ڪنگراڻيءَ جو ٻيو هڪ اعتراض. "آ، الف، ۽" اهڙا اکر آهن، جن سان انهن کان اڳ آيل اکر ڪٽي سگهجي ٿو. جيئن مٿي اياز جي هڪ سٽ جو مثال ڏنو اٿم:

اي ايا/ز (ا) وءَ اچ/من ليا/ئي وئي

عروض ۾ اها رعايت مليل آهي. غالب جي مشهور سٽ آهي:

هوئي تم دو/ست جس ڪي دشـ/مـ نـ(ا)سڪا آ/سمان ڪيون هو/

غالب جي هڪ ٻي سٽ آهي: بي سبب هوا غالب/دشمن آسمان اپنا:

بي سبب هوا غالب/دشمہ ناسمان اپنا/

اتي 'دشمن' جو 'ن' 'اسڪا' ۽ 'آسمان' سان ڪڇندو.

هيٺين سٽن جي تقطيع هيئن ٿيندي:

- تلـ ڪ (ا) نڪ/لين تاءِ/وڏي مار/ڪيٹ ڪان

- ۽ ڇوڙ/ڪي گهٽـيءَ ڪـ (ان)/ وٺي گاڏ (ي)/ڪاتـ(ي) تاءِ

هيٺين سٽ ۾ 'تاءِ' کي 'تائين' ڪيو ويو آهي ۽ ان تي عزيز بہ سواليہ نشانيون لڳايون آهن. جڏهن تہ اصل ڪتاب ۾ 'تاءِ' آهي. فاعلن کي فاعلات ڪرڻ جي عروض ۾ رعايت آهي.

سانوڻا/ڇي تہ ٿوهـ/تـ (ي) پر ڳالهہ(اُ)/ها ڪٿي

ان ۾ 'لهہ' 'اُ' سان ڪٽبي ۽ ڳٽبي.

اصل ۾ مڪمل اُچار واري ڳالهہ بہ عزيز منهنجي تـِـڳائي آهي، جيڪا مون "موڪيءَ مَـٽَ اُپـِٽيا" جي مهاڳ ۾ ڪئي هئي. "موڪيءَ مَـٽَ اُپـِٽيا" ۾ ڇپيل شاعريءَ جي حوالـي سان، مون اهڙن لفظن جي لسٹ ڏني هئي، جن کي پوري اُچار سان ڪتب آڻڻ لازمي آهي، مثلاً: سنڌ، رنگ، چنڊ، ننگو، سنگين، سنگدل، قنديل.... انهن لفظن ۾ 'ن' حذف نٿو ڪري سگهجي ۽ انهن کي سڌ، رگ، چڊ، نگو، سگين، سگدل، قديل..... ڪري ڪتب نٿو آڻي سگهجي. مون کي اميد آهي تہ عزيز ڪنگراڻي هاڻي "دڪدائڪ صورتحال" مان نڪري "سڪدائڪ صورتحال" ۾ اچي ويندو. پنهنجي لکڻين ۽ روين کي لاڳيتو رِيو ڪندي رهڻ سان ئي غلطين جو سڌارو ٿي سگهي ٿو.

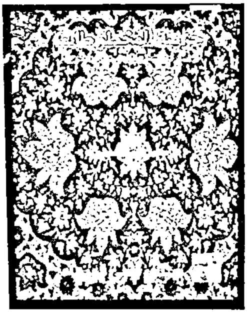

ٻي صدي هجري (8- عيسوي) ۾، سنڌ ۾ اسلام جي روشني ۾، مسجدن ۽ مڪتبن ۾ تعليم ۽ تربيت جو سلسلو شروع ٿيو. جنهن ۾ پڙهڻ ۽ پڙهڻ سان گڏ اکڻ ۽ سهڻو ڪري لکڻ کي خاص اهميت ڏني وئي. هن نئين نظام تعليم جي بنيادي درسگاهہ جو نالو ئي "مڪتب" مشهور ٿيو. يعني "لکڻ جي جاءِ". "مڪتب" کان پوءِ اعليٰ تعليم لاءِ مدرسا قائم ٿيا. جن ۾ "ڪتاب" ۽ "ڪتابت" (خوش خطي) کي وڏي اهميت ملي ۽ باقاعدي ڪتب خانا قائم ڪيا ويا. وقت گذرڻ سان ڪتبخانو هر مڪتب ۽ مدرسي جو لازمي جز بنيو. عالمن، حاڪمن ۽ ٻين پنهنجا ذاتي ڪتبخانا قائم ڪيا.

سنڌ ۾، انگريزن جي قبضي کان اڳ، پنهنجي آزادي واري دور ۾، مڪتبن، مدرسن ۽ ڪتبخانن جو وڏو وسيع نظام هو. جيڪو انگريزن جي قبضي واري هڪ سؤ سالن جي دور (1832- 1947ع) ۾ ختم ٿي ويو. مڪتب ۽ مدرسا ٻيهي ويا تہ ڪتبخانا بہ اُجڙي ويا. غلامي واري دَور ۾، پنهنجي تعليمي تهذيبي ورثي تي ناز ڪرڻ تہ خير، پر پنهنجن ڪتابن جي نالن وٺڻ وارا بہ ڪي ٿورا وڃي بچيا. 1950ع کان پوءِ، سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب تي تحقيق ڪندي، مون ڪن عالمن جا اُجڙيل ڪتبخانا ڏٺا تہ افسوس ٿيو ۽ اُنهن بابت لکيو. خاص طرح چوٽياري ۽ ولهار جي مدرسن جي باقي بچيل ڪتابن جون لسٽون شايع ڪيون. اهو ٿورو ڪم هو ۽ وڌيڪ جي ضرورت هئي. جنهن جي شروعات هن ڪتاب جي اشاعت سان ٿي رهي آهي.

محترم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جي ڪوشش سان سنڌ سرڪار کان مالي مدد ملي ۽ هن ڪم جي شروعات ٿي. مولوي محمد ادريس سومري صاحب جي ڪاوش سان ڪجهہ قلمي ڪتابن جون فهرستون دستياب ٿيون ۽ مخدوم سليم الله صديقي جي محنت سان هي ڪتاب مرتب ٿيو. اهي ٽيئي سائين احترام ۽ شڪريي جي لائق آهن.

هيءُ ڪتاب سنڌ جي علمي ۽ تعليمي عظمت جو نشان آهي. البت هي هڪ ابتدائي ڪوشش آهي جنهن جي تڪميل لاءِ اميد تہ ٻيو جلد بہ شايع ٿيندو. سون تي سهاڳو تڏهن ٿيندو جڏهن هن ذخيري جي علمي مطالعي سان وڌيڪ معياري ڪتاب شايع ٿيندا.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

[پيش لفظ- "خزينة المخطوطات". جلد-1.

سنڌي ادبي بورڊ. 2006ع]

تبصرا

"قنبر: هڪ اڀياس"

"قنبر: هڪ اڀياس" تعلقي قنبر جي تاريخ تي هڪ تحقيقي ۽ دستاويزي ڪتاب آهي. ڪتاب جي سائيز ڊيمي، قيمت 500 رپيا ۽ ضخامت 916 صفحا آهي. هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر آڪٽوبر 2006ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هن ڪتاب جا لکندڙ ۽ سهيڙيندڙ آهن: ستار هَڪڙو، درمحمد برڙو، دين محمد ڪلهوڙو، خادم رند، رياضت برڙو، زبيدا ميتلو ۽ محمد ايوب برڙو.

قنبر جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ تي نوجوان محقق ستار هڪڙي جو مضمون لکيل آهي، جنهن ۾ هن قنبر جي بيهڪ، تاريخي قدامت، وجود ۽ تعلقي جي قيام تائين چڱي خاصي روشني وڌي آهي. قنبر شهر جي 30 سالہ تاريخ تي درمحمد برڙي جو جامع مضمون 30 سال اڳ واري قنبر جي رستن ۽ گهٽين جو سير ڪرائي ٿو. "محبتي مندر" جي عنوان سان زبيدا پنهنجي مضمون ۾ اڄ کان ڪي چاليهارو سال اڳ واري مندر جي رونق کي دلڪش پيرايي ۾ بيان ڪيو آهي. خادم رند جو جهنگلي جيوت تي لکيل مضمون ڏاڍي سٺي معلومات مهيا ڪري ٿو. محمد ايوب برڙي جو "گهڻهڙ" تي لکيل مضمون نہ رڳو گهڻهڙ جي اوائلي اٿي ويهڻي ۽ رسم و رواج تي روشني وجهي ٿو بلڪ پوري ڳوناٺي زندگيءَ جي اڳوڻين حالتن جو عڪس پيش ڪري ٿو. سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي تنظيمن، ادارن ۽ شخصيتن تي پروفائل رياضت برڙي جا لکيل آهن. هيءُ نوجوان ليکڪ اڪيڊميءَ جو ڪُل وقتي ڪارڪن آهي ۽ پنهنجي جاڪوڙ ۾ هڪ انجمن آهي. قنبر تعلقي ۾ وسندڙ ذاتين، ڳوٺن ۽ تاريخي مڪانن تي راقم الحروف جا تحقيقي مقالا شامل آهن.

قنبر جي پوري تاريخ کي سمجهڻ لاءِ ستار هڪڙي جا مضمون وڏي وٿ آهن. ان طرح راقم جي تحقيق کي پڻ ويچار هيٺ آڻي سگهجي ٿو.

ستار هڪڙو نوجوان محقق آهي، جنهن پنهنجي مضمون ۾ قنبر خان جي ذات بابت مليل ٻن روايتن کي رد ڪيو آهي ۽ تازي کيل کوجنا موجب راءِ قائم ڪئي اٿس تہ قنبر خان ذات جو پنهور هو. هن کان اڳ ڪتاب ۾ قنبر جي ذات بابت ٻہ روايتون ڪتب آندل آهن. انهن مان پهرين روايت ڪلهوڙا خاندان ۽ ٻي روايت گوپانگ خاندان جي حق ۾ آهي. نوجوان محقق قنبر جي لڳ ڀڳ اوير ۾ جتي هينئر "هاسو ڊنڊ" آهي، اُتي "قنبر ندي" جا آثار بہ ڳولي هٿ ڪيا آهن. سندس تحقيق مطابق اها ندي "قنبر" جي نالي سان قنبر ۽ علي خان مان گذرندي خيرپور ناٿن شاهہ کان پار ٿي درياهہ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي ۽ اها ندي خيرپورناٿن شاهہ ۾ "قنبر ڇوڙ" جي نالي سان سڏبي هئي. اڄ بہ خيرپورناٿن شاهہ تعلقي ۾ "قنبر ڇوڙ" نالي هڪ ديهہ بہ موجود آهي.

اها حقيقت آهي تہ ڪلهوڙن کان اڳ شهدادڪوٽ کان وٺي دادو تائين سارو علائقو "پنهوار اسٽيٽ" ۾ شامل هو. قنبر شهر سان گڏوگڏ اُتر ۾ علي خان بہ واقع آهي. ستار هڪڙي جي تحقيق مطابق علي خان بہ پنهور هو. قنبر ۽ علي خان جا پونئير هينئر جيڪب آباد ۽ شڪارپور ۾ رهن ٿا. قنبر جو اولاد قنبر جي نالي پٺيان قنبراڻي سڏجي ٿو. اهو بہ پڌرُ ۾ آيو آهي تہ قنبر خان پنهور جو شجرو پنهورن جي موجوده سردار مير منظور خان پنهور وٽ موجود آهي. ڪتاب ۾ اسان قنبر جي وجود بابت امڪان ڏيکاريو آهي، تہ هيءُ شهر ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ آباد ٿيو. پر تازي کوجنا مان معلوم ٿئي ٿو تہ قنبر جي نالي سان هيءُ شهر مغلن جي وچ واري ايامڪاريءَ ۾ آباد ٿيو آهي. پر قنبر شهر جي مرڪز يعني لاهي چاڙهي واري مٿاهين حصي جي ڊول ۽ بيهڪ تي غور ڪبو تہ اهو حصو علي خان ۽ قنبر شهر جي نالي پوڻ کان

۽ گهڻو آڳاٽو محسوس ٿيندو. لڳي ٿو تہ اهو شهر ڪو اجا ڀيو هو، جنهن جي ڦٽڻ وڃڻ کان پوءِ پنهورن جي آبادڪاريءَ سان پيهر انهيءَ شهر "قنبر" جي نالي سان جنم ورتو آهي. قنبر جي اولهہ ۾ تقريباً 50 ڪلوميٽرن جي مفاصلي کان جابلو پٽي آهي، جتي تاريخي ماڳن مڪانن جا ڦٽل آثار دڙن جي شڪل ۾ مليا آهن. لِهور جو دڙو، نوزمان جو دڙو، دانوءَ جو دڙو، ياروءَ جو دڙو، ڏانديهڙ، راڀاري، ڏيروءَ جو دڙو، بدام جو دڙو، ليلا چنيسر جو دڙو ۽ باجڪ وغيره. اهي دڙا اڪثر ڪري"ساروهہ" جي ڪپ تي واقع آهن. "ساروهہ" ڪنهن زماني ۾ درياهہ جو وهڪرو هو. جيڪو ڪشمور وٽان درياهہ مان نڪري ڪاڇي مان گذرندو منڇر ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هن وهڪري جي ڀرپاسي شهر آباد هئا. ساروهہ جي وهڪري تبديل ٿيڻ کان پوءِ اهي شهر ڦٽي ويا. گمان غالب آهي تہ انهن شهرن جي ڦِٽڻ کان پوءِ اُتان جي ماڻهن موجوده قنبر طرف اچڻ شروع ڪيو هوندو. پوءِ هيءَ شهر پهريان ڪنهن ٻئي نالي سان آباد ٿيو هوندو.

قنبر ڪاڇي ۾ ٻرڙا قديمي قبيلو آهي. جيڪو اجا تائين اُتي رهائش پذير آهي. هن علائقي جي اوائلي تاريخ کي سمجهڻ ۾ ليلا چنيسر جو دڙو ۽ لهور جو دڙو ٻہ وڏي اهميت رکن ٿا. هي تاريخي ماڳ، قنبر ۾ ڳوٺ غيبي ديري جي ڀرسان ڦٽل صورت ۾ واقع آهن. لهور جا دڙا قنبر جي اولهہ ۾ "ساروهہ" جي ڪپ تي واقع آهن.

آءٌ سمجهان ٿو تہ هيءَ ڪتاب هن علائقي تي وڌيڪ ڪوجنا ڪرڻ ۾ محققن لاءِ بيحد معاون ثابت ٿي سگهندو. تحقيق جو ڪم مسلسل هلندڙ ٿئي ٿو، تنهنڪري هيءَ ڪتاب بہ قنبر جي تحقيق ۾ آخرين نہ آهي.

هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ لک ٿورا مڃجن، ڊي.سي.او قنبر- شهدادڪوٽ جناب مختيار حسين سومري ۽ اڪيڊميءَ جي بنيادي ميمبر ستار هڪڙي جا، جن صاحبن مالي معاونت ڪئي.

- دين محمد ڪلهوڙو

* * * * *

شهيد مخدوم بلاول

سنڌ جي ادبي حلقن ۾ آزاد قاضيءَ جو نالو ڪنهن بہ تعارف جو محتاج ناهي. سندس ان ادبي ڏاهپ جي خزاني مان ٻہ ڊزن کن ڪتاب ترجمي، ترتيب ۽ تخليق جي صورت وٺي پڙهندڙن جي هٿن تائين پهچي چڪا آهن. ڪتاب "شهيد مخدوم بلاول" سندس ان تحقيقي پورهئي ۾ هڪ وڌيڪ وٺندڙ ڪوشش آهي.

ڪتاب "شهيد مخدوم بلاول" سما دور جي تاريخي ٻرگُٺي باغبان ۽ موجوده دادو واري علائقي سان تعلق رکندڙ مشهور هستي مخدوم بلاول جي حيات، احوال ۽ سندس شهادت واري واقعي سان تعلق رکي ٿو.

نسب جي حساب سان لس ٻيلي جي ڄام /سمي خاندان سان تعلق رکندڙ هن بزرگ، سما ۽ ارغون حڪومتن جي عروج ۽ زوال کي پنهنجي اکين سان ڏٺو. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي تہ سنڌ جي مقامي سمن جي حڪومت جو عروج ۽ زوال ۽ ڌارين ارغونن جو سنڌ تي تسلط، ۽ انهن جي نائبن هٿان سنڌ جي ماڻهن تي ٿيندڙ ڏاڍ، تشدد،جبر ۽ ظلم جو اکين ڏٺو گواهہ هو. سنڌ ۾ سندس علمي فضيلت ۽ پاڪيزگيءَ جي وڏي هاڪ هئي. تفسير، فقهہ ۽ حديث جي وڏن عالمن مان ليکيو ويندو هو. تنهنڪري سنڌ جي عوامي حلقن ۾ ڪيس انتهائي احترام واري نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو. سندس ان تعظيم ۾ پورهيو ڪري حلال جي روزي ڪمائي کائڻ واري عمل اجا بہ وڌيڪ واڌارو ڪيو، پر سنڌ سان سندس "عشق" جو جذبو ان دور جي تاريخي حالتن جي تناظر ۾ سندس باقي عملن کان سگهارو عمل آهي. دريا خان کان پوءِ سنڌ ۾ مخدوم صاحب جي شخصيت ئي اها واحد هستي هئي، جنهن جي سنڌ سان محبت جي سچائيءَ تي سنڌ جي ماڻهن کي اعتماد ۽ ناز هو. اهوئي سبب هو جو دريا خان جي شهادت کان پوءِ سنڌ جي هن صوفي بزرگ، سنڌ جي وحدت جي بقا ۽ ڌارين حڪمرانن جي غلاميءَ خلاف ويڙهہ ڪرڻ لاءِ، سنڌ جي محب وطن قوتن کي هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ جو سڏ ڏيئي ٽلٽيءَ جي ميدان تي گڏ ڪيو.

جيتوڻيڪ اها پڻ هڪ تاريخي حقيقت آهي ته سنڌ تي شاهه بيگ جي حملي لاءِ هڪ مذهبي تحريڪ "مهدوي تحريڪ" جي آڙ ورتي وئي، جنهن جو مهندار سيد ميران محمد جونپوري نالي هڪ عالم هو. سنڌ ۾ اُن تحريڪ کي متعارف ڪرائڻ وارو قاضي قاضن هو. جيڪو سنڌس مريد هو، جنهن پنهنجي مرشد کي سنڌ ۾ تحريڪ جي ڦهلاءَ لاءِ تبليغ جي دعوت ڏني، جيڪا ظاهر ۾ ته مذهبي تحريڪ هئي، مگر اصل ۾ شاهه بيگ جي سنڌ تي قبضي ڄمائڻ لاءِ راهه هموار ڪرڻ جو بهانو هئي. ڇاڪاڻ ته شاهه بيگ پڻ ميران محمد جو مريد هو. تنهنڪري قاضي قاضن پنهنجي مرشد جي چوڻ تي مدد ڪرڻ ضروري سمجهيو. هوڏانهن مخدوم بلاول جڏهن محسوس ڪيو ته سنڌ جي وحدت جي بنيادن کي ڪمزور ڪندي، ان جي سياسي، ثقافتي ۽ اقتصادي قرلٽ کي مذهب جي آڙ ۾ جائز قرار ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي، تڏهن سنڌ جي هن معامله فهم، دورانديش ۽ وطن دوست عالم، استاد ۽ پاڪيزه صفت بزرگ ان پروپيگنڊه خلاف ۽ سنڌ مان مهدوي تحريڪ ۽ ارغوني حاڪميت کي ڌڪي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ بغاوت جو عَلم بلند ڪيو. ٽلٽيءَ جي ميدان تي محب وطن قوتن جي شڪست ۽ ارغونن طرفان سنڌ تي پنهنجو غلبو مضبوط ڪرڻ ڪان پوءِ، شاهه بيگ جي پٽ شاهه حسن، قاضي قاضن جي صلاح سان مخدوم بلاول کي راهه تان هٽائڻ لاءِ، ان کي سخت ترين سزا ڏيڻ جو پختو ارادو ڪيو ۽ گهاڻي ۾ پيڙايو.

"شهيد مخدوم بلاول" ۾ آيل مواد مخدوم صاحب جي ان المناڪ واقعي بابت بنيادي معلومات فراهم ڪري ٿو. جنهن جي فهرست ۾ سنڌ جي محققن جا مخدوم صاحب جي حيات، علمي فضيلت ۽ سنڌ جي وحدت جي قيام لاءِ ڪيل جدوجهد بابت مختلف وقتن تي لکيل مضمون شامل ڪيا ويا آهن.

فاضل مرتب ڪتاب کي ٽن حصن ۾ ورهايو آهي: حصو پهريون سوانحي خاڪو، حصو ٻيو علمي مباحثو ۽ ٽئين حصي ۾ ٻه ضميما شامل ڪيا ويا آهن. جن ۾ مخدوم صاحب جي شهادت واري واقعي تي ڪيل علمي بحث جو نچوڙ ڪڍي نتيجو اخذ ڪيو ويو آهي.

هن ڪتاب جو ٻيو حصو مخدوم بلاول جي شهادت واري واقعي جي سچائي، اصل حقيقت ۽ ان دؤر جي تاريخي حالتن کي سمجهڻ ۾ اهم ۽ مکيه مدد فراهم ڪري ٿو. جنهن کي وڏي ڌيان سان پڙهڻ جي ضرورت آهي. ان مواد جي اڀياس ڪان پوءِ ٿي خبر پئجي سگهندي ته ڪيڏي نه چالاڪيءَ سان ڇاٽي واٽي هڪ سازشي منصوبي هيٺ مخدوم صاحب جي شهادت جي واقعي کي تعصب ۽ نفرت جي بنياد تي متضاد بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اسان جي فاضل مرتب جي هيءَ ڪوشش نهايت ئي قابل تحسين آهي جو مفروضن جي بنياد تي پيش ڪيل غير صحتمند ۽ غير علمي رجحانن جي آڏو بند ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس ته ٻئي پاسي اصل تاريخي حقيقت ۽ سچ کي پڌرو ڪري تاريخ کي صحيح ڏگ تي لاٿڻ جي به ڪوشش ڪئي آهي. خاطري آهي ته محترم آزاد قاضيءَ جنهن محبت، پيار ۽ پابوهه سان هيءَ علمي پورهيو ڪري، تاريخي ذميواريءَ جي فرض ادائي ڪئي آهي، سندس اهو پورهيو سنڌ جي نوجوان نسل ۽ مستقبل جي ساڄاهه کي سنڌ جي تاريخ کي سمجهڻ ۾ اهم معلومات فراهم ڪندو. هيءَ ڪتاب گلشن پبليڪيشن حيدرآباد شايع ڪيو آهي ۽ ان جي قيمت اڍائي سؤ رپيا آهي.

- محمد آدم ٻُٽ

سنڌي لکو

سنڌي پڙهو

سنڌي سکو

سنڌي ڳالهايو!

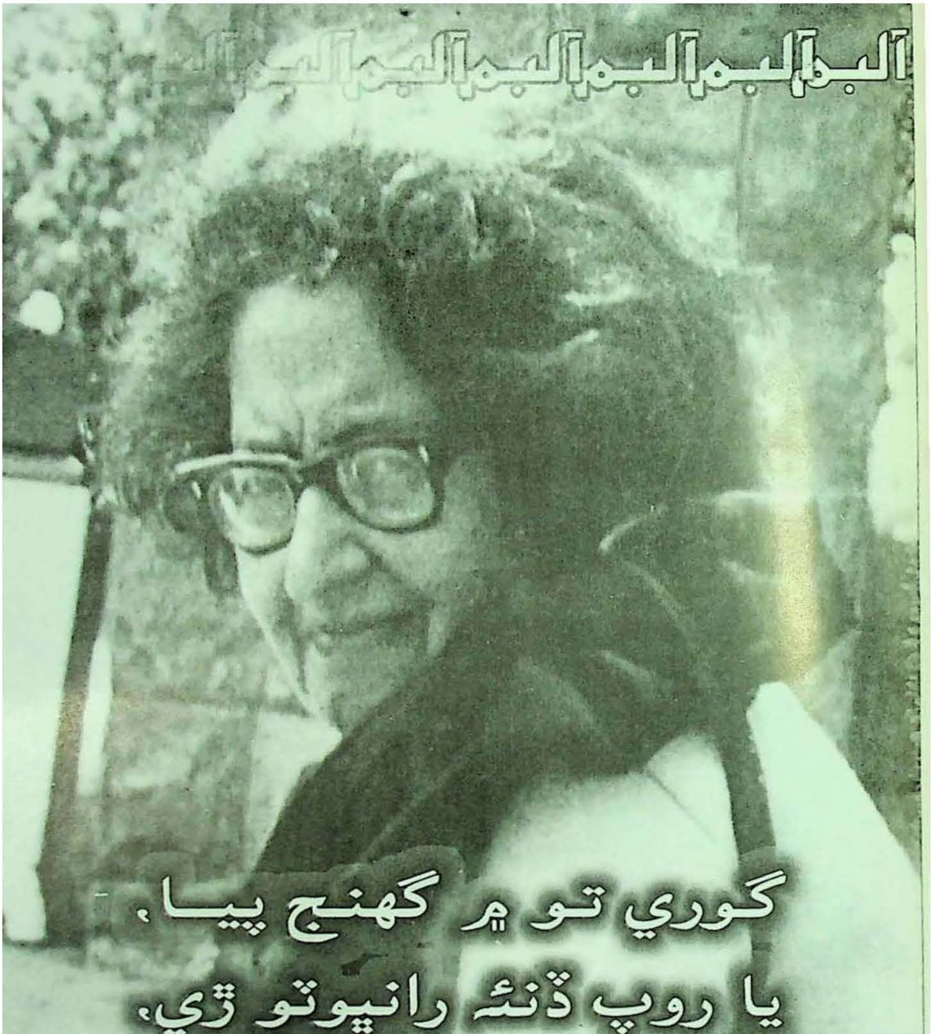
البم البم البم البم البم
گوري تو ۾ گهنج پيا،
يا روپ ڏنءُ رانيوتو ڙي،
هاءِ جواني جهوتو ڙي!
(اياز)

قرة العين حيدر جو ننڍپڻ

عيني جي هيءَ تصوير سندن
ڊرائيور تڏير پنهنجي ڪوارٽر ۾
بڻايل اسٽوڊيو ۾ ڪڍي

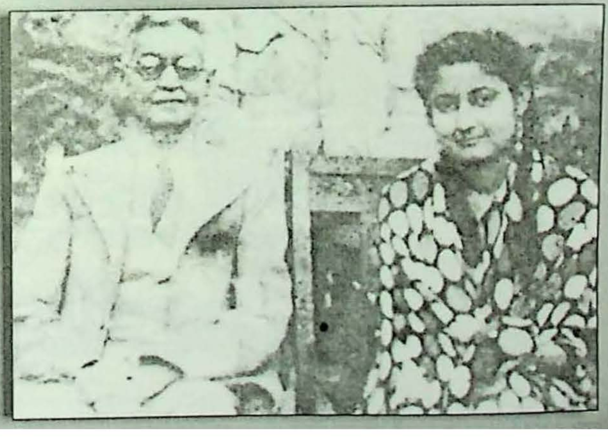

قرة العين حيدر ۽ يلدرم (والد)

آلبم آلبم آلبم آلبم آلبم آل

ای ٹی جوزف، راج، ق - ح،
چنچل کماری ماتُر، نفیس بانو حسن،
سنجیدہ سید محمد - بی اے کلاس میں۔

قرۃ العین حیدر، اسٹوڈیو فوٹوگراف

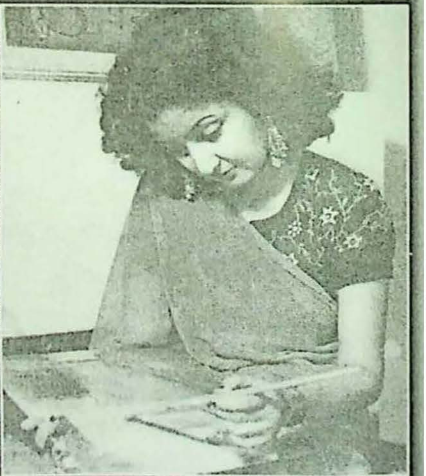

قرۃ العین حیدر، پینٹنگ کرتے ہوئے

آنند شنڪري، ڪملا ڊونگر ڪيري ۽ ق - ح
PEN ڪانگريس ٽوڪيو (1957ع)

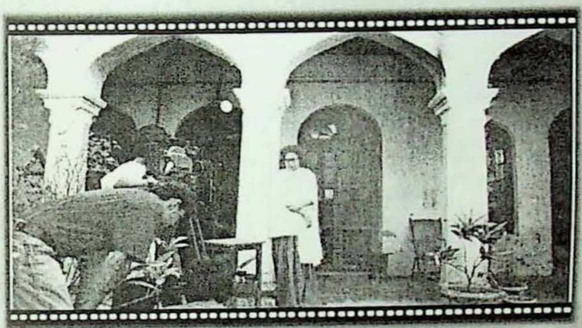

دستاويزي فلم "پڪچر پوسٽ ڪارڊ فرام نهٽور"
جي شوٽنگ دوران (1995ع)

انگريزي رسالي "امپرنٽ" جي آفيس ۾ جتي
ليکڪا پهرين مئنيجنگ ايڊيٽر ۽ پوءِ ايڊيٽر
جي حيثيت ۾ 1924ع کان 1968ع تائين ڪم ڪيو

لکنؤ ويجهو ڳوٺ ملھور ۾ پڪنڪ-
ساڄي: اي نلبي، ڪملا جسپال، ق-ح،
وملا جسپال ۽ باغ جو مالهي

آلبم آلبم آلبم آلبم آلبم آل

اڄو ۽ ق-ح

فيملي پڪنڪ، هاڪس بي

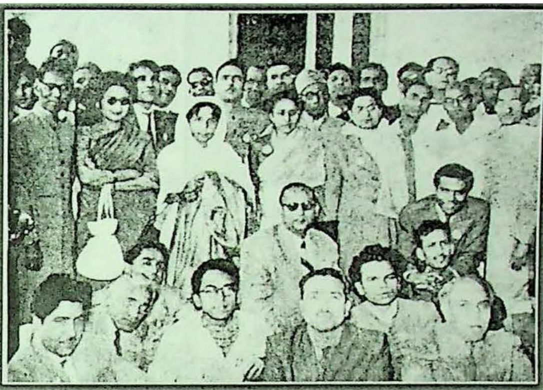

پاڪستان رائٽرز ڪلب افتتاحي اجلاس-
پهرين صف ۾: غلام عباس، ساقي فاروقي
شيخ اياز، پنيان ضمير الدين احمد،
مسٽر موسوي، صهبا لکنوي،
مسرت جهان تيموري، حفيظ جالندري،
روزي محمد حسين، اُم عماره،
جميل الدين عالي، شوڪت صديقي،
ابن الحسن، ق-ح، شاهد احمد دهلوي
(ڪراچي 1960ع)

آلبم آلبم آلبم آلبم آلبم آل

ق-ح، گيان پيٺ ايوارڊ وٺندي-
وزيراعظم چندر شيکر ۽
نرسمها راؤ وزير اطلاعات

ق-ح، ڀائي وير سنگهه ايوارڊ سان
(1991ع)

آلبم

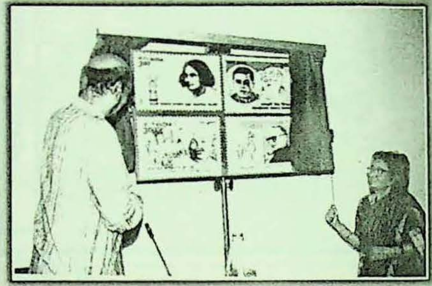

نئين دهلي ۾ ٽپال جي جشن ٽڪلين جو افتتاح ڪندي

ق-ح، اردو اڪيڊمي جي "ڪل هند بهادر شاهه ظفر ايوارڊ"
2000ع سان ڳڏ

ق-ح، اندرا گانڌي کان ترجمن تي "سوويت لينڊ نهرو ايوارڊ" وٺندي

نئين دهلي صدر جمهوريه هند ڊاڪٽر ذاڪر حسين -
"ساهتيه اڪيڊمي ايوارڊ" برائي 1967ع ڏيندي.

آلبم آلبم آلبم آلبم آلبم آلبم

سلميٰ صديقي، ڪرشن چندر ۽ ق - ح
31 ڊسمبر 1959ع جي شام، اشوڪا هوٽل
نئين دهلي ۾

فيض احمد فيض، ق - ح جي فليٽ نمبر- 2، آشا
محل نزد واردن روڊ بمبئي ۾

ق - ح، اشفاق احمد ۽ بانو قدسيه

مصطفيٰ حيدر ۽ ق - ح (پيءُ ڌيءُ)

اُڃا ميو ڀرڻ، تو کي ساريو سپرين!

[قرة العين حيدر... هڪ تاثر]

مدد علي سنڌي

21 آگسٽ 2007ع بمطابق 7 شعبان 1428هجري

اي ميل تي آيل ڪنهن سڄڻ جو ميسيج:

Madad: very bad news for you: Quratulain Hyder Died.

* * *

دوست منير پرڳڙيءَ جو سيل تي موڪليل مرثيو:

Sorrowful News.
Quratulain Hyder went to the way to the way of all.....

* * *

I Don't have a great mission in life and I never thought it was necessary for a writer to have me.
(a last interview with "DOOR DARSHAN").

* * *

هـــوت نـــه پـــانير هيئـــن،
آءُ جـا مـاري سـڄڻ تنهنجـي نينهـن،
ڇــڏي تــون ڪــو ڇپــر ونديـــن!
(شاهه لطيف)

****

۽ اهائي حقيقت آهي تہ ڏک سدائين قائم آهن ۽ جنهن ۾ سموريون حقيقتون ۽ حياتيون هر پل ڪوئجي ليون وڃن. يونان جي خبر ناهي تہ ڪهڙي فلسفي صديون اڳ چيو هو: "مان فقط اهو ڄاڻان ٿو تہ مان ڪجهہ بہ نٿو ڄاڻان!"

****

21-8-2007

اعجاز منگي جو فون:

- ادا اوهان قرة العين حيدر تي ضرور لکو.

- ها لکندس.... (مون تي ان مهل سخت ڊپريشن طاري هئي).

- نـہ... اوهـان کـي لکڻـو پونـدو. اوهـان ئـي عينـي جـي ڪهاڻين جو پهريون پيرو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

- ها سال 1980ع ۾.

- ادا، ان وقت اسان اوهان جي ئي ترجمي ڪيل ڪهاڻين ذريعي قرة العين حيدر کي پڙهيو.

ممتاز علي قريشي

- بس، اُهو واندڪائيءَ جـو وقت هـو. رولاڪ پڻي جـو زمـانو هـو. نـنـڍڙي هونـدي اسـان جي گهـر ۾ ادا وڏي ممتاز عليءَ وٽ قرة العيـن حيـدر جـي ڪهـاڻين جـو مجموعو "شيشے کا گهر" پيل هوندو هو، ڪاري جلد سان. اُهو زمـانو منهنجي خيـال ۾ 1960ع جو هو. ان کان پوءِ جڏهن شعور آيو تـہ مون اهو ڪتاب بعد ۾ پڙهيو.... اُن کان سواءِ "نقوش" رسالو بـہ باقاعدگيءَ سان اسـان جـي گهـر ۾ اينـدو هـو. 1966ع ۾ "نقوش" ۾ سندس ڪهاڻي "ڇهٽے اسير تو بدلا هوا زمانا تها" پڙهي هئي. ان ڪهاڻي مون تي ڏاڍو اثر ڪيو. 40 ورهيہ لنگهي ويا ان ڳالهہ کي، پر اها ڪهاڻي مون کي اڃا بہ ناهي وسري. پوءِ اُها ڪهاڻي مون سنڌيءَ ۾ ترجمو بـہ ڪئي. جيڪا انڊيمان مان ڪاري پاڻي جي سزا ڪاٽيندڙن تي لکي وئي هئي. ان ڪهاڻيءَ جو مکيہ ڪردار سڌير ڪمار بوس هو.

- "ڪڙا ڪوٽ ڀڳاس تہ ملڪ نہ مارو ساڳيا!" جي عنوان

سان توهان اها ڪهاڻي ترجمو ڪئي هئي.

- ها....اها ڪهاڻي سچ پچ تہ مون تي سدائين طاري رهي. پوءِ مون اُن ڪهاڻيءَ جي پس منظر ۾ ڪيترا سال ريسرچ ڪري انڊيمان بيٽ، ان ۾ موجود سيلولر جيل ۽ ڪاري پاڻي جون سزائون ڪاٽيندڙن جي لائيف تي تمام گهڻو مواد هٿ ڪيو. 1988ع ۾ جڏهن آءٌ لنڊن ويس تہ اُتي انڊيا آفيس لائبريريءَ مان انڊيمان جي سيلولر جيل ۾ عمر قيد جي سزا ڪاٽيندڙ سياسي قيدين جي لسٽ بہ ڪٺي آيس. اها لسٽ 1858ع کان وٺي 1947ع تائين پکڙيل هئي. اُن لسٽ ۾ بنگالي ڪرانتيڪار سڌير ڪمار بوس جو نالو بہ هو. سڌير ڪمار بوس، جيڪو اصل ۾ بنگال جي شهر باريسال جو رهاڪو هو ۽ 1939ع ۾ سيلولر جيل ۾ بک هڙتال ڪندي شهيد ٿي ويو هو ۽ اُهو ڪردار ان ڪهاڻيءَ ۾ موجود آهي.

* * *

سيلولر جيل - پورٽ بليئر- انڊيمان

- مدد صاحب.... اوهان جي زندگيءَ تي هيءَ شعر ڪيڏو نہ ٺهڪي اچي:

مين ڪہ ميري شاعري، عمر رفتہ ڪا سراغ،
ميري تمام سرگذشت، کهوئي هوئون کي جستجو!

* * *

مسافر سوين ڪاروانِ عدم جا،
ڪٺي سڀ الائي ويا، ڪير سمجهي.
(اياز)

****

اُن رات آڪاس هيٺ گهڻو هيٺ لهي آيو هو ۽ ستارا اُن تي ائين پئي چمڪيا، ڄڻ ڪنهن اپسرا جو ستارن سان اٽيل ڪارو رئو هوا ۾ اُڏامي وڃي آڪاش ۾ اٽڪيو هو.

***

- انسان جي حياتي آ ڪنهن املتاس جي وڻ جيان!

- ۽ ماڻهوءَ جي شخصيت کي نهڻ ۾ فقط اتهاس جو عمل ڪارفرما نٿو رهي، بلڪ ان لاءِ ڌرتيءَ جي ڇڪ، فطرت قدرت جو وايو منڊل، درياهہ، سمنڊ، ستارا، اونداهو آڪاش، چوڏهينءَ جو چنڊ ۽ اُماوس رات....۽....۽.....

***

بادل آ آڪي روگئي هائي غضب،
آنسو ناياب هوگئي هائي غضب،
جي بهرڪي حسين ڪو نہ روئي اس سال،
آنکهون ڪي نصيب سوگئي هائي غضب.
(مير انيس)

* * * *

22-8-2007

مون اُسر مهل دريءَ مان ٻاهر ڏٺو.....

سامهون ڪلفٽن جي سمنڊ تي مينهن وسي رهيو هو. سامهون عربي - سمنڊ کان ايندڙ هوائون تيز هيون. اوچتو ڪنهن ڪار جون هيڊ لائٽس بارش جي اونداهہ کي چيريندي سامهون سمنڊ واري سنسان روڊ تان لنگهي ويون.

مولانا جلال الدين روميءَ چيو آهي:

"۽ هن هنڌ تي منهنجو راڳ ختم ٿيو
اي دنياؤ.... هاڻ موڪلايو ۽ واپس اچو!"

***

پنهنجي عظيم تصنيف "ڊسڪوري آف انڊيا" ۾ جواهر لال نهروءَ

لکي ٿو تہ "جڏهن آءٌ هن وشال ڪائنات تي نظر وجهان ٿو تہ مون کي اڪثر پراسرار راز ۽ اڻ ڇاتل ڳهرائپ جو احساس ٿئي ٿو. دل بي اختيار چاهي ٿي تہ جيستائين ٿي سگهي، انهن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريان ۽ انهن اسرارن ڪان واقفيت حاصل ڪريان. ان وقت انهيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ منهنجي اڳيان فقط هڪ ئي رستو هوندو آهي ۽ اهو آهي سائنس جو طريقو."

***

ڪجهہ عجيب ۽ پراسرار ڳالهہ آهي... قرة العين حيدر جي وفات واري ڏينهن کان ٻہ ٽي ڏينهن اڳ مون ڪيس ساريو هو. "ڏومر" ٽي ويءَ جي طاهره حسن انٽرويو وٺندي مون ڪان ڪوئي سوال ڪيو هو. تہ مون ڪيس چيو هو. "مان قرة العين حيدر ڪان ڏاڍو متاثر رهيو آهيان." هن سوال ڪيو هو. "ڇا توهان قرة العين حيدر سان ڪڏهن ملاقات ڪئي آهي؟"

"نہ ڪڏهن بہ نہ. پر پوءِ بہ هوءَ منهنجي ادبي مرشد آهي. مان جڏهن بہ اداس هوندو آهيان تہ قرة العين حيدر جو ناول "آگ ڪا دريا" ويهي پڙهندو آهيان." مون هن کي جواب ڏنو هو.

***

آخر اها ڪهڙي ڇڪ هئي، جو اُن ڏينهن اوچتو ئي اوچتو مون کي هوءَ ياد اچي وئي؟

زندگيءَ جا ڪيترا اسرار سمجهہ ۾ نہ ايندڙ آهن. خود زندگي بہ ڪڏهن سمجهہ ۾ نہ ايندڙ!

***

هڪ ڀيري حيدرآباد ۾ منهنجي گهر ۾ شيخ اياز، محمد ابراهيم جويو، نبي بخش کوسو ويٺا هئاسين. رات جو وقت هو. اسان جو موما پٺليس وارو گهر تلڪ چاڙهيءَ تي واقع هو ۽ اسين اياز جي خواهش تي مٿي ڪُنڊ تي ڪرسيون رکي ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. اياز جي آڏو "شيواز ريگل" جي بوتل رکيل هئي ۽ هن پنهنجي گلاس مان آهستي آهستي ڊرنڪ پئي ڪئي. حيدرآباد جي ٿڌڙي

شيخ اياز

ٿڌڙي هوا ۽ مٿي تارن جي جهرمر اسان سڀني کي جهومائي ڇڏيو هو. اياز تي ڪجهہ وائيو منڊل ۽ ڪجهہ مَدَ پنهنجو اثر ڏيکاري رهي هئي. اوچتو مون چيو. "استاد! زندگي ڏاڍي پُراسرار آهي!"

اياز ورائي ڏني هئي: "زندگي آهي ئي پُراسرار ۽ ڪڏهن بہ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ. ماڻهوءَ جي سچي زندگي اوچتن حادثن ۽ پُراسرار واقعن سان ڀري پيئي آهي. ڇا تون ان ڳالهہ ۾ يقين رکندو آهين؟"

- ها استاد! منهنجو زندگيءَ جي ڪڏهن بہ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ واقعن ۽ زندگيءَ جي پُراسراريت تي پورو پورو ويساهہ آهي."

اسان جي انهن ڳالهين تي اوچتو جويي صاحب کي ڪاوڙ وٺي وئي. مون کي ڇڙٻ ڏيندي چيو هئائين. "هي ڪهڙيون چريون جهڙيون ڳالهيون پيا ڪريو. زندگيءَ ۾ ڪابہ پُراسراريت ڪانهي. اهو سڀ ذهني بيماري جي نشاني آهي!"

"پر، جويا صاحب...." مون چيو.

"ڪجهہ بہ ڪونهي....ڪجهہ بہ ڪونهي." جويي صاحب ڪاوڙ مان پنهنجو گلاس ميز تي هڻندي چيو هو.

- "پر، جويا، مون سان ڪيترائي اهڙا واقعا ٿي چڪا آهن." اياز چيو.

- "زندگيءَ کي سائنسي طريقي سان ڏسڻ ۽ پرکڻ گهرجي." جويو صاحب ائين چئي نبي بخش کوسي سان ڪنهن بحث ۾ شروع ٿي ويو هو.

مان ۽ اياز ڪهڙيءَ لاءِ ماٺ ٿي ويا هئاسين. اياز جو پيگ خالي ٿي ويو. مون اياز جي خالي گلاس ۾ پيگ ٺاهي سندس آڏو رکندي ڪانئس سوال ڪيو هو: "استاد! توهان

محسوس ڪريو ٿا، تہ هي زندگي پراسرار آهي!"
اياز چيو هو. "ها، ڪڏهن ڪڏهن ڪي اهڙا واقعا ٿين ٿا، جيڪي زندگيءَ جي پراسراريت جو يقين ڏياريندا آهن...ورهاڱي کان اڳ شڪارپور ۾ منهنجو هڪ دوست هوندو هو پرمانند. اهو مون سان گڏ پڙهيو هو ۽ شاعري بہ ڪندو هو. جيڪڏهن هو شاعري کي جاري رکي ها تہ مون کان وڏو شاعر بڻجي وڃي ها. ورهاڱي کان پوءِ پرمانند بہ ڀارت هليو ويو. 1964ع ۾ جڏهن مان پهريون ڀيرو دهلي ويو هوس تہ پرمانند مون کي ڳوليندو اچي هوٽل تي پهتو هو. زندگيءَ جي هڻ هٿان ۽ بيرحمين هن کي شاعر بدران ڪلارڪ بڻائي ڇڏيو هو. پوءِ اسين سڄي رات ڪچهري ڪندا رهيا هئاسين ۽ جڏهن مان پاڪستان موٽيس پئي تہ هو موڪلائڻ وقت مون کي ڀاڪر پائي سڏڪا ڀري رنو هو. لڳو ٿي ڄڻ اسين وري ڀيهر ڪڏهن نہ ملنداسين. گهڻي وقت کان پوءِ سکر ۾ هو اوچتو هڪ ڏينهن مون کي ڏاڍو ياد آيو ۽ مان هن کي بار بار ياد ڪندو رهيس. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مون کي دهليءَ مان هڪ خط آيو تہ اياز تنهنجو دوست پرمانند فلاڻي ڏينهن فلاڻي ٽائيم تي دهليءَ ۾ مري ويو. مدد! يقين ڪندين تہ اهو ڏينهن، اها تاريخ ۽ اهو وقت ساڳيو هو. جنهن ڏينهن هو مون کي ياد آيو هو. ٺيڪ اهو وقت، اها تاريخ، ۽ اهو ڏينهن! آخر تون ئي ٻڌاءِ تہ اهو سڀ ڪجهہ ڇا آهي؟ سکر ۾ مون کي ان مهل ڇو ياد آيو. جڏهن هو دهليءَ ۾ پوئين ساهہ ڇڏي رهيو هو. اهي اسرار ڪڏهن بہ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ آهن. ڪا تہ ازلي ڇڪ موجود آهي جيڪا پنهنجي اهميت جو احساس ڏياريندي آهي... آخرڪار اها ڪهڙي ڇڪ آهي، ڪهڙو اسرار آهي، جيڪو سمجهہ ۾ نٿو اچي؟

پوءِ اياز هڪ ٿڌو ساهہ ڀريندي اولهہ ڏي حيدرآباد جي آڪاس کي ڏسندي چيو هو. "مدد، هي سڄي زندگي، نڳيءَ جو ڪوئي ناهہ لڳندي آهي. سمجهہ ۾ نہ ايندڙ، ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ.... تہ راسپوٽين بابت ڪجهہ پڙهيو آهي."

محمد ابراهيم جويو

- استاد! ڪجهہ پڙهيو اٿم. چون ٿا تہ راسپوٽين بہ ڏاڍو پراسرار ماڻهو هو. هن جي اکين ۾ بہ ڪائي ڇڪ ضرور موجود هئي، ڪائي پراسرار طاقت وٽس موجود هئي.

ايتري ۾ ڪوسي ڪلندي چيو هو. "استاد، مدد عليءَ جو آئيڊيل بہ راسپوٽين اٿئي. ڏسو تہ ڏاڙهي بہ هُن وانگر رکي اٿس. ميراجي مرشد اٿس، جنهن جي تصوير پنهنجي آشرم ۾ هڻي اٿس. باقي راسپوٽين جون ڳالهيون ٻڌائي وڏيڪ مٿو خراب نہ ڪريوس. ہ پيگ وڌيڪ پيئندو تہ اچا ايتيون ڳالهيون ڪندو."

اياز کيس ڇڙٻ ڏيندي چيو هو. "ڪوسا، مدد سان ڪوٽس نہ ڪر. مون کي پنهنجي ڳالهہ پوري ڪرڻ ڏي!"

- "پر اياز! هي پرمانند ۽ پراسراريت مان نڪري هن اڳلي راسپوٽين جي ذڪر ۾ وڃي ڦاٿا آهيو پئي ڇا. مدد! تون بہ ڪڏهن ڪڏهن اياز وانگر انارڪسٽ ٿي پوندو آهين!" جويو صاحب ٽڪو ٿي چيو هو.

پوءِ ڪجهہ دير لاءِ مات ڇانئجي ويئي هئي. اوچتو اياز منهنجي ويجهو ٿي چيو هو. "مدد! مون راسپوٽين جي ڳالهہ پئي ڪئي. هن بابت ڪيترائي ڪتاب منهنجي لائبريري ۾ موجود آهن. مان روس ۾ اها ندي بہ ڏسي آيو آهيان، جنهن ۾ هن کي زهر ڏيئي هيٺ اُڇلايو ويو هو. سياري ۾ پيٽرزبرگ جي نديءَ جو پاڻي بہ برف ٿي ويو هو. چون ٿا تہ هو ايڏو تہ جاندار هو، جو مٿس ان زهر جو ڪوبہ اثر نہ ٿيو هو. ۽ هن ۾ ساهہ اڃا باقي هو. پوءِ مٿس طمنچو هلائي گوليون هڻي کيس پورو ڪيو ويو هو. اهي سموريون ڳالهيون انسان جي سمجهہ کان مٿي آهن. هي ڪائنات ۽ ان جا سمورا راز سمجهہ ۾ نہ ايندڙ آهن.

راسپوٽين جي زندگيءَ تي ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن. وٽس ڪهڙي طاقت هئي، جنهن جي زور تي جڏهن هو نڪولس زار جي پٽ جو هٿ وٺي پڙهندو هو ته هن جو وهندڙ رت بند ٿي ويندو هو. هن جي اکين ۽ هن جي ڳالهين ۾ وڏو اثر هو. ۽ پڇاڙيءَ ۾ هن زار جي بادشاهت جي ختم ٿيڻ بابت به دعا گهري هئي!"

- "۽ پوءِ استاد! واقعي ٿيو به ائين." مون پنهنجي گلاس مان وڏو ڍڪ ڀريندي چيو هو. "راسپوٽين جي موت کان پوءِ زار جي بادشاهت جا تڏا ويڙهجي ويا. ۽ 1917ع ۾ نڪولس زار جو سڄو ڪٽنب قتل ٿي ويو."

ايتري ۾ جويو صاحب ۽ ڪوسو، جيڪي هٿ ڌوئڻ لاءِ اُٿي ويا هئا، تن مان ڪوسي موٽي ٽوڪ مان چيو هو. "تڏهن ته توهان کي چوندو آهيان ته وڌيڪ نه پيئندا ڪريو. دنيا پراسرار، زندگي سمجهه ۾ نه ايندڙ.... سڀ ٺيڪ، پر رشين انقلاب عوام جي طاقت سبب نه. ۽ زار جي بادشاهت به ماڻهن جي سکه سبب نه پر هن راسپوٽين جي دعا سبب ختم ٿي. اها ڳالهه واقعي اڄوڪي رات ۽ مدد جي گهر ۾ ٿيل هن دعوت جو وڏو واقعو آهي." چڱو ٿيو جو اُن مهل جويو صاحب هٿ ڌوئڻ لاءِ ويل هو، نه ته اها ڳالهه ٻڌي وڏو ممڻ مچي ها!

مون اُن مهل مٿي آسمان کي ڏٺو هو. جنهن ۾ سمورا ستارا ڄڻ اسان کي ڏسي رهيا هئا. هندن جي دور جي ٺهيل اها ماڙيءَ جي ڇت، هيٺ ويندڙ ڪاٺ جي ڏاڪڻ، اسان جي کابي پاسي "ڪياني مينشن" جي شاندار بلڊنگ جي هڪ ڪمري ۾ ٻرندڙ اڪيلو بلب ۽ اسان جي ساڄي پاسي سامهون چامر شوري جي پُل جون جهل مل جهل مل ڪندڙ بتيون عجيب لڳي رهيون هيون ۽ ان مهل هوا تيز گهوگهٽ ڪندي پنهنجي ڪڏهن به سمجهه ۾ نه ايندڙ آوازن سان لنگهندي هلي ويئي هئي.

* * *

دنيا خواب آهي، ۽ زندگاني درد آهي،
ازل جي اسرار کي نه تون ڄاڻين نه مان.
هي ڳجهارت نه تو ٻجهي آهي نه مان.
هي غم جنهن کي تون بيتاب ڏسين ٿو،
عڪس آهي جيڪو پاڻيءَ ۾ ڏسين ٿو.
خواب به اهڙو ڄڻ خواب ۾ خواب کي ڏسين ٿو!
(عمر خيام)

* * * *

هوءَ جيڪا هئي تاريخ جو گمشده ڪردار.....الاڪي ڇو ڪڏهن ڪڏهن هن کي پڙهندي، مون کي هوءَ ڪنهن سنسان خانقاه جيان لڳندي آهي. ڪنهن اتهاسڪ مقبري جيان، جنهن جي مٿان بيرحم وقت پنهنجي مختلف دورن جي اڻمٽ اڻڳڻيل ڪاراڻ ڇڏي ويندو آهي....تاريخ، جيڪا ڏاڍي بيرحم آهي، جلاد آهي، ڪنهن غنيم جي حملي جي آواز جيان.... ۽ وقت! وقت.... پنجيں صدي قبل مسيح جي يوناني فلاسفر زينو چواڻي وقت ننڍڙن ٽڪرن ۾ آهي ورهايل ۽ هر دور جي اتهاسڪ ماڻهن جيڪي ڪجهه لکيو ڪاغذ تي. (عربيءَ جي ان مشهور شعر جيان: "ڪاغذ تي لکيل لکت گهڻي وقت تائين روشن آهي /رهندي، پر ان جي لکڻ وارو مٽيءَ سان گڏجي وڃي ٿو سڙي!")

مسعود مفتي ڪٿي لکيو آهي: "اک ته هڪڙي ئي هوندي آهي پر ڪڏهن اُها مُرڪ سان روشن ٿي ويندي آهي ۽ ڪڏهن ڏک مان اُجهامي ويندي آهي!"

***

جب چاند چھپے گا
تو اُجالا نہ رہے گا.

***

"مان گهڻو اڳ پيدا ٿي ويو آهيان، يا تون دير سان پيدا ٿئين. مان وڃان پيو ۽ تون داخل ٿي رهيو آهين. تنهنجي لاءِ باغ روشن آهي ۽ قلعي جي اندر مانجهاندو تيار. تون نئون آيل مهمان آهين ۽ منهنجي روانگي جا گهوڙا تيار آهن. مان هن محل ۽ باغ کان چڱيءَ ريت واقف آهيان. جيڪر ڪجهه مهل اڳ اچي وڃين ها ته توکي ان جو سير ڪرايان ها. باغ ۾ گل ڪڙيل آهن. تون مون ويندڙ لاءِ گلاب

جو فقط هڪ گل چٽي ڏي. هي محل هاڻ تنهنجو آهي ۽ مان گهڻو ڏور نه چاڻ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهيان ۽ موڪلائڻ جي وقت لاءِ هڪ جام ڪٿي اچ ۽ جڏهن تون روانو ٿي چڪو هوندين ته مان رستي ۾ ڪٿي توکي ملندس...." (هينري ڊائيڪ جو هڪ نظم)

* * *

۽ ماڻهو انڊلٺ وانگر غائب!

* * * *

هڪ مغربي ليکڪ لکيو آهي ته قبرن جا ڪتبا چڻ آهي وزيٽنگ ڪارڊ آهن. جيڪي دنيا ۾ اچڻ وارا پنهنجي پويان ڇڏي ويا آهن ۽ لکين ڪروڙين پولارن ۽ دنيائن ۽ Anti-Worlls جي هن اٿاهه. وشال ۽ ابديت ۾ ڇا انسان جي دنيا ۽ ڇا هن جي زندگي.... چڻ زندگي آهي سراپا بنا مقصد.

ڪراچيءَ جي هڪ فيشن ايبل رهائشي علائقي ۾ "سجاد حيدر يلدرم روڊ" ۽ "لقمان حيدر اوينيو" ناهيا ويا آهن! .

امام زين العابدين ڪيڏو رنو- سڄي ڄمار روئندي گذاري ڇڏيائين!

۽ باب العلم مولا علي چيو هو. "جيڪي ڪجهه مان ڄاڻان ٿو. جيڪر اُن جو ذرو به توکي ٻڌائي ڇڏيان ته تنهنجي دل ڌهلجي ويندي- ڇريو ٿي پوندين."

اي رب العالمين. اي رب العالمين.

(قرة العين حيدر: "ڪار جهان دراز هي-")

* * * *

بن آشا ڪيسي ڪاج بني،

روکها جيون سوکهي سپني. بن آشا ڪيسي ڪاج بني،

ڪوئي نئي اُمنگ سجائي دي،

تو هوتي بات دکهائي دي،

پهلي آکاش په ڇها جائين حسون پل مين بادل گهني گهني،

ميري دل کي باتين ڪيا جاني.... ڪيا جاني

جو سني نه ڪبهي،

ميري دل کي باتين ڪيا جاني.... ڪيا جاني

(ميراجي)

***

اداره فروغ اردو. ايبڪ روڊ لاهور.

22- آڪٽوبر 1973ع

مڪرمي مدد علي!

خط لکڻ لاءِ مهرباني. توهان "نقوش" جا پراڻا خريدار آهيو ۽ هڪ رسالي جا ايڊيٽر آهيو. مون کي توهان لاءِ عزت آهي. اوهان جا خط مون کي ملندا رهندا آهن. توهان قرة العين حيدر جي ناول "آخر شب کي همسفر" جو ذڪر ڪيو آهي پر اهو ڪتاب اڃا تائين شايع نه ٿيو آهي. ان ڪري ان جون قسطون "نقوش" ۾ هلائڻ ممڪن ڪونه آهي. مون "نيا دور" جي چوڌري نذير احمد سان به ذڪر ڪيو ته هن ٻڌايو ته ڪيس به توهان جو خط پهتو آهي. "نيا دور" ۾ فقط "آخر شب کي همسفر" جو اشتهار شايع ٿيو هو. پر 1965ع واري جنگ کان پوءِ خط و ڪتابت نه ٿيڻ سبب "آخر شب کي همسفر" جي ڇپائي ممڪن ٿي نه سگهي ۽ نه وري مون کي به عيني ان جون ڪي قسطون "نقوش" لاءِ موڪليون.

قرة العين حيدر

مون کي خوشي ٿي ته توهان کي نقوش جو "افسانه نمبر" (19- سيپٽمبر 1974ع) وڻيو آهي. خاص طرح توهان کي قرة العين حيدر جي "ڪارجهان دراز هي" جي پهرئين باب متاثر ڪيو آهي. سچ پڇو ته قرة العين حيدر کان وڌيڪ هن وقت اردو ادب ۾ ڪوبه بهتر نه لکي رهيو آهي. تاريخ سان سڄاڻپ رکندڙ. ناول جي ناخدي. افسانه نگاري ۾ ڪامل. رپورتاژ ۾ يڪتا. هن جون لکڻيون علم ۽ ڏاهپ جون اميدون آهن. اهڙيون اميدون جيڪي دل جي ورقن تي معلومات جا پنا کوليندڙيون رهنديون.

مان ڪنهن جي بہ واڪاڻ ڪرڻ ۾ ڇڳو چوڪو بخيل آهيان. پر ڪڏهن ڪڏهن ادب ۾ سرشاري جو اهڙو مقام بہ ايندو آهي جو ان ۾ احتياط جا بند پچي پوندا آهن. مان خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي چوان ٿو تہ جيڪي ڪجهہ بہ چوندس سچ چوندس.

مون کي خوشي آهي تہ اوهان جي گهر ۾ "نقوش" 1950ع کان برابر ايندو رهي ٿو. خدا تعاليٰ اوهان جو اهو ادبي ذوق ۽ شوق سلامت رکي. آمين. (محمد طفيل)

***

چلا ہوں اُنھیں قصۂ غم سنانے،

میرے ہوش شاید نہیں ہیں ٹھکانے.

***

عيسيٰ ابن مريم چيو: "دنيا هڪ پل آهي. ان تي گهر نہ ناهيو. دنيا جي مدت ڇڙو هڪ ڪلاڪ آهي ۽ اهو هڪ ڪلاڪ عبادت ۾ مشغول رهو. ڇاڪاڻ تہ ان کان پوءِ جيڪي ڪجهہ ٿيڻ وارو آهي، ان جي ڪنهن کي بہ ڄاڻ ڪانهي!"

(قرة العين حيدر جي ڪهاڻي "ہ سياح" مان)

***

"وقت جي ٻاڻ اونداهيءَ ۾ غير مرئي تصويرن وانگر روشن رهندا رهو. چو جو هر منظر. جيڪو بدلجي ويو، اهو اڃا باقي آهي. اُنهن سمورن گهرن ۽ روشن ڪمرن جو تصور ڪريو. جيڪي وقت گذرڻ جي باوجود وقت ۾ شامل آهن. موجود آهن. ڳالهيون ڪندڙ ماڻهو. ٽيبلو گروپ ۽ اُنهن جا آواز"

("آخرِ شب کے ہمسفر" مان)

***

"۽ پوءِ هن ڪنڌ کڻي مٿي روشن آسمان ڏانهن ڏٺو. جنهن تي ٻارهين شب جو چنڊ چمڪي رهيو هو. آسمان شاعر جي صحرا جو اُهو سياه پوش راهب آهي. جيڪو پنهنجي خانقاه جي محراب تي مشعل ٻاري رکندو آهي. پر مسافرن کي بہ رستو نٿو هٿ اچي!"

(قرة العين حيدر جي ڪهاڻي "اگلا جنم موہے بٹیا نہ کیجیئو" مان)

***

"۽ چنڊ جي پاڇي ۾ گيت ڳائيندڙ شامون لنگهنديون هليون ويون. پوئين بنگلي جي منهنجي ڪمري جي سينگار ميز جي پرواري سائيڊ روم ۾ وائيلن وڄندو هو. صبيحہ پڙهندي ڪتاب تي مٿو رکي اکيون ٿي ٻوٽي ڇڏيون. سرءُ ۽ چنار جي پنن جي ڇڻ ڇڻ مان ايندڙ هن جي وڻندڙ گيتن جو آواز خواب ۾ ڪٿي پَرين جي ملڪ کان ايندڙ ٿي محسوس ٿيو: "ٻڌو اٿئون. عالم بالا ۾ ڪوئي ڪيمياگر هوا!"

۽ امينہ آپا ڇڙ مان تيزيءَ سان ٽائيپ ڪرڻ شروع ڪري ڏيندي. هڪ پيرو عثمان صاحب ڪيرم هارائيندي هارائيندي جوش مان اچي ڳائڻ شروع ڪري ڏنو.

"تارا تر تر تمڪڻ لڳن ٿا.

جڏهن مان رات جو روئندو آهيان."

"اڇا، توهان رات جو روئندا آهيو؟ چ... چ... چ." آصف چيو. ويچارو عثمان وسامي ويو. "هو ڏسو. ستارا تر تر پيا تمڪن. هاڻ توهان روئڻ شروع ڪري ڇڏيو!"

اسين سڀ مٿي کليل ڇت تي ڪٽهڙي تي ويٺا هئاسين. هڪ ڪنڊ ۾ ادي ذڪيہ ۽ آمنہ آپا اشتراڪيت ۽ هندستان جي پوسٽ وار مسئلي تي اسان جي عقل ۽ سمجهہ کان مٿي ڳالهيون ڪري رهيون هيون.

"آصف جيڪڏهن تون بور ۾ نہ اچين تہ توکي ڪجهہ ڳائڻ جي درخواست ڪئي ڪجي!" شڪيلا چيو.

"واعدو ٿو ڪريان تہ مان هوڙ نہ ڪندس. ڏاڍو سٺو موڊ ٿي رهيو آهي." هن وراڻي ڏني.

"اُهوئي عالم بالا وارو" صبيحہ چيو. "اهو. جيڪو توهين عليڳڙهہ جي ڪنهن شاعر جي سُر ۾ پڙهندا هئا. يا اهو جيڪو اولهہ ۾ چمڪيو هڪ ستارو". مون چيو.

ڇا چئجي. مون کي ڇا ياد آيو. اوهان تہ سامهون ويٺا آهيو. مون کي هن مهل خاڪ ياد ايندو!؟

- "تہ شروع ٿي ويئي ٿرڙائي!" پوءِ اسان دير تائين هن کان ٻڌندا رهياسين.

اولهہ ۾ هڪ تارو چمڪيو، چا چنچي مون کي چا ياد آيو،
جڏهن شام جو پرچم لهرايو،
چا چنچي مون کي چا ياد آيو.

سانت ۾ ماٺ ڇانيل هئي. دور نيري آسمان جي اوچاين تي ننڍا ننڍا چانديءَ جهڙا تارا ٽمر ٽمر ٽمڪي ڏنڊلڪي ۾ گم ٿي ويا.

"چا سچ پچ تہ هي مدم تارا اسان جي قسمتن جي تنها راهن تي ٽمر ٽمر ٽمڪن ٿا؟" صبيحہ ڪجهہ سوچيندي آهستي آهستي چڻ پنهنجي پاڻ کان پڇيو.

۽ پوءِ اسان سڀ ماٺ ٿي وياسين. خاموش رات ۽ ڪليل وايومنڊل جي موسيقي ۾ خوابن جون پَريون سرباٽ ڪري رهيون هيون: محبت- زندگي- محبت- زندگي- او بلند ۽ برتر خداوند!

اونداهي پولار وٽان هڪ وڏو روشن تارو ڪريو ۽ هڪ ڊگهي چمڪندڙ لڪير ناهيندو اونده ۾ گم ٿي ويو. اسان آسمان کي ڏسڻ لڳاسين.... (سنا هے عالم بالا مين کوئي کيميا گر تها- کهاڻي مان)

***

نظر سے چهپ رها هے ماهتاب آهستہ آهستہ.
بکهر جائے نہ سارا شهر خواب آهستہ آهستہ.
برس جائے گا نظرون کا سحاب آهستہ آهستہ.
کهلے گي پهر سے يادون کي کتاب آهستہ آهستہ.

***

جنهن ڏينهن صبح جو مان نيو اورلينز کان رواني ٿي رهي هيس، شيري چيو: ايئرپورٽ وڃڻ کان اڳ ۾ مان توکي گارڊن ڊسٽرڪٽ ۽ سينٽ لوئي جو مقام ڏيکاريندي هلان. گارڊن ڊسٽرڪٽ اميرن جو پاڙو آهي ۽ اهو مقام هتان جي خاص شيءِ آهي.

پرڻضا گارڊن ڊسٽرڪٽ کان نڪري قبرستان ڏانهن ويندي شيري چيو، "هتان جي مٽيءَ ۾ ڏهڻ آهي. مڙدا ڌرتيءَ جي اندر دفن نٿا ڪيا وڃن. پٿر جي ميزن تي سنگ مرمر جا تابوت رکي ڇڏيندا آهن."

۽ واري سڙڪ تان لنگهندي مون نظر ڊوڙائي. سفيد خوبصورت مزار، سمورا ڌرتيءَ کان گهڻو مٿي. اڊائي سؤ ورهين کان هن فريب نظر شهر جا رهواسي مرڻ کان پوءِ هنن عجب جهڙين قبرن ۾ بند ڪيا ٿا وڃن. ڌرتيءَ جي اندر نہ ڪٽي، پر مٽي ٿي ڪٽي. مرزا غالب چئي ويو هو.

"جو يون هوا اور يون هوا تو کيا انجام وهي هے."

***

قصو اهو آهي تہ مون کي پنهنجو احوال لکڻ کان اڳ ۾ پنهنجي سموري ڪٽنب جو احوال لکڻو پوندو. ڇاڪاڻ تہ مان سڀ کان جداگانہ هستي بنهہ ڪونہ آهيان... منهنجون ٽي عزيز ساهيڙيون (لکنو جون مشهور جسپال سسٽرز. شڪنتلا قدوائي ڪمال جسپال ۽ وملا) اهي مون کي سڳين ڀيڻين جيان عزيز آهن. جن سان مون پنهنجي ننڍپڻ کان وٺي 1947ع تائين حياتيءَ جو هڪ هڪ پل گڏجي گهاريو هو. سي هندستان ۾ آهن. ان کان سواءِ پوءِ بہ ڪيتريون ساهيڙيون آهن جن جي هڪ وڏي فوج هئي. جيڪي سموريون وطن مرحوم ۾ ئي رهجي ويون.

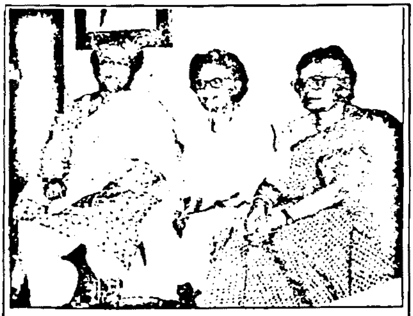

قرة العين حيدر پنهنجي ساهيڙين سان

ساهيڙين کي ڇڏي، اسان سڀ ماشاءَ الله ارڙهن، اوڻيهہ. فرسٽ ڪزن آهيون. سيڪنڊ، ٿرڊ، فورٿ، ففٿ (سلسلو چينين وانگر اٺين ڪزن تائين وڃي پهچندو آهي.) ان کان سواءِ خدا خراب نظر کان بچائي. انهن سڀني ۾ جيڪو اسان جو پنهنجو ايچ گروپ آهي. اهو الله جي فضل سان

هڪڙي ئي مڪتب فڪر سان تعلق رکي. الموڙي ۾ اسان جي وڃڻ چاچي جو گهر بيڪٽ هائوس هو. اونهاري جي مند ۾ اسين هرمهل ڪنهن زلزلي وانگر ڏماچوڪڙي مچايو ويٺا هوندا هئاسين. شاهجهان پور ۾ ننڍي چاچي جو بنگلو. جنهن جي باغ جي پويان ريل لنگهندي هئي. اسين ٽرين اچڻ کان ڪجهه گهڙيون اڳ ريل جي پٽڙين تي پٿر رکي ايندا هئاسين ۽ پوءِ وڻن جي پويان لڪي انتظار ڪندا هئاسين ته اجهو ٿي ريل پٽڙي تان لهي! بنهه ڪرانتيڪارين جو گروپ هو. هاڻ ياد ٿو اچي ته جيڪڏهن ان مهل واقعي ائين ٿي وڃي ها ته ٿي سگهي ٿو ته اسين سڀ جيل ۾ بند ٿيون ها....

اصل ۾ تمام گهڻ ڪٽنبن ۾ ايترو وڏيڪ قبيلي جو احساس موجود هوندو آهي. ان جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿو ته اُها سکيا ۽ اهو خاص تهذيبي پسمنظر آهي، جنهن جو ذڪر مون يلدرم بابت پنهنجي مضمون ۾ ڪيو آهي. هاڻ اسان جو ڪٽنب پري پري تائين چڙوچڙ آهي. ڪي سانفرانسسڪو ۾ آهن. ڪجهه لنڊن ۾ ۽ گهڻا تڻا وري پنهنجي اباڻي وطن هندستان ۾ رهن ٿا.

ڪڏهن ڪڏهن مون کي خيال ايندو آهي ته مختلف هنڌن تي رهياسين. پانت پانت جا ماڻهو اسان سان گڏيا. پانت پانت جون مشغوليون رهيون. ننڍڻ رنگارنگ منظرن سان تمتار رهيو. اتر پرديش جي ڇهج سائي ضلعي ترائي جا جهنگ. هماليه جي چوٽين تي رهندڙ مشهور ۽ اڻڄاڻ وسنديون! سڀ ڪان پهرئين يادگيري جيڪا آهي. سا جهاز جي سفر جي آهي. جو جڏهن ترندا پيا وڃون. بمبئي، ڪلڪتو، ڏکڻ هند جا بندرگاهه. ايران جا ساموندي ڪنارا. ڪربلا معلي، قاهره، ترڪي، مستقل هيڏانهن ڪان هوڏانهن پيا گهمون..... پنهنجي ۽ پنهنجي قبيلي بابت هن فوٽ نوٽ جو واڌارو ڪرڻ سان گڏوگڏ مان اهو به عرض ڪندي هلان ته اهو چٽو رهي ته اسين ماڻهو پاڻ غلط نه آهيون. اسان وٽ گهڻو تڻو ماڻهن کي پنهنجي متعلق وڏي غلط قسم جي اهميت جو احساس آهي. اسان جو جيڪو معاشرو آهي. جنهن ريت اسان جي ذهنن کي ناهيو ويو آهي. اسان جي ذهنن کي ناهيو وجي ٿو ۽ جيڪي هاڻ هتان جون حالتون آهن. انهيءَ سبب ماڻهو يا وڏ ماڻهپي جو شڪار آهن. يا وري پاڻ کي گهٽ سمجهڻ جي احساس ۾ قائل آهن. هر ماڻهو ڪنهن نه ڪنهن قسم جي Complex ۾ قائل آهي. نارمل ڪرب رهڻ نٿو چاهي ۽ مان انهن ماڻهن کي ڏاڍو مشانهون سمجهندي آهيان. جيڪي هر وايومنڊل ۾ نارمل رهندا آهن... ته اها ٿي منهنجي شخصيت. ته پڻ اهو هڪ وڏو جيڏ قسم جو خوفناڪ لفظ آهي. شخصيت ته مولانا ابوالاعليٰ مودودي ۽ بيگم رعنا لياقت علي خان جي شخصيت هوندي آهي. منهنجي ۽ منهنجي شخصيت ها. ڪهڙي مختلف آهي. (قرة العين حيدر "جهان ديگر" جو مهاڳ)

***

It was in the isle of Capri, I fond here
Beneath the shades of old walnut tree!

***

اے راہ پر غبار کے واماندہ قافلے،
جو کهکشان کي جان ہے وہ رهگذر بهي ديکهہ،
رهتے هين جس ديار مين کچهہ درد آشنا،
اے ليلئي حيات کسي دن ادهر بهي ديکهہ،
ناقدرون کان دور هے اي برقِ جان نواز،
يہ آشيان جوش حزين هے ادهر بهي ديکهہ۔

(جوش مليح آبادي)

* * * * *

ڊپارٽمينٽ آف فارن لئنگويجز،
يونيورسٽي ڪلب هائوس،
چرچ گيٽ، ممبئي

فقير تازو اها قيامت خيز شيءِ پڙهي، جنهن کي ڪڏهن به افسانوي ادب جي خاني ۾ نٿو بند ڪري سگهجي:

قيدخانے مين هے طلاطم ک هند آتي هے۔

اسان جي وقت ۾ ڌرتي تي جيئن جيئن رت ٿميو ۽ وهايو ويو آهي. انهن سمورن جو درد هڪ هنڌ گڏ ٿي ويو آهي.

هن ڪهاڻي نما نثري مرثيي ۾ ڇمي ويو آهي. ڇا عرض
ڪريان پنهنجو تاثر: مخلص

ظ.انصاري

***

پهرين هنن بجلي گهرن تي قبضو ڪيو. پوءِ دوا ۽ کاڌ خوراڪ بند ڪيائون. پوءِ پاڻي بند ڪيائون.

"بيوس آهيون. مسافر آهيون. وطن ڏور آهي. گهر ڏور. هفتن کان اسان کي گهيرو آهي هن لشڪر مقهور. هيو شور اجايلن کي نہ پاڻي جو ملي جام. ساهي وٺڻ جي مهلت نہ ملي بي وطنن کي. مرن ٿا ڇيون ڪيندڙ بار. هاءِ هاءِ منهنجي ڪچ جا پاليل ٻار.

مرحب انهيءَ گهڙي ڪيو سامان رزم گاهہ. ڇيين الخدر ڇيو. الامان. دهشت مان ڏڪ ڏڪي ويو مريخ آسمان. ڪشتن کي پنهنجي فوج عدو لتاڙڻ لڳي. جهنگل ۾ بجلي خوف خدا ڪان چمڪڻ لڳي.

هاڻ دشت و دريا تي 1403هجري جو نئون چنڊ اڀري رهيو آهي. هجرت جو نئون چنڊ! شهر بنارس ۾ استاد بسم الله خان پنهنجي اباڻي امام باڙي جي تابوتن جي سامهون ويهي شهنائيءَ تي ڏک جا آلاپ ڇيڙي ڇڏيا. امام باڙي حسين آباد لکنو جي قانڪ تي نوبت وڄي رهي آهي. هندستان ۽ پاڪستان جي سينگاريل جڳمڳ. جڳمڳ. انگلينڊ ۽ ڪئنادا ۽ آمريڪا جي سينٽرلي هيٽيڊ سهڻن عزاخانن ۾ مرثيہ خواني شروع ٿي ويئي. ويو ٿي جڻ غضب ۾ صف. اهل قيد شير زبان. حملو ڪري ٿو. جنهن ريت سيد مٿان نڪتو هتان

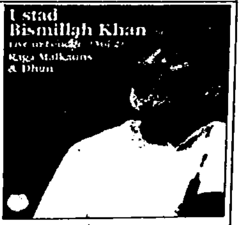

استاد بسم الله خان

ڪان جو اجل جو شڪار هو. پنڌ هجي يا سوار هو ٻہ هئا يا چار هئا. ڪوهن تائين دشت ستم لالا زار هو. هڪ شور هو. جڻ موت جو عرصو قليل آهي. اجايل پيئو جو تيغ جو پاڻي سبيل آهي.

ائين ٿي ڏڪ ڏڪي رهيا هئا هر هڪ هيٺي جا پير. اُٿي اُٿي ويا سپاهہ ضلالت نشان جا پير. هڪ ممڻ جڻ مچي ويو ڪون و مڪان ۾. ڪنهن ريت هو اچي ها شجاعت بيان ۾. اهڙو وڙهيو ڪونہ ڪوئي اُجايل جهان ۾. ڪنڊن ۾ وڃي لڪا هئا ڪمان دار ڏهہ هزار. چادر هلائي رهيا هئا شجاعان نامدار. پاڻ صاحب قندو قندي جو اسير هو. دم خنجر جي تيغ جي دهشت ڪان بند هئا.

پر وا محمدا! وا حسينا! ڪوئي هنن جي مدد ڪاڻ نہ پهتو. هاڻ هو سڀ بندوقون سنپاليو دهشت غربت ۾ ڇڙوڇڙ ڪرڻ لاءِ ٽرڪن ۾ سوار ڪيا پيا وڃن. هنن کي بندرگاهہ وٺيو پئي ويا. هڪ ٻي هجرت لاءِ مجبوري. پنجٽيهن ورهين ڪان پوءِ هڪ ٻي هجرت!

جڳمڳ ڪندڙ مرادآبادي گهگهين ۽ فيروزآبادي جهاڙن ۽ فانوسن سان سينگاريل سوين محلن ۾ ڪشميري غاليچن تي ليٽيل شيخ. الف ليليٰ جديد هٽ کي وڏائي. رنگين ٽي وي تي ٻي چينل هٽي ڇڏي. گهيراءُ. رتوڇاڻ. قيد و بند ۽ هجرت جا ڏيک غائب. هاڻ هو مشهور بيلي ڊانسر نبيلا جو اڌ اگهاڙو ناچ ڏسي رهيا آهن. سندن نجي جهاز ٻاهر موجود آهي. جيڪو سپاٽي اسر مهل ڪين مونٽ ڪارلو ۽ پيرس وٺي ويندو. جتان جون نائٽ ڪلبون سندن اوسيئڙي ۾ آهن.

آهي ڪوئي مائيءَ جو لال جو ڪين سنگسار ڪري سگهي؟ جهازن لنگر ڪنيا. نوح جي ڪشتي کي ڇڏي نوح جو طوفان ٿيو روانو. ماهي الحفيظ ڇيو. مڻ ڇيو الامان اڏاٽو شاخ سدره تان جبرئيل. محراب تان بلند ڪيو. سرخيل! هو سرفروش جهونجهار سچا مجاهد پنهنجون بندوقون هوا ۾ مٿي ڪندا. هڪ ٻي هجرت لاءِ مجبور ٿيا. ٽتل درن مان سندن جهور پوڙها ماءُ پيءُ ۽ ٻار ڪنڌ هيٺ ڪيو. رهڻ جو هنڌ ڪٽي. ٻڌائي پوءِ وڃو! ڪنڌ ۾ ڪٽي ڪنوار کي ويهاري پوءِ وڃو! چوٽڪارو وٺين ٿو. اڪيلائيءَ جو عالم

آهي....تون ڇوٽڪارو ونين ٿو واجب قتل آهي.
حيا جي مارجي ويل ٻچڙين کي خمر آيا. قدم قدم تي ڪڻدڙ غم ۽ الم آيا.

جلاد ٻانهون ڪُنجندو هليو. خنجر تي آڱريون ڦيرائيندو هليو. هجوم کي ٻري هٿائيندو هليو. "آسمان کان هتي مسلسل ڇڻن مهينن تائين آهي باهه برسي. آسمان جي باهه ۽ ڌرتي جي باهه. گبرئيل اسٽوري فائيل ڪري ٿو. عمر ۾ ڀريون پيرو ايمانداريءَ سان بڪايل اُجايل ذهن. ڏڪويل لڙجن ٿا. دشت زين ۾ گرفتار ستم لڙجن ٿا: قتل وارث هوئي، سامان گرفتاري هي يا علي آئيو سامان.

"آهي ڪنهن جو فرياد. برادر ڊوڙو ۽ ڪوئي رڙ ڪري ٿو.. عباس دلاور ڊوڙو. ڏسو هو خونخوار عدو پالا ڏيکاري ٿو. ڊال کي ڇڪيو جو لعين گهرن ۾ گهڙي آيا آهن.

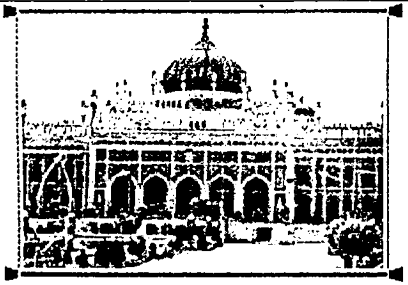

حسين آباد امام بارگاهه. لکنؤ

هن مصيبت ۾ نه ايندو ته ڪڏهن ايندؤ. مٽي تان چادر منهنجي ڦرجي ويندي، تڏهن ايندين؟

ڪوبه نه آيو مدد لاءِ. ڪوبه نه آيو.

گبرئيل اسٽوري ڪٽي فائيل

پرمباه نبي تي هزار ورهيه اڳ نوحو ڪيو هو. ڪرنل ڊائر تي ماءُ اڄ ڪجي اڄ نوحه گر.

اڻ ڳڻيل ستم. اپاهج ۽ زخمي ٻار- هند پڇيو. بيماري ڪهڙي آهي. ڇيو آهي يتيمي. روئي پڇيو. دوا ڪهڙي گهرجي. نوحه گري!

هنن منهنجي بابا ۽ امڙ کي ماري ڇڏيو. باقي سڀني کي هلي وڃي ويا. گهر ڦري ويا. گهر ۾ ماءُ ۽ ٻيبي ۽ اڪيلو ٻار آهن. ماءُ ٻيبي جي سار سنڀال نٿو ڪري سگهان. ڇاڪاڻ ته ماءُ پنجن ورهين جو آهيان.

"دهشت کان ڊنل. ٻي گهر. ٻي يتيم ٻار". هن جو مرض ڪهڙو آهي؟ گهر بابت پڇيو. ته چوڻ لڳا دربدري. ڪر خبر ڪير آهي ڪٿي.

"گهرن تي بلڊوزر هلايا ويا. گهرن تي بلڊوزر هلايا پيا وڃن.

"گبرئل ڪوهن" اڄ هنن بابت اسٽوري...

ملبي جو ڍير. لاشن جا انبار. سڙيل گهر. گوڙ هو ايترو جو. الاهي. جهان. جهان ۾ آهن. لڱو نٿي ڇڻ قبر ۾ آهي يا مڪان ۾.

اها رات ڇڻ گرم ڇڻ الامان......

هر مهل ڌرتيءَ مان دونهون پئي نڪتو ٿي. بخار ڇڻ دونهون تنور مان نڪرندو آهي بار بار.

ننڍن ننڍن ٻارن جو اهو عالم هو جو مائرن جي ڪڇن ۾. ۽ دهشت سبب ٿا لڪي وڃن ٻارڙا. اگهاڙيون ترارين جيڪي ظالمن ٿي هنن کي ڏيکاريون. وس نٿو هلي. ڳوڙها نيڻن ۾ پرجي ٿا اچن.

نه ته ڪري سگهو ٿا فرياد ۽ نه ٿا روئي سگهو. ڊنل هيسيل. هڪٻئي جو ٿا منهن ڏسن. ڪندرن ۾ هر طرف پکڙيل رانديڪا. ننڍڙا بوٽ ۽ ننڍڙا وڳا.

ڪالهه مون کي لُٽمار جو جيڪو سامان ڏيکاريو ويو هو. هڪ قاتل وڳي کي ڏسي حاڪم بيهوش ٿي ويو:

ایک عَلم تھا اسی اسباب میں خورشید نشان.
مشک پنجے میں بند ھے. خون میں پھریرا افشان.
ایک گھوارے کي خوشبو سے یہ ھوتا ھے عیان.
کہ ابھی سدھارا ھے کوئی غنچہ و یان.

هڪڙي ستن ورهين جي نينگري ڊنل هيسيل. پنهنجي ڪنڊر جهڙي گهر ۾ لاشن ۾ گهيريل هڪ خالي ٽين جي پويان لڪل آهي. سڏڪا ڀري روئي رهي آهي.

سٽي ڪونهي هي عادت. نه روئيندي ڪر بيبي! پر ۾ ڪڏهن پنهنجي امڙ جي سمهندي ڪر بيبي! ڇا ٿي پوي ها. جو جيڪر اسين نه اچون ها ڪڏهن گهر ۾. بيوس آهيون. اهڙا جو ڇڏي توکي پيا وڃون.

جهنگ ۾ انيڪ قافلا ڦُرجي وڃن ٿا بيبي. ورهين جو جيڪو هوندو آهي ساٿ. اهو ڇڏائجي ٿو وڃي بيبي!

هزارين يتيم بي گهر ٻار.

ڌيءَ کان سواءِ اوهان جي ڪوبه نه آهي بابا.

سڄي رات انهيءَ ڊپ کان مان سُتي ناهيان بابا.

مان بيبي جي سارسنڀال نٿو ڪري سگهان. مان فقط پنجن سالن جو آهيان.

ٻارن جا سِر هاڻ جست جي نشانن تي چاڙهيا ويندا.

دور ڪٿان کان سُڏڪن جي صدا ٿي اڀري.

ٽيلي ويزن جا چئنل بدلايو.

پر هن چئنل تي ڪابه تصوير نه پر ماٺ آهي ڇانيل!

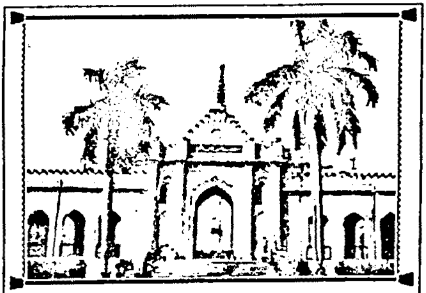

نجف امام بارگاھ لکنؤ

ماٺ؟ جي نه! هتي سڀ خيريت آهي. الله جي مرضيءَ سان منافقن ۽ ڌرتيءَ تي فساد ڦهلائيندڙن کي ڳولي ڳولي ختم ڪيو ويو آهي. جيڪي واجب القتل هئا. جيڪي باقي بچيل آهن. انشاءَ الله انهن کي به!

بنديخانن ۾ باندي اوسيڙي ۾ ويٺا آهن. اکين تي ڪاريون پٽيون ۽ بندوق بردارن جو نشانو! ايمنسٽي جي عيوضين کي اچڻ جي اجازت ڪانهي. هو شيطان جا ساٿي آهن.

قيدخانے مين هے تلاطم ڪه هند آتي هے

هند هرگز ڪانه ايندي. ايندي به ڇو. سڀني کي پنهنجي مفاد جو خيال آهي ..... قيدخاني ۾ معصوم نينگر ۽ نينگريون اجل جي اوسيڙي ۾ ويٺل آهن. دنيا جي ايوانن ۾، اقتدار جي غلام گردشن ۾ هنن جو آواز نٿو پهچي. ڪرٺي هنن کي ڇڏائڻ نٿو اچي.

جڏهن ڪنهن ڪجهه به نه ڳالهايو. ته ڏک وڌيڪ ٿيو تيز. پٽ کي جهلي جهلي هوءَ ويئي در جي ويجهو. در کي ٺڪ ٺڪ ڪري هن ڇيو نوحو. درٻاريو... آهيو ڪا ڳيل يا اٿڃاڻ؟ بيوس آهيان. اڇايل آهيان. فلڪ جي ستايل آهيان. ڪجهه پنهنجو احوال ٻڌائڻ آئي آهيان.

ننڍڙي ئي ڄمار ۾ بانديائي زندان شام آهيان.

مان دختر حسين عليه السلام آهيان.

(ڪهاڻي "قيدخانے مين تلاطم هے ڪه هند آتي هے.")

* * *

اور اس انديشے سے هر وقت دل ڀهي لرزان.

موت آلے نه ڪهين سوئن اگر مين تنها!

(فرينچ انقلابي شاعر ميلارم)

***

ٿي سگهي ٿو ته هوءَ به ٽڪجي پئي هجي. رڻ جهڙي حياتي. تنها ڪاٽڻ ڪيڏو نه آ وڏو زندگيءَ جو عذاب: پر رڻ جهڙي ڪاري رات. ڪڏهن عذاب نٿي بڻجي وڃي..... انسان ننڍڙي سڪون جي ڳولا ۾ ڀٽڪندو ٿو رهي ۽ پوءِ مدتون گذري وڃن ٿيون پر پوءِ به ڪجهه نٿو حاصل ٿئي.

ڪجهه به نٿو ٿئي.... ڪجهه به باقي نٿو رهي.....

* * *

يون شمع ڪهان تلڪ جلا ڪيجئے اب.

اب نئين اشڪ هو بها ڪيجئے اب.

باقي نهين ڪچهه بهي عمر ڪيا ڪيجئے اب؟

(مير حسن)

***

"ذهن جون هزارين اکيون آهن ۽ دل جي اک فقط هڪڙي آهي، پر جڏهن محبت جو انت اچي وڃي ٿـ پوءِ سموري حياتي جو انت اچي ويندو آهي."

(کهاڻي نظارا درميان مين هے)

***

عمر گذري هے اس دشت کي سياهي مين.

***

لاهور: 1986ع

سنڌ جي ايڊيٽرن جي اعزاز ۾ ڏنل جنگ اخبار جي لنچ: دعوت ۾ اوچتو بئريسٽر اعجاز علي بٽالوي سان ملاقات. چائنيز هوٽل ۾ لنچ ڪندي، اردو ادب تي گفتگو ۾ قرة العين حيدر جو ذڪر نڪرڻ ۽ پوءِ گهڻيءَ دير تائين هن سان قرة العين حيدر جي ناولن، ڪهاڻين ۽ شخصيت ۽ "آگ کا دريا" بابت ڳالهيون ٿينديون رهيون.

- توهان کي آگ کا درياه جي ڪهڙي ڪردار متاثر ڪيو." بٽالوي جو سوال.

-چمپا.... چمپا احمد جي ڪردار.

- واقعي چمپا جو ڪردار ڏاڍو سگهارو آهي.

- آگ کا دريا ۽ کارجهان دراز هے، سندس شاهڪار لکڻيون آهن.... پر بٽالوي صاحب عيني توهان جو ذڪر کارجهان دراز ۾ ڪيو آهي.

هو چپ ۽ پوءِ هڪ ڏکو ساهہ کڻي چوڻ لڳو. "قرت العين حيدر کي جيڪڏهن تاريخ جي شاعره ڪري سڏجي ٿـ ان ۾ ڪو وڌاءُ هرگز ڪونـ ٿيندو. هن جي لکڻين ۾ نوسٽلجيا موجود آهي ۽ اهو درد هن جي ڪهاڻين ۽ ناولن مان بار بار اڀري ايندو آهي. تون ڪڏهن هن سان مليو آهين.

- نـ.... ڪڏهن بہ نـ. پر ٻڌو اٿم ٿـ هو طبيعت جي بيحد تکي آهي.

نـ اٿين ڪونهي، مڃان ٿو تـ ليکڪ جي حياتي تضاد ۽ ڏکن سان ڀريل هوندي آهي. يقينن اهي تضاد ۽ ڏک رائيٽر جي طبيعت تي اثر انداز ٿين ٿا. اٿبنارملٽي ڪنهن نـ ڪنهن شڪل ۾ موجود رهي ٿي. پوءِ ڪٿي ڪير مڃي يا نـ. قرة العين هڪ بهترين دوست بہ آهي، ڪنهن سمنڊ وانگر هن جي شخصيت ساموندي لهرن وانگر آهي. ڪاش تنهنجي هن سان ملاقات هجي ها.

- نـ ملڻ جي باوجود بہ منهنجي زندگيءَ تي هن جو تمام گهڻو اثر آهي. توهان هن تي ڪجهہ لکيو ڇو ڪونـ. جيتوڻيڪ اوهان جي ماضيءَ جي خزاني ۾ گهڻيون يادگيريون موجود هونديون.

- سچ پڇين تـ اصل خزانا يا يادگيرين ۾ محفوظ هوندا آهن يا وري پراڻن ورقن جي ڍير ۾ دفن هوندا آهن... ڪڏهن وقت مهلت ڏني تـ ضرور لکندس.

- مون کي توهان جي هڪ مضمون ڏاڍو متاثر ڪيو هو.

- ڪهڙي مضمون؟

- جيڪو توهان ايزراپائونڊ تي لکيو هو.

- توهان اهو پڙهيو هو.

- مون کي اهو چڱيءَ ريت ياد بيٺو آهي. اهڙو ئي هڪ مضمون توهان قرة العين حيدر تي بہ لکو. مون کي ياد اچي ٿو تـ اوهان جو ايزراپائونڊ تي لکيل مضمون "سويرا" ۾ 1975ع ۾ شايع ٿيو هو. ايزراپائونڊ سان توهان اها ملاقات شايد واشنگٽن جي ڪنهن پاڳل خاني ۾ وڃي ڪئي هئي.

- ڏاڍي تيز آهي توهان جي يادگيري.

بس ٿوري ٿوري... پر اهو ضرور ياد اٿم تـ اوهان 1957ع ۾ واشنگٽن جي دماغي مريضن جي سينٽ ايلزبيٿ اسپتال ۾ هن سان ملاقات ڪئي هئي. اتي شاعر ايزراپائونڊ توهان کي ان پاڳل خاني ۾ چيو هو، "توهان مون سان ملڻ بہ آيا هيو تـ ڪٿي. هن پاڳل خاني ۾، پر ڳالهہ اها آهي تـ مون هن Bug House ۾ جيئري رهڻ جو هڪ سولو طريقو ڳولي ورتو آهي. مون پنهنجو جسم هتي رکي ڇڏيو آهي ۽ دماغ هتان کان ٻاهر. هاڻ حال اهو آهي تـ جسم تـ پاڳل خاني ۾ قيد آهي ۽ دماغ آزاد آهي. انکري ڪا خاص مشڪلات پيش نـ ٿي اچيم!"

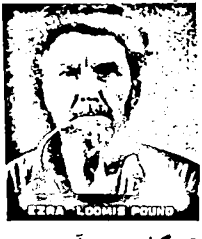

- ويري سرپرائيز مدد! ريئلي مان توهان کان ڏاڍو متاثر

ٿيو آهيان. توهان جي ميموري واقعي ڏاڍي تيز آهي.
- توهان اهڙو ئي شاندار مضمون قرة العين حيدر تي بہ لکي سگهو ٿا. ايزراپائونڊ سان توهان جون چند ملاقاتون هيون پر...
- ها، قرة العين حيدر سان تہ هڪ پوري دور جي يادگيري ڳنڍيل آهي.
مون کي ياد آهي تہ قرة العين حيدر "ڪار جهان دراز هے" ۾ لکيو آهي تہ لنڊن ۾ هڪ ڀيري بي بي سي جي ڪينٽين ۾ توهان سڀ گڏ ويٺا هئا، تہ اوچتو ٻاهر برسات شروع ٿي ويئي هئي. توهان في البديهہ هي شعر چئي ڏنو هو:
"قرة العين حيدر هے... ڪہ حيدر هے... آج ڪيسا ويدر هے!"

* * *

تو نے فرهاد، نہ کهودا کبهي ويرانۂ دل.

(اقبال)

* * *

واريءَ سان ڀريل هوا،
اُترئين دروازي کان آڏامي ٿي،
ازل کان وٺي اڃا تائين تنها،
وڻ ڪرن ٿا،
گاهہ جو رنگ سرءَ کان زرد ٿي ويندو آهي.
مان وحشي ڌرتيءَ کي ڏسڻ لاءِ
مينار مينار چڙهان...!

(ايزرا پائونڊ)

* * *

کب تک دل کي خير منائين، کب تک رہ دکهلاؤ گے،
کب تک چين کي مهلت دوگے، کب تک ياد نہ آؤگے.

(فيض)

* * *

هي منهنجي تاريخ جو کنڊر آهي. هتي ۾ غمن جي بيرڪن جا عَلم ۽ اکين ۾ هجر جي رات! يا رب! ڏکن جي هن سمنڊ ۾ لڙهندي، ڪٿي هٿ چڙهي ڪائي سپ! هن شهر طلسمات ۾ هي انتظار ۾ پٿر ٿيل اکيون ڪنهن جي آهن اوسيئڙي ۾. وڇڙي توکان هليو ويس ڪنهن بيابان ۾ ۽ پوءِ سپنن جا سمورا عالم پناهہ ۽ هو سامهون ويساک جو زرد چنڊ آڪاش ۾ اٽڪيل. من ڪنهن رولاڪ چنڊول پکي جيان بن بن ڀٽڪندڙ ڪنهن عبراني عشقيہ شعر جيان:
"هڪ ڪنوار پنهنجي ڳهڻ ۽ پنهنجي هار سينگار کي نٿي وساري سگهي. پر منهنجا محبوب! تون مونکي وساري ويهي رهئين... هاءِ منهنجي دل، هاءِ منهنجي دل!"

* * *

۽ مبارڪ آهن اُهي جن سوچي سمجهي ڇاتي واٺي ڏک جي راهہ چونڊي ورتي. اي اونداهين راتين ۾ روشني جي ڳولا ڪندڙ مسافر! تنهنجي ۽ منهنجي قسمت جو ستارو آڪاش ۾ ڪٿي ڳوليون؟ هي ڏينهن رات جو سفر، هي رات ۽ ڏينهن جي سفر ۾ سرگردان. اسين پوئين پهر جا پانڌيڙا پنهنجن ڪلهن تي خواهشن جي ٽياسن جا بار کڻي گذرندڙ هر شام ۽ هر رات جي اونداهيءَ کان اڻڄاڻ، شفق جي رنگن ۾ ٿي وياسين گم. زرد اکين سان ڦليلي جي ڪپ وٽ ڪنهن ٻڙ جي اوٽ مان نما شام مهل هو اوڀر کان اڀرندڙ چوڏهينءَ جو چنڊ... ۽ اڄ اسين پيا ملهايون سوڳ! لکان پيو مرثيو هن تي ۽ ڏک پيا ونڊيون هن بهار رفتہ جو، جنهن لاءِ جهل مل ڪندڙ رنگارنگي رنگ آهن، انڌلڻ جي رنگن جيان! هڪ پوري عهد تي آهن ڪنهن مُهر جيان لڳل ۽ جيڪا پنهنجي پويان بي سرو سامان ۽ سنسان بيابان جهڙو ويراني جو ياس انگيز منظر ويئي آهي ڇڏي. هڪ هڪ پل تاريخ جو هڪ ڪتاب، جيڪو اُماس راتين ۾ ٿي ويو گم.... ورق ورق ٿي ويئي زندگي... هڪ ڪتاب تاريخ جو ۽ هڪ باب تاريخ جو ويو پورجي، بقول قتيل شفائيءَ جي:

دور اُفق پار کسي وادي سے،
هم کو آواز ديئے جائے گا،
آسمانون کان وہ همسفر هم کو،
ذوق پرواز ديئے جائے گا هم کو،
کل بهي جو هم مين رهے گا شامل،
ياد پهر آئي هے اس کي اے دل.

* * *

ڪي ڪي ماڻهو پاڻ تاريخ هوندا آهن ۽ تاريخ جا اونداها ۽ روشن پاڇا هن جي چوگرد پيا ڦرندا آهن. هوءَ ڪائي بيچين آتما هئي، جنهن دهليءَ جي پسگردائيءَ واري شهر نوئيڊا جي هڪ ننڍڙي فليٽ ۾ پنهنجي جيون جا پڇاڙڪا

ڏينهن گذاري ڇڏيا. ڏنڌلڪن سپنن کي ڏسندي اڌ سجاڳ ننڊ ۾، پنهنجي ماضيءَ کي ياد ڪندي ساروڻين جا قافلا قطار در قطار هن جي نيڻن جي هيٺا آڏو. خبر ناهي تہ هن تغلق آباد ۾ جنهن پوءِ شاهجهان آباد ۽ بعد ۾ دهليءَ جو روپ اختيار ڪيو. تنهن جي پسگردائيءَ واري آبادي نوئيڊا جي فلڪ تي ڪڙيل چنڊ جڏهن ڏنڌلڪو ٿيندو هوندو ۽ دور ڪٿي وڻن جي تيز هوا جا جهونا وڻن جي وچ مان هلندي وڻندي ڇا محسوس ڪيو هوندو. (خبر ناهہ، ڪنهن لکيو آهي: مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي، ڄڻ مان هن

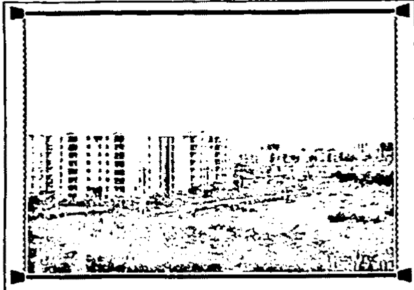

نوئيڊا فلئٽس، دهلي

ڌرتيءَ تي ڪنهن سڄي دنيا مان اچي ويو آهيان، جنهن ۾ مون پنهنجي پهرين زندگي گذاري هئي. ٻاهرئين دنيا ۾ مون کي جيڪا بہ ڳالهہ ڏسڻ ۾ ايندي آهي، ان سان منهنجي دل ۾ ڏک ۽ اذيت تخليق ٿيندي آهي!)

* * *

کيا پوچهتے هو وجود عدم اهل شوق کا،
اب اپني آگ کے خس و خاشاڪ هوئے.

* * * *

ڪڏهن ڪڏهن هوءَ پاڻ کي صوفي سڏائيندي هئي (هر ڪنهن انارڪسٽ وانگر) پر تصوف دنيا جو اڪيلو علم آهي، جنهن ۾ رستي جا پنڌ ۽ پيچرا تہ ٻڌايا وڃن ٿا، پر منزل جي ڪابہ نشاندهي ناهي ڪئي ويئي. ڪڏهن لڳندو آهي تہ انهيءَ رستي جي منزل تي پهچي ڳولا وڃي ٿڪ پڄندو. پر اها منزل مڪمل طور تي ڏنڌ ۾ ويڙهيل ۽ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ ۽ منزل واضح نہ هجي تہ پوءِ ڀٽڪجڻ جو امڪان گهڻو رهي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي تہ ان راهہ تي

قرة العين حيدر

هلندڙ گهڻو تڻو مسافر رڻ ۾ ڀٽڪندو ڀٽڪندو آخرڪار گم ٿي وڃي ٿو. يا ائين ڪٿي ڇنجي تہ لاڦاني ٿيو وڃي. اهڙن ماڻهن کي اصحاب منزل ڪري سڏيو وڃي ٿو.

نيڪي ۽ بدي، جيڪي انسانن جا پنهنجا ناهيل مفروضا آهن، ڪي چون ٿا تہ انسان وسيلي خدا خود کي ڏسي رهيو آهي پر ڇا واقعي حقيقت ۾ ائين آهي؟ (پر هن سڄي ڳالهہ ۾ پُراسراريت ضرور موجود آهي.) هڪ مشهور فلاسافر چوي ٿو:

”جنهن ڏينهن روحانيت جو انت اچي ويو ان ڏينهن دنيا جا سمورا ماڻهو چريا ٿي پوندا!“

پر آخرڪار هر دور ۾ اهڙا ماڻهو جو ٿا جنم وٺن، جن کي ائين سمجهہ ۾ نہ ايندڙ ۽ پراسرار چئون ٿا. آخرڪار اهي پُراسرار ماڻهو ڪير آهن؟

عيسائي چون ٿا: ”هي اُهي آهن جن جا روح اونداهي رات ۾ داخل ٿي وڃن ٿا!“

ٻُڌ چوي ٿو: ”اهي جيڪي دنيا ۾ رهندي بہ وسامي چُڪا آهن!“

اوير جو تصوف چوي ٿو: ”اهي جيڪي فنا ٿيڻ کان اڳ فنا ٿيڻ جي ڪري وصال حاصل ٿي ويو.“

تہ پوءِ آخرڪار شعور ڇا آهي؟ شعور وانگر وقت ۽ پولار کي محسوس ڪري سگهجي ٿو: ان کي ڏسي نٿو سگهجي. انسان جو شعور تصوف جي ڪنهن منزل تي ٿو وڃي بيهي. منزل، جنهن جي رستي ۾ هر مهل پريل بازار ۾ مارجڻ جو خطرو سدائين لاحق ٿو رهي. بهرحال ڪا بہ ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ آهي. ڪا بہ ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي. ڪي ڪي ماڻهو هر دور ۾ جنم وٺندا رهن ٿا، جن کي سدائين پنهنجي وجود کي تڪليف ڏيندي مزو ٿو اچي. سدائين پنهنجي وجود جي ٻار هيٺان رهن ٿا ڍيل ۽ هڪ پل لاءِ بہ ڪين آسائش نٿي وٺي. پر هن سڄي جيون کي ڪائي معني بہ آهي يا نہ؟ مهان چترڪار وان گاگ پنهنجي ڀاءُ ٿيو کي هڪ خط ۾ لکيو هو. ”مون کي

سدائين اهو محسوس ٿيندو آهي تہ مان هڪ مسافر آهيان ۽ ڪٿي ڪنهن منزل ڏانهن وڃي رهيو آهيان ۽ جيڪر مان ائين چوان تہ انهي "ڪنهن" ۽ "منزل" جو ڪوبہ وجود ڪونهي تہ اهو مون کي غلط ۽ اڻ ٺيڪ نٿو لڳي!... سورج مکيءَ جو گل ڄڻ منهنجي پنهنجي دولت آهي... زندگي گذرندي پئي وڃي، ۽ ويل وقت پيهر ڪڏهن موٽي نٿو

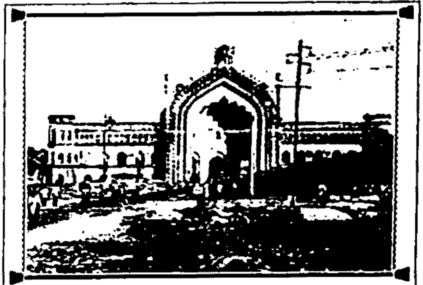

رومي دروازو لکنؤ

اچي... ۽ پوءِ اهو احساس تہ زندگيءَ جو هڪ دور ختم ٿي ويو آهي، دل کي اداس ڪري ڇڏيندو آهي. سوچيان ٿو تہ ڪجهہ شيون ڪڏهن بہ موٽي نہ اينديون. ان ڪري اهڙيءَ ريت اداس ٿيڻ بيوقوفي واري جذباتيت ڪونهي. منهنجي خيال ۾ غريب ماڻهو ۽ چترڪار موسمن ۽ رُتن جي ڦيري کي هڪ جيترو ئي محسوس ڪندا آهن!"

هر ڪلاڪار انارڪسٽ هوندو آهي. بدلجندڙ رُتن جيان هن جي ڳالهين ۾ بہ انهي هر بدلجندڙ رُت جو رنگ شامل هوندو آهي. دراصل اهي ماڻهو محبت جا ماريل ٿين ٿا، محبت جي هٿان مارجي وڃن ٿا ڪنهن اونداهي رڻ ۾ رلندي ڪنهن ماڳ جي ڳولا ڪندي. حديث قدسي وانگر تہ: "جنهن کي مان قتل ڪريان ٿو، ان جو خون بها مان پاڻ ٿيان ٿو!" يا منصور بن حلاج جي هنن لفظن وانگر تہ: "مان بيڏوهي آهيان ۽ مون کي مارڻ وارا بہ بيڏوهي آهن. جيڪڏهن هنن تي اهو ڪجهہ ظاهر ٿي وڃي ها، جيڪي ڪجهہ مون تي ظاهر ٿيو آهي تہ هو ڪڏهن بہ ائين نہ ڪن ها، جيڪي ڪجهہ هو اهو سڀ ڪجهہ ڪري رهيا آهن. جيڪر مون کان لڪل رهي ها، جيڪي ڪجهہ هنن کان لڪل آهي تہ مان بہ هرگز ائين نہ ڪريان ها جيڪي ڪجهہ مان ڪري رهيو آهيان... ۽ اي بحر ۽ بر جا رب، تون واقعي اهڙن ماڻهن کي جو نہ پنهنجو سمجهندو هوندين، جيڪي تنهنجي راهہ ۾ هيڏا سارا ڪشالا ڪڍي تڪليفون ٿا برداشت ڪن؟"

ها، حسين! ها، حسين! انتها تي پهچندڙ جيتوڻيڪ صاحب علم نٿو ٿئي پر معجزن جا ظاهر ٿين هن تي بيحد ٿا اثر ڪن. يقينن الله سمورن جهانن کان بيپرواهہ آهي.

نموت وليس لنا حاصل.
سوي علمنا انہ ماعلم

(شيخ بو علي سينا)

(ترجمو: اسين مري وياسين ۽ جيڪي ڪجهہ اسين پاڻ سان گڏ کڻي وياسين، اهو هي، آهي تہ "اسان اهو ڄاتو تہ ڪجهہ بہ نہ ڄاتو!!!)

فارسيءَ جو مشهور شاعر ابو المعاني مرزا عبدالقادر بيدل دهلوي، جنهن کي مرزا غالب ۽ علامہ اقبال پنهنجو مرشد ڪري سڏيو آهي، چوي ٿو. "ڪائنات کي جنهن بہ نظر سان ڏسندؤ، توهان کي اها ائين ئي نظر ايندي!"

مشهور جرمن ليکڪ هرمن هيس چوي ٿو تہ غم نہ ڪر، جلدئي رات ڇانئجي ويندي. ڏسبين لاهين چاڙهين تي جڏهن اسين ٿڌي چنڊ کي لڪندو ڪلندو ڏسي سگهنداسين تہ هٿ ۾ هٿ جهلي. اسان کي سانتي ملندي. غم نہ ڪر، جلد ئي اهو وقت بہ ايندو... فقط مون لاءِ جيڪو تنها آهيان. رات ۾ اڻ ڳڻيل ستارا چمڪن ٿا ۽ ٻنڊ جو ڦوهارو جادو ڀريل گيت ڳائي ٿو فقط مون اڪيلي لاءِ. رولاڪ بادلن جا رنگين ٻاچا سپنن جيان آهن. وشال ميدانن جي مٿان لنگهن ٿا.

آن چيز کہ در سينہ نهان الله نہ واعظ الله
بر دار نتوان گفت و بہ منبر نتوان گفت.

(غالب)

(يعني: دل ۾ لڪل راز واعظ ڪونهي، اهو منبر تي نٿو چئي سگهجي، بلڪ ڦاهي جي تختي تي بہ چئي سگهجي ٿو.)

* * * *

23-08-2007

لکنؤ- قرة العين حيدر جو شهر... خبر ناهي تہ عيني جي موڪلائيءَ تي لکنؤ جي آسمان ڪيئن رنو هوندو.

ڪس کے چمکے چاند سے رخسار قيصر باغ ميں،
چاندني ہے سايۂ ديوار قيصر باغ ميں،
في الحقيقت يہ بھي کم گلزار جنت سے نہيں،
حوريں پھرتي ہيں سر بازار قيصر باغ ميں،
زير شاخ گل اگر سبزہ کبھي ہونے لگا،
شور بلبل نے کيا بيدار قيصر باغ ميں،
دور ہونگي کلفتيں مٹ جائيں گے رنج و ملال،
لالے بے داغ گل بيخار قيصر باغ ميں.

(امير احمد مينائي)

* * *

هڻ هٿان ۽ ٽيڪنالاجي واري هاٿوڪي دور کان اڳ ۾ خط لکڻ هڪ مانائتو شغل هوندو هو. اردوءَ ۾ لکڻ وقت ٻارن کي وڏڙن ۽ هڪ جيڏن لاءِ مختلف لقبن ۽ ادب ڪرڻ جا طريقا سيکاريندا هئا. گهڻو تڻو ناول ۽ ڪهاڻيون بہ خطن جي ٽيڪنڪ ۾ لکيا ويا ۽ اهي "نيرنگ خيال ۾" ڇپجندا هئا. اها منهنجي ننڍپڻ جي ساروڻي آهي. امڙ غازي پور ۾ پوئين ورانڊي ۾ هڪ ڄارجين پيل پاون واري ميز رکيو پنهنجن مائٽن، دوستن ۽ رسالن جي ايڊيٽرن کي خطن جا جواب لکندي هئي. اردلي خط جو مضمون لفافو ڏسي سڃاڻي ويندا هئا. هو ٽري ۾ ٽپال سان اچي حاضر ٿيندا هئا ۽ چوندا هئا: بيگم صاحبہ هن ۾ حجاب اسماعيل مدراس ۽ هي اوهان جي پيٽرٽي مسٽر افضل انڪم ٽئڪس آفيسر روهتڪ ۽ هي خط پٽني کان آيل آهي. نواب نصير حسن اقبال وغيره.

امڙ کي پنهنجي همر عمرن جي انهن لفظن جي اهميت جو اونو هوندو هو. تڏهن تہ هن اهي خط سانڍي رکيا هئا. 1947ع کان پوءِ امان جي خانہ بدوشيءَ ۾ ٻئي سامان سان گڏ خطن جو پيتيون بہ برباد ٿي ويون. پر ڪجهہ صندوقون ڊسمبر 1947ع ۾ لکنؤ کان روانگيءَ مهل امان حسو باجي وٽ رکرايون هيون. حسو باجي جي ناني ننڍي مهاراج محمود آباد جي ڪجهہ سامان سان گڏ اهي صندوقون بہ غلطي وچان لکنؤ جي هڪ نيلام گهر وڃي پهتيون. 1968ع ۾ مان جڏهن لکنؤ ويس تہ

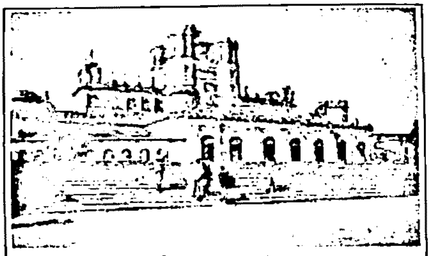

لامارٽينئر ڪاليج لکنؤ

انهيءَ نيلام گهر جي ايڊريس وني اسڪول جي هڪ همر ڪلاسڻ عزيز بانو سان گڏ اتي وڃي پهتيس. نيلام گهر جي مالڪ چيو "صاحب گذريل ڏهن ورهين ۾ تہ زميندارن ۽ الائي ڪنهن ڪنهن جو قيمتي سامان هتي آيو ۽ وڪامجي ويو. اجا ڪجهہ شيون انهن مان پيل آهن. توهان بہ ڏسي سڃاڻي وٺو." ۾ هن جي گودام ۾ مون کي پنهنجي ڪابہ شيءِ نظر نہ آئي. مان مايوس ٿي ٻاهر وڃڻ لڳيس. هڪ ڪٻٽ ۾ چند ڏنل وائنل فوٽا نظر آيا. اخروٽ جي ڪاٺي جي فريمن ۾ اسان جي ڪجهہ وڏڙن جا فوٽا هئا. چانديءَ جا سمورا فريم وڪامجي چُڪا هئا. ايراني غاليچا بہ وڪامجي ويا. "هڪ وڏو گلر اجا اتي پيل آهي. ڪالهہ ٿي هڪڙو صاحب پنهنجي امام بارگاهہ لاءِ خريد ڪري ويو آهي." نيلام گهر جي هڪ ماڻهوءَ ٻڌايو. مان ايڏي تہ ڏڪيل هيس جو مون هن کان اهو بہ نہ پڇيو تہ توهان هن هيڏي سارو سامان جي ڪيتري قيمت وصول ڪئي. هن چيو. "جيڪو صاحب هي سامان وڪڻي پئسا وصول ڪندو هو اهو بہ هاڻ هتان ڪٿي وڃي چڪو آهي." بابا مرحوم جي ڪتابن جو ذخيرو خاص ڪري ترڪي ڪتاب. جن کي پڙهڻ وارو ڪوبہ نہ هو. رديءَ ۾ وڪامجي ويا هئا.

شام ٿي ويئي هئي، جڏهن اسين انهيءَ هال مان ٻاهر نڪتاسين، تہ ٻاهر ڦڙ ڦڙ شروع ٿي ويئي هئي. سامهون هڪ وڻ وٽ پهتاسين. هڪڙي ٻڪري ٻڌل هئي ۽ ان جي ويجهوٽي ۾ بيگون اڌ ڪليل پيون هيون. جڻ ان ٻڪريءَ لاءِ ڊنر فراهم ڪيو ويو هو. چاڪاڻ تہ ان جي مٿان ڪجهہ ساوا پن وڪريل هئا... اهي بيگون ڪتابن سان ڀريل هيون. مون فوري طور تي انهن کي سڃاڻي ورتو. اهي پي اينڊ او جهاز جي ليبل وارا وڏا بيگ بابا مرحوم جا هئا.

جن کي کٿي هن کوڙ سارا سامونڊي سفر ڪيا هئا. هڪ پيٽيءِ ۾ خطن جا ٿهيا نڪتا ۽ پٺي ۾ اسان جي ڪٽنب جا ڪجهه پراڻا ۽ اڻ لپ فوٽا پيا هئا. جن جا اڻ ملهيا فريم جدا ڪري وڪيا ويا هئا. تنهن ڪري فوٽو بارش جي پاڻيءَ سبب برباد ٿي ويا هئا. يعني دنيا مان موڪلائي ڪري ويندڙن کي مٽيءَ ڪائي ڇڏيو ۽ انهن جون جيڪي شڪليون باقي وڃي بچيون هيون، اهي هوا ۽ پاڻي جي نذر ٿي ويون. يعني اهي صفحهٔ هستي تان بنهه نيست و نابود ٿي ويا ۽ اهي هستيون جن جي سپنن ۾ هو ايندا هوندا، اهي پاڻ خواب ۽ خيال ٿي ويا ته پوءِ باقي ڇا وڃي بچيو؟ انهن پيٽين جي هنن جيتري ته قيمت گهري. مون اها نيلام گهر وارن کي ڏيئي ڪٿي. ٻاهر برسات هاڻ تيز ٿي ويئي هئي. اسان ٽي سائيڪل رڪشائون گهرائي ان مان ٻن تي اهي صندوقون رکيون ۽ ٽئين تي مان ۽ عزيز بانو سوار ٿي اسين اتان ٻاهر نڪتاسين. اها به هڪ عجيب اونداهي شام هئي. مائٽن جي نالي آيل باقي بچيل خطن مان جن جي ادبي حيثيت جي مون کي خبر هئي ۽ جن کي نيلام گهر جي ٻڪري نوش جان نه ڪيو هو. انهن مان چند خطن جي چونڊ هن مجموعي ۾ شامل ڪري رهي آهيان.

هن ڪتاب جو پهريون خط سر سيد احمد خان جو آهي جيڪو هن 1856ع ۾ مير بنده علي خان کي لکيو هو.

قرت العين حيدر 16 مئي 1998ع

I 140, Noida (U.P)

(خطن جي مجموعي "دامان باغبان" جو مهاڳ)

* * *

پڙهتے پهرين گے گليون مين ان رنجشون کے لوگ.

مدت رهين گي ياد يه باتين هماريان.

(مير)

* * *

پورٽ بليئر

انڊيمان

2-9-1931

ڊيئر جليل! اهو توهان ٻڌو هوندو ته مون پيهر هندستان کي ڇڏي ڏنو آهي. ٻن ورهين لاءِ جلاوطني ورتي اٿم. هتي واندڪائي ۽ هيڪلائي آهي:

"قيد خود اختياري"

هون مبارک دوستو دنيا کي تم کو وسعتين!

ميري قسمت ۾ فقط اک تنگ زندان ره گيا.

هم کو کيا اهل خرد هون محو گل گشت چمن!

چل ديئے اهل جنون خالي بيابان ره گيا.

انڊيمان جو بيٽ ڏاڍو بدنام آهي. پر هت عيش به آهي. پر ڪارن ماڻهن لاءِ نه جن جي تقدير ۾ محنت ۽ پورهئي ڪانسواءِ ڪجهه به ڪونهي. پر انگريزن لاءِ سنڌن جدا آبادي آهي. بنگلا آهن. ساوڪ آهي. ڪجهه ڪلب آهن. جنهن ۾ ميمون ۽ انگريز هر طرف نظر ايندا آهن. پر هندستاني ايڪڙ ٻيڪڙ آهن. جن ۾ مان به شامل ڪيو ويو آهيان. پر جيئن ته نڪي نچڻ ٿو اچي ۽ نه ورڻي پيئڻ. انهيءَ ڪري بس الو وانگر ويٺو هوندو آهيان.

وه ڪس کے واسطي هو گيا عشرت کده.

اندمن کيون هند کا منحوس زندان هوگيا.

منهنجي سستي ڏسو جو اجا تائين يونيورسٽيءَ مان امتحان جو معاوضو ۽ سفر جو خرچ نه ورتو اٿم ۽ مون کي تاريخون به ياد ڪونهن. مون عظمت الاهي کي لکيو آهي ته منهنجو ٽي اي بل ۽ زباني امتحان جي معاوضي جو بل

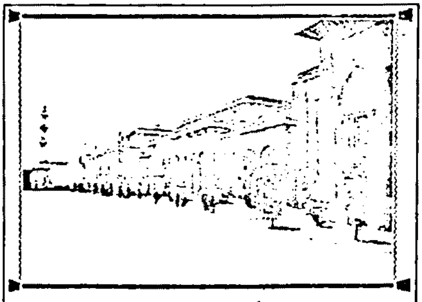

عليگڙهه مسلم يونيورسٽي

ناهي موڪلي ڇڏيو ته تمام گهڻو ٿورائتو رهندس. هڪ گڏجاڻي اردو ڊپارٽمينٽ جي اٿيند ڪئي هيرءِ پٺي پيري زباني امتحان لاءِ علي ڳڙهه ويو هوس. تاريخون وغيره توهان اتي رڪارڊ ڏسي معلوم ڪري وٺجو.

ها اهو نظم "آج تو مائل مقصود هوا خواب هوا". جو سيدين جي شادي تي لکيو هيم. علي ڳڙهه ميگزين کي اماڻي ڇڏيو

اٿم. ڇيڇي ويو هجي تہ اماڻي ڇڏجو. نذر سجاد "نيرنگ خيال" ۾ جيڪي ڪجھ شايع ڪرايو، اهو اضطرابي طور تي هو. نہ ڪي مون کان ڦڪائي وڃان. سڄو ٿئي ها تہ اهو نظم ڇپجڻ کان اڳ ۾ ڪنهن کي ڏيکاري ها. گهٽ ۾ گهٽ توهان کي تہ ڏيکاري ها.

توهان ماڻهن جي ياد ۽ ذڪر هر مهل رهندو آهي:

سيدين و سردر قدائے کا ذکـــر و خيال،
درد بهي يہ هوگيا، اور يہ هے درمان هوگيا.

مسز جليل جي خدمت ۾ سلام. منهنجي ايڊريس هي آهي.

اسسٽنٽ روينيو ڪمشنر،
جزائر انڊيمان ۽ نڪابار
پورٽ بليئر
خاڪسار سجاد

* * *

پورٽ بليئر
31 مئي 1930ع
پياري نذر، السلام عليڪم

24 مئي جي شام جو مان ۽ احمد رشيد ڪلڪتي ۾ جهاز تي وڃي سامان رکرائي آياسين. هڪڙو ڳوٺاڻو نوڪر بہ هٿ چڙهي ويو، ويھ رپيا ماهوار ۽ ماني تي رکيو اٿم. ان کي جهاز تي ڇڏي شهر واپس وياسين. ماني کائڻ کان پوءِ نائين وڳي رات جو گهر کان بندرگاهہ ڏانهن روانا ٿياسين. اڳتي هلي صديقہ بيبي موٽر هلائڻ شروع ڪري ڏني. 11 وڳي رات جو صديقہ ۽ احمد رشيد مون کي جهاز تي ڇڏي واپس موٽي ويا. صبح جو ڇئين وڳي ايس ايس مهاراجا رواڻو ٿيو. 28 تي 5 وڳي شام جو هت پهتاسين. ڏاڍو

پورٽ بليئر، انڊيمان

سهڻو بيٺ آهي. ساموندي هوا هر مهل گهلندي ٿي رهي. مند بہ چڱي ۽ وڻولي آهي. رات جو ڪمرن ۾ سمهندا آهيون.

سردار بلونت سنگھ جسپال، جنهن کان چارج وٺي اٿم، مون کي جهاز تان وٺڻ آيو هو. ڊاڪ بنگلي ۾ وڃي ترسايائين ۽ يڪدم چاءِ اماڻي ڏنائين. مسز بلونت سنگھ اڌو ڳابري انگريزي ڳالهائي ٿي وٺي. ڏاڍي روشن خيال عورت آهي.

مسٽر ڪيودر مدراسي عيسائي، زراعت کاتي جو سربراهہ ڪالھ مون کي پنهنجي گهر وٺي ويو. هاڻ مان هن جو مهمان آهيان. 2 جون تي بلونت سنگھ جسپال ۽ سندس زال ڪلڪتي هليا ويندا، جنهن کان پوءِ سندن بنگلي ۾ وڃي رهندس. ٻہ ماڙ بنگلو تمام وڏو ۽ سمنڊ جي ڪناري تي واقع آهي. هت مڇر بہ ڪونهن. هتي هڪ وڏو انگريزي ڪلب آهي، جنهن ۾ شامل ٿيڻ لازمي آهي. پنجويھ رپيا ماهوار ان جو چندو ڀرڻو پوندو.

هاڻ ٻڌو. 24 مئي تي ڪلڪتي ۾ زاهدي جو خط هردوئي کان ٿيندو بهاولپور مان اچي پهتو. مون کي رياست ۾ هڪ موچاري نوڪري تي گهرائڻ ٿا چاهين. مون کان پڇيو هئائون تہ تون منظور ڪندين اها آڇ، تہ مون ڪلڪتي مان ورائي ڏني تہ ڪاش هڪ هفتو اڳ توهان جو خط اچي ها تہ مان هت نہ اچان ها.

هتي پهچي ٻئي ڏينهن چيف ڪمشنر سان ملاقات ڪيم. ڪم گهڻو ڪونهي، ۾ دورا گهڻا ڪرڻا پوندا انگريزن کي چاڪاڻ تہ دعوتون ڪرڻ ۽ ڪين شراب پيئارڻ بہ لازمي آهي. چڱو ٿيو جو تو ڊنر سيٽ ڏيئي ڇڏيو. ڪجھ فرنيچر بلونت سنگھ کان خريد ڪيو اٿم. باقي تون اچي هتان خريد ڪري ونجائين.
سجاد

(قرة العين جي والد جو پنهنجي زال نذر سجاد کي لکيل خط)

* * * *

پورٽ بليئر
26 جون 1930ع
پياري نذر... السلام عليڪم!

ڪالھ شام جو جهاز آيو، ان جي وسيلي ٽپال بہ اچي پهتي. هڪ مهينو ٻنا خطن جي هتي رهيس. ڏاڍي عجيب

ڪيفيت آهي. اڪيلائي جي دنيا ۽ هيڏو سارو اڪيلو ۽ وڏو گهر. ڪم گهٽ آهي. نه ڪو سولو ۽ سيبتو ملاقات ڪرڻ وارو آهي. ڪلب ۾ روزانو شام جو ويهي پوڙهن انگريزن سان شطرنج کيڏندو آهيان.

سجاد حيدر

* * *

شادمان ڪراچي

10 آڪٽوبر 1938ع

پياري نذر،

اسين سر عبدالله هارون وٽ اچي لٿا آهيون. هن نئون گهر خريد ڪيو آهي. ليڊي هارون تنهنجو پڇيو پئي. 14 تاريخ تائين هتي جلسا آهن. سڀاڻي مسلمان شاگردن جو جلسو آهي، جنهن جي صدارت راجه صاحب محمود آباد کي ڪرڻي آهي.

ٽيهه رپيا امڙ جي نالي ميان نثار حيدر کي بريلي موڪلي ڇڏجائين.

سجاد حيدر

* * *

گهڻو ڪري شام ٿيندي ئي اسين هوا خوري لاءِ شهر جي ويجهن جهنگن ڏانهن نڪري ويندا هئاسين. پورٽ بليئر ۽ ان جي پر واري شهر ايبرڊين جون روشنيون اونداهه ۾ غائب ٿي وينديون هيون ۽ ڪنهن گهاٽي جهنگ مان لنگهندي اوچتو مان ناريل جي گهر ڪندي هيس ته رستي تان ويندڙ ڦهوي جا پلانٽيشنز جو ڪو مزو ناريل جي وڻ تي چڙهي ناريل پٽي ڇني، باندر جيان ٻانہڙا پائي پل اپل ۾ هيٺ لهي ايندو هو. ڪافي جي باغن ڏانهن هلندا ويندا هئاسين. دور ڪٿي باهه ٻرندي به ڏسڻ ۾ ايندي هئي ۽ سامونڊي هوا ڪناري جي ٽڪرين ۾ سوسٽ ڪندي پئي ويندي هئي. رستي ۾ ڪٿي چنڊ تي به وجي نهار پوندي هئي.

"چنڊ اسان سان گڏ گڏ چو هلي رهيو آهي." مان اچرج مان پڇندي هيس.

"توکي سلام ڪندو پيو وڃي." بابا وراڻي ڏيندو هو. ساري ٻيٽ تي تار جي ڪارن وڻن تي. ساوڪ سان پريل ٽڪرين تي چنڊ جي سهائي پکڙجي ويندي هئي ۽ بانس جا جهنڊ هوا ۾ لڏندا هئا.

هوائون به منهنجون دوست آهن!!

هڪ ڏينهن Rose Island ۾ حوالدار رامچندر سان، چيف ڪمشنر جي باغ مان لنگهندي سندس بنگلي جي درين مان مون کي به فل بوٽ نظر آيا. جيڪي مگدر جهڙن ڪاٺ جي فريمن تي چڙهيل هئا. "اهي مسٽر اينڊرسن جون ٽنگون آهن، جن کي گهر ۾ ڇڏي هو پاڻ ٻاهر هليو ويندو آهي!" مون اهو سوچيو ته ڏاڍي اچي ڍنس.

منهنجي پاءِ جي نوٽ بڪ ۾ لکيل هڪ قديم "نرسري گيت"

How many miles to Babylon,

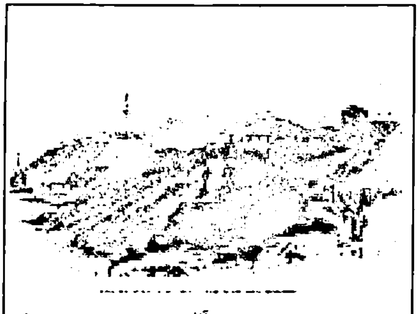

روز آئليند

Three scores and ten,
Can I get there by candle light,
Yes, and back again,
If your heels are nimble and light,
You can get by candle light.

اوچتو ڏاڍي ڦڙڦوٽ اچي پيئي. سيلولر جيل جي ڪجهه بنگالي انقلابين، جيل جي عملدارن جي سخت ورتاءَ خلاف احتجاج طور بک هڙتال شروع ڪري ڏني. انهن سياسي قيدين ۾ اُهي قيدي به هئا، جيڪي بند وارڊن ۾ قيد تنهائي ڪاٽي رهيا هئا. انهن مان ڪجهه قيدين ته مري ساهه ڏنو.

شام جو مون ڏٺو ته مسٽر اينڊرسن فل سوٽ پايو موٽر ۾ سوار ٿي رهيو هو. جيڪا جاپاني پُل جي هيٺان تيار بيٺي

هئي. منهنجي پيءُ جو تعلق ٻيٽن جي مالي کاتي سان هو. پينل سيٽلمينٽ جو انتظام جدا ۽ انگريزن جي پنهنجي هٿ ۾ هو. پر انهيءَ هوندي بہ ٻيٽ ۾ بغاوت جي ڊپ کان ٻاره بنگلي جي هٿيارٻند گارڊ ويٺي ڪئي ويئي هئي.

ٻئي ڏينهن هڪ سياسي قيدي کي اسٽريچر تي کڻي هيٺ رستي تان لنگهيا.

"سڌير ڪمار بوس اهوئي آهي!" پرڪاش چند ڪلينر آهستي آهستي برمي ٽيوٽر کي ٻڌائڻ لڳو. هو ٻئي منهنجي پيءُ سان گڏ پاسي واري ورانڊي جي جهنگلي تي

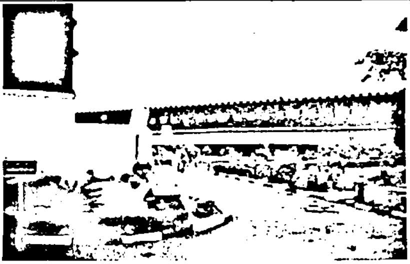
سيلولر جيل، انڊيمان

نوڙي هيٺ ڏسي رهيا هئا. مان بہ جهنگلي جي چاريءَ مان هيٺ نهارڻ لڳس.

"ٻڌو اٿون تہ ڪالهہ وڏو صاحب پاڻ سندس ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ ويو هو مار مرچڙا ڏيڻ. پر هن نٻل جونجهار ڪٽ تان ٽپ ڏيئي اُلر ڪئي وڏي صاحب تي، تہ صاحب وٺي ڀڳو ٻاهر ۽ پوليس کي اچي حڪم ڏنائين تہ ڪيس ٺاهوڪي مار ڪڍوس!" نور محمد چيو.

"مسٽر اينڊرسن پنهنجون چنگهون ساڻ کڻي ويو هو. تڏهن ٿي ڊڪ پائي سگهيو!" مون ڏاڍي اطمينان سان وراڻي ڏني. "هاڻ شايد مار ڪڍي اسپتال وٺي پيا وڃنس سول سرجن واري اسپتال، پر مري ويندو!" نور محمد آهستي چوڻ لڳو.

نومبر 1961ع.... ڪلڪتي جي مهاجيتي سدن ۾ للت ڪلامندر جي ساليانو ڪانفرنس شروع ٿيڻ ۾ ڪجهہ دير باقي هئي. بڙي غلام علي خان، بسم الله خان، مشتاق علي خان، بيگم اختر اشتياق ۽ ٻين وڏن فنڪارن کي ڏسڻ لاءِ ٻاهر رستي تي ماڻهن جا هشام اچي مڙيا هئا. پر هال

استاد بڙے غلام علي خان

اڃا خالي پيو هو. منهنجا ساٿي ڏاڪڻ جي هيٺان ڳالهين ۾ مشغول هئا. مان گهمندي هال جي اندر ويس ۽ هال جي پٺين ڀت تي ٽنگيل رنگين تصويرن جي قطارن مون کي پاڻ ڏانهن متوجهہ ڪيو. سموري هال ۾ ڪئين سئو تصويرون لڳل هيون، جن جي هيٺان ڪنڊن ۾ بنگال جي ناميارن فنڪارن جون صحيحون پيل هيون "هي ڪهڙي قسم جي پورٽريٽ گيلري آهي!" مون ڪجهہ اچرج وچان سوچيو ۽ چوڪرن ۽ چوڪرين جي انهن تصويرن جي ويجهو وڃي انهن کي ڏسڻ لڳس.

ڳولاٺو، بيچين اکيون، سڪون ڀريل اکيون، اداس مرڪ، مطمئن ۽ شانت مرڪ، مسرور چهرا، گنڀير چهرا، مضطرب ۽ سوچيندڙ چهرا- اهي ڪير آهن؟ مون اچرج وچان انهن تصويرن جي هيٺان پٽل جي ننڍين ننڍين تختين تي اُڪريل نالا پڙهڻ شروع ڪيا:

خودرام باسو، ڦاسي 1908ع

پرفلاچڪي، جيل ۾ آپگهات 1927ع

اشفاق الله، ڦاسي 1929ع

ڀڳت سنگهہ، ڦاسي 1931ع.

پرتي لتا داديدا، ڦاسي 1932ع.

راجندر لهري، ڦاسي 1927ع

گوپي ناٿ ساها، ڦاسي 1924ع

جيتش گوها، پوليس جي تشدد سبب مري ويو، 1930ع.

ديپ پرشاد گپتا گولي هڻي ماريو ويو.

ماتا نگني حاجره پوليس جي گوليءَ سان شهيد 1942.

سڌير ڪمار بوس: انڊيمان ۾ بک هڙتال سبب مري ويو.

مان هڪ هنڌ ڄمي بيهي رهيس. سڌير ڪمار بوس انڊيمان ۾ بک هڙتال سبب مري ويو!

اوچتو مون محسوس ڪيو، منهنجي پويان ڪوئي بيٺو آهي.

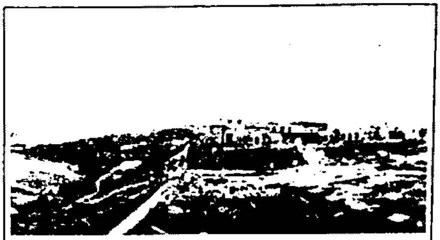

وائيپر جيل. انڊيمان

"هي -. هي منهنجو وڏو پاءُ هو!"

مون پٺ ورائي ڏٺو: هڪ بدحال، اٺين وارن وارو سنهڙو ماڻهو منهنجي پويان بيٺو مون کي ڇٽي رهيو هو. "توهان انهن تصويرن کي ڇتائي ڏسي رهيا هئا." هو منهنجي پاسي ۾ بيهي اچي چوڻ لڳو. "توهان ته شايد هنن جا نالا به پيا نوٽ ڪريو. ڇا توهين جرنلسٽ آهيو؟"

"مان شايد توهان جي ڀاءُ کي هڪ ڀيرو ڏسي به چڪي آهيان!"

"دادا کي توهان ڏٺو هو؟ اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟" هن ڏاڍي اچرج وچان پڇيو.

"آه ڪم آن هني (Come on honey)" هڪ گوري رنگ وارو ٽيڊي بوائي پنهنجي ڇهنبدار بوٽن تي ترندو منهنجي ۽ تصوير جي وچ ۾ اچي ويو. جتان هو پنهنجي گرل فرينڊ کي سڏي رهيو هو. جيڏ ا هال جي ٻئي ڇيڙي تي شايد پنهنجي ڪرسي ڳولي رهي هئي. "هاءِ ڊوپ. ڪم آن هيٺرا" ڇوڪري جيڪا بيحد سوڙهي شلوار ۽ ان کان به وڌيڪ سوڙهي چولي ۾ قاتل هئي. ٽيڊي بوائي کي وراڻي ڏني. ٽيڊي بوائي ان ساڳيءَ ريت ڇهنبدار بوٽن تي ترندو اڳتي نڪري ويو. سندس چست ڪاري پتلون جي نازڪ چيلهه تي ٻڌل سونهري پٽو روشنيءَ ۾ چمڪي رهيو هو.

سلهه جي مريض ان بنگالي وري مون سان ڳالهه ڇوري. "مان به ڪرانتيڪار هئس. اڌ حياتي جيل ۾ گهاري اٿم." هن اداسيءَ منجهان چيو. "توهان، توهان آرٽيڪل لکندو؟"

"شايد! خبر ناهي!"

" منهنجو نالو پربوڌ ڪمار بوس آهي. مان باريسال جو رهاڪو آهيان. دادا جڏهن انڊيمان ويو ته مان اسڪول ۾ هئس. دادا جي ڏک ۾ روئندي روئندي منهنجي ماءُ به مري ويئي. پر مان اسڪول مان نڪرندي ئي موومينٽ ۾ شامل ٿي ويس ۽ جيسور ۾ گرفتار ٿيس. ٻارنهن سال علي پور جيل ۾ بند رهيس. آزاديءَ کان پوءِ آزادي ملي تڏهن منهنجو ضلعو ٻئي طرف وڃي چڪو هو. هائي مان، هاڻ مان....!"

اوچتو ٽيڊي بوائي بجلي جيان واپس وريو. هاڻ ساڻس گڏ ڪجهه آمريڪن بيٽنڪ Beat Nikes هئا. جن مان هڪ کي ڪاري شيرواني، چوڙيدار پاجامو ۽ هڪ ڪرائي ۾ چانديءَ جو ڪڙو پيل هئس. ٻئي آمريڪي بيٽنڪ کي خاڪي چڊيءَ تي بنگالي پهراڻ پيل هو. ٽئين آمريڪي بيٽنڪ مغربي لباس تي ئي گذارو ڪيو هو. جيڪا شڪل مان ڇوڪري ٿي ڏسڻ ۾ آئي. اهي سڀ اسٽيج جي هيٺان بيٺل انهي. انگريز ڇوڪري شرلي ڏانهن ٻئي ويا. جيڪا هندستاني ناچ سکڻ لاءِ انگلينڊ مان آئي هئي ۽ برجو مهاراج جي شاگرديءَ ۾ ڪٿڪ جي مهارت حاصل ڪرڻ کان پوءِ اڄ شام جو پنهنجي نن جو مظاهرو ڪرڻ واري هئي. هندستاني ٽيڊي بوائي. انهيءَ سلهه جي مريض انقلابيءَ کي ٻانهن سان ٺيلهو ڏيئي پنهنجي رستي تان هٽايو ۽ پنهنجي بيٽنڪ مهمانن سان گڏ اڳيان هليو ويو. اصل انهيءَ ئي وقت مارواڙي سيٺين، سوسائٽي ليڊيز، پروفيشنل انٽيليڪچوئلز ۽ ڪلچرولچرز (Culture Vultures) جو هڪ هشام پاسي واري در کان هال منجهه گهڙيو. ۽ سلهه جو مريض انقلابي انهيءَ هشام ۾ منهنجي نهار کان اوجهل ٿي ويو. مون هن جي ڳولا ۾ هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. مون کيس چوڻ ٿي چاهيو ته مان سندس دادا جي ڪهاڻي ضرور لکنديس. مون کيس چوڻ ٿي چاهيو ته مان سموري ننڍي کنڊ جي ڪهاڻي ڄاڻڻ ۽ لکڻ چاهيان ٿي. پر اها ڪهاڻي ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ لاءِ، فقط هڪ حياتي ته تمام ننڍي آهي. مون هن کان پڇڻ ٿي گهريو ته ڇا سندس دادا ئي ته اهو اتساهي نوجوان ته ڪونه هو. جيڪو ڪاوڙ ۾ ڦوڪجي پنڊت جواهر لال وٽ ريو هو پر اهو گمنام تباهه حال ڪرانتيڪار. انهيءَ رنگارنگي، بيپرواهه آسودي، خوش باش ميڙ ۾ ڪٿي وڃائجيءَ ـ هو.

۽ اسٽيج تي جل ترنگ وڄڻ شروع ٿي ويو هو.

نوٽ: هيءَ ڪهاڻي مون گذريل سال 1965ع ڌاري لکي هئي. هاڻ تازو اها خبر پيئي اٿم ته ڄاڄو محمدي هڪ پراڻو انقلابي جنهن جي ڦاسيءَ واري سزا عمر قيد ۾

بدلائي ويئي هئي. جيڪو 24 سالن تائين انڊيمان ۾ قيد رهيو هو. ڪجهه ڏينهن اڳ لاهور ۾ گمنامي ۽ سخت مفلسيءَ واري حالت ۾ گذاري ويو.

(ڪهاڻي: "چهٽے اسير تو بدلا هوا زمانا تها")

* * * *

بمبئي

9 آگسٽ 1981ع

خالد حسن! مان 4 آگسٽ تي الهه آباد، بنارس، عليگڙهه ۽ دلي مان ٿي آيس. تنهنجا ٽي خط ۽ تعارفي نوٽ جي رکيل هئا. پر انهيءَ تعارفي نوٽ بابت خبر آهي ته عبدالرحيم خانخانان ڇا چئي ويو آهي- ٻڌي وٺ!

"حرفے ڪه نوشتے دل من ناشاد ڪردے!"

پٽ! هي ڪهڙو قصو آهي جو تو جهڙا چڱا مڙس ۽ ڏور

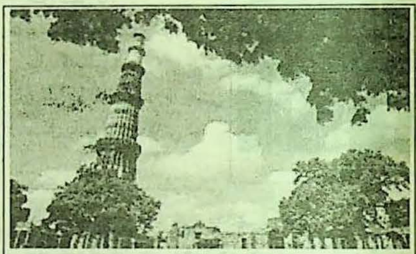

قطب مينار دهلي

نظر رکندڙ ماڻهو به اهو سمجهڻ تي پڙ ڪدي بيهي رهن ته ڪهاڻيڪار جيڪي ڪجهه لکي ٿو، ته اها هن جي پنهنجي آتم ڪٿا جي داستان هوندي آهي.

تخيل نالي ڪابه شيءِ ڪانهي!

انتظار حسين اهو هجرت جو ريڪٽ شروع ڪري رکيو آهي جنهن کي Cash ڪندي ۽ ان تي Thrive ڪندي ڪندي هو "تاريخ ساز" ۽ "عظيم ڪهاڻيڪار" ٿي ويو پر منهنجي ڪهاڻين ۾ به ڇڪي تاڻي autobiography ڳولي ٿو وٺين. "فوٽو گرافر" ۾ به توکي هيءَ خاڪسار جلوه افروز نظر آئي. افسوس! اها ڏاڍي مايوس ڪندڙ ڳالهه آهي. اڙي پاڳل هيءَ هڪ Common place ننڍڙو واقعو آهي. هڪ ڊانسر ويهن ورهين ڪانپوءِ ان ٿي هند تي موٽي آئي جتي هوءَ جواني ۾ پنهنجي دوست سان گڏ آئي هئي. منهنجي هندستان اچڻ سان ان جو ڪهڙو تعلق آهي.

چڱو ٿيو جو تو مون کي فوٽوگرافر جي ناچڻي سان ٿي وڃي ملايو. ٽي چار ورهيه اڳ منهنجو ناوليٽ "اگلا جنم موهے بٽيا نه ڪيجئو" ڇپيو هو. جيڪو لکنئو جي غريب، لاوارث، خانگي "پرديدار طوائف" جي آکاڻي آهي. جيڪا پنهنجي ڌيءَ جي ڳولا ۾ ڪراچي هلي وڃي ٿي. ڪجهه ورهيه سختيون برداشت ڪرڻ کان پوءِ سندس ڌيءَ ڪال گرل ٿئي ٿي ۽ پوءِ ڏڪا ڏاڍا کائيندي ٿي رهي. اها طوائف "رشڪ قمر" هندستان موٽي ٿي اچي. بيحد تباهه حال ۽ ڏکن جي ماريل. چڪن اٿي پنهنجي پنهنجي گذر سفر ۾ مشغول ٿي ويندي آهي. اهو ناوليٽ پڙهي هڪ وڏي پڙهيل لکيل پڙهندڙ مون کي ڏاڍي گنڀيرتا مان سوال ڪيو. "اها اوهان جي autobiographical ڪهاڻي آهي.

ذڪر ڪيل "فوٽو گرافر" جو هند هندستان نه بلڪ سريلنڪا آهي. ڪينڊي جي هڪ گيسٽ هائوس ۾ سائوٿ انڊين ڊانسر رهيل هئي پنهنجن سازندن سان گڏ. ان کي پلاٽ ناهي مون اها ڪهاڻي لکي هئي. منهنجو خيال آهي ته هاڻ مون کي هر ڪهاڻي ۽ ناول جي anatomy هڪ مضمون ۾ لکڻ گهرجي.

بنارس ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي Mirt House ۾ رهي هيس جيڪو هن مهاراجا بنارس جو گيسٽ هائوس آهي. ان جي

بنارس

ويجهو Tay Ganges هوٽل جي اڳڻ ۾ ننديشور پئلس آهي. جنهن ۾ ڪلڪتي ويندي جان عالم پنهنجي ڪٽنب سان گڏ انگريزن جي قيد دوران پندرهن ڏينهن ترسيو هو.

شهر جي ور وڪڙ واري هڪ گهٽيءَ ۾ هڪ مشهور حڪيم صاحب جي گهر تي استاد بسم الله خان سان به ملاقات ٿي. سدائين جيان Modest & Sweet

جان عالم جي پڙ پوٽي (يعني ملڪه حضرت محل جي

فرزند برجيس قدر، جنهن کي جان عالم جي معزوليءَ کان پوءِ اوڌ وارن تخت تي ويهاريو هو) جو پڙ پوٽو پرنس انجم قدر گهڻو پڙهيل لکيل ماڻهو آهي پر ڪجهه natty بنارس ۾ ڪيترن ماڻهن هن کي حضور، حضور ڪري پئي سڏيو، جڻ اهو اڃا تائين شهزادو آهي it was quite touching

1947 تائين انگريزن طرفان هن کي ۽ هن جي والد جي لکنئو وڃڻ تي بندش لاڳو هئي. آزادي ملڻ کان پوءِ پنڊت نهرو اها بندش ختم ڪري ڇڏي.

هڪ شاهوڪار دعوت ڪئي، جنهن ۾ جان عالم جون نمريون به موجود هيون، جن کي انهن شاهوڪار وٽ رسولن بائي اچي ڳائيندي هئي.

تو بنارس جي سفر جو احوال پڇيو هو اهو مون لکي ڇڏيو.

افسانو "درين گرد سواري باشد" شامل آهي. پنهنجي راءِ کان واقف ڪج. افسانو اصل ۾ "ڪار جهان دراز هے" جي دور جو واڌارو آهي. فقط ڪلوخان جو ڪردار هٽرادو آهي. پس منظر مرادآباد. (عيني) بمبئي 1962ع

* * * *

مان گهر موٽي آيو آهيان
پر گهر بدلجي ويو آهي
هاڻ مان سدائين ورهايل رهندس.
اتر ۽ ڏکڻ جي روح ۾
اوڀر ۽ اولهه جي وچ ۾
امن ۽ ويڙهه جي وچ ۾
ڌرتي ۽ جنت جي وچ ۾ رهڻ منهنجو مقدر آهي.
اسين جڏهن به تقدير سان وڙهڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون
ته ڏک برداشت ڪندا آهيون.
جڏهن تقدير کي قبول ڪندا آهيون ته خوش رهندا آهيون.
پنهنجون غلطيون ورجائڻ لاءِ
هاڻ اسان وٽ ڪجهه به ناهي بچيو.
هاڻ راهون جدا ڪرڻ لاءِ وقت ناهي رهيو

(منهنجي ذاتي نوٽ بوڪ ۾ لکيل هڪ ويتنامي نظم)

* * * *

شاهه لطيف سان قرة العين کي بيحد عقيدت هئي. پنهنجي ڪتاب "ڪار جهان دراز هے" ۾ هن "شاهه جو رسالو" جي سري سان هڪ باب لکيو آهي:

* * * *

"ڏينهن مڙيوئي ڏون، اٿي لوچ لطيف چئي."

* * * *

"شاهه عبداللطيف چيو هو، "هن ڌرتيءَ ۾ ايترن جي خاڪ موجود آهي، ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو هليا ويا. زندگي ڪيتري نه مختصر آهي!

لطيف اٿهو... جاڳو... اور ڍونڍو...!

* * * *

ٽي. ايس. ايليٽ چوي ٿو:

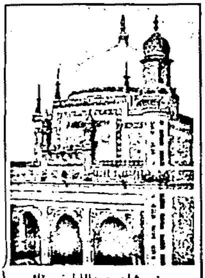
روضو شاهه عبداللطيف ڀٽائي

اپريل سڀ کان وڌيڪ
بيرحم مهينو آهي
جنهن ۾ بنجر ڌرتيءَ تي
گُل ڦُٽن ٿا،
۽ سارونڻين کي خواهشن
سان ڳنڍائي ٿو.
۽ بهر بهاران جي ذريعي
مُئل پاڙن کي جاڳائي ٿو.

* * * *

هڪ ڀيري ايوب ڪرماني چيو هو. "روح ڪا به شيءِ ڪانهي. انسان مري وڃي ٿو، ان سان گڏوگڏ هن جي وجود جو احساس به ختم ٿي ويندو آهي!"

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ چيو هو. "هتي جوڳي پنهنجي باهه ٻارين ٿا ۽ جڏهن اُهي جوڳي هليا ويا. ته انهيءَ هنڌ تي نه ڪک مليا ۽ نه پٿر. ۽ چار اڏامي ويئي. ۽ جوڳي پنهنجا سنڪ وڄائيندا پنهنجي ابدي سفر تي روانا ٿي ويا".
(ڪارِ جهان دراز هے)

* * * * *

علي احمد بروهي

شيخ سلطان ٽرسٽ بلڊنگ
سول لائينس، ڪراچي
آڪٽوبر 1990ع
مان روزنامه "هلال پاڪستان" ڪراچي جو چيف ايڊيٽر ٿيس. مسٽر علي احمد بروهي

شيخ سلطان ٽرسٽ جو ائڊيشنل ائڊمنسٽريٽر هو. انڪري ساڻس ڏينهن رات جو واسطو ٿيو. شروع ۾ مون کي ڏاڍو پائيندو هو. پر پوءِ سندس ورتاءُ ۾ ڦيرو اچي ويو. هڪ ڀيري ساڻس ڪچهري ۾ قرة العين حيدر جو ذڪر نڪري پيو.

- بروهي صاحب! توهان جي قرة العين حيدر سان ملاقات هئي. "ڪارِ جهان دراز هي" ۾ هُن توهان جو بہ ذڪر ڪيو آهي.

- ها، منهنجي ساڻس چڱي چوکي ڏيٺ ويٺ هئي. تڏهن مان خيرپور ۾ انفارميشن آفيسر هوس. تہ اُتي هوءَ خيرپور گهمڻ آئي هئي. ڊئريڪٽر انفارميشن ايوب ساڻس گڏ هو. جيڪو سندس مائٽ بہ هو. پوءِ اسان ڪيس موهن جي دڙي وٺي ويا هئاسين ۽ ڪيس خيرپور سرڪٽ هائوس ۾ رهايو هيوسين.

- توهان هن کي ڪيئن محسوس ڪيو.

- چڱي چوکي پڙهيل لکيل مائي هئي. مون کي ياد ٿو اچي تہ موڪلائڻ مهل مون کي ڪوئي ڪتاب بہ تحفي ۾ ڏنو هئائين.

- ايوب ڪرماني چون ٿا تہ آپگهات ڪيو هو؟

- ها، سندس موت ڏاڍي عجيب طريقي تي ٿيو هو. ڪراچي ۾ هڪ بلڊنگ جي ٻماڙ فلور جي گيلريءَ مان ڪري هُو مري ويو هو. ڳالهين ڪرڻ وارن ڪوڙ ڳالهيون ڪيون. ڪنهن چيس تہ عشق ۾ ناڪامي ملڻ ڪان پوءِ پاڻ کي ٽپو ڏيئي ماري ڇڏيائين... مون کي ان مهل لڳو هو تہ ڪيس قرة العين حيدر سان ڏاڍي دل هئي، پر هُو انهيءَ محبت جو ساڻس اظهار نہ پئي ڪري سگهيو. وڌيڪ خبر خدا کي.

* * * * *

شاهہ جو رسالو

"ٻڌو اٿر تہ توهان ڊانس ۽ راڳ بابت ڪا سرڪاري فلم ٺاهڻ لاءِ لاهور پيا وڃو. ٽرين رستي هلو ۽ رستي ۾ لهي موهن جو دڙو بہ ڏسندا وڃو. ان کان اڳ جو اسين سرڪاري نوڪريءَ تان استعفيٰ ڏيئي ڇڏيون، توهان کي سنڌ جو سير ڪرائي ڇڏيان. اهو اٿلپ موقعو اٿو. اسين توهان کي اهڙن ميڊيول وڏيرن جي حوالين ۾ رهائيندا سين، جو ميڊيول زمانن لاءِ توهان جو سمورو فيسينيشن هوا تي اُڏامي ويندو. تنهن کان پوءِ اوهان کي مسڪين هارين سان بہ ملاقات ڪرائيندس." ايوب پائي مون کي چيو.

ايوب اسان جي پاڇائيءَ جو وڏو ڀاءُ پاڪستان ٽائيمس گروپ جي روزاني "امروز" لاهور مان استعفيٰ ڏيئي سنڌ سرڪار ۾ اچي ڊائريڪٽر انفارميشن ٿيو هو. ۽ گاندي گارڊن ويجهو هڪ ٻماڙ سرڪاري بنگلي ۾ پنهنجن پينرن ۽ پائرن سان گڏ رهندو هو. هن جو اباڻو وطن ٻاره بنڪي هو. ايوب، هردلعزيز ۽ گهڻرنگي شخصيت جو زنده دل انسان هو. عقيدي ۾ پڪو مارڪسٽ هو.

اُتر سنڌ ۾ خيرپور ريلوي اسٽيشن تي ايوب ۽ هن جو انفارميشن آفيسر مسٽر علي احمد بروهي بيٺا مرڪي رهيا هئا. اسٽيشن کان اسان سڌو خيرپور رياست جي شاهي مهمان خاني وياسين. جيڪو هاڻ سرڪاري گيسٽ هائوس هو. اولڊ ڊرائنگ روم ۾ سرچارلس نيپئر جي حيدرآباد سنڌ جي فتح جو ليٿوگراف، ۽ برطانوي راڄ کان اڳ جي ميرن جون تصويرون لڳل هيون. هڪڙي تصوير جي هيٺان لکيل هو: حضرت بندگان عالي مير صاحب مير محمد خان والئ حيدرآباد سنڌ... مير شير محمد خان ميرپور سنڌ، مير حسن علي خان.... سمرقند ۽ بخارا ۽ سنڌ جي اميرن جون ڊگهين ۽ گهاٽين ڏاڙهين وارين شڪليون. ڏيک ويک ۾ ڳرا ۽ هڪ عجيب پراسرار ٽريجڪ مون کي ڏسڻ ۾ آئي. هڪ ڪٽ ۾ رچرڊ برٽن (مترجم الف ليليٰ) جي سفرنامي جا پاڳا رکيل هئا. رچرڊ برٽن 1843 کان 1849 تائين سنڌ ۾ سر چارلس نيپئر (جنهن کي هند جا رهواسي شيطان جو يار ڪري سڏيندا آهن) جي اسٽاف ۾ شامل هو. اهو ئي شخص هو جيڪو عربستان ۾ جاسوسي ڪرڻ لاءِ ويس بدلائي حج تي ويو هو. هڪ پاسي جيمس ميڊن جو "دي اميرس آف سنڌ"

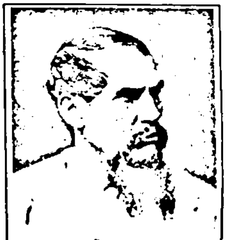

رچرڊ برٽن

ڪتاب رکيل هو. 1854ع جو ايڊيشن ۽ "تذڪره اولياء سنڌ" ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جو مجموعو، جنهن کي عام طور تي "شاهه جو رسالو" ڪري سڏيو ويندو آهي ۽ سر بارٽل فريئر گورنر سنڌ بمبئي جي ڏيءَ جو لکيل هڪ ڪتاب- هڪ سمورو ڏڪوئينڊڙ دور انهيءَ ڪٻٽ ۾ بند هو. ٻاهر باغ ۾ هنج مراقبي ۾ مشغول هئا. جيڪي شاهه لطيف جي شاعريءَ جا خاص سمبل هئا.

منجهند جو لنچ جي ميز تي ايوب مون کان پڇيو، "سرچارلس نيپئر سان ملاقات ٿي؟"

"نه. پر صبح ساڻ دريءَ جي هيٺان ڪنهن جي ڳائڻ جو آواز آيو هو. مون ٻاهر وڃي هن کان پڇيو ته چوڻ لڳو ته شاهه جو ڪلام ڳائي رهيو هوس.

"اسين ڪوٽڙي به وينداسين. جنهن جي ويجهو شاهه جي ڀٽ آهي. هو سنڌ جو حافظ ۽ رومي هو." ايوب جي انفارميشن آفيسر مسٽر بروهيءَ چيو. هو مشهور قانوندان ۽ پاڪستاني هاءِ ڪمشنر مسٽر اي. ڪي بروهيءَ جو ڀاءُ هو. ڏاڍو پڙهيل لکيل ۽ سوئيٽ ماڻهو هو. ورهاڱي کان اڳ ۾ هو انڊين نيويءَ ۾ هو ۽ جهازين جي بغاوت ۾ ڀرپور وٺي چڪو هو.

"سنڌ تي تصوف جو ايترو ته گهڻو اثر هو. جو انهيءَ سبب اها سولائيءَ سان انگريزن جي قبضي ۾ هلي وئي. اقبال انهيءَ لاءِ رسمِ خانقهيءَ جي ايڏو خلاف هو." مون چيو.

"هتي رياست خيرپور ۾ هڪ ڳوٺ درازا آهي. جنهن کي فقير "درِ راز" ڪري سڏيندا آهن. ڇاڪاڻ ته اتي سچل سرمست پيدا ٿيو هو. هو راڳ ۽ موسيقيءَ جو ڄاڻو ۽ زبردست وحدت الوجودي هو. سچل چوي ٿو ته ڇا مان ڪٺ پتلي آهيان، ڪينهوڙو يا لاٽون گهوڙو. جنهن تي سوار موجود آهي. يا محل جنهن جي اندر ويٺل شهنشاهه ايترين ٻولين ۾ ٻولي ٿو. يا سمنڊ جون لهرون جيڪي ساحل کي ڇهائي ويندي ون آهن. يا مينڌي يا گلاب يا ڪکرن جي پاڻيءَ سان ڀريل ڦوهارو، جنهن ۾ سج ۽ چنڊ منعڪس هوندا آهن. يا خدا جو پاڇو- جيڪو ناهي- مان به آهو ناهيان!" بروهي صاحب آهستي آهستي چيو "ڪيستم. من ڪيستم. من ڪيستم. درتحير مانده ام من ڪيستم". پر سچل منهنجي خيال ۾ هڪ ڪانشس شاعر به هو. هن چيو پاڻ ۾ گڏجي وڃو. ان کان اڳ جو سج اولهه ۾ ٻڏي وڃي ۽ اولهه جا رهواسي توهان کي اونداهيءَ ۾ ڦري وٺندا ۽ ٻهارڻ ۽ ميدانن ۾ لاشا رهجي ويندا. ۽ قدرت ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندي آهي. هاڻ به وقت آهي. هڪ ٿي وڃو. ته جيئن اچڻ واري تباهي کان پاڻ بچائي سگهو!" سچل 1829ع ۾ گذاري ويو. ۽ انگريزن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪري ورتو.

"سچل ۾ ڪلاس ڪانشسنيس بنهه موجود نه هئي!" ايوب چيو.

بروهي صاحب سچل جا وڏيڪ بيت ٻڌايا—" مون اميرن جون درٻارون ڏٺيون. غريبن تي هڪ سو مصيبتون ڪرندي ڏٺيون. گدائن کي شاهه ۽ شاهن کي گدا ٿيندي ڏٺم. علم کان اڻڄاڻ قاضي ڏٺم. اشراف لائق ماڻهو. درمانده محزون ڏٺم. ڪم چور- نااهل ڪامياب ۽ خوش. ڳجهن کي سونا پَر پائيندي ڏٺم. حاڪمن جي درن تي نيڪ ۽ پاڪ ۽ عالم فاضل ماڻهن کي بيقدريءَ جي حال ۾ بيٺل ڏٺم. عالمن کي دربدر ٿيندي ڏٺم. ڏاهن ماڻهن کي پائيءَ پائيءَ لاءِ محتاج ٿيندي ڏٺم.

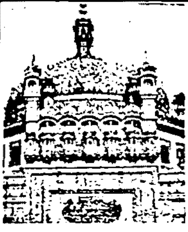
روضو سچل سرمست

ڪتن کي سونا ڳهه پائيندي ڏٺم. حاڪمن جي ڊپ کان ڊنل زرد چهرا ڏٺم. مغل سلطنت کي اولهه وارن فتح ڪري ورتو. ۽ تمام جلد سنڌ به پهچي ويندا." سچل جي وفات جي چوڏهن ورهين کان پوءِ چارلس نيپئر سنڌ ميرن کان کسي ورتي!" مون سامهون لڳل چارلس نيپئر جي تصوير کي ڏٺو. مون کي انگريزن جي نهرايل ٽيوڊر طرز جي تعمير ٿيل ڪراچي جيم خانه ڪلب ۾ ويٺل مير بنده علي خان ٽالپر ۽ مير علي احمد خان ٽالپر ياد اچي ويا. ۽ مون ٻي پراڻي تصوير تي نظر وڌي. حضرت بندگان عالي

مير بند علي خان ٽالپر

مير علي احمد خان ٽالپر

میر صاحب شاھ محمد خان میرپور سنڌ... میر حسن علي
خان ٽالپر. میر...."
اسين لينڊرورر ۾ حيدرآباد... ڪوٽڙي، سکر ۽ لاڙڪاڻي
لاءِ روانا ٿياسين. رستي ۾ انيڪ قديم مقبرا هئا. ڌرتيءَ
۾ هيترن جي خاڪ موجود آهي. ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو هليا
ويا. زندگي ڪيڏي نہ مختصر آهي.
رستي ۾ هڪ هنڌ صحرا تي اوچتو ڪڪر مڙي آيا.
سياري جي بوند بهار، ساوڻ. شاھ سُر سارنگ ۾ چيو
آهي. "سارنگ (بارش) ڪراڙ ڍنڍ کي تارون تار ڪري
ڇڏيو ۽ ڌرتي سائي ٿي وئي." ۽ هڪ هنڌ چيو اٿس.
"ڇوڏس ڪنوڻ پئي چمڪي. ڪڪر ڪارونڀار هر پاسي کان
پکڙجي ويا. استنبول، چين، سمرقند، روم، قنڌار، دلي،
دکن، گرنار، جيسلمير، بيڪانير، عمرڪوٽ..... سنڌ تي
بہ مينهن وساءِ. ان کي سکيو ۽ سائو ڪري ڇڏ!"
ڍنڍن ۽ ٻيلن ۾ تترن پئي ٻوليا. هنج، ٻگهہ، باز، طوطا،
مور، ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور جا نهيل
گهر. ۽ اس ۾ تنها صحرا! شاھ چيو هو: صحرا، جتي
پکين جو گذر ناهي، اتي جوڳي دونهين دکائين ٿا. ۽
جڏهن جوڳي هليا ويا، تہ اُتي نہ ڪک مليا نہ پٿر. چار
اڏامي ويئي ۽ جوڳي پنهنجا سنک وڃائيندا، پنهنجي ابدي
سفر ڏانهن روانا ٿي ويا. بروهي صاحب چوڻ لڳو تہ معرفت
جي اصطلاح ۾ ڪيچ مڪران اُهو سنهري شهر آهي، جتي
شهزادو پنهون (يعني ذات حق) رهي ٿو ۽ پنيور جي مالدار
ڌوٻيءَ جي ڌي سسئي انسان جو روح آهي. سنڌ جا پهاڙ ۽
درياھ ۽ ريگستان سالڪ جي راھ جا اهنج آهن. شاھ
چوي ٿو. هن سفر ۾ گهُرجائوءَ کي "لا" جو خنجر پاڻ سان
گڏ رکڻ گهرجي ۽ سسئي خطا جا نيڻ ۽ هما وانگر لا انتها
جاکوڙ جو گُر سکي ورتو آهي....
"توهان کي خبر آهي تہ شاھ جي وفات ڪيئن ٿي هئي؟
پاڻ پٽ شاھ کان زيارت لاءِ ڪربلا معليٰ ٿي ويا. اجا پٽ
کان سڏ پنڌ اڳتي وڌيا، تہ رستي ۾ هڪڙي درويش سان
سندن ملاقات ٿي. هن پڇيو تہ شاھ ڪيڏانهن ٿو وڃين،
جو تنهنجو پنهنجو سفر ويجهو اچي پهتو آهي! اهو ٻڌي هو
واپس وريا ۽ اچي ڪارو ويس اوڍيائون. ۽ سُر ڪيڏاري
۾ شهادت حسين تي پنهنجو مرثيو پڙهڻ لڳا. ويهہ ڏينهن
اعتڪاف ۾ ويٺا رهيا. ان کان پوءِ راڳ جي محفل
ڪرايائون. ۽ جڏهن فقيرن راڳ پورو ڪيو، تہ ان وقت
شاھ جو روح پرواز ڪري چڪو هو."
"روح ڪا شيءِ ڪانهي. انسان مري وڃي ٿو ۽ ان سان گڏ
هن جي وجود جو احساس بہ ختم ٿي وڃي ٿو ۽ ان کان پوءِ
ڪجهہ بہ ڪونهي." ايوب، جيڪو ماديت پرست مارڪسٽ
هو، پنهنجي خيال جو اظهار ڪيو.
سکر ضلعي ۾ واھ جي پاسي کان لينڊرورر ڪچي رستي
تي هلندي پئي وئي. بروهي صاحب پنهنجي بروهي قبيلي
بابت ٻڌائڻ لڳو، جنهن جي ٻولي انڊوآريائي سنڌي بدران
دراوڙي لساني ڪٽنب سان واسطو رکي ٿي. بروهي صاحب
چيو تہ "اسان وٽ ڪائي نينگري پڇي وڃي تہ مٽي تي
ڪفن ٻڌي پوءِ پچندي آهي."
- "الله... يعني ڪفن ٻڌي...؟" مون ڊڄي پڇيو. "ها،
بلڪل، اصلي نئين لني جو ڪفن ٻڌي گهر کان نڪرندي
آهي. قبيلي جا ماڻهو سندس پويان پوندا آهن. پوءِ
جيڪڏهن جهلجي پوي تہ ڪيس گهر آڻي باقاعدگيءَ سان
ڪنوار بڻايو ويندو آهي."
مون چيو، "چئبو تہ اوهان جو قبيلو ايترو روشن خيال
آهي."
"هن کي ڪنوار بڻايو ويندو آهي ۽ پوءِ سمورو ڪٽنب هن
سان گڏوگڏ هلندو آهي. ۽ ڪيس درياھ تائين وٺي ويندا
آهن. ۽ پوءِ اتي ڪيس اوڪڙو ويهاري، سندس هٿ پويان
ٻَڌي ڇڏيندا آهن ۽ هڪ ڪهاڙيءَ سان هن جو سر ڌڙ کان
ڌار ڪري ڇڏيندا آهن". بروهي صاحب چيو.
"ماءِ گاڊ!" مون عجب مان چيو.
"چو، ڇا هڪ شريفزادي اهڙي ڪني حرڪت ڪري تہ ڇا
هن کي سزا نہ ڏني وڃي؟"
مان اچرج مان هن جي منهن کي تڪڻ لڳس. هو هڪ
انٽيليڪچوئل ماڻهو هو ۽ خيرپور ريلوي اسٽيشن تي هن مون
کي ادبي تنقيد جو هڪڙو آمريڪي ڪتاب The Creative
Process تحفي طور ڏنو هو. هو اهڙي ڳالهہ ڪري رهيو هو ۽
پوئين سيٽ تي ويٺي ڪليو.
مون چيو تہ بروهي صاحب! جنهن ڌرتي سسئي، سهڻي ۽
مارئي جهڙيون همت ڀريون ۽ باشعور هيروئنون تخليق

کيون آهن. اتان جي نينگرين سان هھڙو ظالماڻو ورتاءُ؟"
ڊرائيور هڪ پيٽرول پمپ جي سامهون لينڊرووَر بيهاري.
بروهي صاحب هڪ چاءِ جي هوٽل ڏانهن هليو ويو. مون
چيو "ايوب ڀائي! هي بروهي صاحب هڪ عجيب ماڻهو
نڪتو! هڪ انقلابي تحريڪ ۾ ڀرو ڀ وٺي چڪو آهي.
ايتريون ساريون پروگريسو ڳالهيون ڀ ڀيو ڪري. پر پوءِ
هڪڙي نينگريءَ کي موت جي سزا ڏيڻ جي حمايت پيو
ڪري!"
ايوب چيو. "ڪيترن وڏن عالمن وٽ مرتد جو قتل جائز
هو. بي ڳالهه اها تہ قديم قبيلائي ذهنيت اڄا تائين هنن
ماڻهن جي لاشعور ۾ ڪٿي لڪل هوندي. هو پوڙهو. جنهن
جو نالو ڪارل مارڪس آهي، چوي ٿو."
"ڳنڍيريون ڪائو" بروهي صاحب جو آواز آيو. ڪارن
ڪپڙن. وڏي پڳ. ۽ ڪارين غلافي اکين وارو سنڌي.
ڳنڍيريون کنيو. ڪنهن آلادين جي جن وانگر ڊنڊلڪي مان
ظاهر ٿيو.
بروهي صاحب کلي چوڻ لڳو تہ "مون فقط توهان کي
'شاڪ' ڪرڻ لاءِ چيو هو. اها قبيلائي رسم اسان وٽ
گذريل صديءَ تائين رائج هئي. هاڻ ائين گهٽ ٿو ٿئي.
ظاهر آهي تہ مان اهڙي ظالماڻي رسم کي ڪيئن ٿو
صحيح سمجهي سگهان. مون فقط اوهان جو ردعمل ڏسڻ
پئي گهريو."
ضلعي لاڙڪاڻي ۾ سج لهڻ جي رنگارنگي روشنيءَ ۾
اسان موهن جي دڙي ڏانهن پنهنجو سفر جاري رکيو. هڪ
قديم انسان سان گڏ. جنهن جا شروعاتي دراوڙي اباڻا
ڪنعان. سُمير ۽ عراق جي ساموندي ڪنارن کان نڪتا
هئا. وقت ۾ اسين پوئتي سفر ڪري رهيا هئاسين. پوئتي
۽ پوئتي ۽ پوئتي....!
When you Hear the Tone The Time Will Be-
When You Hear the Tone
موهن جي دڙي جي ميوزيم جي هڪ ڪٻٽ ۾ پين
رانديڪن سان هڪ ننڍڙي مٽيءَ جي ڏڳي گاڏي رکيل هئي
۽ ميوزيم جي ٻاهران بلڪل اهڙي ساڳي ڏڳي گاڏي ڪچي
رستي تان پئي ويئي. پنجن هزارن ورهين اندر انهيءَ ڏڳي
گاڏيءَ ۾ ڪوئي فرق ڦيرو نہ آيو هو!

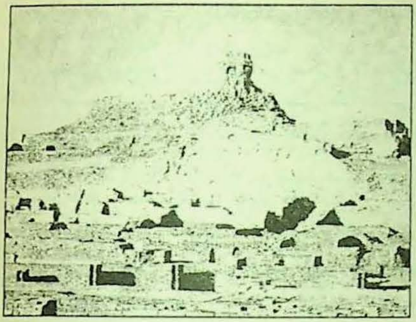

موهن جو دڙو

موهن جي دڙي جي اڄين اجرين گهٽين مان لنگهندي
ڊائريڪٽر آف آرڪيالاجي هڪ پٿ جي سرن مان ڪجهہ
ٽانون جا ٻہ چار ٽڪرا مون کي ڏنا. (جيڪي بدقسمتيءَ
سان مون بعد ۾ ڪٿي وڃائي ڇڏيا.) هڪ هنڌان هن
هڪڙو ننڍڙو هڏو کڻي ان کي ڏيان سان ڏٺو. ۽ مون چيو تہ
مان ڪنهن نوجوان جو هڏو تحفي ۾ ٿو توهان کي ڏيان.
اٿليپ سوکڙي آهي."
مون هُن جو ٿورو مڃي پنج هزار ورهيہ اڳ مري ويل انهيءَ
انسان جو هڏو کڻي پرس ۾ رکي ڇڏيو!
اڄي واريءَ جون ڇُرندڙ پِٽون. زرد صحرا. سرمئي
شاهراهہ. اُٺن جا قافلا ۽ ٺٽي جو مشرقي گوٺڪ. جنهن جي
رازن جي کوجنا ڪرڻ گهرجي. قديم اوچين قبرن جو منفرد
حسن. جهڙيءَ ريت ترڪيءَ جي ٽڪنڊن گنبذن وارا مقبرا.
پراسرار ملتان. سر رچرڊ برٽن جي ليٿوگراف مان اوچتو
نڪري اسان ڏي وڌيا. اوليائن جي مزارن جو پورو هجوم
اسان سان گڏوگڏ هلندو ٿو رهي. وارث شاهہ جا ڪن ڦاڙ
جوڳي. وٽن هيٺان مرليون وڄائيندا هئا. ڪنڊرن ۾
سائيبريا کان آيل پکي آرام ڪري رهيا هئا. قيد ٿيل
انسان جو ڏک ڏاڍو گهرو آهي. مرو. بلخ ۽ ملتان جا
مسافر. سنڌو درياهہ جو سفر ڊگهو آهي .... وقت هڪ
اهڙو ڪتو آهي. جيڪو پونڪندو پونڪندو اسان کي دوزخ
جي ڦاٽڪن تي ٿو پهچائي ڇڏي. ڪنهن چيو هو دوزخ
هِتي بہ آهي. ۽ هُتي بہ!
خيمو گاهہ عمر مارئي ....

مارئي ملير ڳوٺ جي رهواسڻ هئي. انهيءَ ڳوٺ جي مينڌي ڏاڏي مشهور هئي. ارڙهين صديءَ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي عمر مارئيءَ جي قصي کي ڳايو. جيڪو

"پنولا پنهوار کي، عُمرا! اڄ مَ تون
وَرُ لوئيءَ جي لُون، ڏاڏاڻن ڏنيام جا."

سسئي پنهون، هير رانجهي، سهڻي ميهار، ميرزا صاحبان وانگر پنجاب ۽ سنڌ جي صوفي شاعرن جي معرفت جو هڪ پيو گيت هو. ملير، پنڀور، عمرڪوٽ، سنڌ ۽ ڄام ۽ شهزادا ۽ مهاڻيون ۽ ڪنبر- سڀ تصوف جون علامتون هئا. هان. پنڀور هڪ ڪنبر هو. جنهن جي کوٽائيءَ ۾ آرڪيالاجسٽ مشغول هئا. ملير هڪ ڪنٽونمينٽ. مهاڻيون اصل ۾ غربت ۽ ڏک ۾ ٻـ جيئريون هيون. جو انهن سان ڪنهن بہ قسم جو روحاني خيال نٿي ڳنڍجي سگهيو. تصوف اڄ بہ سنڌي ڪلچر جو بنياد هو ۽ شاهه عبداللطيف جون وايون يڪتارا ۽ مَٽ وڄائي ڳايا ويندا هئا. پر اهو ڪلچر ڪراچيءَ جي Hanter And ۾ لڪل هو.

آڌيءَ رات جو ماري پور ڳوٺ کان صحرا ڏي ويندي ڪوئي اوٺي چانڊوڪي رات ۾ عمر مارئيءَ جي وائي ڳائيندو هوندو: "پيرين پوندي سانءِ... چوندي سانءِ...، رهي وڃ رات پنڀور ۾!...الله، چوندي سانءِ..." اهو تصور عبدالرحمان چغتائيءَ جي ڪنهن پينٽنگ وانگر مسحور ڪندڙ ۽ رومانٽڪ هو. پر اصل ۾ ماري پور ڳوٺ مهاڻن جي هڪ گندي وستي هئي، جيڪا ڪراچي شهر کان ست اٺ ميل پري سامونڊي ڪناري تي واقع هئي!

("ڪار جهاز دراز هي" مان)

* * *

25 جولاءِ 1988ع
هينلي هائوس هوٽل
ارلس ڪورٽ، لنڊن

آءٌ، عاشق ٻٽالوي ۽ سائوٿ ايشيا جي مسٽر جان سان گڏ هائي گيٽ ۾ ڪارل مارڪس جي مزار ۽ سوهو جي علائقي ۾ ڪارل مارڪس جي گهر کان ٿي، اچي منهنجي هوٽل تي پهتا هئاسين. هائي گيٽ ۾ تہ ڪارل مارڪس جي قبر تي سولائيءَ سان وڃي پهتا هئاسين، پر برٽش ميوزيم کان نڪري سوهو جي علائقي ۾ ڪارل مارڪس جي گهر ڳولڻ ۾ ڏاڍي جاکوڙ ڪرڻي پئجي ويئي هئي. عاشق ٻٽالوي پيريءَ سبب گهڻو هلڻ کان هلاڪ. جڏهن تہ مسٽر جان کي مارڪس جو گهر وسري ويو هو. آخرڪار سوهو جي علائقي ۾ واقع اها هوٽل وڃي ڳولي لڌيسين، جنهن جي پهرئين ماڙ جي ڪمري ۾ ڪارل مارڪس آخري پساهه ڏنو هو. غربت جا انتهائي خوفناڪ ڏينهن ڪارل مارڪس ۽ سندس زال انهيءَ گهر ۾ ويهي گهاريا هئا. لاجنگ ۽ بورڊنگ هائوس واري ٻہ ماڙ عمارت جي مٿان ڪارل مارڪس جي نالي وارو پٽر لڳل هو. سوهو کان واپس اچي مون واري هوٽل تي پهچندي، اوچتو، عاشق ٻٽالوي چيو هو. "مدد! تون هن هوٽل ۾ رهيل آهين ڇا؟"

"ها، همايون گوهر صاحب مهرباني ڪري مون کي هن هوٽل ۾ رهايو آهي،" مون ورندي ڏني هئي.

"منهنجو فليٽ بہ تو کان سڏ پنڌ تي آهي. هو سامهون ارلس ڪورٽ ٽيوب جي پر واري گهٽيءَ ۾!"

پوءِ چوڻ لڳو: "ٻي هڪ حيرت انگيز ڳالهہ توکي ٻڌايان ٿو. آپا نذر سجاد ۽ قرة العين حيدر 1960ع ۾ ڪراچيءَ کان جڏهن لنڊن آيا هئا، تہ هن ئي هينلي هائوس هوٽل ۾ اچي رهيا هئا."

۽ پوءِ هن جهوني مسلم ليگي، جيڪو علامہ اقبال سان گڏ مسلم ليگ پنجاب جو سيڪريٽري جنرل رهي چڪو هو، ماضيءَ جون ڪيترين ئي دلچسپ ڳالهيون ٻڌايون هيون.

* * *

ڪٽي نہ ڪٽي بره کي رات ....

قرة العين حيدر پڇاڙيءَ ۾ ننڍي کنڊ جي مشهور ڪلاسيڪل راڳي استاد بڙي غلام علي خان جي زندگيءَ تي انگريزيءَ ۾ هڪڙو ڪتاب استاد جي شاگرديائي مالتي گيلاني سان سال 2003ع ۾ لکيو هو. ڪتاب جو نالو هو:

Ustad Badc Ghulam Ali Khan, His Life And Music.

ڪيس استاد بڙي غلام علي خان ۽ استاد بسم الله خان سان بيحد محبت هوندي هئي. بيئي هندستاني موسيقيءَ جا بادشاهه ۽ سندس وانگر خودداريءَ جا راجا هئا. استاد بڙي غلام علي خان کي مون ننڍڙي هوندي سيوهڻ ۾ حضرت قلندر لال شهباز جي سجاده نشين سيد گل محمد شاهه لڪياري جي اوطاق تي ڳائيندي ڏٺو هو. بابي مرحوم سان گڏ راڳ جي محفل ۾ ويٺا هئاسين. محفل ۾ لاهور جون ناچڻيون ۽ ڳائڻيون گهڻيون هيون، پر استاد کي خصوصي وارو ڏنو ويو هو. ياد اٿم، بابا ڏاڍي ڌيان سان هُن جو راڳ ٻڌي رهيو هو ۽ اسين ٽيئي ڀائر بابا جي پير ۾ ويٺا هئاسين. پنڊال ۾ پيٽرومڪس بتين جي روشني هئي.

بعد ۾ استاد پاڪستان ڇڏي ڀارت هليو ويو، جو ريڊيو پاڪستان ڪراچي جي ريجنل ڊئريڪٽر زيڊ.اي.بخاري سندس ريڊيو پروگرام بند ڪري ڇڏيا هئا. هاڻ استاد جو گذر ڪٿان ٿئي؟ مرحوم پير علي محمد شاهه راشديءَ مون کي هڪ ڀيري ٻڌايو هو ته "جڏهن استاد بڙي غلام علي خان هتان جي حالتن کان مايوس ٿي پاڪستان ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو ته مون کيس گهرائي منع ڪئي ته استاد پاڪستان ڇڏي نه وڃ. مان توکي سنڌ ۾ زمين وٺي ٿو ڏياريان. ويهي هتي ڀڄن جو

پير علي محمد شاهه راشدي

گذر سفر ڪر!" انهيءَ تي استاد وراڻي ڏني هئي: "پير صاحب! سڄي زندگي تانپورو ڪنيم، هاڻي اهي هٿ ڪٿان ٿا هر هلائي سگهن!" ۽ پوءِ هو هميشه هميشه لاءِ پاڪستان ڇڏي ڀارت هليو ويو. اها ڳالهه مون اسلام آباد ۾ سنڌ جي اڪوٺي وڏي وزير سيد غوث علي شاهه کي ٻڌائي هئي. ان وقت اسين اسلام آباد ڪلب ۾ ڊنر تي ويٺا هئاسين. سائين غوث علي شاهه تڏهن وفاقي وزير هو ۽ هن منهنجي دعوت ڪئي هئي. شاهه صاحب چيو هو "استاد وڏو فنڪار هو ۽ هن زندگيءَ ۾ پهريون ۽ آخري ڀيرو فقط مغل اعظم فلم ۾ به راڳ ڳايا هئا. ڇاڪاڻ ته فلم جو ڊئريڪٽر ڪي.آصف وٽس هلي ويو هو. ڪي.آصف ڪڏهن به پنهنجي ڪار نه ورتي ۽ سدائين ٽيڪسيءَ ۾ هلندو هو. ڪي.آصف جڏهن ٽيڪسيءَ ۾ سوار ٿي استاد وٽ پهتو ته پهرئين استاد انڪار ڪري ڇڏيو. پر پوءِ هن مغل اعظم ۾ ڳائڻ لاءِ هاڪار ڪئي، پر راڳ جو معاوضو هن لتا منگيشڪر کان وڌيڪ ورتو هو.

* * *

مان ديوتائن بابت گهڻو نٿو ڄاڻان،
پر مان سمجهان ٿو ته درياهه
هڪ سگهارو ديوتا آهي، تيز ۽ ڪاوڙيلو،
پنهنجي موسمن ۽ پنهنجي غيض و غضب جو مالڪ،
هو اُنهن شين جي ياد ڏياريندو رهندو آهي، جن کي انسان
وسارڻ گهري ٿو
هو منتظر آهي ۽ ڏسي ٿو ۽ منتظر آهي
درياهه اسان جي اندر آهي، سمنڊ ان کي گهيري رکيو آهي.
انت ڪٿي آهي - بنا آواز دانهن جي،
سرءُ ۾ چپ چپات ۾ ڪرمائيندڙ گلن جو
جيڪي چپ چاپ پنهنجون پنکڙيون ڪيرائيندا آهن
ماٺهو بدلجي وڃن ٿا، مُرڪن به ٿا، پر ڪرب موجود رهي
ٿو
مستقبل هڪ مدم گيت آهي
۽ انهن لاءِ، جيڪي اڃا پشيمان ٿيڻ لاءِ
پيدا نه ٿيا آهن،
پشيمانيءَ جو ڳاڙهو گل
جيڪو هڪ اهڙي ڪتاب جي زرد ورق ۾ رکيل آهي،
جيڪو ڪڏهن به نه کوليو ويو آهي
اڳتي وڌو، توهين جيڪي سمجهو ٿا ته سفر ۾ آهيو،
توهين اُهي ناهيو، جن بندرگاهن کي پوئتي ليندي ڏٺو،
يا جيڪي ٻئي ڪپر تي لهندا،
انهيءَ پل، جو ٻنهي ڪپرن جي وچ ۾ وقت بيٺل آهي
مستقبل ۽ ماضيءَ کي هڪجهڙو ڌيان ڏيو.
اڳتي وڌو!
۽ مسافرو ۽ ملاحو
توهين، جيڪي پتڻ تي لهندؤ ۽
توهين، جن جا جسم سمنڊ جا فيصلا سهندا.

يا جيڪي ڪجهه بہ توهان تي گذرندو، اهو توهان جو ماڳ، هوندو،

ڪرشن، ارجن کي يُڌ جي ميدان ۾ چيو:

موڪلائي نہ، پر - اڳتي وڌو.

مسافرو!

(قرة العين حيدر جي ناول "آگ ڪا دريا" ۾ ڏنل ٽي.ايس.ايليٽ جي هڪ ڪوتا جو اڻپورو ترجمو)

* * *

هوءَ آهستي آهستي هلندي وڃي گجراتي نينگرن ۽ نينگرين جي گربا ۾ وڃي شامل ٿي، جيڪو باغ جي هڪ ڪنڊ ۾ هلندڙ هو.

هے گوند راگهوچرن اب توجيون هارے،
سنده کے کنارے، سنده کے کنارے.

ڇوڪرين ورجايو:

سنده کے کنارے، سنده کے کنارے!

نچندي نچندي هن جي من کي ڇڻ ڪنهن ڌڪ هڻي وڌو. سنڌ؟... سنڌ تہ پاڪستان ۾ آهي. ۽ پوءِ هن کي اوچتو ياد اچي ويو. اها حقيقت آهي، ملڪ جو ورهاڱو ٿي ويو آهي. ٻہ قومون آهن. مان مسلمان آهيان.....

(ناول "آگ ڪا دريا" مان)

* * * *

سکهي پيا ڪو جو مين نہ ديکهون
تو ڪيسے ڪاٽون اندهيري رتيان.

(امير خسرو)

* * *

مهاتما ٻُڌ چيو آهي:

سروم... دکم... دکم!

سڀ ڪجهہ دک آهي. پر دک جو ٿو جنم وٺي؟ اڪيلائپ مايوسي ٿي پيدا ڪري ۽ زندگي سڄي صبح جي تاري جيان آهي، جيڪو اسر مهل اوڀر کان اڪيلو ابري روشنيءَ جي اوسيڙي ۾ ٿو ڪوئجي وڃي.

ابديت ۽ فنا جي ڌنڌ ۾ آهي سڀ ڪجهہ وڪوڙيل. باقي رهجي وڃن ٿا ڇڙو اسان جا آواز ۽ ماڻهن جو آتمائون! آتمائون سدائين وَهندڙ درياهہ جي پاڻيءَ مثان پيون لامارا ڏينديون آهن. تڏهن تہ شاڪيہ مني چوي ٿو تہ حقيقت فقط اها آهي تہ دک موجود آهي. محبت بيڪار آهي، سڀ مهاموهہ آهي، سڀ مايا آهي، سڀ دک آهي. شروع ۾ نہ وجود هو، نہ عدم وجود. هر شيءِ غير حقيقي آهي، پوءِ هتي خواهشن جو گذر ڪٿي؟ ڪير خواهش ڪري ۽ ڪهڙي شيءِ جي؟ ڪنهن بہ شيءِ جو ٻئي ڪنهن سان ڪو بہ تعلق ڪونهي. اسين، جيڪي سمجهون ٿا تہ اسين آهيون، پر اسين فنا ۾ ٻڌل آهيون. هر شيءِ تڪليف آهي. سروم...دکم... دکم! هر شيءِ فنا آهي. جسم ۽ روح جي ڪابہ اصليت ڪونهي. روح لازوال ڪونهي. فقط هن کي ٿاهيندڙ باقي بچن ٿا. روح جو ڪوبہ آواگون ڪونهي. محض ڪرم جو آواگون آهي. انسان اهڙيءَ ريت اوچتو وسامي وڃي ٿو، جيئن ڪنهن ڏيئي کي ڦوڪ هڻي وسائي ڇڏبو آهي. فقط واقعات ۽ احساسات جي دور جو تسلسل قائم آهي، ۽ رهندو!"

* * *

جنوري 1980ع

اروڙ

ادا وڏو ممتاز ۽ آءٌ سکر کان اروڙ گهمڻ آيا هئاسين ۽ اروڙ جي هڪ پهاڙيءَ تي ويهي اولهہ ۾ لهندڙ سج جو نظارو ڪري رهيا هئاسين. مٿي سياري جي آڪاس مان ڌيري ڌيري انڌيرو لهي رهيو هو. پريان ڪنهن ڪڪائين گهر ۾ ٻريل چُلهہ جو دونهون آڪاس جي اونداهيءَ سان مڪاميلو ڪري رهيو هو. اوچتو ادا وڏي چيو هو، "مدد علي! ڇا مرڻ کان پوءِ هر شيءِ ختم ٿيو وڃي؟"

"دادا! چون تہ ائين ٿا.

- مون ڪجهہ وقت اڳ قرة العين حيدر جي ناول "آگ ڪا دريا" جو شروعاتي باب ڏاڍي ڌيان سان بار بار پڙهيو آهي. تنهنجو ڇا خيال آهي.

- دادا، دل تہ ڪانہ ٿي مڃي، تہ مرڻ کان پوءِ ڇا واقعي سڀ ڪجهہ ختم ٿي وڃي ٿو. قرة العين حيدر تي گوتم ٻڌ جو اثر رهيو آهي. ٻڌ جي فلسفي موجب مرڻ کان پوءِ آتما جو ڪوئي وجود باقي نٿو رهي.

- توکي خبر آهي تہ مصر جي، صدر جمال عبدالناصر مرڻ کان ڪجهہ ڏينهن اڳ الاهرام اخبار جي ايڊيٽر حسنين هيڪل کي ڇا چيو هو؟

- نہ

- ناصر حسنين هيڪل کي چيو هو ته حسنين ڇا مرڻ کان پوءِ واقعي زندگي ختم ٿيو وڃي؟ ڪجهه به باقي نٿو رهي؟ جواب ۾ هيڪل کيس چيو هو لڳي ته ائين ٿو. ناصر ٻيهر چيو: هيڪل، جيڪڏهن مرڻ کان پوءِ ڪجهه به باقي نٿو رهي ته اها ڪيڏي نه ٽريجڊي آهي، جو زندگيءَ کان پوءِ ڪجهه به باقي نٿو رهي - ۽ پوءِ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ناصر مري ويو.

- دادا، ڪي ماڻهو چون ٿا ته روح ختم نٿو ٿئي، زندگيءَ جو تسلسل ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ باقي رهي ٿو.

ادا ممتاز، سامهون، اروڙ جي ميدان ڏانهن ڏسندي اداسي مان چيو هو: ڪيڏي نه ٽريجڊي آهي، جو هڪ ڀيرو زندگي ملي ٿي، ۽ پوءِ مرڻ کانپوءِ سڀ ڪجهه ختم ٿيو وڃي، ڪجهه به باقي نٿو رهي.

۽ انهيءَ کان پوءِ ادا ممتاز 27 آڪٽوبر 1980ع جي آڌيءَ رات جو هيءُ جهان ڇڏي ويو.

* * *

سارئے جهگڑے تهے زندگاني کي انيس،
جب هم نہ رهے تو کچھ بکهيڑا نہ رها.

(انيس)

* * *

آگسٽ 1996ع

خيرپورميرس

آءٌ سرڪٽ هائوس خيرپور جي اولڊ بلڊنگ جي ورانڊي ۾ ويٺو ٻاهر ساوڻ جي وسندڙ مينهن کي ڏسان. ڪا دير ٿي آهي، جو اڃا بجلي نه آئي آهي. سرڪٽ هائوس جي جافري وارين درين مان ساوڻ جو مينهن اندر اچي رهيو آهي. اوچتو ٻاهر کنوڻ چمڪي ٿي، ۽ آسمان ۾ گوڙ جا اينئا وڏا نڪاءَ ٿين ٿا. جو مون کان چرڪ ٿو نڪري وڃي! مان کيسي مان ماچيس ڪڍي تيلي ٻاري پنهنجو وسائل سگار ٿو دکايان. ماچيس جي ٻرندڙ تيلي منهنجي هٿن ۾ آهي ۽ ٻاهر هڪ ڀيرو ٻيهر کنوڻ چمڪي ٿي. مون کي پنهنجي اخباري عيوضي حاجن سمنگ ۽ شاعر مختيار ملڪ جو انتظار آهي، جن سان ٻاهر ڪنهن هوٽل ۾ خيرپور جي اديبن جي دعوت آهي. سڄو اولڊ سرڪٽ هائوس اونده ۾ ٻڏل آهي. مون کي ويٺي ويٺي ياد اچي ٿو ته قرة العين حيدر جڏهن هن ئي سرڪٽ هائوس ۾ اچي رهي هئي. ان وقت کان وٺي اڄ ڏينهن تائين خبر ناهي ته ڪيترا ماڻهو هتي آيا، ۽ وقتي طور تي هتي ترسي هليا ويا. هي اولڊ سرڪٽ هائوس آهي، سرڪٽ هائوس آهي نه. پر ڄڻ هڪ آهي گذر گاهه. مون کي ان وقت الائي ڇو ڏاڍو ڏپ وڪوڙي ويو. اندر سنسان، اونداهيءَ ۾ ٻڏل ڊرائنگ روم، ڪمرا ۽ ورانڊي ۾ ويٺل ڪرسيءَ تي مان اڪيلو اڪيلو. سگار سان گڏ. مان پنهنجي ڏپ کي لڪائڻ لاءِ سگار جا وڏا وڏا ڪش هڻان ٿو. ايتري ۾ ٻاهران ٽارچ جي روشني ۾ ٻه پاڇا ايندي ڏسان ٿو. ويجهو اچڻ تي خبر پوي ٿي ته اهي ٻئي ڄڻا مختيار ملڪ ۽ حاجن سمنگ آهن. هو ٻئي اچن ٿا ته منهنجي اندر جو ڏپ جهڪو ٿئي ٿو. هو ٻئي اچي منهنجي پر ۾ خالي ڪرسين تي ويهي رهن ٿا. مان مختيار کي چوان ٿو، " اڄ مينهن بند ٿيڻ جو نالو ئي نٿو وٺي!"

"ادا! اڄ برسات ڏاڍي پيئي آهي. بس، بند ٿئي ته ٻاهر نڪرون ٿا. دوست هوٽل ۾ پهچڻ وارا هوندا." مختيار ملڪ چوي ٿو.

"مختيار! خبر اٿئي ته قرة العين حيدر به هن سرڪٽ هائوس ۾ اچي رهي هئي!"

"نه ادا! مون کي خبر ناهي، پر هاڻي خبر پيئي ته توهان انهيءَ ڪري هن پراڻي عمارت ۾ رهڻ تي زور پريو هو"

"ها، هن عمارت ۾ مان انهيءَ ڪري ترسڻ ٿي چاهيو."

"تڏهن ته ڊپٽي ڪمشنر احمد بخش ڪوکر چيو پئي ته مدد صاحب آخرڪار سرڪٽ هائوس جي نئين عمارت ۾ رهڻ بدران پراڻي عمارت ۾ ڇو رهڻ تي ايترو زور ڏئي،" حاجن سمنگ چوي ٿو.

اوچتو لائيٽ اچي وڃي ٿي ۽ چئني پاسن کان چانيل اونده روشني ۾ ٿي بدلجي وڃي. ايتري ۾ وسندڙ مينهن به بند ٿو ٿي وڃي، ته اسين ٻاهر نڪرڻ جي تياري ٿا ڪريون. ڪجهه دير ۾ سرڪٽ هائوس جي عمارت کان ٻاهر نڪرون ٿا. ٻاهر سرڪٽ هائوس جا ڊگها ڊگها وڻ، اُنهن جا پاڇا ۽ سامهون سنسان رستو. اسين ٻاهر ڪار ۾ وڃي ويهون ٿا ۽ خير[illegible]ـپور جي رستن تي ڊوڙندي ٿي وڃي. مٿي آسمان تي جهڙ جي وچ مان اوچتو چنڊ ليئا پائي اسان کي ڏسي رهيو آهي. مون کي خيرپور جا رستا ڏسي، قرة العين حيدر جو ناوليٽ "سيتاهرن" ٿو ياد اچي، جنهن ۾ سيتا ميرچندائي خيرپور اچي ٿي. شايد قرة العين حيدر

خيرپور جي ٽوٽر جو عڪس پنهنجي ناوليٽ "سيتاهرن" ۾ ريهي چڪيو آهي. اسان جي ڪار فيض واهه جي پر مان لنگهندي پئي وڃي. مان سامهون فيض واهه جي وهندڙ پاڻيءَ ۾ ڪڪرن جي وچ مان ترندڙ چنڊ کي ڏسان ٿو.
جيڪو اسان سان گڏ سفر ڪندو پيو وڃي. ۽ سامهون خيرپور شهر جي گهٽين ۾ اونداهي آهي ۽ گهرن جا رهواسي مٺي ننڊ ۾ ستل ڪي سپنا ڏسي رهيا آهن (۽ وقت ڊوڙي رهيو آهي. اڳتي گهڻو اڳتي ڊوڙندو پيو وڃي. وقت جي تيز رفتار ڊوڙ ۾ هي اونداها پاچا ڪنهن جا آهن؟ وقت کي ڪڏهن به سمجهي نه سگهبو. خواهشن کي ڪير به سمجهي نه سگهندو!)

* * * *

پيشي جا پريات، سا ماڪ مَ پانئيو ماڻهئا،
روئــي رَڙي رات، ڏســي ڏڪويــن کــي.

(مخدوم نوح رح)

- داستان گوئي هڪ آرٽ آهي.
- پر آرٽ ڇا آهي؟
- آرٽ هر انهيءَ شيءِ جو نالو آهي، جنهن کي اسان فطرت (Nature) سان برميچي سگهون. آرٽ ۽ نيچر کي انسان جو ذهن جـُڳن کان جوڙيندو پيو اچي.
هڪ مشهور فلاسفر سرٿامس براٿون چوي ٿو، "تمام شيون جڙتو آهن، ڇاڪاڻ ته نيچر خداوند تعاليٰ جو فن آهي."
- آرٽ؟
- لفظ آرٽ لاطيني ٻولي جي لفظ ARS مان نڪتو آهي، جنهن جو مطلب آهي شين کي خاص طور تي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ يا جوڙڻ.
- جرمن لفظ ڪنسٽ (Kunst) جي معنيٰ آهي "مون پيدا ڪيو."!
- ڪائنات ۾ پکڙيل سهڻين شين کي سمجهڻ ۽ انهن کي پنهنجي فن ۾ اهم جاءِ ڏيڻ.
- جهڙوڪر چنڊ، تارا، چانڊوڪي، گل ڦل ۽ خوبصورت ۽ سهڻو چهرو!
- آرٽ اوتروئي قديم آهي، جهڙو انسان پاڻ!

بزم دنيا کي تو دل سوزي سني هوگي مير،
کس طرح شام هوئي، يان سحر پروانه!

* * *

مهاتما ٻڌ کان به اڳ جي مهان آتما مهاوير چيو هو، "ايشور جو ڪوئي وجود ڪونهي. دنيا ابدي آهي، ۽ پنهنجي وجود ۾ قائم ۽ سادي ۽ پولار ۽ ڌرم اڌرم ۽ آتمائن جي اتڪل سان ٺهي آهي ۽ فقط اها ئي حقيقت آهي."

* * *

هيءَ شاهراهِ عدم ڪيتري نه هموار آهه،
وڃي پيو سڀڪو اڪيون پوري نه خوف و خطر!

(طالب المولىٰ)

* * *

جهڙيءَ طرح آڪاس ۾ جو نيلاپڻ پا ـ ـپ ٿو، سو نيلاپڻ آهي ئي ڪونه! تهڙيءَ ريت سک دک ڏيڻ وارو پيو ديو ڪريـ ڪونهي. بلڪ هي جيوَ جهڙا ڪرم ڪري ٿو تهڙو ئي سک دک روپ سمون ٿي ان کي پاسي ٿو. ۽ جهڙي نيت لئي ٿي، تهڙو ئي سنڪلپ ڪري ٿو. جهڙيءَ ريت بسنت رُت اچڻ سبب وڻن ۾ ڦل ڦول لڳن ٿا. تهڙيءَ ريت آتم درشي پرُش کي يوڳن کان ورڪتتا اُپجي ٿي. جهڙيءَ طرح ڪنولن جي وچ ۾ سندر سوڀيا اسٿت ٿئي ٿي، تهڙيءَ طرح آتما جي ساڪشات ڪار ٿيڻ کان هردي ۾ اسٿرتا پراپت ٿئي ٿي ۽ وشين جي پريت نبري وڃي ٿي!"

(سري يوگ واسشٽ مان)

* * *

وقت ۽ زندگي- ٻئي سمجهه ۾ نه ايندڙ شيون! وقت بيرحم ۽ زندگي زندان وانگر جلاد. واچٽ وانگر ٿي وڃائي. لڙ لهرن ۾ ئي لوڙهي ڇڏي... پر وقت ڏاڍو آهي عجيب! عجيب شيءِ آهي وقت. سٺو وقت، خراب وقت، پر وقت کي اسان جي دين ۾ خراب چوڻ کان جهليو ويو آهي. حديث قدسيءَ ۾ آيل آهي:

وقت کي خراب نه چئو،
مان پاڻ وقت آهيان.

* * *

وقت خود رهگذر خود ميرِ سفر،
وقت کے هين نقش پا شام و سحر.

(مير تقي مير)

* * * *

مون محسوس ڪيو آهي ته جڏهن اسان پيار کي دائمي بنائڻ چاهيون ٿا ته اهو بيزاريءَ ۾ بدلجي وڃي ٿو يا ڪنهن آفت ۾ بدلجي انتقام وٺي ٿو. پيار لاءِ جُدائي ضروري آهي. اُها دونهين دکائي رکي ٿي. آنڌ مانڌ جون گهڙيون پيار جو ڪيپُ اُن جي سُڪ دائڪ ڀانواتي، اُن ۾ مَنووڪار (Passion) جو تڪو ڏنگ مون کي وڻندو آهي. هونءَ ته رڳو ڪڻ ڀنگ ٿي سُندر آهي، عمدو آهي ۽ جو ترت اُجهامي وڃي ٿي. اهوئي پائڻ جهڙو آهي. ڪنهن وقت اهو ڪنڊيءَ جي ڪڙي تي ٻوڙن وانگر آهي، جنهن ۾ هٽ ڪپي وڃن ٿا ۽ ان کي تيستائين نه ٿا ڇڏن جيستائين ٻيو ڪوئي ٻوڙو هٽ اچي. نه رڳو پيار زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو سهارو آهي پر اُن جي اعليٰ ساحري (جادوگري) به آهي، جنهن ڏانهن مان ڏاڍو حساس رهيو آهيان ۽ عمر اُن ۾ فرق نه آندو آهي. ائين ضرور آهي ته گل ڇڻي وڃن ٿا ۽ انت ۾ هر شيءِ مايا وانگر لڳي ٿي ۽ وڏي ۾ وڏيون آشائون، پورهيو، راڳ، وهنوار، گيان سڀ پاڇاوان آهن. سڀ گل آهن جي ڇڻي وڃن ٿا، سڀ پوپٽ آهن جي اُڏري وڃن ٿا. پر ڇا اُنهن جي خوشبو اُنهن جي اُڏار محفوظ رهجي وڃي ٿي؟ ڇا هيءَ ڪائنات جا هڪ ٻي انت ڪمپيوٽر وانگر آهي، تنهن ۾ هر ڳالهه محفوظ آهي.

(شيخ اياز)

* * * *

25 آگسٽ 2007ع

انٽرنيٽ تي ويهندي اوچتو بي.بي.سي اردو ڊاٽ ڪام ڪوليم.... ”۽ جڏهن عيني مون کي ڇڏي ڏني“ جي عنوان سان ميرزا وحيد جي لکيل مضمون جو پرنٽ ڪڍي آهستي آهستي پڙهڻ لڳس: ”اردو جي اڪيلي ماسٽرپيس ليکڪا جي هن جهان مان لاڏاڻي جي خبر ٻڌڻ شرط مون پنهنجي دوست ۽ هم عمر صحافي کي فون ڪري ڪيس ياد ڏياريو ته اسان قرة العين حيدر کان هڪ ڊگهو انٽرويو ڪيو هو جنهن دوران هن پنهنجي ناول ”آگ ڪا دريا“ مان ڪجهه ٽڪرا پڻ پڙهي ٻڌايا هئا. جواب مليو، جڏهن انهيءَ مخزن جي آفيس ۽ مخزن بند ٿيا ته هڪ ڊائريڪٽر صاحب سموريون ٽيپس ۽ ڪيسٽ وغيره پاڻ سان گڏ کڻي ويو ۽ گهر شفٽ ڪرڻ جي چڪر ۾ هن اُهي ٽيپس گم ڪري ڇڏيون. دهليءَ وارن جو جواب ٿي ناهي!

مون قرة العين حيدر جو پهريون ۽ آخري انٽرويو سن 2000ع ۾ ڪيو هو. جولاءِ جي تپندڙ منجهند جو جمنا ندي پار ڪري دهليءَ جي نوئيڊا واري علائقي ۾ واقع هن جي ننڍڙي پر خوبصورت فليٽ پهتاسين. جتي عيني آپا اڪيلي رهندي هئي. هڪ ننڍي نيٽي نينگري به موجود هئي، جا شايد سندس مددگار هئي. هڪ ڪاتب پڻ نظر آيو هو. هتي ۾ ڪابه فيملي موجود نه هئي.

اچڻ کان اڳ ۾ مون فون تي عيني آپا سان اڳواٽ ڳالهه ٻولهه ڪري ڇڏي هئي، پر ملڻ ميڊيا شيڊيا جي ڳالهه ٿي سگهي ٿو ته هن جي سمجهه ۾ نه آئي هجي. تڏهن ته هن ها ڪئي هئي، نه ته ان وقت هن انٽرويو ڏيڻ ڇڏي ڏنا هئا. ڪنهن ٻڌايو هو.

”ڇگو پهرين پنهنجو تعارف ڪرايو، ڪير آهيو ۽ ڇا جي لاءِ انٽرويو پيا ڪريو، ڇا پڙهيو اٿو؟“ اردو ادب جي عظيم ترين ناول نگار مون تي سوالن جي بارش شروع ڪري ڏني. سچ پڇ ته آءُ گهبرائجي ويو هوس. جڏهن ته عيني جو موڊ به ڪجهه تيز ۽ تکو محسوس ٿي رهيو هو.

”جي مان.... جي....“

”سچ ٻڌاءِ منهنجو ڪهڙو ڪتاب پڙهيو اٿئي؟“

قرة العين حيدر

مون کي ڪنهن ٻڌايو هو ته مس حيدر کي اهڙن ماڻهن تي گهڻي ڪاوڙ ايندي آهي، جيڪي بي مقصد ائين وٽس هليا ويندا آهن ۽ هن کان بيوقوفيءَ جا سوال ڪندا آهن ته ”آگ ڪا دريا“ لکڻ جي انسپريشن توهان کي ڪٿان ملي. ۽ ها، هوءَ انهن تي به ڪاوڙجي پوندي آهي، جيڪي هن جي مشهور ناول ”آخر شب کے همسفر“ کي ”آخري“ ڪري سڏيندا آهن. آءُ سخت ذهني دٻاءُ محسوس ڪري رهيو هوس ته ڪٿي جلدي ۾ ”آخري“ لفظ نه نڪري وڃي. مون اوهان جا به ڪتاب ٿي پڙهيا هئا. ”آگ ڪا دريا ۽ آخري...“

عيني آپا کي زڪام هو. ڪاوڙجي چوڻ لڳي. ”توهان

ڪونہ پڙهيو آهي آخر شب! سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي تہ اڄ جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ڇا ٿا ڪن...."

"نہ آپا! مون پڙهيو آهي واقعي!"

"اڙي ڇڏ...." هن ڇڙٻ ڏيندي چيو....

منهنجا ڪن ڳاڙها ٿي ويا ۽ ڪڪر ٿي ڪنڌ جهڪائي ويٺو رهيس. ڪجهہ دير ڪان پوءِ ڳالهہ ٻولهہ معنيٰ خيز ٿيندي ويئي، وچ ۾ فڪر انگيز خاموشي جا پل بہ ايندا رهيا. بهرحال آءٌ پنهنجي مقصد طرف وڃي رهيو هوس. مون عيني آپا کي ٻڌايو تہ "آءٌ دهليءَ جي برک ليکڪن جا انٽرويو ڪري رهيو آهيان.... امرتا پريتم سان گڏجي آيو آهيان.... اوهان جا ڇا خيال آهن سندس بابت..."

"اڙي ها..... امرتا...... هن وارث شاهہ سني لکي آهي."

دهلي جي ڏاکڻين علائقي جي پوش علائقي ۾ امرتا پريتم سان سندس عاليشان گهر ۾ ملڻ لاءِ ويو هوس. هو مشهور چترڪار امروز سان گڏ رهندي هئي. ڳالهہ ٻولهہ دوران هن ٽريل فائيو اسٽار جا ڏکيا ڪش هڻي ڪيترين ئي ڳالهين ڪيون هيون. "آج آکيا وارث شاهہ نون" پنهنجي خوبصورت آواز ۾ رڪارڊ ڪرائي هئي، منهنجا نيڻ پرجي آيا. امرتا بہ نہ رهي....!

قرة العين حيدر انٽرويو وقت گهٽي ڳالهہ ٻولهہ نہ ڪئي. تمام گهٽي گنڀير هئي. عيني آپا لنڊن ۾ گهاريل زندگي جي ساروٽين مان ڪجهہ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٻُڌايون (اهي مون کي ڇگيءَ ريت ياد بہ ڪونہ رهيون آهن) ۽ پوءِ "آگ کا دريا" بابت ٻڌائڻ لڳي (ان وقت اردو ۾ ناول لکندو ڪير هو؟)

هن چيو تہ. "منهنجو آواز صحيح نہ آيو آهي، پيهر ورجايان ٿي...." پوءِ باٿ روم ويئي. واپس اچي قرة العين حيدر "آگ کا دريا" مان ڪجهہ صفحا پڙهڻ شروع ڪيا، جنهن ۾ لنڊن جي پڪدلي سرڪس جو ذڪر آيل آهي. آءٌ سمورو وقت هن جي ڪرسيءَ جي ويجهو هيٺ فرش تي ويٺو رهيس. آپا آخرڪار مهربان ٿي وئي هئي.

"توهان ڪجهہ پيئندو؟ اڙي ڪولا ڪٿي اچو!"

(هي اُنهن ڏينهن جي ڳالهہ آهي جڏهن آءٌ دهليءَ ۾ ڪجهہ دوستن سان گڏجي هڪ نئين قسم جو ملٽي ميڊيا ميگزين هلائي رهيو هوس. قرة العين حيدر، امرتا پريتم ۽ خوشونت سنگهہ جهڙن ليکڪن کان انٽرويو وٺڻ جو سلسلو شروع ڪيو هوم. مون کي ٿوري بي ايماني کان ڪم وٺندي ان وقت اُنهن ٽيپس کي ادارتي ملڪيت کان هٽي ڪري پاڻ وٽ رکڻ گهرجي ها.

* * * * *

دلي کي نہ تهي گليان اوراق مصور تهي
جو چيز نظر آئي خوش نظر آئي

(مير تقي مير)

خبر ناهي ڇو هن بمبئيءَ کي خيرآباد چئي دهليءَ ۾ آباد ٿيڻ جو فيصلو ڪيو هو. گذريل ڪيترن ئي سالن کان هوءَ نئين دهليءَ جي نوئيڊا واري علائقي جي ننڍڙي فليٽ ۾ پنهنجي نوڪر "ميري" سان گڏ رهندي هئي.

قرة العين حيدر مهمانن کي پليڪار چوندي تمام گهٽي خوشي محسوس ڪندي هئي. پر ٽي سال اڳ هن تي اڌ رنگ جو حملو ٿيو هو. جنهن جي ڪري سندس لکڻ واري ساڄي هٿ ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو. ان واقعي ڪيس تمام گهٽو صدمو پهچايو هو. پر تنهن هوندي بہ هوءَ پنهنجي شاگردن کي ساروٽيون لکرائيندي رهندي هئي.

* * *

مصائب اور تهے پر دل کا جانا،
عجب اک سانحہ سا هوگيا هے،
سرهانے مير کے آهستہ بولو،
ابهي تک روتے روتے سوگيا هے.

(مير تقي مير)

* * * *

B.B.C Urdu. Com

Tuesday, 21 August 2007, 13, 52, G M T 18, 52, Pst

اردو ادب جي ناميارِي ناول نگار قرة العين حيدر جي تدفين جامعہ مليہ اسلاميہ جي قبرستان ۾ ڪئي ويئي آهي.

قرة العين حيدر جي جنازي جو ڏيک

ڪيس جامعہ مليہ اسلاميہ ۾ ڪم ڪرڻ سبب جامعہ جي قبرستان ۾ مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو. تدفين جي وقت هن جا ڪجهہ ويجها مائٽ ۽ يونيورسٽين جا ڪجهہ پروفيسر موجود هئا. اهڙي شخصيت جي آخري رسمن وقت ڪنهن بہ وڏي شخصيت جي غير موجودگي واضح طور تي محسوس ٿي رهي هئي.

ان بابت جڏهن اديب گلزار دهلويءَ کان پڇيو ويو تہ هن جو چوڻ هو تہ "سندس چاهيندڙ سموري دنيا ۾ موجود آهن. ٿي سگهي ٿو تہ وقت جي گهٽتائي سبب هو جسماني طور تي هتي ڪونهن، پر ذهني طور تي هو سڀ هتي موجود آهن." گلزار دهلويءَ وڌيڪ چيو تہ "هوءَ فقط ناول نگار نہ هئي، بلڪہ هڪ وڏي جرنلسٽ بہ هئي. هن اردو ادب کي ايترو ڪجهہ ڏنو آهي، جو هوءَ سدائين زنده رهندي."

اتي موجود قرة العين حيدر جي ڪتابن جي پبلشر محمد سبحان جو چوڻ هو تہ "اردو ادب ۾ جيڪو نالو هن جو آهي اهو ٻيو ڪوبہ حاصل نہ ڪري سگهندو."

اتي ئي موجود جامعہ مليہ جي اردو شعبي جو پروفيسر خالد محمود چوي ٿو تہ هن سان گڏوگڏ اردو ادب جي هڪ دور جو خاتمو اچي ويو. هن ڪهاڻي چوڻ جو جيڪو انداز اردو ادب کي ڏنو آهي، ان کي ڪڏهن بہ نٿو وساري سگهجي."

قرة العين حيدر سادي زندگي گهارڻ تي ويساهہ رکندي هئي. سندس مائٽن بہ هن جي انهيءَ خواهش تي عمل ڪندي ميڊيا کان پري رهڻ تي ترجيح ڏني. تمام گهڻي زور پرڻ تي سندس ڀائيجي پنهنجو ڏک ونڊيندي چيو تہ "مان ممبئيءَ ۾ رهندو آهيان ۽ مون کي ان ڳالهہ جو يقين ئي نٿو اچي تہ هاڻ جڏهن مان ٻيهر دهلي ايندس تہ عيني آپا مون کي نہ ملندي... هوءَ ناچاڪ ڪيترن ئي ڏينهن کان هئي ۽ اسان کي محسوس ٿي رهيو هو تہ هوءَ ڪنهن بہ مهل هن دنيا مان هلي وڃي سگهي ٿي، پر هاڻي بہ يقين نہ پيو اچي. ها، هڪ ڳالهہ ضرور آهي تہ هڪ ليکڪا جي حيثيت ۾ سندس ڪوٽ سدائين محسوس ٿيندي رهندي."

* * *

جمے گي كيسے بساطِ ياران،
كہ شيشہ و جام بجهہ گئے هين،
سجے گي كيسے شبِ نگاران،
كہ دل سرِ شام بجهہ گئے هين،
وه تيرگي هے رهِ بتان مين،
چراغِ راه هے شمع وعده،
كرن كوئي آرزو كي لاؤ،
كہ سب دروبام بجهہ گئے هين،
بهار اب كيا كريگي آكے،
كہ جن سے تها جشنِ رنگ و نغمہ،
وه گل سرِشاخ جل گئے هين،
وه دل نہ دام بجهہ گئے هين.

(فيض احمد فيض)

* * * * *

"... پنهنجي ڪم لاءِ مون پنهنجي حياتيءَ جي بازي لڳائي ڇڏي!" مهان چترڪار ونسٽ وان گاگ جو اهو آخري خط هن جي آپگهات ڪرڻ کان پوءِ سندس مڙهہ وٽان هٿ آيو هو. 37 ورهين جو چترڪار پنهنجي حياتيءَ ۾ ناڪام قرار ڏنو ويو هو. هن پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪيترائي ڪم ڪيا پر ڪنهن ۾ بہ هو ڪاميابي نہ ماڻي سگهيو. پر سوال ٿو پيدا ٿئي تہ ڪاميابي ڇا آهي؟ ناڪامي ڇا آهي؟ ڇا هر ڪلاڪار فقط داستان گوئي پنهنجي حياتي ٿو گهاري ڇڏي؟ آخر ماڻهو جي آخري پناهہ گاهہ ڪهڙي آهي؟ هر ماڻهو جا ڏک هن جا پنهنجا آهن ۽ دور دور تائين پکڙجندڙ رات ۽ هو سامهون سمنڊ جي مٿان اونداهي ۽ مٿي ساوڻ جي آسمان ۾ ٽمڪندڙ ٽيڙو ڪتيون ۽ سمنڊ جي لهرن جو آواز- هر ليکڪ چوڙو داستان ٻڌائيندڙ خاموش! داستان گو، جيڪو پنهنجي انت تائين نٿو پهچي، انت تائين نٿو پهچي سگهي. هر ڏينهن خوشي جو نہ هوندو آهي، هر رات ڏک جي هوندي آهي، پر هوندي بہ آهي ڪي الائي نہ؟ ڪهڙي خبر؟ ڪهڙي خبر تہ ڇا آهي سڀ ڪجهہ؟ تڏهن تہ مشهور عربي شاعر امراءُ القيس چوي ٿو، "اي منهنجا دوست! ڪجهہ گهڙي بيهو، تہ مان پنهنجي پرينءَ جي ماڳ کي ياد ڪري وٺان...! اي منهنجا دوستو! رات جي چمار ڏکهي ٿي ويئي آهي، هاڻ ڳالهين ۽ قصن ڪانسواءِ ڪجهہ بہ ڪونهي... بس پنهنجين ساروڻين مان سٺيون ڳالهيون ڪٿي اچو، تہ جيئن مان انهن مان محظوظ ٿيان! ڇاڪاڻ تہ قصا...!!"

DAY LONG AND NIGHT LONG
VOICES RUSH FROM THE MIND
TAKING THE JOY OF UTTERANCE WITH THEM
AND LEAVING CHAOS BEHIND
ONLY A DUMB TERROR BEHIND
STRONG MADMEN & VOICES
TEARING YOUR HAIR AND SIGHING
AND CRYING ON THE WIND
THERE'S ONE NOT A BUNGLER
AND THATS TIME THE SLY ANGLER
SEE HIM LAY THE DEAD YEARS

LIKE: FISHES IN A ROW

۞۞۞

”ڳهٽيون طوفان هـُيون. هجوم وچي رهيا هئا. نـاگريز (Ineluctable) تقدير جن جي ڪـِـڏ هئي، موٽرون گهـوڙي گاڏيون، بسون ڌوڪي رهيون هيون ۽ زندگيءَ جون چتيون چوليون، بنا ڪنهن ڪنڌيءَ جي جـُـلي رهيون هيون. اوڄتو دارالخلافه جي وچ ۾ اودو گهوڙو نروار ٿيو ۽ ان تي موت سوار هيو ۽ زندگي پنهنجي خاتمي تي پهچي چـُـڪي هئي.“
(شيخ اياز جي نوٽ بوڪ مان بريوسوف (Briussof) جي نظم جو ترجمو)

* * *

قرة العين حيدر تي مضمون لکي رهيو آهيان. تہ ڪي.ٽي.اين تان، درگاهہ شاهہ عنايت شهيد تي ڪي راڳي فقير وائي ڳائي رهيا آهن:

هن عشق جي انداز کي
سمجهڻ تہ ڏکيو آ،
هت ڪير آهي، ڪير آهي جو،
ٿي آيو آهي هتڙي،
هن درد جي دمساز کي
سمجهڻ ڏکيو آ.

* * * *

ڪوئي آواز نہ آهي، سڀ آواز چپ ٿي ويا آهن. نہ ڪوئل ڪوڪي رهي آهي، ڪوئل جي ڪوڪ مستقبل ڏسي سگهندي آهي. (شيخ اياز)

* * * *

”هو ڏسو،
درياهہ مان ڪوهيڙو اٿيو،
غبار تارن جو اُڏري رهيو آهي،
ڪنڌرن جي ڏنڊلڪن ۾ الم جا مغني،
پڪارين ٿا تہ وقت رڳو غم ڏنو آهي،
وقت فقط غم ڏنو آهي.
۽ اسان کي يقين هو تہ روز فردا،
ڪرڻو ڪرڻو ٿي دل ۾ اچي ويندو،
چا ڪندو جهان کي روشن
الم جا ساٿي، ڪارن ڪپڙن ۾ بيدليءَ جا عَلم کڻي،
نوحہ زن آهن،
هيءَ وقت ڪرب و بلا آهي،
اچو جهڪايو ڪنڌ، ۽ وهايو لڙڪن جا دريا،
۽ وهايو لڙڪن جا درياهہ،
چاڪاڻ تہ وقت رڳو غم ڏنو آهي،
تہ وقت رڳو...

(”آخر شب کے همسفر“ مان)

* * *

منهنجي دريءَ جي ٻاهران، سامهون سمنڊ تي آخري تاريخن جو غمزده چنڊ ڏير سان اڀري اچي بيٺو آهي. ۽ دور ڪي اڇا پکي ولر ڪيو اولهہ ڏي پيا اُڏامندا وڃن. ڪٿي اٿڏئي منزل ۽ ماڳ ڏانهن؟

* * *

مان لکندي لکندي ٿڪجي ٻاهر ٿو نڪران. چٽي پاسن کان ماٺ ڇانيل آهي. سيپٽمبر جو چنڊ اوپر کان ترندو اچي منهنجي مٿان بيٺو آهي. چنڊ جي پر ۾ فقط صبح جو تارو آهي. مان ٿڪا ساهہ کڻان ٿو. چنڊ منهنجي مٿان اچي ويو.
هي آهستي آهستي ختم ٿيندڙ آرهڙ جون ٿڌيون راتيون ۽ اداس ڏينهن،
ساهہ مـُـٺ ۾ آئيندڙ سانجهيون، اڌ پنڌ ۾ ٿڪائيندڙ جيون.
سُنسان بيابان، ٻڙجي صحرا جهڙو تپندڙ جيون، ڏڪوئيندڙ ڏينهن!
۽ اٿين اسان جو ٿو هي جيون گذري،
۽ اٿين ٿا اسين گذاريون هي جيون.
نہ ٽيڙن وانگر ٿا ٽمڪون،
نہ ڪنهن جگنوءَ جيان ٿا روشن ڪريون،
زندگيءَ جي سنسان شامن کي،
تڏهن تہ دل جا سڀ ڏک،
دل جا سڀ درد،
دور رکي،
اسين روئي رهيا آهيون.
۽ اسين روئي رهيا آهيون.
اکين تي ڪنهن ٻار جيان
هٿ رکي، اسين روئي رهيا آهيون.

چاڪاڻ تہ من آهي تنها ۽ منزل آهي دور

* * * *

دور گهڻي دور! دور گهڻي دور!

سچل سائين چوي ٿو، "منصور هجي يا سرمد، هجي صنم، يا شمس تبريز هجي، هن تنهنجي گهٽيءَ ۾ اي دلبر! هر هڪ جو سِر ڏڄ ڪان ڏار ٿيو!"

* * * *

هن نيري گگن کي
چانيل جهڙ سمهاري ڇڏيو آهي.
چاڪاڻ تہ ڪيتري وقت کان
هن آڪاس ننڊ نہ ڪئي آهي.
انڪري آڪاس بہ سمهي پيو آهي.
پونين تاريخن جو بيمار زرد چنڊ
ننڊ ۾ ستل آسمان تي، حيران ۽ پريشان،
صبح جي اڪيلي تاري سان گڏ رهجي ويو اڪيلو
۽ خواب انيڪ اکين ۾ رهجي ويندا.
خواب اکين ۾ ويندا آهن رهجي،
جڻ پل اُپَل ۾ لنگهي ويون ڪيتريون صديون.

* * * *

ڪو وقت ٿيو تہ هوءَ ٻرندڙ شمع وئي وسامي ۽ هاڻ تہ هن جي مزار تي ناهي ڪوئي ڏيئو ٻارڻ وارو! جمنا نديءَ جي هُـن پر جامعہ مليہ جي مقام ۾ جتي پيا بہ ڪيترا آهن دکهي ننڊ ۾ ستل! جنم عليڱڙهہ ۽ زندگي لکنؤ غازي آباد، ديرادون، ڪراچي، لنڊن، ممبئي ۽ دهلي... ۽ دهلي... ۽ دهلي... وا حسرتا! هو لکنو جي بڙي امام بارگاہ ۾ رکيل جناب علي اصغر جي سبز جهولي ۽ منبر جي سامهون ميڻ بتيون ٻاريندي آغا مشهدي بن آغا ڪربلائي، پنهنجي گونجندڙ اتهاسڪ آواز ۾ زيارت پڙهائڻ شروع ڪري ڏني. السلام عليڪم يا ابن رسول الله... السلام عليڪم يا مظهرالعجائب... سج روز لهندو ۽ اُڀرندو رهندو. چنڊ جي چانڊاڻ سان آڪاش روشن ٿيندو ۽ اماوس جي راتين ۾ آڪاس ٿي ويندو اونداهو! هي تارا روز ٽم ٽم ڪيو ٽمڪندا رهندا... هوائون تيز گهلنديون رهنديون... پر نہ هونداسين، نہ هونداسين. ۽ رهجي ويندا اسان جا آواز ۽ رهجي بہ وڃن ٿا فقط آواز... آواز جيڪي سدائين لاءِ ٿا رهجي وڃن. زندگي سڄي امام بارگاهہ ۽ ماتم خاني جي منبر تي ڪوئي شمع روشن ڪري زندگيءَ جو نوحو پڙهي هر ماڻهو ٿو هليو وڃي. ٻن ٻن پَنڪي ٿو ڪوئجي وڃي، هن رڻ جهڙي ڪاري رات جي گهمسان ۾.

* * * *

الوداع

الوداع! اشڪ سے لبريز آنکهيں ميري
الوداع! اب نہ نظر آئے گي صورت تيري
الوداع! مهر محبت! تجهے اب سے رخصت
الوداع! قلبِ حزين! درد و کرب سے رخصت
الوداع! جان جهان، روئے حسين! اب رخصت
تيرگي آئي هے، اي ماهِ جبين! اب رخصت
اب تو تقدير ۾ لکهي هے فرقت تيري
الوداع! اشڪ سے لبريز هيں آنکهيں ميري
الوداع! اب نہ نظر آئے گي صورت تيري!

* * *

رات جي پوئين پهر ۾،
جڏهن توکي ننڊ اچي وئي هئي،
تڏهن مون هڪڙو گيت لکيو هو،
گُلن بابت، پوپٽن بابت،
۽ ماڪ ڦڙن بابت!

(ذاتي نوٽ بوڪ ۾ لکيل جپاني هائيڪو، ڪنهن گمنام شاعر جو)

* * * *

... ۽ زندگيءَ جي رنگ پوميءَ تي...
ڪوئي آواز گونجي ٿو،
وقت فقط غم ڏنو آهي،
۽ اسين پوئين پهر جا مسافر،
هٿن ۾ ڏکن جا عَلم کڻي،
غمن جي سياہ بيرڪن ۽ علم طوقن جي ڇانو ۾،
زندگيءَ جي هن رنگ منچ تي،
ٿي وياسين گُم،
چاڪاڻ تہ وقت وڏو ظالم آهي،
جيڪو سدائين ڏيندو رهي ٿو.
فقط غم،
فقط غم!
....
۽ زندگيءَ جي رنگ پوميءَ تي ڇانئجي وئي خاموشي!

چيف منسٽر هائوس، ڪراچي
(21- آگسٽ 2007/6 - سيپٽمبر 2007)

* * *

نصير مرزا

عيني آپا، سدائين گڏ!

21 هين آگسٽ علي الصبح موبائيل فون جي گھنٽي ... ۽ SMS جي Tone تي ڇرڪي اک کولير. موبائيل جي اسڪرين تي لکيل هو: "قرة العين حيدر دنيا مان ڪوچ ڪري وئي." هاءِ شام غريبان! گھبرائجي بيڊ تان اٿي ويھي رهيس. لڳم، پيرن هيٺان زمين ڏڏي پئي، جيستائين حواس جائتا ڪريان... ڄام شوري مان طارق عالم جو ايس ايم ايس اچي پھتو. "ويري سيڊ نصير... عيني آپا دنيا مان وڃي ڇڪي ائي... ۽ اوچتو اکين اڳيان ڇڻ ترورا ايندي پانير. دريءَ ڏانھن اکيون کڻي سامھون ڏٺم... سچ، آسمان تي ٽڪرا ٽڪرا نظر آيم... ۽ ايس ايم ايس جي ٽون تي هاڻي ٽيون ميسيج: نصير يا حسين ع.... عيني آپا وئي هلي... ۽ اهي اکر اسحاق سميجي جا هئا ۽ ان کان پوءِ اياز گل، مختيار ملڪ، مرتضيٰ قل، قاضي منظر حيات... امداد سولنگي... جاويد سوز هالائي، ڊاڪٽر سنتوش ڪامراڻي ۽ غلام محمد ميمڻ ميجر جا مون کي پُرسو ڏيندڙ ايس ايم ايس ۽ ايتري ۾ شام اخبار مان مقصود خاصخيليءَ جو فون... پڇيائين: "عيني آپا جي لاڏاڻي تي ... ۽ اڄوڪي ڏينهن ۽ تاريخ لاءِ ڇا چوندئو؟" چيم: "اڄوڪو ڏينهن... منهنجي لاءِ هن صديءَ جو ڏکدائڪ ترين ڏينهن آهي. هڪ المناڪ ڏينهن!" ۽ چيومانس: "ماءُ کانپوءِ هن دنيا ۾، مون کي صرف ٻه عورتون وڻيون. مسز شيرين فيروز نانا، دختر نادر بيگ مرزا ۽ ٻي قرة العين حيدر... دختر سجاد حيدر يعني پنهنجي دور جي سڀ کان وڏي ناول نگار: عيني آپا!

جنھن پنھنجي ناولن "آگ ڪا دريا"، "گردشِ رنگِ چمن"، "سيتا هرن" "هائوسنگ سوسائٽي" ۽ "ڪارِ جهان دراز هي" وغيره ۾ ڇڻ هن، ننڍي کنڊ جي اڍائي هزار سالہ اتهاس جون مجلسون پڙهيون آهن..." ۽ 21 هين آگسٽ جي هن المناڪ ڏينهن کان اڳ واري رات، ڪراچيءَ ۾ مون، پنهنجي ايف ايم ون او ون جي آفيس جي پندرنهين فلور تي گهاري هئي. جنهن کان اڳ رات دير تائين، پٺائي آباد ۾ منظور قناصري جي گهر تي، آغا سليم صاحب سان ڪچهريءَ ۾ اسين سڀ پاڻ ۾ گڏ هئاسين. سميع بلوچ، اياز گل، ادل سومرو.. ۽ ادل سومرو تہ منهنجي آفيس ۾ ئي رهيو هو مون سان! ۽ عيني آپا جي لاڏاڻي جي خبر ٻڌڻ بعد ادل تہ ڪافي پُر سڪون نظر آيو ۽ آئون اوترو ئي بي سڪون. تڏهن سخت ڊپريشن ۾ ڊرائيور کي وٺي ڪراچيءَ جي انهن آبادين ڏانهن نڪري پيو هئس، جن جو ذڪر عيني آپا، ڪنهن وقت پنهنجي تحريرن ۾ نهايت دلفريب انداز ۾ ڪيو هو. گارڊن ايسٽ، پير الاهي بخش ڪالوني، سولجر بازار، هولي فيملي گارڊن روڊ ۽ انهيءَ سموري آباديءَ جي هڪ هڪ بنگلي ۽ وڪٽورين اسٽائيل جي گهرن.... لوهي گول ڏاڪڻين، گهرن جي اجاڙ ايوانن ۾ بيٺل صنوبر.... يوڪلپٽس ۽ بادام جي وڻن سان ڇڻ آئون عيني آپا جون ڳالهيون ڪندو، محفلِ شاهہ خراسان امام بارگاهہ جي ڏاڪڻ تي وڃي ڪي گهڙيون ويهي رهيس. ڏاڪڻ جي ڏاڪن تي دلگير وينو هوس تہ پياري دوست ذوالفقار هاليپوٽي ۽ سائين فضل قادر قلباڻي جا دل کي دلاسو ڏيندڙ فون پهتا.

محفلِ شاهہ خراسان جي ڏاڪڻين تان اٿيس تہ ڊفينس واري

علائقي ۾ وڃي پهتس، جتي قرة العين حيدر جي وڏي پيءُ مصطفيٰ حيدر صاحب جو بنگلو هو ۽ ياد پيم تہ 1991ع ڌاري بہ آئون اتي ويو هوس ۽ خبر پئي هئم تہ عيني آپا ان گهر ۾ آيل آهي. پر افسوس! ان ئي ڏينهن هوءَ لاهور وڃي چڪي هئي. ڊفينس ڪراچي واري ان بنگلي جي چوڪيدار ٻڌايو، تہ مصطفيٰ حيدر صاحب ۽ سندس سمورو پريوار شهناز حيدر جي بنگلي تي ويل آهي. ڊفينس مان مايوس ٿي موٽيس پئي تہ هڪ دفعو ٻيهر طارق عالم جو فون پهتو: "نصير... ادا مدد علي سنڌي، چاهي ٿو تہ تہ ماهي مهراڻ ۾ قرة العين حيدر بابت ڪارنر شايع ڪجي ۽ ان ڪم لاءِ تنهنجو تعاون گهرجي. مواد ..... وقت ۽ صلاحون."

۽ اڄ ادبي دنيا جا واسي، خوب ڄاڻن ٿا تہ، عيني آپا بي شڪ اردو ٻوليءَ جي ليکڪا هئي ۽ اتر پرديش جي شهر علي ڳڙهہ ۾ هن اردو ڳالهائيندڙ ماءُ جي هنج ۾ اکيون کوليون هيون. ۽ سندس ماءُ ٻولي اردو هجڻ جي باوجود اهو بہ سڀ ڄاڻن ٿا، تہ هن نندي ڪنڊ جي هر جاتيءَ ... هر قوم سان پيار ڪيو ۽ يڪانگت ڏيکارڻ لاءِ هن نندي ڪنڊ ۾ رهندڙ هر قوم، سنڌي، مهاجر، پنجابي، اينگلو انڊين، بنگالي، گجراتي، مراٺي، ملائيم..... ۽ انهن مان هر ٻولي ڳالهائيندڙن کي هن پنهنجي ناولن ۽ ڪهاڻين ۾ شاندار انداز ۾ پورٽري ڪيو. سيتاهرن.... ڪارِ جهان دراز هي ۽ انهن ڪتابن ۾ تہ هن سنڌ جي پوري اتهاس تي شاندار سياحت نامہ تحرير ڪيا. مهاساگر سنڌو، ساڌ ٻيلي، موهن جي دڙي، خيرپور ميرس ۽ ڪوٽڏيجيءَ جي امام بارگاهن، ڪراچي جي رام باغ ۽ انهن سڀني جي باري ۾ اسڪرين پلي انداز ۾ هن چاتہ دلفريب باب رقم ڪيا آهن. شيخ اياز پنهنجي حياتيءَ ۾ جنهن واحد اردو ناول کي سنڌي ۾ آڻڻ جي خواهش ڪئي هئي، اهو بہ ڪنهن ٻيءَ ليکڪا جو نہ، قرة العين حيدر جو ناول هو، "سيتاهرن"! ۽ ياد پيو اچيم تہ، "ڪار جهان دراز هي..." ۾ عيني آپا هڪ هنڌ جگر مراد آبادي جي هن شعر کي ڏاڍي دل گداز انداز ۾ موضوع بڻايو هو.

موت کيا ايک لفظ بي معنيٰ
جس کو مارا حيات نے مارا

۽ ان باب ۾ عيني آپا لکيو هو، هوءَ ۽ هن جا پيا گهر پاتي، فيض آباد روڊ لکنؤ واري بنگلي جي لان ۾ جگر مراد آباديءَ کي گهيريو ويٺا هئا. جو هن ترنگ ۾ اچي، ترنم سان پنهنجو اهو مٿيون غزل جهومي جهومي پڙهڻ شروع ڪيو.

سب کو مارا جگر کي شعرون نے
اور جگر کو شراب نے مارا

۽ انهيءَ شعرجي بيان جي انت تي، عيني آپا لکيو، ان ڏينهن شام جو، هوءَ پنهنجي هڪ پائيٽي سان گڏجي علي ڳڙهہ پرسان "بلند" شهر جي ان قبرستان ڏانهن وئي هئي، جتي هن جي ٻن ڄاڄن نصير الدين حيدر ۽ وحيد الدين حيدر جون خستہ حال قبرون هيون. (۽ خستہ حال قبرن تي وڃڻ ۽ انهن جون تصويرون ڪڍڻ بہ عيني آپا کي ڪيڏو نہ وڻندو هو)

الاس! اڄ 21 هين آگسٽ جي هن المناڪ ڏينهن جي نمودار ٿيندي ٿيندي هوءَ پاڻ بہ هڪ قبر ٿي وئي آهي... هڪ سچي پچي قبر! ۽ ڪنهن وقت عيني آپا لکنئو جي ڪنهن اجاڙ قبرستان ۾ تازيون ۽ پراڻيون قبرون ڏسي، لکيو هو، "قبر نئين هجي يا پراڻي، چند ڏينهن جي اندر ئي، سڀني فوتين جي حالت، هڪ جهڙي ٿي ويندي آهي."

۽ شديد صدمي... ڊپريشن ۽ بي سڪوني سان محفلِ شاهِ خراسان امام بارگاهہ ڪان وئي .... ڊفينس ۾ مصطفيٰ حيدر صاحب جي بند بنگلي ۽ اُتان ڪراچي جي بي پناهہ ۽ پُر هجوم شهر جي، پريل دل سان ياترا ڪري، پنهنجي آفيس جي ڪرسيَ تي اچي ويٺس، تہ اکيون بي اختيار ٿي ڇلڪڻ لڳيون.

"اڙي هان! هي ڇا؟ ڪنول ڪمار تون روئين پيو؟" ۽ اوچتو ... عيني آپا جي ڪهاڻي- ڪتاب"ستارون سي آگي" جو اهو مٿيون آخري جملو چت تي چڙهي آيم. تڏهن آلين اکين سان تيز هوا ۾ آفيس جي دريءَ جي لڏندڙ پردن ڏانهن اک کڻي ڏٺم... عيني آپا پنهنجي دل آويز مرڪ سان .... حيرت مان مون ڏانهن گهوري، ڄڻ چئي رهي هئي: "اري بابا! پاگل مت بنو، روئو مت! موت مجهي مار هي نهين سکتي، ميري طرف ديکهو.... مين زنده هون بابا!"

(21 - آگسٽ - 2007ع)

ڪراچي.

نصير مرزا

’آشيانہ‘ واسين سان عذر خواهي

مسجدِ علي، خيابان محافظ ۽ خيابان، بخاري و فيض vi ڊفينسَ هائوسنگ سوسائيٽي ڪراچي ۾، ٻاويهين آگسٽ جي شام جو، عيني آپا لاءِ زنانہ مردانہ مجلس ۽ قرآن خوانيءَ جي خبر مون Dawn اخبار جي اندرين صفحن ۾ پڙهي هئي. ڪراچي ۾ هئڻ ڪري، قصد ڪيم تہ، شام ٿيندي ئي ڏڪويل خاندان سان عذر خواهي لاءِ، آئون ضرور اُتي ويندس.

ڊفينس خيابان بخاري و فيض جي رستي سان سيد مصطفيٰ حيدر (برادر قرة العين حيدر) جو شاندار ۽ ڪلاسڪ اسٽائيل جو اُهو بنگلو، جيتوڻيڪ منهنجو اڳ ئي ڏٺل هو، پر پوءِ، اوچتو علائقي جي لائيٽ هلي وڃڻ ۽ رستي جي ٻنهي پاسن تازي وٺل مينهن جي بيٺل پاڻي ۽ مسلسل پوندڙ برسات جي بوندن باعث، ڌنڌ ۾ اُهو بنگلو ڳولڻ ۾ اسان کي ڪافي دقت بہ ٿي.

۽ هيءُ جو هتي مون لکيو اسان، تہ اسان معنيٰ ڪير ڪير!؟ حقيقت ۾، سيد مصطفيٰ حيدر ۽ سندس گهرڀاتين سان عذر خواهي لاءِ وڃڻ جي ڏس ۾، مون پنهنجي دوست غلام محمد ميمڻ (ميجر) کي تہ ڪمپنيءَ جي خيال سان گڏ وٺي وڃڻ چاهيو هو پر گڏوگڏ اهو بہ سوچيم، تہ ان Event کي رپورٽ ڪرڻ لاءِ روزانہ ڪاوش جي ڪراچيءَ واري عيوضيءَ ۽ فوٽو گرافر کي بہ ڇو نہ اوڏانهن وٺي وڃان، ۽ اُهي جيڪي بہ دوست مون سان گڏ هئا، سعي هئا امتياز احمد چانڊيو ۽ فوٽوگرافر جاويد احمد. مسجدِ علي ۾ مردانہ مجلس ۽ قران خواني شايد اسان جي دير سان اُتي پهچڻ سبب، ختم ٿي چڪي هئي. ان ڪري مايوس ٿي لامحالہ، زنانہ خاني ۾ ٿيندڙ مجلس ۽ قرآن خواني واري گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ، مصطفيٰ حيدر صاحب جي بنگلي ’آشيانہ‘ جو مين گيٽ اچي اسان Kanock ڪيو.

ياالله: ڇا تہ و ضعدار انسان هئا اُن آشياني جا رهواسي. ۽ هيڏانهن ٻڌايوسين تہ، اسين سڀ دوست، عيني آپا جا

سنڌي مداح آهيون ۽ اليڪٽرانڪ ۽ پرنٽ ميڊيا سان اسان جو تعلق آهي ۽ مصطفيٰ حيدر صاحب کي پيڻ جو پرسو ڏيڻ لاءِ هتي آيا آهيون. ۽ بس اسان جو ائين چوڻ هيو- ۽ بنان ڪجهه وڌيڪ پڇڻ آڪڻ جي. عيني آپا جي پائيٽن. جلال حيدر، منصور حيدر، سيد سجاد حيدر، مسز افشان سجاد حيدر ۽ نوجوان علي فهد رضا. فورن اسان تي ان گهر جا دروازا ائين کولي ڇڏيا. ڄڻ اسين هنن جا ڪي ويجها عزيز قريب هجون. اندر گهڙڻ سان ڏٺم. پوري بنگلي تي عيني آپا جي لاڏاڻي سبب. هر طرف سوگوار سناٽو ڇانيل هو. مجلس ختم ٿي چڪي هئي ۽ نياز ٽيبلن تي Serve پئي ڪيو ويو. خاندان ڪي پر سو ڏيڻ لاءِ اتي پهتل خواتين و حضرات. لان ۾ ڪرسين تي ويٺا هئا ۽ نهايت نرمي ۽ تحمل سان هڪ ٻئي سان گفتگو ۾ مصروف هئا. نياز Serve ڪندڙ ڪيترين ئي خواتين جي چهرن ۾ ڏٺم. انهن مان گهڻن چهرن مان لڳم. عيني آپا جا سارو يا جهاتيون پائي رهيا هئا.

"هي سڀ اديون ڪير آهن؟" نياز جي ٽيبل تي مون جلال حيدر کان پڇيو!

وراڻيائين: "اهي منهنجون پيٺون ۽ عيني پڦيءَ جون پائيٽيون آهن. نور العين حيدر، شهناز حيدر ۽ هيءَ ننڍڙي وري شهناز جي ڌيءَ آهي فاطمہ علي رضا."

ٻڌائڻ لڳو: "منهنجون پيٺون نور العين، ناهيد. آئون پاڻ ۽ هيءَ شهناز.... سي ايس پي آهيون......... ۽ پاڻرن مان، عدنان ۽ منصور ۽ سجاد سميت سڀ اڄ بہ اعليٰ سرڪاري عهدن تي فائز آهن. جڏهن تہ آئون ڪي سال اڳ، لاڙڪاڻي جو ڊپٽي ڪمشنر رهي چڪو آهيان ۽ هاڻي سرڪاري نوڪري ترڪ ڪرڻ بعد ٻارن سوڌو ڪينيڊا ۾ رهندو ۽ پنهنجو ذاتي بزنس ڪندو آهيان."

لان ۾ ويٺي ويٺي، هاڻي مون نگاهه ڪٽي اُن گهر جي فرنٽ View کي ڏٺو. مون کي مصطفيٰ حيدر صاحب جو هيءُ بنگلو بلڪل عيني آپا وانگر ئي پر وقار ۽ شاندار لڳو.

نياز مان واندو ٿي، جلال حيدر سان. بنگلي جي لائونج ۾ داخل ٿيس تہ - فرش تي ڪارپيٽ وڇيل ڏٺم ۽ ديوارن تي هر طرف قرآني آيتن جا تغرا. عظيم مصورن جون پينٽنگس. سائيڊ رئڪ تي فيملي گروپ فوٽوز سان گڏ سجاد حيدر يلدرم. بيگم نذر سجاد. مصطفيٰ حيدر ۽ عيني آپا جا پورٽريٽ. ۽ هر ڪمري ۾ ڏٺم وڪٽورين اسٽائيل جو خوبصورت فرنيچر ۽ بوڪ شيلف موجود هئا. هي سڀ ڪجهه ڏسندي. اوچتو مون کي لڳو. ڄڻ عيني آپا جي افسانوي تحريرن ۾ پيو گهمان ڦران. ڊرائنگ روم ڏانهن وٺي ويندي. جلال حيدر. هڪ ستر پنجهتر سال بزرگ خاتون سان ٿو اسان کي ملرائي: "هيءَ آهي مسز عاصمہ مصطفيٰ حيدر! منهنجي ماءُ ۽ پنهنجي دؤر جي مشهور انفرميشن ڊائريڪٽر ايواب احمد ڪرماني جي ننڍي پيڻ" لائونج مان اندر ڊرائنگ روم ڏانهن ويندي.

87 سال: سيد مصطفيٰ حيدر پٽ: سيد سجاد حيدر يلدرم

مون ۽ ميجر ڏٺو. سائيڊ سان هال نما بيڊروم ۾ ڊبل بيڊ تي. 87 سال عيني آپا جو وڏو ڀاءُ. سيد مصطفيٰ حيدر. اڇي پهراڻ ۽ سلوار ۾ (جهڙو بهادر شاهه ظفر) ليٽيو پيو هو. نحيف. نهايت ضعيف (۽ عيني آپا لکيو هو: مصطفيٰ حيدر پنهنجي دؤر ۾ هندستان جي شڪيل (خوبصورت) نوجوانن ۾ شمار ٿيندو هو) ۽ هن وقت بقول جلال حيدر پنهنجون يادگيريون وڃائي ويٺو آهي. سڄو ڏينهن روئيندو. بابا بابا... امان امان ۽ عيني عيني پڪاريندو. ماضيءَ کي ياد ڪندو ٿو رهي...

۽ هي آئون دل ۾ چوان ٿو.... عيني آپا جو اُهوئي اڪيلو ڀاءُ آهي. جنهن سان گڏجي ڊسمبر 1947ع ۾ هن! ۽ سندن والده نذر سجاد حيدر. پاڪستان ڏانهن Migrate ڪيو هو. اُنهيءَ درد جهڙين ڏينهن جي وارتا کي رپورٽ ڪندي. عيني آپا. پنهنجي آتم ڪٿا واري ڪتاب. ڪارِ جهان دراز... ۾ لکيو هو:

ڊسمبر جو اُهو ٿڌو سچ. ڪيڏو نہ تيزي سان الهي ويو... ۽

شام، شفق رنگ ٿيندي پئي وئي. لاهور جي والٽن ايئر فيلڊ جي آس پاس، گاهه جا ڍگها ڍگها ٻوٽا سرد هوا ۾ درياهه جي لهرن مثل ساڻائي سان جهومي رهيا هئا. هوائي اڏي جو سرمئي سرمئي سڌو ميدان، پري پري تائين ويران ۽ سنسان پئي نظر آيو. جهاز مان سامان لاهي اسين چار گهر ڀاتي (ٻاءُ، ماءُ، آئون ۽ ڀاڄائي) مخالف رخ کان لڳندڙ هوا سان منهن مقابل ٿيندا ۽ دور کان نظر ايندڙ هڪ پيلي رنگ جي روشني ڏانهن وڌندا پئي وياسين. اوچتو هڪ عمارت سامهون اچي ويئي. جنهن ۾ اندر داخل ٿياسين ته ڏٺم، اوور ڪوٽن ۽ مفلرن ۾ ملبوس ڪي دراز قامت آفيسر خاموش بيٺا هئا ۽ حڪومتِ پنجاب جي ڪارندن جي حيثيت ۾ شايد پارٽي سرڪاري وفد کي ماڳ پيڙو ڪرڻ لاءِ، هُو اُتي منتظر بيٺا هئا.

۽ شام جي سناٽي ۾ هي منظر مون کي ڄڻ ڪنهن خواب وانگر پئي لڳو. اسين اتان، لاهور شهر وڃڻ لاءِ هڪ ڪوچ ۾ سوار ٿياسين، گاڏي هلي، ته دريءَ مان هڪ هڪ شيءِ جو جائزو وٺندي ويس. ڏٺم، هر طرف، رستي جي پاسن کان مهاجرن کي عارضي وستيون ناهي ڏنيون ويون هيون. جن مان اڪثر گهرن ۾ باهه ٻمڪندي پئي نظر آئي. ۽ باقي چوطرف، زندگي اجاڙ اجاڙ محسوس ٿي رهي هئي. ڪوچ جنهن هنڌ اچي اسان کي لاٿو، اُهو سنت نگر هو. دور دور گهرن جي ڳڙ کين مان بيمار پيلي روشني جهاتيون پائي رهي هئي. ڪوچ مان لهي، سامان جائتو ڪري، هاڻي ٻاءُ مصطفيٰ حيدر، کيسي مان اسان جي لاهور واري ميزبان، سيد احمد نواب انڪم ٽيڪس آفيسر جي ايڊريس ڪڍي. هي اسان جو ويجهو عزيز هو. جيڪو اسان کان اڳ، هجرت ڪري، بنگلو الاٽ ڪرائي، سنت نگر ۾ اچي آباد ٿيو هو....

۽ ست ڏينهن کن، سيد احمد نواب وٽ لاهور ۾ رهي، ريل جي سيڪنڊ ڪلاس ۾ سوار ٿي اسين ڪراچي لاءِ روانه ٿياسين. پنجاب کان سنڌ ايندي، هر طرف سپاٽ ميدان، ڌوڙ جا اُڏامندڙ بادل، اسين سڀ ان اڏامندڙ ڌوڙ جي واچوڙن ۾ سڄا مٽي مٽي ٿي ويا هئاسين. ريل حيدرآباد مان لنگهي ته اتان جي گهرن مٿان، منگهه ٿي منگهه ڏسي آئون ڏاڍي حيران ٿي هئس.

-عذر خواهي-

سيد مصطفيٰ حيدر، سيد ڄلال حيدر، غلام محمد ميمڻ، امتياز چانڊيو

ڪراچي ريلوي اسٽيشن کان ٽانگي تي سوار ٿي صدر پهتاسين، جتي جنرل پوسٽ آفيس جي گلابي گلابي بلڊنگ ۽ گرينڊ هوٽل تي منهنجي نظر پئي. اتي ٿي ان ايريا ۾ 9 ميرچول بلڊنگ جي ٽين ماڙ تي هڪ فليٽ ۾ اچي اسان سامان کوليو هو.

۽ ڪراچي ۾، هي اسان يوپيءَ جي مهاجر ڪٽنب جو پهريون ڏينهن هو....

۽ اهو، ڊسمبر 1947ع جي ساروٽين بابت، عيني آپا جو بيان هو. ۽ ان کان پوءِ ڪراچيءَ جي 9- ميرچول بلڊنگ ۾ اچي آباد ٿيندڙ هي خاندان نهايت جلد، خيابان بخاري ڊفينس ۾ وڃي آباد ٿيو هو. ۽ اڄهو 22 هين آگسٽ جي رات جو اسين سڀ، ان ٿي گهر جي سجاٿپ، عظيم ناول نگار خاتون، قرة العين حيدر جي عذر خواهي لاءِ سندس ڪٽنب جي وچ ۾ ويٺا هئاسين. وڪٽورين اسٽائيل صوفن ۽ ڪرسين تي ويهي، فاتح خواني بعد عيني آپا جو ڀائيٽو جلال حيدر ٻڌائڻ لڳو: "ڦُڦي جي اوچتي انتقال سبب، ڪنهن بہ گهر ڀاتي کي ڀارت وڃڻ جي ويزا نہ ملي سگهڻ باعث اسان مان ڪوبہ، هن جي تدفين ۾ شريڪ ٿي نہ سگهيو آهي، جنهن جو اسان کي شديد افسوس آهي. آئون البتہ 15 هين جولاءِ تي تازو هن سان دهليءَ ۾ ملي آيو هوس. جو آگسٽ جي ٽئين هفتي ڌاري منهنجي ڌيءَ جي شادي ٿيڻ واري هئي. ۽ ان ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آئون هن کي دعوت ڏيڻ ويو هوس، باوجود ان جي، جو هوءَ ضعيف ۽ نحيف هئي. ۽ فالج جي خفيف حملي ۽ نمونيا جي اٽيڪ هن کي ڪافي هيٺو بہ ڪري ڇڏيو هو. پران جي باوجود مون سان واعدو ڪيو هئائين تہ آگسٽ جي ٻئين هفتي تائين هوءَ ضرور ڪراچي پهچي ويندي. افسوس... آگسٽ جي پهرين تاريخ تي دهليءَ مان هن جي خدمتگذار خاتون ريحانہ فون ڪيو تہ... "ساهہ ۾ شديد سهڪي سبب، هن کي اسپتال ۾ داخل ڪيا ڪرايون."

"جا جولاءِ ۾ توهان سان ملڻ وقت عيني آپا جي ڳالهين ۽ رويي مان لڳو- پئي تہ، هاڻي تمام جلد، هوءَ دنيا مان وڃڻ واري آهي؟."

مون جلال حيدر کان، اتاولائي مان پڇيو هو... چيائين: "نہ"! هن کي تہ خود بہ اعتماد هو تہ هوءَ اچا ايترو جلد دنيا مان نہ ويندي، علاوه ازين Death لفظ ٻڌڻ، اچان هن کي بلڪل ئي پسند ڪونہ هو. چوندي هئي، ان جو تذڪرو منهنجي اڳيان ڪريو ئي نہ!.... ها! اهو جڏهن بہ آيو،

آئون ان کي پاڻيءَ ڀريل گلاس وانگر ڏڌو هئي. ڦينگون اڏائيندي، اڳتي وڌي ويندس."

"چوندي هئي، موت منهنجي لاءِ موزارٽ جي سمفنيءَ وانگر آهي. خليل جبران جو هڪ نظم، The Beauty Of Death تہ مون ڪيئي دفعا هن جي واتان ٻڌو هو. خاص ڪري هي سٽون تہ هوءَ اڪثر اسان جي آڏو بطور وصيت دهرائيندي رهندي هئي:

Do not wear black at my funeral
but white as at a betrothal
Do not Speak of my departure
with tear in your voices rather
Close your eyes
and you will See me among you
to day and tomorrow
we shall See each other again
and we Shall drink
the morning dew
from the cups
of narcissus flowers

"هونئن عيني ڦڦي مون کي.... جلال حيدر، اسان کي وڌيڪ ٻڌائي ٿو..... "آخري ملاقات ۾ پنهنجي وصيت کان بہ، آگاهہ ڪندي چيو پئي، "هتي ڀارت ۾ پنهنجي نوئيڊا واري گهر پرسان رهندڙ ڀاڻيجي هما حيدر (عرف بچن) ۽ ان جي گهر واري رفيع الحسن کي قانوني طرح سان وصيت ۾ لکرائي ڇڏيو آهي تہ، مرڻ کان پوءِ، گهر کان ڪتابن، زيورن ۽ فرنيچر تائين، هر شيءِ وڪڻي، Cash ۾ ان کي تبديل ڪيو وڃي ۽ عين اسلامي قانون مطابق، ان کي سيد مصطفيٰ حيدر جي پوري پريوار، پٽن ۽ ڌيئن ۾ حصي پتيءَ مطابق ورهائي ڏنو وڃي."

"جا پنهنجي تدفين بابت بہ هن ڪائي وصيت ڪئي هئي!؟". آئون جلال حيدر کان پڇان ٿو.

"تہ لکت ۾ تہ نہ. البتہ چوندي رهندي هئي تہ، مون کي ضلع بجنور جي قصبي نهٽور جي قديم قبرستان ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن سان گڏ پوريو وڃي، يا لکنؤ جي عيش باغ واري قبرستان ۾، والد سيد سجاد حيدر يلدرم جي پيراندي کان." آئون دل ۾ چوڻ ٿو لڳان: "افسوس عيني آپا جون اهي پيئي وصيتون نظرانداز ڪري کيس جامع مليہ اسلاميہ دهلي جي قبرستان ۾ دفنائي ڇڏيو ويو."

"چو!؟ ۽ ائين چو ڪيو ويو!؟" آئون جلال حيدر کان اهو پڇڻ کان رهي نٿو سگهان! "اهو شايد ان ڪري جو ....

قرة العين حيدر جي ڪٽنب سان نصير مرزا جي عذر خواهي: تصوير ۾: عاصمه مصطفيٰ حيدر، نورالعين حيدر، شهناز حيدر، يو.اي. رضا (شهناز جو گهر وارو) غلام محمد ميمڻ، امتياز چانڊيو، فهد علي رضا ۽ ٻيا

جلال حيدر مون کي وضاحت ڏيڻ ٿو لڳي: "هڪڙو ته پارت ۾ هنن ڏينهن ۾ سخت گرمي هوندي آهي ۽ ٻيو شايد شديد مينهوڳي سبب، گهڻو پري ڪٿي وڃڻ بدران هن کي گهر کان ٿوري ئي فاصلي تي، جامعه مليه جي قبرستان ۾ دفنائي ڇڏيو ويو، جتي هُوءَ خان عبدالغفار خان اردو چيئر ۾ اعزازي پروفيسر طور ڪم ڪندي رهي هئي."

"ڀلا جيستائين هُوءَ پوري هوش حواس ۾ هئي، هن مائٽن سان اسپتال ۾ ڇا پئي ڳالهايو ٻولهايو!؟." اڻ تڻ ۾ آئون جلال حيدر کان اهو به پڇڻ کان سواءِ رهي نه سگهان.

جلال حيدر ٻڌائيم ٿو: "ساهه ۾ شديد سهڪي باعث جنهن وقت، هن جي نڪ وات تي آڪسيجن ماسڪ پئي رکيو ويو، مون کي ريحانه دهليءَ مان فون تي ٻڌايو. عيني ڦڦو شديد ڊپريشن ۾ چيو پئي:

"ريحانه.. جلال ڪو بلاؤ... پليز. ڪهين سي ڀي جلال ڪو بلاؤ." هوءَ ايڏي ته پُراميد خاتون هئي جو.... جلال حيدر اتساهه سان مون کي ٻڌائيندو پئي هليو: "موت جو خيال عيني ڦڦو کي ان وقت به ذهن ۾ نه آيو هوندو ۽ صرف اهو چاهيو هوندائين ته شديد تڪليف جي ان گهڙيءَ ۾، ڪو Blood Relative هن جي سيرانديءَ کان بيٺل هجي ته ڪيڏو نه سٺو. شديد سهڪي سبب آرٽيفشل طرح سان ساهه کڻڻ ۾ آساني پيدا ڪرڻ جي لاءِ، نهايت جلد هن کي Ventilater تي رکيو ويو. حياتيءَ کي بچائڻ لاءِ علاج جو اهو نهايت ئي نازڪ مرحلو ٿيندو آهي ۽ ان ۾ شايد ئي ڪو بچي سگهندو آهي. ڏهه ڏينهن ان طرح سان وينٽي ليٽر ذريعي هن ساهه کنيا ۽ ٻارهين ڏينهن، ايڪهين آگسٽ تي رات جو ساڍي ٽئين وڳي، هن جي ساهه جو پکيئڙو نيٺ پرواز ڪري ويو."

اوچتو مون کي عيني آپا جا ڪنهن افساني ۾ لکيل هي جملا ياد پيا:-

همين کيا معلوم کون کيسے، مطمئن يا کيسي ملول زندگي گذار گيا، يہ تو صرف، وهي جان سکتا هے جس نے زندگي گذاري، کوئي دوسرا نهين

۽ جلال حيدر کان پوءِ عاصمه پاپي زوجه سيد مصطفيٰ حيدر سان ڳالهيون ڪندي ڪندي اوچتو مون کي هن جو پاءُ ايوب احمد ڪرماني ياد اچڻ لڳو. جيڪو سٺ واري ڏهاڪي ۾، ڊائريڪٽر انفرميشن سنڌ هو ۽ بقول عيني آپا جي، هڪ هر دلعزيز، رنگارنگ شخصيت جو مالڪ، کل مک، پڪو مارڪسٽ، دلفريب ڳالهيون ڪندڙ شخص ۽ فيض احمد فيض جو پڳ مٽ يار هو.

1958 ڌاري، ان ئي ايوب ڪرمانيءَ، عيني آپا کي پنهنجي انفرميشن آفيسر علي احمد بروهيءَ کي گائيڊ طور ساڻ ڏيئي، ٺٽي کان ساڌ ٻيلي جو ٽوئر ڪرايو هو. عيني آپا سنڌ جي ان Memorable سياحت جو احوال، ڪارِ جهان دراز ۾ سرستو

لکيو آهي ۽ ان جو عنوان رکيو اٿائين: ’شاهہ جو رسالو‘.

شيخ اياز پنهنجي يادگيرين جي ڪتاب ”ڪٿي نہ ڀڄبو ٽڪ مسافر“ ۾ لکيو آهي تہ ايوب احمد ڪرماني، قرة العين کي شدت سان چاهيندو هو. سکر ۾ هڪ دفعي هن مون سان گڏجي پيتو ۽ ان کان پوءِ هوا خوريءَ لاءِ ڪار تي سوار ٿي لبِ مهراڻ ڏانهن وياسين پئي تہ هن اوچتو ڪار جي رفتار تيز ڪري ڇڏي ۽ جڏهن هن کي ائين ڪرڻ کان روڪيم، تہ هن اوچتو بريڪ هڻئين ۽ ڪار جي اسٽيرنگ تي، زور زور سان مٿو هڻي چوندو رهيو. عيني... عيني ۽ ان کان ڪجهہ ڏينهن بعد خبر آئي، تہ ايوب احمد ڪرمانيءَ ڪراچي پهچي، خودڪشي ڪري ڇڏي آهي.

قرة العين حيدر....

(ايوب احمد ڪرمانيءَ جي انهيءَ دکدائڪ خودڪشيءَ جو احوال، ڪارِ جهان دراز... ۾ هن طرح لکيو آهي: ”سنڌ جو ٽوئر پورو ڪري لاهور پهتيس، تہ ڪجهہ ڏينهن بعد، اطلاع پهتو. ايوب پائي گذاري ويو آهي.

۽ ڪراچيءَ ۾ بندر روڊ تي ڪافي هائوس جي مٿان ٽہ ماڙ واري بلڊنگ ۾ هو ڪنهن دوست وٽ ويل هو. جنهن جي گئلري تائين اوچا اوچا وڻ پکڙيل هئا. گئلري مان، منهن ٻاهر ڪڍي ٽورو اڳتي وڌي، هن هيٺ بيٺل پنهنجي ڊرائيور کي ڏسڻ يا سڏ ڏيڻ پئي چاهيو، جو ٽائلس جي فرش تان هن جو پير سلپ ٿي ويو ۽ وڻن جي شاخن سان وڙهندو هو وڃي هيٺ ڪريو ۽ ختم!“

شيخ اياز لکيو. ”اها خودڪشي هئي ۽ ايوب احمد ڪرمانيءَ، مس حيدر کي حاصل نہ ڪري سگهڻ جي ڏک ۾ پاڻ کي ماري ڇڏيو هو.“

عاصمہ مصطفيٰ حيدر (قرة الحيدر جي ڀاڄائي)

مون آهستگي سان عاصمہ، مسز مصطفيٰ حيدر، (ايوب ڪرمانيءَ جي پيڻ کان) پڇيو:

”واقعي بہ قرة العين جي عشق ۾ هن پاڻ کي ماري ڇڏيو هو؟“.

۽ منهنجي اهڙي غير متوقع سوال تي عاصمہ ڀاڀي ڪا دير تہ حيرانگيءَ سان مون کي ڏسندي رهي، پوءِ ڪجهہ سوچيندي نهايت اطمينان سان چيائين: ”اها ڳالهہ غلط آهي. ايوب ڀائي، عينيءَ کي بہ ائين ئي ڀيڻ سمجهندو هو. جيئن مون کي.“

هاڻي جلال حيدر ٻڌائڻ لڳو.... ”عيني پڪو ڪيو، شاديءَ ڪرڻ سان، ڪڏهن بہ دلچسپي نہ رهي هئي. هوءَ چوندي هئي، I am born revlutionary ۽ هن کي پنهنجي اها خودمختياري سدائين عزيز رهي. Death لفظ وانگر ئي هن کي Marriage لفظ ٻڌڻ بہ بلڪل ئي ڪونہ وڻندو هو.“

۽ جلال حيدر، اهو سڀ ڪجهہ مون کي ٻڌايو پئي ۽ اوچتو منهنجو ڌيان عيني آپا جي افساني ”ڊالن والا“ جي هڪ ڪردار، ڊاڪٽر زبيده صديقيءَ جي واتان چورايل هن ڊائلاگ ڏانهن هليو ويو ۽ مون سوچيو تہ... عيني آپا کي پنهنجي تنهائي، جي ايڏي ئي عزيز هئي، تہ پوءِ هن پنهنجي اُنهيءَ، ڪردار واتان، آخر هيئن ڇو چورايو هو:

”خدا نہ ڪري ڪي تم پر ڪبهي ايسي قيامت گذري. خدا نہ ڪري ڪبهي تمهين بهي تن تنها اپني تنهائي ڪا مقابلہ ڪرنا پڙي.“

۽ هيڏانهن منهنجو ڌيان، ’ڊالن والا‘ افساني ۾ پئي ڀٽڪيو ۽ هوڏانهن جلال حيدر مون کي ٻڌائيندو پئي ويو: ”زندگي جي پڇاڙڪن ڏهاڙن ۾. هوءَ ڪنهن بہ ادبي تقريب وغيره ۾ گهٽ ئي ويندي هئي، آخري تقريب! جنهن ۾ هوءَ وئي، اُهو سجاد ظهير سيمينار هو. جنهن ۾ ڊاڪٽر گوپي چند نارنگ جي گهڻي اصرار تي، ويل چيئر تي ويهي هن شرڪت ڪئي هئي.“

اهڙيءَ ريت، آخري ڏهاڙا زندگيءَ جا، هن جنهن گهر ۽ علائقي ۾ گذاريا، اُهو ’نوئيڊا‘ سڏبو آهي ۽ دهليءَ جي پس گردائيءَ ۾ آلودگي کان پاڪ اهو هڪ پُر فضا علائقو آهي. جتي ويجهو ئي هن جي سڳي سوٽ زهره حيدر جي ڌيءَ، هما حيدر (بچن) ۽ سندس گهروارو رفيع الحسن رهندا آهن.

گويا نوئيڊا، ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي، عيني آپا جو آخري آشيانو هو... ۽ ان کان اڳ 1947ع ۾ هجرت ڪري پاڪستان اچڻ بعد، 1961ع ۾ جڏهن هوءَ موٽي واپس هندستان، پهتي هئي، تہ

ڪائنس ڪنهن پڇيو: "واپس ڇو اچي ويا آهيو؟" تہ فورن وراڻيو هئائين: "هي هندستان منهنجو وطن آهي، سو آئون اُن ۾ موٽي اچي وئي آهيان!"

تقريبً سؤ ورهيہ اڳ، عيني آپا جو اباڻو گهر 'آشيانہ' اندر روڊ ڏهره دون ۾ هو.

عيني آپا جنهن ڪي پراڻيون جڳهون گهڻو هانءَ ڪنديون هيون. هندستان ۾ ٻيهر وڃي آباد ٿيڻ کان پوءِ، هوءَ ڪئمرا کڻي، دهليءَ مان دهره دُون وئي هئي، پنهنجو اڳوڻو گهر ڏسڻ. جنهن ۾ 1943ع ڌاري، هن جي پياري پيءُ، سجاد حيدر يلدرم وفات ڪئي هئي.

ڪارِ جهان دراز ۾ ان سفر جي روداد هن اجهو هينءَ لکي آهي: فوٽوگرافر کي ساڻ ڪري، آشيانہ ۾ داخل ٿيس، تہ ان گهر جي مالڪ هڪ ٿُلهي متاري پنجابي خاتون ٻاهر نڪري آئي.

"آؤ بهن ڪس سي ملنا هي!؟"

"معاف ڪيجئي ايڪ اور ڪوٺهي ڪي تلاش مين غلطي سي.... آگئي" - مين نہ ڪها

"ڪوئي گل نهين..."

آؤ بيٺهو بهن جي.... چاءِ شائي پيئو." اس ني ڪها- خير هم لوگ، ان ڪا شڪريہ ادا ڪرڪي باهر آئي. باهر ڦاٽڪ پر 'آشياني' ڪي تختي أسي طرح موجود تهي ڊوبتي سورج ڪي روشني مي، مين ني اس تختي ڪي تصوير اتار لي

۽ "آشيانہ" کي وري وڃي ڏسڻ بابت:-

عيني آپا، اهو غالبً، اسي واري ڏهاڪي جو قصو لکيو آهي. ۽ هي آهي 2007ع! ڊفينس، ڪراچيءَ جو علائقو. ۽ اتفاق سان سيد مصطفيٰ حيدر (برادر قرة العين حيدر) جو هي گهر، جنهن جو بہ اهو ئي ساڳيو نالو آهي: 'آشيانہ!' ۽ آشيانہ جي اداس در و ديوارن ۽ گهر واسين سان عيني آپا جي عذر خواهي ڪري، موڪلائي ٻاهر پئي نڪتاسين، تہ هر طرف سناٽو. هر طرف اُونداهي رات پکڙيل هئي ۽ دور آسمان تي چڊن پاڊن ڪڪرن وچ ۾، عيني آپا جي تنها زندگيءَ وانگر ئي، اڪيلو ۽ اداس چنڊ، اسان کي گهوري رهيو هو. تڏهن عيني آپا جي ادبي عظمتن کي تصور ۾ آڻي هن کي ياد ڪري، هن جي پوري پريوار ۽ سيد مصطفيٰ حيدر جي اُن گهر، آشيانہ کي، مون جُهڪي سلام ڪيو ۽ سموري سنگت سان گڏجي، رستي تي بيٺل، پنهنجي Official Vehicle ۾ وڃي سوار ٿيس.

(22- آگسٽ 2007ع: بڊلڪ ڊائري)

ڪراچي

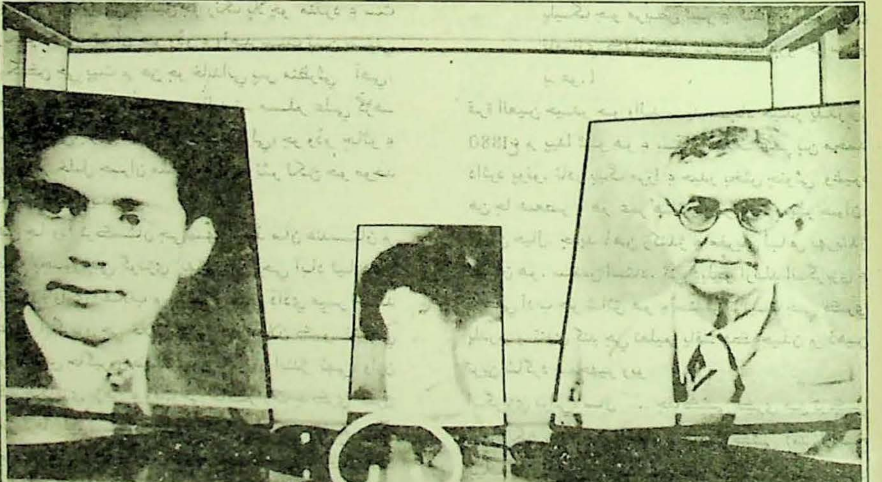

ريڪ تي رکيل پورٽريٽس

سيد سجاد حيدر يلدرم، قرة الحيدر، سيد مصطفيٰ حيدر (پي- ڊي- پٽ) ڪراچي

رضا فاطمہ

قرة العين حيدر

سجاد حيدر يلدرم - نذر زهره بيگم

نندي کنڊ جي پوري اتهاس کي، جي افسانوي ادب جو کو جهروکو تصور ڪجي، تہ قرة العين حيدر جي لکيل نثري ادب کي وري ان ۾ ازل ڪان، ابد تائين پڙهڻ جي سگهہ رکندڙ ڪنهن روشن ڏيئي سان ڀيٽ ڏيئي سگهجي ٿي ۽ عيني آپا، اڄ! پنهنجي ماءُ نذر سجاد، ۽ والد سيد سجاد حيدر يلدرم ٿي نہ. پنهنجي پوري اعليٰ تعليم يافتہ ڪٽنب، نندي کنڊ ۽ پوري ٿرڊ ورلڊ جي ماڻهن جو پنهنجي تحريرن ذريعي مانُ مٿانهون ڪري ڇڏيندڙ ليکڪا، ثابت ٿي چڪي آهي.

نندي کنڊ جي مڙني ٻولين جي ادب لکندڙ مرد ۽ عورت ليکڪن ۾ هن جي تخليق جو رنگ پلاڇو منفرد ۽ ست رنگو آهي. تہ اُن جو وڏو ۽ واحد سبب ٻين سڀني ليکڪن جي ڀيٽ ۾ هن جو خانداني پس منظرئي آهي. جنهن منجهان، هُن جو والد تہ مسلم علي ڳڙهہ يونيورسٽي جو رجسٽرار ۽ ترڪي ٻوليءَ جو وڏو ڄاڻو ۽ اردوءَ ۾ خليل جبران مثل رومانوي نثر لکڻ جو موجد تصور ڪيو ويندو هو.

هن جا وڏا ترڪستان جي شهر ترمذ مان هندستان ۾ ضلع بجنور جي ڳوٺڙي 'نهٽور' ۾ اچي آباد ٿيا هئا. 1857ع واري انقلاب ۾ يلدرم جي ڏاڏي مير احمد علي، انگريزن جي خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. نتيجي ۾ سندس جاگيرون ضبط ٿيون ۽ پويان ايندڙ ٿهيءَ وارن کي انگريزي پڙهڻ ۽ وقت جي حاڪم وٽ چاڪري ڪرڻ جو لاچار ٿيو. سنڌ ۾ هتي ان زماني ۾ مرزا قليچ بيگ ۽ مير عبدالحسين خان سانگي جنم وٺي چڪا هئا.

قرة العين حيدر ماهانہ 'پگڊنڊي' جي سجاد حيدر يلدرم ۾ لکيو آهي:

- يلدرم جو والد خان بهادر سيد جلال الدين حيدر، بنارس جو حاڪم هو. ان جو ڀاءُ خان بهادر ڪرار حيدر يوپي ۾ سول سرجن هو ۽ اوڻهين صديءَ جي آخري ڏهاڪي ڌاري هن جو شمار مشهور ڊاڪٽرن ۾ ٿيندو هو (۽ هيڏانهن ان ئي عرصي دوران ڪراچيءَ ۾ مرزا قليچ بيگ جي ننڍي ڀاءُ ڊاڪٽر جعفر قلي بيگ مرزا جي وڏي هاڪ ڌاڪ هئي ۽ ويهين صديءَ جي ابتدا ۾ سنڌ ۾ آيل خطرناڪ پليگ جي مريضن جو علاج ڪندي، پاڻ بہ ان ليگ جو مريض ٿيو ۽ گذاري ويو. پاڻ ناماياري ڪهاڻيڪار نادر بيگ مرزا جو سهرو بہ هو.)

قرة العين حيدر جو والد سيد سجاد حيدر يلدرم، 1880ع ۾ پيدا ٿيو هو ۽ سنڌ ۾ علامہ عمر بن محمد دائود پوٽو، نادر بيگ مرزا ۽ حيدر بخش جتوئي وغيره هن جا همعصر ۽ هم عمر هئا. يلدرم هڪ سهڻو جوان، روشن خيال، جديد ذهن رکندڙ ۽ مغربي لباس پهريندڙ انسان هو. سندس استاد، ٽي ڊبليو آرنلڊ انگريزي ۽ ترڪي ادب جو شائق هو ۽ سندس تربيت جي ڪري يلدرم بہ ننڍي کنڊ جي تعليم يافتہ هڪ جيڏن ۾ ذهين ترين شاگرد سمجهيو ويو.

انگريزي ٻوليءَ سان [illegible]، جفاڪشي ڪري هن ترڪي ٻولي لکڻ پڙهڻ ۾ پڻ مهارت حاصل ڪئي (مرزا قليچ بيگ جا وڏا بہ وچ ترڪستان مان سنڌ ۾ آيا هئا. خود 'قليچ' ترڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي: تلوار) ترڪي ٻولي تي مهارت سبب سجاد حيدر يلدرم

کي بغداد ۾ برطانوي قونصل جنرل جو ترجمان مقرر ڪيو ويو. بغداد کان پوءِ هو اهڙي ساڳئي منصب سان قسطنطنيه جي سفارت خاني ۾ پڻ ڪم ڪندو رهيو. ترڪيءَ کان واپسي تي 1912ع ڌاري يلدرم جي شادي (ان سال نادر بيگ مرزا بار ايٽ لا ٿي لنڊن مان ننڍي نوڙهي موٽيو هو) يو پي جي شيعه خاندان جي، ان وقت جي نوخيز ليکڪا نذر زهرا بيگم سان ٿي. جيڪا خان بهادر سيد نذر الباقر جي ڌيءَ هئي. مس نذر الباقر 1908ع ڌاري لاهور مان نڪرندڙ ٻارن جي رسالي ’پھول‘ جي ايڊيٽر پڻ رهي چڪي هئي. جوانيءَ ۾ هن ڪجهه ناول به لکيا هئا جن تي بقول عيني آپا، هن جي والده کي بڙوده جي مها راڻي انعام طور تمغه پڻ ڏنا هئا.

نذر زهره، ننڍي ڪند جي منفرد خاتون عطيه فيضي کان اڳ، هڪ روشن خيال ۽ جديد ذهن رکندڙ خاتون هئي. عيني آپا چواڻي: 1923ع ۾ هن يلدرم جي اجازت سان پردو ترڪ ڪيو، ۽ ترڪِ موالات تحريڪ جي زماني ۾ هن ’کاڌي تحريڪ ۾ پڻ حصو ورتو‘.

1914ع ۾ يلدرم... راجه محمود آباد جو پرائيويٽ ۽ پوليٽيڪل سيڪريٽري مقرر ٿيو. (اهو پهرين مهاڀاري يڌ جو زمانو هو) وڌندڙ عمر ۽ پيريءَ جي ويجهو اچڻ سبب، سجاد حيدر يلدرم 1935ع کان پوءِ ’دهره دون‘ ۾ پنهنجو شاندار بنگلو تعمير ڪرايو ۽ ان جي دروازي تي گهر جو سرنامو تجويز ڪيائين: ’آشيانو‘.

سجاد حيدر ۽ نذر زهره کي هوندڻ ته ٻار ٻيا به ڄاوا پر بچيا صرف به. مصطفيٰ حيدر صاحب (حال حيات، ساڪن ڪراچي) ۽ ٻي شهره آفاق: ليکڪا: قرة العين حيدر.

عيني آپا 20 جنوري 1926ع ۾ علي ڳڙهه ۾ پيدا ٿي، جنهن وقت هن جو والد اتي مسلم علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ رجسٽرار هو. هن دهره دون ڪانوينٽ، لکنؤ ڪاليج، لکنؤ يونيورسٽيءَ جهڙين تعليم گاهن مان انگريزيءَ ۾ ايم اي ڪئي.

موسيقي، مصوري، راڳداري، پيانو وڄائڻ، انگريزي ڊرامن ۾ پارٽ ڪرڻ... ادب جو مطالعو... ۽ اهي سڀ شوق ننڍپڻ کان ئي هن جي ذات جو حصو بڻيل هئا. پنهنجي ڪن سرگرمين جي باري ۾ عيني لکيو آهي.

- اسپورٽس ۽ رياضي کان ته منهنجو ساهه نڪرندو هو. اسڪول جي زماني ۾ باسڪيٽ بال راند سان ته منهنجي اصل ئي ڪاٺ پوندي هئي، ساهيڙين کي پاڻ ۾ اٽڪائي ڇڏڻ ۾ ڏاڍو لطف ايندو هو ڪين ويڙهائي وري ڦيرو ڏيئي انهن کي پرچائڻ ۾ به مون کي وڏي مهارت حاصل هوندي هئي. ان ڪري ڪاليج جي سياست ۾ منهنجو وڏو عمل دخل رهيو.

قرة العين حيدر جي بقول سندس والد... نيڪ، اشراف، ڊيمو ۽ شفيق انسان هوندو هو ۽ والده نهايت تيز... بي باڪ، بهادر ۽ منهن تي ڦهڪائي ڏيڻ واري عورت هوندي هئي، ۽ بقول عيني آپا جي، هن جي سڀاوَ ۾ ماءُ پيءُ واريون اهي ٻيئي خصلتون هونديون هيون. قرة العين حيدر کي دلڪش نثر ۽ رومانوي نوع ۾ افسانه لکڻ جو اتساهه معروف ليکڪ ۽ پنهنجي والد سجاد حيدر يلدرم وٽان مليو ۽ بولڊنيس پنهنجي والده نذر سجاد وٽان ورثي ۾ ملي.

پنهنجي والدجي پيريءَ جي ’تصوير‘ ڪجهه هن انداز سان پنهنجن اکرن ۾ پينٽ ڪئي اٿس:

- بابا سائين، هلڪو ڦلڪو، سنهڙو سيپڪڙو.. ترڪي ٽوپي پائيندو هو ته لڳندو هو مهاتما گانڌي پوڙهو ٿي چڪو آهي. ايترا وڏا وڏا منصب ملڻ جي باوجود پائيندو ۽ چوندو هو... پئي آئون ته ڪجهه به ناهيان. ڪڏهن به ڪنهن سان ’تون‘ (تم) ڪري مخاطب نه ٿيو. سڀني سان توهان (آپ) چئي مخاطب ٿيندو هو.

بقول عينيءَ جي، ادب ۾ منهنجو آئيڊيل صرف منهنجو پيءُ هو. سجاد حيدر يلدرم، جنهن منهنجي ادبي تربيت به ڪئي. مون کي ياد آهي رات ٿيندي ئي، هن جي

عادت هئي ته. پنو پين ڏيئي هو مون کي ترڪي ڊرامن
کي اردو ۾ لکرائڻ لاءِ ڊڪٽيشن ڏيڻ شروع ڪري ڏيندو
هو. ۽ هو ان ڪم دؤران ڪمري ۾ ٽهلندو به پيو هو ۽
سوچي سوچي مون کي اِهي لکرائيندو به پيو هو. ان وقت
منهنجي ڄمار بس ڪي يارهن يا ٻارهن ورهيه مس
هوندي (۽ ڪيڏي نه حيرت انگيز هڪجهڙائي آهي ته
عينيءَ جي همعصر شيخ اياز به ان ئي دؤر ۾ 'سدرشن'
۽ سنڌو رسالي ۾ پنهنجا ابتدائي شعر ڇپي شايع
ڪرايا) ڪارِ جهان دراز (آتم ڪٿا) ۾ قرة العين حيدر
لکيو آهي: هي جيڪو منهنجو والد هو، سجاد حيدر
يلدرم... ڪيڏو نه حليم، شريف، نفيس ۽ عظيم انسان
هو. ۽ جنهن جهڙو ٻانئيان ٿي ته. ڪو ٻيو ٿي ئي نه
سگهندو.

- بابا سجاد حيدر... جنهن جا چانديءَ جي
تارن جهڙا سلورگري وار هئا ۽ جيڪو ڪوٽ
پائي، جهاز جي ڊيڪ تي جڏهن چهل قدمي
ڪندو هو ته ساري ڪائنات چڻ سانت پاسڻ
لڳندي هئي. جنهن جو وجود فرشتن وانگر
معصوم معصوم لڳندو. ۽ هي ئي ته اهو
شخص هو جيڪو ڦوهه جوانيءَ ۾ ايم. اي. او
ڪاليج جو ذهين ترين ۽ سڀ کان وڌيڪ ويل
ڊريسڊ شاگرد تصور ڪيو ويندو هو.

11 هين اپريل 1943ع تي، عيني آپا جي ان مهربان پيءُ
وصال ڪيو هو. لکنؤ ۾ عيش باغ واري قبرستان ۾ هن
کي سپرد خاڪ ڪيو ويو. (جتي پر وارن علائقن مان
ڪوچهء انيس ۾ مرثيي جو عظيم شاعر مير انيس ۽
ڪوچهء دبير ۾ مرثيي جو ٻيو معتبر شاعر ميرزا دبير
ابدي آرامي آهن.) پيءُ جي وفات، عيني آپا لاءِ وڏو
سانحو هو. ان ڪان پوءِ هن کي جنهن ٻئي سانحي
پريشان ڪيو، اهو هو ننڍي کنڊ جو ورهاڱو. لڏ پلاڻ.
عيني آپا' ان بابت ڪجهه هن طرح سان لکيو آهي.

1947ع ۾ هندستان جو ورهاڱو ٿيو. پيءُ جي
وفات کان پوءِ منهنجي لاءِ اهو ٻيو زبردست
ذهني ۽ جذباتي حادثو هو. انهن ڏکن ۾
ويڙهجي اوڻيهن سالن جي ڄمار ۾ پنهنجو
پهريون اداس ڪتاب مون لکيو. 'ميري ڀي
صنم خاني'. ان کان پوءِ به. مون جيڪو
ڪجهه لکيو. ان ئي صدمي جي اثر هيٺ
لکيو. ذهني ۽ جسماني جلاوطني، مون کي
حالؤن بي حال ڪري ڇڏيو هو.

قرة العين حيدر... سڄي ڄمار شادي نه ڪئي!؟ ڇو!؟ ۽
اِهو سوال هن کان ڪرڻ جي، زندگي ڀر ڪنهن ۾ همٿ
ئي ڪانه ٿي. هن جي پائيتي جلال حيدر ڇيو... هن کي
آزاد ۽ خودمختيار زندگي گذارڻ جو شوق هو. ڪو هن
تي حڪم هلائي يا ڪنهن جي اثر هيٺ هوءَ رهي، اهو
هن کي قطعي پسند ڪونه هوندو هو. هن جي نقادن ۽
ذاتي دوستن جو خيال هو ته، ڇاڪاڻ ته هن جو آئيڊيل،
خود هن جي والد صاحب ئي جهڙو ڪو شخص هو. ۽
زندگيءَ ۾ ڇاڪاڻ ته اهڙو ڪو 'مثالي مرد' هن کي
ڪٿي نظر نه آيو، ان ڪري هن سڄي زندگي غير
شادي شده رهڻ جو فيصلو ڪيو.

زندگيءَ جي پوئين دؤر ۾ پاڪستان جي مشهور
جرنلسٽ ۽ سوشو پوليٽيڪل انٽل ايڪچوئل خالد حسن
سان هن جي ڪافي فرينڪ نيس ۽ خط و ڪتابت رهي
(جيڪا شايع ٿي چڪي آهي) ممڪن آهي، جواني ۾ اِن
شخص جي ملي وڃڻ سبب، 'عيني آپا' کي لائيف پارٽنر
شپ لاءِ پنهنجي پسند مطابق ڪو فيصلو ڪرڻ ۾ آساني
ٿي پوي ها. پر خير ائين نه ٿيو ۽ ورهاڱي ڪانپوءِ 21 هن
ورهين جي ڄمار ۾ هوءَ پنهنجيءَ والده سميت ڪراچي
اچي ويئي. ۽ ايڊور ٽائيزنگ فلمز اينڊ پبليڪيشنز ۾
نوڪري ڪرڻ شروع ڪيائين. ان اداري ۾ پنهنجي ڪم
۽ مصروفيتن بابت هن: ڪارِ جهان دراز ۾ لکيو آهي:

- بحيثيت ڪاپي رائيٽر، منهنجو ڪم هوندو
هو ته فارن پبلسٽي لاءِ تهذيب تمدن جي
موضوع تي انگريزيءَ ۾ مضمون لکان...
'مثلاً، لاهور، ۽ ملتان جون تاريخي

عمارتون، مغل مصوري، اقبال جو فلسفو، قاضي نذر السلام جي شاعري، خوشحال خان خٽڪ پاڪستان جو عظيم شاعر ۽ عبدالقيوم صاحب، هي سڀ منهنجا لکيل مضمون پرڏيهي ملڪن جي اخبارن ۾ شايع ڪرائڻ لاءِ سفارت خانن جي پريس اتا شين کي موڪلي ڏيندو هو. جڏهن اُهي هو اُتي جي اخبارن ۾ انهن کي شايع ڪرائين.

1956ع ۾ عيني آپا گارڊن روڊ واري پنهنجي فليٽ ۾، ته ڪڏهن پنهنجي گهاٽي ساهيڙيءَ ڊاڪٽر نور افشان وٽ ماري پورواري سرڪاري بنگلي ۾ رهندي پنهنجو عظيم ناول 'آگ ڪا دريا' لکي پورو ڪيو. جنهن جو نالو هن پنهنجي پيءُ جي دوست ۽ مشهور شاعر جگر مراد آبادي جي هن شعر مان ڪنيو هو.

اڪ آگ ڪا دريا هي، اور ڊوب ڪي جانا هي!

1959ع ۾ ناول شايع ٿيڻ سان ئي هن تي الزام مڙهيو ويو ته، هن نندي کنڊ جي غير مسلم دؤر جو پرچار ڪيو آهي. ۽ ان ناول ۾ هن اڍائي هزار سالن جي غير اسلامي تهذيب ۽ ديومالا کي جياريو آهي. ڪن ديني عالمن هن کي 'ديوي جي' ۽ وطن دشمن ليکڪا جا الزام هڻي تنگ ڪرڻ ۽ سوڙهو ڪرڻ شروع ڪيو. نتيجي ۾ هن شديد ڊپريس ٿي، نوڪري، عزيز قريب، دوست احباب سڀ ڇڏيا ۽ 1961ع ڌاري ماءُ کي وٺي پهرين لنڊن ۽ پوءِ مولانا ابوالڪلام آزاد جي صلاح سان بمبئي ۽ پوءِ دهليءَ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي.

بقول عيني آپا جي، هن جي والده نذر زهره woman lib جي حامي Forward Looking خاتون هئي. جيڪا ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ ستار وڄائيندي ۽ ڪار هلائيندي هئي. ۽ ڪيترن ئي ناولن جي مصنفه پڻ هئي.

1967ع ۾ والده جي علالت ۽ وفات بابت عيني آپا ڏاڍي دل ڇهندڙ انداز ۾ هڪ تاثر ۾ لکيو هو.

– بمبئي ۾ رهندي امان اوچتو بيمار ٿي پئي. کيس فورن سينٽ جارجز اسپتال ۾ ايڊمٽ ڪيو ويو. ٽئين ڏينهن هن تي غشي طاري ٿيڻ شروع ٿي ته، آڪسيجن سلينڊر آڻي رکيو ويو ۽ آڪسيجن جي نلڪي هن جي نڪ ۾ لڳائي وئي. ڏنم، ساهه جي ٻاهر اچڻ سبب ان ۾ بوڙيا پيدا ٿي ٿيا ۽ اوچتو ئي اوچتو ڏسندي ئي ڏسندي اُهي پاڻيءَ جا ڦوٽا وري گم ٿي ٿي ويا.

آدمي بلبلا هي پاني ڪا

مير تقي مير به چيو هو.

هستي اپني حباب ڪي سي هي!

بقول عيني آپا جي ائين لڳو ٿي، مير تقي مير کي آڪسيجن سلينڊر جي سڌ هئي. عجب اتفاق: 21 آگسٽ تي خود عيني آپا به ساهه جي اهڙي ئي سهڪي ۾، آڪسيجن ماسڪ لڳائڻ جي باوجود، ساهه بالآخر ڪٽڻ وساري ويني ۽ خاموش ٿي وئي.

اسان جا بزرگ ٻڌائيندا آهن، ماڻهو جنهن هنڌ جي مٽيءَ مان ٺهيل هوندو آهي. آخر ۾ هن جي تدفين به ان ئي ڌرتيءَ جي مٽيءَ ۾ وڃي ٿيندي آهي. عيني آپا، علي ڳڙهه ۾ جنم ورتو هو. ته ڇا هن جي مٽي دهلي مان ڪنئين وئي هئي ۽ اِها سوچ مون کي هِتي ان حوالي سان به ذهن ۾ آئي آهي، ته هن کي جامعه مليه اسلاميه دهليءَ جي ڌرتي ۾ آسوده خاڪ ڪيو ويو آهي، جڏهن ته خود عيني آپا جي پنهنجي ذاتي خواهش هئي ته هن کي ضلع بجنور جي ڳوٺ نهٽور ۾ پنهنجي اَبائي قبرستان ۾ پوريو وڃي.

خلاف توقع... بجنور، بدران هن جي دهليءَ ۾ دفن ٿيڻ واري هن واقعي تي، هتي جُز اِن جي، ٻيو ڇئجي به ته ڇا؟

پنهچي وهين په خاڪ، جهان ڪا خمير تها!

—

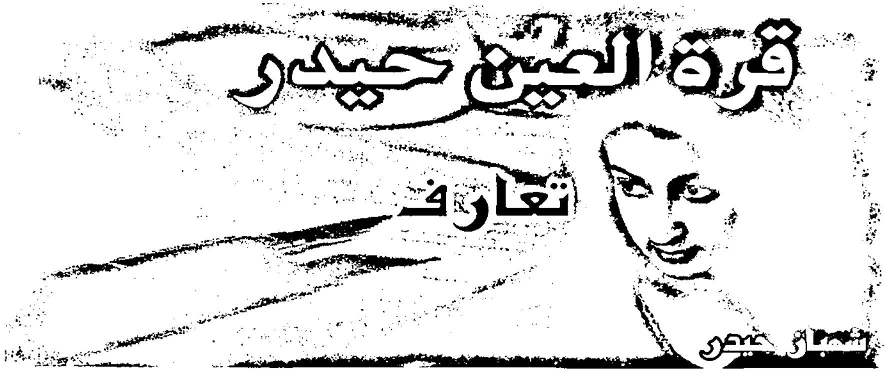

جنم: 20 جنوري 1926ع علي ڳڙهہ اتر پرديش هندستان.

والد: سيد سجاد حيدر يلدرم (1880-1943ع) رجسٽرار علي ڳڙهہ مسلم يونيورسٽي. هي خاندان ترمذ ترڪستان مان هندستان لڏي آيو. "خيالستان" سميت ڪيترن ڪتابن جو مصنف. نادر بيگ مرزا ۽ حيدر بخش جتوئي جو همعصر هو.

والده: نذر سجاد حيدر (1894-1967ع) 1908ع ۾ ٻارن جي رسالي پهول - لاهور جي ايڊيٽر رهي. ڪيترن ئي روماني ناولن جي ليکڪا، ستار وڄائيندي هئي.

ڀاءُ: مصطفيٰ حيدر - حال حيات، ڊفينس، خيابانِ بخاري ۾ رهي ٿو. عمر قريباً نوي سال. انگلش جرنل ازم سان وابستہ هو. سندس سمورو اولاد ڊيٿون پٽ. سي ايس ايس ۽ پي سي ايس آفيسر آهن.

تعليم: مئٽرڪ: لکنؤ، بي اي، ازا بيلاٿوبرن ڪاليج لکنؤ. ايم اي انگريزي لکنؤ يونيورسٽي 1947ع.

نندپڻ جا ذوق: لکڻ، مصوري، مطالعو، پيانو وڄائڻ، ڪلاسيڪل راڳ ٻڌڻ سان دلچسپي ۽ دنيا جي سياحت.

پهرين تحرير: ٻاراڻي ڪهاڻي: 'چُوهيا ڪي ڪهاني اُن هي ڪي زباني' پهول رسالي ۾ شايع ٿي. سن 1938ع. ان وقت سندس ڄمار ڪل تيرهن ورهيہ.

پهريون افسانو: 'يہ باتين' رسالي همايون لاهور ۾ شايع ٿيو. سنہ هو 1942ع.

بهترين ساهيڙيون: عزيز بانو (شاعره) سحاب قزلباش (براڊڪاسٽر) حميرا جيدر (سڳي سوٽ) ۽ ڊاڪٽر نور افشان امام (سوٽ جي ڌيءَ) جنهن جي هٿن ۾ وفات ڪيائين: ريحانہ خدمتگذار ڇوڪري.

ناول ناوليٽ سفرناما

1. ستارون سے آگے	ڪهاڻيون	1947ع
2. ميرے بهي صنم خاني	ناول	1949ع
3. سفينۂ غمِ دل	ناول	1952ع
4. همين چراغ همين پروانے	ناول، ترجمو	1958ع
5. آگ کا دريا	ناول	1959ع
6. آدمي کا مقدر	ترجمو	1965ع
7. مان کي کهيتي	ترجمو	1966ع
8. پت جهڙ کي آواز	افسانا	1967ع
9. خيالي پلاءُ	ناولٽ	1967ع
10. چاءِ کے باغات	ناولٽ	1973ع
11. دلربا	ناولٽ	
12. ستمبر کا چاند	رپورتاژ	1977ع
13. کوهِ دماوند	ايران جو سفرنامو	1979ع
14. گُل گشت	روس جو سفرنامو	1979ع
15. جهانِ ديگر	آمريڪا جو سفرنامو	

16. آخرِ شب کے همسفر	ناول	1979ع
(هي ناول هندي ۽ روسي ٻولين ۾ ترجمو ٿيو آهي)		
17. کارِ جهان دراز هے	يادون	1980ع
	ٽيون واليوم	2004
18. پکچر گيلري	خاڪا، مضمون	1983ع
19. گردشِ رنگِ چمن	ناول	1984ع
20. چاندني بيگم	ناول	1989ع
21. هائوسنگ سوسائٽي	ناول	
22. سيتاهرن	ناول	
23. انتخاب سجاد حيدر يلدرم	مرتب	1990ع
24. TheDarsing Girl	ناول، ترجمو	1992ع
25. دامان باغبان	خطن جو مجموعو	2001ع
26. ڪليسا مين قتل	ڊرامو	
27. تلاش	ترجمو	
28. يوو وکيه	ترجمو	
29. ڊنگو	ترجمو	
30. اور ڊان بهتا رها	شولو خوف ترجمو	
31. آلپس کے گيت	ترجمو	

ٻارن لاءِ ڪتابن جي سيريز
(ترجما)

32. پيڙيي کي بچي.
33. ميان ڊينچو کي بچي.
34. جن حسن عبدالرحمن

ٻارن لاءِ ذاتي ڪتاب

35. شير خان
36. هرن کي بچي.

ڪهاڻي - ڪتاب

37. ستارون سے آگے	1946ع
38. شيشي کے گهر	1954ع
39. پت جهڙ کي آواز	1967ع
40. فصل گل آئے يا اجل آئے	1968ع
41. روشني کي رفتار	1982ع
42. جگنوئن کي دنيا	1990ع
43. کف گلفروش — ذاتي ۽ خاندان جي تصويرن جو البم	2004ع
45. استاد ٻڙي غلام علي خان — سوانح	2006ع

(نوٽ)
(قرة العين حيدر انگريزيءَ ۾ ملڪ فرح ديبا، زوجه شهنشاهه ايران جي آتم ڪٿا لکي، جنهن جو مسودو امام خمينيءَ جي انقلاب دوران ضايع ٿي ويو.)

خاص عادت:
قرة العين لکڻ لاءِ Black بجاءِ Blue قلم ۾ rifill استعمال ڪندي هئي.

خدمتون - نوڪريون:

انفرميشن آفيسر وزارت اطلاعات و نشريات ڪراچي	1950ع
لنڊن ۾، پاڪستان هاءِ ڪميشن ۾ پريس اتاشي	1955-56ع
پاڪستان انٽرنيشنل ايئر لائنز (P.I.A) ۾ انفرميشن آفيسر	1957-58ع
ڊاڪيومينٽري پروڊيوسر ۽ ڊئريڪٽر: وزارت اطلاعات ۽ نشريات	1960ع
ان دوران پاڪستان ڪوارٽرلي جي ايڪٽنگ ايڊيٽر بہ رهي	1960ع
پاڪستان مان پارت واپسي. ايڊيٽر: IM PRINT	1964-68ع
اسسٽنٽ ايڊيٽر السٽريٽيڊ ويڪلي آف انڊيا بمبئي	1968-75ع
سينٽرل بورڊ آف فلمز سنسر بورڊ	1980ع تائين
مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهہ ۾ وزيٽنگ پروفيسر	1981-82ع
جامع مليہ اسلاميہ دهلي يونيورسٽيءَ ۾ خان عبدالغفار خان اردو چيئر ۾ وزيٽنگ پروفيسر	آخر تائين

اعزاز

1967ع ۾، افسانن جي مجموعي 'پت جهڙ کي آواز' تي ساهتيہ اڪيڊمي ايوارڊ.

1969 ۾، بطور بهترين مترجم، سوويت لينڊ نهرو ايوارڊ.

1984ع ۾، هن کي 'پدم شري' ۽ غالب ايوارڊ ڏنا ويا.
1990ع ۾ هن کي سندس شاندار ادبي خدمتن تي هندستان جو سڀ کان وڏو ايوارڊ: گيان پيٺ ايوارڊ ڏنو ويو.
قرة العين دهليءَ ۾، جن گهرن ۾ گهڻو وقت رهي، انهن جا ڏس پتا.

Flat: 8, Tower'A'
Zakir Bagh Okhla Road
Jamia Nagar
New DELHI - 110025

جنهن گهر مان بيمار ٿي اسپتال ايڊمٽ ٿي ان جو ڏس پتو:

J-140, Sactor: 25
Noida 201301
new dehli
Ph: 8937340

قرة العين حيدر کي دنيا جي اڪثر ٻولين ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي.

آگ کا دريا	روسي ٻوليءَ ۾.	
آگ کا دريا	انگريزي ٻوليءَ ۾.	مترجم: قرة العين حيدر
سيتا هرن	سنڌي ٻوليءَ ۾.	مترجم: ولي رام ولڀ
قلندر	قرة العين حيدر جون چونڊ ڪهاڻيون	مترجم: مدد علي سنڌي
پت جهڙ کی آواز	ڪهاڻين جو مجموعو انگريزي ۾	مترجم: قرة العين حيدر.

وفات جو سبب:
نمونيا جو بخار، فالج جو حملو ۽ ساهه ۾ شديد سهڪو. سهڪي سبب، وفات کان پهرين، وات مان نڪتل

آخري لفظ:
"ريحانہ!! 'جلال' کو کهين، سي بلائو."
(جلال حيدر: پاڪستان ۾ رهندڙ قرة العين صاحبہ جو وڏو ڀائيٽو).

وفات جو وقت، تاريخ ۽ عمر:
آڌي رات (ٽي لڳي ٽيهہ منٽ)، 21 هين آگسٽ 2007ع. تقريباً 81 ورهيہ.

وفات جو هنڌ ۽ تدفين:
نوئيڊا هاسپٽل، نيو دهلي ۽ تدفين: جامع مليہ اسلاميہ دهلي جو قبرستان، هندستان.

آصف فرخي، بيگم آصف فرخي ۽ شيما ڪرماني قرة العين حيدر سان گڏ

عيني: I Love You!

خالد حسن

ڪراچيءَ جو هڪ رستو آهي جيڪو الفنسٽن اسٽريٽ ۽ وڪٽوريہ روڊ کي پاڻ ۾ ملائي ٿو (۽ ڪيڏا نہ سٺا هوندا آهن اُهي رستا جيڪي ماڻهن کي پاڻ ۾ ملائيندا آهن) هتي آئون انهن رستن جا پراڻا نالا ان ڪري پيو استعمال ڪريان، جو انهن رستن کي آئون انهن ئي نالن سان ياد ڪرڻ چاهيان ٿو، جن نالن سان اڳوڻي وقت ۾ ماڻهو انهن کي سڏيندا هئا ۽ ان وقت واري شاندار ڪراچيءَ ۾ ڪنهن سمہ آئون بہ رهندو هوس.

هاڻي مون کي پتو ناهي تہ، ڪيپٽل سئنيما جيڪا انهيءَ روڊ تي هوندي هئي ۽ جنهن ۾ گهڻو ڪري انگريزي فلمون ڏيکاريون وينديون هيون، اڃان بہ صحيح سلامت آهي يا ان کي بہ ڊاهي ان جي جاءِ تي ڪراچيءَ واسين، چمڙي جي سستين جيڪٽن جا دڪان کولي ڇڏيا آهن، جهڙا جيڪٽ پائي، هالي ووڊ جي 'نمبر ٻہ' فلمن ۾ ڪي ڦورو ۽ غنڊا موٽر سائيڪلون وتندا آهن ڊوڙائيندا.

... تہ مون ٻڌايو پئي تہ ان سئنيما جي سامهون، پان ٻيڙي جي هڪ معمولي ماندڻي هئي، مون اڪثر ڏٺو تہ ان جي پرسان... شام جي وقت... ڪوئي اڌڙوٽ ماڻهو ويٺو هوندو هو ۽ ويٺو سگريٽ ساڙيندو هو. ۽ هڪڙي حيرت جهڙي ادا سان هر ايندڙ ويندڙ کي ڏسندو رهندو هو.

هڪڙي ڀيري مون ڪنهن کان پڇيو تہ، هي ڪير مڙس آهي؟ تہ پتو پيم، هي صادق علي آهي... مشهور اداڪار، جيڪو پنهنجي عروج جي زماني ۾، پرنس آف منروا مووي ٽون ڇورائيندو هو.

تڏهن ياد پيم: جنهن وقت آئون ڄمون ڪشمير ۾ هوندو هوس. مون هڪ فلم ڏٺي هئي جنهن ۾ ثريا ۽ صادق علي ڪم ڪيو هو. صادق ان فلم ۾ هڪ ڊاڪٽر جو رول ڪيو هو ۽ ثريا ان جي زال جو. خدا معلوم، ڇو، ڊاڪٽر پنهنجي زال کان فلم ۾ منهن موڙي ڇڏيو هو. ان جدائي کان پوءِ هوءَ هڪ ڏينهن پنهنجو اڌ چهرو نقاب سان ڍڪي، ٻين مريضن سان گڏجي ڊاڪٽر جي ڪلينڪ تي... بينچ تي وڃي واري جي انتظار ۾ ويٺي هئي ۽ پنهنجي نمبر اچڻ تي، نبض ڏيکارڻ لاءِ پنهنجي ٻانهن ڊاڪٽر ڏانهن وڌائي ٿي ۽ ڊاڪٽر اڃا هن جي نبض ڏٺي ئي پئي جو، خاتون چهري تان اوچتو نقاب هٽائي ڇڏيو.

هن جي چهري تي نظر پوڻ سان ئي ڊاڪٽر اوچتو هن جي ٻانهن مان ڇرڪي هٿ ڪڍي ٿو ڇڏي.

تڏهن دل گداز انداز ۾، ثريا چوي ٿي: "ظالم. ڪل ساٿ ڇوڙا ٿا. آج هاٿ ڀي ڇوڙ ديا."

الائي ڇو... پنجاهہ ورهيہ اڳ ٻڌل اهو فلمي ڊائلاگ مون کان اڄ تائين ناهي وسري سگهيو.

پر هن وقت اُها ڪراچيءَ جي گهٽي. اِهي ڳالهيون ڇو پيون مون کي ياد اچن. ها ياد آيم. در اصل هي ئي تہ اها گهٽي ۽ سئنيما هئي، جنهن جي آس پاس قرة العين حيدر کي مون ڀيريون پيرو ڏٺو هو. انهي سئنيما ۾ اندر داخل ٿيڻ کان پوءِ، ڏاڪڻ چڙهي مٿي پهچبو هو تہ ڪنڊ ۾ فليمنڪو نالي واري هڪڙي ڪيفي ٽيريا هوندي هئي، جنهن ۾ ڪاري رنگ جي اسٽيل جو فرنيچر رکيل هوندو هو ۽ ڪيفي جي ماحول تي هر وقت ڄڻ نيم تاريڪي، ڇانيل محسوس ٿيندي هئي. تہ بس ان ئي ڪيفي ۾ قرة العين

تي منهنجي پهرين روبرو نگاهہ پئي هئي. هوءَ پنهنجي
کنهن خاتون ساهيڙيءَ سان اُتي ويٺي هئي ۽ کيس پيلي
رنگ جي ساڙهي ۽ بلائوز پاتل هو.

گهڻو ئي دل چاهيو... ويجهو وڃي هن کي سلام
ڪريان... مخاطب ٿيان هن سان. پر اهڙي همت بهرحال نہ
ڪري سگهيس. ها... ايترو ياد اٿم. هو ٻئي چٽيون
جيستائين اتي ويٺيون رهيون، مون بہ اتان اٿڻ جو، نالو ئي
نہ ورتو.

ڪي پهر ويهي، پوءِ هو اُٿي ڪڙيون ٿيون ۽ خدا ڄاڻي پوءِ
سئنيما هال ۾ اندر هليون ويون جتي 'ڊورس ڊي' جي
ڪائي ڪاميڊي فلم لڳل هئي، اُها ڏسڻ. يا شايد مٿان
بيو ڪنهن پاسي ڏانهن روانہ ٿي ويون.

ان ڪان پوءِ نهايت جلد ٻڌم. هوءَ پاڪستان ئي ڇڏي هلي
ويئي آهي. مون کي ياد آهي، عيني جو پهريون ڪتاب
مون ان وقت پڙهيو هو، جڏهن منهنجي عمر ٻارهن تيرهن
سالن ڪان وڌيڪ نہ هئي. ۽ آئون سري نگر ڪشمير ۾
رهندو هوس ۽ اهو ڪتاب هو، قرة العين حيدر جي
ڪهاڻين جو پهريون مجموعو: 'ستارون سي آگي'. نٿو
پانئيان تہ ان ڪهاڻي ڪتاب ۾ جيڪو ڪجهہ هئو، اهو
سربستو مون کي سمجهہ ۾ آيو هوندو پر ايترو ضرور ياد
اٿم تہ، مون ان ڪتاب جو حرف حرف پڙهيو.

هتي ڏڪويل دل سان چوان ٿو تہ 1947ع ڪان وٺي 1961ع
تائين، عيني سان ان جي پاڪستان ۾ هجڻ وارن ڏينهن ۾
نہ ملي سگهڻ جو اڄ تائين افسوس اٿم. (۽ مون پهرين
ڏينهن ڪان ئي اهو سوچي ورتو ۽ فيصلو ڪري ڇڏيو هو تہ،
آئون باقي زندگي هن کي عينيءَ جي ئي نالي سان سڏيندو
۽ ياد ڪندو رهندس) خير... 1960ع جي ڏهاڪي ڌاري،
مون آئي ايچ برنيءَ جي رسالي 'آئوٽ لُڪ' ۽ عنايت الله
خان منٽو جي رسالي 'هالي ڊي' ۾ لکڻ شروع ڪيو هو.
عنايت الله، جنهن جو والد قومي اسيمبلي جو اسپيڪر هو.
۽ ساڻس منهنجي ملاقات هڪڙي ريل ۾ ٿي هئي، جنهن ۾
اسين ٻئي لاهور کان راولپنڊي پئي وياسين. ان مون کي
سفر دوران پنهنجي رسالي لاءِ لکڻ جي دعوت ڏني هئي.

تڏهن ڍاڪا مان نڪرندڙ عنايت الله جي ان رسالي لاءِ آئون
اوستائين لکندو رهيس، جيستائين، پاڪستان کان
مشرقي پاڪستان ڌار نہ ٿي ويو.

لکڻ پڙهڻ جي دنيا ۾ پير رکڻ کان پوءِ مون پاڻ سان
واعدو ڪيو هو تہ هڪ نہ هڪ ڏينهن، عينيءَ سان آئون
ضرور ملي رهندس، ۽ روبرو ساڻس ملڻ جو اهڙو خوشگوار
حادثو 1980ع تائين تہ پيش نہ اچي سگهيو هو.

۽ 1980ع کان پوءِ آئون جڏهن لنڊن ۾ رهڻ لڳس، تڏهن...
اتفاق سان مون کي الطاف گوهر جي 'ٿرڊ ورلڊ گروپ' سان
گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. ان ئي گروپ پاران آغا
حسن عابدي جي مالي سهائتا سان، 'ٿرڊ ورلڊ ڪوارٽرلي'
رسالي ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو ويو، ان رسالي ۾، هندستان
۾ ليکڪن کان مواد وٺڻ ۽ اُتي رسالي کي متعارف
ڪرائڻ جي ذميداري مون کي سونپي ويئي.

رسالي جو پهريون شمارو شايع ٿيو، تہ اهو بہ ڀارت جي
وزير اعظم مسز اندرا گانڌيءَ کي پيش ڪرڻ لاءِ، آئون ئي
اُتي ڪٺي پهتو هوس.

اتفاق سان عيني انهن ڏينهن ۾ بمبئي ۾ هئي ۽
'السٽريٽيڊ ويڪلي آف انڊيا' ۽ 'امپرنٽ' رسالن سان هن
اجا وابستگي اختيار نہ ڪئي هئي.

عيني جي ايڊريس معلوم ڪرڻ بعد، آئون ٽيڪسيءَ ۾
سوار ٿيس ۽ سڌو وڃي هن جي فليٽ تي پهتس.

ڪال بيل وڄايم تہ، دروازو هن جي نوڪرياڻيءَ کوليو.
انهيءَ عورت ڪجهہ دير تائين مون کي دروازي وٽ انتظار
ڪرايو ۽ پوءِ اندر وٺي هلي. مون ڏٺو... مون کي جنهن
'لونگ روم' ڏانهن نيو ويو. اُهو هڪڙو عام رواجي ۽
سادو سادو ڪمرو هو. ڪمري ۾ هڪ ڪرسي تي ويهي
آئون هاڻي شدت سان عيني جو انتظار ڪرڻ لڳس.

شايد پنج ست منٽ ئي گذريا هوندا تہ هوءَ ڪاٽن جي
ساڙهيءَ سان ڪمري ۾ نمودار ٿي. عيني سان ڳالهہ ٻولهہ
شروع ڪير تہ، توقع جي خلاف هن جو آواز ڳورو پانير.
مٿان وقت ڄاڪاڻ تہ مانيءَ جو ٽيڻ وارو هو ۽ هن مانيءَ ۾
شريڪ ٿيڻ جي مون کي دعوت ڏني تہ يڪدم ئي هن جي

دعوت قبول ڪيم. جو پاڻئيم تہ اهڙا موقعا ڪي روز روز ٿورو ئي ملندا.

بمبئي ۾ ڪم جي سانگي ٽي ڏينهن رهڻ ٿيو ۽ ٽيئي ڏينهن آئون هن سان ملندو رهيس.

آئون بمبئي جي تاج هوٽل ۾ ٽڪيل هوس. جتي هڪ ڏينهن... عيني ڪي مون لنچ تي بہ دعوت ڏيئي گهرايو هو. انهيءَ دعوت ۾ اي. جي نوراني بہ اسان سان شريڪ هو. انهيءَ دوران عيني مون کي اجنتا جون گفائون گهمائڻ لاءِ اورنگ آبادي بہ وٺي هلي، جتي مون هن جي تصوير بہ ڪڍي هئي. جنهن ۾ هن کي گلابي رنگ جي ساڙهي پاتل هئي، بمبئي ياترا وقت هوءَ مون کي مشهور فلمي شاعر جاويد اختر جي گهر بہ وٺي هلي هئي. جنهن عينيءَ جي فرمائش تي اسان کي پنهنجو هڪڙو نظم ٻڌايو هو. جنهن جو عنوان هو. 'آوارگي'.

بمبئي مان واپسي کان پوءِ عيني سان منهنجي خط و ڪتابت جو سلسلو جو شروع ٿيو تہ... هلندو ئي رهيو.

عيني هاڻي بمبئي بدران دهلي ۾ ذاڪر باغ واري فليٽ ۾ رهڻ لڳي هئي، ۽ ڪم سانگي منهنجو جڏهن بہ دهلي وڃڻ ٿيندو هو. عينيءَ سان ضرور ملاقات ٿيندي هئي.

1999ع ڌاري هُوءَ پاڪستان آئي ۽ اسلام آباد ۾ پنهنجي پياري سوٽ حميرا جري احمد (يعني دشڪا حيدر جي ماءُ ۽ مشاهد حسين جي سس) جي گهر. ڪي ئي هفتا اچي رهي هئي تہ اُتي بہ هن سان منهنجون ڪيئي ملاقاتون ٿيون.

عيني جي ان پاڪستان ياترا وقت ڪشور ناهيد هن جي اعزاز ۾ هڪ شاندار دعوت رکي هئي، جنهن ۾ اهڙن سڀني اديبن شاعرن دانشورن کي سڏيو ويو هو جيڪي خود بہ عيني سان ملڻ جا شديد خواهش مند هئا.

مون کي ياد آهي، آڌي رات وقت، عيني جڏهن پنهنجي رهائشگاهہ ڏانهن واپس وڃڻ لاءِ ڪار ۾ سوار ٿي رهي هئي تہ، ڪار جي دروازي بند ڪرڻ وقت، مون آهستگيءَ سان هن کي چيو هو: عيني "*I Love you*".

۽ اهو... اڄ بہ سچ آهي. ۽ عيني کي بہ اِن ڳالهہ جو علم هو تہ...

۽ اڄ ان ڳالهہ تي، توهان پاڻ ئي چئو، ڇا مون کي حق ناهي تہ سچي زندگي ناز ڪندو رهان؟

(ڪتاب: قرة العين حيدر ڪے خطوط: ايڪ دوست ڪے نام - جو مهاڳ: دُردانہ نصير)

ڊاڪٽر جميل جالبي قرة العين حيدر سان گڏ

ڪشور ناهيد

عيني آپا جون ڳالهيون

قرة العين حيدر، پنهنجن ٻين ڪيترن ئي مداحن وانگي، منهنجي لاءِ به عيني آپا هئي. اسان جي اسڪول ۽ ڪاليج واري زماني کان وٺي، هوءَ اسان لاءِ سدائين دل ڇڪيندڙ شخصيت جي مالڪ ليکڪا هئي. اکين ۾ پاتل ڪجل، ڪرلي ڪرلي وار، وڏيون وڏيون شوخ اکيون ۽ علاوه ازين هن جي ڪهاڻين جا ڪردار. اسان کي ڪيئا نه خوابناڪ پاسندا هئا. جو اسين ته انهن جي مقابلي ۾ ڪليل ڪليل اگڻن ۾ رهندڙ ۽ پٽ تي گرميءَ ۾ ويهي، جهلي ڇڪيندڙ ماڻهو هئاسين. ۽ هوڏانهن 'هوءَ' پاڻ ته ڇا! هن جي والده به ڪمود استعمال ڪندڙ وڏ گهراڻيون عورتون هيون. هن لکنؤ يونيورسٽي مان ۽ أها به انگريزيءَ ۾ ايم اي ڪئي هئي ۽ جنهن وقت هوءَ پاڪستان ۾ هئي. ته اسين اڃا هر لحاظ کان ننيا هئاسين ۽ 1967ع ڌاري، جڏهن مون انفرميشن منسٽريءَ ۾ نوڪري شروع ڪئي هئي. عيني آپا دل برداشته ٿي، پاڪستان مان لڏي واپس هندستان وڃي چڪي هئي. مزي جهڙي ڳالهه ته هُن جي جنهن ناول تي نقادن ۽ رجعت پسندن، ڇڙ ڏياريندڙ ليک لکيا پئي ته هيڏانهن اسين وري سندس ان ناول کي پڙهي، هن تان ٻلهار ٻلهار پيا ويندا هئاسين.

تن ڏينهن ۾ عيني آپا جي هڪ ڪزن، اچُو (خالده حيدر) جيڪا لاهور جي هڪ ڪاليج ۾ پڙهائيندي هئي، ان هڪ ڏينهن اوچتو ٻڌايو. ته عيني آپا فلاڻي تاريخ تي، ٽرين جي ذريعي، اسلام آباد مان لاهور اچڻ واري آهي، خبر ٻڌڻ جي دير هئي، هن جي لاهور اچڻ جو ٻڌي، مون سميت هن جي هر مداح پنهنجي پنهنجي گهر ۾ هن جي آمد جي خوشيءَ ۾ سچي گيهه جو ڏيئو ٻاريو.

۽ جنهن ڏينهن هوءَ اچڻ واري هئي، آئون اچوءَ سان گڏجي ريلوي اسٽيشن تي، هن جي آڌر ڀاءُ لاءِ پهتيس. عيني آپا سان ان ڏينهن، اِها منهنجي پهرين روبرو ملاقات هئي ۽ اِهو سن هو: 1985ع.

گهر پهچي، مون تفصيل سان، لاهور ۾ هن جي مصروفيتن جو خاڪو سندس آڏو پيش ڪيو. ته بيزار ٿيندي چيائين: "تون ڪير ٿيندي آهين، مون کي ائين ٻين جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ واري. آئون ڪنهن به ليکڪ سان هتي ملڻ ناهيان آئي."

دل ۾ سوچيم، ائين ٿيو ته مزو نه ٿيندو. سو جهٽ ۾ چيومانس: "هي ڇاپيا ڇئو. ٿورو سوچو ته سهي....

اوهان کي پڙهي پڙهي جن ويچارن مداحن جون ڇمارون گذري ويون آهن. انهن کهڙو ڏوهه ڪيو آهي اوهان جو... جو اوهان انهن سان ملڻ کان ائين انڪار ڪري رهيا آهيو...

جيڪڏهن ائين ٿي لڪ چوريءَ ۾ اوهان کي پاڪستان اچڻو هو ته گلوڪاره شمشاد بيگم وانگر برقعو پائي هتي اچو ها. ۽ ائين جي اچي هتان ڦيرو ڏيئي وڃو ها، ته ڪنهن کي اوهان جي سٽس ئي ڪانه پئجي سگهي ها."

ڏنم، تير وڃي نشاني تي لڳو هو. چيائين: "چڱو في الحال ته ماني کاءُ. باقي پروگرام صبح جو ناهي وٺجانءِ."

۽ ان گفتگوءَ کان پوءِ اسان لاءِ خوشيءَ جي ڳالهه اِها ٿي ، ته عيني آپا، پورو هڪ مهينو لاهور ۾ رهي پئي، انهيءَ دؤران ڪيترن ئي اخبار نويسن هن جا انٽرويو ڪرڻ پئي چاهيا پر ظاهر آهي ته، اهڙو سڀ ڪجهه هن کي پسند ڪونه هو. نه انٽرويو ڏيڻ نه تصوير ڪڍائڻ... پر قطع نظر اِن جي، 22 ورهيه اڳ ڇوڪَن ٿا جيئَن ئي ڪو هن جي تصوير ڪڍڻ چاهيندو هو، عيني آپا ساڙهيءَ جو پلئو ڪلهي تي رکي، فورن موناليزا جهڙي مرڪ چپن تي پکيڙي، ڪئمرا کي پوز ڏيڻ لڳندي هئي. هڪڙي ڏينهن، هُن جي ڪنهن ڪزن ٻڌايو پئي. ته ننڍپڻ ۾ اسان جو مالهي پرڻجي ڪنوار کي گهر وٺي آيو، ته ڪنهن گهرياتيءَ عينيءَ کان سوال ڪيو: "تون به اهڙي ڪنوار ٿيندينءَ!؟"

تڏهن هن نهه پهه وراڻيو هو: ”تنهنو مون کي کپي کو ئي مئو مرد.“

۽ عيني آپا جي ننڍپڻ ۾ ڏنل ان بي ساخته جواب تي ياد پيو اچيم ته، منهنجي ڄاڻ مطابق، ڪيترن ئي مشهور وڪيلن، ججن، ليڪڪن، اعليٰ سرڪاري آفيسرن هن سان شادي ڪرڻ پئي چاهي... ۽ ان لاءِ ڪڏهن هن کي روبرو، ته ڪڏهن ڪنهن جي معرفت رشتو موڪليو ويو، پر موٽ ۾ هن سڀني کي مايوس ڪيو. پاڪستان مان لڏي ڀارت وڃڻ کان پوءِ به، السٽريٽيڊ ويڪلي ۾ نوڪري دوران يا سينسر بورڊ ۾ چيئرمين شپ واري وقت، ڪيترن ئي مشهور ماڻهن، اتي به اهڙي ڪوشش ڪئي، پر قرة العين حيدر ڪنهن تي به، پنهنجي دل جا دروازا نه کوليا.

هندستان ۾، عيني آپا کي مون وانگر ئي دوستن جي دعوتن ڪرڻ جو ڏاڍو شوق رهندو هو ۽ دعوت سان گڏ هوءِ اهو حڪم ۽ حجت به ڪندي هئي ته پارٽيءَ ۾، 1960ع جي زماني واري فيشن وارو لباس پائي اچجو يا هن دعوت ۾ پنهنجي ماءُ جي زماني وارا ڪپڙا پائي پوءِ اچجو.

ڏهه کن ورهيه اڳ، هن جي هٿ تي فالج جو حملو ٿيو، پر لکڻ ته پوءِ به هن ڪونه ڇڏيو. هڪ پوسٽ گريجوئيٽ شاگرديائي کي سڏي پر ۾ ويهاري، ويٺي لکرائيندي هئي. ڪارِ جهان دراز هي، جو ٽيون واليوم هُن، اِن ريت ئي مڪمل ڪيو هو. ’دامانِ باغبان‘ (خطن جو مجموعو) ’ڪُفِ گُلفروش‘(تصويرن جو البم) هن ان طرح سان ئي ليٽي ليٽي مرتب ڪيو هو.

ڪاوڙ ته جهڙوڪر عيني آپا جي نڪ تي هر وقت رهندي ئي رهندي هئي، شل نه ڪو پڇيس ته، شادي ڇو نه ڪيوَ ته ان پڇندڙ کي ته اصل پڇاڙي ڇڏيندي هئي.

هڪ ڏينهن موڊ ۾ اچي ٻڌائڻ لڳي: ”آئون ڇهن سالن جي عمر کان پئي لکان.“

عيني آپا... زندگيءَ ۾ رڳو لکيو، پڙهايو يا ڳالهايو... ماني پچائڻ يا رڌ پچاءَ وغيره جو ڪم، هن کي ڪڏهن آيو ئي ڪونه. ۽ اڄ جي عام ليکڪائن جي پيٽ ۾... سگريٽ... شراب... ’نه‘ هوءِ اهڙي ڪنهن به شئي جي ويجهو ڪونه هئي. ڦهر جي witty هئي. ادبي نشستن ۾ جملن ڇڏڻ کان ته اصل باز ڪانه ايندي هئي. ڪنهن تقريب ۾ وائيس چانسلر جي زال شوخ رنگ جا ڪپڙا ۽ ضرورت کان وڌيڪ ڳرا زيور پائي هن جي آڏو اچي لنگهي، ته اهو ڄاڻندي به، ته هوءِ وائيس چانسلر جي زال آهي، زور سان چيائين: ”هيءَ چمڪَ چلو وري ڪير...؟“ لاهور ۾ قيام دوران، مستنصر حسين تارڙ، ساڻس گڏ فوٽو ڪيرائي ٻئي ڏينهن ڪنهن اخبار ۾ شايع ڪرائي ڇڏيو. صبح جو اخبار ڏسندي ئي عينيءَ آپا روئڻ شروع ڪري ڏنو. هر هر پئي چيائين ته: هي فوٽو آخر ڇو ڇپرايو ويو آهي.“ تڏهن ڪلندي چيومانس: ”عيني آپا! ان جي هيٺان ڪٿي لکيل آهي، ته هي نئين پرٽيل جوڙي جو فوٽو آهي!“

اهڙي ڳالهه تي ته وڌيڪ چڙندي چيائين: ”نالائق آهين تون وڏي! اهڙيون اجايون ڳالهيون نه ڪندي ڪر مون سان.“

۽ 2006ع ۾، ’هوءَ پويون پيرو پاڪستان آئي هئي. هڪ ملاقات ۾ ٻڌايائين پئي، ته جنهن ڏينهن پُٽي صاحب کي ڦاسي آئي هئي، آئون لکنؤ ۾ هئس ۽ پنهنجي ساهيڙيءَ عزيز بانو سان بازار مان پئي لنگهيس... ته ڪٿي جو ڏسان، ته ڪي دڪان ان سوڳ ۾ بند، ته ڪي اڌ بند هئا. ۽ بازار ۾ هر طرف اِها ئي چوٻچو هئي ته: ”ڪهڙي نه ڇگي ماڻهوءَ کي هنن ماري ڇڏيو آهي!“

وڌيڪ ٻڌايائين ته ان شام جو لکنؤ کان بمبئي وڃڻ لاءِ ريل جي انتظار ۾، جڏهن ويٽنگ روم ۾ وڃي ويٺيس ته ڇا ڏسان... هڪ خاتون ويٺي آهي ۽ ساڙهيءَ جي پلئه سان ڳوڙها ويٺي اگهي روئڻ جو سبب پڇيومانس، ته چيائين: ”هيءَ ته عجيب قوم آهي، جنهن پنهنجي راجا کي ماري ڇڏيو آهي....“

عيني آپا جي خاندان ۾ هڪ ٻئي سان ڏاڍي محبت ۽ چاهت روا رکي ويندي آهي، ۽ ماساتيون، سوٽيون ۽ عيني آپا، اهي سڀ خواتين ائين نظر ايندڀون هيون، ڄڻ سڳيون ڀيڻون هجن پاڻ ۾. اهڙيءَ ريت عيني آپا، جن ليکڪن اديبن شاعرن ۽ فنڪارن سان قربت جو رستو رکندي هئي، خاندان جي فردن وانگر پوءِ هوءَ انهن کي به ڄڻ پنهنجي ئي ڪٽنب جو هڪ حصو سمجهڻ لڳندي هئي، ۽ انهن سان رلي ملي ويندي هئي.

(ڪتاب: شناسائيان رسوائيان مان ڪوريل هڪ باب.

ترجمو: عرفان علي انصاري)

سحاب قزلباش

قرة العين حيدر - منهنجي ساهيڙي

هي 1946ع ۽ 47 وارو زمانو هو. ريڊيو تي آئون پنهنجا پير ڄمائي چڪي هئس. آل انڊيا ريڊيو، علي پور جي پراڻي بنگلي مان، پارليامينٽ اسٽريٽ ۾ شفٽ ٿي چڪو هو. ۽ خوبصورت... من موهيندڙ چهرن، دل ڪش آوازن ۽ لاهور ڪاليج جي تعليم يافته پروڊيوسرن جي هر طرف بهار لڳي پيئي هئي.

منهنجو آواز نعتن ذريعي نعمتون ورهائيندو، ٻارڙن جي پروگرام 'چُنو ميان' ۽ 'مِنو ميان' سان گڏ ڇهڪندو ٻهڪندو، شام جو فورسز پروگرامن ۾ فوجي ڀائرن جا روح ريجهائيندو. هاڻي فرمائشي نغمن جي پروگرام ۾ نغمگيون پکيڙي رهيو هو. تڏهن مون کي اسٽوڊيو ۾ پروگرام ڪندي ڏسڻ لاءِ ٻڌندڙن اشتياق سان اسٽوڊيو پاسون نهارائڻ شروع ڪري ڏنيون هيون. هوڏانهن منهنجي ماءُ، اوچتو منهنجي ڪپڙن جي چونڊ ۽ فيشن کي ڏسي، مون کي ڇينڀڻ شروع ڪري ڏنو. نفيس، سنهي ململ بدران... ٿلهي ململ جو رئو پائڻ لاءِ ڏنائين... پائوڊر لپ اسٽڪ ۽ رنگين رون جي استعمال تي پابندي وجهي ڇڏيائين... ۽ حڪم ڏيندي چيائين... "ڪنوارين ڇوڪرين لاءِ اهو سڀ ڪجهه جائز ڪونهي."

ڪڏهن ڪڏهن ته ريڊيو ڏانهن ويندي ويندي ٻانهن مان چوڙيون به لهرائي ڇڏيندي هئي.

"ڇوڪري! ايتري هار سينگار جي آخر ضرورت ئي ڪهڙي اٿئي...

نوڪري ڪرڻ پئي وڃين يا چوڙين جي نمائش ڪرڻ؟"

ڪنهن وقت اَن تنبيهه تي روئي پوندي هئس ته چوندي هئي: "ٻانهن ۾ هي ويهه ويهه چوڙيون ئي ڇو... بس ڇهه ڇهه پائي وڃ!"

دل ۾ چوندي هئس... امان ويچاريءَ کي 'سڌ ئي ڪهڙي ته مائيڪ تي چوڙين جي ان ڇڻ ڇڻ جي تعريف سبب ئي ته فوجي ڀائر، منهنجي لاءِ خط لکندا آهن ۽ انهن خطن جي ئي آڌار تي ريڊيو وارن مون کي انهيءَ پروگرام لاءِ مستقل رکي ڇڏيو آهي.

گهر جو ماحول ادبي... بابا آغا شاعر، مشهور شاعر... ٿي باذوق ڀائر ۽ انهن سيني گڏجي منهنجي انداز ۽ آواز جي تربيت پئي ڪئي.

نائين ڪلاس ۾ پڙهندي هئس جو... ريڊيو جي گاڏي ڪنهن رڪارڊنگ لاءِ مون کي جڏهن اسڪول مان fetch ڪرڻ ايندي هئي ته ڪاريڊار مان ڊوڙندي ان ڏانهن ويندي هئس جٿن هڪ جيڏيون شاگردياڻيون مون ڏانهن ڏسن ته ريڊيو تي پئي وڃان ۽ هيڏانهن حالت منهنجي اهڙي هوندي هئي ڄڻ بادلن تي پئي اڏامان...

گهر ۾ وينٺي هئس جو خبر پيم... سر رضا عليءَ جي ڌيءَ بيگم نقوي ۽ نذر سجاد (عينيءَ جي والده) اسان وٽ اچن پيون ۽ منهنجي ماءُ کي انهن کي مجلس ۾ وٺي وڃڻو آهي. ۽ مون کي ياد آهي، عينيءَ جا افسانه ان دؤر ۾ ڇپجڻ شروع ٿي چڪا هئا.

اهڙن افسانن سان پوءِ هن جي خوبصورت تصوير به ڇپي ته چوطرف هن جي خوبصورتيءَ جو چوٻول اٿي کڙو ٿيو.

اهڙين تصويرن کان پوءِ ڦريون پيرو عينيءَ کي ڏنم

تہ... ھوءَ روبرو بہ اھڙي ئي ھئي... ذھين، خوبصورت، ڪتابي چھرو. گھاٽا گھنگھروڊار نيور ڪارا وار ۽ وارن جي اھڙي گھنگھور گھٽا وچ ۾ چمپا جي گل جھڙو چھرو، بادامي جھڙيون وڏيون وڏيون... ڪجل ريک سان روشن روشن اکيون... سنھڙي سپيڪڙي، ڪاري ساڙھيءَ ۾ ڄڻ اپسرا پئي لڳي ۽ ان ڏينھن ھن کي وٺي آئون ۽ امان، مجلس ۾ ھليون ويون سين.

نذر سجاد حيدر کي ڏٺم. وارن کي ھن سادگيءَ سان ھڪ ڪلپ ۾ قابو ڪري رکيو ھو. انھيءَ رسمي ملاقات کان ٿورو وقت پوءِ، دليءَ ۾ عينيءَ سان ھيلو ھاءِ شروع ٿي، آل انڊيا ريڊيو تي انگلش نيوز سيڪشن ۾ ھن جو وڏو ڀاءُ مصطفيٰ حيدر ڪم ڪندو ھو. سندس ڊيوٽي ختم ٿيندي ھئي تہ مصطفيٰ حيدر صاحب سان گڏ ريڊيو جي گاڏيءَ ۾ ھن سان ملڻ لاءِ آئون ھلي ويندي ھئس 'قرول باغ'.

لکنوءُ مان ھي خاندان 1943ع ۾ سجاد حيدر يلدرم جي وفات بعد دھلي ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو ھو. ۽ ان گھر ۾ جڏھن ويس، ڏٺم چوطرف ڪتاب پکڙيا پيا ھوندا ھئا ۽ فرش تي وڇيل قالين تي عيني مون کي ھر دفعي ليٽي، لکڻ ۾ مصروف نظر ايندي ھئي.

1947ع ۾ ورھاڱو ٿيو تہ ھي ڪٽنب، دليءَ مان ڪراچيءَ ۾ ڪينٽ پرسان ڪيترا ڏينھن ھڪ ھوٽل ۾ رھيو پيو ھو.

عيني سان ملڻ لاءِ ماءُ سان گڏجي، آئون اُتي بہ وڃي پھتي ھئس.

عيني جو مامو 'عسڪري ايئر فورس' ۾ ھئو، ھن جي گھاٽي ساھيڙي نور افشان... ايئر فورس ۾ ڊاڪٽر ھئي. عيني بعد ۾ ڪي ورھيہ ماري پور ۾ انھن جي گھر ۾ بہ رھي ھئي (جتي ھن آگ ڪا دريا جا ڪي باب لکيا ھئا) ۽ ھي ئي اُھو زمانو ھو جڏھن ماٽن جي بي حد اصرار تي مون نيوي جي ھڪڙي بدصورت ليفٽنن ڪمانڊر سان شادي ڪري ڇڏي ھئي.

شادي سبب منھنجي سوشل لائيف ختم ٿي وئي... ريڊيو تي ڪم... ۽ محفلن ۾ اچڻ وڃڻ تي پابندي وڌي وئي، تڏھن دل وندرائڻ لاءِ صرف عينيءَ جھڙي ساھيڙيءَ جو ئي ساٿ ھوندو ھو.

ٻئي ڇٽيون گڏجي، خاندان وارن سان پڪنڪ تي نڪري پونديون ھيونسين ۽ دلاور سوئمنگ پول ڪراچيءَ کي مردن کان خالي ڪرائي، ساڙھين ۾ پيون تُڙڳنديون ھيون سين. عيني تہ شلوار قميص ۾... پري تائين پاڻيءَ ۾ ھلي ويندي ھئي. ھڪڙي پيري غرارو پاتل ھوس ۽ پاڻيءَ ۾ ڦونڊجي اُھو پاڻيءَ جي سطح تي ڦوڪٽي وانگر جو اُڀريو تہ وٺي ڊنيون سين ۽ دير تائين ان منظر تي کلنديون رھيون سين. (عيني Witty بہ تہ ڏاڍي ھوندي ھئي.... ۽ نہ شل ھن کي ڪو موضوع ملي، پوءِ دير دير تائين اُن موضوع مان پئي لطف ماڻيندي ھئي)

ڪي ورھيہ اڳ... دھليءَ ۾ آئون مشاعرا پڙھڻ وئي ھئس ۽ پريو ھڪ مھينو عينيءَ جي گھر ۾ وڃي رھيس. ۽ ان عرصي ۾ تہ عيني کي... ۽ ھن جي روزمره جي ڪرت ۽ مصروفيتن کي ڏسڻ جو گھڻو موقعو مليم.

سندس گھڻي ضد جي باوجود آئون تہ ھيٺ ئي سمھندي ھئس Mat تي، ۽ عيني پنھنجي Bed تي سمھندي ھئي. جنھن کي سمھڻ تہ مون ائين ئي ڇٽي ڇڏيو. جو پاڻ تہ رات جو دير دير تائين جاڳندي ۽ لکندي پڙھندي رھندي ھئي. لکڻ مان ورچندي ھئي تہ رات جو گھر ۾ اجايو سجايو پيئي ڦيريون پائيندي ھئي، شين جي ترتيب پئي درست ڪندي ھئي. ڪنھن وقت پرسان واري ڪمري ۾ ھلي ويندي ھئي، جيڪو ڇت تائين ڪتابن سان ڀريو پيو ھوندو ھو ۽ ديوارن تي ھن جي خاندان جون تصويرون آويزان ھونديون ھيون. ھن جي لائبريريءَ ۾ سوين ڪتاب مون اھڙا ڏٺا جن ۾ نشان لڳا پيا ھوندا ھئا ۽ اُھي اُن ڪري تہ شايد ڪتابن جي انھن حصن کي ھوءَ بار بار پڙھڻ چاھيندي ھئي. ڏسندي ھئس، سندس پلنگ پرسان ٽيبل ليمپ سڄي رات... صبح تائين ٻرندو ٻرندو ھو. تنھن مان پائيندي ھئس تہ... پڙھندي

پڙهندي سمهي رهي آهي شايد...

آئون سڄو ڏينهن دهليءَ جي بازارن ۾ شاپنگ تي هلي ويندي هئس ۽ رات جو هوءَ جڏهن پڙهڻ لکڻ ويهندي هئي، آئون پنهنجي شاپنگ وارين ٿيلهين کي ڦلهورڻ لڳندي هئس ۽ هو منهنجي اهڙين ٻاراڻين تي چپن ئي چپن ۾ ويٺي مرڪندي هئي. ڪنهن ڪنهن ڳالهه تي ته ٽهڪ ڏيئي کلي پونديون هيونسين. ۽ منهنجي حرڪتن کي ڏسندي، ڪيترن ئي عظيم ڪتابن جي مصنف قرة العين حيدر منجهان اوچتو هڪ مستي خور ٻارڙي نڪري ايندي هئي ۽ پلنگ يا رائٽنگ ٽيبل تان اُٿي، هوءَ مون سان گڏجي فرش تي اچي ويهي، منهنجي آندل پيني جي مٺائي کائيندي ۽ مون سان چرچا ڀوڳ ڪندي هئي.

تڏهن... ڪڏهن ڪڏهن ٽهڪن جي رٿ تي سوار ٿي، اسين عام عورتن وانگر ڪن خواتين جي اسڪينڊلس جي دنيا ۾ گهمڻ ڦرڻ لاءِ نڪري پونديون هيونسين ۽ ائين رات جي پهرن مان ڦري صبح ٿي ويندو هو.

عيني کي جيڪي ويجها هئا. اهي ڄاڻندا هئا ته هوءَ پنهنجي ذات ۾ هڪ دکي روح لڳندي هئي. هن جي تحرير پڙهندي آهيان ته لڳندو آهي، هوءَ مون سان ڳالهيون پئي ڪري... پڙهندڙ سان دک پئي ونڊي ورهائي. ملڪن، قومن... ماڻهن جا ڏک... پر پنهنجي ننڍي ڪنڊ جي ماڻهن جي ڏکن جو وستار... اهو ته هن جو جهڙوڪر محبوب ترين موضوع هوندو هو.

عجب اتفاق... عيني ايڏو ته هر پاسي کان چاهي ويئي جو انگل ڪرڻ هن جي ذات جو حصو بنجي چڪو هو. پڙهندڙن، مداحن، هن سان ملڻ وارن لکين ماڻهن جي هجوم کان ڊڄي، هن ڄڻ پاڻ کي اڪيلو ڪري ڇڏيو هو ۽ صرف پنهنجي خاندان جي فردن، لاتعداد سوٽن، سوٽين انهن جي اولاد سان ونڊر ورونهن ئي هن جي بهترين مشغولي وڃي رهي هئي.

پراڻين شين سان هن جي ايتري دلچسپي رهي جو هڪ ئي ڪٽنب جي ماين کي نوڪر رکندي هئي... پهرين ناني، پوءِ ماءُ ۽ پوءِ ان جي ڌيءَ... ڊرائيور به هن جو ايڏو جهونو هو جو وڃڻو هوندو هوس هڪ پاسي ته ويندو پيو هو ٻئي پاسي.

عيني ڪوبه فيصلو تڪڙ ۾ ڪرڻ جي عادي نه هئي. راءِ به شين ۽ ماڻهن بابت موڊ جي حساب سان ادلائيندي بدلائيندي رهندي هئي. عربي فارسي ڄاڻڻ ته هر ڪو ناهي ڄاڻندو ۽ هوءَ ڄاڻندي هئي ان ڪري ماڻهن تي طنز طور ان ٻوليءَ ۾ بين ماڻهن کي حملا هڻندي ۽ کِلندي هئي. مون کي ياد آهي... ٻاره بنڪيءَ مان رات جو اسين جام ساهيڙيون ٽيڪسيءَ ۾ لکنوءَ مان پئي لنگهيوسين... تڏهن لکنوءَ جي اونداهه. رات ۾. وٽن جي وچ مان، رستن جي پاسن کان سرڪاري ڪنهن ۾ ٻرندڙ ڏنڌلي روشني ۾ نظر ايندڙ هڪ بنگلي ڏانهن اشارو ڪندي، عيني ٻارن وانگر خوشي خوشي اسان کي ٻڌائڻ لڳي...

"سحاب... سحاب... هيڏانهن ٿورو ڏس ته... هو جيڪو بنگلو پري کان نظر پيو اچي نه. امان... بابا ۽ اسين... ڪنهن وقت ان گهر ۾ رهندا هئاسين."

۽ عيني اتاولائي مان جنهن وقت پنهنجي گهر کي پئي ڏٺو، مون وري هن جي بي قرار چهري مان اکيون ڪونه پئي ڪڍيون.

وقت تيزيءَ سان گذري ويو، لکنوءَ علي ڳڙهه، ماري پور ڪراچي، گارڊن روڊ وارو فليٽ، پوءِ لنڊن... بمبئيءَ واپسي ڪرول باغ، دهلي ۾ ذاڪر باغ... نوئيڊا وارو گهر...

۽ اڄ ڏسان پئي چئني پاسي کان باهه جا شعلا اسان کي وڪوڙيندا پيا وڃن...

پر ڇا به ٿي پوي... عينيءَ کي دنيا ياد رکندي، پنهنجي پويان ايترا عظيم ڪتاب جو ڇڏيو پئي وڃي. ۽ انهن جي آڏار هزارين سال هن جا مداح هن کي ياد رکندا.

عيني زنده باد... قرة العين حيدر پائنده باد!

به محفل شمع تابان در گلستان روبو باشي،
الهي پر ڪجا باشي بهارِ آبرو باشي

(سحاب قز لباش جي ياد ڪتاب: 'روشن چهري' مان ڪوريل ڪجهه پئراگراف: فقير محمد ڍول)

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجھ گذارشون

1. مهراڻ ۾ ڇپيل مواد ۾ درج ٿيل رايا، تجزيا، نتيجا ۽ علمي فڪري زاويا جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سنڌي ادبي بورڊ جي راءِ نہ سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي تہ اهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ لاءِ ڪنهن بہ رسالي يا اخبار کي نہ موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏيڻ گهرجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ موڪليل مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.
5. مهراڻ لاءِ مواد پڙهڻ لاءِ سمجهہ ۾ ايندڙ صاف سُٺن اکرن ۾، مس سان، فل اسڪيپ ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نہ وسارجي. فون نمبر، فئڪس، اي ميل ۽ موبائيل نمبر هجي تہ اُهو بہ لکجي. (نئون نکور فوٽو موڪلڻ نہ وسارجي).
6. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي. ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻَڌل نہ رهندو.
7. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم ۽ نقطۂ نظر قائم رهي.
8. نظرثاني ڪان سواءِ ۽ تڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ اداري کي گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيترو قدر ٿي سگهي، آخري طرح پورو اطمينان ڪجي تہ مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
9. اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. مواد جي چونڊ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾ سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻَڌل نہ رهندو.

TASSCO
The shining star of private seed sector in pakistan
The first research based seed company in pakistan
One of the biggest seed company in pakistan
The name of trust in pakistan
Tassco Seed Multiplication Farm
Tassco Seed Focused on a Common Goal of Reliable, Productive, High Quality, High Yielding Seeds of Cotton, Wheat, Onion, Okra, Cauliflower and Rice Crops.
COTTON SEED
NIAB-78
TASSCO SEED CORPORATION.
WHEAT SEED
KIRAN-95-کرن
TASSCO SEED CORPORATION.
TASSCO SEEDS
TASSCO SEED CORPORATION
asar Pur Road Tando Allahyar Sindh.
Ph: 022-3890422 Fax: 022-3891622 Email:ta coseeds@yahoo.com Web: www.tasscoseeds.com